

Հարգելի՛ ընթերցող,

Արցախի Երիտասարդ Գիտնականների և Մասնագետների Միավորման (ԱԵԳՄՄ) նախագիծ հանդիսացող **Արցախի Էլեկտրոնային Գրադարանի** կայքում տեղադրվում են Արցախի վերաբերյալ գիտավերլուծական, ճանաչողական և գեղարվեստական նյութեր՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով: Նյութերը կարող եք ներբեռնել ԱՆՎՃԱՐ:

Էլեկտրոնային գրադարանի նյութերն այլ կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ ԱԵԳՄՄ-ի թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

Շնորհակալություն ենք հայտնում բոլոր հեղինակներին և հրատարակիչներին՝ աշխատանքների էլեկտրոնային տարբերակները կայքում տեղադրելու թույլտվության համար:



Уважаемый читатель!

На сайте **Электронной библиотеки Арцаха**, являющейся проектом **Объединения Молодых Учёных и Специалистов Арцаха (ОМУСА)**, размещаются научно-аналитические, познавательные и художественные материалы об Арцахе на армянском, русском и английском языках. Материалы можете скачать БЕСПЛАТНО.

Для того, чтобы размещать любой материал Электронной библиотеки на другом сайте, вы должны сначала получить разрешение ОМУСА и указать необходимые данные.

Мы благодарим всех авторов и издателей за разрешение размещать электронные версии своих работ на этом сайте.

Dear reader,

The Union of Young Scientists and Specialists of Artsakh (UYSSA) presents its project - **Artsakh E-Library** website, where you can find and download for FREE scientific and research, cognitive and literary materials on Artsakh in Armenian, Russian and English languages.

If re-using any material from our site you have first to get the UYSSA approval and specify the required data.

We thank all the authors and publishers for giving permission to place the electronic versions of their works on this website.

Մեր տվյալները – Наши контакты - Our contacts

Site: <http://artsakhlib.am/>

E-mail: info@artsakhlib.am

Facebook: <https://www.facebook.com/www.artsakhlib.am/>

ВКонтакте: <https://vk.com/artsakhelibrary>

Twitter: <https://twitter.com/ArtsakhELibrary>



ՄՈՒՇԵՂ
ԳԱԼՇՈՅՆ

Զորի

Միրուն

Անդրանիկ Գալստյան

ՋՈՐԻ ՄԻՐՈՆ



«ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ԳՐՈՂ»

ԵՐԵՎԱՆ

1983

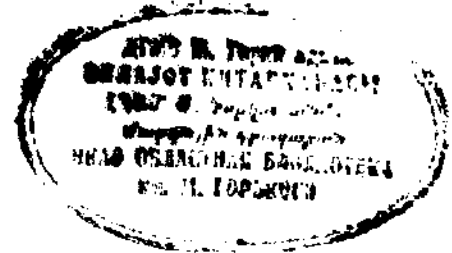
Կազմեց ե խմբագրեց՝
Ա. Ա. ՂԱԳՆՆՅԱՆ

Չ Ո Ր Ի Մ Ի Ր Ո Ն

Եվրոս էմ մառս, ու ձեռքեր սնկ
ծիւսնեճաւ արմատների պեւ և աչկե՛
կապտաւշուշ երկինք...

1

68419



Գալչոյան Մ. Հ.

Գ 192 Չորի Միրոնս Վեպ, պատմվածքներ.— Եր: Սովետ. գրող,
1983.— 504 էջ:

ժողովածուն ընդգրկում է հեղինակի «Չորի Միրոն» վեպը,
սկզբում սարի ամպերը պատմվածաշարը, ինչպես նաև մի
հատված անավարտ վեպից:

4 $\frac{4702080200 (7)}{705(01)84}$ 84 «Տ»

ԳՄԳ 8427

Արժ

Գյուղեգրին խոսված մի տուն կա՝ թիկունքը գլուզն արած, շեմ ու
դուռ՝ ձորի ցանցառ ու անառչ առամենրով բաց երախին:

Քառասունհինգ տարի տունը ծախ է ծխում և առավոտ-իրիկուն բա-
րերի վրա ու ձորի մեջ ծեփում-չարդոտում իր սովերը՝ մեկ կարճ, մեկ
երկար: Իսկ տնատեր Չորի Միրոնի կոպերը ութսունինը տարի ծրարել
են գիշեր և բացել առավոտ:

Միրոնի մի ուսը կախ է քնկած, հետն էլ պարանոցն է թեքվել: Ա
թի շալակ է առնում՝ միշտ ձախ ուսով:

Երեք անգամ է Երեան գնացել:

Առաջին անգամ 1920 թվականին՝ սոբոլ: «Ղանթարի տակից» առել
է մի կճուճ, մի ճրագ, մի քիչ մեփձիկներ ու դոսն փակ, վերջին արասուն՝
կես շիշ նավթ: Հետո բարձր լցրել-դարձել է կճուճի մեջ, շալակն առել,
ընկել ճամփա:

Անց քսանմեկ տարի Չորի Միրոն էլի պետք ունեցավ Երեան գնալ-
գալու: Այս անգամ ճամփի կեսը կտրեց սալով, կեսը՝ գնացքով: Այս
անգամ մեկն ու նավթի համար Երեան հասնել պետք չէր: արդեն ունեթ
գողահար լեղվակով նավթաճրագ ու մի Հարութ՝ որդի, որին պետք է
ճամփեր կտրի:

Ուրիշ ոչինչ, ոչինչ շուններ աշխարհում՝ մի Հարութ, ու պիտի ճամ-
փեր կտրի:

Որդուն ճանապարհելու նախորդ երեկոյան գնաց գրասենյակի, չոթ
տարվա մեջ՝ երկրորդ անգամ: Կոլեկտիվացման ժամանակ, երբ նրա
ցանք ու կալի ընկեր նճոն իր ելն արձակեց լծից, ճիւղոտեց, կոլեկտիվ
տարավ, և լուծը մնաց թաթ եղով, Միրոն երկու օր միտք արավ, ծիսց,
անխնա խոտ ավեց Քաշե եղանը, աղ տվեց, շիսց, հետո գրել տվեց դի-

մում, տարաժ գրասենյակ, Բաշեին՝ կռլանտեսության գում, ետ եկա՞մ ու...

Տնից՝ դաշտ ու կալ, կալ ու դաշտից բայլում էր ուղի՞ց տան: Մկրդբում, ամեն ժողովի, կատարածուն կանգնում էր դռանը.

— Միրո, ժողովի:

Գլխով էր անում, թե՛ հա՛, հասկացա: Բայց ուշ գիշերին, երբ ժողովի շարունակությունը թաղեթաղ բզկավում, գնում էր, Միրոն դեռ նստած էր լինում դասն մտա, իր բարին: Եվ նրա կախ ընկած ուսին ու թեքված շինքին բարդեցին նորոքյա մեղքեր՝ նրան անձանոթի, նրանից հետո:

— Չորի Միրոն կույեկտիվի ժողովը արհամարհում է:

— էս գյուղում ամենավերջինը Միրոն ընդունվեց կոլխոպ: Երեկ մյուս օր չէ՞ր:

— Չորի Միրոն մենատնտեսի հոգեբանություն ունի. իր Բաշե եղբւրսա՛ չու՞թ չի անի:

— Անձնագրային սեզանի պետ ընկեր կիպարիտը հարցրել է՝ որտեղացի՞ եք, ասել է՝ Սասնո գավառի Խուսի շրջանի Գործվարք գյուղից: Բա՛, Քարապուտի գյուղը ձեռք չի տալիս Չորի Միրոյին, միտքը Սասնո՞ւնն է:

— Գյուղում միայն էն հակահեղափոխական էլրեգի ու Բարեկի հետ էր մտախի, ընկերներին տարան, մնացել է մենակ:

Եվ ուղեցան ուղարկել էրեգի ըս Քարեկի ճամփով... Հետո ուրիշները վախվխելով մեզ ընկան.

ԴՄ Ե

— Չանրմ, Միրոն խեղճ է, հոգին՝ խոտով, գործ շուներ:

Ու չա՞ր տարի հետո, Հարութին կոխվ համբիւնու նախորդ երեկոյան, Չորի Միրոն մեկ էլ բացեց գրասենյակի դուռը: Նայողներ շատ եղան, ոտքի կանգնող, տեղ առաջարկողներ՝ շատ: Ամեն նայողի հայացքում՝ Միրոյի աչքերի վիշտ ու վախից՝ պատերազմ է... ամեն տեղ առաջարկող՝ մի քիչ շիտթված:

— Սեկ կուզեմ, նախագահ, — ասավ:

Առաքիւնու բան չէր. մինչև երկաթուղային կայարան ուղում էր որդուն սայլով ճանապարհի:

Ճոռալով գնաց սայլը, հող ու քա ճամփին թողեց տաք հետը:

Սայլանիվների երկաթուղերից մեկը հին էր՝ կարկատանված, ճաք ու ծակերով, մյուսը՝ գարբին նզորի մուրճի տակից նոր էր դուրս եկել՝ մի քիչ քուրայի դուրն ունիւր ե մուրճի շմաշված հետքեր: Հին ու նոր երկաթուղերը գլորվեցին՝ կողք-կողքի, ուոր-մուոր, գուպահեռ գլորվեցին: Չորի

Միրոն առողջ ու ու ձևորով ամուր փաթաթվեց որդուն և ղուխը մտանցնելու ճիղ արեց, բայց ծոված պարանոցը աշղպես էլ չհնթարկվեց նրան: Ծանրացած կոպերի տակից փախչող հայացքը եզան պողն էր քերծում, անցնում, կտրում-անցնում էր մշուշով լցված մի հարթություն, դեռ՝ ամ, գնում հալվում էր մշուշ ժայթքած Հայրց լեռնապարի վրա:

Գաղթից հետո Չորի Միրոն ինչքան ասես սայլ էր նստել, ինչքան ասես սայլվոր էր եղել, գնացել այդ ճամփով, որը Քարապուտի գյուղից կապը կտրել-գլորվում է, բայց ամեն անգամ հասել էր Աղվեսաձոր, գյուղի հող-սահմանի վերջին արտը ու ետ դառել: Այդ օրը պիտի հասնէր Աղվեսաձորն ու անցնէր Հասնէր Աշնակ, դէնը գնար: Քարապուտի գյուղից կապը կտրած՝ գետի մշուշապատ լեռները գլորվող այս ճամփով պիտի գնա՞ր, անցնէր «Օձի Ղշան», հասնէր երկաթուղային կայարան՝ Ղարաբուռուն... Այդտեղից Արոն սայլն առած ետ պիտի գար, Չորի Միրոն Հարութ որդու հետ պիտի նստեր գնացք, գնար Երևան՝ որդուն ուղարկէր կոխի:

Նե՛յ գիդի, Չորի Միրո... Այնպես լինէր՝ էս ամառ օրով շինէր կոխի, այնպես լինէր... այնպես...

Եվ Չորի Միրոյի սիրան ուզեց սայլը Ղարաբուռունից շղարձնել ետ. սիրան ուզեց անցնել Ղարաբուռունն էլ ու աշղպես շիփշիտակ շարունակել ճամփեն:

Ուղեց՝ ու շարունակեց... մտքով:

Ըծկաններին ջան ասաց, անցավ Ղարաբուռունը, գնաց հասավ Արաքան ու անցավ գետը, հասավ Եղզիր՝ անցավ, գնա՞ց, գնա՞ց, Հարութ որդու հետ ճամփեն փակող բարերը հրեց մի կողմ, փոսերը լցրեց: Հարութ որդու հետ գնա՞ց, գնա՞ց հասավ Մուշ, սայլը կանգնեցրեց շուկայի մոտ, Հարութ որդու հետ Ելավ Առաքիւնց վանք, շուրթերը հողոտած ետ եկավ, որոնեց՝ սարն ի վեր մագլցող ու սեղապատ ճամփեն ճարեց, լրծկաններին ջան ասաց, Ելավ սարը, մտավ Մուշի ու Սասունի սահմանագլիում նստած Փեթար գյուղն ու Փեթարից էլ անցավ: Հասավ Խու՞թ՝ անցավ, հարմար ճամփա ընտրեց՝ սարեր Ելավ-իջավ, ձորեր իջավ-Ելավ, հասավ գյուղ՝ Գործվարք, անցավ դարբին Գավոյի ղոնով, կանգնեց իրենց ընկուզինու տակ, սանդղարի մոտ, Հարութ որդուն ասաց.

«էս է մեր օջախ, գառ»:

Եվ արձակեց եզները, սրբեց թաց ճակատն ու դադրած, դադրած նստեց սանդղարի վրա...

— Օ՞ք, — երկար շունչ քաշեց Չորի Միրոն, բռնեց ճակատը:

— Գլուխդ է ցավում, հայրիկ, — հարց տվեց Հարութ որդին:

— Ձէ, դառ... իմ սիրտ կցալա...

— Միրո, շարքաթ խմե, — դարձավ խորհուրդ տվեց սալլապան Արոն, — շարքա ունի՞ս:

Միրոյի «օֆի» շարոցի վրա լծկանները ստքները կախ էին գցել. սալլապան Արոն ճիպտոտեց, հո արեց, և ճոճալով գնաց սալլը: Միրոյի հայցքը կաթկթաց ճամփի վրա, կարմիր փոշի ու փշուր դարձավ սալլանի վեղերի տակ ընկած խճերի նման: Չորի Միրոն վիրավոր ուսը սեղմեց շարութ որդուն ու էլ կանգ չառավ՝ ուղբն ու միտքն առած գնաց էրգիր...

«Ընկուզասարն էր ու՛ սարի դոշին մեր տուն... Մեզ տուն քարափի պես էր... Մեր տան քարեր՝ Մարաթուկի Տիրամոր վանքի քարերի պես խոշոր, Տիրամոր վանքի քարերի պես մամոտ... Մեր տուն երեք պատ ուներ, չորրորդ՝ Ընկուզասարն էր...»:

Հա՛, Ընկուզասարի փեշը գալիս, կտուր էր դառնում իրենց տան համար: Ինչ ծաղիկ ու կանաչ սարի լանջին կար, կար՝ կտուրին: Չլինեք երգիկը, չեղներ ծուխ, չէր իմացվի թե՛ կտուր է:

Ընկուզասար... է՛, բեռ ու բարձով էր Ընկուզասարը, երկիր կպահեր ձձերը ելնում էին Ընկուզասար, «ջուխտ ու թար» խաղում, կենտ ընկուզի համար կոխ բռնում, ձեծկոտում իրար, արևմտոցին տարած ու տարված ընկուզները թափթփվում էին ծառերի տակ, իջնում գյուղ:

Արևգալի կողմից ծառերը, իրար թե ու թիկանք, մազլցում՝ սարի գլխին հավաքվում էին, և երկինքն ու երկիրը հասնում էին իրար: Սարի պագաթին հավաքված ընկուզներին բարձրում էին բշտում, հով ու գոլ մազում գյուղի գլխին... Ձէ, իր շարութ պապի աղոթքն էին հասցնում ասարծուն... է՛, շարութ պապ, օգորմի, շարութ պապ, էղբան ո՛ւմ աղոթեցիր, ինչո՞ւ աղոթեցիր՝ իզո՞ւր, իզուր...:

Տան կողքին սանդղար կար՝ կող ու կուշտ մամոտ:

Գարունքին սանդղար պոռկե-պոռկե անձրևաջրով էր լցվում: Տան դիմաց ալգի կար. ծառերը արմատները խորացրել էին. թէ-թեի տվել, որ շղարվեն լանջն ի վար: Ամեն գարնան, երբ սանդղարի կշտից ձնձաղիկը բացում էր աչքը, Մովսեսարից մի սավան ամպ էր պոկվում, գալիս նստում ծիրանենու գլխին: Հետո սանդղարի կշտին մանուշակն էր դողում, և ալուշան ծիրանենու տնագն էր անում: Մաղկում էր կեռասենին: Մաղկում էր խնձորենին: Ճյուղերը հացատան կտուրը հանած ընկուզեհու ծանրութունից հողը ճաք էր տալիս: Աշխարհում ինչքան գույն կա հավաքվում, հարսնապար էին բռնում տան դիմաց, երգիկից կաթկթում ներս: Ու խեանում էր իր

Հարութ պապը, բունգները լայնացնում, ծծո՛ւմ-ծծում էր գարնան բույրը, փափախն ու ալգի մորթուց կարած ելակը նետում կավե ամբարի ետևը և բաց ձեղմակ գլխով և բաց կրծքով (սեղոտ էր Հարութ պապի կրծքը), բահը ձեռքին կանդնում էր ծառերի տակ: Մինչև աշուն գուրս չէր գալիս ալգուց:

— Հարսնուկ, հաց բեր, — ձայն էր տալիս, և խանդութը հացն ու թանով լի կուլան ձեռքին կանդնում էր ծիրանենու տակ, սպասում մեծ կետրարի մոտենալուն:

— Հարսնուկ, գառ, արտ հաց տարա՛ր: Խանդութը գլխով էր անում՝ ^{հա՛}

Հնա՛ն պապը նստում, ծուլվում էր ծառի բնին, դառնում ծիրանենու բունը, բնի կեսը, ծիրանենու բնի կեղևը... Հարութ պապը քանի՞ տարեկան կլինեք... Մ՛ով էր թիվ ու հաշիվ պահողը... Կոտորածի տարին ինքը կլինեք բուռասուն-բուռասունհինգ տարեկան, Կիրակոսը՝ երեսունհինգ-բուռասուն, Մանուկը շահել տղա էր, մեծ եղբայր Ջարին հիսունն անց էր, հայրը... հոր մազերը ներմակել էին: Ուրեմն... Հարութ պապը հարյուր-հարյուր հինգ կլինեք: Գարունը բացվում էր թե չէ, մանում էր ալգի ու մինչև ձմեռամուտ գուրս չէր գալիս: Ընթր ուներ, մի ծայրը քաղցրահորիկ ծիրանենուն էր կապված, մեկը՝ տանձնուն: Մանդղարի մոտ նըստում էր իրիկնահացի, հարցափորձ անում գերպատանի օրվա բանուգործից. վարուցանից, ջուր ու ջրատնից, կալուկուտից, հետո տրեխները թաղում էր ծառի տակ և բարձրանում էր ձոճքը:

— Անձրև չեկավ, — սալլապան Արոն ծայր է բացում գրույցի համար:

Ճանապարհը երկար է, սալլի միալար ճոռոցն էլ հողի է հանում, ավելի է ձգում ճամփան, իսկ Արոն ինքն իր հետ լինել չի կարող:

— Անձրև դարձե սև աղվես, — կրկնում է Արոն և գլխի ընկնում, որ, իրոք, անձրևը շատ-շատ է պետք, — Միրո, աղեք զնացին կոխվ, մնացիք առանց թե ու թիկունքի... Անձրև գար, չկոնձեն արտեր:

— Հա՛, անձրև պետք է, — համաձայնեց Միրոն և ափկացրեց մըտքում.

«Էրգիր անձրև առատ էր...»:

Մետաքսի պես հյուսվում էին անձրևաթևերը ու վերջ չկար: Հարութ պապը իր կոճըր գնում էր շեմից ներս, նստում, ձեռքերը ծալում ծնկներին ու նայո՛ւմ, նայում էր ալգուն, գյուղի տների կանաչած տանիքներին, երգիկներից ուղրվող ծխերին. գյուղից զեն սարալանջին, պարի գլխին նստած երկնքին, նայո՛ւմ, նայում էր ու ասում.

— Քարեր ծաղկան, Միրո:

Ընկուզասարի խշշոցն էր տոնում ականջը, ետմար մարեի գնդոցը ու հիշում, որ իր մարեն էլ այդ խաղը, հենց այդ խաղն էր ասում ու այդպիսի անժուշ, անուշ, Հետո պապը իրար էր խառնում անձրևի խշշոցն ու ետմար մարեի գնդոցը, մոռանում էր, որ անձրև է գալիս և ականջներում ու մտքի մեջ մնում էր միայն իր, է՛ն, իր մարեի հրպը: Առ նինջ էր գալիս աչքերին. ննջի մեջ դառնում էր երեխա, հարչուր տարի առաջվա երեխան: Մեկ էլ բացում էր աչքերն ու ասում.

— Յա տե՛ր... իմ օղորմածիկ մեր էկա՛վ, կանգ տվեց իմ աչաց դեմ:

Անձրևը մազում ու մազմզում էր, երկինքը հասնում էր Ընկուզասարի պորտին, նստում գյուղի տանիքների, ձորերը՝ ձեն-ձենի, զօր ու գիշեր անքուն, աշխարհը թա՛ց, խա՛ղա՛ղ, խաղա՛ղ, թա՛ց: Հետո մի առավոտ աչք էին բացում, երկինքը մաքու՛ր, մաքու՛ր՝ կռուկի աչք: Մասերի տեղերին անձրևակաթեղը շողում-դողողում էին. կանգուրթի պարանոցի ուլունքներն էին, բար ու ծառից, տանիքներից ամպաշողը ալիք-ալիք առաջանում էր, ելնում Ընկուզասարը, աշքատես սար ու ձոր ծխում էր: Հարուժ պապը կանգնում էր սանդղարի քով, չափում անձրևաչորք. «մատ է պահաս», — ունգները լայնացնում ու ասում էր.

— Օղ դարձե գառան բերան:
Հետո այգու մեջ պատվում էր, թաց ոտքերով դուրս գալիս ու կորեկի արտ գնալու միտք անում.

— Միրո, էրթանք տեսնինք արտ ինչըա՞ն խոնավություն է իջե:
Գյուղեկրին կանգ էր տալիս դարբին Գավոյի դռանը, բարև տալիս, բարին առնում, հետո իջնում էին Մարաձոր, արեխները՝ հանած կտրում-անցնում ջուրը, ելնում ձորից, անցնում Օհանի արտի կշտով, պապը արտ ու արտատիրոջ օրհնանք էր տալիս ու՝ Ֆիդասարի ելվերն էր:

— Օհո՛, կայնի... Միրո, Ավգին կուղե տղին բարի ճամփա մաղթե: Ավգին՝ գյուղի շորանք, ոչխարը թողած, տխու՛ր, տխուր գալիս է: Հարուժը իջնում է սայլից, կանգնում ճամփի վրա: Ավգին կանգնում է Հարուժի դիմաց ու ձայն չի հանում: Ուտերին պիջակ ունի, գլխին՝ փափախ:

— Մնաս բարով, քեռի Ավգի, — Հարուժն է մեկնում ձեռքը:
Հովիվը մահակը ձեռքից բաց է թողնում, պիջակը սահում-ընկնում է, և փաթաթվում է Հարուժին:

— Շնորհակալ եմ, Ավգի, հոգաչափ շնորհակալ եմ, — ասում է Միրոն:

Հովիվը էլի է համբուրում՝ ջե՛րմ, ջերմ, ապա փոշոտ պիջակը դցում է ուտերին, վերցնում է մահակն ու նայում Միրոյին: Արտասուներ էա Ավգիի աչքերում, և ծնոտն է դողում:

— Միրո, ասաված մեծ է, քո սիրտ ամուր պահե:

— Գոհ եմ, Ավգի, հոգաչափ դոհ եմ:

— Միրո, — Ավգիի շարթերը ավելի են դողում և այս անգամ ձայնի մեջ լաց կա, — իմ Ռարիկ բռնված լեզներ, թող էրթար կոթվ: — Առ հենաանում է:

Չորի Միրոն երբեք Ավգիին այդքան տխուր չէր տեսել: Երկա՛ր նայում է հովվի խառնված քայլերին...

«Էրգիր մեր գեղի շորան Ավեն էր, Ալթնի Ավեն...»

Հարուժ պապի հետ գնում էին կորեկի արտը, Ավգի շները՝ ձեն-ձենի, վրա էին գալիս: Պապը չէր նայում շներին՝ զլուխկախ քայլում էր: Հովիվ Ավեն սաստում էր շներին, և Ֆիդասարի գլխին հանդիպում էին Ավգին: Գեղիսեղ շները մոտ-մոտ էին անում, ղուձում, Ավեն քշում էր շներին, գառնում Հարուժ պապին.

— Քեռի Հարուժ, ներող եղիր:

Առ պապը պատասխանում էր.

— Լաո, քու մեղքն ի՞նչ է, ուրախ էղի, որ շներ վրա կերթան մարդ ու գազանի:

Ավեն մահակը նորից էր թափ տալիս Օհանի գեղիսեղի վրա.

— Մարաթուկի թոփ գիպնի քու ջան:

Սվ Հարուժ պապը մտաբերում, հաշվում էր.

— Մարաթուկի թոփ կրակելուն մնաց էրկու ու կես ամիս:

Առ հազար անգամ մտածածը էլի էր մտածում. ամուսն պա՛րզ, արև որով, առանց ամպ ու զամպի, առանց կրակ ու կայծակի Մարաթուկը որոտում է, հազար թնդանոթի ձայն է հանում: Ինչի՞ց է: Չայնը հասնում է Գիլոնը, թաղվու, հասնում է Հավարթ, Խիանք, Տալվորիկ, Մշո գյուղերն է հասնում ու մշեցին էլ չի իմանում, թե առանց ամպ ու զամպի, առանց կայծակի Մարաթուկ սարը ինչու որոտաց: Մտածում էր Հարուժ պապը, հարցը էլի մնում էր հարց ու դառնում ասում էր.

— Աստված աստված է, իր գործեր անքննելի:

Հետո պապը նայում էր Մարաթուկի կողմ, Մովսեսարի կողմ, հյուսիս, արևմուտք ու փնջատում էր.

— Աշխարհք դարձե լողցած հարս: \

Սար ու ձոր ամպազուլ էին ծխում, օզը լո՛ւտ-լուտ էր, գեղնափորիկը Եկեղում էր կանաչների մեջ. պապը հայացքով որոնում՝ չէր գտնում ու

սկանջ էր կախում զեղնափորիկին և՛ ճոսիկին, և՛ բզկզին... Ազա և Մասրաձորից, Մուսվիզ ձորից զրեւի խշշոցն էր հասնում Ֆիզասար. խումբ արծիվներ էին ֆոֆոսում սարի գլխին, ու Հարութ պապը՝ ձևաբը ճակատին հավհար, որսնում էր իր ծանոթ արծիվը՝ մի թեր սև, մեկը՝ կապույտ: Գանում ու մպում էր իր ծանոթ արծիվին:

— Միրո, իմ սիրտ կուրախանա էս արծիվ վրա:

Հետո ներքին թաղի շտրան Մորեն Մուսվիզ ձորի մոտից ձայն էր տալիս. «Ավի՛հ...», — Մասրաձորը արձագանքում էր, սար ու ձոր արձագանքում էին, Ավիի գիլխեղզ շնեբը գոմուում, հաշում, Ավեն սարի էր կանգնում, պապը պոկում էր գեմի Զանգակ ծաղիկն ու հրամեշտ տալիս Ավինին.

— Աստված քու հետ, քու օշխար ու շան, լատ:

Այսուու իջնում էին Ֆիզասարն ի վար: Տրեխները թոն էին առնում. թաց ծիլ ու կանաչ էր մնում իրենց բրգե գուլպաներին, արտերի միջնակներով քայլում էին, և Հարութ պապը գնդնում էր.

«Սուրբ կարասեա պարծ պուր,
Ըր համփերն է պար-մուր,
Ըր տուտ գիկեր շատ բխաավուր,
Կեա ձիավուր, կեա ոտավուր...»:

Գնդնում էր իր խաղը, ուղարվում, գնում, հասնում էին կորեկի արտ. Հարութ պապը առնում էր մի բուռ հող, շուտամուտ տալիս, տորսում, իր խոսքն էր ասում.

— Վըրա շորրորդ օրվան ցանք կարելի է:

— ...Ուրեմ, Հարութ,— սալլապան Արոն իմացածն է պատմում շտրան Ավգիի Բարիկ որդու մասին,— իմ չուլ առջևից կերթեր (միշտ առաջին շթվոր եմ էղե, միշտ), էս խեղճ Ավգիի տղի չուլ՝ իմ հետևից: Մեկ էլ, Հարութ, ճնճուղ ետավ քարին, ծվլլաց: Իմ սիրտ վկայից, ասի, տղեր, զեղից չուր կպա ու էզ չուր բարի չէ: Հարութ, խոսք իմ բերնեն էլավ-չէլավ՝ կատարածու Մանիշակ էրեվաց: Մտեցավ՝ Մանիշակի աշաց մեջ նաչի, իմացա, որ գալ բարի չէր... Տղեն իր չուլ հանեց արտեն, կատարածուի հեա գնաց... Ու գնա՛ց, գնաց: Ավգիի Բարիկ հակա էր թե՛ չէ, աստված մեղք իրն ուղե, բայց իմ խելքով, տղեն անմեղ էր:

— Ասանց մեղքի մարդու կրանտառիկն, բեռի Արո, մի բան կլինի: Սալլապան Արոն շեղ նույնի Հարութին, լուեց, բորեց ծոծրակը և գարձավ սուաց.

— Հարութ, կնայներ էզ Բարիկի ուշաց մեջ՝ ուրիշ տեսակ բան կանա-

ներ, հա, էս դագրած օր վկա՝ կտեսներ, ևս էն կիմանամ, լատ, որ չոթ գալ զեանի տակ է, կտեսներ: ու էլի իմ հավատ չէր գա, թե էլ անխիզ՝ տղեն էղպես միտք ունի:

Ասաց ու հարմար գտավ փոխել նյութը:

— էս տարի ֆերման սար կեղնի՞, Միրո... Վայ քու վիզ մնա քու տակ, Հիալեր, աշխարհ խոսնեց իրար: Չէ մեռակ մարդիկ, անասուններ նմանապես կմաշվին ու կ'ուլվին... Միրո, ֆերման սար կեղնի՞:

— Կեղնի,— գծկամորեն, բայց հաստատ ասաց Միրոն,— կուլողին ու մնացողին հաց ու թաց է պետք:

— էս տարի էլ, հակառակ, սար արտ շունի,— շարունակեց Արոն: Չորի Միրոյի պատասխանը մտքում էր.

«Մեր ծաղկառ սարեր մնացին, է՛, էն տեղ, Արո, է՛ն սարերի հետև,— հայացքը Արոյի ուսին քսվելով անցավ-դնաց.— ...Ամառ Մարաթուկ կկրակեր իր թոփ, կանենք կով ու օշխար, կերթենք դեպ Մարաթուկ...»:

Հարութ պապը նստում էր ձին, սլորում ճամփան, քաշում-տանում էր սարվորներին: Մարաթուկի փեղն էին հասնում, կարգավորում ամառանոցի իրենց բոշքը, հետո Հարութ պապը, ձին թողած, ելվերում էր Տիրամար վանքը, հունար մարեն էլ հետք, հանդութն էլ: Պապով, հարս ու հարսի հարսով, թոռով ու ծոռով հասնում էին Տիրամար վանք, աղոթում, մոմ վառում, դառնում ետ գալիս: Վայրի աշծեր էին պսկվում քարերիվրից, խշխատում, ծփում Տապանակ հովտի կողմ: Պապը մպում էր նրանց և գալիս բիրվա Շաբաբին վրանից գուրս կանչում, խնդիրք անում.

— Շաբաբ, կխնդրիմ, հրացան շրացիս վայրի էծերի վրա՝ մեղք է: Ետն: ու շնալոր են, թող ապրին:

Ու մի գիշեր մնում էր Մարաթուկի փեղին, լույս առավոտի հետ, որնանը թողած, ձի նստում, իջվարում գյուղ: Եվ էլի գնում էր Մարաթուկ՝ սարվորներին բերելու, երբ սանդարի պնկին նստում էր առաջին կայսմը:

Աշնանը Ընկուղասարից պտորալում էին բնկուղները, լցվում քարերի զողը, դիդիկալով կանգնում գյուղի պատերի տակ, թափ առնում, սարուանջով իջնում էին բնկուղները, կաթկթում երգիկ ու բիվից: Հարութ պապը առնում էր մի բանի բնկուղ, շուտամուտ տալիս, ասում.

— էս տարի Ընկուղասարի պտուղ խոշոր է:

Հետո հազար ծիածան էր խճճվում Ընկուղասարի ջջին, ծառերի տերևները գեղնում, կարմրում, տերևները կապույտ էին դառնում ու որ-

դան, Հարութ պապը նստում էր կառուրին նայում, նայում էր ու չէր հազգենում հայելուց:

— Միրո, սար կրակ ընկե-կվառվի:

Սվ բոցերը ալիքվում էին սարն ի վար, և գալարվում, և՛ սարի գա-
զաթից մազկցում երկինք: Հետո յոթը օր յոթը դիշեր Մովսեսարից փչում էր քամին, փերթ-փերթ կրակ պոկում Ընկուզասարի ծառերից, փչում մարում էր հրդեհը, հետո յոթը օր յոթը դիշեր քամին ու ընկուզենիները մեջքակոխվ էին տալիս, քամին փախչում էր սարից, մտնում գյուղ, Շե-
րոյի հետ վնդստում երդիկի մտա: Այ մի նոթոտ գիշեր ձմեռը Ընկու-
զասարից իջնում, Սև սարի արջի պես փափո՛ւկ-փափուկ իջնում, մտնում էր գյուղ և մի դիշերվա մեջ գոտկահար ձյուն էր նստում: Հարութ պապը լուսելուսին դուրս էր գալիս, խաչակնքում ճերմակած աշխարհը, խաչա-
կնքում զոմի դուռը: Բորեն վիզը երկարում մզզում-բառաչում էր, ձմռան վրա թափ տալիս գլուխը, ու պապը մոտենում, շփում էր եղին:

— Ձմռան համա՞ր քու սիրտ կնեղվի, գառ, համբերե, գարուն կը-
բացվի:

«Համբերե, գարուն կբացվի.— մտքում կրկնեց Չորի Միրոն,— լուս-
հոգի իմ պապ, պատերազմ է. աշխարհը ձմռան մեջ է, փոթորիկի մեջ է... Մարդ է պետք ու կանգնի աշխարհքին սիրտ տա՛ համբերե, համբե-
րե, գարուն կբացվի... Ինչքա՞ն կբաշի էս ձմեռ... Ձմեռ է, լուսհոգի իմ
պապ, ձմեռ է,— Չորի Միրոն կրկնեց.— ձմեռ է...»:

Հետո սալլի անիվները Միրոյի մտրից առան բառը՝ ճռճոացրին.
«ձմեռ է, ձմեռ է, ձմեռ է...», — ճռճոացրին, և Միրոյի աշ-
քերի զիմաց փովեց իրական մի ձմեռ՝ ճերմակ ու մաքուր, իր Հարութ
պապի մազերի նման ճերմակ ու անարատ... էրգրի ձմեռն էր...

«Առավոտ շուտ կեչնենք, ձնով կշփենք իմ ձեռքեր, ստճնակ կհանենք
մարագեն, հումար մարեն կբերեր գավով հալածե՛ղ՝ կիմենք քանց
ըտք...»: Եվ հարևան Ներսեսի ու Առաքելի հետ քաշում էին սահնակներ,
բարձրանում սար...

Տիրապետից ամռանը կեր տեղափոխելը դժվար էր՝ թփուտ էր, քար
ու բարձի էր, ճամփա ու ճար չկար և սարից խոտ ու տերև տեղափոխելը
ձմեռ օրով էր: Բարդոցից խոտ ու կաղամախի տերև էր բարձում՝ կապում-
կապկպում, ուսը դեմ արած շարժում սահնակը, ուժ տալիս՝ շարժում.
հետո սարալանջը քաշում-տանում էր ստճնակն էլ, իրեն էլ հետը: Մահ-
նակը թափ էր առնում, թափ էր առնում, դառնում սանձակոտոր ձի,
ծփում էր ու եակից զզզված պուշը: Պոտահողմը հասնում-ձեփվում էր

խոտին, իր թիկունքին, ասեղնահարում գեմքը, ու պեծսլեծում էր աշրա-
դեմի մշուշը...

Ձմռան գիշերը կես էր լինում, Օհանի ժլլանից ելնում էին. պապը
բալլում էր առջևից, Խոհից հայրը, ապա հորեղբայր Սմբատը, հորեղ-
բայր նշանը, ապա մեծ եղբայր Հարեն, հետո ինքը, Մանուկը, հետո Սե-
թոն, Վարադդատը, Կիրակոսը և Մուրազը, և՛ Պողեն, և՛ Պետրոսը...
ժլլանից գուրս էին դալիս, ու գերդաստանը իծաշարուկ քալում էր
ձյան մեջ տափած արահետով: Ինքը մտքում շարունակում էր հազար ան-
գամ լսած պատմությունը: Ձենով Օհանին հազցնում քառասուն գոմշի
կաշի, Ձենով Օհանին կանչել էր տալիս. «Դավիթ...», — ու ձայնը տա-
նում-գցում էր Դավիթի ականջը, մտքով շարունակում՝ Դավթի աշում
շողացնում էր Թուր-Կեծակին, Դավթին հանում հորից: Իսկ Պետրոսը
ափսոսում էր կիսատ մնացած պատմության համար, չէր համբերում
մինչև մյուս իրիկուն, քաշում էր Պողեի փեշից, վրա-վրա հարցնում.

— Պողե, ապե՛լ, Դավիթ ինցի՞ ընկավ հուլի մեջ... Դավիթ ինցքա՞ն
մեա հուլի մեջ:

Ձմռան գիշերը կես էր լինում, Ընկուզասարում գալեբը սոնում էին ու
չէին համարձակվում մտնել գյուղ, գյուղի ու գիշերվա պահակ զելխեզդ
ընկեր ձեն-ձենի հարայ էին տալիս, Հարութ պապը Շերոյի հալոցի մեջ
ա՛ էր լսում՝ վիրավորվում.

— Միրո, գարուն բացվա՛վ, շորս-հինգ օշխար կտանիս Մշո դաշտ,
զելխեզդ կբերիս:

Եվ մտքում կիսատ պատմությունը, գերդաստանը քուն էր մտնում
ու իր հետ պատմությունը հասցնում լույս-առավոտ: Ամեն մեկը գառնում
էր իր զորձին, ինքը նորեն ելնում էր սար:

Պատահում էր փոթորիկ էր սկսվում, երկինքն ու երկիրը դալիս էին
իրար, աշխարհը դառնում էր մի քալ, զուգուշում էին ձորերը: Գյուղ ու
տուն դառնալու ճար չկար: Ներսեսի ու Առաքելի հետ մտնում էին բար-
գոցի մեջ, սպասում: Սպասում էին մի օր, փոթորիկը չէր դադարում, եր-
կու օր, երեք օր բարդոցի մեջ՝ թիկունք-թիկունքի, իմացած հերիաթներն
էին պատմում, օր ու դեպք անցած-գնացածից. Մարաթուկի քարայրնե-
րից, Մովսեսարի եղնիկներից, գյուղալ կաթավներից, գալլի հետ տված
մահակակովից, արջի ընկույզ շարդել-ուտելուց, «չախմախ» հրացանով
արջաբուխից, Տիրամոր վանքի ուխտից և Բերդպարից, և՛ Շորոթից ու աշ-
րունքի խաղից... Չորս օր սպասում էին՝ դադար չկար, հետո կորցնում
էին օր ու օրվա ժամ ու չէին իմանում, թե որ առավոտվա հետ հանդարտ-
վեց սարը... Կարոտած իջնում էին գյուղ, Խումար մարեն, արցունքն աշ-
րերին, կրկնում էր մատաղի խոսքումը, Խանդութը հեռվից էր նայում

իրենն ու մտա չէր գալիս, Հարութ պապը գալիս էր խնդմնդալով, համբուրում իր ճակատը, ասում.

— Իմ աւրան թոռին փոթորիկ ի՞նչ կանես:

է՛, էրզրի գարո՛ւն... էրզրի ամա՛ռ... էրզրի աշո՛ւն... էրզրի ձմե՛ռ... Ուրի՛շ էր, ուրի՛շ...

Նորեն Մովսարից փչում էր բամբին, ձյան տակ ջուր էր ընկնում, ծոցվոր ամպերը կախվում էին, Հարութ պապը խաշակնքում էր գարնան առաջին որտաը, թիկունքը դեմ անում պատին, նույնը պահանջում իշոր Պետրոսից:

— Իմ մեջք բանց պատ ամո՛ւր, քանց պատ ամո՛ւր... — կրկնում էր, նույնը պահանջում թլորիկ Պետրոսից:

Մարերից ձնաշերտ էր պոկվում-իջնում, հոսքի հետ հավեր բերում վար, խառնում ձյան հետ, շաղ տալիս փետուրները: Ձյան փվվածքի սուլոցը գալիս-հպանում էր շեմի մտա իր կոճղին նստած, գարուն սպասող Հարութ պապին:

— Օհո՛-հո՛-հո՛, հուսինի ձե՛ն... Միրո, դու ասես Քարնթազին, Գիլոնքին, դու ասես Հավարթին վնաս չհասցո՛ւց:

Եվ բեկորներ էին պոկվում ձեռքերից, զգիրգ-զմբրտացով իջնում, լժփում հեղեղի մեջ: Այծերը դուրս էին գալիս այրերից, ձորն իջնելու ահ ունենում, խլշտում-փախչում: Ու երկու-երեք օրում գետինը սևանում էր, պալան-պալան ծխում, սանդղարի մտա բուսնում էր ձնծաղիկ, և Հարութ պապը կապում էր իր ճոճքը՝ մի ծայրը քաղցրակորիզ ծիրանենուն, մեկը՝ տանձենուն...

Հուշերը քամել էին Միրոյին. մշուշել էին ուղեղը, և նա շփեց ճակատը, զգաց Հարութ որդու ուսի տաքությունը, ավելի սեղմվեց որդուն ու կամաց ասաց.

— Հարութ... Աշխարհք հող ու ջրից անուշ բան չկա: Մարդու ուժ հողի մեջ է: Քանի հող չեն խլե ոտաց տակին, մարդ անպարտ է. թեկուզ զարկվի՝ անպարտ է, խլեցին՝ գիրի է, գառ:

— Ես գնում եմ իմ հայրենիքի պատվի և հողի համար կռվելու, — Հարութը իրենն ասաց, — և գտցե քո կորցրածն էլ եա բերեմ, — ավիլացրեց ժպտալով, հետո այդ մտքից լրջացավ:

Չորի Միրոն լսեց Հարութ որդու խոսքերը, կրկնեց մտքում, ճպճպացրեց աչքերը, ուղեցավ ինչ-որ ասել, շասաց և հոգու խորքում կանգնեց մի հավատ, ծփաց երազ մի ցանկություն.

«Սովետին պարտություն չկա: Էս կովի մեջ հաղթող Սովետն է:

Հա՛, հաղթող Սովետն է ու... Ու բարո՛ւ-խեբրով էրզրի համփեն կրացվի... էն անո՛ւջ էրզրի»:

— Կմտածի՛մ, կմտածի՛մ, կեղնի՛մ աշխարհքեն, — ձգեց սայլսպան Արոն: — Էս աշխարհքի մարդիկ ի՞նչ կուզին իրարե, իրարու ի՞նչ է ուզած, ի՞նչ առնել կուզին, Հարութ:

— Մարդկանց հանգիստ խանգարողները այսպիսի ֆաշիստներն են, — լցված պատասխանեց Հարութը, — այսպիսի հրձիգներին աշխարհից պետք է ջնջել:

— Քերան չէր՝ ավետարա՛ն էր, — ծոր տվեց Արոն:

«Աշխարհք ուրիշ բնույթ ունի, — Չորի Միրոն ինքն իր մեջ մասնակցեց զրույցին, — ուրիշ բնույթ ունի, Հարութ, շարհոգի մարդկանց աշխարհքի երեսեն ջնջելու ճար ու հնար չկա, դառ: Աշխարհքի մեջ էրկու հոգի մնան, էն մեկ շարհոգի կեղնի, էն մեկ կավարար կեղնի, էն մեկ ձեռք դնել կուզե մեկեկի գլխին: Էդ մեկի արուն պղտոր է, էդ մեկի արուն բորենու: Է, էդ մեկ Հիտլերն է, Հարութ: Հիտլերին արնակից սուլթան Համիդն էր՝ արուն ժառանգեց էնվերին, Քալիաթին, իր նմաններին: Աշխարհքի բնույթ ուրիշ է, գառ, ուրիշ է ու եղպեսով էլ աշխարհք աշխարհք է...»:

— Է՛, տնավեր աշխարհք, — գանգատվեց Արոն:

«Մարդու ծնված օրից է էղպես, — շարունակեց Չորի Միրոն, — մեր էրզրի էղպես չէ՛ր... Մեր էրզրի էն անո՛ւջ հող ու ջրի հետ հանգիստ, խաղաղ ապրել չկար... Քուրք բեկ կմաներ շեն. խարջի վրա խարջ կուզեր, հարս ու աղջիկ եղծել կար, կոխվ-արուն թափել կար... Տղեր կառնեն զենք, կելվերեն, կդառնեն սարի Ֆիդայի: Յոթ ֆիդայու դեմ սուլթան յոթ բանակ կհաներ...»:

Չորի Միրոն թողեց՝ նորեն Երկիր գնաց...

3

«Թի՛վ տասի՞ն էր, տասնմեկի՞ն...», — կոտորածից չորս-հինգ տարի առաջ էր. արևմտոցին ասկյարները ոտք ու ձեռք շղթայած երկու ֆիդայու հետ մտան գյուղ: Տղերին Գիարբեքիր պիտի հասցնեին. դատ ու պատաստանի՝ վերջն էլ գլխատելն էր ու գլխատելը: Բայց ասկյարի հմար ֆիդայուն իր սարի վրա սպանելը, դարկիլ-սպանել չէ՛ր, ֆիդայուն հաղթել չէ՛ր, չէ՛... Ասկյարին պետք էր նստել ձի, գերի ֆիդայուն առնել մտրակի տակ, բշեր սար ու ձորով, մի պմիս, երկու ամիս, ձիու փոխարեն ֆիդայու բաց ուս ու գլխին բերեր մարակը ու նպասել, որ նա գուարովի, գալարովի ու ծուռվից խնդիրք անի.

— Ի սեր ալլահի, մի դարկեք:

Ասկյարին պետք էր ստարաց ֆիդայունքը ընել ձոր ու անապատի միջով և սպասել՝ ծուռի ծալի, գազար խնդրի Ասկյարին պետք էր ստարացիների մոտ նստել հացի ու սպասել՝ դերին ձեռք մեկնելի, ջրի համար լիզի շուրթերը: Ասկյարին պետք էր... Քո՛ղ խեղճանա ֆիդային, Քո՛ղ խնդրի, ծնկած ու ծուռլիներ պաղատանք անի. չմնա սարի ֆիդայի: Ասկյարին հասնի «Հուրմաթի» դուռը, սողալով գնա վալու ոտքը, երեսը քսի վալու ոտքերին, լիզի, հետո... Հետո մի քանի օր, օրը հազար անգամ, վալին ասի՝ կյանքդ բաշխում եմ, ֆիդային ժպտա, ասի՝ գլխատում եմ՝ պաղատանք անի, բաշխում եմ՝ ժպտա, գլխատում եմ՝ պաղատի... Ասեն՝ ֆիդայու երգ ասա, գլավուրի պար արի, ասեն, ասեն... Եվ ասեն ես քո ֆիդայի... Հետո նո՛ր զարկեն գլուխը: Քո՛ւտ...

— Հարութ, — շոր-շոր ձայն հանեց Ձորի Միրոն, ու սալլապան Արոն շուռ եկավ, նայեց, — Հարութ, մարդ սպանելուց էլ հարկ է մարդ մարդ մնա: Կսպանիս... — Միրոն ցավ զգաց հոգում. պատերազմ գնացող երեկվա երեխա որդու հետ արյունոտ բռնեցիկ է խոսում. անխղճություն է: — Կսպանիս... կսպանիս, Հարութ, տղամարդի պես զարկ ճակտին, հոգու հետ խաղ չանիս...

Հարութը հարմար պատասխան չգտավ ու գլխով արեց, թե՛ հա:

«Արևմտոցին ասկյարներ տղերքին գերի արած մտան գեղ: Մեկ՝ մշեցի: Լեռն էր, մյուս՝ սուլուխցի Շահեն...»:

Տղերքին փակեցին ռես Միհրանի մարագում, մի ասկյար պահակ կարգեցին, մյուսները մտան ռեսի տունը: Երբ Լեռնին ու Շահենին բերեցին, ինքը կանգնած էր Դավիթի դռանը: Շղթայակապ, բաց ոտք ու բաց ճակատ՝ անցան-գնացին, ու ինքը ամոթ զգաց, կախեց գլուխը, այդպես գլուխկախ հասավ տուն, ասաց՝ ֆիդայի են բռնել, Հարութ պապը խաշակեցեց ու դա իրեն դուր չեկավ: Հետո այդ օրը չնստեց իրիկնահացի, գիշերը կես եղավ, քուն չեկավ աչքերին. Ելավ, պատերին քսվելով գնաց... Մարագի կտուրը պոճկեց, քանդեց, իջավ ներս, արձակեց ֆիդայիներին ձեռք ու ոտք...:

Արև լծագած շրթան Ավելի ձայնը գոժկա՛ն-գոժկան անցավ տնտուն.

— Հե հե հե՛յ... Գեղ ինչքան տղամարդ կա հավաքվի նախրգնա, նախրգնա... Հրամանն է՛ր հրամանն:

Ասկյարների մեծավորը կանգնեց, ասաց.

— Ով ազատություն է տվել ֆիդայիներին, առաջ դա:

Մեծավորը կրկնեց պահանջը: Սպասեց: Գնաց-եկավ, ոտքերը տփեց բարերին, փոշի հանեց, մուտաց, հայհոյեց, ապա կանգնեց աղբյուրի մոտ, թքեց քարին, ասաց.

— Մինչև թթիս շորանալը եթե չպարզվեց՝ կկոտորենք:

Շարք կանգնած ասկյարները հրացանները պատրաստ պահեցին: Մեկ, երկու, երեք... Հայհոյեց՝ բանահինգն էին ու մի Գործվարը գլուզ, երկու-երեք հարյուր տղամարդ՝ տագնապի մեջ: Եղած ասկյարների հետ հաշիվ մարերը մի պուտ շուր էր, բայց ա՛հ ու զոդ կար՝ գլուզի վրա բանակ կգա: «Վաղվա տերն էլ ասաված», — անցավ մտքով ու քաշեց դարբին Դավիթի թևը.

— Քեռի Դավիթ, դու հրացան ունիս...

Մնացածը աչքերով խոսեցին: Դավիթն բան ասաց թոռան ականջին, հետո Միհրանը մեջ ընկավ.

— Դավիթ, չի էլնի. էգուցվա մասին մտածի:

Եվ ալիք-ալիք գնաց, նկավ՝ կլինի, չի լինի, կլինի, չի լինի... Մը եղավ, ո՛չ չնկավ:

Հետո Յահնը կանգնեց Հարութ պապի կողքին, ասաց.

— Հարութ, դու, ես, մի վեց-յոթ էլ մեզ պես ալեհեր, բացառելի կլինիք՝ անինք խնդրանք:

Հարութ պապը հրամարվեց, Հեթումը համաձայն էր, Արևին դեմ էր, Արամը՝ կողմ, առաջարկությունը ալիք-ալիք գնաց-եկավ՝ խելքամոտ է, խելքամոտ չէ, խելքամոտ է, խելքամոտ չէ... Աս ո՛չ եղավ, ո՛չ չեղավ:

Էլի նոր միտք. ասկյարները Միհրանի հյուրն են եղել, իրավունքը ռես Միհրանինն է, թող ասի՝ գուցե հենց ֆիդայիների ընկերներն են սարերից իջել՝ մենք ի՞նչ մեղք ունենք: Միհրանը վիզ շառավ, Տոնապետը համաձայն էր, Տոնապետին խոսք չհասցրին՝ ճերմակմաղ չէ, մեկը սո պեցեց առաջ եկավ, պետք-պատճառ դտան ետ պահեցին ու ասկյարների հետ բանակցելու միտքը համարվեց կողմ դեցելու միտք:

Գործվարը գլուզը չեկավ մի խոսքի, և ռես Միհրանը իրենն ասաց.

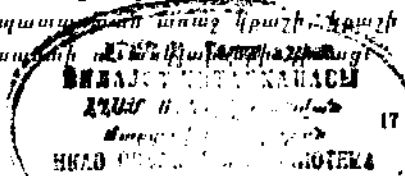
— Զանրմ, ով սխալմունք է արել, թող խոստովանեն, թուր շորգավ-կյորնա:

Դավիթն որոտաց.

— Բու գլուխ քարն ես դարկել, ռես Միրան:

Եվ Միհրանի ու Դավիթի խոսքերը ալիք-ալիք գնաց-եկավ՝ խոստովանել, շխտատովանել, խոստովանել...

Էլ չսպասեց, թե գլուզը ինչ նոր պատասխան արած կբաշի: Կբաշի ու մի խոսքի չի գա... Կանգնեց խմբապետի



է՛, Մխի՛կ, Մխիկ... Գլուխ-դլխի հավաքված Գործվարք մի գլուխ՝ դատ ու դատաստանից փրկելու հար շրջով, աշանդախտ Մխեն գտավ...

— Լսե, Հարութ, կարոտ գորե՛ղ-դորեղ է, կարտից գորեղ քան աշխարհք լիա: Ինչքան հետանում ես մեր Քարազուխ գեղից, մեր բող-տիկից, մեր ձորից, էնքան քու կարոտ կմեծանա: Կարտի հետ ախրու-թյուն կմեծանա, գառ... Կարոտ ախրություն է, անս՛ւշ-անուշ ախրու-թյուն է: Ու էդ ախրություն... էդ ախրություն մեծ քան կայտղե,— փիլի-սոփայեց Ձորի Միրոն,— մարդու հոգին կմեծացնե, մարդու կարծնն ածղահա, հերոս:

Հարութը ցանկությամբ ժպտաց.

— Հերոսները հատուկ մարդիկ են, այ հեր, Չապանի, Բուզյունու, Կամոյի պես մարդիկ: Ես կարո՞ղ եմ հերոս դառնալ:

— Դեր... դո՛ւ,— Միրոն կմկմաց, մառլվեց, ապա մեկեն ասաց,— հա՛, Քու կոխվ Հիալերի գեմ էս ճամփի համար էղնի,— ու ճամփեն հա-յացքով շարունակեց, շարունակեց տարավ,— էս Քարազուխ գեղի հա-մար էղնի, քու բողտիկ ու ձորի համար էղնի, Հարութ, քու կարոտ ու ախրության համար էղնի, ու հերոս կդառնաս, գառ:

Հետո հիշեց Հարութ պապի խոսքերը, որ իրեն էր ասում և մտքում ալեխացրեց.

«Իմ ապան, Հարութ»:

— Վա՛յ, մերիկ, վա՛յ,— հոգոց հանեց սայլապան Արոն,— Միրո, էս կոխվ ինչքա՞ն կբաշե: Մեր Մխիկ 12 տարեկան է, բայց ծննդականի մեջ 14 է գրած, դյուղխորհուրդ սխալ է արե:

— Քու սոյլ անուն Մխի՞կ է,— հեաքրքրվեց Միրոն:

— Հա, Մխիկ է, ծննդականով՝ Մխիթար— ծննդական սխալ է:

— Լավ անուն է, Մխիկ լավ անուն է,— կրկնեց Ձորի Միրոն:

«Յոգորմի բեզ, Մխիկ...»,— մտքում էլի է՛ն իր Մխեն էր...

«Մխիկի հետ Գիարրիբրից ելանք, խեղդ աշուն էր...»:— Ձոր ու գիշեր քայլեցին, առանց դադար քայլեցին, ձմռան հետ հասան Մխիկենց գյուղը: Մինչև Գործվարք երկու օրվա ճամփա էր մնացել, բայց շարու-նակել շեղավ: Էրգրի ձմեռը ուրիշ ձմեռ էր, ուրի՛շ... Էսպե՛ս: Մի գի-շերվա մեջ աշխարհը դարձավ կոպած ձու ո՛ւ շարունակել շեղավ. մնաց Մխիկենց տուն: Մնաց ու այդ ձմեռ Քաղալանք գյուղի ծղլտունը գնաց, այդ ձմեռ Քաղալանքում լսեց Քլոր Գավթի, պատավի շաղգամների ու Քուր Կեծակի պատմությունը: Քաղալանքցիները, ամեն օր մեկը, հյուր տարան իրեն ու Մխիկին:

Մնաց ու սեր գցեց Մխիկի բույր խանդութին ու Մխիկենց տան մեծ ու փոքրին ու գլուխ Քաղալանքին խանդութը... խանդութը Մալաթուկ սարի եղնիկի պես գուլալ ու վախճարած աչքեր ունեի, ծուռ նայվածք, որ դիպցնում էր իրեն ու փախցնում: Ո՛չ Մխեն, ո՛չ Մխիկ կին Ալմոն, ո՛չ Մխիկ մարեն, ո՛չ որ շիմացավ, որ ինքը սեր ունի խանդութի վրա: Ու բերան շբացեց, խանդութին բան շասաց: Մնաց, սերը մաղմղեց, մաղմղեց, քուն ու արթուն մաղմղեց, երկնքից իջավ ու լցվեց հոգին ու ելավ աչքերից թափվեց, և սնտես լմնաց խանդութից: Մնաց, գարուն եկավ, գարնան հետ հասավ Գործվարք:

Անդարձ էին համարել իրեն ու քար կտրեցին: Գլուխ-գլուխովի աշ-քալուսանք գնացին-եկան:

Եվ շաբաթ հետո եկավ մեկը՝ գլուղին ու իրեն անծանոթ: Քուրք էր, ասաց. «Իմ անունը Օսման է,— ասաց,— քո մասին լսել եմ, Մրո, բարով ես եկել, ես քաջ մարդկանց սիրում եմ, ես քո ախպերն եմ, Մրոս: Առանձին ոչխար մորթեցին, հարգանք-պատվով գրեցին ճանապարհ: Գնաց, էլի եկավ, էլի ասավ. «Ես քո ախպերն եմ, Մրոս: էլի ոչխար մոր-թեցին, տվեցին պատիվ ու երբ ճանապարհում էր, գլուղեղրին Օսմանը ժպտաց, ասավ.

— Քանի՞ ոսկի տվեցիր գլխիդ համար, Մրո:

— Օսկի շափեցի:

— Հը՛, ես քո ախպերն եմ, Մրո, ինձ մի խարիք. վալին գերուն միայն ոսկով է ազատում, վալին ոսկու գրի է:

Գնաց, էլի եկավ, գնաց, էլի եկավ, էլի ու էլի հարցրեց.

— Վալուն ինչքա՞ն ոսկի տվեցիր, Մրո:

Եվ չհավատաց, որ աղատումը առանց փրկագրի է եղել:

Խոստովանելուց հետո էլ չհավատաց, որ Մխեն է տվել փրկագրին: Քու անհավատ կրոնը... Օսման էլի կզար, հա՛ կզար. ավազակություն արեց, բանտարկեցին:

— Միրո, էս տարի աշուն շուտ կա,— իր կարծիքը հայտնեց սայ-լապան Արոն,— ես էս սարերին կնայիմ ու կիմանամ. հա՛մ աշուն շուտ կզա, հա՛մ ձմեռ Հարկ է մտածել,— և ցածրաձայն, իր համար ավելաց-րեց,— կոխվ է...

«Էն տարվա աշուն անս՛ւշ անուշ էր... Ամեն տարվա պես անս՛ւշ աշուն...»:

Էդ աշնանը Հարութ պապն ու Խուճար մարեն գնացին Քաղալանք խանդութին հարս ուզելու:

Անո՛ւշ աշուն էր... Ու հարսանիքի օրն էր խորտա՛

Իրիկնապահ էր: Լեռների վրա կարմիր հալավ հազամ ամպերի պար կար, Ընկուղասարի փեղին՝ կար: Զուռնաչի Սմբոն տան կտուրին կանդ- նած նվագում էր, աղերբը պար էին բռնել, և տանն ու կտուրին խմբված բերանբաց մանկտիք մնացել էին բոլորած պարի կենտրոնում:

Ներսեսը խաղով ձայնակցում էր գուռներն:

«Սարեն իրան բուխարմ, խոշ-
Մեկը ջերմակ, մեկը՝ ոչ:
Գարմիր գողոշ, ջերմակ բոշ...
Հե-հե, հե-հե, հը՛իի՛...»:

Առաքելը խլում էր խաղի շարունակությունը:

«Գովան երկու գեկերգին,
Սբերիք վեր բուզդի քերքին,
Ասան փուցի ու գերեղին...
Հե-հե, հե-հե, հը՛իի՛...»:

— Հը՛հիի՛... — պարողները միաբերան Առաքելից առնում էին խաղի բասը, Սմբոնի գուռնի շրթից ծորացող մեղեդին ու ձգում էին հը՛իի՛...:

— Հը՛հիի՛... — շարունակում էին Ընկուղասարն ու Մասրաձորը: Իր կուրծք ու թիկունքին նորափեսի մետաքսե նշանն էր՝ աշնան գույն ունեք: Նշանի վրա Ընկուղասարի դեղին ու որդանից կար, Մովսսարի կապույտից, իրենց կտուրի կանաչից, արևմուտքում պար բռնած ամպե-րի գույնից կար և արևի մի բուռ պեծ: Եվ Մասրաձորի ջրերի պես դուշ-ները ավի՛ր-ալի՛ք ու փշուր-փշուր ուսից հասում էին, խաչվում կրծքի վրա, իջնում՝ գառնում գոտի: Եվ նշանը աշնան այդ օրվա փափկությունն ունեք և տաք ու խանդոտ էր խաղ ու պարի պես:

Վ Ապրշումե օր էր և գյուղից քսան ավամարդ գնացել էր Թաղավանք Խանդութին հարս բերելու:

— Էկա՛ն... էկա՛ն... — կանչը ծխի պես ճոթ ավեց, ճյուղավորվեց գյուղի վրա, — հարսանքավորներ էկա՛ն: — Ու Մասրաձորը ձայն ավեց, «կա՛ն» Գյուղեգրին դարբին Գավսն հրացան կրակեց, և լեռները հա-ժագարկ ավեցին: Խանդութին բերող ձիավորներից մեկը պոկվեց, բամու պես անցավ գյուղով, բաշի հետ բամուռն ավեց ձիու միջը կապած խաս գլխաշորը, եկավ փոթորկեց տան շուրջը, պարը խառնեց, մեծ ու փոքրի կանչերը խառնեց ձիու վրեժոցին, մրրիկի պես պտտվեց տեղում, պոռթկաց ու էլի դարձավ... (Օհանի Մանեն ճարպիկ ձիավոր էր): Տղեր-

✓ րը ընդհատեցին պարը, ուռը՛ն՝ տոած էլան տանիք: Աղաբբաշին Ներսեսն էր, տնկեց ուռն ու կանկնեցին մտար: Տղերբի մի մասը շուրջպարիսպ կազմեց, թիկունքներով պաշտպանեց իրենց, մյուսները «Քոշարի» բրա-նեցին կտուրի վրա և սպասեցին:

Թաղե-թաղ թավալվեց հարսանիքը, մեծացավ, դահուլ-զուռնաչի ձայնը թավալվեց, և մանկտիք շուրբի պես թավալվեցին, իրիկնամուտը շաղախվեց ճիչ ու ծիծաղով, աղմուկ աղաղակով, ձիերի վրեժոցով, գուռ-նա-դահուլի կանչով, և օրը կլոր-կլոր թավալվեց գյուղի, սար ու ձորի մեջ: Մփացող գյուղում ինքը Խանդութին էր սրտնում ու գտավ, ճերմակ ձի նստած, ճերմակ բողով, ճերմակ-ճերմակ ամպ՝ թաղե-թաղ սահելով, ցողելով թաղերը՝ իրեն էր գալիս: Մահելով եկավ, եկավ կանգնեց դասն դեմի ընկուղենու տակ, հով արեց դասնը, ցող մաղեց ընկուղենու այր-վաղ սաղարթին: Կտուրից հայացքով համբուրում էր, հայացքով քաշում էր ճերմակ բողը, Խանդութի աչքերն էր սրտնում, որ տեսր:

«Բարի էկար մեր գուռ, Խանդութ, Թաղավանքից մինչև հաս իմ սրտի միջով էկար, Խանդութ»:

Կրակված նայում էր, ու մոռացել էր ուռը, Ներսեսը քաշեց փե-շից...

«Հակառակորդները» հասել էին կտուրը: «Քոշարին» ընդհատվեց, նվագը՝ չ: Նվագի տակ ուռի համար կոխ բռնեցին: Գյուղի ըլթթվում էր Ընկուղասարի փեղին ու Ընկուղասարի փեղ իրենց կտուրի մտու: Հա-րայ-հրոց էր, դահուլի դմփոմփոց էր, զուռնի ծղրտոց, ծագ ու ծիծաղ էր, սրտ ու կանչ էր: Թաղը թաղեցի «գուլաշինների» թիկունքին էր ու առան-ձին-առանձին՝ ընտրած «գուլաշու»:

- Առաքել, դա՛րկ գետին...
- Պողե՛, հարամ ուտես, Պողե՛...
- Իսրայի՛լ, պոկե՛ քու մեջք...
- Հըչ հեյրա՛ն, Սամիկ, հեյրա՛ն...

Եվ Ընկուղասարը անհանգիստ խշշում էր, Մասրաձորի քարափների մեջ կանչերը կոխվ էին տալիս, ջրերի մեջ խեղզում իրար, և լեռների վրա խառնվեց ամպերի պարը:

- Մանե, քո թիկունք մի՛ տուր, Մանե՛...
- Բայց ներսեսը Մանեին դարկեց գետին: Մանեն թոտվ ոտքի, նորից

Վ Ուռ-նորափեսի կրոշակ (Մասունում սովորություն է եղել՝ հարսը բերդների և նրանց սպասող հարսանքավորների միջև, փեսայի տան կտուրին, կատակ-մարտ լինի ուռի համար):

Ձկն քու թեկերն որ քի գասեն, պամպուկի բույլի նման ք,
Ձկն քու մազերն որ չի գասեն, կարտոր մամի նման ք,
Ձկն քու կտորն որ չի գասեն, սարկրու սկրածի նման ք,
Ձկն քու թեկի որ քի գասեն, շոկրու ջերան նման ք...

վրա բռնեց, էլի գլորվեց, և ձորը ափ հանեց արձագանք-բրբրիչը, իսկ Մանեն խանչալը հանեց:

— Մանե՛... —

Ալեկոծվեց գլուղը, ծիփաց, սլիք տվեց և որտեղից սրտեղ Հարութ պապը կանգնեց Մանեի ու ներսեսի արանքում:

— Քու խանչալ կորցրո՞ւ, անխճված,— գոռաց:

Մանեն կարկամեց:

— Մանե, — Հարութ պապը ցածրացրեց ձայնը, — Մանե, լաո, ևս բու ազգ ու տոհմին վատություն արած կա՞մ:

Մանեն դուրսը կախեց:

— Ինչի՞ խանչալ կհանիս իմ ուրախության վրա... Ուրբակոխվ է, լաո, հանաք է, մի խենա, օրմ էլ դու ներսեսին կվարկիս գետին:

Հետո կատրից դիմեց գլուղին.

— Ժողովուրդ, կխնդրեմ ձեր սիրտ շմնա. սուրբակոխվ շարունակինք, հերթք է: Ջահեկների մեջ հաղթող ձանաչեք դիս, — կատակի տվեց և առավ ուտոր: Հետո բռնեց Մանեի թևից, Մանեն խոռովկան քաշեց թևը, և Հարութ պապին առաց:

— Ատաված է վկա, Մանե, թե դու ներսեսի կողքին ու սեղանի վերին պրոխ շնտիս, էս ճերմակ մաղկը խոռով կմնան քու հետ:

Է՛, անո՞ւշ, անուշ աշուն էր... Խորտոխ՛կ օր ու իրիկուն էր:

Երկինքը բարձր ու կապու՛ղյա-կապույտ... Աստղակուտակ կար իրենց երգիկի վրա... Կարմիր-կանաչ կապած նստել էր քավոր Արկիի կողքին: Սրկեն երկար օրհնում էր քավորթատը... Տղաները դրսում «Քուշարի» էին բռնել... Ընկուզասարից ընկույզներ էին իջնում գլոր-գլոր, գալիս երգիկից կաթիլթում էին... Մեկը չմփաց քավոր Արկիի գավի մեջ: Գարբին Գավոն տասց:

— Քավոր Արկե, սար քու խոսքին համամիտ է, էլ խոսուլ պետք չէ. անուշ խմե... —

Հարսնագույր էին անում ու ինքը քավոր Արկիին չէր լսում, ականջ էր պահել հարսնագույրին:

«Ձկն քու շագագ օր քի գասեն, ջրնդի մեյգանի նման ք,
Ձկն քու երևոն օր քի գասեն, խլիթա խնձորի նման ք,
Ձկն քու ընթերթն օր քի գասեն, խալածի քաշածի նման ք,
Ձկն քու ալբիթ օր քի գասեն, բիտրի շոշի նման ք,
Ձկն քու բիլիզ օր քի գասեն, սուլթան սիսեռի նման ք,
Ձկն քու սեղան օր քի գասեն, ժամդան խորանի նման ք,
Ձկն քու լեզուն օր քի գասեն, բիրույի խոսուլ նման ք,
Ձկն քու ձրձրն օր քի գասեն, բոստանի շամամ նման ք»

Ահանջ էր պահել հարսնագույրին ու գավրի հետ համաձայն է: Հազար անգամ լսել էր գավրը, հա՛ լսել էր, բայց իրեն թվում էր. բն ինքն է հորինել, անցած ձմռանը խաղը ինքը հորինեց խանդութի մասին, Խանդութի համար...

Ձորի Միրոյի կիճիոնների արանքում մի ապրջումն բան էր նստել, մի դուրեկան թախիճ: Անցած-գնացած մի անո՞ւշ րան գարձել-ես էր եկել ու ասում էր. Միրո, օրերից, է՛, էն օրն էլ բռնե է, դու ևս ապրել: Եվ նրա ձակատի վրա ու աչքերի մեջ մի փափո՛ւկ բան կար, ամաշկոտ մի հպարտություն՝ տրոսմության ամսուկ թողով: Քավի՛շ-թավի՛շ ճոճվում էր հայացքը, ու կուզեր, որ աշխարհը այդ պահին տեսնի իր աչքերը: Ուզում էր, ինչո՞ւ, չփետր: Եվ նայեց որդուն: Հետո Ձորի Միրոն իրեն բռնեց... բռնեց հանցանքի մեջ, կախեց հայացքը: Ախր, որպու կողքին նստած, թողած արյուն-կոխվ գնացող որդուն, իր ջահել օրերի հետ թափառում է:

«Հարութ աչք դրած ունի՞...», — մտածեց:

Ունի՞... Միրոյի աչքերում պահ առաջվա պոչիկան: Թախիճից բան չմնաց:

«Թե կոխվ է կերթա, տարիք ղինվորի է... ունի»:

Մինչև հիմա ինչո՞ւ չի հարցրել:

Եվ Ձորի Միրոն տարավ-բերեց այդ միտքը, արտ ու կալում տեսած աղջիկներին մտքում տարավ-բերեց: Ո՛չ մեկը... ո՛չ մեկը է՛ն Խանդութին նման չէր և Հարութի աչք դրած աղջկան շոգավ ու դարձավ որդուն հարց տվեց. ցածրաձայն, որ Արոն չլսի:

— Հարութ, գառ, քու նամկներ ո՞ւմ աղջկան կարդալ տամ... Քեղ ո՞վ նամակ գրե:

Հարութը շիկնեց, և Միրոյի սիրտը թայրաց՝ ունի՛: Մի փշուր ուրախություն ունեցավ, մի փշուր կարոտ՝ թիկունքում մնացած Քարագլուխ գլուղի համար: Հարութը ամաշկոտ ժպտաց, նայեց սայլապան Արոյի կողմ, կամաց ասաց.

— Նամակները Մակեի Հայկուշին կարդալ տուր, հայրիկ:

— Միրո, իմ սիրտ կվկայեր, որ էս տարին շար է,— ասաց Արոն ու պատասխան շոտավ:

«Մակեն էրգրի ո՞ր գեղից է,— մտածեց Միրոն,— թե չսխալվիմ՝

Նիշքեն... Գեղի մեջ Մակեի ձեն լսող չի էղեն... Աղջիկ նմանապես հալալ կաթնակեր կենդի...»:

— Ասա՛ ինչի՞ց, Միրո, էս տարի գարուն չկա՛մ չկամ կհավ:

— Հա, դառ,— Միրոն պրոխը մոտեցրեց որդուն,— իմ սրտով է. բու նամակներ կարդայու Մակեի աղջկա մոտ կտանիմ... Իմ սրտով է:

— Կհիշի՞ս, Միրո, կոտորածի տարին նմանապես գարուն չկա՛մ ու չկամ էկավ,— շարունակեց Արոն:

Այս անգամ կես ու պոստ լսեց Արոյի խոսքերը:

— Այո, բու սիրտ շմնա, իմ միտք ուրիշ տեղ էր:

— Իմ սիրտ կվկայեի, որ տարին շար է,— կրկնեց Արոն,— գարուն չկամ էկավ: Փորձած է՝ կոտորածի տարին նմանապես գարուն չկամ էր:

— Հա՛, Արո, ճշմարիտ է, բու խոսք ճշմարիտ է,— ծանր-ծանր ասաց Չորի Միրոն,— կոտորածի տարին գարուն ուշ բացվավ... կոտորածի գարնան նմանապես գերմանացու մասին մեր էրզրի մեջ խոսք ու զրույց շատ կար,— ցածրացրեց ձայնը՝ կեսը պատասխան էր Արոյին, կեսը՝ մտածմունք...:

Լիներ ու հիշողությունից դուրս գալին, մի կու՛մ շնչի պես, մի կու՛մ շնչի հետ պոկված գնալին մառյալ հուշերը՝ լինեին երազի պես, դոց աչքով տեսած ու փուլ: Մ՛վ էսօրը լիներ երազ, և՛ Արոյի խոսքերը, և՛ էս ճամփեն, և՛ սալի ճռճոցը, և՛ աշխարհի պատերազմը, և՛ Հարութի կոխվ գնալը, և՛... Ե՛վ կոտորածի գարունը լիներ երազ, գոց աչքով տեսած ու փուլ:

Չորի Միրոն աչքերը փակեց, օրորվեց...

«Ձէ՛, մարդու կյանք աշխարհքի համար երազ է, իր համար՝ կյանք: Մոռացված օրեր կդառնան երազ, մնացող՝ կյանքն է... էս օրվանից ու կոտորածի գարնանից փոխանել չի էղնի, չէ՛, մոռանալ չի էղնի... Ու երազ չկա իմ օրերի մեջ: էն գարուն չեղներ, թե էն գարուն չեղնի՞ր...»:

— Միրո, էս եզ մեղք է. մի ոտ բորիկ, մյուսի մեջ՝ միև կա,— ասաց սալապան Արոն, բայց Չորի Միրոն լսեց...

4

«Կոտորածի տարին գարուն ուշ բացվավ: Մի պիշեր անձրև մազից, չուր ընկավ ձան տակ, ձորեր հեղեղով լցվան, գետին սեցավ, բայց...»: Մի առավոտ աչք բացեցի՝ Ընկուղասարը էլի ճերմակել էր: Չմեռն էլի դեաց, էլի եկավ, էլի գնաց, էլի եկավ...:

— Թո՛ւ,— Հարութ պապը նայում էր ձյունոտ երկնքին, անորոշ թրում, հետո,— մեղա՛ քեզ, աստված,— խոսքը ետ էր առնում: Հետո,

ամեն գարնան պես, գարուն եկավ, ամեն գարնան պես պապը փափախն ու ելակը դեցեց ալյուրի տմրարի կուրք, կանգնեց ծաղկած ծիրանենու տակ: Հետո, մի լուսելուսի, երբ ծիրանենին դեռ ծաղկաթափ չէր եղել, երբ Ընկուղասարի գլխին ամեն պիշեր եղյամ էր իջնում, հոու՛մար մարեն այդ տարվա առաջին պողձասուրն էր եփել, երբ... Լուսե-լուսին Հարութ պապը դուրք բացեց, կանց ոտով շեմին, ձայնեց.

— Խու՛մար, հա՛րս...

Խու՛մար մարին շտաղ նստեց անկողնում, շապիկի բաց օձիքը քե-րեց իրար:

— Խու՛մար, հարս, պե՛շ, շա՛տ գեշ երազ տեսա... Խու՛մար, հարս, էլ

էս լուսո առածուն մատաղ խոստացի:

Հետո պապը տմենքին, տան մեծ ու փոքրին պատվիրեց.

— Քոչե՛ր, առանց աստծու էսօր քելք շանիք:

Լուսելուսին բուրբոտ օտքի ելան և մեկեն ամենքին թվաց, թե գիշերը շար երազ են տեսել: Ինքը բաց ու ու կրծքով կանգնեց դստն դեմի ըն-կուղենու տակ, նայեց հյուսիս, հարավ, արևծաղի կողմ, արևմտոցի. ամպուզամպ էր: Մարաթուկի գլխին սե ամպ կար, Մովսեսարին՝ կա՛ր, տան թիկունքի Ընկուղասարին՝ կա՛ր... Ամպերի գզվոտոց էր:

— Կարկուտ կգա, Միրո,— Հարութ պապը սարսափալից հայացքը երկնքից բերեց ցած,— ծառերին ճյուղ ու ծաղիկ չի մնա. իմ սիրտ վատ կգուշակի:

Պապը այդ առավոտ թարս ու շիտակ էր հագել տրիխները, մտամո-լոր հասավ այգու կողքով անցնող առվի մոտ, լվացվեց, լվաց բահը, սպոթաքարի մոտ ձնիկեց աղսթքի, և պապի շուրթերը դողում էին, իրար չէին գալիս ալոթաբառերը ու աստծո փեշ բռնած ձեռքերը դողում էին: Այդ առավոտ առաջին անգամ եկատեց, որ պապը ծե՛ր ու ծե՛ր է, ճի՛ պ-նեմակ: Խզձաց պապին ու մեկեն մարքով անցավ. պապին մի բան չպա-տահի՞... Ախր, ապուպապերը թե սարում չեն սպանվել, թե ձնահոսքը չի բշե-կորցրել, թե Անպոկա ձորում կաշծակը չի վարկել-դարձրել մի բուտ մոխիր, թե մնացել, ապրել են, մի օր շունչ են փշել՝ միամի՛տ, խաղա՛ղ: Մեկը թիկունքը ծառին հենած է գնացել, մեկը քնել ու մնացել է քնած... Ամեն մեկը իր ձևով է գնացել աշխարհից, ամենքն էլ իրար նման՝ Ընկու-ղասարի ծառերի պես կամ տապալվել են, կամ խաղա՛ղ մեռել: Ախր, չենց ինքը, Հարութ պապն է պատմել:

«Ե՛մ Կրկե պապ առավոտ ելավ, լվացվավ, իր ազոթքն արավ, կերավ հաց, ասաց էսօր մարդ գործի չեթթա, ասաց՝ Հարութ, սրե դանակ, մաքրի իմ երես, գրկեց իմ փոքր աղին՝ անունով Կրկե, նստեց սանդղաքի թով, խաղ արավ իմ տղի հետ ու... բանց ճրագ փշխա... Իմ պապ Կրկեի շունչ

փշել մա՛րդ շիմացավ: Իմ հոր՝ նմանապես, իրիկուն հանդից եկավ տան, կերավ-խմեց, ասեց-խոսեց, լուսացավ՝ չկա՛ր...»:

Անպոտ առավոտ էր, Հարութ պապը դոզ ընկած ադոթը կը տնում, ինքը տան դիմացի ընկուզենու տակ կանգնած նայում էր. տխրել էր, որ օրն անպոտ է, գուցե կարկուտ դա... որ Հարութ պապը ծե՛ր, ծեր է և դուցե... Խղճում էր Հարութ պապին և զրանից էր տխրել. պապը էլ ճոճը չի բարձրանա, ճոճը կմնա դատարկ, պապը իր աղոթաքարին չի մոտենա, աղոթաքարի շուրջը լուր կաճի խոտ, կծածկի աղոթաքարը:

Նոթոտ առավոտ էր և այդ առավոտ առաջին անգամ ափսոսաց, որ աշխարհում երկիրն ու երկինքը թողնել, գնալ կա: Ինչո՞ւ կա: Ախր, Հարութ պապը Սասնո սարերն ու ձորերը թողած ո՞ւր գնա, մեղք է Հարութ պապը, ինչո՞ւ գնա...

Հորեզրայր Նշանը անցավ իր մոտով, ասաց.

— Միրո, պրծի-արի, մենք գնացինք, — կորեկի արտը ցանքի գնացին: Հորեզրայր Նշանի ճակատն էլ օրվա պես ամպոտ էր: Մեթոն ու Պետրոսը հոյթ ու գառ բռնցին, բարձրացան Հնկուզասար, Խուժար մարեն ձայն էր տալիս.

— Միրո, արի հաց կեր...

Խանդութը... Խանդութը այդ առավոտ տանը չէր. շարաթ առաջ Մխեն դաթով եկել էր.

— Խնամ Հարութ, մարեն կխնդրի իրավունք տաս՝ Խանդութին շարաթ մի-երգու դարձ տանիք, — տարել էր:

Առավոտ էր, ամեն մեկն իր բան ու գործին, ինքը կանգնել էր ընկուզենու տակ, նայում էր պապին, մտել էր գլուխն ու դուրս չէր դալիս. էսօր Հարութ պապը աշխարհից կթողնի, կերթա... Ու սիրտը ցավում էր. ինչո՞ւ էրթա, իր այգին թողած ո՞ւր էրթա... Մնա, մա՛նր, մանր փորանի ծառերի տակ, հոգնի՛ մեջքը տա ծիրանենուն, ծաղկաթերթեր կաթկըթան գլխին ու կորչեն ճերմակ մազերի մեջ: Մի շուրջ առնի ձեռքը, շուտումուտ տա ոտքերի մոտ խլվացող որդը ու հազար անգամ մտածածը էլի մտածի.

— Հոգի տակի որդ էս ի՞նչ կենդանի է. կկտրիս՝ արուն չի էլնի:

Ավեն թող կանչի իր շներին և՛ Ավեի ձայնը, և՛ շների հայտը գա՛ն պապի ահանջն ընկնեն ու մատնագուլ, գուլ ու լուս օդում պապը լսի նաև մեղրածանճի բզզոցը: Այսպես թող լինի ու աշխարհից շթողնի էրթա Հարութ պապը: Ո՞ւր էրթա...

Ու մեկ էլ զգաց, որ իր տխրության մեջ կարոտ կա՝ ամեն-ամենի համար, ինչը Հարութ պապը պիտի թողնի էրթա: Ու մեկեն թվաց. այդ պահին ինքը Գործվաբբում չէ՛, տան դեմի ընկուզենու տակ կանգնած

չէ՛ հեռո՞ւ, հեռու, դարբին Դավոյի Պետոյի հետ Գիարբեթի պանդրիտության է գնացել, Պետոյի նման պանդուխտ է, յոթը տարի է չի տեսել Սասունը, գլուզ Գործվաբբ, Հարութ պապին, Խուժար մարեին և՛ Խանդութին, և՛ տան մեծ ու փոքրին, յոթը տարի է Մասրաժուր չի՛ մտել, չի՛ ելվերել Ֆիդասարը, և՛ Ընկուզասարը, և՛ Մարութուկը, և՛ Սովասարը, և՛ Գավթի բերդին ու Գավթի ձիերի մտորքին շատ է կարոտել, «Մարութուկա թոփին», սարից գլուր-գլուր իջնող ընկուզենրին, սուրբ Կարապետի ուխտին և հինգ ու վեց օր շրջաբազ փոթորիկներին, և՛ գայլի սոնոցին, և՛ Օհանի պատմություններին, և՛ ձնահոսքին, ո՞ւր ամպին, ո՞ւր շանթին, փլվող ծերպերին... Ինքը այդ ամենից յո՞թը, յոթ սար հեռու է, պանդուխտ է և ուզում է երգել պանդուխտի երգը:

«Խոսնկ, ոտտի կուզաս, ծառ եմ ձայնիդ...»:

Հանկարծ... հանկարծ կրակոց լսեց...

— Օ՛ ֆ..., — Ձորի Միրոն քակվեց, ափերով ծածկեց գեմքը:

— Ի՞նչ եղավ, հայրիկ, — անհանդիստ հարց ավեց Հարութ որդին:

— Ի՞մ գլուխ կպտտվի, գառ...

— Հայրիկ, դու իզուր եկար, ասի էլ. Ղարաբուսունից հատուկ ճանապարհոց ունենր, մեր շրջանի կոմսոմոլի բարտուղար ընկեր Սիլիբ մինչև Փոթի մեղ ճանապարհնու է:

«Կրակոցի ձեն էկավ...»:

— Միրո, դու ի՞մ խոսք փորձե, շարաթ գլխի համար շատ լավ է Եաքար ունի՞ս:

«Կրակոց-տյաբոց շատացավ, ներքին թաղ իրարանցում ընկավ...»:

Հարութ պապը աչքերը իջեցրեց երկնից, տարակուսած շուրջը լուրջ նայեց: Կրակոց-արաբոցը շատացավ, շատացավ հիշն ու ծորոտցու: Ներքին թաղի մի կտորից ծխոտ բոց պոռթկաց և իրենց այգու ցանկապատի մոտ ասկյարնեք... ասկյարնեք երևացին... Տո՞ւն վառվեց, ասկյարնեք՝ երևացին... Տո՞ւն վառվեց, ասկյարնեք՝ երևացին... աչքերի՞ն է այդպես երևում... Չէ՛, երազ է... Գիշերը խառնիխուռն երազ էր տեսել, արթնացել էր, չէր հիշում... Գիշերվա երազը այդպես էր ու կար... Ափերով դոցեց աչք ու սկանջ, բացեց, շփեց ճակատը... Չէ՛, կրակոց կա՛ր, իրարանցում կար, ներքին թաղում ծուխ ու բոց կար, այգու պատաշարից այս կողմ ասկյար կար... Թե՛ ասկյարն է գլուզ մտել, ուրեմն... Աչք դիպցրեց Հարութ պապին. Սուտձորի պոռնկի մարդակերպ բարի նման էր՝ ծըր-բած, լուտ, հանդարտ:

բում ամպերը զզվաւում էին, գյուղում կրակոց-տրարոց էր, իրարանցում էր, ծուխ ու մուտ էր, կրակ ու բոց էր, գյուղի գելխեղզ շները ստնում-կաղկանձում էին, ինքը կապկալված էր ընկուղենուն, Հարութ պապը աչքին էր փորում...

— Գլավո՛ւր...

Հետո... Հետո մի խզակոթ իջալ Հարութ պապի գլխին... Պապն ընկաւ, գլուխը բարձրացրեց նայեց տան կողմ, իրեն նայեց, ասկայարները էլի զարկեցին ու պապի դեմքը թաղվեց հողի մեջ, մնաց...

Ապա Օսմանը եկաւ, նստեց իր դիմաց, նստեց, ժպտաց, ոսկե խաչով ոսկե շղթան հանեց, փաթաթեց մատին: Մեծ հարսի խաչն էր... ու ինքը ատամները սեղմեց, ծամեց թն ու թիկունքի ուժը, կոկորդ տրաքեց-նոզ որոտը կու տվեց, Հարութ պապի օրինակով Հարութ պապի համբերությունը ատով շուրթերի արանքն ու մնաց:

— Մրո, բո փրկագինը ինչքա՞ն էր, — հարց տվեց Օսմանը:

Հա՛, փրկագինը...

— Մրո, է՛ն տարին վաղուն բանի՞՞ օսկի տվեցիր:

Հարութ պապի դեմքը չէր երևում, ճերմակ մաղերի մեջ կարմիր կար, ծաղկաթերթեր էին կաթկթում պապի ճերմակ ու կարմիր գլխին, տունը խուլ տնքում էր, ինքը կիպ-կապված էր ընկուղենուց, Օսմանը նստած էր դիմացը, ծնկներին թուր ու թվանք, Գոթոացում էր մեծ հարսի խաչով ոսկե շղթան, ժպտում էր ն ասում.

— Մրո, օսկիներին տեղն ասա, կյանքդ բեղ փեշքեշ...

Օսմանը ժպտում, հարց էր տալիս, ինքը սուս էր, մնում՝ հարց էր տալիս՝ լուս էր: Օսմանը հարցրեց, ինքը թքեց անօրենի դեմքին, Օսմանը թնով սրբեց գեմքն ու էլի ժպտաց:

— Մրո, թքից վնաս չկա: Անխելք գլավուր, եւիք հավքի մինչև գամ: Օսմանը թողեց, դարբին Գավոյի տան կողմ գնաց, իսկ աչքագեմի մնացողը թպրտացող գյուղն էր: Թպրտաց, թպրտաց, թպրտաց...

— Վիզ կտրած թխական էր, — պատառ հիշողություն ձայն ատավ Ձորի Միրոյից:

— Միրո, — շուտ եկաւ սալապան Արոն, — աստված սիրիս, բու սիրտ հանգիստ պահե, կոիվ աշխարհքի համար է, չէ՞ միմակ բու Միրոն պատասխան լուվեց, աչք ու ճակատն էր շփում:

Ահա անաշենի մարդ շուր առն ուր բերան, մնացե՛ս, — սրտնեղեց Արոն:

— Միրո, բու տնամերձ էս տարի ի՞նչ է ցանած:

— Կարի:

— Ես ցորեն ցանի՞ փոշման եմ, գարին օգուտ է, բերք շատ ունի, — հետո նայեց սարի կողմ, — երկու օր է Բուղութի գլխին ամպ կա, վատ նշան է: Թե կարկուտ էլ էկաւ, պրծանք:

«...Ու կտտորածի առաջին օր էրգիր կարկուտ եկաւ, — կտրածը կցեց Միրոն: Հուշերը սալի ճոտոց էին, մեղքակոտոր ճամփա, հուշերը ուրդը պոստած շուր էր, գնում էր պղտոր-պղտոր ու դեմն աննոզ չկար Միրոն էր ու՛ անում:

«Կտտորութից երկնքի սիրտ ելած էր... Ձէ՛, երկինք դարգակ է... Գոռուն-գոռուն ընկաւ երկինք, կարկուտ էկաւ, ծառերից գոգ-գոգ ծաղիկ թափվաւ, ծառեր ճուղակոտոր էղան...»:

Հողը բրբրվում էր, գյուղի գելխեղզ շները սոնում-կաղկանձում էին, զզվաւում իրար: Շխտալով կարկուտ էր թափվում: Ուզում էր, որ կարկուտը գյուղի գլխից համարվե՛ր, համարվեր ու գար իր վրա ու խփեր ցրեվ տար իր անձար գլուխը: Մի հասիկ կարկուտ գիպաւ գլխին, ու ինքը գոռաց:

— Չա՛րկ, զա՛րկ, զա՛րկ...

Գոչեց ու փակեց աչքերը: Հետո սարերը ճերմակեցին, այգում ծաղիկ լմնաց, բզիկ-բզիկ եղան ծառերը, Հարութ պապի ճերմակ ու կարմիր գլուխը ծածկվեց հողի փղձկոցով, պապը ցեխակոլու դարձաւ ո՛ւ Հարութ պապի վրա, ե՛ թպրտացող գյուղի, ե՛ սար ու ձորի, ե՛ աշխարհի վրա սպիտակ-սպիտակ սարսուռ իջաւ:

Շերոն կանգնեց կտուրին սոնաց, իջաւ, ախանջները ցից-ցից, պտուղեց Հարութ պապի շուրջը, հոտոտեց, փշաքաղվեց, կաղկանձեց, դունչը ցցեց երկինք, հետո եկաւ, կանգնեց իր դիմաց՝ հաշա՛ց-հաշա՛ց, հաշա՛ց, կատարած հաշա՛ց, թռաւ-կրծքով զարկեց իր կրծքին, շուտ եկաւ, հասաւ ատվին, գլուխը թաղեց ջրի մեջ, դուրս բերեց, կլանչելով թափ տվեց, կաղկանձեց, սոնաց ու սոկվեց ու գնաց Ֆիդասարի կողմ: Հետո սոնոցը խո՛ւլ, խուլ ընկաւ ախանջը: Շերոն Մասրաձորում էր: Մեկ էլ հեռո՛ւ, հեռվից լսեց՝ Ֆիդասարից էր, ախանջ պահեց, ուղեցաւ մեկ էլ լսել Շերոյի ձայնը, լսեց, պահեց՝ լսեց, պահեց՝ լսեց, հասկացաւ, որ Շերոն էլ չի գա, ետ չի՛ գա ու անարցունք լաց եղաւ Շերոյի համար...

Գիշերը պատանքեց գյուղը: Երկինքը դարձաւ սև՛, սև՛, սևերես ու սևերես երկնքում՝ մի բուս ճերմակ ամպ, թիկունքին Օսմանի սրի կեռ ծալքի նման մի կտոր լուսին: Գիշեր եկաւ, գիշերվա հետ աճառվների ոճմակը, ու համրացած գյուղը լցվեց կոխնչներով: Գյուղում ինչքան ծառ կար՝ սեռադարթ էր: Հետո ազառվները իջան ծառերից՝ կոցեցի՛ն, կոցե-

3 Առի Միսոն

ցի՛ն, կոցեցի՛ն... Հետո Օսմանը եկավ ու կանգնեց դիմացը, միտն մեզ պայպղացին աչքերը, միտն մեզ ծուռ ժպտաց։

— Մրտ, օսկիների տեղը հիշեցի՞ր...

Ո՛չ առավուտ լինե՞ր ու Հարութ պապը իջնե՞ր ճոճքից. ազոթը անե՞ր, փոր անե՞ր, ո՛չ հունամար մարեն խմոր հունցե՞ր-վառե՞ր թոնիր, ո՛չ Խանդու-թը հացի կապոց պատրաստե՞ր՝ մեկը արտ գնացողների, մեկը սար գնա-ցողների, ո՛չ Հարութ մանչը արթնանար ու խաղ անե՞ր օրորոցի պանդակ-ների հետ, ո՛չ... ոչի՛նչ, ոչի՛նչ, ոչի՛նչ... Այդ պահի իր երազն ու ցան-կությունը մեկ էր՝ ձեռք ու ոտք ազատ լինե՞ր. ճանկեր Օսմանի կոկոր-դը, սատկացներ, շոբուներ մի կողմ, մտանալու առկի՛ն, բար ու ճիմով քե-րեր-լվացիք ձեռքերը, թողներ, դնար։

Ու միտք դրեց. խաբել... խաբել-ազատել ձեռք ու ոտք։

— Օսման...

Ասաց ու կատաղության վրա եկավ կատաղություն, որ լեզուն պըտ-տեց, ալից Օսման առուն Թվաց, թե ինքը Միրոն չէ՝ Օսմանի ասած, Օսմանի «ախպեր Մրոն» է, ինքը վախճուտ է, վախճուտ է. դող ունի շին-քի համար և Օսմանի ձեռքից, գերդաստանը սրի բաշած ձեռքից, շունչ ու կշանք է խնկրում. եվ Օսմանին խեղդելու նոր մուրացք ունեցավ, դի-վոտովեց և նորեն կանգնեց խաբել-ձեռք ու ոտք աշատելու մտքին։

— Օսման, հա հարցուփորձ ես արե, հու պատասխան եմ տվե. իմ փրկագին Մխեն բաշխեց։ Մխեն կճուճով օսկի ունի, կճուճից էլ շատ, պահած տեղ կիմանամ, հասնիք Քաղավանք, կճուճ օսկին բեղ։

— Գլավուր, միտքդ խաբե՞լն է, ձեր օսկիների տեղը ցույց տուր, ձե՛րը։

— Մենք շունենք, աստված, երկիրք, դեռենք՝ շունի՛ք, սպանե՛ս էլ՝ շունի՛ք, Մխեն ունե։

— Անխելք գլավուր, Մխեն օսկիները բեղ համար է պահել... Քա-ղավանքում հիմա օսկի՞ մնացած կլինի։

— Կա. օսկու տեղ ինձնե ու Մխելից պատ մարդ շիմանա։ Ես ու Մխեն Մուշ բաղաք էրթալու, գուրան բացելու պայման ունինք։ Տարուց ալի է Մխել նորեն Գիարբեքիր պանդխտության է գնացե... Օսկու տեղ ես կիմանամ։

Հորինում-խաբում էր, ինքն էլ շիմանալով թե ինչպես, հորինում-խաբում էր ու նկատեց, որ Օսմանը թաշանում է ու նկատեց, որ... Օս-մանին խեղդելու իր մուրացքը թուլացել է և զզվեց իրենից, ինքն իր դեմ ելավ ու բռնաց։

— Օսման, ես բու կրոն... օսկի չկա, սպանե ինձ, բու ալիերին գնա։ Օսմանը ժպտաց, ձայն տվեց, կանչեց, շորս-հինգ ասկյար եկան,

խանչալներով կտրատեցին իր կապերը, հետո ոտքերը ազատ թողեցին, կապեցին ձեռքերը։

— Մրտ, գնացի՛ր...

Քայլ արեց ու կարճես նոր զգաց, որ Հարութ պապը այլևս քայլ չի անի։ Քիչ առաջ, ընկուղենուն կապկպված, մի քիչ կար ու մի քիչ չկար, մի քիչ նման էր Հարութ պապին ու մի քիչ տարբեր, մի քիչ նման էր զլխատված տանն ու գերդաստանին ու մի քիչ տարբեր, ծառին կապ-կըպված շնչում-սպասում էր ու չգիտեր թե ինչի շիմա... հիմա Օսմանի առաջն ընկած պիտի տուն ու գոնից հեռանա, պիտի բարձրանա Ընկու-ղասուրը, պիտի քայլեն, գնան ու իբր... իբր հարմարեցնի պիտի ե... և սպանի Օսմանին, որ իբր... իբր Օսմանի առջևից քայլել-գնալը, գերի-գերի, գլուխկախ, խելոք ու գլուխկախ գնալը իր շունչն ու գլուխը փըր-կելու համար չէ, այլ Օսմանին սպանելու, վախկոտություն չէ՝ վրեժ է. ե՛վ քայլ արեց, և՛ քայլի մեջ տեսավ դավաճանություն՝ դեմ աչքու ու Հարութ պապի, սար ու ձոր ընկած Շիրո շան, Ընկուղասուրի ու իրենց սարալանջ-կտուրի, տանը շուռ եկած օրորոցների և՛ հացի տաշտ, և՛... և...։

Քայլ արեց ու... պի՛րկ-պի՛րկ շուռ եկավ, գլխով խփեց Օսմանի կրծ-քին, գլորեց։ Օսմանը ընկավ և ընկած տեղից ասաց։

— Էդ գլավուրին չսպանե՛ր։

Շուռ եկավ մշտուն՝ ասկյարը խույս տվեց, ինքը երեսն ի վար ընկավ... Հետո բաշըշուկ եղավ, ինքը, մահը աչքն առած, սարով, կրծ-քով, զլխով խփում էր, կծում էր ու զրա մեջ ամսի տեսով, որոշեց չկը-ծել։ Չէր ուզում քայլ անե՞ր Օսմանի հետ, չէր ուզում թողնել-հեռանալ և ինչքան չէր ուզում, Օսմանը այնքան համուղում էր, որ ոսկի կա ու հա զգուշացնում էր։

— Չսպանե՛ր էդ գլավուրին։

Քաշըշուկ եղավ, ձեռնակեցին ու շիմացավ ինչպես հեռացրեցին տուն ու գոնից ու ինքը վերջին անգամ շնալից Հարութ պապին ու աչք չգցեց դեմից ներս, գիշերով բաշըշեցին Ընկուղասուրն ի վեր, Ընկուղա-սարն ի վար գլորեցին, տարան։ Ասկյարները ուժասպառ էին, իրեն դադ-րել չկար. օտրով, կուրձք ու զլխով խփում էր՝ ուժ պատահե՞ր, դիպներ, չգիպներ, ու գլուխը գիպով հրացանի... եվ գիշերը մթնե՛ց, մթնե՛ց, մթնե՛ց...։

Ուշքի եկավ, արև էր։ Չիմացավ իր տեղը։ Ապա պխացավ զգաց, Օսմանը կանգնեց դիմացը։

— Ո՞նց ես, Մրտ,— ժպտաց,— ալսան տղա ես. ես բեղ սիրում եմ... Ուզում էիս սպանել, չթողեցի։ Մի նշե Քաղավանք օր ու կեսի ճամ-

փա է, հասանք՝ քեզ ազատութիւն: Օսկի էլ կտամ, Մրո, դու աւրան տղա ես...

Արն էր, սար ու ձոր՝ ծխոտ, կարծում էր ամայազու է, շարպոխուրդ էր, մարտն: Աշարկոտ մի թմրութիւն էր իջել մարմին ու հոգուն: Օսմանի խոտքերը լսում էր ու չէր լսում, Օսմանը իր թշնամին էր կամ իր ծանոթը, լինէր-չլինէր ինքը պիտի այդպես փլվէր, անմիտք նայել երկնքին: Հետո հետո՛ւ-հետո՛ւց կրակոց լավեց, ծխահոտ առավ ու շիմացավ ինչպէս անցավ թմրութիւնը, քմբոտութիւնը դարձավ ետ եկավ, թն ու թիկունքին՝ ուժ, աշերտի մեջ կրակ ընկավ ու կրակ աշքերով իմացավ, որ դիմացը Օսմանն է ու Օսմանը:

— Մրո, հ'ի, ուշ է:

Չէ՛, խարել է հարկավոր աներենին, — անցած օրվա միտքը տարավ-բերեց, թե չէ ասկայար ընկերները ալան-թալան են անում, սո՛ր ինչ-բան՝ պիտի համբերի, կթրիկացնի, կերթա...

— Ինձ ինչքան օսկի բաժին կտաս, Օսման:

— Մի քիտա, Մրո, ալլահը վկա, մի քիտա կտամ:

— Կճուճ օսկոց՝ բխո՞ւ:

Օսմանի առաջն ընկած քայլեց, ու քիտա-քիտա ավելացրեց իր «բաժինը», դարձրեց տասը քիտա և տասը անգամ Օսմանի հուշը մեծացավ. կողք-կողքի բալլեցին: Հնարեց, սոսով զլուխը բորեց. Օսմանը ձեռքերն արձակելու սխալումը կունենա: Չէ՛, Հնարեց:

— Ատաց համփի պետք ունիմ, — ասաց:

Չեղբերն արձակելու փոխարեն Օսմանը մոտ եկավ տարասն արձակելու ե... զլխով շփառցրեց Օսմանի բունքին, մեկ էլ խփեց, Օսմանը երկրաց, ձեռքը տարավ խանդալին, ինքը ստքով հասցրեց-զլորեց ու ձունկ ծալեց կոկորդին...

— Հարութ, — Չորի Միրոն դարձավ օրդուն, — ս'ը քու պապն է սուտ խոսն, ս'ը քու պապի պապ, ս'ը ես, ս'ը դու, գառ: Սուտ խոսալ անում մարդու գործ է: Բայց կովի մեջ սուտ խոտք ասել, ստախոտութիւն չէ, թե դրանից քու ընկերոջ վնաս չէ, վնաս թշնամուն է՝ արա, ամօթ չէ, հոգի ներկել չէ: Էդ էլ իր ձեռի կոխվ է, գառ:

Հարութը գլխի էլ չընկավ, թե ինչ սուտ խոսելու մասին է խոտքը, բայց մի բան պատասխանել պետք էր:

— Կալ, հայրիկ, — ասաց: Հետո շփտես ով անցավ-գարձավ մշտ-բում և ավելացրեց, — սուտ խոսելը անազնվութիւն է:

— Հարութ, թագավոր նմանապես սուտ կխոսի, — վիճեց Չորի Միրոն: — Էրգիր օսմանցու թագավորի կողմեն հայերին ազատութիւն

հրաման էղավ: Էղավ, ժողովուրդ թե առավ, թռավ, մարդիկ իրենց մանչերու անուն կնքեցին Ազատ, սարերու անուն՝ Ազատ, բայց ազատութիւն սո՛ւտ էր, հայերին խարել էր, միամիտ-միամիտ պահել էր: Խարեցին ու էլան կտորեցին անգնն ժողովուրդ, ավերեցին էրգիր, ու դարձանք թափառական, գառ:

— Օսմանցին հավատ ու հավատարմութիւն չուներ, — իր խոտքն ասաց Արոն:

— Գերմանացու թագավոր սուտ լխոսա՞ց, — Միրոն խոտքը շարունակեց Հարութ օրդու համար, — Սովետի հետ շկովելու պայման ուներ Աշխարհքի աշաց դեմ թաղավորական խոտք արեց ոտատակ, կովի էլավ: Էլ ինչի՞ քու հոր սխալ կհանիս, ինչի՞՞ կասես սուտ խոսալ չի կարելի, ա՛յ հեր: Չի կարելին խոտք է, գառ, աշխարհքի բնույթի հետ մեկտեղ բան չունի, կյանքի մեջ ամեն ինչ կպատահի:

Հարութը պատասխան չուներ:

— Կալ, հայրիկ, — ասաց ու մտածեց, — հայրիկը իզուր հրամարվեց լիկկայանից. ավելի շատ բան կիմանար:

— Միրո, — սալապան Արոն դիրքը հարմարեցրել էր երկար դրուցի, — քու կարծիք ի՞նչ է. Կս կովի մեջ թուրք գերմանացո՞ւ թիկունք կպահէ, թե՞ մեր:

— Թուրքիան չեղոք պետութիւն է, — Հարութը պատասխան տվեց, — բայց, ասում են՝ մեզ օղնելու միտք ունի:

— Է՛, Հարութ, Հարութ, — տնրաց Չորի Միրոն, — գու թուրքին նանան չես, գառ: Կյանքի մեջ թուրք ալապղի թիկունք պահած չէ՛: Չի՞ կղե ու չի՞ էղնի: Քու ափի մեջ ձվածեղ պատրաստե-տուր, կերպ-պրծավ, կասի վառած էր:

— Միրո, ոսի հող դուրա՞ն-դուրան է, զաղթի ժամանակ տնո՞ւ ս'ը սար, ս'ը ձոր: Դուրան տեղ կովի ղովար է՝ ճակատ բաց է:

— Ռուս առյուծ կովող է, — պատասխանեց Միրոն և շարունակեց մտքում:

«Համ դուրան տեղ, համ սար ու ձորի մեջ՝ առյուծ կովող է: Կտոտրածի ժամանակ ոտս քշե՞ց հասավ Մուշ ու առաջ էրթալ կուզեր: Նիկոյի վիդ կտորվի, քանց կտորվավ. Նիկոյին շողեց. գորք ետ լկանչեթ՝ սուս կհասներ Տիգրանակերտ ու Դիարբեքիր»:

— Միրո, էրգրի բնութիւն, մեր էրգրի սարեր կովի համար շատ հարմար են, — խոտքն առաջ տարավ Արոն, — Պուլեի Մշոն, իր ախպեր Արշակի հետ, զիրք բոնեցին սարի վրա. էրկու-իրեք հարիր ասկարի դեմ կտիվ տվին: Կովա՞ն, կովա՞ն, կովա՞ն, Արշակ զարկվավ, Պուլե Մշոն

ճախակողմ՝ ձոր Գիլոց, Սեպասարի աջակողմում ձոր կար, ճախակողմում՝ Վ
կար, ձորերը դրժվացող էին, արև խեղդող, ժաշոտ, անձավաշատ: Օտա-
րը, Իծածորին ու Գիլոցին օտարը՝ ո՛չ իջնել կարող էր, ո՛չ բարձրանալ:
Եվ վեցով Իծածորից կլան, դիրք բռնեցին սարի վրա ու դիրք բռնե-
լու հեռ՝ երգում:

— Թիզ մի շնահանջինք մեր դիրքեն:

— Տղեք,— ասաց Մնջոն,— թե մենք էս սարի տերն ենք, երգում
էս սարի արև ու հողուն, ո՛ւ Մարաթուկին, ո՛ւ Մովսսարին, երգում մեր
էրգրի սևավոր սարերուն: Թե մենք էս ձորերու տերն ենք, երգում էս
Մեր ավեր օշախներուն՝ երգում, մեր կարած ծխերուն՝ երգում, մեր
էրգրի գեղ ու գազաններուն՝ երգում, էս սարի քարերուն՝ երգում, հա-
րիր-հարիր հիսուն չէ, հազար ասկյար մեր վրա գան, լքողնինք Սեպա-
սար... Թիզ մի շնահանջինք մեր դիրքերեն:

Մնջոն քարին թիկնած ասում էր երգումը... Ձէ, երգում չէր. սիրտը
լցված էր, մի բան պիտի ասեր ու ստացվածը դա էր: Չայնի մեջ թա-
խիծ ու կոխվ կար, աչքերի մեջ՝ արյուն ու արցունք, Մնջոն ասում էր
երգումը ու... ու խեղք կարծես նոր էր հասկանում, թե՛ Հարութ պապից
պատ, պյուզ ու օջախից գատ, նանդութից գատ... կորցրածն ու էրջնե-
լիւր ինչքան, ինչքան է: Եվ աչք թացել էր ուղում, և դռալ:

«Մո՛ւս, Մնջո, սո՛ւս, անխիղճ»:

«Ու Մնջոն իր երգումին տեր մնաց, Մանուկ իր երգումին տեր մնաց,
Իշխան երգում պահեց, Արթեն՝ պահեց, Առաքել՝ պահեց, ես... չէ...
Մեղա՛, մեղա՛ տղեք, մեղա՛, իմ բարձրի՛կ սար...»:

Ձորի Միրոն երեսայի պես բունցքներով տրորեց աչքերը, և ական-
ջըն ընկավ Արոյի ձայնը:

— Բանակայինի շորերից էղնի. մարդ շորս, հինգ, մինչև վեց տարի
կհագնի. Բարով-խերով էգար, քու շորեր տուր քու հոր:

— Հարութ, լսե իմ խոսք,— շոր կտրեց Միրոն,— պատերազմ է
ու դու կովելու է կերթաս, գառ,— լսեց ու մտքում ասաց. «Իմ կյանք
քու աշաց մեջ առած կերթաս»,— քու գնալուն դեմ էղնիմ թե կողմ՝ կեր-
թաս, կամոք-անկամք՝ կերթաս. երկիր նեղ վիճակի մեջ է, դու՛ երկրի
տղամարդ,— դադար տվեց:

(— Բա բրիգադիր Գևոն ի՞նչի շերթա, շրջկենտրոն հասավ-դար-
ձավ,— Արոն էր):

— Թե էրթալ կա ու կա, գառ, ես սիրտ ու հոգով էրթալուն եմ կողմ:

— Իսկ ես սրտով չեմ գնում, հայրիկ,— նեղացավ Հարութը:

— Հարութ, իմ խոսք ուրիշ է... Կովի մեջ մտնող ամեն մարդ հարկ
է ունենա երգում, չէ չեղվի՛ սիրտ ու հոգու: Թե ունեցավ, թե պահեց կր-
դում, ամո՛ւր, ամուր պահեց, երգում կդանա թե ու թիկունք, գառ, եր-
դում կդանա ախպեր ու մարդու կզարձնե հաղթ:

(— Մեր Մխեն առավոտ երգում կանե, իրիկուն կդառնա տուն շորեք
էլի՛ բզիկ-բզիկ):

Հարութը խորհեց հոր խոսքերի մասին, ուղեցավ մինչև վերջ հաս-
կանալ: Ինքն ու հայրը երբեք լուրջ խոսակցություն չէին ունեցել. միշտ
մտածել էր, թե հայրը աշխարհի մասին քիչ բան գիտե: Երբեմն փորձել
էր իրենց ժողովներից պատմել, աշխարհից լուր տալ: Հայրը կես ու
պոսա լսել էր ու փակել:

«Հա, գառ, քու ասածն է»:

Հիմա հայրը բաներ է ասում, բուրբ նոր: Արտեղի՞ց է ասում. ժո-
ղովի չի գնում, գյուղամեջ՝ մեկ-մեկ... Արտեղի՞ց է ասում:

— Հարութ,— շարունակեց Ձորի Միրոն,— քու կոխվ գերմանացու
գեմ թող մեծ երկրի համար չեղնի, էղնի էս Փարազուխ գեղի, էղնի քու
բողախի համար: Ու քու երգում աշխարհի շտի մեծ շեղնի, գառ, էղ-
նի... էղնի,— ուղում էր ասել Ձորի Միրոյի համար, շասաց,— քու հոգու
մեջ երգում տուր էսպես՝ կովիմ, աղանի պես կովիմ ու լը... լը...—
կմկմաց,— չգարկվիմ, չգարկվիմ. դառնամ Ձորի Միրոյի մտու:

(— Աստված մեծ է, Միրո):

Ձոր խոսքերը Հարութին նորից խորհել տվեցին: Ժողով ու միտինդ-
ներում բոլորն ասում են կյանք շինայինը սովետական հայրենիքի հա-
մար: Իսկ հայրը...

«Ձորի Միրոն մենասնտեսի հոգեբանություն տնի...»:

Հարութը հիշեց ականջն ընկածը և կողքանց նայեց հորը: Խոնարհ-
ված էր: Հետո Հարութը գյուղը տեսնելու ցանկություն ունեցավ՝ դարձավ
նայեց: Չերևաց գյուղը: «Հէլ չի՛ երևալու»,— դպաց, որ գյուղին կարուտել
է... Աչքերը կիսցած նայեց՝ չերևաց... Շա՛տ է կարուտել...

— Միրո, քու կարծիքն ի՞նչ է. գերմանացի՞ն է լավ կովող, թե՞
օսմանցին,— օալլապանը թերվեց Միրոյի կողմը,— ասկյարներ շատ
անխիղճ են:

— Ո՛չ գերմանացու կովին եմ տես, ո՛չ ասկյարներու:

Արոն դարձացած նայեց:

«Ո՛չ ասկյարների,— մտքում ամուր կրկնեց,— է՛ն ինչ էգավ՝ կոխվ
լը»:

Հայի ու օսմանցու կոխվ չէր... կոխվ ճակատ-ճակատի բանակների
մեջ է, չէ՛ թուր ու թվանքով ասկյարի ու... ու Խանդութի՛ գրկանցող

ու ծոցվոր, ո՛ւ հուսթեցի հարսի, ո՛ւ հումար մարևի, ո՛ւ պոպ Հարսթի...
կոիվ չէր...

Տաս զհնքաշար մի տեղ միացան իրար, քսան՝ մի տեղ, մի շին զի-
մադր կանգնելու ճար ունեցավ. շին ու օջախի համար կուխի-մեռնելու
ճար ունեցավ, տաս՝ չէ... Պոյն Մնչոն, ախար հետ, մի սարի վրա դիրք
բանեց, Մնչոյից յոթ սար էն կողմ՝ փեթարա Ախոն, յոթ սար էն կողմ,
Սեպասարի վրա տարվորիկցի Մնչոն դիրք բանեց... Ու թող էլնի դիրք
չթողնելու երզում ու թող էղնի երզում պահել... օգուտն ի՞նչ...

«Քե էղ էլ շեզնե՞ր,— Չորի Միրոն ինքն իրեն հարց տվեց,— շեզնեք
կամոք մեռնե՞լ, հաստակվե՞լ...»:

Ու դարձավ պատասխան տվեց.

«Մարեք խո՞ով կմեռն մեզնե՞ս. էն բարձրե՞կ սարերն»:

Չորի Միրոյի միտքը ձայն դարձավ. է՛, Սեպասարից հասնող Սըն-
չոյի ձայնը դարձավ ու զրնգաց ականջներում ու ձայնը կանչեց Միրոյին,
տարավ Սեպասար...

«Ասկյարներ կեոսրին երևացին...»:

Յարուցրիվ գալիս էին հրայաններն ստեղծին, ինչպես շորան Ավեն
մահակն էր ուսումն եկան, Սեպասարի փեղին դրին ոտք՝ անփուշթ,
խառնելով: Եվ խլրթում ու ճոճվում էին Սեպասարն ի վեր, և խլրթո-
ցը հայհոյանք էր՝ սար ու սարատիրոջ: Մարին, որ զիք է, գլուխարձը,
բար ու մացառոտ է, տիրոջը, որ ունեցած-ունեցածը չի հավաքել, կու-
տակել աչքատես, հետո օջախ ու գերդաստանով չի եկել, խմբվել Իծա-
ձարի ու Գիլոց ձորի պանկին՝ թուր ու թվանքի գեմ: Թե՛ չէ՛, մի գյուղ
էստեղ, մեկն՝ էստեղ, մի բաղաք էստեղ ավերի, մի վանք՝ էն սարի վրա:
Մեկին մե բարի տակ վերջ տուր, հիտուն վախտան՝ մի տան մեջ, հար-
յուր-երկու հարյուրին՝ մի մարագի, հաղարին մի ձորի մեջ վերջ տուր...
Այդպես մինչև ե՞րբ... Քո՛ւ, ձեր գլավուր:

Ասկյարները խլրթալով, օձապալար սողացին ու երբ աշերի սե
փայլն էլ երևաց, Մնչոն զիշերհավքի պես ձայն հանեց ու վեցով կրակ
բացեցին... Ասկյարները խառն էին, խառնիխառն պստան՝ ալլա՛հ, ալ-
լա՛հ...

Չե՛յ գիտի, հե՛յ, Օսմանը իր ալլահը ուներ, Մնչոյին աստված չկար,
ալլահը ճիշտ էր, աստվածը սուտ, Օսմանին միս էր՝ ցավ ու մահ կունե-
նար, Մնչոն բար էր, ո՛չ դավ, ո՛չ մահ, Օսմանի կրտսերի մեջ արյուն
էր, Մնչոյին՝ ջուր...

Ալլա՛հ, ալլա՛հ... ամեն մեկը հազար անգամ առձայնեց, ամեն մեկը
հազար սպանություն էր արել ու հազար մահվան ահ ուներ: Խառնի-

խառն եղան, դարձան իրար ճամփա կտրեցին, գլտորսեցին, սատասկ
տվեցին իրար, հասան սարի պոքուր, պահ մտան քարերի հետ, կրակ
բացեցին: Գիպնի շրիպնի՛ կրակեցին: Գիտեին, որ սարի գլխին վորք չէ-
գլավուրներին դորք որտեղի՞ց, անիծված մի բանի գլավուր կա, թող տան
պատասխան կրակ, իրենք սողալով լուր բռնեն, տաս ու քսանով կրակ
բացեն, մեկը չէ, մեկը՝ կրիպնի: Ասկյարները մեծավորը աղաղակում,
սարն ի վեր սողալու կարգավորություն էր անում՝ չէին լսում, օդի մեջ
կրակում, պահանջում էր՝ չէին լսում, օրինակ ցույց տվեց՝ շարժվող շե-
գավ... Գրոհով սա՛ր բարձրանալ, արյո՛ւն թափել: Չէ՛, Ամեն մեկը զր-
պանում ոսկե խալ, ոսկե, ոսկե առամ, ոսկե ականջող, ոսկե մատանի,
ոսկի ու ամեն մեկի կյանքը քաղցրացել-թանկացել էր. մի անիծված
գլավուրի երեսից գո՛ւրս տա: Չէ՛: Ալլահի կամքն է, իրենք կոտորող-
ներն են, գլավուրները՝ կոտորվողներ:

— Միրո, Մանուկ,— ձայն հանեց Մնչոն,— կրակելու սխալմունք
յունենաք. օգուտ չէ: Մինչև մութ չգան, կրակ շեզնի:

Կրակաց-արաբոց էր, Սեպասարի բարերը վերավորվում էին, վայրի
այծերն ու սարի գազանները փախան-ցնացին, և արևը գնաց սարի զըլ-
խից, և երկինքը հեռացավ: Օրը զնդակոծվեց-մեռավ, և մթան հետ ա-
կյարները սողացին բարերի տակից: Ոլրժուն սողում էին, մթան հետ
գունդ-գունդ մութ էր թավալվում Սեպասարն ի վեր:

— Տղեր,— կանչեց Մնչոն,— բար գլորիք ինչքան ձեր ուժ կպատե՛
մեծ, ինչքան ձեր ուժ կպատե՛ շատ:

Քար գլորեցին քարի կտկից, քարի կտկից՝ քար, քարը քար պո-
կից-տարավ, քար ու բարբեկոր իշան, թափ առան-ցնացին, դարկե-
ցին-դարկվեցին, բուռ-բուռ կրակ ցողաց. դմփառոց ընկավ Իծաձորն
ու Գիլոց ձորը:

Ալլա՛հ, ալլա՛հ, ալլա՛հ... Սեպասարը մայթքել էր, տակյար ու ա-
կյարի բլթբլթոց էր ճխլվում: Ալլա՛հ, ալլա՛հ... Ամեն մեկը իր կավի
տունն ուներ, կին ու լակեճ ուներ, թալան պիտի տաներ տուն, կնոջ հա-
մար՝ ականջող, լակեճի համար ոսկե առամ, ոսկի, ոսկեղեն... Ալլա՛հ,
ալլա՛հ... կսպանվի, խալին կմեռա պահված, ոսկեղենը... Ալլա՛հ, պետք
է գեռ հասնի Մուշ, Ալաշկերտ, Իզդիբ, Ղարս, պետք է գեռ հասնի Երե-
վան... դրախտի ճամփան բացելու համար դեռ բանի՛ գլավուր պետք է
սպանի, զեռ ինչքա՛ն ավար կունենա...

Եվ գալարվում էին սարն ի վար, և ծամոլում էին, անում նամաղ,
Ասքերը թուր ու թվանքի հետ ճոճում դորանապիր:

Մութ էր, և ասկյարների խթիթոցը հեթիաթում լսած շարքերի պարի
նման էր՝ զզվելի էր ու զզվանքից նոր կատաղություն էր ծնվում: Ամեն

ինչ մտապահել էին, կար միայն Սեպասարը, Սեպասարի քարերը ու պարզ շարքերի տեսիլը:

— Հե-հե-հե... — մտնում էր Մնշոն, և դիւրդ-դրմիտքը թրատվում էր, գոչունը հասնում էր ձորերն ու ետ գալիս: Գա հոգու մեջ զարվող ցավ էր, գլորվող ու գեռ շփոթված քար էր, և՛ կոշ, և՛ զվվանք, և՛ հայհոյանք: Հեհեհե՛յ, Մնշո, հեհեհե՛յ, Սեպասար:

Մնշո՞ն էր առյուծ, թե՞ Սեպասարը: Երկուսն էլ: Իրենք Սեպասարի թիկունքին էին կանգնած, Սեպասարը՝ իրենց:

Եվ այդ գիշեր սարը Սեպասար մնաց, իրենք՝ երգումի տեր:

Ետո՞վ լուսթյուն իջավ սարի վրա: Հավաքվեցին մի տեղ, լուս չեցին իրար: Ո՛չ իր հոգում էր կանգնել հաղթողի հպարտությունը, ո՛չ Մնշոյի գեմքին կար, ո՛չ՝ Մանուկի, ո՛չ՝ Իշխանի, ո՛չ՝ Արթենի, ո՛չ՝ Առաքելի: Կռվի տաք պահն անցել էր և էլի պարտված էին ու պարտված, մեծ կորուստի տեր: Կորուստի տեր էին, կորուստի տեր, կորուստի տեր: Սեպասարի պես սարերի, Գիւլոց ձորի պես ձորերի, շենքերի, գերդաստանների, շների... Կորուստի տեր էին ու երգումի՝ «Թիզ մի լնահանգինը գիրքեն»:

Եվ գիտեին. երգումը կմնա, Սեպասարը՝ չէ: Գիտեին, զարկվելու են. գիշերը, աղամամութին, գուցե՝ հաշտող օրվա իրիկնապահին, երկուերեք օր հետո: Զարկվելու են: Ասկյարները տրորելու են Սեպասարը: Բայց ոչ մեկի աչքում զարկվելու վախը չկար: Զկա՛ր: Զարկվելը բռնած գործի վերջն էր: Էղպես: Զարկվելը կորեկի արտը ցանել, վերջացնելն էր: Զարկվելը սարերից սահնակով խոտ ու տերև բերել, մարտդի գուռը հասցնելն էր: Էղպես: Զարկվելը... զարկվելը... Ոչ ոք չէր մտածում զարկվելու մասին: Զարկվելը սարերից իջնող և ասկյարները մտթ հոգուն նստող ահն էր. սարերից իջնող ու Հարութ պուսի անթաղ դիսին քսվող ճնճղկաթե հով էր և մի բուռ հող պապի անթաղ դիսի համար, և՛ շարձակված գնդակ գլուղ Գործվարքի համար ու իրենց երկրի սար ու ձորերից անեծք լառնել, սար ու ձորերին անդավաճան մնալ էր: Եվ զարկվելը զարկվել չէր՝ պարտք էր ու պահանջ:

Գիշեր էր, խոռվ լուսթյուն էր իջել Սեպասարի դիսին, վեցով նստած էին՝ հրադանները ծնկներին, քարերին թիկնած, ցածում՝ կրակված պուղերը: Երկինքն էին լափում արնոտ լեզուները, հայացքը փախցնում էր, կոպերից պոկ չէին գալիս: Եվ այրվում էին աչքերը, շփում էր ու այդ ժամանակ էր այդ հայացք դիպցնում Մնշոյին, տղերքից մեկն ու մեկին. լգիտեր ինչու շիտակ նայել չէր կարող: Ոչ մեկը մյուսին շփ-շիտակ նայել չէր կարող. հայացքները փախցնում էին հրդեհված գետնից, հըրդեհված երկնքից, միմյանց հրդեհված աչքերից: Գիւլոց ձորով մեկ օդ կար

կրծքի տակ, Գիւլոց ձորով մեկ օդ կար՝ փոթորիկ էր: դուրս գալու ճամփա էր որոնում, մեկե՛ն դուրս գալու: Եվ ականջները դժժում էին, քունքերին՝ թմրուկի զարկ, ու սիրան ուզում էր ասկյարները նորեն սողան Սեպասարն ի վեր, ու հլնի կուրծքը դեմ անի քարին, տեղահան անի, գլորի: Ասկյարները ետ շլառնան, գան, ու քար գլորի, ձորերը էլի դրմի-դրմիան, և ջնջվալի պիշերվա լիբղացած լուսթյունը: Ասկյարները ետ շլառնան, գան, ինքը թողնի քարերը, թորն առնի և առաջին զարկի հետ, առաջին հերթին Սեպասարի դիսին նստած երկնքի կարմիր գեմքը թրա-տի: Հետո...

Հետո, ինչպե՞ս եղավ, թիկունքի քարը շարժվեց, դրոպկեց, քար պուկեց տարավ ու... գրդոցով իջան քարերը: Սարի փեշին խղրլոց ընկավ, և քարերի ետևից քարեր գլորեց:

— Միրո՞... —

Մնշոն կանգնեց գոռաց, բոլորը սարի ելան, ձայն հանեցին: Մնշոն սրտում ուներ սահմած, ամենքն՝ ունեին և իր արածը աթիթ էր՝ ուսած կուրծք ու սիրտ մի շնչով դատարկելու:

— Միրո... Տնավե՛ր Միրո...

Եվ այս անգամ Մնշոյի ձայնը խոնավ էր՝ Գիւլոց ձորում խեղդվող հեղեղուտի արձագանքի պես:

— Միրո, գեղի մեջ ցորեն զարու հետ փոխող շեղնի՞, — սալլապան Արոն դարձավ Ձորի Միրոյին:

Երկու գիշեր, էրկու ցերեկ պաշտպան էղան սարին...»:

— Փաթ ցորենին՝ փութ ու կեսի դարբ... էրեխա են, ինչ դարբ, ինչ ցորեն, կուտին, ձմեռ կելնին դուրս...

Երկու գիշեր, էրկու ցերեկ պաշտպան էղան սարին...»:

Երկու գիշեր ու երկու ցերեկ պաշտպանեցին Սեպասարը. ցերեկվա կրակոցների դեմ՝ նշանառու կրակոցներով, գիշերվան՝ քարերով: Ասկյարները վերավոր օձ էին դարձել:

Երկրորդ արևմտոցին Իշխանը խփվեց... Իշխանին թաղելու ժամանակ եղավ: Հողին հանձնեցին գեներով: Զենքով թաղելուն Արթենը գեմ էր: Մնշոն պնդեց.

— Գերեզմանի մեջ էլ թող դինաթափ չեղնի:

Հետո Իշխանը հայացքները հավաքեց իր շիրմաթմբին, հավաքեց ու բաց շթողեց: Անձպտուն էին ինչպես Իշխանը: Մինչև Իշխանի զարկվելը ոչ մեկի մտքով չէր անցել, թե՛ փոս փորել, թաղել կլինի: Իշխանից հետո ո՞վ է խփվելու... Թաղելու ժամանակ կլինի՞... Գերեզման կունենա՞... Եվ իրեն բռնեց Իշխանին երանի տալու հետավո՞ր ցանկություն մեզ: Իսկ Արթենի միտքը խոսք դարձավ:

— Իշխան անթաղ շմեաց... էս բարձրիկ սարի վրա գերեզման ունեցավ:

է՛, Արթե՛ն, Արթե՛ն, ցանկացածը մի բուռ հող էր, շունեցով: Ամեն ծնվողի աստված մի բուռ հող է շնորհում վերջին օրվա համար, Արթե՛նին՝ խնայեց, Մնջոյին՝ խնայեց, գյարձավցի Մանուկին՝ խնայեց, Ասաբեկին՝ խնայեց... հողա՛ր-հողարներին՝ նմանապես:

Ծրկու ցերեկ, երկու գիշեր պաշտպան եղան Սեղասարին: Հետ ասկյարները հրանոթ բերեցին ու երրորդ լուսաբացն ու Սեղասարը առան հրանոթի բերան: Հրանոթը որոտաց, Սեղասարը պատասխան տվեց, հրանոթը մեկ որոտաց, Սեղասարը՝ հազար, թոփը՝ մեկ, Սեղասարը՝ հազար-հազար... Հե՛հե՛հ՛, Սեղասար: Բարձրաբարձր էր, գլխով անցնող ամպերը բերձվում-բզկտվում էին, և գազաթի բւրեղներն մամուռ կար ու նախշ: Չէ՛, գազաթի քարերը քար չէին, թաղ էին, թագ և այդ լուսելուսին թափթփվեցին քարերի նախշուն մամուռները, քարերը կարծիր ճաք տվեցին: Հե՛հե՛հ՛, Սեղասար... կարկուտի պես արի թափվեց զբխին, քնած տոյում էր, արթնացավ, թափ տվեց բաշը, դեմ ամեն արկի հազար քար ուղարկեց, հետո քարե ալիք էլավ, քարե հեղեղ պոկվեց:

Լուսաբացից մինչև արեգալ գնդակոծեցին: Արեգալին Արթե՛նը... զարկվեց: Չարկվելուց առաջ էկավ Մնջոյի մոտ:

— Մնջո... Մնջո, երզում թող երզում մնա, բայց... բայց էս վե՛ճակի մեջ դիրքի վրա մնալ միտք չունի... Թոփի դեմ կոխվ թողնինք սարին, նահանջինք, ուրիշ սարի վրա բռնինք գիրք:

Արթե՛նի խոսքը իր... նաև իր սրտովն էր, իսկ Մնջոն խոստովեց:

— Քե թիկունքից զարկվելու միտք ունիս, ըստ երզում ստատակ տրա, դնա:

— Մնջո... Ինձ անպատիվ մի արա, երզում սրտի մեջ պահել, սալի վրա պահելուց օգուտ է:

— Սեղասար թոփի բերան թողնող-դնացող չե՛մ, դու ըստ սիրտ ու երզում առ, ուրիշ սար դնա:

Արթե՛նը կոտրված գնաց, դիրք բռնեց իր քարի թիկունքին ու... արեգալին դարկվեց: Թագելու ժամս նակ չեզավ...
Մյուս զարկվողը Առաքելն էր...

Հետո՞՞ գյարձավցի Մանուկը...
Մնացին ինքն ու Մնջոն: Մնացին դիրքերի վրա: Մնացին իրենց շերթին: Ամեն որտեղ հետ աչք էր դիպցնում Մնջոյին. կա՞, չկա՞... Իսկ Մնջոն իր քարի թիկունքին քար էր: Մնջոն Սեղասարի գլխի նախշաթափ, կարծիր ճաք տված քարերից էր. կարող էր քարե հեղեղի հետ պոկվել, գնար հրանոթի որտեղ դեմ: Խփվելու հերթը ո՞ւմն էր, իրե՞նը, թե՛ Մնջոն:

Ջոյին: Նույնը չէ՞... Բայց ո՞վ ասաջ կղարկվի, Մնջո՞ն, թե՛... Չարկվելը հաստատ էր ու հաստատ, և ուղեղից դուրս չէր գալիս՝ ի՞նչը շատ կղարկվի, թե՛ Մնջոն: Եվ կարոտ էր զգում Մնջոյի նկատմամբ, սիրտն ազում էր գնար, մեկնվեր Մնջոյի կողքին, գրկեր թիկունքը, դեմքը սեղմեր: Մնջոյի գեմքին, սեղմե՛ր, սեղմեր, հետո Մնջոն այգյակս քար շմնար, թե՛րվեր, աչք դիպցնեիր իր աչքին և արցունք թող լիներ: Մնջոյի աչքի մեջ, և՛ անձայն լաց լինեիր... Լաց լինեիր՝ դարկված տղերքի համար ու հենց այգյակս գրկված դարկվեիր, միտքին զարկվեիր, ոչ Մնջոն՝ սկզբից, ոչ ինքը... Ու փորձ արեց Մնջոյին մոտ գնալու... Չգնաց...

Հետո ձորերում փշրվող հրանոթի սրտի ու Սեղասարի պատասխան-որոտմունքի հետ հետո՞՞, հետվից մի հույս էկավ՝ ասկյարները եղածը հիմարեն բավարար, էլ գնդակոծություն չի լինի, կսկսեն սոզալ Սեղասարը, և ինքն ու Մնջոն համազարկ կտան, ամեն մեկը տասը-տասներկու լցված հրացան ունեն, համազարկ կտան և զուցե, գուցե...

Գեո շնչում էին ինքն ու Մնջոն, շնչի մեջ՝ գալարվող վրեժ, ու մեռնել էր ուզում:

էլի որոտաց հրանոթը և այս անգամ...

Այս անգամ Մնջոն դիրքից հրվեց, ծնկածալ եղավ, կիսապանդանկ ու լեկավ թիկունքին: Եվ այս անգամ Մնջոն աչք դարձրեց իր կողմ, ու այս անգամ՝ շուրթ շարժեց:

— Միրո... Միրո, կխնդրեմ ինձ քաշիս իմ դիրքի վրա...

Մարդու վերջին խոսքն էր՝ կոտարեց, ու Մնջոն շնորհակալ նայեց, չեղան բացեց, անելիքը չդարձավ բառ և աչք ու հալացրով հասկացրեց՝ «Միրո, թու դիրքին գնա»:

Չլսեց, ծունկ իջավ, առավ համբույր, իսկ Մնջոն աչքերով կոխվ ավեց:

«Թու դիրքին...»:

էլի հրանոթի որոտ եղավ և դա միայն իր համար էր: Չէ, Սեղասարի ու իր... Չէ, միայն Սեղասարի համար էր: Ասկյար ու ասկյարի հրանոթի կոխվը Սեղասարի հետ էր միայն: Մնջոյի պես ինքն էլ ճակատից դարկված լիներ, թոփ ու սարի կոխվը կլիներ էլի:

Մինչև արեգալ ու արեք մի պարան ճամփա կորեց, կալեց Սեղասարը: Գազաթին ինչքան թաք քար կար, բուրբ կարծիր ճաք տվեցին, կոտորկոտը եղան, փշուր-փշուր: Ընկածը՝ կանգնածի թիկունքում չէր պահվում. պոկվում իջնում էր... Քարի ալիք էր, քարե հեղեղ:

Հե՛հե՛հ՛, Սեղասար... երզում ունեիր Մնջոյի պես:

Հետո... հետո զարկվելու իր հերթն էլ էկավ: Ինքն էր արյուն խառնում Սեղասարի փշրված քարերին, սարի հին ու նոր կանաչներին: Զգում

էր, որ մահը հետո է և ուզում էր խանձուր դնել վերքին ու կրակի մա-
սին էր մտածում, ուզում էր այսուհետև զենք անել ու շապիկը
պատռելու մասին էր մտածում, ուզում էր դիրքը թողնել, բաշ-բաշ իշ-
ներ սարից ու... շխտակաշք նայել չէր կարող երեսն ի վար մեկնված
Մեղոյի կողմ:

Ապա թմրութուն իշով Սեպասարի գլխին, ամեն ինչ դարձավ թե-
թե՛, փափո՛ւկ, Խանձրձուկ ունենալու ո՛չ ցանկություն, ո՛չ ուժ: Թվում
էր, թե ինքը սարի գլխին չէ՛ Լարուսթ պապի ճոճքի վրա է: Չէ՛, հան-
դա՛րա լողում է օդում: Կուրծքն ի վար մեկնված էր ու նրբ շարժվելու
փորձ էր անում, գլուխը վանքի գմբեթի շափ խոշոր էր ու Սեպասարի
ամպի նման թեթե՛, թեթե՛...

Եվ հիշողության պատանդներ էին պոկվում ուղեղից, անցա՛ծ-
դնացած բաներ, որոնք ինքը երբեք չէր հիշել ու չէր հիշելու:

Փոքր էր, շա՛տ-շատ փոքր էր, պորտբաց... Սանդի վրա նստած էր
մի ծիա... Ուզում էր բռնել, ծիաը մատների արանքից պոկվում-նստում
էր մի՛ քիչ այն կողմ, նստում էր մի՛ քիչ այն կողմ, մի՛ քիչ...:

Չոր ուսին նստած գնում էին արտա Քարի Խակից նապաստակ փա-
խով... Մի ախանջը սե էր, մեկը՝ ճերմակ... Մի ախանջը սե էր, մեկը՝
ճերմակ, մի ախանջը սե էր, մեկը...

Փաց բարի մոտ լրբը բայն էր պիլը: Թեում հինգը պրտա-պրտ ձու
կար, շորքը՝ մոտի՛կ-մոտի՛կ, մեկը՝ մի՛ քիչ այն կողմ: Մեկը՝ մի՛ քիչ
այն կողմ... Մի՛ քիչ...:

Մանո՛ւկ օրերի հիշողություններից պատանդներ էին պոկվում ուղե-
ղից, փափո՛ւկ այլեր սալիս, սեծ ու նախշուն շրջանագծեր կազմում օդի
մեջ, գունդ ու կծիկ շարժվում, մեծանում, նեոտ կտրվում, խառնվում
էին իրար...:

Ուշքի եկավ գիշեր էր. ոչ թոփ ու որստում, ոչ առկյար: Քըս ու
բուշ իշով սարից... Չէ՛, իշնել չէր՝ օղաններից փախնելու գող-գող փախ-
նել էր... Սեպասարի փեշին շուրթերը կայքրեց բարձի թաց պանդին, շուր-
թերը ձուլեց՝ ծվից ջրի շիթք... Ե՛վ շուր, և՛ մամուտ, և՛ նշխար հող,
և՛ փշուր բար խառնեց երակներում մնացած պուտ արյան հետ...:

Ձորի Միրոն խոնարհեց գլուխը ու նրա մաշված թերթերունքներից
կախվեց-տարուբերվեց իր կյանքի օրերի թելը՝ ո՞նց չկտրվեց... Սեպա-
սարի փեշի ծնդան աղբյուրի ջուրը անմահական էր՝ պահեց:

Հետո Ձորի Միրոն հայացքը հավաքեց ճամփից, հայացքը տարավ
հասցրեց հետո լեռնապարը, աչքերը մանրացրեց՝ ծակեց մշուշը: Այն-
ուհեղ, լեռնապարից այն կողմ, «ողեքից» մի բան մնացել է՝ իր համար

չնշաղճու նայե՛ց, նայեց Ձորի Միրոն աչքերը ծակնկլե՛լին՝ արտեց ու
ասաց որդուն.

— Լարուսթ, կովի մեջի բնկերություն բնկերություն չի հասնի. թե ու
թիկունքի չէ՛ հոգու բնկերություն է: Այ կովի մեջի բնկերոջ պալաճանու-
թյան դավաճանություն չի հասնի. բնկերոջ թե ու թիկունք չլլ ունի չէ՛
մարդու վերջին շունը նարանկ է, գաս...:

Լարուսթը լսեց, նպաստացրեց աչքերը և ասաց.

— Եիշտ է, հայրիկ:

— Լարուսթ, դու կամոմուլ ես, չէ՛... Մեր Մխեն էս տարի կամոմուլ
կընդունվի, — փոխաց Արուն, ապա լրջացավ, — վայ թե չընդունին. մըն-
դականով է տաշարս, կուխս՝ պատիկ-մատիկ, տաններկու կընի-չեղնի...
Մենդական սխալ է, գյուղխորհրդի սխալմունք... Լարուսթ, փոխել կհղնի՞:

— Եթե սխալվել են, պէտք է ճշտեն: Պարտավոր են:

— Դյուլխորհուրդ Մխիկի մոր կուղարկիմ. Մխիկի մեր դիր կիմանա.
Էրկու տարի լիկկայան գնաց:

«Լարուսթ, բա բու մեր ո՛ւր է, գառ, — Ձորի Միրոնի շուրթերը դող-
դողացին, — հեշ կհիշի՞ս... կգնեք ու լար ու բեղ ճամփեր կսիվ... Իմ աչ-
քեր դամար աղբյուր է... նարե՛... Խութեցի հա՛րս... Լարուսթի մե՛ր...
Լուսնոգի նարե, աղեն կսիվ է կերթա, — մարում լաց եղավ, — աղին
պաշտպան էգի, նարե՛...»:

Հետո Ձորի Միրոն մարում հա՛ կրկնեց՝ Խութեցի հարս... նարե...
Լարուսթի մեր... Չկրկնելու նամար Ձորի Միրոն նիզ պիտի թափեր, կիներ
սիրտ ու հոգու զեմ՝ չկավ, և անունները թավալվեցին, թավալվեցին
ու բեքան չբացած ախանջն բնկավ իր ձայնը՝ խոնավ էր ու խոնավ երգ:
Անունները թափալվեցին, թավալվեցին ու լսեց Խութեցի հարսի ձայնը,
նարեի ձայնը, Լարուսթի մոր ձայնը, մեկ ու նայն ձայն էր՝ խոնավ էր
ու խոնավ երգ: Հետո Ձորի Միրոն պի՛նդ-պի՛նդ նայեց Լարուսթին ու տե-
սավ նարեի աչքերը, նարեի շուրթերը և՛ ճակատը ճերմակ, և՛ անհնա-
զանդ մազերը... պի՛նդ-պի՛նդ նայեց ու սեղմվեց որդուն, բաշեց որդու
գլուխը մոտ բերեց, սեղմեց իր դեմքին ու ասաց.

— Լարուսթ, բու հետանալով... բու հետանալով շատ բան է կհետա-
նա... Աշխարհն է կմթնե, Լարուսթ:

«Գողթի երկրորդ ամսի մեջ հանդիպա Խութեցի հարսին...»:
Երրորդ Խութեցի հարս էին անում: Մոցվոր էր. եվ ինչքան աչքը
դիպում էր Խութեցի հարսին, Խանդութին էր հիշում... Երբ Մխեն դարձ
4 Ձորի Միրոն

տարավ, Խանդավազը ծոցվոր էր ու գրկանոց ունեւր Խանդավազը՝ ծոցվոր ու գրկանոցով՝ առաջնեկն էր՝ շարուժ պատը իր անուսով կնքեց։

(«Իմ օր մոտեցավ, կմոտենա, իմ անուն կբաշխիմ քու սղին, Մի-րոս»)։

Սե սարի անտառում Խուֆեցի հարսը ունեցավ տղա։ Ոչ ոք չտեսավ մանչի աշխարհ դալու։ Խուֆեցի հարսին աչքալուսանք տվող լեզավ և ոչ մեկը միտք չունեցավ անուն բաշխել մանչին։

Բզկտված մատրնի էր Խուֆեցի հարսը, ծունկ էր ծալում, ստի կտի-վից փոխում սու, օրորվում ու մեկ-մեկ հիշում էր, որ ուսերից կախ ընկած կապ բրշերի մեջ շունչ ու շնչավոր է։ Հիշում էր ու մտահան անում, օրոր-վում, գնում...

Ջրոսկան էր Խուֆեցի հարսը։ Կոտորում էր, գաղթ էր՝ հարսնու-թյուն էր անում։ Խուֆեցու հարս էր՝ շրոսկան։

— Կառ,— ասում էր իշխնձորցի Կամեն,— քու հոր ավեր տան հետ ավրավ քու հարսնություն։ Մեծ ու փոքր, հարս ու հարսնասեր չկա, հավասար դաղթական ենք... Խոսա, կարաքվի քու սիրտ։

Փեշերից ծվեւնեւր էին մնացել փշերի վրա, հա՛, հա՛ ծունկբաց պիտի մնար ու գրա համար ամաչում էր, ցուրտ ու քամուց, սոթ ու թոնից շորք փոքրիկ էր՝ ամաչում էր. գլխաշորի ճոթերը կտրծք ու ծոցի վրա էր պահում։ Հետո, վիճակին գերի, մահան էր անում, որ շորք ճղճված է, ու գլխաշորի ճոթերը պլստում էին, բացում կտրծք ու ծոց։ Մեկ էլ գլխի էր ընկնում, ձեռքն ու գլխաշորի ճոթերը պահում էր կրծքի վրա։ Միայն այդ պահին էր ինքը նկատում, որ Խուֆեցի հարսը խորտ է և տեղն ու տեղը մոռանում էր։

Այդպես, մինչև կոտորածի առաջին ձմեռը, մինչև ձմռան կեսը, մինչև գարնանամուտու եվ Խուֆեցի հարսը չիմացավ, թե տղան ե՞րբ առավ լեզու, ասավ խոսք։

— Մալե, հաց։

(Ո՞վ սողորեցրեց մանչին, ի՞նչ իմացավ, որ աշխարհում հաց ու հացանուն կա...)

Ականջն ընկած խոսքը կամ հասնում էր մոր ուղեղին, կամ ընկնում փշերի բերանը, ավազների մեջ։ Եվ չիմացավ թե մանչը իր լեզուն՝ օդ ու գիտնից հավարտ իր երկու բառը ե՞րբ առավ-համբարձավ երկինք... Մատմիս անշունչ մարմինը սեղմեց կրծքին, ամո՞ւր, ամուր սեղմեց՝ առաջին անգամ։ Եվ ճշաց ու լաց եղավ ու լացի միջից եղերգեց.

— Իմ էրեխին թաղե՛ք... կխնդրիմ՝ թաղե՛ք... Մեղքե՛ւկ է... ան-ենո՞ւնք է... անո՞ւն շունի...

Եվ սեղմեց կրծքին, և՛ կոծ ու պաղատանք արեց, և՛ հանկեց սա-առ գետինը, և՛ ասաց եղբրախաղ.

— ...Մեղքե՛ւկ է, թաղե՛ք...

Ջանան մարեն գետափից առավ պաղունց ցեխ, խաչ արեց մանչի պարտ ու նակատին, հողի կուտը արեց, ու Մուրազ գետի ափին ավե-լացավ մի փոքրի՛կ կնճիտ...

Այդ օրը առաջին անգամ լսեցին Խուֆեցի հարսի ձայնը։ Հետո լեզու թրջեց իշխնձորցի Կամենի հետ, հետո... Փեշերը ծվե՛ն-ծվե՛ն կախվեցին, ծվե՛ն-ծվե՛ն ամոթ թուփվեց սար ու բարերի մեջ, ծծի մեկը բաց էր, մեկը՝ լաթ ու մաթի մեջ, և Խուֆեցի հարսի գլխաշորն ու ձեռքը լեկան-չպողացին կրծքի վրա։

Եվ մի օր, օրը ցերեկով, ոտքի տակ դեցեց հարսնությունն էլ, կինար-մատի ամոթն էլ հետը...

Քուլի ձորում էին, թաքստոցում՝ համր ու գլխաբար։ Մեկ էլ Խու-թեցու հարսը շարժվեց, թաքստոցից դուրս գալու փորձ արավ։ Կաշեն կարմացավ, հարց ավեց.

— Ի՞նչ միտք սնիս։

— Հասնիմ է՛նտեղ, դառնամ,— ձեռքը մեկնեց ձորի ծունկը։

— Խեցա՞ր, լառ։

— Իմ սիրտ կխառնե,— ասաց զոնատ ու խեղճ։

— Միրտ խառնելու պատճառով մեռնի՞նք. ամեն բարի տակ անա-րեն կա։

Խուֆեցի հարսի մեկնեւրը զոչում էին. բուրբ հասկացան, որ... աչ-բից հետո տեղի պիտք ունի։ Եվ շսեց, բայլ արեց։

— Կստի՛ւ, Կստի՛ քու տեղ... անիծած,— խուլ ճշաց իշխնձորցի Կամեն։

— Ոտաց ճամփա էրթալ կուզիմ...— նույն տոնով պատասխանեց Խուֆեցի հարսը։ Ասաց, կարմրեց, աչքերի մեջ արցունք ցողեց, արցուն-բի մեջ և՛ ցավ, և՛ դաշտույթ։ Վճռական բայլ արեց.

— Կերթում։

Քառասունհինգ-հիսուն աչք ուրբվեց Խուֆեցի հարսի վրա, բառասուն-հինգ-հիսուն ձեռք մեկնվեց ծվճված փեշը։

— Ինչ դաշտություն կանիս, հոս էրե,— Կամեն ոտքի կանգնեց,— քու դաշտության պատճառով ամենիս սրի կմատնիս... օտսպի...

Խուֆեցի հարսը արցունքը դրթացրեց, աչքերում մերկացավ դաշ-տույթը՝ ուղղեց իշխնձորցի Կամենին.

— Քյավթառ շուն։

Ապա և ամենքի վրա ճոճեց աչքերի մերկ թուրք.

— Անօրիններ,— ճշայ, կրճտացրեց ատամները, բերանը ծոմուց, արճամարճանքով ժպտաց՝ բիշ էր՝ ծիծաղեց՝ շատ բարձր էր, թարստոցը արճազանքում էր ու նորեն շարժուկ ձեռքեր կառկառեցին հուսիքի հարսի կողմ. աղաչանքի պես սպառնացին՝ փակեցին բերանը, սպառնալիքի պես աղաչեցին՝ ծվատեցին փտորված շորը: Քառասունհինգ-հիսուն շորժուկ ձեռք, իր ձեռքերն էլ հետք կառկառեցին՝ իրենց դադթական հյանքի համար ժամ ու օր խնդրեցին հուսիքի հարսից: Խուսիքի հարսը սառած ժպիտով նայեց ձեռքերին, իր զզզված դերիային, մերկացած տակի շորին, հետո տակի շորը... Իցեցրեց և ինչ զղալաթութլունս անում էր, արեց դադթականների խմբի կենտրոնում...

Չորի Միրոն աչքերը փակեց:

— Ամոթ էր,— մտածեց ձայնարկու:

— Ի՞նչ, հայրիկ,— հարց տվեց Հարութ որդին:

— Հեշ, գառ:

«Մեկ էր ամոթ. չէ՛ հուսիքի հարսին»:— Եվ լսեց, և ափերով փակեց աչքերը, մնաց, մնաց, դարձավ Հարութ որդուն.

— Հարութ, սղաժարդ մնաս... Լսե ու մահան շանիս՝ մնաս սղաժարդ,— թունդ կրկնեց,— կտիվ է, նեկ վիճակ կպատահի, մահի հետ համաձայնվի, այրութլուն կորցնելուն՝ չէ... Մերը կտիվ չէր,— ցածրացրեց ձայնը. էլ Հարութի համար չէր,— մերն ուրի՛շ էր:

— Հարութ, գերմանացու էվելի անուն ֆաշիստ է,— հարկ համարեց սալլապան Արոն:

— Ավել անուն չէ, բեռի Արո, ֆաշիստ նշանակում է... ինչպես բացատրեմ, որ հասկանաս...

— Իմ հասկանալով էսպես է. ոնց որ մեկ մանի գեղ, հարց տա. Արտոյի տուն ո՞րն է: Չեն իմանա: Ասի՝ «Մակ գլուխ» Արտոյի տուն՝ բոլոր կիմանան... Միրո, մեր էրգիր մարդիկ էվելի անուն շանեն, ինչի՞ց էր...

«Ճո օր Խուսիքի հարս լացավ, լացավ, լացավ...»,— Չորի Միրոյի ականջներում մանվեց սալլի ճոռոցը՝ լացավ, լացավ, լացավ...»:

Քաշվեց անձավի խորքը հոնգուր-հոնգուր լաց եղավ, կորցրած ամեն ինչի համար միմյան գիշեր լաց եղավ:

Գիշերը թաքստոցից ելան՝ խմբից բաժանվեց, գնաց: Եվ ոչ ոք չասեց, ինքն էլ, ինքն էլ չասեց.

— Խուսիքի հարս, մենակ ո՞ր, մի բաժանվի մեկն, մեկն էր-ապրինք՝ միասին:

Խուսիքի հարսը առանձին գնաց: Ո՞ր, Իրենք խմբով ձոր ու ձոր բալլեցին: Ո՞ր... Ուղղութլան մասին մտածող կա՞ր. մութ էր, շար աչքին անտես, պիտի քայլեին: Չէ, լմված շան պես քարշ պիտի գային. թուր ու թվանքից պահեին շինք, անկին կտոր հացի ճար. պահեին շունը:

Այդ գիշեր մեկ Խուսիքի հարսին միտ բերեց, տաս՝ Խանդութին, մեկ-մեկ՝ Խուսիքի հարսին, հարյուր՝ Խանդութին՝ գրկանոցով ու ծոցվոր: Այդ գիշեր էլի նոր գաղթականներ հանդիպեցին, էլի հարցուփորձ արեց.

— Ձեր մեջ թաղավանքի չկա՞... Խանդութ անվամբ հարս չէ՞ք տեսն... Թաղավանքի աղչիկ, Գործվորքի հարս... Գրկանոցով... Մոցվոր...

Հետո, այդ գիշեր ինքն ու մոտականցի Հմայակը մահն աչք տոած իշան սև շուն ու սև բուլղով լցված գլուխ Ալթնի. մահն աչք տոած փորձ արեցին երկու-երեք դուռ ու երդիկի վրա՝ շեղավ, ապա մտան մի գոմ՝ բեկի էր. հոտաղին խեղդեցին... հա, խեղդեցին հոտաղին, մեկական ոչխար շալակած գոմից ելան, տափե-տափ, շնորի հետ կտիվ տալով գլուղից ելան, ծնկածալ գնացին, շունչ առան, գնացին... Եվ ինքը մոռացավ, որ Խանդութ կա, Հարութ գրկանոց կա, որ... Մնացել էր մի ոչխար ու ոչխարը հոշոտելու կիրքը...

Այդ գիշեր ինքը գայլ ու գաղան էր:

Հասավ գաղթականների խմբին, ոչխարը շալակից ցած բերեց, շրն-լակտուր նատեց ու բաց լիողեց ոչխարի վիշր: Չթողեց՝ իր որան էր. գաղթականները բղիկ-բղիկ կանկին, իրեն բաժին չէր մնա:

Ձանան մարեն մոտեցավ:

— Չալ է, հա՞,— ասավ,— ո՞րձ է,— շոշափեց ու աչքերը կպցրեց ոչխարի ականջին,— յա՛, հիսուս,— խաչակնքեց,— Միրո, իմ աչք լավ չի ջոկե, տես աչ ականջին խաչ-նշան կա՞:

Պատասխան չտվեց:

— Ցա՛,— էլի դարմացավ մարեն,— ասոված է վկա՞ իմ մատուղացուն է, հերու գարնան գլուխ, կոտորումից ամիս առաջ ծնվավ, սուրբ Կարապետին մատաղ խոստացա, ականջին խաչ-նշան արի... էհ, Մշո սուլթան սուրբ Կարապետ...

Մարեի մատաղացուն էր, չէ՞, մարեն տեր էր ու ներշնչվել էր. բացել ձուռն-ճերմակ գլուխը և ցուրտ երկնքի տակ աղոթք էր անում, արցունք էր թափում, գանգատ էր անում «երկնային տիրոջը», որ իր անմեղ գառներին մոռացել է... Չէ՛, հավատալու բան չէ. անօրինների ճանկից փրկված մատաղացուն վկա՞ չէ՛: Ապա և մարեն խնդրեց, որ մատաղը կտրվի դիմանլուտուն ու ափսոսաց, որ կիրակի չէ: Հետո ինքը

հանկարծ հիշեց Խումար մարիին, հիշեց... հիշեց Խանդութին, հիշեց և բայ թողեց ուխարի վիզը:

Իսկ զլուխն ափերի մեջ տառած-նստած Հմայակը հայհույց կրկնային ափրոջն էլ, Մշո սուլթանն սուրբ կարապետին էլ, Զանան մարիին էլ և խլեց մարեի «մատաղացուն» ու դարկեց զԼաին: Մարեն Հմայակի փոխարեն մեղա եկավ, խնդրեց ասածսուն.

— Զլախ, սիրտ էլած է:

Գարձավ պաղատեց Հմայակին.

— Կլուխ աղոթարան դարձու:

Հմայակը հրեց-զլորեց Զանան մարեն, և Մարեն լաց եղավ երեխայի պես:

է՛, դաղթական... Շո՛ւն... Գա՛լլ... Գաղա՛ն...

Կրակ շարեցին, շկար, լինեք՝ էլի չէին անի, կմառնվեին թուր ու թվանքի, եվ բաժանեցին, հում-հում կերան միսը և լուսաբացի հետ մտան բարանձավ:

Գարձել էին վայրենի՛, տնանկ էին, բարանձավի բնակիչ էին, վայրենի մարդ, Շարժունքի մեջ՝ վայրենություն, խոսք ու զրույցի մեջ՝ վայրենություն, բնել-արթնանալու մեջ՝ վայրենություն, ուտելիք ճարել՝ վայրենու նման էդպե՛ս էր, հա:

Ճոթ հացի համար ձեռնքաշություն եղավ, կոխվ-արյուն թափել եղավ, Եղավ, բայց...

Բայց ձեռք պարզել-մուրալ՝ չէ: Չեղա՛վ:

Չորի Միրոն խորը շունչ քաշեց, շնչեց մի տեսակ հանդիստ ու ցանկություն ու այդ կում շնչով իրեն ապրելու իրավունք սվձց:

— Հարութ, լսե, կոխվ է. կպատահի զուրկ մնալ, անթություն: Հարութ... Սովից մեռնելուն համաձայն եմ, ձեռք պարզել, հաց մուրալուն՝ չէ՛:

— Միրո, Անդրանիկ նմանապես էդ կտան, — սալլապան Արոյի խոսքը անցավ հոր և որդու արանքով:

— Ես մուրալու չեմ գնում, — նեղսրտեց Հարութը:

— Հա՛, գառ... Պատերազմ է, զորքից կտրվել կա, գերություն կա:

— Կմեռնեմ, ֆաշիստներին գերի չեմ հանձնվի, — նույն խոռովկան տոնով պատասխանեց որդին:

— Պատերազմ է, Հարութ, — մռայլ կրկնեց Չորի Միրոն:

— Միրո, չլացիր իմ խոսք. զորավար Անդրանիկ նմանապես մուրալուն դեմ էր: Հավատա, Անդրանիկի խոսք էս ահանջով եմ լսել: Եկավ, կանգնեց մեր կենտրոն, հարց տվեց՝ սովա՞մ էք: Մեր զլուխներ կախե-

ցինք: Ասաց. հայեր, իմ աչք մահ շատ է տես, էլի կտեսնի: Բայց ձեռք պարզող-մուրացող տեսնել չի՛ ուզե... Միրո, էս դադրած օր վկա՛ զորավարի բերանի խոսքն է:

— Կհավատամ, Արո, կհավատամ: — Անցած ճանապարհին Չորի Միրոն առաջին անգամ լի բերան պատասխան տվեց սալլապան Արոյին և շարունակեց մտքում.

«Անզեն ժողովուրդ՝ թուր ու թվանքի բերան, իշխանություն չկար, կար տաս կուսակցություն՝ տաս գիծ: Չորավար Անդրանիկ կզարկվեր էստեղ-էնտեղ... կյանք կովի մեջ անցկացրեց ու...»:

— Չորավար Անդրանիկ չվիրավորվեց, — հիշեց և հարկ համարեց ասել որդուն, — կյանք կովի մեջ անցկացրեց ու չվիրավորվեց... Կիմանա՞ս ինչի, Հարութ, ժողովուրդ փրկելու երզում ունեք, երզում պահելու համար բոլոր դաղթական հայերի կամք առել էր իր հոգու մեջ ու էդ կամք շողեց գնդակ մտ գա իրեն: Իմացա՞ր, գառ:

Հարութը հետաքրքիր ու երկար նայեց հորը, զլխով արեց, թե՛ հա, հասկացա, մինչև վերջ չհասկանալով սակայն հոր ասածը և հարցրեց.

— Զորավար Անդրանիկը ի՞նչ կուսակցություն անդամ էր, հայրիկ:

— Զորավար Անդրանիկ մարդ էր, — մռայլ պատասխանեց Չորի Միրոն:

— Անդրանի՛կ, — Արոն էլի ձգեց՝ ոչ իր ձայնով:

«Գաղթականների կրկնային ու կրկրային տեր... Մարդ էր... Այր էր... իմ նմա՞ն... Ես... Սեպասարից հետո կյուր տարին Լրեխի ու մոր հետ, պառավ ու ձեռունու հետ բըռաշ տվի, զանրումար ճանկեցի-կերա, իմ գլուխ պահեցի բարանձավների մեջ...»:

Չորի Միրոն ձուձուցեց զեմքը. է՛ն օրերի Միրոյի նկատմամբ արհամարհանք էր:

Եվ խոնավ անձավի ծաղկատար դեմքից հեգնանք ու բժժիծալ էր թափվում բաց զլխին և ահանջներում ընկնում էր ձայն.

«Միրո, թու կյանք էդքան թա՞նկ է»:

Եվ փնջատում էր, բուռնցքների մեջ խեղզում բազուկների կիսված ուժը: Իրոք, պե՛տք է այդքան սիրել սեփական շունչը և զողալ բրդուված մի շիկնքի համար...

— Ես կերթամ մեր բոլ գտնելու, — խմբից բաժանվելու վճիռ արավ:

Գնաց... Բնավեր մարդկանց խմբերի հանդիպեց, հարցուփորձ արեց. «Ես ի՞նչ եմ անում, ի՞նչ եմ անում, ի՞նչ եմ անում... Ի՞նչ եմ անում... Ի՞նչ եմ անում...»:

Հարցուփորձ արեց, բաժանվեց, գնաց: էլի հանդիպեց, բաժանվեց

էլի, էլի ու էլի... Կըր մեկ տարի որոնեց: Խույս տվեց թուրութվանքից, էրեբալով տարնով իր անոթի ու մերկ մարմինը՝ որոնեց: Այն փնտրտութի տենդը մի անգամ աղատեց իրեն հաստատ մահից: Քսան հոգու պարանո՞վ կապկպեցին կողք-կողքի, մի շարք: Կապկպեցին, խանչալը դրեցին վիճակահանութունում շահածի աջը, մյուսները նստեցին հացի: Ինքը շարքի ծայրում էր՝ գոց շուրթ ու մշուշված գլխով, ինչպես բուրբուր: Հետո հոգին ծառս եղավ: Ճիգ արեց, բացեց պարանի հանգուցը... Ծտեկց կրակ բացին, գոսպոսպին, հայհոյեցին... Հետո, երբ էտ նայեց, տեսավ, որ ծոած շլիքները յաթաղանից ազատողներ էլի են եղել...

— Հարութ, դատ, լսե ու մահան յանիս, վիզ շոփս, մահ շնդունիս կամքս: Կովի բու մահվան դեմ. հաղթ էղար, կապրիս, չե՞ մեռնել կա ու կա: Քու ձեւք ու ոտք կկապեն, սիրտ կապել շեղնի: Մահի դեմ կովի ճար կդտնի շկապած սիրտ... Հարութ, էն մարդ կամոք կընդունեն մահ, ով վրեժ ու փափագ շունեն:

— Ճշմարիտ է, Միրո, — Արոն շտապեց ձայնակցել: «Փարնանից դարուն փնտրեցի...»:

Եվ առավ լուր:

— Խանդու՞ք Զղնի ձորի բարափից մահ ընդունեց՝ անօրեններ անպատվել կուզեն:

Մեկն առավ, տասը հաստատեցին: Լսեց ու Սե սարի ամպն իջավ դեմքին, անտառի կտրատված ճյուղերի պես կախվեցին թևերը, Անդոկա սարի մութը լցվեց աչքերի մեջ:

Հուշերը օձի պես խայթեցին: Ձորի Միրոյին. ցնցվեց, ավելի ամուր սեղմվեց որդուն ու բակվեց: Տնքոցի վրա սուլլապան Արոն շուտ եկավ ու տեսավ Միրոյի փակ աչքերը:

Այն ժամանակ էլ, քսանհինգ տարի առաջ, երբ իմացավ կնոջ ու որդու հետ պատահածը՝ այդպես ու ավելի սիրտքանդումով անքաց: Հետո ձայն հանեց անբառ, գոռաց վայրենու պես, գրկվեց մի ժառանգ-կորի, ատամները սեղմեց, շարժեց, տեղահան արավ, գլուխը: Ձորը դղբ-դաց, հաղար տեղից, հաղար ձայնով՝ արձագանք տվեց ու առավ, և հրազեններ պայթեցին ձորը լցված որոտ-աղմուկի վրա: Մեւորսը մոտեցավ, բռնեց թևից:

— Աշխարհքն է կրակ ընկե-կվառվի, Միրո, տղամարդ մնա:

Թափով շուտ եկավ, կրակված աչքերով նայեց Մեւորսին, շար ու խոժոռ ամենքին նայեց, և ամենքը թվացին օտար:

Այն սղ զիշեր տնքաց: Իսկ սրերացի հետ թմրութուն իջավ ներքին, հոգում՝ լուս թախիժ: Տուներ հիշեց, տանեցիներին՝ մեկիկ-մեկիկ, տան ու տանեցու հանդիպելու հույսը խլրտաց սրտում... Ախր, մեծ եղբայր Զարեհը, հորեղբայր նշանն ու հորեղբայր Կիրակոսը էն արնատ առավոտ, կոտորածից առաջ, գնացին կրեկի արա: Պետրոսն ու Պողեն պահ ու հորթ առած հլան ընկուզասար: Գուցե... Գուցե ազատվել են, ու կհանդիպեն մի օր: Հույս էր, հայտնվեց՝ շեղած տեղից: Այն էր հեռավոր մի կրակոց լսեց, կուշ եկավ, սեղմվեց բարին, հետո սրտապնդվեց խուժ մարդկանց մոտիկութունից ու մնաց նրանց հետ:

Եվ զուխը մշուշի մեջ էր, երբեմն թվում էր, թե Խանդու՞ք իր կողքին է ու ոտքը կախ էր գցում. ախր, Խանդու՞ք ճոցվոր է: Հետո ուշքի էր գալիս, բայց և անզուսպ ցանկություններ թեքվում-նայում էր ու... ցնցվում իր սովերից: Այդպես, Խանդու՞քի մասին լուր տված գաղթականներին հետ ոտք փոխեց մի քանի օր:

Իսկ մի առավոտ...

Ճիզան մարեն վերջին կրեկհացն էր փշուր-փշուր անում, որ բաժաներ: Բոլոր հայացքները խառնվել, գոգնոցի վրա բզկտում էին իրար: Հայացքներից կրակ էր ընկել, այրվում էր մարեի ծարձրված գոգնոցը: Մեկ էլ կովի բառաչ լսվեց: Հայացքները շուտ եկան ու նիզակների պես շարվեցին կովին: Կովը մարդու հոտ էր առել. տխուր մզզում էր: Աչքերի մեջ սև փայլ ու տրտմության սև սվաղ կար: Հղի էր, ծնելու օրերն էին: Կանգնել էր լուծ ոտքերով, լցված կուրծքը հարվում էր, հայացքը կոտորվեց Ճիզան մարեի վրա, զուխը երկարեց, էլի մզզաց, մոտ գալու շարժում արավ, իսկ երբ Սողոն ելավ ոտքի՝ դժգոհ թափ տվեց զուխը, բառաչեց երկար՝ ու զիլ, շուտ եկավ գնաց՝ ծանրաբայլ, շորորալով: Սողոյի աչքերը փայլում էին, շուրթերը ամուր սեղմված: Հանեց խանչալը:

— Սողո... ծանրած է, — ասաց ինքը:

Սողոն նայեց շար ու տարօրինակ: Սովալուռի խմբում, փուշ ու քարերի արանքից, ազավազված աչքեր հանդիպեցին իրար՝ հույս ու կոխ տվեցին, ապա կանգ առան մեկ իր, մեկ էլ Սողոյի վրա: Սողոն դարանակալ շտապեց: Ինքը թռավ տեղից, կանգնեց դիմացը: Ճակատ ու աչքով կոխ տվեցին: Իսկ կովը հեռանում էր. գուցե բաժին դառնար յաթաղանակիրների կամ գաղթականների մի ուրիշ խմբի: Այն Սողոն, աչք չկտրելով կովից, գոռաց:

— Միրո, բաշվի իմ ճամփից:

— Կղարկվիմ, բայց ծանրած անասունին մոտ չես էրթա:

Սողոյի աչքերի փայլը դիպավ խանչալի շեղքին, խանչալը՝ իր աչք ուսին:

Երկու օր հետո, կրք աչք բացեց, մշուշի միջից կրկացին Սողոյի ախտը աչքերը: Մունկի կկամ, բան ասաց իրեն, թե ինչ՝ գլխի շնկամ: Իսկ երբ ոտքի վրա էր արդեն, նկատեց, որ հագին նոր տրիխներ կան: Հանեց, շարտեց մի կողմ, հաղավ ծակ տրեխները, խմբից հեռացավ կաղին տալով, վիրավոր ուս ու ձեռքով և խոտվահույզ ուխտ ու պայմանով...

Էլ մոտ շնաց գաղթական ոչ մի խմբի, մնաց մոտ ու ծխով լցված ձորերի հետ, գլխներին փոշի մաղած սարերի, փշմտած աղբյուրների, մնաց սևաղարթ անտառների հետ, գալլի ձագ ցնկնող շների հետ... Մնաց մենակ գաղթական, թափառեց, թափառեց, թափառեց... իջավ Ջզիի ձորը՝ աչքերը ծածկեց փշերի վրա, ծա՛նր-ծանր բարձրացավ, մտավ Սև սարի անտառը, վիրավոր արջի պես թքոտեց, արջի պես ընկույզ շարդեց, կերավ: Մոտմտեց հուսի շուրջը շուրջ, մոտ-մոտ արեց Մովա-սարին, և Մարաթուկին, և Սեպասարին, գնաց Հնկուղասարի կողմ և Տիդասարի, և Մասրաձորի, մոտմտեց գյուղ Գործվարքի շուրջը շուրջ, փշաբաղվեց, դարձավ... Եվ Շերոյին հիշեց... հիշեց հուսիցի հարսին՝ հա՛ հիշեց, Ինչո՞ւ էր հիշում... Ավեր էրգրի գաղթականներից թե կար մեկը, որի հետ ուզում էր ոտք փոխել՝ Շերոն էր... Մեկ էլ հուսիցի հարսն էր՝ թե կար Մենակ լինել հանդիպել հուսիցի հարսը, հանդիպել, ինքը գլուխկախ կանգնել գեմը, գլուխկախ՝ ասել.

«հուսիցի հարս... քու ասաջ մեղք ունիմ, ամո՞թ, ամոթ մեղք ունիմ, կխնդրիմ ներիս...»:

Ասել. «հուսիցի հարս, քու անուն ինչպի՞ս է»:

Ասել. «Երբս հետ թափառական էղնինք մեր ավեր էրգրի մեջ, հուսիցի...», — անուն ինչպի՞ս է, — մեռնինր-ապրինք՝ իրար հետ»:

Երկու դարուն ու երկու ձմեռ գաղթական ոչ մի խմբի մոտ շնաց, տեսավ՝ մոտ շնաց, հանդիպեց՝ ճամփեն թևից, թափառեց սար ու ձորի թափառական ջրերի հետ, ընկերացավ անընկեր մնացած սարերին, անընկեր մնացած ձորերին, անընկեր մնացած՝ արտ ու անտառներին:

Գաղթականներից ով ապրեց՝ կորցրեց հույսը, ավեր տան ու տեղին դառնալու հույսը կորցրեց՝ թողեց անցավ Արաքսն էս կողմ, ու... Երկիրը դարձավ սրբ:

Ապա և ինքը Երկիրը թողեց որբության հետ, անցավ Արաքսն էս կողմ: Երկրի սար ու ձորերում ուղորած, խճճած կածանի ծայր թողեց Մարգարայի կամուրջի պոնկին, անցավ Արաքսն էս կողմ: Անցավ ու մեկեն կարտուեց զենը մնացածին, նրանց, որ արդեն հոգնեցրել էին, տըլս-բության շափ կարտուեց-նայե՛ց, նայե՛ց, խաչակնից տամուկ աչքերով ու երկու սև կեռ իջավ ոտքերի մոտ, տաք փոշու մեջ: Անցավ...

Ավելի վտարված էր, ավելի գաղթական: Սար չկար, ոտքերի տակ դուրան էր, էրգրի բանջար ու արմատիքից չկար, ոչ՝ անտառ ու վայրի պտուղ: Քշեց հասուն մի արտի վրա. հասկ փշրեց-կերավ, փշրեց՝ լքեց պարկը:

— Է՛յ, վայրենի գաղթական, — մեկը չէր, խումբ էր՝ մանգաղ ու գերանգով, բասն աչք կար իր բծոված շորերին, բաց կուրծք ու սրունքներին և ճակատ ու շիներ ծածկած, և աչք ու բերան լցված մազ ու մորուքին:

— Քեզ հետ ենք, է՛յ, վայրենի գաղթական, արտը մի փշացրու: Չնայեց, չպատասխանեց, բուռ-բուռ հասկ փշրեց լցրեց բերանը, փշրեց՝ լցրեց պարկը:

— Դե շո՛ւտ դուրս արի-գնա:

Չնայեց ու մտքում պատասխան տվեց.

«Ո՞ր էրթամ, հայ, կամոք ու կարոտո՞վ հասա ձեր շեն ու մտա ձե՛ր արտ»:

— Գաղթական, արտից դուրս արի, թե չէ գերանդին կոցեմ վիզդ:

Չնայեց ու մտքում պատասխան տվեց.

«Իմ ա՛ն ու մա՛ն անցել է, հայ, բու գերանդին առ գնա»:

— Հա՛լաա՛, կրակն ենք ընկել էս գաղթականների ձեռքը:

Էլ չհամբերեց.

— Քու սրտե՛ն կխոսիս, հայ, բու պապու պտեկ...

Ու բալլ արեց, հուժմը հո-հո գնաց, Հետո մեկը գերանդին ուսից վար բերեց ու ինքը այդ մեկի վրա բռնեց: Հետո մանգաղը ու գերանգավորները փախան՝ «վայրենի գաղթականների» հայհույնով: Արտը թողեցին իրեն, փախան...

Բուռ-բուռ հասկ փշրեց-լցրեց պարկը, ապա մտավ դաշտի գյուղը, մտավ մի դաշտեցու տուն, կանգնեց տան կենտրոնում, թնդաց.

— Քույրիկ, բու տաշտ առ-արի:

— Հաց չունենք... էն աստվածը՝ չունենք, — կինը ա՛հ ունեցավ:

— Քու էրկան կանչե հոս:

— Գնացել ա էքի:

— Էքին ի՞նչ սասել է, — որոտաց, ձեռնափայտով խառնեց տան կղած-չեղածը, — գնացել ա էքի, — տնազ արեց, տակնուվրա արեց տունը, չճարեց բան, — էքի... Քու պապու էքին..., — կանգնեց, նայեց շուրջը շուրջ՝ հատակին-պատերին, առաստաղին...

— Ծերմակ պատերո՞ւն մախ՛կ... Մուխ չի՞ դիպե... Քունդիր շու-նի՞ն... օջա՞խ է...

Երկու տարի անձայն էր գրուցել սար ու ձորի հետ, թե շուրթ էր շար-

ժել՝ եղի էր խաղ՝ իմացած բոլոր տխուր խաղերը: Հիմա բերան էր բացել ու խոսելու կարիք ունեւր: Եվ ինչ մտածելու բան էր, մտածում էր ձայնարկու:

— Առանց թունդի՞ր օջախ... Առանց ծխոտ պատի օջախ...

Հետո աչքը դիպավ պատի ժամացույցին:

— Օճո-ճո՛-ճո՛, սահաթին մտիկ էրե՛, սահաթին, սահաթին...
Ու խոժոժված նայեց-նայեց ժամացույցին, թունոտ նայեց:

— Իմ կյանքի ժամե՛ր կհաշվիս, բու պապու լիկլիկոց...

Եվ ձեռնափայտը բարձրացրած վրա բռնեց, շերտիկ՝ զարկեց-փշրեց ժամացույցը, փշուրները տրորեց ծակ տրեխներով, հլավ գուրս...

Չորի Միրոն նոր ծխախոտ վառեց, ծխի գզգզված վարագույր կախեց դեմքին և մտածեց հաղար անգամ մտածածը. ախր ի՞նչ էին արել օսմանի կառավարութեանը: Հե՛շ: Օր է՛ն օրերի եղածը ի՞նչ էր. թուրքի ու հայի կոթ՛վ, Չէ՛, Հայի կոտորում էր: Ինչո՞ւ կոտորեցին: Մի սուլթան, սուլթան Համիդին արնակից մի նոր սուլթան հայի արմատը արնեքես հանելու հրաման տվեց ու մի աշխարհ համաձայն եղավ: Ինչո՞ւ... Մի ժողովուրդ մերժվեց մի սուլթանի կողմից ու աշխարհի կողմից մերժվեց: Մերժվեց, տնանկ եղավ, մնաց սար ու բարի հետ: Հա՛, մերժված ժողովրդին տևր կանգնողը սար ու ձորն եղավ, անտառ ու բարանձավն եղավ... Էդպես էր: Մարդու ու աշխարհի կողմից մերժված մարդու միակ բարեկամը բնությունն է մնում: Հա՛, գաղթական էին. ուտելիք ու խմելիք իրենց սար ու ձորից էին ուզում, ապաստարան ու ապահովություն սար ու ձորից էին ուզում, բնությանից: Ու առիս էր: Տվեց, տվեց ու բաշեց-տարավ, բաշեց տվիլի մոտ տարավ իրեն, տարնվ, տարավ դարձրեց վայրենի, մոտեցրեց սարի գազաններին: Հետո գաղթականներն ելան իրար դեմ, հետո գաղթականները սկսեցին իրար մերժել ու կամաց-կամաց ամեն գաղթական հայ դարձավ մենակ գաղթական, մնաց մենակ՝ սար ու քարի հետ: Խոթեցի հարսը, աշխարհից խոռվ, թողեց, իր համար գնաց, հիթեցի ալեհեր Սանոն՝ իր համար: Ինքը երկու տարի մենակ մնաց էրգրի սարերի, անտառների, ձորերի ու ջրերի հետ, երկու տարի վայրենացած շների պես, վայրենացած շների հետ գզվաւտվեց գայլերի հետ...

— Հարութ, թե մարդ չընդունվի մարդու կողմեն՝ կմնա մե՛ն-մենակ, — փիլիսոփայեց Չորի Միրոն, — մենակ մնաց՝ գլուխ կանն կընկնի սար ու ձոր: Հա՛, մարդկանցից փախ՝ սարերի հետ ընկերություն կանն ու սարեր կընդունին...

Լռեց: Լուռ մնաց նաև Հարութ որդին. հայրը ինչո՞ւ է այդպիսի բաներ ասում... Ի՞նչ մենակություն մասին է խոսքը:

— Հարութ, պատերազմի-կովիլ, ասել է թե՛ շքնդունել իրար: Էսօր դերմանացին քեզ չի ընդունում, դո՛ւ՛ գերմանացուն... Կպատահի, դառ, կոխվ է՝ կպատահի, կյանք է՝ կպատահի մենակություն զգաս էս խառնակ աշխարհքի մեջ. մտաբերե բու հոր՝ Չորի Միրոյին, հիշե, որ աշխարհքի մեջ մի շնչավոր կա՝ քեզ իր հոգուց բարձր ընդունող: Հիշե ու խոռվ շես մնա աշխարհքի հետ:

— Է՛հ, է՛հ, աշխարհք... Միրո, բու խոսք ճշմարիտ է: Էս մեր Քարագլուխ գեղի մեջ կա մարդ՝ իմ սիրտ հետ խոսալ չի ուզե, կուզի խոռվ մնա, բայց չէղնի, — սայլապան Արոն իր իմացածով արձագանքեց Միրոյի խոսքին, — չէղնի, Միրո, անտեր մնա, գեղ է, ամեն օր հանդիպել կա, տալ ու առնել կա:

«Էս աշխարհքի մեջ դո՞ւ ում կողմեն կընդունվիս, Չորի Միրո», — իրեն իրեն հարց տվեց և տվեց պատասխան.

«Հարութի»:

«Հարութ՝ որպես հեր կընդունե... Հարութի մտքի աշխարհք ուրի՛շ, բու մտքի աշխարհք՝ ուրի՛շ... Հարութի կոմսոմոլ ընկեր Եզոցի Վոլոդյեկնե մոտ է Հարութին...»:

«Էղնի թող... Հարութ կզանա ետ կպա, Հայկույին հարս կերթա, թոռներ կունենաս, թոռնիկ կունենաս, անուն կկնքիս Միրո ու էջ մատմիս Միրոն Չորի Միրոյին կընդունե... Էրեխերն ու ձերեր իրար լավ կհասկանան: Ու աշխարհքի կողմեն ընդունված կերթաս աշխարհքեն...»:

Տար-տար քլթքլթաց Չորի Միրոյի հոգին.

— Հարութ:

— Ի՞նչ, հայրիկ:

— Հե՛շ, գառ...

«Դառնաս ետ գաս, Չորի Միրոյին աշխարհքի հետ շթողնիս մենակ»:

— Միրո, կիմանա՞ս խոսք ում մասին է:

Միրոն բան չհասկացավ Արոյի ասածից:

— Օրինակ, բրիգադիր Գևոն կքելե թիթ-թիթ, անկատկալեն, գլուխ բարձր, մարդու դեմք ու էրեսին չի նայե, տված բարև հա ընդունած, հա՛ չէ: Բարև շատու միտք կունենամ, կզառնամ կբարեիմ. անտեր մնա, բրիգադիր է՛ լուծ ու լծկան ուզել կա, տնամերձին ջուր ուզել կա, ձեռք աշխար կա, ու ես՝ աշխարհով ապրող մարդ: Կզառնամ կբարեիմ:

— Ուզես-չուզես, — մտածկոտ ասաց Միրոն և ավելացրեց, — բու կեղացին է:

— Բրիգադիր Գևոն դարձե գեղի տե՛ր, — Արոն շարունակեց գան-

գատը, — բայց էս գեղի տեր, թե ճիշտ իմանան, Չորի Միրոն է, — սասց
բարձրաձայն և շուտ եկավ Միրոյի կողմ, — գեղի տեր դո՛ւ ես:

Հարութը ծիծաղեց:

— Հա՛, գեղի հիմք բու հեր դրեց, Հարութ, իմ միտք սուր է:

Չորի Միրոն հոնքերը բերեց իրար:

— Կհիշի՞ս, Միրո:

— Կհիշի՞մ, — սասց մտալ և մտքում ավելացրեց.

«Օր էսպես ամառ օր էր...»:

— Քեզին հետո ճարկանցի նհոն ու հոգեցի Մեսրոպ հիմք փորե-
ցին, հետո՝ Օհան ու Սարգիս, իմ միտք սուր է, ես լավ կհիշիմ, Գևոն
մեր Մխիկի տարիքին էր (Մխիկից մեծ, Մխիկ փո՛քր է), Գևոյի ու իր
հոր գալ ուշ էր: Կհիշի՞ս, Միրո:

«Օր ամառվա էր ու աշխարհքի մեջ նորեն կոխվ կար...»:

— էսօր Գևոն դարձե տե՛ր ու Միրոն էրթա շուր խնդրե՛մ՝ մերժվի...
Տնամերձի գարին քանի՞՞ անգամ ես ջրի, Միրո:

— Սեղավի ժամանակ:

— Գի տե՛ս, Գևոն՝ տաս անգամ: է՛հ, է, աշխարհք... Տնամերձից

խելքա՞ն գարի կհավարիս:

— Պեղնի, — անորոշ պատասխանեց Միրոն:

— Միրո, հաստատ, գեղի մեջ ցորեն գարու հետ փոխող լի՞ էղնի՞:

Փութ ցորենին՝ փութ ու կես գարի:

— Կպատահի:

— Թե գեղի տեր Գևոն է, խելքամտ չէ թե էղնի: Բայց, — սալա-
պան Արոն դարձավ Հարութին, — բայց իմ հոգու մեջ, Հարութ, գեղի տեր
բու հերն է: Հա՛, էս դադրած օր վկա: Տաս ու քսան տեղ իմ խոսք է՞լ
է էղե ու էղ կեղնի:

«Թի՛վ քսանն էր, ամառ օր էր ու աշխարհքի մեջ նորեն կոխվ...»:

— Միրո, էս տարվա իմ ցորենի պես խոշորճատ ցորեն չի էղի, գա-
րուց խոշոր է:

«Գաշտեցու զոնից անիրավունք բա՛ն ու քլունկ առա, դաշտի գեղից
ելա, ուղղություն բռնեցի Արագած...»:

Մալանիվները նորից փաթաթեցին Չորի Միրոյի հուշերը...

Քալլ-բալլ հեռացավ դաշտի գյուղից և դաշտի գյուղ ու Արաքսից այն
կողմ մնացած իր լեռներից: Քալլ-բալլ սար բարձրացավ և թվաց, թե
սարերը իրեն իր լեռներն են տանում: Քալլեց մի օր, երկու օր, կիսածուխ

դյուղեր մտավ-դուրս եկավ: Կարող էր բահն ու քլունկը պցել անլեզու մի
դասն մոտ (կայի՛ն), ճոռացնել դուռը, ներս մտնել ու հոգնած շնչով
կենդանություն տալ լքված տանը:

Կարող էր հարցաւորձ անել-գտնել գյուղատերերին (թե տեր կար),
խնդիրք անել:

«Գաղթական մարդ եմ. թող արա էս գեղի փեշին քողտիկ շինիմօ:
Գլուխկախ մտավ գյուղեր, ելավ, խոով-խոով անցավ գյուղակիցը-
տերով, գնաց: Քալլեց երկու օր, երեք օր: Ամպի բուլաների հետ թավալ-
դուր տվեց, բարձրացավ սարերը:

Տնատեղ էր փնտրում...:

Բահն ու քլունկ առած ծալեծունկ ոտք փոխեց՝ երեք օր, չորս օր...
Անտառոտ սար էր փնտրում և մամռաշուրթ ազդյուր: Չէ՛, սարը իր ան-
տառով, անտառը իր գեջ փեշով և ամպ-ազդյուրով, և ճիշ ու ծիտով խա-
չակիքված գյուղը մնացել էին դաշտի գյուղից այն կողմ, լեռնապարից
յկնը:

Ու խոով-խոով, մառախուղի հետ, մառախուղի պես թավալվեց, ձո-
րեր իջավ ելավ, բարձրացավ սարերը, բարձրացավ ու շորտորդ օրը դա-
պար առավ՝ շուրջքուրք հազիվ թրջած պուտ-ազդյուրի կողքին: Հաշտ ու
համաձայն նստեց, հի՛ն-հին ծանոթի պես ՄՎ կողքի ձորի հետ էր
հաշտ, և՛ աչքադեմի կեռման լեռների գիրկ արած կիրճի, և՛ կիրճի
մշուշտ լուծյան: Թիկունքը՝ քարին, փափախը՝ քարին, քարին նստած
երկա՛ր, երկար միտք արեց, հայացրը կիրճից դուրս հանեց-տորավ: Հա-
լից մշուշի մեջ, հետո կոպերը իրար բերեց. մնացած ճամփեն շարունա-
կեց մտքով, հասավ տեղ: Ընկուղասարն էր, Գործվարը գյուղը: Ընկու-
ղասարի փեշ-տանիքով իրենց տունը՝ դիմացը այգին... Հարութ պապի
հոճեր... Հետո ծանրացած ու տար կոպերը ետ գնացին, ու խոնավ թվաց
կիրճի մշուշը:

Կիրճում առաջինը ինքը փորեց հիմք...

Հինգ տարի քլունկ ու բահ չէր առել ձեռքը: Հինգ տարի միայն տրո-
բել էր հող՝ ափի մեջ չէր առել, չէր առել հող ու ծիխ հոտ: Հինգ տարի
հողից դուրս եկող բույր ու գուրդի, երակների մեջ արյան ետք, ճակատ
ու թիկունքին քրտինք չէր դարձել: Քլունգի ծայրը դիպավ գետնին, մի
պաղունց հողի հետ պոկվեց մի ունեց բույր ու դող ընկավ իր թնն ու
թիկունքը, կարմիր-կանաչ ցուլցացին աչքերը և շուրթերը դողացին, և
ունգները լայնացան:

Հետո խաղաղություն իջավ խոոված հոգու մեջ, մերկ լեռների վրա,
կիրճում: Մկանները ոխթմ ու թափով կծկվեցին-բացվեցին, մազերի մի-
ջ, գլոր-գլոր պոկված քրտինքը կեռ քթի ծայրից ծիր առավ ու երբ

շուկեց մէջքը, թվաց, թէ ոսկորների մէջ ծուծի փոխարեն հող է՝ խոնավ զովությամբ: Առ երբ մթնշաղը ծվարեց կիրճում, ինքը գոխը դրեց սըր-սուռ հողին ու դադրած մարմնով լցրեց տան հիմքը:

Շարաթ հետո նոր մարդիկ ոտք դրեցին կիրճ: Ինքը կես ծունկ հիմք էր փորել արգեն, լցրել շղարի բուռ-բուռ մնացորդներով և որձաքարերով ու անտաշ քարեր էր դրել իրար վրա, կանգնեցրել գոտկաշափ պատ և ձորին նայող պատի կենտրոնում կտրել դուռ:

Ոսնահետքը գտել էին՝ եկան, նստոտեցին իր կիսատ տան մոտ: Առ որ չասաց.

«Թարի աշխատիս, հայ, ի՞նչ կշինիս»:

Եվ ինքը շտպասեց բարեխ: Պոչ հայացք գիպցրեց՝ գաղթականներ էին. սիրտը ցավ ունեցավ, բայց դեմ դուրս եկավ սիրտ ու ցավի, մըտ-բում ասաց.

«Ի՞նչ էկար... Ուրիշ սար չկա՞ր...»:

Եվ սիրտը համաձայն չեղավ, սիրտն իրենն ասաց.

«Արի՞շ սար թափառել միտք շունի. հերիք անտուն՝ մնաք, գաղթա-կան հայեր, իմ կողքի հետ հիմք փորեք»:

Հետո՞ շղիմացավ. սյարզ աչքով նայեց խոնարհված գաղթականնե-րին, շղիմացավ՝ նստեց ճախրկանցի նհայի կողքին՝ նրա պես խոնարհ-ված, նրա պես լուռ, շղիմացավ՝ գնաց քլունց բերեց, գրեց դեմ-դիմաց նհային:

Ամեն մեկը իր համար ոտք ու բայլով շափ արեց, փորեց հիմք:

Առ էլի մարդիկ ոտք դրեցին կիրճ:

Տալվորիկցի Չաքարը եկավ, դադրոտած եկավ, նստեց ձորի պոնկին: Առավուռ էր եկավ, արևմտոց եղավ՝ անշարժ էր, մթնեց՝ անշարժ էր, քա-րի վրա քար կտրեց-մնաց... Նորեն լույս բացվեց՝ անշարժ էր:

— Ի՞նչ նստար-մնացիր, Չաքար,— մոտ գնաց ճախրկանցի Նհոն: Չնայեց, շարժվեց, շտվեց պատասխան, մնաց հայացքը ձորի մեջ կախ:

— Ել, տուր քու հոգուն՝ հիմք փորել:

— Էլ ինձ տուն պետք չէ... կրակ ու ճրագ պետք չէ... Իմն ան-ցա՞վ... Գերդաստանից մենակ մնացի, անաստված, մարա՞վ իմ ծուխ... Քար դիր քու պատին, ինձնե գործ լուսիս: Ես էդ սարերի վրա կմեռնիմ, ամպ կդառնամ...

Ինքը նայեց տալվորիկցի Չաքարի ծոված-ճմբված շինքին, աչքե-րին՝ տենդով վառվող, նայեց բացումաց բաղուկներին՝ երակները կա պուլյա էին, հազիվ էին արոփում ու հասկացավ, որ այդ երակներին պա-

արյունը էլ ժառանգվող չէ: Ո՞ւր է... Եվ սրտի խորքում հոնգուր-հոնգուր լաց եղավ տալվորիկցի Չաքարի համար:

— Չէ, սխալ է. տալվորիկցին անտուն իրավունք չէ մնա,— առար-կեց Նհոն,— քեզնե հետո թող գոցվի քու դուռ, մարդիկ նային, միտք բերին, օղորմի տան քեզ, քու տոհմին... հիմք փորել, Չաքար:

Նհոն քլունգը մոտեցրեց, Չաքարը կանգնեց, ոտքով հրեց քլունգը. թիկունք արեց, գնաց սարն ի վեր՝ ամեն օր ծունկ դարկող, շվող ամպե-րի կողմ: Գնաց, որ մեռնի ամպերի մեջ, դառնա ամպ, թափառի սարե-սար, երկրե-երկիր, հասնի Մովասար, Մարաթուկ... էրգիր: Նայեցին Չաքարի հուկից ու ոչ մեկը բերան չբացեց, չկանչեց. Չաքարը ետ չէր գա: Միտք ու աչքով ճամփա դրեցին մինչև ամպերը, ետ դարձան և հա-յացք կախեցին ոտատակի հիմք ու պատերին:

«Տալվորիկցի Չաքար էսօրվա իմ տարիքն ունի,— մտածեց Չորի Միրոն,— հա, էսօրվա իմ տարիքից շոքս-հինգ տարի մեծ էղներ-չէղ-ներ»:

Հետո գույգ ափով սղալեց կնճռոտված դեմքը ու մատների արան-քով նայեց սրդուն, նայեց մի քիչ թաքուն (թե ինչու՞ չիմաշավ), մի քիչ՝ ահով ու նայելու այդ պահ ու ձևի մեջ շարագուշակ բան տեսավ. ձեռ-քերը շտապ հեռացրեց դեմքից:

— Հարու՞թ... էս ամպշող երկնքի տակ ինչքան քու աչք կկտրի, ինչ-բա՞ն ու ինչքան քու աչք կկտրի, քեզնե դատ, քեզնե դատ, դատ, բա՞ն լուսիմ: Չավերիս իմ տուն, չոցիս իմ դուռ: էս ճամփեն երկակիս, դառ-նաս...

— Աստված ձե՞ծ է, Միրո,— հարեց սայլապան Արոն,— քու սիրտ հանգիստ պահե ու քու առողջություն լավ պահե, որ տղեն դառնա դա ու քեզ առողջ տեսնի, ուրախանա:

— Ամեն ինչ լավ կլինի, հայրիկ,— Հարու՞թը զգացվեց ու զայրա-ցավ,— ես էդ ֆաշիստներին... Ես կդառնամ ետ կգամ, անպայման կգամ, հայրիկ, անպա՞ման:

— Ապրիս դու, Հարու՞թ, ապրիս, լաո,— գնահատեց Արոն,— դու քու հորից ամուր ես: Քու հոր խրատ տուր՝ թող իր առողջության լավ նայել, առողջության: Ինձնե քեթար մեծ մարդ, մենակ մարդ, ունեցածը պարի: Գարե հաց, Հարու՞թ, հարկ է մատուցել բերնին... Միրո, քեզ ցո-րեն հաց է պետք:

Կիրճում առաջինը ինքը ծուխ հանեց:

Տան կենտրոնում կրակ վառեց, դուրս եկավ. Եվ երգիկից էլավ ծուխ, ն անմեփուն պատերից: Քողտիկը ծուխ շնչեց, ծուխ դարձավ: Մարդիկ

Քաղցրին բանն ու գործ, հայացքները խառնեցին կիրճը լցվող, առ երկինք քարձրացող ծխին, ծխացող բողբոջներին: Մարդիկ նստած կիսատ պատերի վրա, հիմքերի մեջ կանգնած ծուխ շնչեցին, գալուստն օդի պես ծուխ շնչեցին, հիշեցի՞ն շին ու օջախ, հիշեցին ու էլի հիշեցին, ծխի հետ, ծխի պես կտրեցին-անցան ժամանակ ու աշխարհներ, ծանր ու թեթև արին էակատագրեր, և ՆՏՈՆ ասաց.

— Զաքար մեղք էր...

Միտ բերեցին տավորիկցի Զաքարին ու խոնարհեցին գլուխները: Իրիկնապահ էր, կիրճի վրա կախված լիալուսին կար, ինքը. թի-կունքը մի բարի տված, հայացքը շաղել էր ծխի հետ, հասցրել երկինք: Մուխը մեկ պղտորված աղբյուրի տեսքով էր երևում աչքին, մեկ՝ շարդ-ված սյան և ճյուղակուտոր ծառի էր նման, և ծոված սրի, մեկ՝ ակոս էր, մեկ՝ հեղեղված արտ... Մուխը առև-տարել էր իր հայացքը, ու աչքերը շաղվել էին: Եվ լուսինը լուսին չէր՝ երկնքի պատովածք էր ու բողբոջից քարձրացողը ծուխ չէր՝ հուսիցի հարսի բզկաված շորն էր՝ ծարձրված կարկառան երկնքի պատովածքին:

Մուխը լցվել էր իր աչքերը. կրակների մեջ էր ու հոսում էր արյան հետ: Եվ հար աչքերը նորից դարձրեց իր տանը. մթնշաղով ու ծխով պարտրված տունը թվաց կիսավեր, ծխացող բերդ ու հիշեց Սասնո Ճարտրված տունը թվաց կիսավեր, ծխացող բերդ ու Մխեն անցնում. խըրկան թաղը, երիզող ձորը, կամուրջը... Ինքն ու Մխեն անցնում. գնում էին Գավթի ավերակ բերդը, նստում Գավթի ձիերի մուրքներին:

Եվ այդ իրիկուն կարիքի համար կիրճից աշխարհ գնացած փսանք-ցի Առաքիլը դարձավ ետ եկավ, աշխարհից բերեց լուր:
— Բուշիկներ հասան Արևան, հեղափոխություն հաղթանակ է տարի:

Լուրն առան, նայեցին իրար՝ ամենքի աչք ու դեմքին հարցական կար. եղածի մասին կարգին պատկերացում չունեին:

— Առաքել, բու լուր խե՞ր է, թե՞ շատ, — հարց տվեց ՆՏՈՆ:

— Գաշտեցի հարուստների սրտից արուն կկաթա. բուշիկներ հոգի կխլին հարուստներից, կբաշխին խուֆուրա մարդկանց: Իմ ծանոթ թե էր առձ-կթռներ:

— Հա՛... Յրհնվի բու ծուխ, Առաքել, լուր բարի է, — հանգստացավ ճախրկանցի ՆՏՈՆ, հետո մոռցվեց, աչք գցեց շուրջը շուրջը, և ամենքը նայեցին լիակ ու բարբարոս լեռներին:

— Այ՛ հող ունիք, ոչ՛ ջուր... Մեր մեջ ոչ հողատեր կա, ոչ՛ հողա-զուրկ. հավասար գաղթական ենք, — ասաց ՆՏՈՆ:

Մյուս առավոտ ինքն էլ ելավ կիրճից, գնաց նոր լուրից դրեպացող աշխարհը:

Բաժին ուղելու համար չէր գնում:

Գնաց, առաջին պատահած գյուղից իմացավ «էրիվանի» համփեն, գնաց՝ մի շարաթ բեռնակիր եղավ ու հիշեց Մխենին, հետո մտավ «Ղան-թարի տակ»... առավ մի կճուճ, մի ճրագ, մի քիչ մեխ, ծխեր, դրկավան, վերջին արասուն՝ կես շիշ նավթ, հետո բոլորը լցրեց, դարսեց կճուճի մեջ, շալակն առավ, քայլ արեց ու... Ու տեսավ հուսիցի հարսին: Զաքարը կրճքին խաշած, նստած էր թել ու ասեղի դուրանի դռանը: Ուր կախ գցեց, դուրանին մոտիկ պտույտ տվեց, որ հուսիցի հարսը նկատի իրեն, շնկատեց՝ ձեռքերը կրճքին խաշած էր, կոպկախ էր ու ահուր «Ղան-թարի տակ» աղմուկին: Մոտիկ-մոտիկ պտույտ տվեց՝ շեղավ և մոռ գնաց, ձայն հանեց.

— Խուսիցի հարս...

Խուսիցի հարսը ցնցվեց, հետո շփոթված կանգնեց, նայեց իրեն, հիշեց... հիշեց՝ կարճեց, շփոթված ասաց.

— Ասածու բարին, ախպեր:

— Խուսիցի հարս, — ասաց ու լեց. ի՞նչ ունի ասելու... Հա՛... — Խուսիցի հարս, բու առաջ մեղք ունիմ, ամո՞թ, ամոթ, մեղք ունիմ... Շատերն ունին... Ներող կեղնիս:

Խուսիցի հարսը գլուխը խոնարհեց, աչքերի մեջ օր է՛ն օրերի ար-ցունքից կար:

— Խուսիցի հարս, քեզն հետո ևս բաժանվա խմբին, — լեց. ին՛ի՞ համար ասաց, ի՞նչ պետք էր... — Բու անուն ինչպե՞ս է:

— Նարե, — բարձրացրեց գլուխը:

«Նարե, Նարե... — մարում կրկնեց, — Խանդութ... Նարե...»:

— Կավ աճա՞ն է, — ասաց:

— Իմ էրիկ նձանապես իմ անվան հավան էր, — խոնարհ ասաց, — էս չէ՛ երգրիս: էս ինձ նինա կկանչել:

— Էտեղին ո՞վ է, Նարե, — խանդի պես մի բան ունեցավ, — բու անուն ինչ՞ կփռացու... բու կնունքի անուն ի՞նչ իրավունքով կփոխի:

— էս դուքանի տեր վանոն է, — տխուր ասաց Նարեն, — հարահատ առա, ախպեր... Բու անուն ինչպե՞ս է:

— Միրո:

— Հո՞ս կապրիս:

— Հո՞ս... Ուրիշ աշխատանք էլներ կերթինք ուրիշ աշխարհք: Սար կապրիմ, Նարե... Բողբոջի շինեցի:

— Կավ է, — իր համար ասաց Նարեն, — սար լավ է, — իրեն դի-մեց, — հոս իմ շունը կհարվի, հարահատ կապրիմ... Հրի՛, մեր էրգրի տարե՛ր...

— Մեր էրզրի սարե՛ր,— նարեի ցավով կրկնեց ինքը ու լռեցին նարեն խաղ արեց գոտու հետ, և մատները դողում էին, ինքը նայեց նարեի մատներին, նարեի թաղա շորին, նարեի մազերին, գեմքին, ուզեցավ էլի բան ասե՛ր՝ չիմացավ ինչ, ուզեցավ բայց անել, ոտը կախ գցեց, հետո շատ եղավ լուռությունը, և զրույցը շարունակելու համար սասց.

- Ես էրթամ, նարե:
- Ո՞ր,— երեխայի լալկան ձայն էր:
- Սար էրթամ:
- Հոն մենա՞կ կապրիս:

Հարցը դուր եկավ իրեն, և նոր տրտմություն բերեց հարցը, մի այնպիսի տրտմություն, որն ինքը երկար ժամանակ մեկին ցույց տալու պահանջ ուներ, թե ում՝ շփտեր: Ու մի գիրկ թաց ամպ իջավ նստեց ճակատին, և հայացքը ճռձվեց՝ ծա՛նր-ծա՛նր:

— Մենա՛կ, մենակ կապրիմ,— ասաց աշխարհքի հետ մենակ եմ: Եվ էլի լռեցին ու դա անվայել լուռություն շեր. երբ էլ բերան բացեր, ժամ, երկու ժամ հետո ասե՛ր բառ՝ կլինե՛ր կիսատ խոսքի շարունակությունը, լռեցին, և նարեի աչքերից էլ կախվեց իր թաց ու ծանր հայացքը:

— Ես Վանոյի լեզուն չեմ սիրի,— ասաց նարեն,— կպահիմ իմ թիկունք Վանոյին, կեկնիմ՝ իմ թիկունք Վանոյին,— ասաց անկաշկանդ, չկարմրեց, անկաշկանդ նայեց,— էս դուքան իմ աչքին փուշ ու փուշ է... Իմ սիրտ սար կուզե...

... Երևանից դուրս եկան, ճամփից էլ դուրս ու տրտեցին կիրճի ուղղությամբ, Քաչեցին՝ ինքը առջևից, նարեն՝ իր հետքով: Մակ տրեխնեքով տրտեց կիրճի ուղղությամբ, իսկ մտքում խճողվեցին ու բացվեցին, անդ հասան ու մոլորված մնացին բառասուն-բառասունհինգ տարում անցուցարձ իր բուրբ, բուրբ ճանապարհներն ու կամանները: Մյուս արեմքոցին հասան կիրճ, ձորին նայող գեռ անդուռ ու անծինի իր մութ դռանը, մտքում եղած բոլոր ճամփաները դարձան հանգույց, մի սառած աչք, մի բար ու կպան մնացին ձորի ճարած շրթին:

- Էս է մեր քողտիկ, նարե,— ասաց:
- Հո՞ժար եմ,— արխոր ու ամաշկոտ ժպտաց նարեն:

Չորի Միրոն կարոտ ունեցավ թիկունքում մնացած գյուղի, իր տուն ու ձորի համար: Գարձավ ետ նայեց: Քարազուխ գյուղը շեր երևում: Այդ պահին մտքում եղած գյուղը օր է՛ն աշուն օրվանն էր. միայն իր քողտիկը ծածկ ուներ ու երգիկ, մյուսները դեռ քար էին դնում քարի վրա, քողտիկը դեռ դուռ շուներ ու թռնիք չկար... նարեն պատրաստեց... նարե՛, նարե...

— Հարութ, աշխարհք ամենամեծ կորուստ մարդու կորուստն է: Մարդու կորուստ անդարձ կորուստ է:

Լռեց ու պահ լուռության մեջ բուրբ կորուստները անցուցարձ արին, բուրբ ծա՛նր ու մեծ էին:

— Էրզիր ու հողի կորուստ ծանր կորուստ է,— շարունակեց Չորի Միրոն,— բայց հող անմահ է,— լռեց,— հող ուրիշ տեր չի ընդունե, լռեց,— հող իր տիրոջ հետ արնակից է ու իր արնակցին կսպասե՛, կբուսասե՛, ու օրերից մի օր կհանդիպին: Հողի կորուստ անդարձ կորուստ է՛:

— Էն խեղճ Կուպեն թե ու թիկունք շարդեց, քար դարձրեց հող՝ սևամերձի նորմալից շատ համարեցին՝ առան,— հիշեց Արոն:

«Հողի կորուստ անդարձ կորուստ չէ,— Չորի Միրոն հավատաց իր ասածին և մտքում նորից տարավ-բերեց.— գերմանացին կպարտվի. անարդար գործ միշտ է տապալվե, էս կովի հաղթող Սովետն է: Սովետն է ու բարով-խեղճ մեր էրզրի ճամփեն կբացվի»:

— Հետո Կուպեն պնաց էն քարուքա ճամփի քարեր հավարեց, քարեր կտրեց, գետնի տակի քարեր նմանապես կտրեց, Կուպեն էն քարուքա ճամփեն դարձուց հող, մի տարի թուփուն ցանեց (ինչ թուփուն է՛ր, Միրո, ինչ թուփուն, տարվա հաց բերեց), մյուս տարի կուխող կբուսե՛ր հողի մեջ գոմի հիմք փորեց:

«Հա, ուս առյուծ կովող է, հաղթանակ սուսին է... Թուս էկավ-հասավ Մուշ ու Տիգրանակերտ, ու Գիարբերիք աննկու միտք սենը, նիկոլեն շթողեց»:

— Մենակ Կուպեն: Հարութ, քու միտք չի գա. դու ծնված շեր, դու փոքր էր, Հարութ, ինչքան հող էս մեր Քարազուխ գեղին կա, թե կուխողին, թե անդամեներին, բուրբ արունքոտինքով էղավ: Քար էր, Հարութ, քար ու կրա էր, էկանք, թե ու թիկունք շարդեցիք, քար դարձրինք հող: Իմ խոսք ճի՞շտ է, Միրո:

- Ճշմարիտ է:
- Հա՛, էս լավ կհիշեմ, իմ միտք սուր է:
- «Ճշմարիտ է... թիղ հողի կարոտ ենք ու...»:

— Միրո, էսօր էլ Գեոն, էրեկվա էրեխեն, գեղ ու հողին տեր է: Տեր դո՛ւ ես, Միրո: Գու ու Կուպեն ու ես... Իրեկուն գեղ հասա, Հարութ, իմ խոսք կկրկնիմ, հա՛, Գեոյից ահ շունիմ, գեղի հիմնադիր քու հերն է: Չորի Միրոն է:

«Ու տանքի վրա ցանք արի, յոնչա ցանեցի... Երանի՛ էն օրվա՛ն... նարեն կար... Հարութով ծոցվոր էր... է՛ն օրվան երանիք»:



Ողջ գիշեր անձրև եկավ՝ կիրճի վրա ու անանուն գյուղի իր հիմք
գրած գյուղը դեռ անուն չունեիր: Մեկոն միտք ունեիր դնել անուն՝ Հով,
Մեարտավ՝ Համարք, Առուքի՛լ՝ Փսանք, Օճանք միտք ունեիր դնել՝ Գար-
մավ, Սարգիսը՝ Արուս, Նճոն՝ Ճախրկան... Ամեն մեկն իր կորած գյուղի
անվան էր ուզում շունչ տալ, բայց գիտեր, որ գյուղի անվանա-
կոչման պատիվն ու իրավունքը իրենն է՝ Միրոյիցն ու... Կոտմ էին և լուծ
էր ինքը:

Ողջ գիշեր անձրև եկավ՝ կիրճի վրա, անանուն գյուղի և իր հինգ-
վեց ամսական կտուրի վրա, և կուպերը շեկան իրար:

— Միրո... Միրո, քնի,— ասում էր Նարեն, — տարի օր քարերի հետ
կոխվ հս տվի, մարդ, թե ու թիկունք ես ջարդի, քնի:

Արևբացից արևապատոց քողտիկի շուրջընդոյրը բանդել էր, շարժել
էր քար, գլորել ձորը: Ատամները սեղմել էր, սեղմել-ձամել ու կարել՝
իրեն ու երեկվա իր աստծուն իրար կապող թելը, քար էր տեղաշարժել,
գլորել ձորը, արարել հող: Արևբացից-արևապատոց եղել էր լծկան արա-
բի:

— Միրո, շե՛ս դադրի, քնի...

Մի տարիգիշեր անձրև եկավ, մի տարիգիշեր աչք չկայցրեց ինքը-
ախր անձրևը սար ու քարի վրա էր գալիս, կորչում զնում էր, ախր,
արտի վրա պիտի գար, արտի, ցել ու ցանքի: Չկար:

Եվ ափը ճաքճքված արտի պես պահեց բաց երգիկի տակ. թրջեց,
քսեց աչք ու ճակատին: Ելավ կանգնեց շեմին, ունկ դրեց, սիրտ ու հոգին
լցրեց անձրևի խշշոցով, ետ եկավ նորից՝ անձրևացանք արեց իր կար-
պետին, Նարեի կողքին: Դռան մոտ խաչ դարձավ գարնան անձրևի հա-
մար, երգիկի տակ՝ արտ, դռան մոտ՝ խաչ, երգիկի տակ՝ արտ, էլի ու
էլի և շքնեց:

Առավոտը բացվեց թաց խնդաղությամբ: Արևը սրբեց իր խրճիթի
թաց աչքերը, շեշտ քարերի միջից կաթ-կաթ արցունք հավաքեց: Նայեց
գլորշացող սար ու ձորին, նայեց անանուն գյուղի մարդկանց աչքերի
մեջ ու հասկացավ, որ բոլորն են անբուն մնացել: Թիզ ցանքի երազն
են փռել անձրևի տակ:

Մինչև արևապատոց էլի քար շարժեց, քարի տակից ելավ քար, էլի
ելավ, մինչև արևապատոց հող ջոկեց քարերի միջից:

Հետո բարձրացավ կտուրը, կտուրի հողից վերցրեց մի բուս ու լուց:
Հողը սրսուտ էր ու խոնավ, գոլշունչ էր: Այդպիսի հողով մի արտ ունե-
նար, ունենար սերմացու, ունենար արոր լծկան՝ ցանք աներ...

Բուս հողը արորվում, գունդ էր դառնում, արտի պես երկփեղկվում
էր իր ափերի մեջ: Մատով ակոս բացեց տանիթի վրա, ինչքան ձեռքը

երկարում էր՝ տարավ, հետո մատի ծայրից աչքերը ակոսն առան, քարը
ավին, տարան, ելան յոթ սար, կուրկցին յոթ ձոր, մի թաց քարափի գլու-
խից իջան վար, պտույտ կկան սիղապատ, կիսատակոս կորեկի արտի
մեջ, դարձան ետ ու թոն արին կտուրին բացված մատ-ակոսի վրա...
Մատը կպել էր պտղունց հողին ու չէր պոկվում: Եղունգի տակից տա-
բություն էր հասնում ոսկորներին, թոքերին շունչ էր հասնում, մտերմիկ
զրույց էր հասնում ականջներին, ու եփ էր գալիս արյունը: Չէ՛, դիմա-
նալ չի լինի, ցանք պետք է անի, ցանք. գիշերը անձրև է գալու...

Վար իջավ, տան պուճախից առավ առվույտի սերմի հանդույցը,
կլավ դուրս: Տասը բուս հող խառնեց բուս սերմին, որ շատանա, գոգնոց
կապեց, բնազողով աչք անեց երկինք և հող ու սերմով լցված բուսվ երկիր
մալորակի պտույտը գծեց իր խրճիթի տանիքին:

Կիրճի վրա ծունկ էին վարկել ծոցվոր ամպերը, օդի մեջ կայծակի
համբ կար, ինչը ցանք էր անում անձրևից առաջ:

Ողջ գիշեր անձրև եկավ: Ահով ականջ դրեց ու որոշեց անձրևի թա-
փը, կանգնեց շեմի վրա՝ աչք ու ափով որոշեց անձրևի թափը. վախե-
ցավ տեղատարափ լինի, «արտը» թշի-տանի:

Հաշորդ օր գյուղը դրնգում էր.

— Միրոն տանքի վրա յոնջա է ցանկ:

— Միրոն խեցել է:

— Չորի Միրոն...

— Միրոն... Չորի Միրոն...

Հաշորդ օրը գավառից հողաշափ եկավ նորահայտ գյուղը: Եկավ,
իջավ ձիուց, պահանջ՝ աչքս գցեց շուրքուր, թե՛ ձիուս սանձը բանող
ուղարկեք: Սանձը բանող չեղավ: Սպասեց գյուղատիրոջ ու սփսրի, ծխա-
տեղերին կանչող զրբին՝ շեկան, գայրացած ձգձգեց սանձը, ձին վրնչաց,
ու հավաքվեցին... Եկվորի գլխին թափեցին քարեկարկուս-հայացք. էս
գյուղի ճամփեն քեզ ս՞ով ցույց տվեց... ինչո՞ւ ևս եկել... Ի՞նչ է ուզածդ:
Հետո բռնեցին թևից, կանգնեցրին իր խրճիթի մոտ, շեր ուզում, բաշ
ավին կտուրը:

— Չափ արա,— ասին,— մեր գեղի հող ու ցանք էս է:

Հողաշափը փողպատը պոկեց, ձի նստեց, դարձավ ետ դեպ, գյու-
ղին թողնելով մի անուն՝ Քարազուխ, ծոցատետրի մեջ՝ մի թիվ ու մի
գծիկ. ծիխ դիմաց՝ երեսուն, հողի դիմաց՝ գիծ: Իսկ լեզվի տակ ծնդաց
մի պատմություն, խելքը թոցրած խութ... խութ... որտեղացի՞, հա, էլի,
խութեցի մի մարդ կտուրի վրա առվույտ է ցանկ:

Հետո բողախի կտուրին հունձ էլ արեց:

...Մանգաղն առավ, սրաքարն առավ, մի կուլա ջուր, է՛, էն թաց

բարափատակի կորեկարտի կածանը մտքից գցեց ոտքերի տակ, բարձրացավ կտուրը: Մանգաղը սուր էր՝ էլի սրեց, արձակեց կրծքի կոճակները, թաշկինակը գոտկատեղից հանեց, կապեց գլուխը, որ չզարկվի արևից, երկնքից խեղ ու բարին առավ ու սկսեց... Ափի մեջ անուշ խուտուտ զգաց, արյունը խենթացավ՝ հասավ, աչքերի ճեղքակեր ծրեց, ետ դառավ եկավ՝ մանգաղի շեղբի հետ տակ-տկանց քափեց «արտի» հողին... Սըշ... Արտի էն ծայրից լո՞ր թռավ, զգույշ, Միրո, մայր կլինի, բնի մեջ պուտ-պուտ ձու կլինի, բնի կողքերը շնձես, հա՞, լորը հանկարծ կկորցնի բույնը, զգույշ: Սըշ... Չէ՛, խամն ընկել է թև ու թիկունքդ, Միրո, կամաց հնձիր, հիմա կտաքանաս, կբացվես, դադարաշունչ առ, կուլայից ջուր խմիր, սուր պահիր մանգաղդ:

Մինչև ծունկը մի քիչ հողորովեց, թիկունքը տաքացավ մի քիչ, մինչև մի պինդ լցվեց խոտ ու հողի բույրով... «խոտհարքը» պրծավ:

Մանգաղը սվաված ու... Արթնացավ անուշ երազից, ճաճայացրեց աչքերը:

...Երեք գարուն հետո դյուղը նորին դրեզաց:

— Երկինք ամպեց. Չորի Միրոյի տուն մրկաթ է:

Առվույտը արմատ էր գցել-հասել գերաններին, օղակ-օղակ փաթաթվել, կախվել օձորքից:

— Տանիք շուտ տալ է պետք, Միրո, ուրիշ ճար չկա, — խորհուրդ էր տալիս նարին:

Ձեռքը շէր բռնում... Բայց հնար ու ճար չկար: Մի գիշեր էլ, երբ դյուղը քնած էր, բաճն ու թլունգն առած բարձրացավ կտուրը...

«էդ դարուն ձմռոտ գարուն էր, տնաքանդ գարուն էր... Տան ծածկ քանդելուց հետո նարին հիվանդացավ: նարին սելով տարա բժշկի... տարա բժշկի... տարա ու... Հարութ մնաց մորեորը... էդ գարնան Հարութ չորս տարեկան էր...»:

Չորի Միրոն էլի պինդ-պինդ նայեց որդուն ու գտավ նարինի աչքերը և ճակատը ճեղքակ, և անհնազանդ մազերը, Միրոն մրսած երեխայի պես սեղմվեց որդուն և ասաց.

— Իմ աչաց միջին աշխարհքն է կպոկվի, կերթա, Հարութ:

Ուրիշ ոչի՛նչ, ոչինչ շունեք Չորի Միրոն՝ մի Հարութ: Պատերազմ էր, ու Հարութ որդուն ճանապարհում էր կոխվ: Սայլով պիտի հասնեին հայրան, Արոն սայլն առած պիտի դառնար դյուղ, հայր ու որդի նըստեին գնացք ու Երևանում, տղերքին կռիվ տանող գնացքի գույժ սուլոցի տակ Չորի Միրոն մեկ էլ պիտի համբուրեր Հարութ որդուն:

Ու ճոճալով դնաց սայլը, բարուրտ ճամփով քարշ տվեց Միրոյի հուշերը, գնաց:

Սայլանիվների օդերից մեկը հին էր՝ կարկատանված, ճար ու ծակերով, մյուսը՝ դարբին Եզորի մուրճի տակից նոր էր դուրս եկել. մի քիչ քուրայի գույնն ուներ և մուրճի շմաշված հետքեր:

Հին ու նոր հրկաթողները ճոճալով դյուղեցին՝ կողք-կողքի, ուր-մուր դյուղեցին, գյուղ Քարազիսից պոկված ճամփով դյուղեցին, դյուղեցին, փաթաթեցին Չորի Միրոյի հուշերը ու հասան Չարարուտուն երկաթուղային կայարանը:

Սայլապան Արոն համբուրեց Հարութի ճակատը:

— էրթաս բարի, գառնաս բարի, Հարութ, — ասաց: Կամեցավ ավելացնել, «քու հոր մասին շատածիս, ես կօգնիմ», բայց կրկնեց, — դառնաս բարի, լառ, դառնաս բարի:

Ու սայլն առած բռնեց դյուղի ճամփան:

Իսկ հայր ու որդի սպասեցին Երևանի գնացքին:

— էսօր գնացք կուշանա, — իր սրտինն ասաց Չորի Միրոն:

— Չի ուշանա, — համոզված առարկեց Հարութը:

— էսօր գնացք շեղն՛ք, էգուց՝ շեղն՛ք, էլօր՝ շեղն՛ք..., — իր համար մրմնջաց Չորի Միրոն:

— Ինչո՞ւ ես այդպես ասում, հայրիկ, գնացքի ուշանալը ոչ թեղ համար է լավ, ոչ՝ ինձ, մեկ է. պիտի դնամ:

— Կիմանամ, գառ:

— Բայց դու իզուր շվերադարձար քեռի Արոյի հետ, հայրիկ: Դու...

— Հարութ: — կարեց հայրը, — Հարութ, գառ...

Ու լուեց, սեղմվեց որդուն ու լռեց՝ ստիպեց որդուն էլ լռի, և գնացքը սուլեց-սղոցեց Չորի Միրոյի ու Հարութ որդու արանքում ծվարած տաք լուսիթյունը:

Ամիսը մեկ-երկու անգամ փոստատարը նամակ բերեց Հարութից:

— Հայկուշ, մեռնիմ էն նախշուն աչքերուն, մեկ էլ կարդա:

Չորի Միրոն էլի ու էլի էր լսում Հարութի տողն ու բառը, հետո նամակ էր թելադրում.

«Հարութ, գառ. էն օրվանից, որ քու ոտք դուրս եկավ տնից՝ արև չի կաթացն տան մեջ, իմ արև, Հարութ:

էն օրվանից, որ հեռացար դռնից՝ հով չի դիպե դառն:

էն օրվանից բոց չի ընկն թունդրի մեջ, երգիկից ծուխ չի էլն... Իմ տաք թունդրի, Հարութ, իմ ծուխ, Հարութ...»

Նամակը թելադրած, կարողալ էր տալիս, համբուրում աղջկա ճակատն ու գնում ձորապանկի իր տունը՝ բռի մեջ Հարութի կովածուս նամակը, մտքում ու աչքերի դեմ՝ ձորաքերանին համարված ժողովուրդ ու գուռնա, կարմիր-կանաչ կապած փեսա Հարութ ու ձերմակ քողի տակ աչքերը խանարհած Հայկանուջ հարս:

✓ Աշխարհը եռանկյունածալ նամակ էր գարձել: Ու Ձորի Միրոյի աշխարհն էր այդպես՝ եռանկյունածալ նամակ՝ մի դազաթը ձորի պոնկի քար շեմին, մեկը՝ երկնքում, երրորդը՝ է՛, յոթը սարից այն կողմ, թոփ ու թվանքի տակ:

Թմբարկվեց երրորդ դազաթը, և Միրոյի աշխարհը դարձավ ավեր: Քար կտրեց դուռն մոտ դրած իր քարի վրա և ձորի մեջ թափեց աչքերի մշուշն ու սևը: Գարձավ տան պատին ծեփված, աղավաղված սովեր:

Գյուղացիները խղճացին նրան:

— Իմ սիրա կվկայեր, որ Ձորի Միրոյի տղին բան կպատահի. —

տասաց Արոն, — հե՛յ վախ, Միրո:

— Դոցովով մարդու դուռ, խեղճ Միրո:

— Կտրավ մարդու ծուխ, տնավեր Միրո:

— շքի՛, անաստված մարդ, քարհողի է՛ կղիմանա...

Հետո ամեն մեկը երազեց եռանկյունածալ իր աշխարհը, բունեց դաշտ ու կալի ճամփա, աչք անցն պահեստի դռանն, ու մոռացան նրան: Իսկ մի օր Մայրոն անիծեց իր Սառն հարսին ու Միրոյի անունը նրա շուրթերից ընկավ որպես անեծք:

— Բայդուջ դառնաս Ձորի Միրոյի պես, — անիծեց Մայրոն, և Սառնի անունը ծամոն դարձավ գյուղի բերանում:

Չկորցրին խիղճ ու հոգի և հիշեցին, որ Սառն գոց բերան էր, մեծ ու փոքրի հարգանք-պատիվ պահող:

— Մայրոն հարսի արևով երդում կաներ:

Աղբյուրը ջրի էր գալիս, ամառելով էր նայում մարդու աչք ու երեսի, օրոր-շորոր փեշերի հետ տանում էր հարյուր ջահելի հայացք, հարյուր անգամ կարմրում ջրի ճամփին:

— Ամեն տղատեր փափագ ուներ Մայրոյի հարսի պես հարս ունենար:

Եվ ապա հիշեցին.

— Դաշտ ու կալ գնաց, կորցուց ճակատի մեռուն...

— Բրիզաղիր Գևոն ամենքի ծոց ու գոգից ջորեն կխլն, Սառնից՝

չէ...

74

Ու բազմիմաստ ծպտաց, շնչաց լալակավոր ու ջարդված կողերյուկով գյուղը: Իսկ հարսատեր Մայրոն զարկեց ծնկներին, Սառնի գլխին անեծք թափեց:

— Բայդուջ մնաս Ձորի Միրոյի պես, — և դուրս արավ:

Սառնն կծկվեց մարագի պատի տակ, միտք արեց, միտք արեց, հետո՝ սկեսրոջ անեծքների միջից շոկեց Միրոյի անունն ու գնաց:

...Մի պարկ մութ էր թափվել դուռն քարին, փշրված մի պարկ գիշեր: Ձորի Միրոն էր: Տարտամ բարձրացրեց գլուխը և սուս մնաց: Դող անցավ Սառնի մարմնով. երբեք Միրոյի հետ լեզու թրջած չէր (լսել էր՝ գյուղում կա Ձորի Միրո, հեռվից տեսել էր): Իսկ նա լուռ էր և լուռ էր տան բաց ու մթամած դուռը և լուռթյունը ա՛հ էր ու կաթկթում էր ձորի մեջ: Գամ ձայն ու բառ էր պետք, կամ թողնել, փախչել:

— Քեռի Միրո, — շուրթերը զողացին:

— Ի՞նչ կուզես... Ո՞վ ես, — ձայնը ձորի բողապեց եկավ:

— Ես Մայրոյի հարսն եմ:

— Ի՞նչ կուզես:

Սառնն կուշ եկավ փլզված սովերից քիչ հեռու:

— Ի՞նչ կուզես, — ձորից էլ չէ, շգիտես որտեղից եկավ ձայնը և թվաց Սառնին, եթե խոսի էլ, իր ձայնը միայն ձորը կլցվի:

— Իմ կեսուր ինձ տնեն դուրս արեց... — Միրոն լուռ ու անշարժ էր:

— Գեղ իմ անուն կկապե բրիզաղիր Գևոյի անվան հետ, — շարունակեց Սառն, — իմ կիսուր ինձ անեն դուրս արեց:

Անցած տարվա կալուկութին, երբ Հարութից «սև թուղթ» չէր եկել, ու Միրոյի ձեռքը դեռ քար ու գործի էր դիպչում, մի օր Սառնին ու բրիզաղիր Գևոյին տեսել էր բարդոցի տակ, կողք-կողքի նստած: Սրտին դուր չէր եկել. կամեցել էր գոռալ Գևոյի վրա. «Սեղը կրակ ընկե կվառվի, դու ժողու կանիք», բայց մտածել էր, որ գոռալու իրավունք չունի ու թեքել էր ճամփեն: Տարի առաջվա տապ օրը հիշեց ու մոլտաց:

— Ինչի՞ կշնաներ... Կորի իմ դռնեն:

Ու երբ Սառնն վախվխելով ոտքի ելավ և խարխափելով, ոտքերը բարերին զարկելով գնաց, ձորը հազար ձևի արձագանք տվեց, ձորը ափ հանեց ոտնաձայն ու փեշերի շրջոց: Ձորի Միրոն զգաց, որ ինքը շունչ է ու շնչավոր և վախեցավ՝ պահ հետո ձորը նորից կհամբանա ու մթով լցված երախը դեմ կանի իր աչքերին: Առաջին անգամ ձորից ա՛հ առավ, Առաջին անգամ զոզաց իր պատ ու դուռն սառնությունից, կծկվեց ամալությունից: Ու խեղճացած ձայն տվեց:

— Հարսե՛...

75

Այդ գիշեր Չորի Միրոն ավելի շուտ մտավ տուն։ Մեկնվեց թախտին, Սառեի անհանգիստ շնչին ականջ դրեց, հիշեց, որ Նարեից հետո իր հարկի տակ կիսաբամառ չի բնել, շունչ պահեց, շի՞ղ ու ունկով կապվեց Սառեի շնչին ու խճճվեց մտքերի մեջ։ Հարուժի բռթն առնելուց հետո առաջին անգամ անմշուշ հիշեց կնոջը՝ Խանդուբին, երկրորդ կնոջը՝ Նարեին, որ ու դեպք միտք բերեց իր ու երանց հետ եղած-գնացածից, շուտով սուսուս եկավ։ Եվ այդ գիշերով ախն ու վախը՝ մեկ Խանդուբի, մեկ էլ Նարեի համար էր։ Այդ գիշեր ուղեղը ազատվել էր մղձավանջից և ամեն, ամեն ինչ հիշեց ու աչք կայքրեց միայն աղամամութիւն։

Առավոտ կանուխ կանգնեց շեմին, երկինք ուղարկեց կես բերան աղոթք։ Երբվանի՞ց աստծո անուն չէր տվել։ Հարուժի նամակի փոխարեն դուռը հասած երկու մատ թղթի օրը ծաղր էր եղել, անհծք ու հայհոյանք տվել աստծուն, ճոճել ձեռնափայտն ու խփել գետնին։ Հետո սրտից հանել, ձորն էր գցել աստծու անունն ու թե մեկ-մեկ հիշել էր, աչք ու ունք խառնվել էր իրար, ձեռքերը բռունցք էին դարձել։ Եվ պահերից այդ փոթորկուն պահին էր միայն Չորի Միրոն զգում իր կենդանի շունչը, արևի ու ստվերի տեղը, անթուփյուն ու ծարավ։

Իսկ այդ առավոտ օձիքը բաց կանգնեց շեմին, լիմացավ ինչու, աղոթքի մի բանի բառ ասավ ու մտալ նայեց ձորին, շուրթերը բերեց իրար և դալբացած ձեռքն առավ կուռը։ Չորում, երեսին փոխուր զարկելիս, մի անգամ էլ բերան բացեց, տվեց աստված անուն, էլի մտալվեց։

Գոան մոտ սայլի ճոռոց, հո ու շո ընկավ ականջը։ Է՛, երբվանից գլուղից ձայն չէր լսել։ Ականջները լցրեց կալ ու ճամփի ձայն ու նայեց գլուղի կողմ։ Հետո մտավ տուն, հայացք դիպքրեց կողոված, կլորված վերմակին, երկու բուռ ալյուր լցրեց տաշտի մեջ ու տեսավ, որ ունեցած-լուսնեցածը կես պարկ է և աշխօր շունի, տաշտն ու կուռը դրեց իրար մոտ, պուճախից վերցրեց մանգաղն ու ելավ դուրս...

Ճամփի կեսին հիշեց Գեոլին, գալբացավ։

— Անիծած ծնունդ, մարդիկ արուն է կթափին, ինք մարդկանց պատվի հետ կխաղա։

Թունտո նայեց նրա արտերի կողմ և թեքեց ճամփեն, գնաց ուրիշ բրիգադ։

Եվ ցորենի փունջ, և հուշօր առավ մանգաղի բերանը, կտրեց, ար-նոսեց։ Անցած երեկոն ու առավոտն էլ էր դարձել հուշ՝ զարմանալիորեն հեռավոր, ուշք ու միտք ձգող-տանող։ Հա՛ հիշեց իրիկունն ու Սառեին հեռավոր, ուշք ու միտք ձգող-տանող։ Մտքում Սառեն խմոր հուն-ու հա կրծքի տակ մի թել կտրվեց-կապվեց։ Մտքում Սառեն խմոր հուն-ցեց, ծուխ ու կրակ գցեց թոնրի մեջ, հատակը մաքրեց, դուրս եկավ նըս-

տեց դռան քարին... «Չէ՛, դուրս չելա...», — Չորի Միրոն առարկեց ինքն իրեն և հանկարծ մի կասկած ընկավ սիրտը. «Չթողնի՛, էրթա...», — ձեռքերը դողացին, մանգաղի ծայրը խրվեց հողի մեջ, կրակ ու փոշի էլավ։ Հնձած ամեն փունջ ցորենի հետ այդ միտքը ավելի հավանական լվաց։ «Չերթա՞...»։ Աւ բանթողին լմնաց՝ հնձվորների կարեկցական հայացքի տակ քայլերն ուղղեց դեպի գլուղ։

...Չերմ շունչ ունեք տունը. թոնրի շուրթը տաք էր, օճորքից կախված սարդոստայնները շրացել էին, մուր ու փոշի շար ձեղք-պատուհանի ապակու վրա և շեմ ու երդիկին վերջին շոգ արևն էր թրթռում։ Հաճույքով սրբեց դեմքի քրտինքը, ու կնճիռների միջից ժպտաց Սառեին։ Ապա նստեց հացի ու ամեն պատառի հետ կրկնեց.

— Կհավատամ, անոթի ես...

Հետո երկար լուռ մնաց, շեղ նայեց Սառեի ձեռքի ասեղ ու կարկառանին, մի ջերմութուն այրվեց հոդում՝ հայացքը թելած կնոջ ծնկներին իր տարտան էր։ Աւ հա՛ մտքում տարտերեց նույն հարցը։ Վերջը սիրտ արավ.

— Ազդական-բարեկամ ի՞նչ ունիս, հարսել։

Ասեղթելի կեսը քաշվեց, կեսը քարհանգույց դարձավ կարկատանի վրա։ Սառեի կողքերը շարժարցան, խոնավ ձայնով ասաց.

— Մինչև մեկի օր էրիկ ու տուն ունենք, էսօր բա՛ն շունիմ... Կպատահի ունիմ. թե երկրի ո՞ր ծիր, աստված կիմանա... Ինձ էլու դանից հարս բերին. —

Գեո հեծի արտում Միրոյի սիրտն ընկած աճ ու դողը՝ «չթողնի՛» էրթա», — հայվեց, պատառ-պատառ հայացքի հետ թափվեց Սառեի գոգը։ Հետո աչքերը դիպան նրա ասեղնածած ձեռքերին ու դալբացավ.

«Չորի Միրո, դո՞ւ կիսնդանդաս՝ շունչ ու շնչավոր քու նման անտեր մնալուն...»։

— Մտածիմ, ճար կգտնիմ իմ շոր գլխին, — մեղավոր ու ընկճված շարունակեց Սառեն, և Միրոն նրա ձայն ու ստեղից գլխի ընկավ, որ ճար անելու ճամփեն շա՛տ է հեռու։ Նաև դագ, որ հոգու խորքում, ինչ-որ տեղ, էլի մի զավաղի խնդմնուց կա...

Թո՛ւ, նալլաթ բեղ... Պրծում շար, ականջները բոցում էր, վերմակը բաշում գլխին, աչքերը փակում, չէ՛, հնար չկար. Սառեի շունչը տաք շնչոց էր, և Միրոն ականջը որքան ուզում էր փախցնել-պահել, այնքան գրավում-ձգում էր շնչոցը։ Քուն շար, եվ ամեն հուշ ու միտք էր մնում կիսատ. տան անկյունից հասնող կրակ-շունչը խանձում, կտրում էր մարի թելը։ Հենց իրեն՝ Չորի Միրոյի կամքով էին հուշերը պատար-

Փորձեց ամբողջացնել մթով ծծեփված ալբադեմի երեսը, որը Միրոյինն էր, ծանոթ երանգ գտնել պահ առաջ լսած ձայնի մեջ, բայց չտացվեց: Մտքում մի քանի անգամ կրկնեց՝ Չորի Միրո, Չորի Միրո, Չորի... Եվ որքան կրկնեց, անունն այնքան տարօրինակ թվաց, հեռացավ, հեռացավ, և Սառնին թվաց, թե ինչ-որ տեղ, վաղո՞ւց, գուցե երազում է լսել այդ անունն ու ձայնը:

— Սառն՝... — Չորի Միրոն նորից հեաց, — էս գիշեր իմ երակներին մեջ արշուն կա, լուսցավ՝ կզանա ջուր, — դեմքը մոտ տարավ վեր-մակով ծածկված կիսադեմին, — էրեխա՞ կուղիմ, Սառն...
Միրոյի տաք շնչից ծխախոտի հոտ պոկվեց ու մնաց Սառնի ունգ-ներում: Սառնն ալքերը գոցեց. ամուսնու բերանից էլ ամեն գիշեր ծխա-խոտի հոտ էր առնում: Եվ երա՞ ճոթ ալքերից գունդ արցունքներ կախ-վեցին:

— Շուն չեմ, իմ միտք շնանալ չէ, Սառն, մեր գերդաստանի մեղք իմ շնի շնթին շտանիմ գերեզման...
Հանկարծ Սառնն հիշեց Չորի Միրոյի կախ ընկած ունն ու թեքված պարանոցը և ապա՝ մազերի ճերմակն ու ճակատի խորքնկա կնճիռները: Եվ Միրոն մի քիչ նման երեսց իրեն ու մի քիչ տարբեր: Մթան մեջ ավել-լի աննական թվաց նա՝ ճակատը ավելի լայն ու քար կնճիռներով, հոն-լի աննական թվաց նա՝ իսկ փայլատ ալքերից կրակ-խուրձ էր թափում իր քերը խիտ էին ու թավ, իսկ փայլատ ալքերից կրակ-խուրձ էր թափում իր ալքերի մեջ, և Սառնն էլի կորցրեց նրա իրական դեմքն ու դիմագծերը: Իսկ երբ Չորի Միրոն նորից գողգողացրեց ջուրթերը՝

— Սառն՝...
Նորից Սառնի ունգներում մնաց ծխախոտի բույր, և նա ահ ու խորշանք լուսեցավ այդ շնչից:
Մի կոշտ ու կոպիտ ծնոտ սղալեց Սառնի ունն ու լանջը: Սառնն թև ու ափով թույլ հրեց Միրոյի դեմքը և այս անգամ թև ու ափի վրա սարսուռ զգաց...
Առավոտյան, երբ ալք բացեց Սառնն, Միրոն նստած էր անկողնու մեջ, մոտ իրեն և գլուխը կախ ծխում էր: Թախիծով էին լցված նրա դեմքի կնճիռները, իսկ հայացքից ծախտի պես մի բան էր կախված: Վերմակի ծիրպից երկար նայեց, նայեց ու զարմացավ, որ գիշերը կես ու պռատ հիշում ու կորցնում էր այդ դեմքն ու դիմագծերը, և խուլ անբոցով շուտ եկավ, դեմքն արեց պատի կողմ:

Քարագլուխ գյուղը թշնամացավ Չորի Միրոյի հետ:

— Ժողովուրդ, իմ խոսք միշտ էս լի՞ էլն. Չորի Միրոն վտանգա-վոր է, — ասաց Արոն:

— Գեոյին կմեղազրեն... Չահել էր՝ սխալմունք ունեցավ, էս բաթ-թառ շան արարմունք աշխարհք չի տես:

— Խղճատանք ունեցանք, թե՛ դուռ գոցվավ, ծուխ կտրվավ, իմա-ցանք մարդ էր: Էնպիս ավերվի իր տուն, որ մենք իմանանք:

— Աստված հեռու պահի սուս ու փուս մարդուց: Գուռ ու երգիկ արն՝ ձորի կողմ, թիկունք՝ մեզ, գեղի պատվի հետ կխաղա:

— Գյուղից վտարել է պետք:

— Կերթա ուրիշ գեղ կկեղտոտե, տուն բշել, ձոր լցնել է պետք...
Ջրբաժինը հող-տնամերձին ջուր լավեց.

— Գու էս գեղի անգամ չես... Գնա բու Սառնից ջուր ուզե:

Եվ Միրոն գիշերով ջուր գողացավ:

Տնամերձը կալսելու համար բրիգադիրը կամ ու լծկան լավեց.

— Դու իմ բրիգադի անդամը չես: Գնա Գեոյի մոտ, — հեղնոտ ժրպ-տաց: Եվ Միրոն հարևան գյուղը գնաց:

Փորձ արեցին վերցնել անամերձ-հողը, և Միրոն շրջկենտրոն գնաց.

— Ինձ հող ո՞վ է տվե, թե ու թիկունք շարդեցի, քար դարձրի հող, ի՞նչ իրավունքով կառնին... Թե իմ մեղքն ինչ է:

Գյուղի կանաչք շանչ արեցին դեմք ու թիկունքին և շար ու խան-գոտ շարտեցին.

— Քուպակ շուն, քյավթառ...

Քարկոծեցին, տունը հրդհհելու սպառնալիք տվեցին, հալածեցին Չորի Միրոյին:

Ամեն մեկն իր ցավն ու կատաղությունը Միրոյի թեքված գլխին էր թափում: Իսկ Չորի Միրոն լսում, տանում էր ամեն ինչ ու խաղա՞ղ մնում:

Սառնն ծոցվոր էր...

Հեռո գյուղը բաց թողեց Չորի Միրոյին ու բռնեց շորան Ավզիի աղջկա փեշը, Հեթումի աղջկա, Եժակ գլուխա Ախտոյի կնոջ...

Պանիր, պահեստապետ ու կոլխոզ-շուկա բերեց հասցրեց իրար ու Չորի Միրոյին հիշեց մեկ էլ, երբ... երեխա ունեցավ:

— Էդ քյաֆթառից՝ երեխա՞... Տղա՞...

— Բիճ է:

— Բրիգադիր Գեոյից է:

Չորի Միրոն երեխա ունեցավ: Տղա էր:

Ականջներում երեխայի ճիւղ-պարը, կանգնեց ձորի պանկին, սիրտն ուղեց մեկը լինե՞ր ու երկա՞ր, երկար զրույցը հեռը, ուղեց՝ ու Հարութ պապին բերեց, կանգնեցրեց կողքը:

Յ Ասի Միրոն

«Միրո, քու աչք լուս կընի»,— ասաց Հարութ պապը, և ինքը ժրպտաց, պատասխան ավելց.

«Աչք ու լուսով կենաս, կյանք ունենաս, Հարութ պապ»:

«Միրո, դու իմ գերգաստանի շունչ փրկեցիր: Գնդ ինչ կիտասան, թող խոսան, քու սիրտ հանգիստ պահեն»,— ասաց Հարութ պապը:

«Սառեն փրկեց, չէ՛ ես,— պատասխանեց,— մեր տոհմի արուն աշխարհքի մեջ թողնելու համար Սառեն ենք պարտական»:

Չորի Միրոն ներս մտնելու, Սառեի ճակատը համբուրելու ցանկություն ունեցավ. բայց արեց, հասավ շեմին, բայց ամաչկոտ ժպտաց, մոտեցավ, նստեց դռան մոտ, իր քարին: Հանգա՛րտ, հանգարտ նստեց, կես բթից կախված ժպտը դապեց բեղերի տակ, նստեց՝ ականջ կախեց երևալի ձայնին ու հաշտ նայեց ձորին: Չորը լայն-լայն բացեց բերանը, ծիծաղեց, չեչուտ ատամները ցույց տվեց Չորի Միրոյին:

«Անո՛ւշ ձեն ունի»,— մտածեց Միրոն ու շիմացավ՝ մտածե՛ց, թե՞ բառ-բառ ասավ և դրա համար շուրթ շարժեց.

— Անշո՛ւշ ձեն ունի:

«Միրո, ս՞ով»,— ասաց Հարութ պապը:

Եվ Չորի Միրոն ականջ կախեց երեխայի ձայնին՝ լսեց քշփուց՝ երեխայի ձայնի մասին էր, ականջ կախեց ձորին՝ լո՛ւտ ու խաղաղ էր, աչքը գիպավ երկնքին՝ մաքո՛ւր ու խաղաղ էր, աշխարհքին ականջ գրեց՝ հա՛մ-ճըր ու խաղաղ էր և պատասխան տվեց.

«Աշխա՛րհք անուշ ձեն ունի, Հարութ պապ»:

«Միրո, իմ անուն բաշխե քու տղին»:

Չորի Միրոն ցնցվեց:

— Չէ՛,— ասաց բարձրաձայն:

«Միրո, իմ աւլան թոռ, քու պապի անունից ինչո՛ւ ես փախ»,— Հարութ պապը վիրավորվեց:

«Խանդութ տղա բերեց՝ անուն կնքի Հարութ... Նարեն տղա բերեց՝ անուն կնքի Հարութ... Ո՞ւր են»,— պատասխան ավելց:

«Թե էդպես է, թե դրա համար ես մեղք ունիմ, ատաված թող կնքի քու տղի անուն, ես գնացի»,— Հարութ պապը թոզեց, հեռացավ:

Չորի Միրոն շփեց ճակատը:

— Ի՞նչ դնիմ տղի անուն,— մտածեց բարձրաձայն:

Հուր խորքում Հարութ անունն էր էլի և հոգու խորքում՝ Հարութ կնքելու ահը: Մտածեց, ծխեց, ծխեց, հետո մեկկեն ոտքի ելավ, ծա՛նք ու մեկ անցավ գյուղամիջով, բարև տվող շեղավ ու ինքը՝ շտվեց, հասավ գյուղխորհուրդի գրասենյակ, դեմ ու դեմ կանգնեց նախագահին, բարձր-բարձր ասաց.

— Էրեխա է ծնվի: Տղա է: Տղին ծննդական է պետք: Գրե՛ Հարութ իւնյան Հարութ Միրոյի:

9

Վերջին անգամ վեց տարի առաջ էր, որ Չորի Միրոն Երևան գեացու կանգնեց ճամփին, ձեռնափայտ ուղեփակոցի պեռ դեմ արավ «Վոլգայի» ճակատին, կանգնեցրեց, ոչխարը տեղավորեց ավտոքի ետևամասում, ինքը նստեց վարորդի կողքին, Հարութը՝ իր հեռեր:

Մի շաբաթ դար ու գիշեր միտք էլ արել.

«Տղեն կընդունվի՞»:

Մանոթ, միջամտող չկար, լուսնի թև ու թիկանք:

«Տղին կընդունի՞ն»:

Եվ միտք էր արել և օգնության կանչել Սառեին.

— Ի՞նչ անինք, Սառե:

(Չորի Միրոն այդպես էլ Սառեին երբեք ու երբեք «կնիկ» չասեց...):

Ապա հիշեց, որ Երևանում մի երկրացի ունի: Քսան տարի առաջ, Հարութին կոթվ ճամփելուց, պատահականորեն, հանդիպեցին: Տուն տարավ իրեն և Հարութին, հարգանք-պատիվ տվեց, ողջ գիշեր խոսեցին երգերի: «Հիմա Գասպար կա՞, չկա՞»: Այն ժամանակ աղան Երարձր տեղա կարգալու էր գնում, մեծ մարդ դարձած կլինի: Գասպարը կա՞, չկա՞... Թե Գասպարն էլ չլինի, որդին կա՞ ծանոթություն կտա, Հարութին օգնել-միջամտելու խնդրեք կանի:

Հուշն ու նախը հայանեց Սառեին ու սրտուն Սառեն որախացալ, որդին ձեռքը թափ տվեց.

— Այ, հայրիկ, մի երևան, մի խուժեցի Գասպար, որտեղի՞ց կզրտնես:

— Տուն կիմանամ:

— Հայ-հա՛յ, ոչ րո իմացած Երևանը կա, ոչ խուժեցի Գասպարի սուներ:

Հույսը չկտրեց. Սառեի հետ խորհուրդ արավ, մի ոչխար հոտից ետ գցեց.

— Տանիմ Գասպարին... կամ Գասպարի տղին:

Վարորդը աչքի սրշով նայեց Միրոյի տրեխի պեռ թեղով կապկպած լսոտերին, ծուռ արդուկված շալվարին, գրակի սեղ աւ ամպուլաի ծաղիկներին, քթի տակ ժպտացու Հարութը կարճրեց... Իսկ Միրոն նայում էր աչ ու ձախ, ճպճպացնում կոպեքը, փարձում գտնել տարիներ՝, տարիներ առաջվա իր տնցած, նարեի հետ՝ դարձած ճանապարհը ու չէր գտնում:

Ուզում էր միտք անել մի ցավի վրա, անցած օր հիշել, բայց «վոյզան»
բացնում-տանում էր նրա մտքերը, ու Միրոն դժգոհ նայում էր վարոր-
դին.

— Քիչ կամաց շեղի՛ր:

— Ձէ ու չէ, շեղնա,— Միրոնի լեզվով պատասխանում էր վա-
րորդը:

Այդպես էլ ոչ ճամփա ու ճամփի բուրբ, ոչ հուշ միտ բերեց ու հա-
սավ տեղ:

Խաթեցի Գասպարի տունը դռն էր արի գտի Փնարելու ամենեկին
փորձ էլ շարավ: Մաքին տխուր բորաց, Չորի Միրոն փորձեց որոշել
անելիքը: Ոչինչ շատացվեց. մաքերը կիսատ էին մնում, ինչպես ավտոցի
մեջ, անճարությունից ու սրտնեղությունից քիչ էր մնում աչք թացի: Հա-
գյուղն ու տունն էր հիշում, ձոր ու ձորաբերան: Խղճաց և մաքուն, և
որդուն: Մեկ որոշեց դառնա երկուսին էլ տանի տուն, հետո միտք բերեց
ակամսն ընկածը:

— Չորի Միրոնի տղեն կուզե ինձենե՛ր դառնա, կիմանա՞ր, Չորի...
Միրոնի... տղեն...:

Շրջվեց, նայեց Հարութին. հուշը միայն նա էր մնացել:

«Քե շնորհակալիս, հարում էդնի քու ծծած կաթ, Հարութ,— ասաց
մտքում,— Չորի Միրոնի տղա:»

Մի ցայտաղբյուրի կողքով անցնելիս աչքն ընկավ, որ ցայտաղբյու-
րի շուրջը բար են շարում, կպցնում կանաչ: Քար ու կանաչը ճիշտ
իրենց ձորափին եղածից էր. հարողատություն պաց, ոտը կախ ոցեց:
Կաշա ու փշոտ քարերի վրա մամուռ կար ու բազմազուն քարաքոս: Քա-
րաշենքերի մեջ՝ պողոտեց հող ու հողի մեջ՝ ծաղիկ ու ծիլ:

«Էս բար ու ծիլ շուրջ բերել ի՞նչ նպատակով է,— միտք արավ ու
չկասեց,— էստեղ կատրի՞ն:»

Մտահան արեց իր վիճակը, մտածեց լազար բերած քար ու ծիլի
մասին.

«Կապրի՞ն»:

Ախր, քարերն իրենց գույնը, մամուռն ու քոսը, ծաղիկն ու ծիլը
ասել են հատուկ արևուլտից և գիշերվանից իր նման, և բամուց ու կար-
կուտից, աստղերն ուրիշ ձևի են պլպլացել այդ քարերի վրա, լուսինն
ուրիշ լույս է թափել, կարկուտից ձեռնվել են...:

«Քաղաք կարկուտ կգա՞ն»:

Անձրևի տակ են մնացել, տո, թե կուզեք ճիշտն իմանալ, այժմ ու
ոչխարի պճեղ էլ պիտի գիպնի այդ քարերին, հովվի կոպալն էլ, որ
չկորցնեն գույն ու հոտ, նախ ու ծիլ...:

«Ձէ՛, չեն ապրի...»,— ավտոսաց Միրոն:

Կդառնան, ա՛յ, մայթեղրի այս որձաքարերի պես տաշուկու: Հետո
չուտ եկավ, նայեց Հարութին: Հարութը, ձեռքերը՝ գրպանում, կապվել
էր մայթի հետ: Անցնող ու դարձող ուշադիր նայում էին իրեն ու մաքուն,
իսկ Հարութին ուշք դարձնող չկար: Ինքը չէ, Հարութը ահապի՛ն նման
էր մայթով անցնողներին: Ոչ ոք չէր ասի, թե կանաչի վրա ծա-
լապատիկ նստած գյուղացին ոչխարի հետ քաղաք է բերել նաև մի
Հարութ որդի: Միրոնին դուր ընկավ Հարութի կանգնելու ձևը և թվաց
նրան, թե տղայի գեմքը երևկվա պես կարմիր չէ...:

— Քեռի, ոչխարը ծախա՞ն է:

— Ձէ, ջանը՛մ,— սրտնեղությունից անձանոթին էլ բաժին հասավ:
Հետո հիշեց, որ տղային փող է պետք և իրարանցումով ետ կանչեց.

— Քանի՞ս ևս ասում:

Չորի Միրոն ատուծախ չէր արել.

— Ինչ կտաս, տուր:

Հարութը վրա հասավ, աչքունքով հասկացրեց հորը, որ լսի, սա-
կարկեց, վաճառեց ոչխարը:

Գյուղը դրնգաց:

— Չորի Միրոնի տղեն ինստիտուտ է ընդունվել:

Ուսուցիչներն իրենցն ասացին:

— Այդպես էլ պետք է լիներ:

Ուրիշները սովեր ձգեցին նրանց կարմիրին.

— Կաշաքով է. Միրոն ոչխար տարավ, փարա է տվել, իմացող կա:
Միրոն համբուրեց սրբու ճակատը, հավ մորթեց և այդ օրը իրիկնա-
պահին գյուղամեջ գնաց: Պատի տակ կողք-կողքի դրված քարերի վեր-
ջում քար դրեց, նստեց, լուս ծխեց:

— Միրոն, քու տղեն ընդունվա՞վ:

— Ընդունվավ, փառք աստծու:

— Փառք աստծուն խոսք է, ջա՛նըմ, էսօր փառք մարդկանց կպատ-
կանի, էն մարդկանց, որ մենք ծանոթ չենք, լուսինք՝ ծանոթ չենք ու մեր
կրեխեք կմնան առանց ընդունվել, կզառնան մեզ պես շալակտար,—
«Նոսթած բերան» Պետրոսը տրտնջաց, խայթեց Միրոնին:

Միրոն շնայեց, շպտապախանեց:

— Է՛, է՛հ, Պետրոս,— շարունակեց Արոն,— կմտածիմ, կմտածիմ,
աշխարհն է կելնիմ. մարդ կա սուս ու փուս վանքի հավեր կուտե ու մա՛րդ
լի իմանա:

Միրոն շնայեց, շպտապախանեց, նստեց՝ ծխեց: Մնաց՝ ծխեց: Ու

հրք տուն եկավ, գյուղի և աշխարհի շար ու բարուց ահագին պատմութիւն արավ Սառեին:

Ու հրք շարութեան ավարտելու վրա էր, Չորի Միրոն խորհուրդ արեց Սառեի հետ:

— Էդուց, էջօր տղեն կավարտեմ. հարս էս տան մե՞ջ բերինք:

Տվին-առան, ոչխար ու դառի հաշիվն արին, հորթը պահեցին հար-տանքի համար, կովը քաշեցին մեջ ու... Միրոն քամվեց, մնաց:

Բայց հնի կողքին կանգնեց նոր տուն՝ ճերմակ տանիքով, թիկունքը ձորն արած, լուսամուտ ու դուռ՝ դեմ գյուղին:

Նոր տուն տեղափոխելու առաջին հրեկոյան Միրոն նստեց պատրաստութեամբ, նայեց գյուղի լուսերին, միտք դրեց իր տան ճակատին էլ կայցնել լամպ ու միտք՝ էլի ուրիշ բաների վրա: Հետո լուսերով կամեցավ որոշել տնատերերին: Որոշեց, չորոշեց: Կիսամութի մեջ քիչ ու միշտ ժպտալից դեմքին, իսկ ավելի շատ՝ մոռալուծութեամբ: Ու շիմացավ, թե ինչպես իրեն գտավ հին դռան քով, իր բարին նստած:

Մինչև լուսարաց չբնեց: Նոր տան լայն պատուհաններից փողոց ու ավտոյի լուսերը մտնում էին ներս, խուսուտ տալիս աչքերը: Եվ թեև տված, գնացած օրերը դարձան, ետ եկան...

Գործվարքում իրենց տունը պատուհան շուներ, երգիկ էր: Ամռան ամիսներին կտուրին էր պտուղում, ականջ դնում հնկուզասարի խշշոցին, Մասրաձորից՝ գիշերհավաքի ձայնին, լսում, լսում էր գիշերվա գրուցը ու սիրաբը լցվում էր. բան ասել էր ուղում, մի սիրուն, լավ բան, բայց չգիտեր թե՛ ինչ, չէր գտնում ու երգ էր ասում:

«Գեղի բոլոր մանկը փուշ է.
Գեղի միջի լարն անուշ է...
Ա՛խ...»:

Մրտից պոկված ախր դարձնում էր երգի մի տողն ու հնչյունը ու շարունակում:

«Տեսվե՛ր,
Գու հակիր ին կարմիր սուեր,
Թեև երթանք շարաթ մի, էրկու մնանք շուր...»:

Առաջնայան Խանդուբը նոթատ կանգնում էր դիմացը:

- Գիշեր ո՞ւմ կկանչեր:
- Ես մարդո՞ւ կանչի:
- Հա՛... էս գեղի մեջ բու աչք գրած ո՞վ է... խաղով կկանչեր:

— Ես Խանդուբ,— ծիծաղում էր ինքը,— խաղ ամենի համար խաղ է:

— Չէ՛, խաղի մեջ դու ա՛խ կբաշեր:

— Խելառ, ախ նմանապես խաղ է, էդ խաղի մեջ ա՛խ կա...

Վաղուց չէր հիշել այդ երգը: Հիշեց, սասց անձայն, ապա՝ շուրթ-շարժումով, հետո աչքերը լցվեցին, սիրան ուզեց ձայնարկու երգել, բայց հայացքը դիպավ Սառեին ու զրթալով կուլ տվեց երգը:

Սառեի գեմքը ճարթված էր...

«Ինչ շո՛ւտ ծերացավ Սառեն»,— մտածեց Միրոն:

Սառեի ճակատին բարացել էր անմարմին մրմունջ, բերանի երկկողմանի ծալք-փակագծերում ծոմոված լաց կար: Իր ու Սառեի ամուսնական կյանքն էլ վաղուց հուշ էր դարձել: Եվ այդ գիշեր էլի ու էլի միտք բերեց ու տնքաց:

«Երկու շարաթ էրիկ էզա Սառեի համար...»:

Միրոն ջրամբարի ու ջրբաժնի մոտից էր գալիս. անամերձի համար շուր էր խնդրել, մերժվել էր ու հիմա խոսով անցնում էր գրասենյակի գեմով:

— Միրո, բու հարսին տեսա՞ր:

Հարսի՞ն... Ի՞նչ հարս: Չե՞ր անելու միտք ունեն, Կանգ տվեց, նայեց լուռ ու խոսու:

— Միրո, աստված վկա, հանաք չէ. Հարութ շիմշատ մի աղջկա հետ գնաց տուն,— Պետրոսի ժպիտը հասավ մինչև ականջներն ու կախվեց իլիկից կտրված թելի պես: Չէ՛, կատակ չէր. գրասենյակի դռանը հավաքվածներն էլ հաստատեցին. մեկը՝ Պետրոսի նման խճճված ժպիտով, մեկը՝ լուրջ, աչքերով, գլխի շարժումով:

Եվ աչք ու երեսով հավաքվածների դեմ մնալն էր դժվար, և ոտք գեանից պոկել, գնալը. իր հարկի տակ հարս մտնելու մասին ճոռթած բերան Պետրոսից պիտի իմանար... «Հարութ, անիծված Հարութ»:

Խառնված բայերով կանգնեց շեմին: Սառեն ձեռքերը կրճքին ծաված, վիզը թեքած, նայում էր: Մինչև Միրոյի գալը հայացքով շարունակել էր՝ ծածկել աղջկա փեշերն ու ծնկները, նույն ժողկալոր լից մի թզալափ թե էր գրել զգեստին, ծածկել թևատակը, մի պատառ կտրել էր ստանամանների կրունկից, կրունկը մի քիչ հաստացրել, հոնքերից պակասած մազերը վերադարձրել, սրբել շրթնաներկը, եղունգները կտրել:

էր... և հիմա Սառնի հայայցը սանրի ատամներէ պես խճճվել-մնացել էր աղչկա գզգզված սև մաղիրի մեջ:

Հարութը ծխում ու քայլում էր սենյակում: Միի օղակները կտորրվում, ծոմովում, հարցախան նշաններ էին դառնում օճորքի տակ, դառնում ծխացող թել-հայացք, հետո՝ տան թիկունքի ատամաթափ ձորի միջօրեի մշուշ: Եվ կում ծուխը փչելով մոտեցավ հորը:

— Հայրիկ, բարև:

Միտն աչք որդու մեկնած ձևերին դիպցրեց, աչքերը՝ դուստ նրատամ, ծնկներն իրար բերած աղջկան: Թրթռուն ծախտ կար աղջկա աչքերի մեջ: Եվ հանկարծ Չորի Միրոյին թվաց, թե բաց պատուհանից, ինչպես երբեմն պատահում էր, ծիծեռնակը էլի ներս է մտել, թիւ է անում: Այդպիսի պահերին հայացքը կապում էր ծիծեռնակի պոչին, ծայտում մանուկ օրերի շինջ ծախտով և ափսոսում, որ մի փետուր կամ շյուղ թողած, ծիծեռնակը նորից գնում էր: Աղջկա ծայտախառն հայացքը սահում էր Չորի Միրոյի ոտ ու գլխին: Հետաքրքրութիւնը բացված աչքերից Միրոն աղբյուրի գովութիւնն առավ և սարերի երգ էր օճորքի տակ, մամուռ խոնավութիւնն ու կանաչ, թավալուր ճամփա: Միրոյին ասկ, թե հենց նոր տնամերձը շրել, ոտք էր դրել ներս և ոտքերը ցեթվաց, թե հենց են, և առնը հով ու դով է, շկա դրսի տապլից, ոչ ճանճ ու խոտ ու թաց են, և առնը հով ու դով է, շկա դրսի տապլից, ոչ ճանճ ու շյուղ, Հիմա կմեկնվի թախտին, աչք կփակի ու կլողա կապույտ երազների մեջ: Եվ նրա բաց շուրթերի անկյուններում, դեմքի մացառների մեջ բուշն հյուսեց մի ծախտ:

— Հայրիկ, ծանոթացիր...

Որդու ձայնն ընկա՞վ, շրնկա՞վ ականջը, կամ ո՞վ էր Չորի Միրոյին ասել՝ ծանոթացիր, բա Միրոն չի՞ իմանում, թե ինչ նպիտի անի. ափերը շրխկ-շրխկ բերեց իրար, ճաքերի միջից հողն ու տոթը թափ ավեց, լոթ արավ:

Հետո, երբ մի փոքր ձեռք սուզեց փակրի մեջ ու խարտոցեց, մի ճերմակ ճակատի վրա թփրտացրեց դեղնած բեղի կախ ընկած թևերը, կոշտ ու կոպիտ շփեց մազերը, առանց իմանալու, որ աղջկա հասակից մի թիզ ծալվում է, հոգում վրնջաց սանձակտոր մի ձի՛ կրակ բաշով կայծկուտացրեց հորիզոնը: Եվ Չորի Միրոյի սիրտն ուղեց կոխ բռնել որդի Հարութի հետ ու, շիմացավ ինչու՞ ապտակեց, սիրտն ուղեց բա՛ճ որդի մատնել, համբուրել Սառնին, բայց ծպտաց միայն, սիրտն ուղեց մասխարութիւն անել և, շիմացավ ինչու, ծուռ ցուցամատը վզույ՞ց դիպցրեց աղջկա բաց ուսին ու ասաց.

— Գառ, քու շորի կես ո՞ւր է...

Կյանքում առաջին անգամ Սառնն մտածեց սեղան բացելու շափ ու ձեռ մասին: Հացը դրեց կենտրոնում, ապա քիչ կողմ տարավ: Ափսեները պոկեց պոկեց փլավով ջրեց, պակասեցրեց մի քիչ, մի քիչ ավելացրեց ու աչքի պոչով նայեց Մարինին: Աղջիկը և հայացքով, և շուրթերով պարզ ու շիտակ ծպտում էր: Սառնն ավելի շփոթվեց: Անակնկալի էր եկել: Ղգիտե՛ր Մարինեն իր ի՞նչն է՞ քաղաքից եկած հյո՞ւրը, Հարութի նշանա՞ծը, իր հա՞րսը, Զգիտե՛ր:

Ու հիմա լարված ու կաշկանդված սեղան է բացում: Ուրա՞խ է, թե տխուր: Գիշեր մթնով, ցերեկ արևով մտածել, երազել էր հարս ու թոռան մասին. էլ ի՞նչ, ուրիշ ինչի՞ պետք է սպասեր: Մտքում հարսի պատկերն ու անունն էլ կար, մտքով հարսնատես էր գնացել, գնացել, առել խոտք ու պայման, տուն բերելու համար որոշել օր. աշնանային՝ գունավոր, նուրբ ու դուրեկան արևով...

Հարսը հարսնութիւն կաներ, իր հարսնութիւնն պես կիսատ չէր մնա:

Հարսը կնութիւն կաներ, իր կնութիւնն պես կիսատ չէր մնա:

Հարսը մայրութիւն կաներ, իր պես միայնակ չէր մնա:

Հարսը... Ու երազների կապույտ շարոց՝ կարմրայտ մի աղջկա մասին, կարմրայտ մի աղջկա համար, որը նաև իր մասին էր ու իր համար: Ու երազների կապույտ շարոցից բացակա այն, ինչ այդ պահին կար՝ ձեռք ու գլուխ դող, ոտք ու փեշի շփոթմունք՝ իր հարկի տակ թառած մի անսրող ծախտից:

Հավր սեղանին դնելուց առաջ մտածեց. կտոր-կտոր անի, թե՛... Անցյալ տարի, երբ Հարութը ընկերների հետ եկել էր, ինչպե՞ս վարվեց... Գե, այն ժամանակ սեղան բացելու ձեռ մասին չէր մտածում, ուրախ ուղաներ էին՝ հենց ոտի վրա խլխլեցին, կերան:

Միրոն պատառաքաղը հրեց, ձեռքն առավ գգալը: Լրջացել էր. մըտքում հարսանիքի պատրաստութիւն էր տեսնում, հաշիվ անում ծախս ու մախախ:

Սառնն ճիզով տիրապետում էր պատառաքաղը, թարուն հետևում Մարինեի շարժումներին: Մտածում էր, թե՛ քաշվելով կմոտենա հացին: Չէ, Մտածում էր, թե՛ շուր խմելուց երեսը շուտ կտա: Չէ: Հարութը հավի միւ էր տալիս, Մարինեն գլուխը ծպտալով շարժում էր ու ընդունում:

Երբեք Մարինեն այգբան մոտ ու հարազատ չէր եղել Հարութին, այգբան գեղեցիկ ու դուրեկան չէր եղել Հարութին թվում էր, թե իրենից կայծեր են պոկվում, ինչպես քուրայից հանված երկաթից ու գնում Մարինեի գանդաղ շարժող շուրթերը: Մտքերը տենդորեն խուժում էին և լեզուն հագիվ էր պահում ատամների տակ... յՄարինե, երկու ամիս

հանգ էր՝ պահ առաջվանից տարբեր, խանգ էր՝ Հարութի խանդի նման, խանգ էր՝ սկեսորոջ:

— Հարս,— անհամբեր ձայն հաննց. միտք ուներ շորք փոխելու խորհուրդ տար: Միայն Մարինեն չէ, բոլորը նայեցին Սառնին ու իրար. «Հարս» բառ էին լսել: Մարինեի աչքերը բռնվեցին հանկարծահաս ժպիտով, և Սառն շուգեց շրջան անել նրա սև աչքերի կրակը ու խոսքը ծոցը:— կողորհ՛ս:

— Ավարտել եմ,— տաք ժպտաց,— աշխատում եմ արդեն:

— Ի՞նչ գործի ես:

— Եմ գործը հաշվիչ մեքենաների հետ է:

Ամսյ նստեց Սառնի դեմքին: «Հաշվիչ» բառը կորավ, մնաց՝ «մեքենան»: Այդ ի՞նչ մեքենա է... Գե, մեքենա, էլի... Հարսին ու այդ ինչ-որ մեքենային պատկերացրեց կողք-կողքի, հետո հարս ու մեքենայի մոտ՝ էլի մարդիկ... Այլ մարդիկ:

Երբ Անուշավանը կոխվ գնաց, ինքը՝ կոլտնտեսության կալ, բրիգադիր Գևոն «մաշնի» վրա գործի նշանակեց... Գևոն, շուն, ավազակ... Փնում-գալիս ժպտում էր: Սկզբում ինքը խուսափում էր, ապա ժպիտները սովորական դարձան, Հետո... հետո...

Ինչպի՞ս պատահեց, ինքն էլ շիմացավ...

Եկավ տուն, սկեսորոջից թաքուն լաց եղավ, ծունկ իջավ Անուշավանի նկարի առջև, էլ շխալվելու երդում տվեց... Որոշեց լզնալ կալ, էլի գնաց, որոշեց ընայել Գևոնի երեսին, էլի նայեց... էլի սխալվեց: Ու հա՛սխալվեց: էլի լաց չէր լինում, նկարի առաջ ծունկի չէր գալիս...

Ախր, ինչպես պատահեց: Անուշավանին հիմա էլ է սիրում, շղարձավ եկավ, հիմա էլ գա՛ կզնա, կընկնի ստեղծը, կհամբուրի, կլվա արցունքներով ու...

էլի ետ կգա Չորի Միրոյի տունը:

Նորից նայեց Մարինեի կիսաբաց լանջին. այդպես և բաց թև ու թևատակով պատկերացրեց նրան մի «մաշնի» մոտ կանգնած, կողքին մեկը՝ դեմքին Գևոնի ժպիտից, և նորից կրծքի տակ բախվեցին տաք ալիքներից, եփ եկան:

— Հարս,— ձայն հաննց վախվորուկ ու ցածրաձայն,— գիշեր կաշխատիս, թե՛ ցերեկ:

— Երբեմն պատահում է նաև երեկոներն ենք աշխատում:

Սառնն մտածեց, որ հարսի դեմքից անպակաս է ժպիտը և դրան Գևոնի ժպիտով պատասխանողներ շատ կլինեն: Ու փոթորկվեց հոգին, այնպես ցանկացավ Գևոն դեմք կանգնած լինե՛ր՝ ապտակեր, թքեր աշքերի մեջ, Միրոյի ձեռնափայտը առնե՛ր, խփե՛ր գլխին, շանսատակ անե՛ր:

Կուպերը տարացան՝ լպահեց: Գողգոթայով ելավ տեղից, մոտեցավ Մարինեին, գրկեց նրա բաց ուսերը, սեղմվեց նրան:

— Հա՛րս...

Ուղեց բան ասել ու շիմացավ թե՛ ինչ:

Եվ ոչ ոք չիմացավ, թե ինչու էր լալիս Սառնն: Ինքն էլ չգիտեր...

Հարութը պուխն առավ ափերի մեջ, հետո մատիան առավ ու սկսեց խզմզել: Խզմզեց, խզմզեց ու ստացվեց մի ձոր, ավելի խորընկա, քան իրենց տան թիկունքի ձորն է: Չորի մի ափում դժագրվեցին հայրն ու մայրը, մյուսում՝ ինքն ու Մարինեն:

Կետգծեր էին սկսվում հոր մոտից, գալիս դեպի իրեն, չէին հասնում՝ անդունդի վրա թեքվում, ընկնում էին ձորը:

Կետգծեր էին սկսվում մոր մոտից, գալիս Մարինեի կողմ, չէին հասնում՝ անդունդի վրա թեքվում, ընկնում էին ձորը:

Կետգծեր էին սկսվում իրենից, գնում դեպի հայրը, չէին հասնում՝ թափվում էին ձորը:

Կետգծեր էին սկսվում Մարինեից, գնում դեպի մայրը, չէին հասնում՝ թափվում էին ձորը:

Իսկ Չորի հատակում բոլոր կետգծերը խառնվում էին իրար և դառնում մի պտղունց հող:

Չորի Միրոն ելավ դուրս: Գիշերը մո՛թ, մութ էր: Անցավ ծառերի մոտով, ոտքերի տակ խշխշացին չորացած-թափված տերևները, փոշին ու խանձված օդը խուսափում տվեցին պնշները, և ահանջն ընկավ ծառերի գանգատը:

«Չո՛ր»:

— Դուք տե՛ր ունիք,— պատասխան տվեց,— Չորի Միրոն մե՛

նում չէ՛:

«Գիշեր կես էլավ՝ ջուր կկապիմ-կբերիմ»,— որոշեց:

— Կողանամ՝ կբերի՛մ,— կրկնեց բարձրաձայն:

Հետո գրպանից լրացրի պատառ հանեց, հանեց մի գունդ ծխախոտի էր՝ մեկն էլ ավելացրեց, պատրաստեց ջղարա, գնաց նստեց ձորին նայող բողախի դռան մոտ, իր բարին, լուցիլու շխկոցով խանձեց զիլիվա դեմքը և ասաց ձորին.

— Մնացինք ես ու դու

Արեմն, գյուղը Չորի Միրոյի հիմք դրած Քարազուլին է ու քա-
նասունհինգ տարեկան:

Չոր կա Քարազուլի և՛ աչ, և՛ ձախ կողմերում, իսկ դիմացը կիրճն է: Չորերից այն կողմ սարեր կան՝ և աչ, և ձախ: Չէ՛, Քարազուլից կշեռք է, նծարհները քարերով քարձած, և գյուղի զբոսցատեղի սանհինների ճյուղախառնումով նծարհները եկել են իրար:

Գարնանից—ձմեռանամուտ Քարազուլի կենտրոնի աղբյուրի գոբի մեջ գյուղի գրույցն է կաթկթում, պղպղում ու պայթում պղպղակների հետ և զարնանից—ձմեռանամուտ ուտիները գլուխներն են օրորում գրույցի վրա: Թագավորներ են ընկնում գահերից, բարձրանում նորերը: Խեղճ ու շատն առած-գնացած թագավորները՝ հողի տակ խուղաղ չեն մնում: Բանակներ են արձակվում, կազմվում նորերը՝ պետական սահմաններ խախտում, և փոխվում է աշխարհի քարտեզը: Աշխարհներ են հայտնագործում, և մոխրում է աշխարհի քարտեզը: Աշխարհներ են հայտնագործում, և մոխրում է վարի նորաստեղծ սովխոզը, դառնում այգու տեր, դառնում ետ դալիս և ամսւր նստում իր քարի գլխին: Է՛, աղբյուրի գոբի մեջ Երկիր ճուղրակը կաթ ջրի տես խեղդվում է ու էլի շունչ առնում:

Բայց ամենից շատ հուշեր են մտնում ու դառնում ծուխ: Հա՛, ամենաշատը՝ հուշեր: Գյուղի կենտրոնի աղբյուրի մոտ, ուսնհինների տակ նստատաններից մեկը մշեցի Առաքելն է (թե մեկընչ է բրեկազիր Հանսարհի, Ե՛րբոյ տրա, ջանք՛մ, հս մեռած մաթոյ հմ),— ու ծխախոտ ջրելու կարին, Ե՛րբոյ տրա, ջանք՛մ, հս մեռած մաթոյ հմ),— ու ծխախոտ ջրելու չի գնացել: Փասնըցի Ասատուրն է (թե հորթը ձորափ չի տարել): Մեկը խնուցի Սամվելն է, օլաղկերտից նշանը, գաշտաղանցի Անթրոսը, մեկը... Ժամանակին սալապան Արոն պարզել է. «Գիշեր Մխիկի մեր հաշվեց- էս մեր Քարազուլի զեզի մեջ ձեր էրգրի քսանն ու մեկ գեզից գաղթա- կան կա»:

Աղբյուրի մոտ, ուսնհինների տակ նստատաններից մեկը ճախրկանցի Նհոն է, գյուղի ամենատարեցը:

Հիմա, երբ գրում եմ՝ տարեթիվը 65-ն է, իսկ երեկ Նհո պապն ասաց.

— էս թվի մեջ իմ տարիք կկտրի-կզատնա մեկ դար: Ուղիղ մեջ տեղից հինգ տարին հանե-ձգե շուր, մնացող՝ իմն է:

Երբ՝ Նհոն Արաքսի աչ կողմում էր ու՝ հիսուն տարեկան, դուռը ծխնե- հան քրեցիք, երգիկը՝ գոց, հինգ տարի տնանկ մնաց, և այդ տարիները չի հաշվում:

— էդ տարիք իմ թափառական ոտաց տակ մնացին:

Թիվ քսանի թնշուկ օրերից մի օր Նհոն կանգ տվեց մատախուղ ու ստթով լցված կիրճում, գործվարքցի Միրոյի կողքին, Միրոյի կողքին նոր բույն գրեց «մեջ կաղերուն», երգիկ բացեց «մեջ ամպերուն» և ար- դեն քառասուն-քառասունհինգ տարի ծխատեր է, բայց հիմա-հիմա էլ շրջանում նրան ասում են գաղթական:

— Կարդացող մարդ ես, երկինք-գետին կրննիս, ասա տեսիմ. մինչև ե՛րբ մեզ գաղթական ասին,— Նհո պապը խոսում է, աչքը թոռան աչ- րերի մեջ, ձայնը բամբ, հայացքը՝ հարչուրամյա արժվի:

Քարազուլեցիցի մեծերը, որ իրենց սարերն ու ձորերը, նաև ապուպա- պերի ծած շիրմաքարերը մի հորիզոն այն կողմ են թողել, հիմա անուն- ներ են ժառանգում: Անուններ՝ Դավիթ, Մհեր, Նահապետ, Սասունիկ, Կեղիկ... Եվ նստում են գյուղի կենտրոնի աղբյուրի մոտ, ուսնհինների տակ, գրուցում են, բայց ավելի շատ դեղձի կորիզից պատրաստած թարեհի հատիկներով կրահում հիշողությունների վրա: Հիշողություննե- րը՝ Միփանա սարից, Սովասարից, Անգոկի ձորից, Սն սարի անսառից... այն կողմ թողած՝ շահեւթյունից: Հիշողությունները դառնում են ծուխ, և գյուղի հայացքը դուրս է գալիս կիրճից, ոչ մի սար չի փակում հորի- զանը, գնում է,— անցնում Արաքսն ու եղևու՛կ-եղևու՛կ թափվում լեռնա- պարի վրա, որից այն կողմ եղինջոտ գյուղեր կան՝ ամեն գյուղի գլխին դաղրադարձ մի շրաղացբար:

— Մեր ծառի սարլակ էսօր էկալ, իր բուն կվերանորոգե,— ասում է Ասատուր քեռին:

— Մարինգուլի կատուն բուն քանդող է, Ասատուր, քու աչք բնին պահե,— զգուշացնում է Արոն:

— Ծա՛, դե ասա էրեխներն իրատ տամ՝ կորցնեն:

— էրգիր մի կատու ունենը, վայրի էր: էդ կատուն...:

Եվ հիշողությունները հայտնվում են ու, մի քանի բուպ հետո, կա- տին փոխարինում է արջը:

Նախկին բրեկազիր Գևոն գալիս իզուր ծպտում է, բարձրաձայն

բարևում: ՆՏո պապից պատասխան չի սպասում, Ասատուրը տմբտմբաց-
նում է գլուխը, Արոն գուցե շուրթ էլ շարժի, բայց Փեռն քաղաքավարի
բարևում է, միանգամից սկսում:

— Այսօրը գնացին Կոպեի երկու հեկտարանոցը ցանելու:

Փեռն հենց խնջի է եկել, հրաժարվել է գյուղի բարբառից, խոսում
է գրականով (Արոն ասում է՝ գրաբար), բայց մարդն ընկել է ծայրա-
հեղուկյան մեջ. գյուղի բարբառում որոշիչ հողերը լրիվ բացակա են,
իսկ Փեռն՝ օդապարծում է նաև այնտեղ, ուր պետք է:

— Մինչև իրիկունը կվերջացնեն,— շարունակում է և սպասում ար-
ձագանքի: Չկա: ՆՏոն ծխամորճն է լցնում, Արոն փիլիսոփայում է.

— է՛, է՛՛, աշխարհք...

Ասատուրը հարմար է գտնում կատակել ջրի եկած դեռ ստաբալ
ազգկա հետ:

— Կառ, քու տատին տո՛ւնն է:

— Իմ ժամանակ երկու հեկտար էր, հիմա երկու հեկտար չի մնա-
ցել, հազիվ մեկ ու կեսը լինի,— Փեռն է:

— Քու տատին էսօր իր շոր հագն՞ է...

— Անհատ ժամանակ Կոպեն ձեռքով և շթով քարը հող դարձրեց,
այսօր ակոս-ակոս պակասեցվում է, Այսօր էլ մի բան կպակասի հո-
գիցը: Իմ ժամանակը...

— Կերթաս քո տատին կասես Ասատուր քեռին կարոտո՞վ բարև
կաներ, շմոռնաս, լառ:

Չխկ-չխկ-չխկ... ՆՏո պապի թագրեհի հատիկները կրակում են չի-
բուխի ծուխ դարձած հիշողությունների վրա: ՆՏոյի ծխամորճը շերեփի
նման է, հին շերեփի նման սևացած կող ու կշտով, աչքված: Չէ՛, ծխելը
քիչ է՝ կուլ է տալիս ծուխը, ծամում— կուլ է տալիս: Մխում է հանդարտ,
հանդիսավոր և ամո՛ւր, ամուր: Ձգելուց այտերը փոս են ընկնում, շո-
րացած կուրծքը ճռճում է և թվում է թե՛ ուր որ է ծուխը ստանամանների
միջից դուրս կգա:

Գրավիչ է ՆՏո պապի շիրուխը: Մի բանի տարի առաջ գյուղի երի-
տասարդներից ինկիլը այդպիսի մի ծխամորճ պատրաստեց, դեռ ավելի
մեծ և, անշուշտ, կատարելագործված: Բայց խոսք ու զրույցի առարկա
դարձավ, քարկոծողներ եղան՝ դա ի՞նչ ձև է, խանութում սիգարեթ են
վաճառում, թող ծխի:

Դրա համար պապը սրտնեղեց, թափ տվեց ձեռքը:

— է՛, լառ, էդ մարդիկ շիրուխի համ շեն իմանա:

Ինկիլը ուսուցիչ է: Լուսկյաց, օրն ի բուն խոհերի մեջ:

Նստում է, հայացքը սևեռում մի կետի, հոները բերում իրար: Այդ-

պես՝ մի ժամ, երկու ժամ: Հայրը նայում է, հազում, նայում է, հա-
զում: Չէ՛, որդին չի կտրվում մտքերից:

«Աշխարհք փուշ-խրճի պես շալակն է առե»,— մտածում է հայրը
և փորձում է որդուն կտրել խոհերից:

— Խեղ, մի անգամ, է՛, էրեխա ժամանակ, մի օր...

Ու երազ-դեպք է պատմում մանկութ օրերից: Լսող լինի՝ հա՛ կպատ-
մի: Հայրը արդեն մաշվել, փոքրացել է, հավիելու հերթն արդեն ոսկոր-
ներին է, պունտուրացել, խոնարհվել է, և գուշը կորցրած աչքերը մո-
տեցել են հողին: Հիշում է ու արվում հուշերին, ինկիլը լսի-լսի՝ կլորաց-
նում է հուշօրը և փաթաթում անձկության ջուղով.— է՛, մատ-մխա էրե-
խա՛, անհո՞գ, մեկը ու մեր Սև սար:

— Մատ-մխա՛ էրեխա՛, անհո՞գ,— մտքում կրկնում է ինկիլը,—
մեկը ու մեր Սև սար...— Իսկ ինչո՞ւ են մանկության օրերի հիշողու-
թյունները գնո՞ւմ-կապվում մի սարի հետ, մի ձորի, մի աղբյուրի, մի
լատիկ ծառի, մի նախշուն քարի, տո, քամու ու անձրևի հետ, առվի ու
նրա կանաչ ափերի, բնության հետ: Հը՞, ինչո՞ւ է այդպես... Դա չի
նշանակում, որ... Ինկիլի հոները գալիս են իրար. ինչ-որ հորինում է...
որ մարդու մանկությունը բնությունն է ու կա: Հենց այդպես՝ բնությունը
կամ... կամ բնությունն է մարդու թլոր մանկությունը:

Ին ինկիլ:

Համալսարանում էլ տղաներն էին ասում՝ օհն ինկիլ:

Բանուզործից ազատ եղավ՝ գալիս նստում է ՆՏո պապի կողքին,
անպայման՝ ՆՏո պապի կողքին. երբ ՆՏոյի կողքին է նստած, ինկիլի
համար լուսթյան մեջ նույնպես երկար զրույց կա: Մերունին իր ծխա-
մորճն է ձգում. ինկիլն՝ իր սիգարետը և շուրթին կպած ծխախոտը՝ իր
ծխելը կատակի պես բան է թվում նրան, տնաղ է թվում, բժժիծաղ: Նա-
յում է ՆՏո պապի դեմքին ու մտածում. օթե ծխել է՝ այսպես պետք է
ծխել: Իսկ ՆՏոն ծուխն ու հայացքը իրար խառնած տանո՞ւմ-հայում
է կիրճի մշուշի մեջ: Այդ պահին ձեռունու դեմքը ինկիլին թվում է սի-
գապատ, հազիվհազ երևացող ակոսներով հերկ, իսկ դեմքը պարուրած
ծուխը՝ անհասցե թափառող աշխան մառախուղ:

— ՆՏո պապ, ծխամորճդ մեծ, դու էլ ամուր ծխող, այդպես մինչև
կ՞րբ:

— Մինչև ե՞րբ,— կրկնում է ՆՏոն, լուռ, տմբտմբացնում գլու-
խը,— կծխիմ մինչև մեռնիմ, Խեղ, իմ շուն: փչեցի, շիրուխ կտանիմ իմ
հետ: Իմ գերեզմանի հողից էլ ծուխ կեղնի:

Լուռ են, ինկիլը գնում է իր խոհերի ետևից, ՆՏոն՝ չխկ-չխկ, չխկ-
չխկ... Մխի վրա կրակելուց թագրեհի հատիկները մաշվել են:

Երբեմն էլ հիշողութիւնները ձայն են առնում.

— Մեր էրգիւր ծխողներ թաք ու թուք են:

— Իսկ մեր երկրում աղչիկներն էլ են ծխում,— ծալում է Խնկեր:

Պայք հարցական նայում է ու հասկանում, որ լսածը կատակ էր և զարմանքով գլուխն է շարժում:

— Աղչիկ էս լեղի ծուխ բերա՞ն կանն:

Գլխի մազերի համբանքով մեկ աճ ու զող է տեսել, բայց դեռ զարմանալ կարող է: Եվ Խնկերը զարմանում է ՆՏո պապի զարմանքի վրա:— Հերն անիծած, այս գաղթական ՆՏոն իր տնանկ ու հալածական կյանքի շորս-հինգ տարում, ախր, դարեր է ապրել: Աշխարհի կողքից լքվել-մերժվել է. որոնել, գտել իր քարանձավը ու լի էլ իմացել, թե ինչպես անձավի խոնավ կողքի մեջ հոգում խլրտացել է նախամարդու բնազդը: Եվ լի էլ իմացել, թե ինչպես Երկրի վրա թրև եկող շքադաբակիր ժամանակը թողել է, իր ապրած օրերից ետ դարձել, գնացել, գնացել հասել Հիսուսի ծննդյան օրը ու տարակուսել՝ հավատա՞լ այդ հյուսիսի որդուն՝ արդա՞ր ծնունդ էր: Հետո՞ այդտեղից էլ է անցել, գնացել, հասել Վահագնի ծնունդը, հասել հեթանոս մի ժամանակ, դենն է գնացել, ծվարել Երկիր մուրաբակի արգանդում ու այնտեղից ճամփա ելել և ճամփին հանդիպած բուր մարդիկ նրա համար, ծխաբույր ու բանուգործի խոնջանքը կորցրած քարանձավարնակ-գաղթական ՆՏոյի համար եղել են կոկորդ կտրողներ, եղել են որսը իր ձեռքից խողչների Այսօրանը: Եվ ձմառն կեսին թե կրակ է ճարել, դա եղել է հայտնագործութիւն, եղել է կրակի գլուխ ու, կրակի կողքին նստած, աչքերում խանձվել է Քրիստոսը, փոխարենը՝ աչքերում բոցկլտացել կրակի պաշտամունք:

Եվ այդ կրակում եկված մի կտոր միսն է գլուխ եղել գաղթական ՆՏոյի համար, և մի լաթ ճարել-հագնելը:

Զէ՛, այս գաղթական ՆՏոն հարյուր տարեկան չէ, մարդկութեան տարիքն ունի, մարդկութեան բուր ֆորմացիաները կտրել-անցել է ու հիմա իր տարիքից գուցե փոքր այս աղքատի մոտ նստել է առասպելի պես և աշխարհի անցած գնացած ու գալիք բուր գաղթականներին է իրար ետևից շարում թաղբահի մաշված հատիկների վրա: Հետո էլ զարմանում է. «Աղչիկ էս լեղի ծուխ բերա՞ն կանն»,— և իր առասպելական հավատն է մեկնում Արևին:

Եվ Խնկերը զարմանում է ՆՏո պապի զարմանքի վրա:

— Խեղ, — ՆՏո պապը կտրում է Խնկի խոհերը, — ես կերթամ, դու կմնաս, ահանջ արա ու մտան լանիս. արդար արուն չի կորի... Մեր էրգիր...

Եվ հի՛ն,— դարերից եկած ձայնով, հի՛ն— դարերից եկած խոսքերով սկսում է մի պատմութիւն:

— Մեր էրգիր էրկու հոգի, դուռ-դուռն դրկից էրկու հոգի կերթան դարերութիւն...:

Մեկը խորոտիկ կնոջ ու մանչի տեր, մյուսը՝ ազապ: Կին ու մանչի տեր՝ պանդուխտը ձեռքն եկածը խնայում է, ազապը՝ տալիս կնոջ ու զինու:

— Էսպես, յոթ տարի կրողը, վրա ութին կզանան կրանին էրգրի ճամփին: Ճանապարհին շար կմտնի էդ ազապի հոգին, Խեղ, ընկերոջ սպանելու՝ փողերին տիրանալու միտք կունենա. կռիվ կտա իր հոգու հետ, վերջ շար կհաղթի՝ զարկիմ, կվճռե, էս անապատի մեջ շունչ ու շնչավոր ու վկա չկա: Թիկունքից կզարկե...:

Որտեղից որտեղ, մի բարակ քամի է պոկվում, շորացած մի փուլ գլուր-գլուր բերում, կանգնեցնում հոգեվարքն ապրողի կողքին:

— Էս անձար մարդ, Խեղ, աչքեր երկնքից կզարձու փշի վրա, ձեռք կմեկնե փշին, կխնդրե, կպահանջե. «Փո՛ւշ, դու տեսար... Փո՛ւշ, դու վկա ես... փո՛ւշ, ա՛վուր դատաստանին վկայութիւն տուր...»:

Սղեռագործը հասնում է գլուղ, ցավակցում «երկու տարի առաջ մահացած» ընկերոջ ընտանիքին, հետո էլ ամուսնանում ընկերոջ խորոտիկ կնոջ հետ:

— Կանցնի յոթ տարի, Խեղ: Օրերից մի օր...:

Մի իրիկնապահի կնոջ հետ նստած անուշ-անուշ գրուցում է, մեկ էլ, հենց պատի տակից, մի բարակ քամի է պոկվում, գլուր-գլուր բերում շորացած մի փուլ: Հիշում է է՛ն օրն ու ծամը: Քամու ծվեն: Փուլ: Ընկերոջ վերջին խոսքը. «Փուլ, դու վկա ես...»,— Միծաղում է: Ինչո՞ւ ծիծաղեցիր, հարցնում է կինը: Հեչ: Ինչպես թե հեչ, ինչո՞ւ ծիծաղեցիր...:

— Կինարմատ է, Խեղ, կպա՛վ պրծում չկա: Հա՛ պատճառ կհարցնե, հա՛ էս անիծած կծիծաղի: Վերջը անմեղ արնի պահանջ կմոլորացնի էս անիծածին, կպատմե: Հա՛ արնի պահանջ կմոլորացնե, չէ՛ կնոջ: Կխոստանա ու կկանգնի դատաստանի առաջ ու կստակի: Զէ՛, անմեղ արուն չի կորի,— ամփոփում է ՆՏո պապը:

— ՆՏո պապ, պատմածդ իրողութիւնն է,— հարցնում է Խնկեր:

— Հա՛, լատ, հա՛, իմ պապից եմ լսել:

— Հետաքրքիր պատմութիւն է,— Խնկի հոնքերը իրար են գալիս, կառչում է խոհերից:— Եվ ՆՏո պապը համոզված է, որ այս պատմութիւնը իրողութիւն է... Հա՛, եղած պատմութիւն է: Մի պրոֆեսոր փորձում է զարմացնել ոմն Շնեյզերի կամքի ուժով: Իսկ ի՞նչ է արել այդ Շնեյզերը: Աչք ու հայացքով թաշկինակ է տեղաշարժել: Պահի լարվա-

ծուխընդից նա ունեցել է «սարսափելի տեսք...»։ Եվ դա նրա համար, որ պետք է թաշկինակ տեղաշարժել, այն էլ՝ փորձի համար։

Իսկ ընկերոջ դավադիր հարվածից պանդխտություն ճամփին մեկնող մա՞րդը... Նրա վերջին շունչը ինչո՞ւ չպետք է դառնար հիջ որոնող վրեժ ու թափառեր տիեզերքում, շմարեր՝ թափառեր, անհանգիստ թափառեր և սպասեր՝ եղեռնագործի մոտ ոճիրը թացքենելու կամքը թուլանալու պահին։ Սպասեր ու հաղթեր։ Այդպե՞ս է։ Եվ այդպես է եղել։

Զէ՛, ՆՏո պապի ասածը ատասպել չէ, եղած բան է, կասկածել պետք չէ, և հասկանալի է նաև ՆՏոյի հավատը. «արդար արուն չի կորի...», — ՆՏո պապի հավատով կրկնում է եկեղեցի և դիմում պապին.

- Իսկ ձեր երկրում շատե՞րն էին պանդխտության գնում։
- Շատ-շատեր, խեղ։
- Օսոյի Գուրգեն ու Գարոն մեկելի օր գնացին խամ ու խոպան,— արձագանքում է Արուն.— Օսոյի տղերքին էլ հաշված, գեղից խամ ու խոպան գնացողների թիվ էղավ ուղի՞ղ քսան ու մեկ հոգի։
- Դե, տեսնո՞ւմ եք, ասում եմ, չէ՞. հողը շոռայում են, սերմացուն առանց ախտահանելու են դաշտը տանում, ատանց իրավունքի թողնում գնում խամ ու խոպան... Իմ ժամանակը այդպիսի բանը լինի, դատի կտային։— Իր խոսքն է ասում Գեոն և այս անգամ սպասում անպայման արձագանքի։ Զկա։

- ՆՏո, ի՞նչ ես այդքան մտածում։
- Է՛, Գեո, օգործի քու հոր, քիչ խոսա։ Առավոտ-իրիկուն նույն բան՝ մի ախոս հող պահապ, օշխար սատկավ, կոլխոզի կալից դարձան գողցան. էս էղավ, էն եղավ։ Ցավաց մեր գլուխ.— ՆՏո պապը լուրջ դիտողությու է անում, ապա դառնում եկեղեցին.

— Խեղ, լսե, մեկելի օր, բարձրախոս կգոռա՝ Երկինք մարդ է գնացն, մարդ երկնքի մեջ է կբել, մենք կսինք, կփշմտինք, կնայինք իրար, մեկ էլ էս մարդ թե՛ «Ամբողջ գարին բաշխեցին աշխօրերին, հիմա էլ գնացել են գարու սերմ ձարելու։ Զիմացա՞ք, կոխոզը դարու սերմացուն բերե՞ց»։

Աղբյուրի գոի մեջ ծիծաղն է ծաղկում։ Հենց նոր դրուցատեղ հասած և աղբյուրին խոնարհված Օսոն սրբում է թաց բեղերը, հեռն էլ դաշտից բերած շոգը, ծիծաղում է, առանց իմանալու պատճառը. ուտիների տակ նստատածներից ետ լմնալու համար Օսոն ծիծաղում է, նորից է սրբում բեղերը, ծիծաղն էլ՝ հետը ու նոր հարցնում.

— Ժողովուրդ, ինչի՞ կծիծաղիք։

Օսոն դաշտապահ է։ Կովից մի ձեռքով եկավ և դաշտապահ է։ Կուպալը քրո-քրո քարշ տալով, անցնում է գլուզամիջով։

- Քեոի Օսո, ինձի ծաղիկ կբերե՞ս։
- Ինձի՞ կբերե՞ս։
- Ինձի՞, քեոի Օսո։
- Հա՛, հա՛, գառ,— բուրբին դիտով է անում,— դուք չեղնիք-գաք, կբերիմ։
- Ես կգա՞մ։
- Ես կգա՞մ։
- Ես կգա՞մ, քեոի Օսո։
- Ես էլ կգամ, ե՛ս...

Օսոն քրո-քրո կուպալը քարշ է տալիս, բաճկոնի զատարկ թևը ծած գրպանում, աչքը դիպածի մասին բարձրաձայն մտածելով, ինքն իրեն խոսելով գնում է։

- Անդոյի տնամերձ շոքավ. Անդոյի կողմից նախագահի հետ վիճել սխալմունք էր՝ շոքածին նախագահի գլխից հեշ կանցնի՞։
- Գբխկ-դբխկ, կուպալով թակում է ոտնահետքերը, աչքը դիպածի մասին ձայնարկու մտածում է ու գնում։

- Արրահամի տղի տուն մնաց կիսատ. արմատուրի շիջ դարձն սև աղվես. մեկելի տարեք շոքերների կբերեն, շիջ մեկ մանեթով կծախեն, կիրթնն, Բանվա՞ն, ի՞նչ էղան, ու տղի շենք մնաց կիսատ։
- Օսո, շո՞ւ։
- Հա,— պատասխանում է խոնարհ, անցնում և իր համար ավելացնում,— էլ ո՞ւր,— անցնում է և աչք դիպցնում Արոյի տնամերձին։

— Արոյի տնամերձ կանա՞շ... Արոն ծեր մարդ է ու զբնգ մարդ է... էրզրի մեջ ծնված ու մեծացած մարդկանցից Արոյի տարիքի մարդ դեղի մեջ մնացին թաք ու թուր. Ճախրկանցի ՆՏոն՝ մեկ, հա՛, ՆՏոն բու տարիք ունի, Ասվատուր էրկու, Վարդոն իրեք, Չորի Միրոն չորս... էլ կա՞... հա՛, Առաքել, Հրի՛ի՛, քու տուն քանգվի, աշխարհք, աստված տաս կրիխա ավեց մարդուն, մեկից խեր շտեսավ։ Ութ կոտորումին կորցրեց, էրկու տղա էստեղ ունեցավ, էդ էլ Հիտլեր տարավ։ Մարդ մնաց մենա՞կ-մեկուկ։ Քու տուն ավերի աշխարհք...

- Օսո, ո՞ւմ հետ կզրուցիս։
- Աշխարհքի,— լուրջ-լուրջ պատասխանում է ու անցնում,— քարերի.— ավելացնում է։

Գլուզից դուրս է գալիս «Կուպի արտերն» են։ Իհարկե, արտերը

կոլմանտեսութեանն են, բայց՝ Կոպեի անունով: Մշտցի Կոպեն է քարե-
ցանք ձորապուտունը դարձրել հող՝ «Կոպեի արտեր»:

— Կոլսոզի ամենալավ արտեր Կոպեի արտերն են,— ամեն օր
ասում է, ինքն իրեն է ասում Օսոն:— էդ անխիղճ մարդուն դադրի
չկա՞:

Սվ դաշտապահ Օսոն մինչև իրիկուն Քարազուխը հետք քարը է
տալիս՝ զրուցում-վիճում է, իսկ երեկոյան, երբ գյուղ է դառնում, մեկի
հետ ավելի հաշտ է, մեկի հետ կիսատ վեճ ունի, մեկի հետ խռով է
արդեն:

— Կոպեն քանի՞ տարեկան է,— հարցնում է Օսոն,— յոթնասուն-
հինգն անց է ու անց,— պատասխանում է,— ու մինչև էսօր հող կշինե:
Տնաշեն, ո՞ւմ համար է:

Ինչ ասես հանդիպում է դաշտապահ Օսոյին, կրակված ու շիրակված
գնդակներից սկսած (— Գերմանացու է... լավ բան էղներ չէր հանդի-
պի, քու պատրաստողի հեր...), մինչև շոկուլադի թուղթ: «Կոպեի արտե-
ր» մոտ շոկուլադի գույնզգույն թուղթ է նկատում. վերցնում, թափ է
տալիս, հոտ քաշում, ուրիշ-ուրիշ աշխարհներ են գալիս աչքերի դեմ՝
պատերազմով տեսած քաղաք ու մարդիկ, խանութներ ու ցուցափեղկեր,
ցուցափեղկերից մեկնված ու կանչող մանեկեն-կանանց ձեռքեր, և
Օսոն անսուշ ժպտում է ու հոգնածութուն զգում: Նստում է քարին, իր
տեսած աշխարհների հոտն է քաշում շոկուլադի թղթից:

— Էս անտեր մնացած համեղ է,— մանր-մանր ժպտում է,— Կըռ-
պեն շոկուլադ կերած կա՞...

Կոպեն շոկուլադ կերած կա՞: Ձեռքն ընկա՞՞ շուտմոտ է տալիս
ճարճքված պիերի մեջ, թղթի փափկութունից հիշում է, որ ծխախոտ
փաթաթելու համար «խաս» թուղթ շունի, հետո Արիկին է կանչում: Արի-
կը գալիս կանգնում, աչքը զցում է պապի բուռը:

— Ի՞նչ, պապ:

Չէ՞, այդպես շուտ թուրք կուլ մի տուր, նախ՝

— Հորթին շուր տվի՞ր,— ստուգում է պապը:

Պատասխանը մեկ է՝ շոկուլադ է տեսել:

— Հա:

— Առ, կես Մնացին տուր:

Շոկուլադը ինչի՞ն է, քեռի Կոպեին հաց է պետք, թե ամառ է՝ մի քիչ
էլ մածուն, ձմեռ է՝ մի քիչ պանիր, մի քիչ էլ թթու Գո՛հ կմնա:
Գլխարկը հանում է. կաղապար դրված ձեռմակ մազերը շաղ են գալիս,
ախորժակով ուտում, կանգնում է ոտքի: Ուսերին գցած պիշակի թևերը

չափ են վերցնում աչ ու ձախ գնացող նրա քալիերի հետ, թե ձմեռ է՝
վերարկուի փեշերն են պարում շորոր: Վերարկուն հին է, թե՛ գույնն է
այդպես՝ կարմրավուն-սև շեշերով քարի աղաց են ցանել վերարկուին,
փոշին կպել է ու չի պոկվում:

Յրբ կիրճում ծնվել է նոր գյուղ և այդ գյուղը դեռ անուն չի ունե-
ցել, շրջկենտրոնից եկել է մարդ՝ ծուխ ու ծխատեր, հող ու սահման ցու-
յակի մեջ առնելու: Այդ օրը Կոպեն քարերի վրա փռած իր ստվերի հետ
կովի մեջ է եղել:

Հողաչափը ի՞նչ իմանար, որ մի օր էլ պիտի գար, կանգնե՞ր Կոպեի
չինած հողի գլխին, գարմանար, որ գյուղիտորհրդի աչքի դիմաց, հանձինս
Կոպե Պետրոսյանի, գյուղում «կուլակ» է ծնվում, հետո կանչել տար
բատրակ Հարոյին, հարցնե՞ր.

— Արտի ո՞ր մասից եք ուզում, ընկեր Հարո:

— Ընկեր Լիպարիտ, էստեղ հող կա՞ր, քու աչքով ես տեսել՝ չկար,
էս հող իմ ձեռքերով է շինվե, — վիզ է գցել Կոպեն:

Ախր, ո՞նց չես հիշում, եկար՝ գյուղի հողն ու ցանքը Չորի Միտոյի
կտորին էր: Ախր, մի կողքի պատաշարերին մտիկ, է՛, էստեղից հավա-
րած, հանված, ջարդված քարերն են, Կոպեն է թևութիկունք կտորել, հո-
ղը նրանն է... Չէ՞, Կոպեն աստված եղավ, տո էդ Կոպեն ի՞նչ եղավ,
որ հող շինեց:

— Ընկեր Հարո, չափեք արտի որ ծայրից ուզում եր:

Հողաչափը ի՞նչ իմանար, որ մինչև մեկ էլ օտք դիւ Քարազուխ,
Կոպեն նորից օտուչացած՝ կլինի: Այս անգամ արգեն՝ կուլեկտիվ գրելու
համար էր եկել:

— Ուզո՞ւմ եք, ընկեր Կոպե:

Չէ. մինչև արևը մայր է մտնում, ինքը տասը-տասնհինգ քալը հող
է շինում, իսկ Հարոն իր համար քնում է: Հողերը խառնեն իրա՞ր: Թե
կամօք է՝ չէ: Հետո Կոպեն տեսավ, որ երեկվա անծկան Հարոն ձեռքի
տակ դույզ եղ ունեցավ, արոր ու սերմացու չունե՞ր՝ տեր է, տեսավ, որ
Հարոյի խոփը մեկ-մեկ էլ իր արտի մեջ է մտնում, սկրմից՝ բուռ-բուռ
կ իր ցելի մեջ է շաղ գալիս, հետո տեսավ, որ Հարոն մի ճկոած սալ
ցորեն տարավ տուն, մյուս գարնան իր լուծ ու լծկանների հետ կուլ-
տահեստություն տարավ նաև տասնհինգ հեկտար հող. երկու արտ՝ ձորա-
պուտնի, մեկը՝ կիրճում, երեքը՝ սարի փեշին, մեկը... Քսան արտ
«Կոպեի արտեր»: Սվ իր շինած հողի վրա աշխօրով բանեց:

Ուրե՞մն, ինքն ու Հարոն հավասար աշխօ՞ր պետք է ունենան, ջա-
կրմ, հավասար հաց ու թա՞ց: Չէ՞, ընկոտ Հարո, Կոպեի թե ու թիկունքի

իրավունքն ուրիշ է: Արեւմաբբից հետո դու քնիր կամ դնա գրասենյակ
ակտիվանալու, Կոպեն իր գործը պիտի...

— Քարի իրիկուն, Կոպեն:

Գեմքը բրտնախաշ կարծիր է, ատամները ճեղմակ ժպիտ են նվա-
զում:

— Կոպեն, բարի աշխատիս:

Ջր՛նդ, պր՛նդ... Ջէ՛, խորընկա է քարը, թաց է, միևնույն տակը շաննե,
չի հանի:

— Կոպեն՝ ժողովի:

— Գնա առա հիվանդ է:

— Քու մուրճի ձեն գրասենյակ կհասնի:

— Առա... Առա՛ համամիտ է:

— Քարի լույս, Կոպեն:

— Ա՛յ մարդ, էս քարի կար չկա, դիմանլուտից, կշարլարվիմ՝ չկա:
Քար շթողեց բաժին ընկած տնամերձում՝ ոչ աշխարհմի, ոչ խոփ ու
բահի գեմն առնուլ: Լավ է, պրճավ. կզնու դաշտ, կհասնա տուն, շունչ
կառնի: Հայ-հա՛յ, այդպես միևնույն ե՛րբ: Քիկունքը կատուչի, ցավ կընկնի,
կհիվանդանա. ո՞վ է տերը:

Արեմն քարազլխեցի Կոպեն հոգը շինում է, մի բանի ասրի վարու-
ցանք անում, ծխախոտ աճեցնում, սո շղիւնն՝ կարտոֆիլ ու շաղգամ,
մի օր էլ գրասենյակ են կանչում, մի ծխախոտ են տալիս, հողն առնում:

Մեկ ջրամբարի տակ է ընկնում մարդու արարած հողը, մեկ՝ նոր
կառուցվող գոմի, ճանապարհի, շղիտես ինչի ու ինչի:

Այնտամենայնիվ Կոպեն կոնյոր բարերի հետ կա ու կա: Ճակատ
ու թիկունք կթացի, ջրարա կիտթաթի, անցորդից բարին կառնի, կծպատ,
ճակատ ու թիկունք կթացի, ջրարա կիտթաթի, անցորդից բարին կառնի,
կծպատ ու... Մի շենքի կազապարված, կարմրած բար էլնում, կանդնում
է պատշար՝ քառակուսի. կլոր, գիզգույ, մի թիզ էս, մի թիզ առաջ:
Պատաշարը Կոպեն թեւերի պես ամո՛ւր գրկում է մի կտոր հող: Հետո,
երբ կանաչ ու բարդոցով իր ափերի կնիքը դնում է հողի վրա, ցանկա-
պատը արդեն պետք չէ:

— Ժողովուրդ, էս բարեր տարեք տուն շինեք, շափսի բար են, ափ-
սոս է պատշար մնա. — ասում է:

Հենց պատշարը դուրս է գալիս, երկնքից իջած օազիսը աչք է ծա-
կում: Գե, թոյ գյուղամիջում շխոսեն. Կոպեն երկու տնամերձ ունի:
Նվ ապա, օրենք ու իրավունքով չպահանջեն: Քեռի Կոպեն, էն ճամ-
փի մոտի հողում ինչ ցանեղ էս ցանեղ, շուտ հավաքիր, պլանի տակ է:
Ախր, էդ պլանները հենց Կոպենի շինած հո՞ղը պիտի տակով տան:

— Գարոց է կառուցվելու:

Քա գյուղից դուրս գարո՞ց կկառուցեն, հենց՝ իր հողի վրա՞ պիտի
լիներ: Այդքան տանջանք է կերել, թողնեին՝ մի հինդ-վեց տարի մշակել,
տիր:

— Այ մարդ, նոր գարոց է կառուցվելու, սովորող այդքան թոռներ
ունեն, ուրախ չե՛ս:

Տո, ի՞նչ թոռ, է՛, մեկ Արիկը, մնացածը հե՛չ: Արիկն է, որ մեկ-մեկ
էս անտեր հորթին ջուր է տալիս, իր հետքով գալու քիչ ու միչ նշաններ
են երևում, մնացածը ի՞նչ թոռ: էն լղպսր Մնացից ի՞նչ դուրս կգա, փըս-
լինքը մաքրվեց թե չէ, գլուխը կառնի-կզնա մի կողմի վրա, պապին մնաս
բարով էլ չի ասի:

— Վերջը, բեռի Կոպեն, ասածդ ի՞նչ է, գարոց շինե՛նք:

— Շինեք, ջանքով, ո՞վ է դեմ...

Գլխարկը հանում է, սրբում երբեմնի մազերի մեջ ճուղապող բըր-
տինը (բար աղալուց այդքան չի բրտնում), կապտավուն աշքերի կա-
րտուր թափում արտի մեջ, սեպերի սուպրակը Արիկի շալակն է տալիս,
մուրճն ու քլուսը ինքն է առնում, դնում նոր հող արարելու:

Հիմա Կոպեն թողնակառու է և գյուղից դուրս վերջին տարիներում
լինած հողի գլխին տուն է կառուցում: Տուն ունի, բայց հիմք է փորել,
ձառ է տնկում, հիմք ու արժատավ կնիք է խփում նոր հողի վրա: Հեան
էլ, իհարկե, տասնամյա Արիկ թոռան հետ, բանդում, մանր-մանր ըն-
դարձակում է հողի սահմանը:

— Բարին աշխատիս, Կոպեն:

— Ասածու բարին:

Նվ բերանը բացում է թե չէ՝ ժպիտը ճնճպան թնի պես պոկվում է
բեզիկի սակից:

— Այ, էս մեկը արդեն շեմ հասկանում,— ժտածում է Խեվիկը,—
տիր Կոպեն առանց ճիգի, այդպես միանգամից շախտի ժողտար: Ենչ-
պե՛ս է, որ միևնույն հիմա չի ավերվել՝ մշեցի Կոպենի, քառազլխեցի Կոպենի,
բեռի Կոպենի ծիծաղի բույնը: Այդքան կածան է փաթաթվել՝ աչ ու ձախ,
ձախ ու աչ զնացող ստեղծին, հող արարելու համար այդքան բար է շար-
մել, շուտ տվել, շարդել, աղացել, վառող է շնչել, տո, շղիտես ինչ ու ինչ
է եզել, բա ինչպե՛ս է անվնաս մնացել ժպիտ ու ծիծաղի բույնը: Ախր,
անդունդի վրա կախված կածանից Կոպենի ժպիտը պիտի սոտ տված-
դարձված լիներ, պիտի ճխլված լիներ իրար սեղմված ատամների տակ
կամ հենց՝ շուտ տված բարի, վառողի ձուխ պիտի դարձած լիներ, ցա-
ռած՝ ամեն ամառ ցամաքող գյուղ Քարազլխի ամվի հետ... Հը՛, բեռի

Կոպե, էդ որտե՞ղ ես անվնաս պահել ժպիտդ, որ բերանդ բացում ես թե չէ՞ թիռ է անում:

Հերն անիծած, հետաքրքիր են աշխարհն ու մարդիկ, ավելի շուտ՝ մարդիկ, մարդիկ: Մարդն ինքը աշխարհն է, ծայրից ծայր՝ հող ու ջրով, արևով ու երկնքով, գազաթ էլ ունի, ընդերք էլ: Մարդը, գիտե՞ս... կարող է աշխարհը մեծացնել: Մեծացնել կամ փոքրացնել: Հենց՝ այս Կոպեն:

— Հայրիկ, բռի Կոպեն կարո՞ղ է աշխարհը մեծացնել:

— Ի՞նչ անի:

— Մեծացնի աշխարհը:

— Խն ինիկ:

Ախր, Կոպեն էլ, դու էլ մեծացրել եք աշխարհը: Մեծացրել եք, բայց չգիտեք: Թողեցիք ձեր Երկիրը, բույն դրեցիք այստեղ: Այն ժամանակ կա՞ր Քարագլուխը, կայի՞ն այս արտերը, «Կոպեի արտերը»: Չէ՛, Փոքրփրբի, շողել, մաղել եք, և շեղած տեղից ստեղծվեց հող ու արտ: Քանի՞ արտ, քանի՞ ոտնաչափ: Այդքանով աշխարհը մեծացավ: Հողի տակից հանեցինք բար (իսկ արև շտեսած քարերը աշխարհի մեծության մեջ չեն մտնում), հանած քարերը շփեցիք արևի հետ, դրեցիք կողք-կողքի, իրար վրա, կառուցեցիք տուն, մեկն էլ՝ Կոպեն, և երկրագունդը մեծացավ: Այդպե՞ս է: Այդպես է ու կա: Ես էլ կարող եմ, ախր, լայնացնել աշխարհը: Ոչ այսպես, նստած, մտածելով: Կլայնացնեմ, այ, այս ձեռքերով: Տես՝ նիհար են, մարմնի ծայրամասն են. արյունը չի հասցնում, դրա համար՝ պունատ, բայց զորեղ՝ երկրագունդը մեծացնելու շափ: Այս ձեռքերով հողի տակից քար հանեցիր՝ աշխարհը կմեծանա, տուն շինեցիր՝ կմեծանա, անապատի սրտից փուշ հանեցիր՝ կմեծանա, քանդեցիր անապատը, անապատին փոված-կարծրացած ժամանակն ու փուշ ծնող հողը խառնեցիր իրար՝ կմեծանա, ծառ տնկեցիր՝ ծառի սողարթով մեկ աշխարհը կմեծանա: Կմեծանա՛, կմեծանա՛, կմեծանա՛...

Չէ՛, երկրագունդը կարելի է մեծացնել...

Նոր ճամփա, նոր շեն, նոր տուն, նոր ծխասյուն, նոր հող, նոր ծառարմատ ու սողարթ՝ արևով, ծաղկով, պտուղով... Սրանցով, ախր, աշխարհը ծանրանում է նաև: Մանրանում: Չէ՛, թեթևանում է: Աշխարհը ծանրանում է սուր բռնող, աշխարհի ակահջին գույշ հասցնող մարդկանցով: Սրանք են ծանրություն աշխարհի համար: Եվ ծանրություն նաև այն ժամանակ, երբ չկան արդեն, բայց ունեն մահարձան:

— Հայրիկ, բռի Կոպեն կարո՞ղ է աշխարհը փոքրացնել:

— Ինչ անի՞:

— Փոքրացնի աշխարհը:

— Խն ինիկ:

Կարող է, եթե տուն քանդի, եթե միաշքանի ավազակի պես կանգնի ճամփի վրա և սպասի զընգո, զընգո, զընգո, է՛, հեռվից եկող, իր ճամփեն կտրող քարավանի:

Քանդած տունը աշխարհի համար ի՞նչ: Միալեզվակը կտրած, գրիին հող մաղած շենը աշխարհի համար ի՞նչ: Խլված ու լքված Երկիր-մուրրակի մի անկյունը աշխարհի համար ի՞նչ օգուտ, ի՞նչ: Այդ տան լավով, աչքոված այդ շենի ու վայրենացած այդ հողի չափով երկրագունդը փոքրանում է: Եվ դիտե՞ս, ավելի հանգիստ է փոքրացնել աշխարհը, հավաքել բռի մեջ, ա՛յ այսպես: Մեծացնելն է դժվար: Մեծացնելու համար է միայն պահանջվում ուժ և սրտից ձեռքերը հոսող ազնիվ արյուն, ինչպես Կոպեինն է:

Եվ մշեցի Կոպեի, քարազլխեցի Կոպեի, բռի Կոպեի անպակաս ժպիտըն էլ աշխարհին նետած նրա ձեռնոցն է. ինչ էլ լինի այսպես եմ ու կամ:— Խնիկը դանում է պատասխանը:

Գաշտապահ Օսոն գյուղից դուրս է գալիս թե չէ՛՝ «Կոպեի արտերն են, անցնում է ու քայլերը դառնում են անկանոն՝ մի քայլը մեծ, մյուսը՝ փոքր, ոտքերը միայն քարերին է դնում: Արտերն անցնում է՝ ձորն է, մտնում, դուրս է գալիս՝ սարե՛ն է: Մեծ ու փոքր սարերը իրար ուսի են նստած: Մեկի թևից քաշես՝ մյուսը վար կընկնի: Սարերը քարածեփ են, քարապատ են, քարախեղդ: Եթե անձրև եկավ, քարերի արանքից փունջփունջ կանաչ է դուրս գալիս, հազարանուն ծաղիկ՝ Կարմիր կակաչ, Ասիբո կակաչ, Ոսկի անթառամ, Նունուֆար, Շուշան... Քարերի տակից ելած ծաղիկն ու խոտը մեջքակոտոր են, ոլոր-մոլոր, հողաբույր շուրթերը հայած քարերի տաք շուրթերին: Իսկ Օսոն կողպելով ճամփա է բացում ծլի համար՝ թե ճար կա: Անձրև եկավ՝ լիննալանջի ամեն քար կանաչակն մատանի է հագնում:

— Սարեր խոտի մեջ կորած է, ժողովուրդ,— Օսոն մեկը տաս է անում:

Թե անձրև չեկավ... է՛, մեղք են քարերը. մեկը մյուսի ստվերն է փնտրում: Սարերը դառնում են մոշահոտ: Բայց Օսոն էլի քրո-քրո դաշտ է գնում:

— Բռի Օսո, ծաղիկ կբերե՞ս:

— Կբերի՞մ... շան ծիծ կերած:

— Օսո, շու ի՞նչ կերթաս, ի՞նչ կպահես, քարե՞ր:

Հանդապահը նայում է ոտնամանների ծայրերին՝ անգույն են, պշոկփած, և զուխը խորհրդավոր ամբամբացնում է:

- Խոտ շա՛տ կա:
- Ո՛ւր կա:
- Քանդած բերդեր, Արշաձոր, Յամաքսար... Ժողովող էղնի՛ կա:
- Օսոն աշխօրի տեղ կաննի:
- Կուլակ կուզե դառնա, հա՛, հա՛, հա՛:

Գաշտապահը նայում է ստոնամանների ժայռագուլն ծայրերին. «Ի՞նչ կծիծաղին»: Լետո թողնում-գնում է Բարձրասար, անպայման այնտեղ, որովհետև Բարձրասարի կրճրին սեղմված մի քարի տակ աղբրակ կա. ջուրը՝ սարն ի վար մեկնված տավիղի լար: Գլուղից էլ է նրևում լճված կանաչ լարը: Եվ Օսոն, հայացքը փաթաթած այդ լարին, գնում է՝ մի քայլ մեծ, մյուսը՝ փոքր: Աղբյուրի առջև ծնրում է, քրտնած դեմքը պահում ջրի վրա, շնչում ջրի բույրը: Իսկ աղբյուրի քարին արյան, յուղ ու ծովի սևացած հետքեր կան: Մոմ են վառել ու արել մատաղ: Աստծո՛ւն: Զէ՛, հեթանոս պաշտամունք է սա:

Ձորապանկին ՆՏո պապը բաժանվում է Օսոյից: Հայացքը սոսերի տակ գցած գնում է փուշ հավաքելու՝ Արշաձորից, Քանդած բերդերից: Մարդահասակ են փշկրը, մի կալ տնդում՝ երեքը-չորսը: Պապը ձեռնոց չունի, փշերը բոով հավաքում, բերում է իրար: Լետո խուրճը առնում է թաց մեջքին, խրճի վրա մանգաղն ու բամբակյա բանկոնն են, ճակատի վրա արյունով լցված-կլած կնճիռների կուլտ կա, ճղպացող քրտինքով:

ՆՏոն ծունկը սեղմում է հողին, ատամները՝ իրար, սոթի է կանգնում: Օ՛, սար է շալակել պապը: Թը՛մփ, թը՛մփ, թը՛մփ... Ձոր ու սարով, արտերի միջնակներով, թի ճամփա է՝ ճամփի եզրով ծանր ու մեկ քայլում է: Հացատան գոանը շալակը վար է դնում, սոթերը՝ մեկնում. «Օ՛ֆ»:

- Հարս... Հարս, գառ, թանջուր բեր:
- Գոնն փշախուրճը հեռացնե՛ր մեջքից...
- Զէ՛, էսպես լավ է, դու չես իմանա, հարս:
- Քրտինքի կաթիլները լուռ ու մունջ ընկնում են թանջրի մեջ, կաթկըթում են դեմքից, ձեռքերից:
- էս ի՞նչ է, պապի:
- է՛, դու դեռ փոքր ես, գառնուկս, չես հասկանա:
- Պապի, ծակում է:
- Ծակո՛ւմ է: Բա պապի թիկունքը ինչո՞ւ չի ծակում: «էլ ծակելու տեղ չի մնացե՛ս»:
- Պապ, ծակում է:

Լիմա թող ծակի, ոչինչ, դրանից վնաս չկա... Բայց... էս ամառ-միսս երիխան որ պապ գարձավ, Արշաձորից փո՛ւշ պիտի բերի: «էղպիսի բան չի՛ էղնի... Աշխարհքի անհծք մեկնակ մեղ վրա՞ նետած պիտի մնա»:

Պապը խուրճը հեռացնում է մեջքից, զայրացած կանգնում սոթի:

— ՆՏո, դադրե՛ր ես:

Վառո նանն է՛ աչն ու գլխաշորի ծայրը շուրթերի մոտ պահած: ՆՏոն չի նայում, անծայտուն է, չի մաքրում փուշ ու քրտինքով շաղված դեմքը: Թաց մեջքից մուխ է ելնում, ինչպես թաց հերկից:

- ՆՏո, կով էս փուշ կուտե՛:
- «Կուտե՛՞ս» նան, դու չգիտե՛ս, կուտի, թե չէ: Ամեն տարի այդպես չէ՛: ՆՏո պապը հինգ-վեց փուշ գցում է մսուրը՝ «Կեր պրծի, մի փունջ խոտ տամ»: Կո՛վը պոզերով փուշը մսուրի պատից պատ է ըջում, գցում սոթերի տակ, թափ տալիս դուխը, նայում տիրոջը, բառաչում: «Կդան-գրտվի՛ս: Մեղը չունիս,— ՆՏոն մոտենում է, շոյում,— կեր, իմ հոգին, կեր... է՛, ջսնրմ, անասունի մեղքի տակ է կմտնիք»: Լետո ստիպում է. «Կե՛ր»:

- ՆՏո, կով էս փուշ կուտե՛,— նանը կրկնում է հարցը:
- էվե՛լ-պակաս ի՞նչ կխոսես, հեռու իմ աչքից,— պոռթկում է ՆՏոն:
- էս մարդ ծուռ է:
- Վառո նանը հեռանում է, քայլերը մաշիկի, աչք շրթունքների մոտ, փեշով ափիլում է հացատան շեմը:

Գարնան գիշերին Օսոն պառկում է լուսամուտի դիմաց, բացում լուսամուտը, ափանջ պահում ձոր ու ձորերի ձայնին: Խը՛շշ... Լեղեղ է գնում ձորերով, լեռներում ձնհալ է: Գրխկ, գրխկ... դրդում է ձորը, պատուհանի ապակիները զրնգում են, հեղեղը ժայռաբեկորներ է գլորում: «Մեկ... էրկու...»,— հաշվում է Օսոն: Մեկը մեծ էր, մեկը՝ փոքր: Մեկը գնաց, է՛, ձայնը որտեղի՞ց է գալիս, մեկը կանգ առավ. թիկունքը դեմ արավ ափի ծայռ ու քարերին, կանգնեց, Օսոն գիտե՛ որտեղ, ստավտոյան կերթա, կկանգնի կողքին: Մտքով շարժվում է հեղեղի ափով: Սիլավահունին ափ կա, որ քար ու քարակույտ չէ՛ հող է: Հողեղեն ափը եղ է, քիչ ձգվող, շուտ կտրվող: «Մի բուռ հող է, մի ծիլ կանաչ, կքանդի, կտանե»,— տնքում է հանդապահը, բորբոքում ծխախոտի կրակը: Կրակը պատուհանից դուրս է գալիս, կպնում աստղաշոր գիշերանոցով երկրներին:— Զլուսացա՛վ, ջաղաց չըջե՛...»:

Զրաղա՛ց: Որտեղի՞ց ջրաղաց, Գիշեր է, Օսոն կրակի մեջ է: Ձորում ջրաղաց եղել է, անունը ջրաղացպանի անունով՝ «Սաղարի ջաղաց»: Լի-

մա ծառերը կան, ջրաղացը չկա: Կան մուր ու այլուր կերած քարերը: Մալ կա՞ փայլը ջրաղացպան Ղազարի բամբակյա շորերից առած: Նան կան իրար «ուսող» ծաղկատար, Լրկաթաօդ գոտիներով ջրաղացքա-րները:

Հիմա գետինը ջրաղացի մի բար է, երկինքը ջրաղացի մի բար՝ մի բուռ աղուն— «եսալարի ջաղցի» բեկորներն են աղուն:

Գյուղում էլեկտրազայ կա: Բախշիկը «ջաղցիպան» է:

— Քու հոր կապի՞ր՝ քեզ չի սազե:

— Օտո, ինչ՞ու:

— Քունդիր շունիս, կլո՞ւ չես թխի... Կերթենք օդորմած հոգի քու հոր մոտ...

է՛, դաշտապահ՝ Օսոյի ջրաղացը մնացել է ձորում: Հեղեղը կըշի հանկարծ, ձորերը վիշապ են դարձել, խը՛ւ... Գը՛խ, Կը՛խ...

Դա գարունքին:

Իսկ ամառն ու աշնանը անջուր են Քարազլիս ձորերը: Կամ գլզան մի աղբյուրի ջուր է թափվում, փշրվում, դու տալիս: Չորերը ծուլվիլ են, ժայռաշուրթ, արև խեղդող Անդանդի վրա կախվում է մասրենին, թևի տակ առնում է մի գանձակ ու սպասում դիմ մի պաասուն... «Քեռի, ինձի ծաղիկ կրերի՞ս»:

— Խն ճեռ, — Օսոն ժպտում է, հետո ընկնում մտքերի մեջ:

— Մեր էրգիր էս ծաղիկից կա՞ր:

Չի հիշում: Դե, շորս-հինգ տարեկան էր, որ թողեցին էրգիրը: Ն՛ւ պապն ուտում է կար: Ժնչ ծաղիկ էստեղ կա, Մասնո սար ու ձորում կար: Ինչ էստեղ չկա, կեսեղ կար... Բանջար կար, իսկվրձիլ, նուխիկ... Մասնա՞ կար: Հարսներ դանակով կկտրեն, դոդ-գոդ կժողվեն ծառ ու քարի, գաղբի վրայն... Բեռ ու բարձով էրգիր էր, լսո՞ւ:

Դաշտապահ Օսոն ամենաշատը ծարավից է նեղվում, Բանակից հե-տը բերած տափաշիշն ի՞նչ է որ, ճար լինեն, մի կու՞մ ջուր կկախեն կոդ-րից, էրգրի պես չէ. «Ամեն քելքին ախպուր կար, ամեն արտի գլխին՝ ախպուր, — Ն՛հա պապն է ասել, — քո պապ տաս արտ ունի, տաս ախպուր»: — Օսոյին է ասել:

Նվ դաշտապահ Օսոն ամենաշատը ծարավից է նեղվում: Ու ոտա-տեղերն ընարևով կածանով իջնում է: Իսկ որտեղ քարերին փաթաթված կածանն է վերջանում, այնտեղ խոժոռագե՞մ ժայռ կա, ոտքերի դիմաց՝ երկնքից թափված աստղեր: Մեխ ու նալ են խփել կաշիկլուտացող քարի մեջ, որ շար աչքը խափանվի: Մի քանիսն էլ Օսոն է խփել:

— Օրհնվիս դու, օրհնվիս, — ասում է Օսոն: Աղբյուրի՞ն է ասում,

ժայռի՞ն է ասում, ձորի՞ն: Ամենքին էլ: Ամեն մեկին մի քիչ հասնում է դաշտապահի օրհնանքից:

Չուր փշրվելով իջնում է վար: Ամեն կաթիլ մի դաղձ է դառնում, մի պատաստիկ, կանաչ անձրև է մաղվում որձաքարերի վրա: Չորի հատակը թացվում է, և այդտեղից ձորը դառնում է «գետ»: Թավալվում է, փրփրում, դու տալիս, մինչև որ մի տեղից, ձորալանջով ձգում-հանում են: Մի կու՞մ է մնացել:

Ժայռաճեղքից հլճալով դուրս է գալիս մի պուռ ջուր: «Ճլճան ախպուր»: Ճեղքից ընդերքի ձայնն է լսվում:

— Փառք քո զորոթյան, — ասում է Օսոն, ժայռին էլի նալ ու՞ մեխ է խփել: Ժայռը տեղ-տեղ սնացել է, վրան աղավնու փետուրներ կան: Սեղին վառո հանը ամպագույն թևուղիսով մի աղավնի է տվել Օսոյին:

— Օտո, գառ, թող Ճլճան ախպրի քարին ուր կերթա-կերթա:

Նվ քարի վրա աղավնու ամպագույն փետուրներ կան, ու կանաչ լուրթերով ժայռը դանգակատնից ընկած քար է դարձել:

Մլընգ, ճըլտ: Մլընգ, ճըլտ: Ճլճան աղբյուր: Քարեղեն մի բեկոր ևորապնակից նետվել է, բերանբաց ախանջ է դնում: Օրվա մեջ մի քանի կաթ ընկնում է ժայռաբեկորի վրա, և դաղձ կա այնտեղ՝ քարի միջից ձյած, ուրց կա և հոպոպի հաց:

Անցած ամառի Օսոյի քանակի ընկերը բազաթից հյուր եկավ:

Գյուղամիջում հարցրեց.

— Երվանդյան Մարկոսի տունը ո՞րն է:

— Մարկոսն ո՞վ է, — իրար երես նայեցին, — մեր գեղ Մարկոս անուն չկա:

Հյուրը դարձացավ, հետո նկարագրեց Երվանդյան Մարկոսին և ստաց ամենազորավոր նշանք.

— Մի թև չկա:

— Հա՛... Մեր Օսոյին կու՞ղ, — ժպտացին, — Օսոյի ազգանուն Երվանդյան չէ՞... Հա, էլի՞, Օսոն է... Մարկոս... հա՛, հա՛, հա՛, Մարկոս, չէ մի Մարկոսիտո... հա՛, հա՛, հա՛:

Օսոն մի ձեռքով գրկեց հյուրին, զարմացրեց.

— Շատ ևս ուժեղացել, Մարկոս:

Կորած ձեռքի ուժը մյուսին է տվել:

Գառը հասցրեցին Ճլճան աղբյուրի ոտը:

— Քու ձեռքով մորթե, ախպեր:

Աղբիկը մի կճու՛ճ մածուն բերեց և մի կապոց լավալ:

— Ի՞նչ գեղեցիկ աղբյուր է:

— Գեղեցիկ էն կեղնի, թե ջուր մի գիրկ դառնար:

- Չէ՛, Մարկոս, սա ժլատ գեղեցկութիւն է: Նուրբ է:
- Քու ասածն է,— համաձայնեց Օսոն:
- Քանի՞ գառ ունես:
- Մնաց շորս:
- Կերութեամբ մեջ ես, էլի:
- Հա՛:

Չասեց, թե՛ հինգն է եղել, որ մնացածը պիտի վաճառի, հայ գնի. «Տարին կրաշտ է, աշխօր՝ փուշ»:

- Մարկոս, դու մի երգ էիր ասում, հիշո՞ւմ ես:
- Մոռցվո՞ւղ երգ է:

Օսոն միայն մի երգ գիտեի: Հետը կոնիվ տարա՞վ, ես բերեցի: Թե հարսանիք է՛ էդ երգն է, թե ոտքերը դադարել են, նստել է մի քարի՛՝ էդ երգն է: Մեկ է ու կա: Ուրիշ երգ սովորելու ոչ ցանկութիւն ունի. ոչ միտք: Վերջին քառատողը ասում է երկու անգամ, ձեռքը խփում սեղանին՝ թե հարսանքատուն է, կոպալով խփում է քարին՝ թե ձորապտունն է.

Չոր ե՛րբ մեամ էլու դռներ.
Էրթամ ժողովմ զիմ խեղճ գառներ.
Մուքիմ զիմ բաղան ու ծառներ.
Չարթներ, յառ, մեներիմ յուրի...

— Ապրես դու, Մարկոս, կլանք ունենաս, ինչքան երգես, կլսեմ: Էդ երգի համար էլի կգամ:

— Իմ աչքին:

Ճլճլան աղբյուրի մոտից հյուրը հեռացավ օրորվելով, մաքում Օսոյի երգը:

— Միրեցի ձեր ձորերը, Մարկոս:

Իսկ ձորերը ծուռվիզ են, ժայռաշուրթ, դժգոյփացող: Չորի հատակում սեղ ու պատուտակ կա, ձորապտունների կախված մասրենի, եթե անձրև է եկել՝ նաև փունջ-փունջ խոտ: Մազլցում են, պոճկում, պոկում ճյուղ-ճյուղ խոտերը:

Թե անձրև չեկավ, օձը կախվում է մասրենու ճյուղից, թույն թափում ժայռերի վրա: Արոյի թուռը տեսավ օձին՝ կաղաղակի, կուռլի, կքարկոծի, իսկ Օսոն երեսը շուտ կտա, տնջալով կքարձրանա ձորի կաճանով: Չորապտունկին կարկատան արտ կա, մեջը կուլ եկած մի քարոց:

- Օսո, արի հաց կեր:
- Նոր կերա... Չոր կա՞:
- Սարի արտեր հասա՞ծ է, Օսո, լի՞ք են, դարդա՞կ:

Օսոն իսկույն չի պատասխանում. հիշում է, որ երեկ նախագահը մատը թափ տվեց.

- Հանդապահ՛ Օսո, դու պանիկյորութիւն ես անում:
- Ինչութի՞ւն:

— Պանիկյորութիւն. քեֆիդ ման ես գալիս և ազգում մարդկանց սրամազրութիւնների վրա. թե՛ արտերը դատարկ են, էսպես, էնպես: Թույլ սուր կազմակերպենք-ավարտենք հունձը, ինչ եղավ՝ եղավ:

Հիշում է և պատասխան տալիս հարցին.

— Սարի արտեր էստեղից լավ են. գարնան սեղաններուն ջրվան, լավ աշխատեք, ժողովուրդ:

— Օսո, նախագահը կաշառք է տվե քեզ, հա՞:

Հանդապահը լսում է, հեծնում ձեռնափայտին, հայացքը կախում: Հիտո աննկատ հեռանում է, իսկ երեկոյան նորից է գտնում Խեկին ու ոչ մեկ, ոչ երկու:

— Խեռ, ջրի տեղ կիմանամ, մեկել օր դուս: Էս մեկ հաստատ չուր է:

— Որտե՞ղ գտար:

— Վերին ձորի էն ծակ քարի տակ: Ասա ո՞նց իմացա, Խեռ, նստա հանդիստ առնելու, տեսնիմ քարի տակից ձեն կելի, կխշշա: Քու ինձեներ ընկերոջ լուր ուզարկի՛ գա:

Խեկից գլուխը կախ քայլում, գլուղից դուրս է դալիս, տրորում ձորապտունի կածանը, (գիտե, որ Օսոյի ասածը հորինած է, բայց գնում է): Հեծնում, ծաղված կածանի կշտին խաշքար կա: Ետաշքարը մենակ ձամփորդ է, գնո՞ւմ է, գնում, ձեկները թուլացել են.— Խեկից միշտ այդպես է մտածում հաշքարի մասին: Կածանը փաթաթվում է խաշքարին, անցնում, Խեկից չի անցնում. նստում է դեմ-դիմաց՝ ուշադիր նային է նրանը: Վաղուց նկատել է. խաշքարը գլխիվար է, խաշի կարճ մասը երկինք պիտի ուղղված լինի, զեպի գետինն է: Նրբվանի՞ց: Ո՞վ գիտի, զուցե ի սկզբանե: Կամ հոգնել՝ գորովել է, մարդիկ ոտրի են կանգնեցրել՝ և գլխիվար: Ի՞նչ իմանաս, խաշքարը հաստատ գլխիվար է՝ խաշքարի ծայրը խրել է հողի մեջ, կանգնել: «Երկնից հոգնել է»,— ամփոփում է Խեկից, ոտքի կանգնում, թափառում երկար, և լերկ, մտալլատես լուսերից ամպ է նստում դեմքին:

Անտառը սարերի ծիծաղն է,— մտածում է,— շեմ կարծում, թե անտառապատ սարի ընդերքում մի բան լինի, այնպես, ինչպես ծիծաղելու պահին մարդու հոգում ամեն ինչ ջնջվում է, մնում է միայն մի թեթև բան, այդ պահին հոգին դատարկ է, բայց պոնկե-պոնկե լիքն է, երբ

Ք Չարի Միտն

հոգում կոխի կա: Այս լեռները ծիծաղ շունեն, լիակ են, գորշ են ու մաշու: Ուրեմն ինչո՞ւ չենթադրել, որ այդ մոռյուսթյան տակ մի բան կա: Կա, սրանք հոգու մեջ կոխի ունեն, բան ունեն պահած: Ունեն: Ի՞նչ... Իսկ ի՞նչ լինելի, ի՞նչ ունենային պահած: Երկաթ: Չէ: Պղինձ: Չէ: Ոսկի: Չէ՛ չէ՛, ջուր: Զուր չկա՞: Երկրաբաններն ասում են՝ չէ: Դաշտապահ Օսոն ասում է՝ կա:

Խնկիկ համալսարանական տարիների երկրաբան ընկեր Հովսեփը տասը անգամ խոստացավ, մի անգամ հազիվ հաջողացրեց գալ: Օսոն ընկավ առաջ՝ ոլորեց ճամփեն, խնկիկն ու երկրաբանին կանգնեցրեց ժայռի դիմաց:

— Կխշա ու կերթա, ափսոս ջուր:

Հովսեփը ահանջ գրեց և ասաց.

— Դատարկություն է, քամու ձայն է: Զուր լինելը, քամուն տեղ չէր մնա:

— Վա՛յե՛հ, — ափսոսաց Օսոն, բայց չհավատաց, — «ձախա շատ կպահանջե՞՞ գրա համար...»:

— Ուրեմն գտնում ես, որ մեր կողմերում ջուր չկա՞:

— Չկա, խնկիկ, — համոզված ասաց երկրաբանը:

— Իսկ եթե շատ-շատ է պետք ինչո՞ւ չկա, պիտի լինի՞, պիտի գրտեն՞լ: Հող ստեղծում են. քարը ջարդում, դարձնում են հող, ջուր ստեղծելն է անհնար, հասկանո՞ւմ ես, ջուր է պետք, գտի՞ր:

— Մյուս գալուց գավազանս կբերեմ, — ծիծաղեց Հովսեփը:

— Եվ ըստ քեզ, այս սարերի տակ ոչինչ չկա՞:

— Քար:

— Դա հեշ, ուրի՞շ:

— Լսիր, — ծիծաղեց Հովսեփը, — ա՛յ, էն սարերում խարամ հայտնաբերեցիք, կար՝ գտանք, պեռլիտի անսպառ պաշար գտանք...

— Անսպա՛ռ Աշխարհում անսպառ ոչի՞նչ չկա: Անսպառ երկրաբանական տերմին է: Մի օր այդ սարերը շեն լինի և չի լինի պեռլիտի քո այդ «անսպառ» պաշարը: Եվ հետո, մի հարց. նոր հանք գտնելուց, ասենք թեկուզ՝ ոսկու, շա՞տ ես ուրախանում:

— Իհարկե, ուրախանում եմ:

— Իզուր: Ինձ թվում է, դրանից ոգևորվել պետք չէ: Գիտե՞ս ինչ, Հովսեփ, ես խղճում եմ այն բոլոր սարերին, որոնց գաղտնիքը մատնում ես: Որովհետև մարդու հարստությունը, նաև ուժը բոլորից թաքցրած իր վերջին գաղտնիքի մեջ է: Պարզվեց՝ պարտված է:

— Դու էլի էն գիծն ես մնացել, — ծիծաղեց Հովսեփը:

Այնուամենայնիվ խնկիկը երկրաբան ընկերոջը քարշ տվեց մինչև Համբերդ: Ծանապարհին Հովսեփը հա՛ կրկնեց:

— Զուր կգտնենք, եթե խնկիկը շատ է ուզում՝ կգտնենք, — ու ծիծաղեց, հետո լրջացավ ու ասաց, — ջուրը հարց է ու հարց:

Համբերդում, Աշոտ Երկաթի ավեր բերդի մեջ կրակ արեցին: Հաց ու գինու հոտ ելավ: խնկիկը շատ խմեց. խն էր, խն դարձավ:

Ես գալուց՝ Ծանապարհը խճճված թել էր. ամեն մետրի վրա ջարդվում էին «Վիլիսի» լույսերը, ամեն մետրի վրա լույսերը թափառում էին հյուսիս-հարավ:

— Զգուշ, Դերո, — ասաց Հովսեփը:

Դերոն չպատասխանեց:

«Լավ էլ անում է, որ չի պատասխանում», — մտածեց խնկիկը, — բա ինչ, զգուշը համարյա այն բանն է, երբ ամեն մեկը իրավունք է վերապահում իրեն օգտագործել երեխայի նկատմամբ. «Զի կարելի, չի կարելի»:

— Ինչո՞ւ զգուշ, գնա, Դերո, եթե կարող ես նոր ճանապարհ բացիր, ազնիվ խոսք: Մի կծիկ էլ դու կապիր ոտքիդ, քարշ տուր էս սար ու ձորի մեջ:

Քիչ առաջ էլ ասում էին՝ «Զգուշը, խնկիկ, կզլորվես, փորձա՞նք ես, ա՛յ մարդ», — և կանգնած նայելու փոխարեն, պառկած նայեց անդունդին, երբ պառկած ես նայում, ավելի ես մոտենում ցածին, անդունդին: Ամոթ է, ա՛յ մարդ, անդունդի պունկին մարդիկ, ախր, կանգնեցրել են տուն, վանք, ամբուսթյուններ, պարիսպ, ինչպե՞ս են կառուցել: Պառկա՞ծ:

— Արագ բշիբ, Դերո, ինչի՞ց ես վախենում: Բնությունը վախի զգացումը սխալմամբ է տվել մարդուն: Արագ բշիբ, նոր ճամփով գնա:

Բայց ինչո՞ւ է այդքան խճճված այս ճանապարհը: Ուրիշ ճամփաներ էլ կան, ինչո՞ւ այդպես չեն: Աշոտի կիողում, նայո՞ւմ ես, նայում, հորիզոնը վերջանում է, ճամփեն չի կտրվում: Ա՛յ, եթե այդպիսի ճամփի վրա լինեիր ավտոն, Դերոն այդքան լարված չէր լինի: Ղեկը կբռնեիր մի ձեռքով, շուտ կգար, կխոսեր: Հիմա երկու ձեռքն էլ քիչ է, լուսթյունն էլ, երկու աչքն էլ:

— Մեր ճամփեքի օգուտն էն է, որ կստիպեն լավ մասնագետ դառնանք, — ասաց Դերոն:

Լավ տրամաբանություն ունի մարդը և դա դժվարին այս ճամփեքի հետ է կապված և այս սարերի:

— Էս գեղը առաջին ծնունդ դաշտադեմցի Ֆարեի Սաքոն է՝ պորտիմ ձեռքով է կտրվե, — հիշում է տատմայր Մանիշակը:

— Հերու մի սղա Սաքոյին էղավ, մեկ՝ իր հարսին: Թծիշկ խեղճ ճծերի պորտ սխալ է կտրե...
Ֆարեին ողորմի: Իսկ Սաքոն կա, հաստատ գիտե, որ տարիքը քառասունհինգ է, միայն ծննդյան ամիսն ու օրն է կորցրել: Տեր է՝ թև առած-թուած որդիների և մի քրուկ ճծի: Մեծ որդին արդեն առանձին ծուխ է, և Սաքոյի կինն ու հարսը հաց ու թաց են փոխ տալիս-առնում, մեկ-մեկ էլ լեզվակոխվ են տալիս՝ մի քիչ որպես հարս ու սկեսոր, ալեիշ շատ՝ հարեանական պատճառներով, հարեանավարի:

Մյուս որդին բանակից եկավ, մի երկու շաբաթ իրիկունները երգ օ սուլոցով դարձավ տուն, առավոտները մարզանք արեց, գնաց գյուղամեջ, հետո թողեց և՛ երգ, և՛ մարզանք, գյուղն էլ թողեց, գնաց քաղաք: Հիմա, ամիսը մեկ-երկու անգամ՝ գալիս է: Ավտոյից իջնելուն պես նկատում է.

- Էս կինն նո՞ր է հասել էստեղ:
- Նկատում է.
- Կինույի անունը սխալ է թարգմանվում:
- Նկատում ու հիշում է.
- Սերապեղ ես, Վազո... Հիշո՞ւմ ես դպրոցում ի՞նչ էինք անում:
- Բան էլ չէինք անում, — տխրում է Վազոն և ցանկանում վանել շխրտությունը, — քաղաքում ի՞նչ կա:
- Հե՛շ, — լրջանում է, ապա աշխույժով հարցնում, — Պելիի մասին կարդացի՞ր:
- Պելիի մատի՞ն... — խեղճանում է Վազոն, — Պելին ո՞վ է:
- Բա՛... մարդ էլ Պելին չճանաչի, — ծիծաղում է:
- Ի՞վ է, է՛, — նեղսրտում է Վազոն:
- Տուտրոյիստ է, բրադիլացի. իսկականից ծերացել ես, — ծիծաղում է:

Վազոն վիրավորվում է, աչքերը ճպճպացնում, որոնում հարմար պատասխան:

- Մեծ մարդու ես ճանաչում, էլի՛, — ասում է ու հեռանում:
- Երեխաները ազմուկով շեն գիմավորում Վոլոդին: Որդու բարեին Սաքոն պատասխանում է գլխի շարժումով, մայրը՝ կոտրված ձայնով ու շաղ եկած հայացքով:
- Տունն ու Վոլոդյան իրար հետ երկար գրույց լուսենն:

¹ Սա եղել է ակնարկ, որը հետագայում հեղինակը վերամշակել և դարձրել է վիպակ մի մասը (Ս. Ի.):

— Ո՞նց ես, հայրիկ:

— Լավ եմ, — մտալլ ասում է Սաքոն:

Լուսիլուն... տան անկյունում մայրը ամաններն է խառնում, ու խտանում է լուսիլունը:

- Վալոդ ջան, հիվանդ չե՞ս: — Մայրն է:
- Չէ՛, լավ եմ:
- Լուսիլուն... Վոլոդյան նայում է երեխաներին:
- Գասից եկե՞լ եք:
- Հա՛, — պատասխանողը առաջին դասարանցին է:

Լուսիլուն... Վոլոդյայի ծխախոտն ու Սաքոյի շղարան՝ օճորքի տակ գծագրում են ծխե անորոշ պատկերներ՝ հանդիպում են ու պատահանի մոտ գառնում մշուշ:

Հետո Վոլոդյան դնում է գլուղամեջ, ուռենիների տակ շարված քարերից մեկի վրա փռում է թաշկինակը, նստում, «Կազրեկի» տուփը հանում, հանում գլանակ, կոթը թխկթխկացնում տուփի վրա, փչում, ծխում է ու ժպտում է, հա՛ ժպտում, ինքն էլ մինչև վերջ չի հասկանում՝ թե ինչու, բայց որ ժպտալ պետք է, անպայման պետք է:

- Ասվատուր, Սաքոյի տղեն իմ աչքին ուրախ կերևա, միշտ ուրախ կերևա, — շշնջում է Արոն:
- Քու աչքեր քեզ կխաբին, միշտ կխաբին, — Ասատուրը բարձրաձայն է պատասխանում: Արոն շարունակում է ու՛ էլի շշուկով:
- Մեկել օր մեր Մխիկ քաղաք էր գնացե...
Քաղաքում հանդիպել է Վոլոդին, սեստորանում կերել-խմել են և՛ Մխիկի հաշվին, հետո Մխիկը հինգ ուրբի փող է տվել Վոլոդին, պարտով էլ չէ՛ հենց այնպես տվել է: Ախր, Մխիկը շա՛տ բաց ձեռք է, շա՛տ խղճով, հենց իմացել է, որ Սաքոյի տղան փող լուսի, տվել է:

— Վալոդ, — Արոն փոխում է դիրքը, ձայնը բարձրացնում, — մեր Մխիկ անցած անգամ հանդիպել է քեզ, չէ՞:

- Հա, — խուսափուկ պատասխանում է Վոլոդյան:
- Կտեսնի՞ս, իմ խոսք ճշմարիտ է, — Արոն նորից է դառնում Ասատուրին:

Մխիկը պատմել է նաև, որ Սաքոյի տղան «ասֆալտ է կթափե», մինչև իրիկուն մրի մեջ է, ստացածն էլ՝ հե՛շ, որ Սաքոյի տղան ապրում է հանրակացարանում և որ, հարյուր տարի էլ մնա, Սաքոյի տղային քաղաքում տուն տվող չկա:

- Վալոդ, դու ասֆալտ կթափիս ու հանրակացարան կապրիս, չէ՞, — Արոն պատմածը կնքում է:

— Հա,— պատասխանը դժկամ է, բայց Վոլոդյայի դեմքին ժպիտ կա:

— Փողից-մողից քո հոր կոծանդակիս, չէ՞:

Այս անգամ Վոլոդյայն կարմրում-ծիծաղում է և մտքում հայհոյում Արոյին, Միսիկին էլ հետք:

— Վալոդ...

Արոն էլի հարցուփորձ ունի, բայց Ասատուրը չոր ընդհատում է.

— Ի՞նչ, Արո, ի՞նչ, Վալոդ, հա Վալոդ: Ի՞նչ, Հա՛ վարձով կապրի, ասֆալտ կթափե, հող կթաղե ու...— Ասատուրը լայն ժպտում է և նոր տոնով փակում խոսքը,— ու քու գլուխ կթաղե Պրծա՞նք:

Ուրեմն, Սաքոյի Վոլոդյա որդին քաղաքում է ապրում և ամիսը մեկ-երկու անգամ գյուղ է գալիս: Գալիս՝ «Կազրեկի» տուփը գոտին խրած (գյուղ գալուց անպայման «Կազրեկ» է գնում), ձեռքերը գրպանում, գնալուց՝ շուրթերը խոնավ ու յուղափայլ, մի ձեռքում ալյումինե ամանով մածոն, մյուսում՝ մի կապոց բան ու ման:

— Անցած դարնան, երբ Սաքոյի երեխաների թիվը մեկով էլ ավելացավ, Սաքոն մի ծուռ բայլ արեց ու դարձավ քարազլխեցիների աչքի փուռը:

Դաշտից ուղիղ գրուցատեղ էր եկել, թիկն ավել ծառին, ոտքերը երկարել ու ծխում էր, երբ լիքը դուլլերով մի կին փոխանցելով տեղ հասցրեց:

— Սաքո, քու աչք լույս. տղա ունեցար:

Քթի տակ խնդմնդաց: Հետո մի ճոթ պտտաքամի ելավ, փոշի ցանեց խնդմնդոցին, ու Սաքոյի դեմքը լրջացավ: Շարունակեց կիսատ թոզած խոհ ու հաշիվ, և հաշվահարերը ավելի հեռացան, մտքերը դեմով անցնող հոտի պես խճճվեցին: Ոչխարների շունը ու փորից բոլորը հասկացան, որ Այգեռափի ամառանոցի ցիցքար-պահակները էլի տապալվել են: Ամեն մեկը հոտի մեջ փնտրեց իր ոչխարները՝ աչք ու ժպիտ դիպցրեց նրանց լի կրծքերին ու հովիվ Ավգիին: Մեկ էլ Արոն ասաց.

— Հեյ, հեյրան, Ավգի, հեյրան, այգեռափոցոց մերիկ նորին լացաքորի է:

Ավգին, երբ հոտը քշում է գյուղի թիկունքն ի վեր, երկու տեղ կորցնում է հորիզոն ու արև, մի տեղ աշխարհին կոպ-կախ է նայում, ամպերի միջից, հետո գնում հասնում է Քերզասրի փեշը: Այդտեղից դեռ օրենք-սահմանագծով իրավունք չունի՝ դաշտի գյուղ Այգեռափի ամառանոցներն են: Բայց Ավգին խախտում է սահմանը, և հոտը կուշտ-կուշտ բերում է գյուղ:

— Այգեռափոցիք ուզենան, մեր հաց ու թաց կկտրին, ժողովուրդ ամիս յոթանասուն-ութանասուն մանեթի գլխից անցնին, առանձին հանդապահ բռնին, ի՞նչ կանենք,— իր կարծիքը հայտնեց Պետրոսը:

Կես ու պոստ, կողմ ու դեմ պատասխան տվին, հետո Պետրոսը իր ոչխարների ետևից գնաց, Սաքոն էլ՝ իր:

Բակում, երբ տղան կանգնեց ու նորածին մասին իր իմացած պտմութունն արավ՝ թլոր ու շնչակտուր, Սաքոյի աչքը դիպավ նրա պտղած պորտին ու հանկարծ հիշեց Պետրոսի ասածը. «Ամիս յոթանասուն-ութանասուն մանեթի գլխից անցնին...»: Հացի նստեց՝ էլի միտն ընկավ և, լիմացավ ինչու, յոթանասունը գցեց մի կողմ, առավ ութսունն ու սկսեց հաշիվ-մաշիվ անել...

«Քիչ փարա չէ՞...»,— համոզվեց, անկողին մտավ, բայց մտքով մնաց հաշվի հետ:

Մյուս առավոտ, դաշտի ճամփին, Սաքոն պոչ հայացք կայցրեց Պետրոսին ու փախցրեց, ինքն էլ լիմացավ, թե ինչու՞ աղապես Գիշերը մտքով անցել էր.

«Կպատահի՞ Պետրոս հանդապահ դառնալու միտք ունի»: Նորից հիշեց իրիկվա հաշիվն ու թիվը և ինչքան մտածեց, այդ միտքն ավելի հավանական թվաց: Եվ բերան բացեց-փակեց... վերջը չդիմացավ:

— Պետրոս, կպատահի՞,— ուղում էր ասել պահակ դառնալու միտք ունես, բայց վտանգ զգաց (զուցի Պետրոսը ամենևին էլ պահակութան միտք չունի, ինչու՞ հուշել) և ծոցը խոսքը,— կպատահի՞ այգեռափոցիք սարին պահակ բռնեն:

— Թե խելք ունենան:

Եվ Սաքոն պահակութունը հաշվեց սկզբում երկու ու կես, հետո երեք ամիս, ապա երեք հատ ութսուն գումարեց իրար, կլորացրեց հաշիվն ու շեղ շափեց Պետրոսին:

— Անձրև ուղացավ, խանձան արտեր,— ասաց Պետրոսը:

Սաքոյի պատասխանը մտքում եղավ:

«Թու անձրևի մասին ի՞նչ կմտածիս. հանդապահ կպառնաս, կապրիս»:

Շաքաթ էր, որ Սաքոյի ուշքն ու միտքը շաղ էր եկել: Զրուցում էին, սուս էր մնում: Խոսքն իր կողմն էին ուղարկում, ուշ էր գլխի ընկնում: Միծաղում էին, ծուռ ու մուռ ժպտում էր: Միայն Պետրոսի ասածներն էր գցում ատամների տակ, տանում-բերում ու կապում Այգեռափի սարի պահակութան մտքին: Պետրոսի տղան գետինը թնդացնելով անցնում էր, Սաքոն նրա ոտքերի թափը վերագրում էր հոր տված կարմիր-կոշիկ խոստմանը:

Յա՛, կրակ-փորձանքի մեջ էր ընկել Սաքոն, ինչքան ուզում էր սարն էլ, պահակութիւնն էլ հեաւը, մտքից պցել ոտքերի տակ ու գլուխը կախ գնալ իր բանին, չէր ստացվում:

Այդևտափից դարձավ ձիով: Ճամփից դուրս եկավ և սար ու ձորով բռնեց գյուղի ուղղութիւնը:

Եվ պահակութիւնն էին տվել՝ ութսուն ոտքի ամսականով, և ձի՛ թամբ ու սանձով: Ու Սաքոն հեծչալ էր, մի տեսակ իշխանատեր. անորոշ մի պատգամ էր աչք բացել, խլրաում էր հոգու ծայրերում: Զգացում էր՝ գոյակի վրայից հող ու փոշի թափ տալու, գոյակի պատռվածքը կարելու կամ հննց նոր-նոր գոյակ ունենալու ցանկութիւն նման մի բան: Վատահ հայացքով ակոսում էր աչ ու ձախ, աչք էր կախում երեսցող հոտ ու մարդկանց վրա:

Սաքոն կանգնել էր ասպանդակներին, բարձրացել թամբ ու ձիուց, ձի էր խթանում:

Ձին Սաքոյին հիշեցրեց նաև կովի տարիները, Հեծչալ էր... «Արծիվ դարկվով, նոր ձին շտաով Արծիվ անուն, իրար շեկու չհասկացանք»:

Իսայց միտքը շատ շնաց ճղճղված օրերի ետեկից: Վախճորով մի ձայն կարակցվելով բարձրանում, հասնում էր մինչև կոկորդը, զրթալով կուլ գնում, գառնում ետ գալիս նորից. «Քու արած արած չէ, Սաքո... Ո՞ւմ հանդին պահակ դարձար: Այգետափցո՞ց... Առավոտ ձին ո՞ւմ վրա կըշխս, քու գլուզացո՞ւ...»:

Ձիգ էր անում ականջը գոց պահի՛ կացահարում էր. «Սաքո, քո արած արած չէ...»:

Հայացքը սար ու դաշտից հավարվեց, խիճքարի պես ընկավ, արդեն ինքնազուխ, ձիու ամբակների տակ: Կախ ընկած կոպերի գեմով մարդիկ անցուդարձ արին:

Նախագահը մատ թափ տվեց:
Զրբաժինը ցուցակից շնչեց իր անունը:
Ասատուրը քմծիծաղեց. «Սաքո, Բազզազ խորման մի արասի է:

չէ՛ս էրթա...»:
Նհոն կորեց գեմը, կոթնեց ձեռնափայտին, ծանր ու մեծ վերուվա-
րեց գլուխը, «Լատ, քո օղորմած հեր թասիբի գերի էր, ինչո՞ւ կավերիս իր
անուն...»:

Մանիշակը թիկունքից շանչ արավ ու ծղրտաց. «Անխճի քու ծնունդը»:
Պետրոսի տղան պատի ետեկից քարով զարկեց ձիուն ու փախավ...
Եկան-գնացին էլի ու էլի մարդիկ՝ խառնված աչքունքով, քմծիծա-
ղով, հայհոյելով, մատ թափ տալով:

եվ... ձիու սանձը ամուր քաշեց, Ձին դժգոհ վրնջաց, ծամեց, զըն-
գացրեց պողպատյա լիամենքը, կրճապրեց ատամները, գլուխը թափ
տվեց ու դայրացրեց Սաքոյին: Սանձով չէ, մտրակ ու շրխկոցով ձիու գլու-
խը շուտ տվեց դեպի Այգետափ: Ծանոթ գլուզը ցուցլաց ձիու աչքերի սև
հայելում, ձին փնջաց, ուղեց վարդ վերցնել, բայց գտավեց: Զգված
սանձը ձիու գլուխը բարձրացրե՛ց, բարձրացրեց հասցրեց Սաքոյի գլխին:

Սաքոյին թվում էր, թե մի բան՝ շա՛տ-շատ կարևոր բան, ընկավ
ու մնաց այնտեղ, որտեղից շուտ տվեց ձիու գլուխը: Թվում էր նաև, թե
հազար բան շաղ է գալիս, հազար բան ձմոթվում է ձիու ամբակների տակ:

Ախր, մտքով նա վազո՞ւց ստացել ու ծախսել էր պահակութիւն
վարձը: Բաշխել՝ տեղը-տեղին: Վերջին երեք ուրբիանոցն էլ թողել էր
գրպանում, մտել խանութ, բացել մի շիշ օղի, հչուրասիրել բրեզազա-
վար Հակոբին, ջրբաժնին, Պետրոսին: Մի բաժակ էլ ինքն էր անուշ արել,
սրբել բերանն ու փաթաթել ջգարա:

Ձէ՛, այդ բուրբից ձեռք քաշելը դժվար էր:
Եվ ինչ-որ տեղից, գուցե եղունգների տակից, գուցե ձիու ամբակնե-
րից մի ձայն տրորվում, կանչում էր. «Սաքո, ախր, էսպես շեղավ...»:

Գեպի իր Այգետափը ոտք վերցրած ձին նորից գայրացրեց Սաքո-
յին, մտրակը նորից շրխկաց ու խճճվեց ձիու բաշի մեջ, և ձին նորից
շուտ եկավ Քարագլուխ:

Մշուտ օր իրիկնամուտին, երբ կապույտ մշուշ մազվեց գյուղի քա-
ր-նձմարներին, հովիվ Ավդին գլուզեկրից բռնեց, թաղեթաղ անցավ,
վնգացրեց.

— Բա հալալ կաթնակեր իր գեղ ու բարեկամին կթողնի, պահա՞կ
կկայնի ուրիշ հանդին:

Քարագլուխ փնջաց: Դուռ ու տանիքից մթաշաղախ խոտք ու հայացք
թափվեց Սաքոյի տան գլխին: Քիչ բան չէ՛ր. գլուզում ինչքան կով ու
ոչխար կար, բուրբի գնչին Սաքոյի մտրակը դիպել էր: Կաթով լի ինչ-
քան աման կար, Սաքոն շուտ էր տվել:

Եվ Քարագլուխը փրփուր-ալիք տվեց:
Նախագահը գրասենյակ կանչեց: Սաքոն ո՛չ դուրս ելավ, ո՛չ գրա-
սենյակ գնաց: Կնոջ վրա գոռոռաց, երեխաների ու ձիու վրա ձեռք բարձ-
րացրեց, հայհոյեց անհասցել:

Իսկ մի քանի օր անց, երբ տնամերձը կտրելու լուրն ականջն ըն-
կավ, դիմալուսին ձի չհեծավ, չգնաց սար. նստեց տնամերձի պատա-
շարին, ծխեց, աչք ածեց շուրջըրտը, ծխեց, սպասեց: Ու երբ փողոցում
երևաց նախագահը, Սաքոն երեխաներին ազմուկով հավաքեց տնամերձի

կենտրոնում, հրմշտեց-կայցրեց իրար, խփեց փոքրին, էլի խփեց, որ ձայնարկու լա, հետն էլ նայեց նախագահի կողմն ու բարձրաձայն ասաց. — Տնամե՛րձ կկտրե... թող կտրե՛... Տեսնենք էս էրեխեքի պատասխան կտա՞:

Հետո հարցը լուծած, հաղթանակած մարդու նման ձի հեծավ ու գնաց սարու Այդ օրը ահագին ինքնավատահ էր, թույլ տվեց, որ Ավգին հոտը մինչև Մեծ առվի մոտ տանի: Իսկ երեկոյան գնաց դշուղամեջ, ճանապարհին մտածելով բարև տալ ու առնելու մասին: Մյուս իրիկունն էլ երևաց դշուղացիների աշքին: Բարենն չպատասխանեցին՝ վիրավորանքը կուլ տվեց, խոսք ասաց: Զպատասխանեցին՝ անտաշ ու անորոշ մի բան սուլեց, ընայած սուլել չէր իմանում: Հետո էլ երեսը պնդեց, ջրբաժնին բաշեց կողմ.

— Սար խոտ ծնկահար է, առավոտ էրեխեքին ճամփե...
Ջրբաժնիք աշք-ունքը խառնեց, ընայեց Սաքոյին, բայց ոտքն էլ ոտքի առաջ չգցեց, և արևից առաջ, երեխաներն առած, սարում էր: Այգետափի սարի Սաքո պահակը Քարազլիսի ջրբաժնին բարև տվեց ու անցավ, Ետ եկավ, հացի կապոցը բացեց, կանչեց ջրբաժնին: Հետո նայեց երկնքին, ասավ.

— Անձրև չեկավ, շորացան տնամերձներ:
Գնաց, դարձավ եկավ, խրձեքը տեղափոխելու համար առաջադրեց ձին, էլի նայեց երկնքին, էլի ասաց.

— Ամպշող է, բալթի անձրև գա, շորացան տնամերձներ:
— Մթնեց, տղին կուղարկիս ջուր տանե... Նախագան լիմանա, — ջրբաժնիք գործարքը կնքեց:

Այդ երեկո Սաքոն առաջին անգամ մոտեցավ օրորոցին, բացեց նորածնի դեմքը, ժպտաց: Ժպտաց նաև կնոջը.

— Տղին անուն չգնի՞նք:
Վաղուց կինը ոչ կարգին մի բառ էր չսել Սաքոյից, ոչ տեսել նրա ժպիտը. հուզվեց ու սիրտ տրավ.

— Սաքո, աստված սիրես, ձին դարձրու տիրոջ...
Սաքոն նորից մոայլվեց: Գիշեր գիշերով մինչև լեզվի ծայրը հասած բառերը կուլ էր տալիս, բայց ականջների մեջ զնդում էր. «Սաքո, բո արած արած չէ»: Եվ միտք ուներ ամիսը կտրացնել, իջնել գաշտի գյուղ, ձին էլ վերադարձնել, պահակությունն էլ:

Ամիսը լրացավ: Սաքոն իրիկունը աշք փակեց՝ ձի ու պահակությունը թողնելու որոշմամբ, վարձեց՝ գնաց սարու Քնեց՝ որոշմամբ, ելավ, վճիռը գցեց ձիու սմբակների տակ, գնաց սար:

Մի օր էլ, պահակության բառասունքը շրջաբաժ, այգետափցիները

րոշ ու հոտով սար ելան, Բերդասարում հանդիպեցին Սաքոյին, բեռ բարձան թիկունքին, թե՛ կարգին պահակություն չես արել և հենց այնտեղ էլ պահակությունն ու ձին առան ձեռքից:

Սաքոն գյուղ իջավ ահագին խառնված հաշիվներով: Այգետափցիներին հիշեց՝ արագացրեց քայլերը, գրասենյակ ու զրուցատեղ հիշեց՝ սաքը կախ գցեց, Հետո նստեց կարգին միտք ու հաշիվ անելու, հաշիվները ավելի խառնվեցին ու ձայնն ընկավ ականջը.

— Վայ, Սաքո՛, Սաքո՛:

4

Վաղոն հնձվոր է, կալվոր է, ջրվոր: Յոթներորդ դասարանից, Գրպրոցական արձակուրդների ժամանակ վաթսուն-յոթնասուն աշխարհ գցեց, բրիգադիր Հակոբը գովեց, խրախուսեց, ասավ.

— Վաղո, թե տարին բոլոր աշխատես, գնա, հազար աշխարհ կունենաս: — Ասաց, — ձեր տուն տղամարդ չկա, դու ձեր տան տղամարդն ես, դու արի իմ բրիգադ՝ վարդի պես պահեմ:

Եվ Վաղոն թողեց դպրոցը:

Երկու տարի աշխատեց Հակոբի բրիգադում: Աշնանը պարկ-պարկ ցորեն տարավ տուն, տղամարդու պես բերքը բարձեց սայլին, տարավ տուն: Մայրը ուրախացավ, հետն էլ սրեց աշքերը.

— Վաղո, գառ, մնացիր առանց ուտում:

Հետո Վաղոն հորթապահ դարձավ: Ամռանը հորթերի հետ ելավ սար, փայտից հորթ բանդակեց, սարվորների հետ ուղարկեց մորը, փայտից Թուխ Մանուկ բանդակեց՝ ուղարկեց Վարդո մարերին, փայտից եղնիկ բանդակեց՝ ուղարկեց դպրոցին, Նհո պապի համար՝ ծխամորձ, Ասատուրի համար՝ տերոզորմիա... Հետո ֆերմայի վարիչը պատվեր տվեց.

— Վաղո, թե Գևոյի պատկերը քաշես, աշունքվան էս շալ հորթը պարզե կստանաս:

Եվ Վաղոն մի թիզ փայտի վրա փորագրեց Գևոյին՝ ձեռքերը գրպանում, բերանը բաց, մի ոտքը երկար, մեկը՝ կարճ:

Դրա համար ֆերմայի վարիչը արտակարգ իջավ սարից. բանդակը կախեց զրուցատեղի ուռնուց:

Դրա համար Գևոն գնաց սար. Վաղոյին ձեծեց:

...Հինգ-վեց տարի առաջ Վաղոն սարից իջավ, գնաց բանակ: Հայրուններ, որ համբուրեք ճակատը, հայրը զնացել էր կոխվ ու ետ չէր դարձել, Վարդանուշ մայրն էր՝ փաթաթվեց որդու ոտքերը.

— Վաղո, — ասաց, — դու կովի առաջին օրվա ծնունդ ես, գառ,
չար օրվա ծնունդ ես, զգուշ մնա:

Զորացրվեց՝ շատ էր փոխվել: Բեղ ու մորուք ունեւր, մատին՝ մատա-
նի՝ պղի՞նձ էր, ոսկեջրած արծա՞թ, բայց ոսկի չէր: Կրծքանշաններ ունեւր,
երեք տեղ «տողադարձ» էր արել, շարել երեք «տողի» վրա: Վարդո մա-
րեն շոշափեց կրծքանշանները և հիշեց, որ տղան շնորհքով է ու հարց
տվեց.

— Վաղո, լառ, էս պիկները դո՞ւ ես շինե՞ս:

— Հա՛, մարե, — ծիծաղեց Վաղոն:

— Աստված էվելի շնորհք տա, լառ:

Մի շաբաթում կրծքանշանները մեկ-մեկ բաժանեց՝ թաղի յոթ երե-
խա, տղա-աղջիկ, դարձան մեղալակիր, իսկ առանց կրծքանշանների
դինվարական զգեստները մոր աչքին երևացին հասարակ ու անզուր-
«Տղին շոր է պետք», — մտածեց:

Խանութից գնեց 48 շափսի կոստյում (բանակ զնալուց Վաղոն այդ
շափսին էր), փոքր դուրս եկավ՝ փոխեցին 48-ի հետ: Փոքր էր: Տաղը
ոտրլի ավելացրեց՝ վիզրից 50-ը... Յա՛... Վաղոյին պետք էր 52 շափ-
սի կոստյում:

Վաղոն հազավ կոստյումը, ֆոֆոաց հայելու դեմ, ինքն իրեն ժպտաց
և աչքով արեց, հիշեց մոսկովյան պարերի հրապարակները, պատկերաց-
րեց, որ երեկոյան բաղաճացիական զգեստով է պարում նինայի հետ
ու ֆոկսորտաի պտույտ արեց, հետո հայելու մեջ տեսավ իր գրկած
դատարկությունը և մառյվեց: Կարոտեց Մոսկովային, և՛ պարերի հրա-
պարակին և՛ նինային, և՛ բանակին:

— Ծս էստեղ չեմ ապրի, — ասաց բարձրաձայն:

«Ընեմ հորթարած, ֆերմայի վարիչը ֆոսցնի, թե Գևոյին քանդակի՝
հորթն ուզես, Գևոն էլ դա ինձ ծծի... կուտի», — և գլխի ընկավ, որ
իրենց գյուղի բարբառով չէ մտածում:

Մայրը տխրեց. Վաղոն, միակ զավակը՝ դեռում է, ինքը մեռակ մնալ
չի կարող, իսկ Վաղոյի հետ ո՞ւր գնա, անցկացրած լավ ու վատ օրերը
Քարադուրի գյուղում է եղել, հիմա բաղաք գնա ի՞նչ անի: Հարևանու-
հին խորհուրդ տվեց.

— Վարդուշ, տղին կարգե:

...Խնամախոսության ժամանակ Վաղոյի մայրը երեք անգամ պատ-
մեց «շափսի» մասին, հպարտությամբ պատմեց ու ավելացրեց.

— 52-ն էլ փոքր է իմ Վաղոյի համար:

Աբլուրականչի հետ գյուղի գլխին որոտաց գնուը, պայթեց անձրևա-
րեր ամսյուպի նման: Զորեքը դրմբացին, շարժվեցին ձյունածածկ քա-
րե՞... գյուղի գոնեքը ճոնչացին և մութը սրվեց տների աչքերից:

Աբլուրականչի հետ ծիրանաշուրթ զուռնայից գյուղի վրա մազվեց
«Առաջնու լուսուն»: Մազվեց անձրևի նման: Պատուհանների ու երգիկ-
ների ճճան գիշերվա սառցե քանդակները հալվեցին, գյուղի ռակնոցա-
վար՝ աչքերից իջան ուրախության արցունքներ:

«Առավոտ լուսուն» անցավ թաղե-թաղ, տնե-տուն մառավ:

Վարդո մարեն կանգնեց շեմին, խաշակնքեց առավոտը:

— Եարի լուստ աստված, աշխարհին ուրախություն տուր, Եարի
լուստ աստված, էս ուրախություն Վարդուշին շատ չհամարիս:

Անկողնում ճոնչացին նճո պապի հին ոսկորները:

— Օղորմի բեզ, Թորո, օղորմի... Քու տուն ավերեցին, կտրեցին քու
ձառեր, էլի ծիլ տվեց:

Ջահելների սիրտը թայրտաց: Աբլուրականչն ու «Առաջնու լուսուն»
թուխ հյուսքերի նման շաղ եկան սենյակներում, բարձերի վրա:

Գյուղում հարչուր տեղից թրսավեց փողոցների ձյունածածկը. հար-
չուր տեղից դողանջեցին ոտնահետքերը, դողանջեցին, միացան իրար,
Վարդանուշի դասը դարձան լիճ:

Նճո պապը՝ մարուր սափրված, հին ու մաքուր վերարկուն ուսերին,
կանգնեց կենտրոնում, ծխամորճը հեռացրեց շուրթերից, հատ-հատ
ասաց.

— Տղեք, Վարդանուշի մեկուճար տղի հարսանիք սրտանց ու ուրա-
խությամբ անցկացրեք: Կինդրեմ, — շեշտեց: Ամեն բարագլխեցու հար-
սանիքին նճո պապի խոսքը դա է: Լետո դարձավ զուռնաչուն:

— Յարխուշտա, — պատվիրեց ու ավելացրեց կատակով, — քու
շարաչ իմ հողուն պարտք, էրթանք էրգիր քու լավության տակից էլնիմ:
Ջահելները զույգ-զույգ փոթորկեցին, ձյան մեջ օղակ-օղակ փո-
թորկեցին, շուռ եկան, ափերը շրխկոցով բերեցին իրար, ոտքերի տակից
պոկվող ու գալարվող ձյան պես ծունկ ու մեջքով գարավեցին. ծառս
եկան, ուժ ու թափով ափերը բերեցին-գարկեցին իրար: Պարողների դեմ-
քերին ու աչքերի մեջ վառվեց ըմբոստությունը, կանգնեց՝ վեճ ու կովից
հաղթող դուրս գալու վճիռ, ափերը տաքացան-կարմրեցին, հա, հա, ար-
յուն պիտի ցողեն, բայց պարից նահանջող շեղավ: Պար չէր՝ կոխվ էր ու
ոչ ոք պարտվել չէր ուղում: Պարողների երակներում ծառս էր եղել պա-
պերի արյունը՝ վայրենի ու ըմբոստ: Հալվում էր ձյունը, Վարդանուշի
տան լուսամտաի ապակիները դողում էին և պարը նայողներն էին
անհանգիստ շարժվում, սեղմում բռունցք:

ՆՏո պապը ձեռքը բարձրացրեց՝ բավ է:

— Կտաքանան, կղաբկին իրար,— առայց կողքը կանգնած եկեղեցին
եկեղեցի չպատասխանեց, ատամների տակ սեղմված մի բան կար: «Ինչ-
պե՞ս են ստեղծել այս պարը,— մտածեց,— ամենասովորական մարդը
այս պարի մեջ տեղ է դառնում մեծ ինքնասիրտության, աշխարհի մահը
զցում է ոտքերի տակ և մտածում միայն հաղթելու մասին...»:

— Խեղ, մեր էրգիր Յարիտուտեն կիսատ չէր մնա, մինչև մեկի
ափի մեջ շնաբեր, արուն շիլներ՝ խաղ չէր թողնի: Գյարմավցի Գրկո կար,
էգ անխիղճ մարդ կմտնե՞ր խաղի մեջ, բուրբի ձեռքեր կճաքեցնե՞ր, կհա-
նե՞ր խաղեն դուրս, կմնար մենակ: Դեռ կղներ մեղքին կֆոներ, կֆոներ,
ձան մեջ փոթորիկ կաներ՝ կկանչեր պարող: Աղբայե՛լ մարդ էր... Պատ-
մելով, Գրկոյին լղպոր-լղպոր, մունդառ մի ասկյար է գարկե:

Հիշեց-առայց ՆՏո պապը, հետո լրջացավ, մռայլվեց, ծխամորճը
ամուր ձգեց՝ գյարմավցի Գրկոյի համար էր, էլի՛ ձգեց, հետո վերար-
կուն զցեց մի երեխայի ուսերին, ծխամորճը տվեց ձեռքը, հանգարտ
մոտեցավ Քոչարին քաշող-տանողին, դուռուց հանեց թաշկինակը, թա-
փահարեց, մտա կանչեց զուռնաչուն, խրատեց:

— Քոչարին ծանոթ չալի էսպիս:

Է՛մ-լը՝ զո՞-զա՞ն, է՛մ-լը՝ զո՞-զա՞ն.
Է՛մ-լը՝ զո՞-զա՞ն, է՛մ-լը՝ զո՞-զա՞ն.
Մե՛գ-լը՝ զո՞-զա՞ն զի՛-ա՞-րեցի՛ր.
Հը՛րի՛ր՝...

Խրատեց, չափը տվեց զուռնաչուն, բարձրացրեց թաշկինակն ու քա-
շեց պարը: Հանդարտություն իջավ պարի վրա. պարողները ավելի ամուր
սեղմվեցին, իրար ուս ու թիկունք բանեցին ավելի ամուր, խտացան,
ձիգ ու համաշափ կտրտատվեցին, գոփեցին ծա՛նր-ծանր: Զգվեց պարի
շարժը, բակը տեղ չարեց՝ կլորեց պարը: Գետյին նույնպես քաշեցին
պարի մեջ, խոտվ կանգնած էր՝ քաշեցին, և Գետյի գեմը պայծառա-
ցավ ու շփոթ-շփոթ զցեց ոտքերը, հետո ձուլվեց պարողներին ու գնաց:

«Շատ լավ է,— մտքում ոգևորված ձայն հանեց եկեղեցի,— Քարա-
զույնը գարձել է մի մարդ, հիմա բոլորը իրար սիրում են, աչքիվ խոսք
սիրում են: Միշտ այդպես լինե՞ր...»:

Հետո վարդանուշի տան պատերը ետ-ետ գնացին, տունը լայն սրբ-
տի նման Քարազույնը տեղավորեց մեկ մարդու պես: Նստեցին ըստ
կարգի: Բաժակ վերցրեցին ըստ կարգի: ՆՏո պապը ծխամորճը հե-
ռացրեց շարվերից, պահեց ձախով, աչքով առավ բաժակը: Գինու գավը

պարոյ ափի մեջ. դինի կաթկթաց հացի վրա: Օրհնանք էր՝ պոկվեց ծեփ
սրտը, իջավ մանանայի պես:

— Վարդանուշ, բու աչք լուս էղնի,— առայց:

Վարդանուշը խոնարհեց զույնը: Արցունքի մի կաթիլ պոկվեց:

— Վարդանուշ, մեր աչք լուս էղնի, մեր գեղի, մեր ժողովրդի
աչք:— լռեց:— Կոտորուքս կղավ ու գարուն օրով տապառեցին բու մեծ
կեորտի՛ լուսնոգի Քորոյի ծաղկած ծառ ու՛ճյուղ,— լռեց:— Պատերազմ
կղավ ու ամառ օրով տապառ գրեցին Քորոյի թաք ծառ քնին: Սեղրակ
գնաց կոփվ,— լռեց:— Իմ լեղուն չի պտտի ասիմ, ջահել էր, օղորմի
Սեղրակին,— լռեց:— Բայց ծառի արմատ, որ խոր էղավ, ծառ կտրին էլ,
չի չորանա: Քորոյի ծառ էլի ծիլ տվեց, թող էլի ծառ դառնա, ծաղկի,
լառ, հազար ճյուղ ու թև տա: Քորոյի օջախ հուր-հավիտյան ծխա...

— Ամե՛ն, տեր,— ձեռ հայացքներ դիպան տան առատաղին:

— ՆՏո պապ, լիմես. Օսո, երգի...

Գիտեն, թե Օսոն ինչ պիտի երգի. Օսոն մի երգ ունի՝ «Մշեցու օրո-
րոցայինը»: Եվ շժանրացրեց, կանգնեց, մարքեց կոկորդը և սկսեց:

Լռեց հարսանքատունը: Ձեռքները սեղաններին ծալած, խոնարհված
լույցին երգը, չէ՛, լսեցին մի պատմություն, լցվեցին, մռայլվեցին ու
երբ Օսոն նախավերջին քառատողն էր երգելու, բուրբը ոտքի ելան, միա-
յան Օսոյին և՛ երգեցին, և՛ բուռնցք գարկեցին սեղանին:

Ենզճ մշեցին մեռավ լալով,
Օտար երկրներ ման գալով,
Մեռավ խալիի պարտքը տալով.
Զարթնի՛ր, լառ, մեռնի՛մ ըզի...

Հանդարտություն ու նինջ բերող չէր Օսոյի օրորոցայինը, քայլերով
էր:

— Օսոյի կենաց:

Օսոն շոյված առավ բաժակն ու սպասեց: Բայց Օսոյի կենացը խժող
լեղավ. իրար ընդմիջելով, հերթ ու առանց հերթի բաժակաճառ ասեցին
Օսոյի երգի տեքստերով և վերջում, խմելուց առաջ, մեկը հիշեց. «Օսո,
բու կենաց»,— տասը չհիշեցին: Իսկ Օսոն այնուամենայնիվ հարկ հա-
մարեց պատասխանել:

— Գոհ ու շնորհակալ եմ, ժողովուրդ:

Հարսանիքը տաքացավ, Օսոն հա՛ կրկնեց երգը, մեջքնդմեջ՝ բա-
ժակաճառ Օսոյի երգի տեքստերով: Բուրբը տաքացան, բուրբը երգել
ուզեցին ու խոսք ասել և գյուղին ու հարսանիքին հյուր մեկը ձեռքը

դրեց ականջին, ճակատը կնճռտեց, փակեց աչքերն ու ձգեց լալկան մի մեղեդի:

— Չէ՛,— Արտաշը, մոռացած հյուրընկալութեան կարգ ու կանոն, ընդհատեց հյուրին և կանգնեց ոտքի:

Արտաշ Գևորգ — անիրավ գուշման
ճկուր բու կյանքը գեց շատ էծան...

— Գնեմ շատ էծան...— Արտաշի հետ կրկնեցին բոլորը: Ձեռքեր ուղղվեցին իրար, շեղ ու կրակվող հայացքներ ուղղվեցին իրար, կրքոտ կրկնեցին,— գնեմ շատ էծան...

Արոն շաղված, բայց հաշտ ու ջերմ նայեց Գևորգին ու ականջի մոտ գոռաց:

— Հա ջա՛ն, Գևո, հեյրան էն ձենին:

Սրգի բառ ու մեղեդուց լավեց կրակոցի ձայն ու մի հերոսի ըմբոստ որոտ, սրեր մերկացան, ճոճվեցին, և Գևորգ Չաուշը թոցրեց Քոստ Քիմբաշու գլուխը... Քարազուխը փնչաց ու նստեց:

— Արտաշի կենա՛ց...

— Չէ՛,— Արտաշը որոտաց, ձեռքով թրտակեց տառադրությունը,— խմիրք Գևորգ Չաուշի կենա՛ց...

— Գևորգ Չաուշի կենա՛ց...

— Անգրանիկի կենա՛ց...

Լեզունը դարձած անունները եկան, իրենց լեռներով ու լեռներից կախած իրենց հայացքներով խառնվեցին իրար ու դարձան հարսանիքի տերը, Հարսանքատան սիրտը լցվեց, հարսանքատունը հուզմունքից ու հպարտությունից որոտաց և այդ պահին Արտաշը մի Գևորգ Չաուշ էր՝ կրակված աչքերով, անուսկան ու հսկա և հարսանքատանը չէր, էր՝ Ծի-
զասարի վրա:

— Պոլե Մշոյի կենաց,— գոռաց Արոն,— իր ախպեր Արշակի կենաց,— զարձավ Գևորգի կողմ,— Գևո, իմ հոգին, խմե Պոլե Մշոյի կենաց, իր ախպեր Արշակի կենաց,— զարձավ արեկոծված հարսանքատանը բարձր-բարձր պատմեց և լսեց միայն ինքը,— Պոլե Մշոն դիրք բռնեց սարի վրա՝ կովա՛վ, կովա՛վ, կովա՛վ, շորս օր ասկարների գեմ կրո՛վա՛վ... Վերջի զնգակ զարկեց իրե՛ն,— Արոն թափով ձեռեց կուրծքը,— զարկեց իրե՛ն,— աչքերից արցունք թափեց ու թափեց գինին,— զարկեց իրե՛ն...

— Կով արեց,— Ասատուրը բռնեց Արոյի ձեռքը,— մնար ասկյար ներին գերի՞ բնկներ:

— Հա՛,— լաց եղավ Արոն:— Չէ՛...

— Արտաշ, երգե՛, Արտաշ, ե՛րգե՛ն,— Արոն բառը երգեց.— Պոլե Մշոն զարկեց իրե՛ն:

Մ՛ւս հարսանիքն էր: Հա՛, Վաղոյի...

Առավոտյան Օսոն մտալլ կանգնեց աղբյուրի մոտ, Արոյի կողքին և խոսք բացեց:

— Արո, կով ձե՛ն՝ ու խոտ չկա...

— Յա՛: Քու աչք լուս,— ասաց Արոն և հեռացրեց իրենից,— էս գարնան զլուխ խոտ թե էլնի՞ Գևորգին: Գիշեր էլի երկու խուրձ կոլխոսի կուլից տարավ:

— Գևոն գիշեր հարսանիքի մեջ չէ՛ր, Արո:

— Էղնի, դու ինձանից իմացի, Օսո, դիմալուսին էլա տանիք, տեսնիմ Գևոն ու իր կնիկ խրձեր շալակած կերթան: Գնա Գևորգի մոտ:

— Չէ... Նախագահին չե՛ս տես:

— Էսօր նախագահի հետ գո՛րծ չունիս, Օսո,— խորհուրդ տվեց Արոն,— նախագահ զղայնացա՛ծ-զղայնացած է:

— Ինչի՞:

— Նախագահն ու Արտաշ վիճեցին: Ես չէլնեմք՝ իրար կծեծեն, ես չիողեցի: Բայց մեզք նախագահին էր,— մեկնաբանեց Արոն,— Արտաշ ավտո ուղեց, նախագահ չավեց: Արտաշ ասեց. բա ես ավտո ումի՞ց ուղիմ, ես ի՞նչ անիմ: Նախագահն ձիծողեց, կատակ արեց, հա, սրբատեղ չէր, մարդ կատակ արեց, էստեղ մեղք Արտաշին է...

— Նախագահն ի՞նչ կատակ արեց,— չհամբերեց Օսոն:

— Մարդ կատակ արեց,— ասաց՝ դու լավ երգել կիմանաս, Արտաշ, գնա խաղ ասա: Օսոյին ասիմ, էստեղ Արտաշ տաքացա՛վ... Ասիմ՝ իրար խոսք ասել էղավ, իրար վրա քշել էղավ, ու ես չիողեցի: Հետո Արտաշ... իմ բերան չի պտտի ասիմ, Արտաշ մեր հերոսներին... Չալա-
թություն արեց Արտաշ, Օսո:

— Ի՞նչ արեց, է՛:

— Հայհոյանք տվեց, Օսո, հայհոյեց մեր հերոսներին ու նախագահին: Նախագահին՝ վնաս չունի, բայց... Պոլե Մշոյին հայհոյա՛նք:

Արոն պատմեց-մեկնաբանեց Քարազուխ գլուխի այդ օրվա առաջին նորությունը, կորցրեց՝ խոտի մասին Օսոյի պատմությունը: Օսոն ո՛չ խնդրել է, ո՛չ մերժվել: Արոն շնորհակալ նաև իր կարծիքը հայտնել հարսի մասին:

— Օսո, Վարդանուշի հարս մեր գեղի աղջիկ. իմ աչաց դեմ մեծացած ց Ասոր Միսն

ազդեի ու քթի ծնովյան չեմ նկատու Իրիկուն իմ աչք դիպավ՝ ծուռ էր
Հարսի քիթ ծուռ էր, Օսո:

Վաղոյի մայրը երեք տարում դարձավ երկու թոռան տեր: Խլվաջ
մի Քորոս, պապի անունն առած և մեծ տատի անունով՝ մի Նարգիլ:

Հիմա Վաղոն նոր օջախ, նոր ծուխ ունի: Հնոցատան Երզնկից ծուխ
է կնում, ունի գոմ, սենյակի պատերն է կանգնեցրել: Զուգ ու ձև անե-
լ է կնում, ունի գոմ, սենյակի պատերն է կանգնեցրել: Զուգ ու ձև անե-
լուց կարծում էր, թե առաջինը ինքն է տուն շինում այդ հողի վրա: Հիմք
փորեց, և հողի տակից դուրս եկան քարեր՝ կողք-կողքի, ուղղաշար:
Քարերին թրխեցրել էր մուրճ՝ տեղը կար: Տան հիմք էր եղել ժամանա-
կին: Եվ հողի տակից ելավ մի կճուճ՝ գինեկույն շուրթին մատնահետք,
մեզր գնդայուց դրամ: «Տունը շին մնա հայ ու գինեակ, տեր կենդանավա՛-
նահ՝ չարավամ կավաման՝ յուղ են լցրել մեզր, պանիր ու շոռ, հավկուտ
Տարին նեղ է եղել, և տատը ունեցածն է պահել կալամանում: Երևի լքե-
րել է հավկուտ, մի քանի հավկիթ թաքցրել մեզր. թոռան աչքից հեռու,
ինչպես հիմա՝ գյուղ Քարաղլխում: Հիմք փորելուց հողի տակից ելավ
հոտըրթով կավն ճրագ և թոնիր: Քոնրի մեջ հողը մոխրաերակներ ուներ:
Խեղիկ պոճկեց և հացի մուրսացած մի նշխար գտավ է՝, ժամանակին՝
աշխարհ՝ հացարուցով, աստի օրհանրով է լցրել:

Մորտպատկերների, գարգարանդակների խաչաթույր քարեր էլան
հողի տակից: Մառարմատներ էլան, լցված ալրափոշով, մի բիշ էլ մնա-
լին՝ կղտնային հող:

«Այս պատառ հողում, որի վրա Վաղոն հիմա տուն է կառուցում և
կարծում է՝ առաջինը ինքն է, ինչքա՛ն-ինչքան օջախներ կան՝ մի բուռ
հող գտառած... Տարիք ունի այս հողը, տարի՛ք...», — Խեղիկը նստեց հենց
նոր արևեկուս ևլած դարդարանդակ քարի վրա, հայացքը մեխեց-մնաց: —
Բայց այս գոռամայր երկրագնդի վրա կա՞ մի անկյուն, մի թիզ հող, որ
տարիք չունենա, կա՞, Անապատը: Հա՛, Հենց անապատը: Թե վանքերի
պատին՝ կայծակալախտ է ժամանակը, անապատի վրայով քամու պես
է անցնում: Քամին ավերող էլ չէ, փոշեթև է: Թե գետերի համար փոր-
ված հատակ, փլված ափ, նոր հուն, անապատի համար... Անա-
փորված հատակ, փլված ափ, նոր հուն, անապատի համար... Անա-
պատին չի դիպում, անապատի հետ գործ չունի ժամանակը: Իսկ
պատին չի դիպում, անապատի հետ գործ չունի ժամանակը: Իսկ
աշխարհի լրված վայրերի՞... Այդ տեղերում՝ քարանում է ժամանակը:
Այգպես է, սրովհետև ժամանակը այն է, ինչ արորվում է մարդու ոտ-
երի տակ, ժամանակը, է՛, Երկար ու մեկ փոզած է գետնին: Մերենա-
վարը անխիներով է տրորում, ես՝ ոտքերով, Նճո սրույր՝ նաև ձեռնա-
փայտով, Գեանին փաված օդն է ժամանակը: Հենց այգպես՝ գետնին
փռված օդը: Ընկավ ոտքերից տակ, կգնա, Վաղոյի բաճը դիպավ՝ կգնա:
Չէ, բար է ու կա: Իսկ անապատը ո՞վ է արորում, սր ժամանակը հոսի:

Թե մի տեղ ոտք է դիպել, օազիս է: Հը՛, օազիսները անապատների տե-
ղեր չե՛ն... Գարերի կյանք ունեցող աշխարհում, աշխարհի հետ ծնված
անապատը ո՛չ կյանք ունի, ո՛չ տարիք: Չի՛ ապրում: Չապրեց՝ չի մեռ-
նի... Բայց եղավ, որ աշխարհից վտարված մի անապատ՝ Տեր Զորը, մի
անգամ արթնացավ հավերժական քնից. աշխարհից իր նման աքսորված
ու մեթաված հորս երկրացիների ազազակող ոտքերի տակ արթնացավ,
տեսածի համար փղձկաց, շաղ ավեց իր ուվազահատիկ-արցունքները, իր
պեծ-պեծ արցունքները: Անտարքեր աշխարհի համար, իր քարացած
ժամանակի համար լաց եղավ, լաց եղավ ու նորից փակեց աչքերը,
դարձավ լքված շիրմաթումբ: Սա՛ աշխարհի ոճրագործ մի գիշերվա
որացառություն: Իսկ քնդհանրապես անապատը չի ապրում, չի մեռ-
նում, մի փշի կյանքից այն կողմ չի անցնում անապատի տարիքը: Իրե-
նից ծնվող ու մեռնող մի փշի կյանք: Դրա համար է վրեժխնդր քար-
ձեղ ֓շի պես ծակում է, օձի պես խաչթում, խեղդում՝ տոթի ու ծարավի
պես և ճարճած շուրթերով անխնայ չաղար բերան ունի: Զար է, Զա՛ր
Չէ, մեղք է անապատը: Լքված մարդու շափ մեղք են անապատներն ու
լքված հողերը: Չէ, կյանքում ամեն պատմություն մարդու քայլերի հետ
է սկսվում, մատնածայրերից, հայացքից, այս Վաղոյի քունդի մայրից:

Վաղոյի տան հիմքը փորելուց Նճո սրույրը եկավ:

— Բարի աշխատիք, — ասով, բլանդն ասով, փորեց մի քիչ, հետո
նստեց քորին, դուրսն ասով ափերի մեջ: «Տուն շինել լավ բան է...
տուն շինել՝ երկինք ծուխ հանել է, բայց... Բայց Թորոյի թառ կստեղ
ինչի՞՞ պիտի հիմք փորել»:

...Գարունը բացվեց թե չէ, բրիզազրի Հակոբը կանգնում է դռանը:

— էյի ես, էյի դու, Վաղո ջան:

— Չէ, Էրզնի բան չկա, Վաղոն կոլխող աշխատող չէ՛:

Բա կիսատա տո՛ւնը: Կորտնտեսությունը փայտ կտա՞, կոլտնտեսու-
թյունը երկաթ-ցեմենտ կտա՞: Չի տա: Ուրիշ կոլտնտեսություն չիներ՝
հա. հող ունեն մարդիկ, ջուր ունեն, եկամուտ են ստանում, աշխարհ
գին ունի: Փող աշխատել է հարկավար, փող, շինարարություններում
խնդրում են:

— էս տարի լավ կլինի, Վաղո ջան, համ էլ կօղնենք՝ փայտ ու եր-
կաթ կճարենք. տունը կիսատ չե՛նք թողնի:

Վաղոն նայում է կնոջը. «Մարդու խաթր կտարել լավ չէ, ի՞նչ անեմ ու
կինը հայացքը կախում է, խաղում գզևտի կոճակի հետ. «Եմ գործը
չէ», — ինչ իմանա՞ տարին ինչպես կլինի, բրիզազրի կօլտնի՞ իր խոս-
րը՝ երկաթ-մերկաթ կտա՞... Վաղոյի ձեռքից պրծում չի լինի:

— Լավ,— Վաղոն համաձայնվում է,— ցանքից պրծանք, էլ չեմ գա:

Գաշտում շորսն են, երիտասարդը Վաղոն է: Մյուսները, ինչքան հիշում է Վաղոն, էդպես են ու կան: Քանդակի պես բան են դարձել: Նույն փափախն է կամ ջարդված կազիրոկով գլխարկը, նույն ոտնամաններն ու շորերը: Չեն էլ մաշվում: Դեմքների կնճիռներն էլ բարացել-մնացել են:

— Զորսով ի՞նչ,— սրտնեղում է Վաղոն:

Ցանքից հետո բրիգադիր Հակոբը էլի է բանակցում:

— Վաղո ջան...

Վաղոն էլի մարդու խաթրը չի կտարում:

— Սարից սելավ կտրվեց, էլ չեմ աշխատի, տուն կիսատ մնաց, ա՛յ մարդ:

Սգստոսին՝ կրկին բանակցություններ:

— Բա ցանքն ու ջուրը էրթա-կորի, չհնձինք, չկալսի՞նք, Վաղո:

Նվ ամեն տարվա հաշվետու ժողովին նախագահը Վաղոյի անունը կարգում է լավ աշխատողների ցուցակում:

Երջկենարոնի շինարարության աշխուկեն էլ լավ է ճանաչում նրան: Աշնանը Վաղոյի անունը աշխուկենի ծոցատետրի մեջ է:

Տնից դուրս է գալիս լուսելուսին, թևատակին հացի կապոց, ձեռքերը բաճկոնի գրպանում, հացի պատառը ծամելով:

— Վաղո, էդ ի՞նչ կուտես էդպես անուշ-անուշ:

— Հաց:

Շինարարությունից մթանն է տուն գալիս՝ թևատակին մի քանի կտոր տախտակ, երկու կես երկաթաձող, գրպանում հացաշորը: Փայտն ու երկաթը, շը՛խկ, գցում է պատի տակ, հացաշորը սեղանին:

— Ի՞նչ կա ուտելու:

Թորոսն ու Նարգիզը խլվում են մահճակալին, Վաղոն լուռ աչքով է անում պլստան աչքերով մանկանց, հետևում կնոջ շարժումներին և նկատում. «Ձմռան ամիսներին՝ կսիրունանա...»:

Տասը տարում Քարազուխը մի քանի նախագահ է փոխել: Ամեն նոր նախագահ հենց հաջորդ օրը պարզել է, որ հաշվապահն ու պահեստապետը, հաշվառիչն ու ֆերմաների վարիչները բանի պետք չեն և՛

կարին է ընտրել, բայց բոլոր նախագահները Նախշուն Մամբրեյանին գտել են՝ հմուտ ու անփոխարինելի:

Նախշունը ծխախոտագործուհի է: Եվ առաջավոր: Երջանի գյուղատնտեսության առաջավորների հավաք եղավ՝ մասնակից է: Անցած գարնանը նախագահը օր առաջ զգուշացրեց.

— Նախշուն, պատրաստվիր,— և ավելացրեց,— իմացիր նաև, որ պատվոգիր ես ստանալու... Բա՛, դու կարծում ես, թե քո աշխատանքը ցնահատող չկա՞:

Պատվոգիր... Քիչ բան չէ: Երջանում քանի՞ մարդ կա... Քանիսն են պատվոգիր ստանում... Մատերի վրա կհաշվվեն: Եվ մեկը ինքն է: Միակը՝ Քարազուխ գյուղում, Չէ՛, քիչ բան չէ՛: Եվ առաջին զգացումը ամաշկուտ հպարտությունն էր: Հետո գա հոգու խորքում, ինչ-որ տեղ, բուն մտավ և հանդարտ ու լուռ աչք բացեց տափնապը: Հազար աչքի պղեկցությունը բեմ պետք է ելնի, հազար աչքի դեմ-դիմաց պիտի կանգնի, շուրթ շարժի՝ ասի շնորհակալական խոսք... «Պատրաստվիր»,— հիշեց նախագահի պատվերը: Ինչի՞ն էր վերաբերում... Երևի՛ շնորհակալական խոսքին: Հենց՝ գրան:

Նախշունը պատվոգիր հանձնել-ընդունելը տեսել էր ու գիտեր՝ բեմում նստած ղեկավարներից մեկը աչքով ջերմ-ջերմ սեղմում է պատվոգիրն ստացողի աչք, ձախով՝ հանձնում, Հետո՝ շնորհակալական խոսք: Ի՞նչ պետք է ասի: Անցյալ տարի հարևան գյուղի հովիվը ի՞նչ ասաց: Ինչ, նա՛՝ կարգաց, մոտեցավ ամբիոնին, գրպանից մի թուղթ հանեց, կարդաց, հենց երկրորդ տողից սխալվեց, ծիծաղեցին, սկսեց՝ նորից, էլի սխալվեց... «Պարտավորվում եմ հարյուր մայրից ստանալ հարյուր բան մայր...»: Նախշունը ժպտաց, և ուսնակից աշխատող ընկերուհին բուշեց մյուսի փեշը՝ մատնացույց արեց ժպտալ:

— Ինչ է ուրախացե՛...

Ընկերուհու շնչոցը նաև նախշունի ականջին հասավ, բայց նա լուրու տվեց և հաստատ որոշեց. շնորհակալական խոսքն ասելուց շարժվել: Բայց... Ի՞նչ է ասելու: Երեկոյան ամուսնուն կուզարկի նախագահի մոտ. թող՝ գրի կամ գրել տա: Չէ, կարգավով կսխալվի: Երեկոյան ամուսնու հետ կորոշեն, Կորոշեն՝ մի քանի անգամ կասի, անգիր կանի: Այս այսպես: Ուրի՛շ... Հա՛, լողանալ է պետք: Անպայման: Երբեք արդուկել է պետք: Ախր, հազար աչք կա:

Բեմ բարձրանալուց իրեն ուղղված հայացքներում, թե կնոջ է՛ լիներ նախանձ, կնոջ նախանձ, թե տղամարդու է՛ սեր ու ցանկություն, Հա՛ սիր ու ցանկություն: Եվ ինքը շորորալով հպա՛րտ-հպարտ բարձրանալ

բեմ, ընդունելու պատվագիրը, շարտասխաններ ոչ մի տղամարդու հա-
յացքի, ոչ մի, թեկուզ՝ պատվոգիրը հանձնող ղեկավար մարդու ու զլուխը
բարձր պահած անսխալ ասեր շնորհակալական խոսքը և այդպես հպարտ
ու հանդիսավոր բեմից իջնել՝ հայացքների տարափի տակ: Չէ՛... Այդ-
պես հաճելի երևալու համար լողանալ ու արդուկված շորեր հագնելը
քիչ է: Շատ քիչ է նախից ձեռքերին: Սե, մի տեսակ կապույտ փայլով,
հատվող ու իրար շալակ ելած երակներով: Մատնածալերը՝ մամլված ու
տափակ, կոշտ ու կնճռոտված, ափերը ճարճքված, ճաքերում՝ հող,
եղունգների տակ՝ հող: Ապա և հայացքը սահեցրեց դաստակից արմունկը
ձգվող, լցված ու ելած երակի վրայով և... ատեց այդ կապտավուն ու
ցցված երակը: Ատեց, հոնքերը բերեց իրար, ափերում սեղմեց հողու-
րագի կոթը՝ իր ձեռք ու թևերից ավելի կոկ կր, իր ձեռք ու թևերից ավելի
դուրեկան դուչն ուներ: «Երկար թևերով շոր կհագնիմ»: Հոգնածուխուն
զգաց, հողորագը գցեց, նստեց ու, սիրտն ուղեց՝ մտքով հաղավ եր-
կար թևերով «խաս» շորն ու կանգնեց հայելու դիմաց: Զգեստը կախ-
վեց ուսերից պարկի պես: Գոտի կապեց՝ զղեստը մոտ բերեց մարմնին,
Հետո մազերը արեց երկու հյուս, շփեց մաշված հյուսերը, կախեց թի-
կունքին, և երկար ու մանրակրկիտ սկսեց սուսմնափրկել զեմքը: Այտ-
սկրները ցցված էին ու կապտափայլ, բխարմատներից ու ալտերից
ակուններ էին գնում՝ պարուրում աչքերը: Հողում ցավ զգաց, և դրանից
ավելի խորացան ակոսները, ուզեցավ ջնջել՝ շփեց վարի կոպերը, և
կողք-կողքի շարվեցին մանրիկ դժեք՝ սև ու սպիտակ, կարմիր ու սպի-
տակ, կապտավուն ու սպիտակ: Չէ՛, ջնջվող չեն: Ավելի լցվեց ու կոշտա-
ցած ափերով սղայեց դեմքը և այս անգամ շեկ աղվամազերը ցցվեցին...
Իսկ ճակատի վերնամասի ճերմակը, հո, աչք էր ծակում: Միշտ գլխաշորի
տակ պահած երկու մատ լայնությամբ ճերմակ շերտը: Ախր... Այդ ճեր-
մակ պատառը զեմքի հետ կապ չունի: Հա՛, կապ չունի: մի տեղից բերել
են դաշտ ու կպցրել ճակատին: Կամ... կամ հենց այդքանն է իրենը,
զեմքից միայն այդքանն է մնացել, թաքնված գլխաշորի տակ: Էդուց
տոռաշավորների հավաք է, էդուց պատվոգրի համար բեմ է բարձրանա-
լու, մարդիկ կնկատեն «ճակատի բաշք», կծիծաղեն: Իմ որոշեց ճերմակ
պատառը արեին տալ՝ գլխաշորը արձակեց ու պատճառաբանեց.

— Շող է:

— Գու պատվոգրի ստացար, էլ բեմ մտնել չկա՞,— կատակեց ըն-
կերուհին, և նախշունը զգաց, որ խոսքի մեջ՝ նախանձ էլ կա:

— Մենակ շրջկենտրոն էրթալուն քո մարդը համաձա՞ն է:

Հասկացավ նաև ընկերուհու ակնարկը, վիրավորվեց, բայց պատաս-
խան չտվեց:

— Շրջկենտրոն հեռո՞ւ է, կհասնի-կզանա, ի՞նչ կպատահի,—
տուն տվող եղավ:

— Ինչ կպատահի... Հազար տեսակ մարդ կհամարվի, տեսար մեկը
մտափոխ էղավ, փախցրեց նախշունին:

Պարզ է, ընկերուհիները, խոսքերը մեկ արած, խնդմնզում են,
ժաղը անում և... նախանձից: Հա՛ նախանձում են: Թե չէ եղածներից ո՞վ
է հուրի-փեբի: Իր նման՝ կոպտացած ձեռք ու ոտք, արևահար զեմք:
Իմ թող նախանձից արարվեն, պատվոգիրը իրենն է, նախշուն Մամբրե-
յանին: Հիմա ինքը կզնա տուն պատրաստվելու Իրավունքով կզնա:

Մեծահոգաբար շարտասխանեց: Կովի համար հավաքած քաղհանը
լցրեց գոգնոցը, հողորագը ուսեց, ոչ մեկին չնայեց ու ասաց.

— Ես գնացի— Իմ քայլեց ցուցամուկ հպարտությամբ:

Զբաղեցրեց դահլիճի վերջին կարգի աթոռներից մեկը, Պետրոսի ու
Վաղոյի կողքին ու սպասեց: Բեմը գեռ դատարկ էր: Չէ, բեմում սեղաննե-
րըն էին, շարված կողք-կողքի, ծածկված կարմիր պատառով: Սեղանին՝
ձաղկեփունջ: Ամբիոնին՝ լի ջրաման և բաժակ: Նախշունը իրեն պատկե-
րացրեց ամբիոնի մոտ՝ ճառ ասելիս, հետո պառուկա՝ շուր է լցնում-
խմում, շարունակում խոսքը: Պատկերացրեց ու ամաշկոտ ժպտաց: Բեմի
խորքում դուռ բացվեց, մարդիկ երևացին, և նա ձեռքը տարավ շուրթերը՝
սրբեց ամաշկոտ ժպտան ու, ձեռքը շուրթերի մոտ պահած լրջացավ:
Հետո մեկը մտնեցավ ամբիոնին. րնթերցեց հավաքի նախազանույթյան
կազմը և... և...

— Մամբրեյան նախշուն,— Քարտալուխ գյուղի կոլտնտեսուհիյան
ծխախոտապորժուհի:

Նախշունի ձեռքը զողաց շուրթերի մոտ, կարմրեց, շփոթված նայեց
Պետրոսին ու Վաղոյին:

— Քու մարդ էսօր մաղարիչ-մաղարիչի վրա ունի,— ծիծաղեց Պե-
տրոսը:

— Խնդրում եմ նախազանույթյան անդամները գրավեն իրենց տեղե-
րը,— պահանջեցին բեմից:

Նախշունը կոլտնտեսուհիյան ժողովների էր մասնակցել, ծնողական
ժողովի, գնացել էր ուղիղ դաշտից՝ հողուլպալով, առանց շորերը փո-
խելու, գլխաշորով, գնացել էր շորերը փոխած ու առանց գլխաշորի և
ուր չէր նկատել՝ գլխաշորը կամ գլխաշորի տակից արևերես ելած ճա-
կատի ճերմակ պատառը, լգիտես ինչն ու ինչը: Իսկ այս մեկը ուրիշ է.
ժամ-ժամ սրտի նստի բեմում՝ անձանոթ հազար աչքի դիմաց և... Եվ
նույնիսկ դահլիճում ներկա իրենց բարազխեցիները, որ գլուզում իրեն

չին էլ նկատում, հիմա մի բան կգտնեն, կխնդրանան ու խնդանդոցը կտեղափոխեն գյուղ... Եվ դանդաղում էր, հայացքով որոնում նախագահին, բեմ չբարձրանալու ճար պիտի խնդրեր:

— Դե, էլ, էլ, — Պետրոսը քաշեց թևից, — մարդիկ քեզ կսպասեն:

Եփոթված քայլեց դեպի բեմ, գլուխը կախ, խառնված քայլերով գնաց, բեմ բարձրացող աստիճանների վրա ծնկները դողացին՝ գայթեց, հետո աչքը դիպավ շարք սեղանների եզրի դատարկ աթոռին՝ նստեց ու ծնկները ամուր բերեց իրար: Հետո աչքի պոչով նայեց հարևանին՝ արմառնկները սեղանին էր հենել, ավերը՝ ծնոտին: Ընդօրինակեց: Դողացին ձեռքերը՝ իջեցրեց ծնկներին, հարմար չէր, և՛ սահելով ելան, գոտու ճոթերի հետ շփված խաղ արին: Ամբիոնի մոտ կանգնած մեկը բան էր ասում, թե ինչ, նախշունը չսեց: Բեմում նստածները ծափահարեցին, դահլիճը արձագանքեց, հարևան ձեռքերը ծափ տվեցին, ու՛ խառնաշփոթ միացավ: Եվ ծափ տալու ժամանակ նախշունը նոր գլխի բնկավ, որ հարևան թևն ու ձեռք կնոջ է: Ձեռքերը՝ ճեղմակ ու հեշտալի: Նշմարվող ոչ մի երակ, նույնիսկ մատնածալերն էին աննշմար, մատները ծորացող, վարդագույն եղունգներով... Բեմ ձևերի սեղանին շեմ դնի: Հետո, էլի կողքանց ու գողտուկ, հայացքը սահեցրեց մինչև ուսը, հարևանուհու բաց թևի վրայով սահեցրեց՝ վեր ու վար արեց և շարողացավ աչք կտրել: Նայեց, նայեց՝ իր բազուկից արժունիք ձգվող պրկված երակի տեղը, գունն տեղը, որոնց այդ թևի վրա շարավ, և աչքերը զգացին նաև թևի դալարությունն ու փափկությունը, զգացին այնքան շոշափելի, որբան մատները կզգային, եթե... Իսկ ի՞նչ կլինի, եթե... Եթե ձեռք տա, հա, բաց թողնի էդ անտեր գոտու ծայրը (հոգնեցրեց), շոշափի աղջկա թևը... Հենց այդպես՝ ա՛յ, էն կարմիր եղունգներից սկսի, բարձրանա մինչև ուսը, հետո շփելով իջնի վար, հետո... Հետո քաշի այդ ձեռքն ու թևը, մոտ բերի՝ քսի աչքերին, դեմքին-շուրթերին... Աչքերը խուտուտ եկան, ուզեցավ տրորել, բայց ամաչեց:

Ինչ-որ բանի համար, նախշունը շիմացավ՝ ինչի, բեմում նստածները էլի ծափահարեցին, դահլիճը շարունակեց, նախշունը էլի ուշացավ, էլի շփոթվեց, բայց և օգտագործեց առիթը՝ ձեռքերի հետ նաև գլուխը բարձրացրեց, նայեց աղջկան, հետո էլ աթոռը մոտ տարավ՝ թևը քսեց աղջրկա թևին... Անուշ մի ջուր դիպավ սունգների: Օծանելիքի չէր, չէ, նախշունին ծանոթ է օծանելիքի հոտը, սա ուրիշ էր, սա հենց այդ թևի վերի բույրն էր, դրանք այդպես էլ պիտի բուրբին, հենց՝ այդպես: Եվ նա ամուր-ամուր շնչեց, էլի շնչեց ու նրան թվաց, թե այդ կույտ բույրը արդեն իրենը դարձավ, իր սեփականը թվաց, թե հիմա ինքը մի տեսակ արիշ է, երեկվանից մի՛ քիչ տարբեր: Մի՛ քիչ: Ու սիրտ արավ՝ նայեց

դահլիճին: Անծանոթ մի տղամարդ թեքվել-շնչում էր հարևանի ականջին (ա՛ա, — նախշունը կնոջ բնագոյով հասկացավ, — խոսք էս աղջկա մասին է): Հիմար ծայր կար տղամարդու դեմքին. անձար ցանկությունից ծնված հիմար մի բան:

Այդպիսի ժպիտներ դահլիճում շատ նկատեց, հա՛ նկատեց: Եվ գլխի բնկավ, որ ձեռք ու ճակատի բաշ ծրարելու իր ճիգերը իդուր են՝ աշադրություն դարձնող չկա: Եթե որեւէ մեկի հետաքրքրում է... հետաքրքրում է, այդ մեկը կողքին նստած աղջկին է: Ուրեմն իդուր է նաև բեմ բարձրանալուց շփոթվել, գայթել, ուրեմն՝ ոչ մի հայացք էլ չի ուղեկցել:

Այս ժողովուրդը՝ հետո հանդիստ շունչ քաշեց: Չէ՛, վիրավորված շունչ քաշեց և վիրավորանքից ծնվեց համարձակություն, արճամարհանքի պես մի բան, մաղեց դահլիճի գլխին ու հայացքն ուղղեց վերջին շարում նստած համազուգահեցներին:

Վաղոն, գլուխն ավերի մեջ, խոնարհված էր: Ձերմություն զգաց Վաղոնի նկատմամբ, իրենից շոք տարով փոքր Վաղոնի նկատմամբ նախշունը մայրական ջերմություն զգաց: Եվ, շիմացավ ինչու, խղճաց Վաղոնին և, շիմացավ ինչու, ուզեց լինել կողքին, շփել խոնված մաղեկան, բաց-բաց ծպտաց, սղալեց բեղերը: Նախշունը գայրացավ «Ծակ գլուխ Պետրոսի՛ն տես, քո կնիկ քեզ լայաղ չէ, էլի՛... Ընկնի բու ձեռք (աղջիկը), ամիս հետո կդառնա քու կնկան հավասար՝ թունդի ջնջոց...»:

Հետո աղջկա կողքին նստած մարդը կանգնեց, ձեռքը դրեց աղջկա ուսին, ծպտալով ասավ.

— Ընկեր Սերոբյանը...

Անունն ի՞նչ է, անունը: Ի՞նչ կլինի: Համենայն դեպս՝ ոչ նախշուն: Հետաքրքիր անուն կունենա... Ուրեմն՝ աղջանունը Սերոբյան է ու հանրապետական (նախշունը շիմացավ որ) երիտասարդական կադմակերպության անունից ողջունի խոսք ունի շրջանի առաջավորներին: Բայց աղջկա կողքին կանգնած մարդու նախաբանը երկար էր: Հա՛, նախշունը հասկացավ, այդքան նախաբան պետք չէր և... և պետք չէր, որ ձեռքը, թևախառն դրվեր աղջկա ուսին:

Նա արդեն անկաշկանդ էր և խեթ նայեց տղամարդու ձեռքին (ձեռքը սպիտակ էր ու փամփիլի), հետո էլ նույն հայացքն ուղղեց աղջկան (ուսը ազատելու փոխարեն ծպտում էր) և քանի որ Պետրոսի նկատմամբ գայրույթը դեռ չէր անցել, մտքով ասաց.

«Բա՛, ծակ գլուխ Պետրոս, աղջիկ էս ձեռքեր կընդունեն... Քու թիակ

ձեռքեր՝ քու կնկա համար է ձեռք... Ձեր թիակ ձեռքեր մեզ համար են ձեռք...»:

Աղջիկը ելավ, նախշունի հայացքը փաթաթեց ոտքերին, քարշ տվեց ամբիոնի մոտ: Հագին գուլպա չկար, ոտքերը թևերի պես ճկուն ու ճերմակ էին, միայն աչ ծնկածալի մոտ, երկու մատ տեղ՝ կարմրին էր տալիս և դա՛ սար-ոտին գցելուց: Հա՛, ոտը-ոտի գցած՝ նստել էր: Եվ շատ էլ լավ է անում: Ձէ մի իր պես...

Ձուպված, ամուր սեղմված ծնկները մի քիչ հեռացրեց իրարից:

Գահճիկը, առթարթ մի աչք՝ աղջկա դեմքին էր: Իսկ գեմքը՝ ճակատ ու այտ, շարթ ու աչք ճառագում էր՝ կանացի ու գեղեցիկ: Գահճիկը շուշը պահել էր: Եվ նախշունը զիտեր՝ բառ ու խոսք լսել-որսալու համար չէ. գուցե ու գեղեցկությունը քառասուն-քառասունհինգ գյուղի հողերին խոսնված արեանար դեմքով գահճիկը շուշը պահել ու շնչում էր կնոջ բույր, շնչում այնպես, ինչպես քիչ առաջ՝ ինքը:

Եվ նա նախանձեց ու... սիրեց աղջկան: Սիրեց՝ որպես կորած մանկություն, որպես դպրոցական տարիների երազ, որպես իր բազուկից արձաններ ձգող-սրբոյզ երակից նարույզող արամուլթյուն, որպես... ի վերուստ իրեն շնորհված, բայց կորած այն ամբ, որը քիչ առաջ Պետրոսի դեմքը դարձրել էր խեղճ ու կրակ, մոլոր՝ հիմար: Եվ նախանձեց, ե՛ սիրեց աղջկան, և՛ հպարտացավ կնոջով:

Նախշունի աչքերը էլի խուտուտ եկան: Ու թվաց նրան, թե ամբիոնի մոտ կանգնած կինը իր... իր մասին է պատմում՝ նախշունի կորած մանկություն, նախշունի կորած երազների, նախշունի արամուլթյան և Պետրոսի նյութարացած մոլորի մասին: Եվ գրա համար շնորհակալ եղավ կնոջից: Հիմա նա կգա, կնստի իր կողքին, ինքը աղջկա ձեռքը կառնի ափերի մեջ, կասի... կասի. «Դու շատ սիրուն ես, աղջի ջան», կասի. «Քու խոսքի մեջ սխալ չկար, դու հե՛շ չսխալվեցիր, ապրիս...», կասի...

Գահճիկը ծափահարեց: Ո՛ր ոք առն չտվեց, գահճիճն ինքը սրտանց ծափահարեց, և աղջիկը նստեց: Ամբիոնը տրամադրած տղամարդը մեծավարի թփթփացրեց աղջկա ուսին, ասաց «Մալազեց» (և դա նախշունին էլի դուր չեկավ), ապա և՛ խոսք, և՛ ծափտով զրույցի բռնվեց աղջկա հետ, և նախշունը սպասեց հարձար առիթի: Հա՛ սպասեց, հա՛ վարանեց, Հետո հիշեց, որ ինքը նույնպես ասելիք ունի. ուր որ է պատվոգիր կտան ու շնորհակալական խոսք պետք է ասի: Մտքում տարավ-բերեց ասելիքը, շփոթվեց, տաղնապեց և... Այդպես էլ իր խոսքը շասեց աղջկան:

Հասավ տուն, թերթի մեջ փաթաթած պատվոգիրը դրեց սեղանին

ու նստեց: Գաղթած, դաղթած էր: Երբեք այդքան դաղթած չէր եղել: Երեսանկրը աղմուկով ներս մտան:

— Մա, բերի՞ր...

— Պատվոգիր բերի՞ր...

Կուպերը ծանր-ծանր բարձրացրեց, նայեց երեսանկրին, և աչքերը ինդրեցին. «սուս մնացիք, էլի»: Հայացքով սաստիկ երբեք չէր հաջողվել, հիմա... ինչպե՛ս պատահեց, ինչպե՛ս հասկացան: Եվ նա դաջվեց, քիչ մնաց աչք թացի, ու ծրարված պատվոգիրը հանդարտ մոտեցրեց սեղանի եզրին. «Ինչ նայե՛ն, էրեսա են»: Մոր հայացքի տալավորությունը դեռ չէր անցել. երեսանկրը կուտակվեցին տան անկյունում, որսխություն շնչացրին: Միայն ամենափոքրը ճիչ ու ծղրատողով թրվրաց, ծափ դարկեց, և ծափի վրա նախշունը մեկնեց պայրացավ:

— Գուրս կորեք,— դուստ,— դրեք էստեղ, դուրս կորեք:

Հետո, երբ մեկնակ մնաց, մնաց պատուհանի տակ թախծող մթնաշաղի հետ, սիրտն ուղեց գլուխը դնել սեղանին, աչքերը փակել ու երազել, երազել՝ դպրոցական տարիների պես, և տարիների հետ կորած երազներին մեկ-մեկ շունչ տալ... Անցած կարոտներից այրվեցին աչքերը: Եվ մեկնեց ոտքի կանգնեց, կարևոր ու անհետաձգելի մի գործի հասնող մարդու պես ելավ, մոտեցավ պահարանին, դուրս բերեց լուսանկարների կուպոցը:

Առաջինը ժպտաց դպրոցական նախշունը, յոթերորդ դասարանցի նախշունը: Գլուխը ամաշկոտ թևեց ու ժպտաց ամաշկոտ՝ գե առաջին սեղամ էր կանգնում լուսանկարչական տպարատի առաջ: Չթե զգեստ ուներ, փեշերը անհավասար ու երկար, թևերը շափից ավելի երկար: Թե ինչպե՛ս Մատթը գրեց լուսանկարի վրա ու զգեստի թևը հրեց վեր... նախշունն ուզում էր տեսնել տարիներ առաջվա իր թևերը, որոնք պիտի լինեին ճերմակ-ճերմակ ու դալար՝ ուռենու շիվ: Ձէ՛, չէ՛ է՛ն աղջկա թևերի նման...

Եվ ունեցած մի բանի լուսանկարների մեջ որոնեց աղջկա ձեռքերը՝ չգտավ, որոնեց աղջկա թևերը, աղջկա ոտքերը, աչքերը, ճակատը, մազերը, ձայնը... իր բույր լուսանկարների մեջ որոնեց աղջկան: Չգրտավ: Եվ հայտնվեց շրջանային թերթի խուռացած համարը: Այնտեղ նաև նախշունի լուսանկարն էր (Նողուրազը ուսին, ժպտաղեմ) և նրա մասին ակնարկը՝ «Քարագլխի դուստրը»: «Նա մանկուց երազում էր ծխախոտագործուհի դառնալ: Եվ ա՛հա...»— շարունակեց: Մալեց թերթը, լուսանկարները հավաքեց, ծրարեց՝ պատվոգիրն էլ հետը, դրեց պահարանի դարակում՝ երազելու ցանկությունն էլ հետը, կանգնեց տան կենտ-

բոնում և նայեց շուրջը ինչ-որ բան պետք է աներ, ի՞նչ էր... Հա՛...
Բակում կո՛վը բառաչեց-կանչեց նախշուճին, և նա տարտամ դուրս
ելավ:

6

Քարագլուխ գյուղում առաջին շնատերը Ավգին եղավ:

է՛, քառասուններկու-քառասուններեք գարուն առաջ (երբ Չորի Միրո-
ջի հիմնած գյուղը երեխա էր, երազում ինձոր գտած ու աչք բացելու
հետ՝ կորցրած և կորած խնձորի համար թնկթնկացող երեխա) Ավգին
գարձավ շնատեր:

Մի իրիկուն, երբ դադրած գյուղը քնել էր, Ավգին դաշտի գյուղից
եկավ, շան հետ զրուցելով եկավ, մտավ գյուղ: Իսկ առավոտ շուտ մա-
հակն առավ, ուսապարկն առավ, կանչեց շանը, կանգնեց գյուղի կենտ-
րոնում ու սպասեց: Ոչ ոք չէր ասել՝ գյուղին հովիվ է հարկավոր, Ավգին
ինքն էր ուզում հովիվ դառնալ, ուրիշ ոչ մի բան՝ հովիվ, ինչպես էրգրի
Յրոնք գյուղում էր: Եվ կորցրած գելխեղդի փոխարեն արդեն շուն ունեի,
մնում էր՝ հոտ, ու նա մահակին հենված, սպասում էր գյուղի արթնա-
նալուն: Սպասում էր ու տխուր էր. ախր, գյուղի ծիւղը քիչ, մեկ-երկու
այծ ու մաքի ունեցող ծխատերերը քիչ (Ավգին պոչ հայացք էր դիպցրել
դռներին՝ հաշվել էր ու գիտեր. գյուղում երեսուն այծ ու մաքի կա):

Գյուղին հովիվ պետք չէր, բայց Ավգին մնչացող հոտ էր հարկա-
վոր: Ո՛չ արտ, ո՛չ ջուր՝ հոտ, ինչպես էրգրի Յրոնք գյուղում էր: Եվ սպա-
սում էր ու, ճպճպացնելով մանրիկ ու կապույտ աչքերը, ամոթ-ամոթ
նայում զեռ գոց դռներին:

Չէ, ոչ ոք թող չմտածի, թե Ավգին լուստ առավոտի հետ խնդրեք
ունի՝ ձեր ոչխարները պահեմ, ինձ հաց ու թաց տվեք: Չէ՛, չէ՛, Ավգին
համաձայն է թեկուզ անվարձ հովվութան: Ուրիշ էլ ի՞նչ, հովվութունից
բացի աշխարհում էլի ի՞նչ գործ կա:

Եվ այդ առավոտվա հետ Ավգին խլված գործն էր ուզում, ուրիշ
բան չէ՛ կորցրած հոտն էր ուզում:

Ու սպասում էր գյուղի աչք բացելուն:

Վա՛հ... Շան փոխարեն, եթե թուր ու թվանքավոր հարյուր ասկյար
հայտնված լիներ, գյուղը չէր զարմանա: Ավգինն նայող լկար, եկողը՝
հայացքը շան աչքերի մեջ, առավոտվա բարեն էր տալիս և հարց՝

— Ո՞ւմն է:

Հարցի հետ Ավգիի ճերմակող բեղերում ծլում էր հպարտութունը:
Այդ առավոտ գյուղի բոլոր «բարի լույսերը» ուղղված էին շանը, և
նա, գունը թաթին, ի պատասխան՝ ծմլոկոտում էր, շարժում պոչը:

Այդ առավոտ կորած շեների ու շների մասին շունը պատմութուն-
ներ էր անում, բարի-բարի աչքերը թարթում, պատմութուններ էր անում
և ամեն մեկն ուզում էր, որ շունն իրեն նայի:

— Ժողովուրդ, դիշեր շան ձեռն լսի ու հավատալ չեղավ,— ասաց
Արոն և մեկեն բուրբ ցանկացան, որ շունը հաշի Իսկ շունը մտերմիկ
շարժում էր պոչը. ծանոթանում էր գյուղ ու գյուղացու հետ:

— Ավգի, քու շուն էրգրի մեր շան նման է,— շարունակեց Արոն,
հետ մոտեցավ՝ ձեռք տալու փորձ արեց: Շունը բամբ-բամբ հաչեց, և
գյուղը շենացավ, ամենքի դեմքին երևաց ծպիտ, և Ավգին սիրտ արեց:

— Ուլեր բերեք,— ասաց ու շփեց բեղերը, ասաց ու ոչ ոքի չնայեց,
մնաց մահակին կոթնած: Ավգին ցածրաձայն ասաց, վրա-վրա ասաց, և
յլսվեց խոսքը:

— Ի՞նչ,— հարկ համարեց Արոն:

— Ուլեր բերեք...— էլի կոպկախ, կոպերի տակ՝ և՛ խնդրանք, և՛
ամոթ:

Ավգին հովիվ է: Սե մազ չես ճարի, ճերմակ են նաև կրծքի մազերը,
եղել է ու կա փափախը, եղել է ու կա բամբակյա բաճկոնը՝ չի հագնում,
ամառ-ձմեռ ուսին է պցած, շալվարի փոզերը միշտ բրդյա դուլպաների
մեջ հավաք: Գեռ ամուր է, բայց մի քիչ կոացած, այնպես թե՛ մահակին
կոթնած է: Սեփական ոչխարներն ու շունն առած անարև տնից դուրս է
գալիս, բայլում գլուխկախ, հանդիպողը բարեկ-չբարեկ Ավգիի պատաս-
խանը կա:

— Աստու բարին,— ասում է վրա-վրա և դուրս է գալիս՝ «աս-
բարի»:

Գյուղի կենտրոնում հավաքում էր «բարի լույսերը», հավաքում է
գյուղի ոչխարներն ու բշում:

— Ցը-ցը-ցը-ցը՛ր... Հուտի հո՛...

Հուտի պոչից բարձ է գալիս փոշին, և Ավգիի փափախը փոշու է
ու փոշու դուլն ունի, բաճկոնը փոշու գույն ունի, ուսապարկին փոշի
կա:

Մեկը ուշացած բարեն ու ոչխարն է հասցնում, թե ով էր՝ Ավգին
ոչխարից է ճանաչում, բարեն՝ց, շբարեն՝ց, Ավգիի պատասխանը կա:

— Ասրարի... Ցը-ցը-ցը-ցը՛ր...— Հաստ բեղերը այծի մորուքի պես
խլվում է:

Առավոտ է, մեկը հոտին քսվելով անցնում է: Ո՞վ էր: Ավգին չի նա-
լի (փոշեթաթախ հայացքը հոտի վրա է թափառում), «բարի լույս» չի

ընկել ակահերը (առավոտ է՝ ակահերը պոնդե-պոնդեկ հոտի փոշոտ խշշոցով է լցված), բայց պատասխանը կա.

— Ասբարի... — կամ հենց ինքը, Ավգին, ողջունեց համազյուզացուն Բայց՝ ո՞ւմ: Միևնույնը չէ՞. սխաբասե՞ր էր:

— Յը-ցը-ցը-ցը՛ր... Ասբարի... Յը-ցը-ցը-ցը՛ր... Հուտի հո՞... Ասբարի... Հուտի հո՞...

Գյուղեպրին հոտի փոշոտ սրը դառնում է բզիկ-բզիկ ու թափվում ձորը, ձորապանկին Ավգին թողնում է աստծու բարին, և սարերն է տանում ինքնաբերաբար արտաբերվող մի բառանի երգը. «հուտի հո՞...»:

Ձմեռնամուտին, երբ մառախուղը ձորերից ելնում՝ սոված գալի պես թափառում է գյուղի շուրջը, մի օր որդին հիշում է ու զգուշացնում հորը.

- Հայրիկ, պայման լրացե՛. հոտ ինչ՞ կըշիս:
- Պայման լրացե՞, — Ավգին զարմացած նայում է, որդուն չէ՞ գյուղի շրջակա սարերին, — էս ամիս հոկտեմբերն է:
- Ի՞նչ հոկտեմբեր, նոյեմբերն է:
- Հա՞... Նոր հաշվո՞վ... է՞, նոր հե՛շ, նոր յորդա ձի է, հաշիվ հին հաշիվն է, լատ:

- Հնով ո՞վ կշարժվի, պայման՝ նորով է կնքած:
- էղնի, լատ, գեղի կողմից սխալմունք է:
- Միալ-ճիշտ, պայման լրացե՛:
- է, դաշտ ու սար ձո՞ւն չկա... էն օրվա անձրևից հետո, փշեր փափո՞ւկ-փափուկ: Օշխար... էնպե՛ս կուտե, էնպե՛ս անուշ, մարդ կայնի՞ ու նայն:

Եվ մյուս առավոտ Ավգին էլի բշում է հոտը, իսկ Արոն խնդմնդում է թթի տակ.

— Ասվատուր, պայման ուղիղ էրկու շաբաթ լրացե ու Ավգին գլխի չէ՛:

Ոչ՝ գրասենյակ, ոչ գրուցատեղ: Եվ ձմեռն ամիսներին գյուղը մոռանում է Ավգրի գոյությունը: Բայց անցած ձմեռ, մի առավոտ, Ավգրի անունը կտրեց-անցավ թաղե-թաղ, տնե-տուն մտավ...

— Ավգին մահացե՞...

Ո՛չ ստամոքսի խոց ու սրտի արատ ունեք, ո՛չ զլխացավ, ո՛չ կռիվ էր գնացել ու վերադարձել գործող վերջով, ո՛չ... Ողջ կյանքում հովվություն արած Քարապուխ գյուղի ճերմակամազ հովիվ Ավգրին անցած ձմեռնը մարդավարի մահացավ. քնեց ու մնաց քնած:

Գյուղը առանձնապես շտխրեց՝ դե, Ավգին տարիքն առած մարդ, խերն առավ, աշխարհի շառը աշխարհին թողեց, գնաց: Օղորմի:

Առանձնապես հիշողություններ չպատմեցին նրա մասին: Զպատմեցին՝ չկար. Ավգին օրեր ու տարիներ անարև գյուղից դուրս էր եկել, անարև գյուղ մտել, ձմեռան էլ՝ իր գոմ ու անասունի հետ:

Դաշտապահ Օսոն ուներ պատմելիք... Հանդիպում էին, Ավգին ուրախանում էր, ուրախությունից շփում կախ ընկած բեղերը. «Գու բարո՞վ ու խերով էկար, Օսո», — հետո նստում էին (քարերից հարմարը Ավգին անպայման դիջում էր) ու հետաքրքրվում աշխարհով, գյուղ ու գյուղացով: Հիմա-հիմա էլ Ավգրի ձայնը Օսոյի ականջներում է...

«Տնամերձներ բուրբ ջրվա՞ծ է, Օսո... Աստծուն փառք... Առաքելի տնամե՞րձ... կա՞վ է, լավ է, Առաքել մենակ մարդ է, խեղճ մարդ է, օժանդակներ: Առաքելի օշխար ես ձրի է կպահիմ»:

«Գեղի մեջ հիվանդ չկա՞, Օսո... կա՞վ է, լավ... Հիվանդություն իմ Բարիկին դավաճանող էն... էն Գնոյին նմանապես շեմ ցանկանա: է՛, Բարի՛կ, Բարի՛կ... Կմեռնիմ ո՞՞ ցավ իմ հագու մեջ»:

«Ի՞նչ կըրուցին, Օսո, աշխարհք խաղա՞ղ է, պետությունների մեջ խառնակություն չկա՞... Խաղաղության համար սար ու ձոր, էս անլեզու անասուն նմանապես կուրախանա»:

«Օսո, կերևա իմ մեռնել մո՞տ-մոտ է. կպատահի՞ կմոռանամ իմ տեղ, կիմանամ, թե՛ մեր էրգիրն է ու հանդերձ էրգրին, օշխար՝ մեր Յրոնք գեղին: Մեկ էլ ուշքի կգամ... Հե՛շ վախ՝ Քանդած բերդն է ու ծամաքսարի քարեր»:

Հա՛, հիմա, հիմա էլ Ավգրի ձայնը Օսոյի ականջներում է: Հետո Ավգին բացում էր ուսապարկը, առնում կաթի ամանն ու անձայն ելնում: Օսոն հասկանում էր, որ իր համար է՝ առարկում էր: Ամեն անգամ առարկում էր, ամեն անգամ Ավգին կաթ էր տալիս, հետն էլ՝ բացատրություն.

«Քու օշխար քիչ է, ու դու շատ էրեխի տեք՝ Արոյի մաքին կթեցի, — մպտում էր, — Արոն քսան-քսանճինգ մաքի ունե... Աստված տա՛ ավելի շատ ունենա»:

Հովիվ Ավգրի մասին դաշտապահ Օսոն ուներ հիշողություններ: Պատմել էր ուզում և՛ լցված սրտով, բայց կաշկանդվում էր. իր ու Ավգրի հանդիպումները, արդեն անցած-գնացած հանդիպումները Արոն մտքում կտաներ, կբերեր ու կղներ քննարկման.

«Ժողովուրդ, էղքան օշխար ունիմ ու մի տարի կարգին կաթ չեղավ. իրիկուն հանդից տուն կհասնեն՝ կուրծեր դարդա՞կ-դարդակ...»:

Չէ՛, Ավգրի հիշողությունները թանկ են Օսոյի համար, ու ոչ ոքի չի տա: Եվ՝ չպատմեց:

Գյուղի շրջակա սար ու դաշտերն ունենին պատմելիք հովիվ Ավգրի մասին, շատ ունեին, բայց ձմեռ էր, որ հովիվը մահացավ՝ և սարերը անլուր մնացին, հուշերը՝ ճեղհար ձյան տակ:

Գյուղացիները այսքանը հիշեցին միայն, Արոն հիշեցրեց.

— Ձեր միտքն է, չէ՞, ժողովուրդ...

Անցած ամռանը, երբ Փարսյի Սարոն Այգեոսափի սարի արտաը պաշտպանում էր համադյուղացիների անասուններից, Ավգրի զայրացել էր ու հայհոյում էր, կյանքում առաջին անգամ:

— Էդ ուղորմած հոգին Սարսյին կհայհոյեր ու սիրտ չէր հովնա, կհայհոյեր ու կհայհոյեր:

Արոն նաև հիշեց.

— Պայման լրանալու օր մտճան կաներ ու մինչև ձուն դնել հոտ կըշեր:

Այսքանը:

Բայց երբ դյուղահայաց կիրճը լցվեց գոլ մշուշով, երբ սարերը կարտավ կապույտ կանչ ճամփեցին հովիվին, և Ավգրին՝ պալա՞ն-պալան գուլըրի, խանովից սարերի կապույտ կարտաին ու դնաց, այդ ժամանակ Սարսյուլուր մեկեն ու միանգամից հասկացավ, որ Ավգրի մահով մե՛ծ, շատ մեծ կարտա է ունեցել Ավգրի մահը, կարտա էր ու կարտա:

Գյուղը կորցրել էր իր հովիվը: Ավգրին չէ՞ իր հովիվը...

Գյուղը հովիվ չուներ ու ոչ ոք չէր ուզում Ավգրի փոխարեն վերցնել մահակ:

Եվ, երկույսն, Արոն հարկ համարեց մտածել, թեկուզ մինչև լույս առավոտ մտածել՝ դունկ հարմար հովիացու, առավոտ կանուխ գրուցտակում բնարկման գնել: Հարմար տեղավորվեց թախտին, թիկնեց և առայ Միսին.

— Սկսիմ վերին թաղից, չէ՞:

Հետո թողեց հերթ ու կարգով թաղե-թաղ ու անև-տուն մտնելու որոշումը, ունեցավ նոր միտք՝ դասակարգել-հաշվել:

Նախ, կոյունտեսության ու գյուղխորհրդի նախագահներին, հաշվապահին, բրիգադիրներին, ֆերմաների վարիչներին, պահեստապետին, հաշվետարին, հաշվառիչին, մեխանիկին, գյուղխորհրդի բարտաղարին... իրենց զերգաստաններով, հովվություն անողների ցուցակից հանեց դուրս:

Գարձավ գյուղացի ուսուցիչները հաշվեց («Միսիկ, գնդ բո՛ւ ուսուցիչ կա») ու, զերգաստաններով, հովվություն անողների ցուցակից հանեց դուրս:

Դարձավ շրջկենտրոնում ծառայող համադյուղացիներին: Առաջինը ընտանաթի տակ ծալեց Միսին, հա՛ առաջինը հաշվեց Միսին, և կնճիտները լցվեցին հպարտ ծայրտով ու բթամատը ծալելու հետ՝ հովվության համար կազմվող աշխարհի բոլոր ցուցակներից գերզատանի անգամները դուրս մնացին: Արոն էլի շորս անուն-մատ ծալեց և գլխի բնկավ, որ շրջկենտրոնում ծառայող համադյուղացիների ճշտված թիվը կարելի է իմանալ որդուց:

— Միսիկ, մեր գեղից ինչքա՞ն ծառայող կա:

— Երեսունյոթ, — պատասխանեց լուշացած:

Այս էլ այսպես:

Հետո Արոն հարկ համարեց հաշվեց դուրս բերել հողի բանուլոր-մից ձեռք բաշած բանվորություն անող համադյուղացիներին:

Արոն մտքով տանից դուրս եկավ ու կանգնեց հարևանի դռանը. «Բենիկ՝ մեկը»:

— Միսիկ, էս մեր հարևան Բենին էս տարի ո՞ւր կաշխատի:

— Շրջկենտրոնում, շինարարության վրա:

Բայց... բայց գուցե Բենիկը համաձայնվի՞. «պաշտոնատեր չէ ու հովվություն՝ պատվին գեմ չէ... խելք ունենա կհամաձայնվի... Զէ՛...»: — Բենիկը հովվություն անող չէ: Բենիկը, թե ուզում եր ձիչան իմանալ, մեջ գյուղացի էլ չէ. մի կտոր հող սնի, կարգին չի մշակում: Բենիկը բանվոր մարդ է, գյուղի նստը չի բշի:

Արոն Բենիկից ձեռք բաշեց, անցավ ու, կարգով, բացեց Օսոյի դուրս:

— Միսիկ, Օսոյի տղերքից նամակ է ստացվի, — հիշեց ու առայ սրբուն, — պատմելով, նասած Ղազարխոստան ու հարմար գործ չեն ճարել:

Ապա Օսոյի անից դուրս եկավ, թաղից էլ՝ դուրս, մտքով հասավ Չորի Թաղը, բացեց էլի մի բանի դուռ, էլի մի բանի մատ ծալեց և հասկացավ, որ հաշվելը անօգուտ է. վերջապես գյուղի համար այդքան կարևոր մարդուն՝ հովիվին, նաև համադյուղացի բանվոր տղաների շորքանում որոնելն է իրզուր: Բայց Արոն ոչ մի, ոչ մի հաշիվ կիրառտ թողնող չէ: Արոն է ժամանակին պարզել. «Քարագլուխ գեղի մեջ մեր էրզրի սղիզ քտան ու մեկ գեղից մարդ կա»: Արոն գիտև ծխատեների երեխաների ու ուշխարների թիվը: Առանձին-առանձին: Թող Ասատուրը ծիճաղի («Օճաղե, Ասվատուր, ծաղրե»), Արոն ինչ անում է՝ գյուղի համար է: Արոն գիտի նաև... Շատ բան գիտի, բոլորն էլ՝ կարեւոր, բոլորն էլ՝ գյուղի համար: Հիմա էլ գյուղը իր համար թող հանգիստ բնի, Արոն արթուն է:

Ուրեմն Բենիկին ավելացրեց Օսոյի երկու տղաները, գումարեց, ավի-

լացրեց, անցավ թաղե-թաղ, տնե-տուն մտավ՝ գումարեց, ալիւացրեց, գումարեց...

— Յա՛,— զարմացավ Արոն,— իմ հաշիվով, Մխիկ, դուրս էկավ ուղիղ՝ քառասուն:

— Ինչը՞ քառասուն եղավ:

— Գեղից դուրս գնացող-բանվորութուն անողների թիվ: Կպատահի իմ հաշիվ սխալ է:

— Չէ, էդքան կլինի:

— Յա՛,— Արոն էլի զարմացավ:— Մխիկ, զեզ զարգակվեց:

Սիվ հովվացու գտնելու համար Արոնին մնաց բախել որոշակի դրո-նէր, այնուամենայնիվ՝ հող ու ջրի հետ կապված ծխատեղերի:

Օրինակ, Սաքոն կամ Սաքոյի հարևան՝ Սաքոյի մեծ որդին: Արոն Սաքոյին հայհոյեց՝ «Հարամ մարդ է, հաղիվ ուրիշի հանդին պահակ դառնա, գեղացուն օշխա՞ր կպահէ»: Սաքոյի որդու վրա ձեռքը թափ ալից՝ «Հոր կտորն է»: Ուրի՞շ:

Գեոն: Արոն շարախնդաց: Հա՛, հենց՝ Գեոն: Առավոտ կանուխ թեկ-նածությունը մեջ կրերի ու կոյնդի թա ի՞նչ, գյուղը խելք ունենա, մի բերան դառած՝ կպահանջի: Ինչո՞ւ: չէ: Քարապետի համար զեկավա՞ր է եղել: Սուտ զեկավար: Հիմա էլ՝ սուտ պահակ: Գատարկապարտի մեկը: Գեոն հովվութուն արա: Հա՛... Հետո Արոն իրեն բունեց Գեոյի հետ հին հաշիվները լուծելիս: Հասկացավ նաև, որ ոչ ինքը Գեոյի թեկնածութունը կառաջարկի, ոչ էլ գյուղը՝ կաշառպանի: Ախր՝ անձարի մեկն է. ո՞վ իր ոչխարը կվստահի: Մեկը հենց ինքը, քանհինգ-երեսուն ոչխար վստահի Գեոյին: Հիմարութուն: Մար ու բարերի մեջ կկորցնի, գայլերին կտա, մահակն առած կդառնա գյուղ: Չէ, Գեոն հոտ բռն է ի կարող: «Հարկ է՝ խելը գլխին մարդ»: Հե՛յ, դիդի, հե՛յ, Ավգի...

— Ավգին մեռնի՞ ու Գեոն մնա,— Արոն գլուխը տարավ-բերեց,— արդա՞ր բան է, Մխի:

Որդին շպտատախանեց: Խառնաշփոթ մի բան հա կա ու կա Մխիի զեմքին: Թե ժպտում է, ժպտան է վախվորած, մուսլ է, մոռացութունն է նվնվացող:

Հիմա էլ նստած է, ճակատին հավաքվել են մանրիկ-մանրիկ կնճիռ-նէր՝ թնկթնկում են, սեղանին թափված են հին ու նոր անգորրազրեր՝ խառնում է իրար:

— Իմ խոսք ճիշտ չէ՞, Մխիկ:

— Չգիտեմ, ա՛յ հեր, չգիտեմ,— ձայնի մեջ ո՛չ կարգին զայրույթ կա, ո՛չ կարգին հողնածութուն:

Գիշերը վաղուց կիսվել էր: Գարնան գիշեր էր, ու ձորերից հեղեղե ձայն էր գալիս: Քնել էր Քարապետը՝ ականջներում ձորերի ձայնը ու գյուղին հովվացու գտնելու գործը թողել Արոնին:

«Կամ Պետրոս՝ կամ Ավգիի տղե՛ն»:

Սիվ Արոն գտել էր հարմար թեկնածու, շուտովում էր գալիս անկող-նում,— «Հա՛, ուրիշ մարդ չկա, էգ էրկուսից՝ մեկ»— ու սպասում էր լույս առավոտին:

Առավոտը խշշալով մտավ գյուղ. դաշտերից ծիածան-խաղաղութուն բերեց՝ ու պարան-պարան ծիծրը արտրականչերն առած բարձրացան ամպերը, արտերից մաճկալի կանչ բերեց՝ և փոթփոթացին Քարապետի արակտորները, լեռներից հովվի կանչ բերեց՝ ու հովիվ Ավգիի շիրմա-թմբից մի ծվին գուրջի առավ ոչխարների մայունն ու բարձրացավ լեռ-ները, ձորերից սելավի աղմուկը բերեց՝ և զրուցատեղի աղբյուրի գոփ մեջ պղպղեց ու պայթեց գյուղի գրույցը:

Արոն ձեռքը մտերմիկ դրեց Ավգիի որդու ուսին, խորհուրդ ալից.

— Քա հոք տեղ էս գեղի մեջ դարգակ մի թող:

— Հովվութուն ծառանդակա՞ն է, բռնի Արո, իմ հոր սիրտ հովվու-թյուն կուզեր, իմ՝ չէ,— նեղացած պատասխանեց Ավգիի որդին, և Արոն լիփորձեց առարկել: Ոչ ոք չփորձեց: Ավգիի որդին առավոտվա հետ տխուր էր. գարնան փափուկ առավոտը հորն էր կանչում ու հայրը չկար, ոչ-խարները մայում-կանչում էին՝ չկար, առավոտվա հետ գյուղը հովիվ Ավգիին էր որոնում ու չէր գտնում:

Պետրոսի թեկնածութունը Արոն բացահայտ մեջ չբերեց. «Ճոռթած բերան է»: Արոն կանգեց Ասատուրի կողքին՝ «Պետրոս՝ ավելի հարմար է»,— շշջաց, անցավ-բավեց վաղոյին. «Կերևա՞ Պետրոս միտք ունի», անցավ, կանգնեց Սաքոյի կողքին, շշջաց. «Պետրոս...»: Սիվ Պետրոս անունը բերնեբերան սվավաց:

Արոն բարը շուր գցեց, նստեց իր քարին և իբր՝ անտեղյակ, թաղ-բեճն առավ ու խեղի վրա գլորեց շառ-շառի վրա՝ աստված: Բայց Պետ-րոսը գտավ տկունքը:

— Մխիկի հեր Արո,— ասաց բարձրաձայն (Պետրոսը ընդհանրա-պես բարձրախոս է. գյուղեզրի իր տան բակում գլուխովոց երեխաներին հայհոյում է, զրուցատեղում նստած Արոն ժպտալով ձայնագրում),— օրինակ, ինչի՞ քու Մխեն հովիվ չդառնա ու ես դառնամ:

Արոն թաղբեճն կախեց թևից, գլուխը բարձրացրեց, աչ ու ձախ պարզեց ձեռքերը.

— Ժողովուրդ, էս մարդ շա՛ն է:

— Չէ՛, չէ՛,— Պետրոսը հանգիստ լռող չէ,— ասա տեսնիմ,—

դարձավ հավաքվածներին, — ասեք տեսնի՞մ. Մխեն ինձանից ինչո՞վ է ավելի Սառայող է, հա՛...
— Հա՛, իմ աղի հետ գործ չունիս:

— Չունի՞մ... իմ անամերձի շափ տնամե՛րձ ունի, իմ անասունից շատ՝ անասուն, շատ ու շատ՝ արտոնութիւն...
— Քու գեղացին է, Պետրոս, չկամութուն լավ բան չէ, — կտրեց Ասատուրը, և Արոն շնորհակալ նայեց:

— Իմ գեղացին Սաքոն է, Սաքոյի տղեն է, Վաղոն է... Գեղի մեջ աշխատող մարդի՛կ:

— Լավ, Պետրոս, լավ, էստեղ ծառայողների հարց չենք քննի: — Միջամտող Սաքոն էր, տոնով ու խոսքատակով Պետրոսին թև տվող:

— Չենք քննի՛... Մխենի տված օգուտ գեղին ի՞նչ է: Շրջանին՝ ի՞նչ է:

— Էն՛ ինչ դու ու քու յոթ պորտ շիք տա:
— Յա՛... Քու Մխենի ուժին ծանոթ չեմ, չէ՞. դասատուն կրօններ ախանջից՝ կղարկեր պատին, պատից ծեփոն կթափեր, Մխենի գլուխ ցա՛վ չէր ունենա:

— Հերիք է քու բերան ավել-պակաս բացիս, — Արոն այս անգամ կամեցավ ձեռնափայտով վրա բռնի՝ շթողեցին: Եվ այդ մարտական փորձի համար Պետրոսը նույնիսկ սրախացավ:

— Գե, տեսե՛ք, ժողովորդ, տեսե՛ք, մեծ մարդու վարմունք տեսե՛ք, — իրավունքով շարունակեց, — էդ փեռ տուր քու աղին՝ թող գեղի հոտ բշի:

— Գեղի հովիվ հարկ է էղնիս դո՛ւ... Դո՛ւ, — Արոն ձայնը բարձրացրեց. գրուցատեղին նախագահն էր մտռենում. Արոն խաղաց՝ շտանկու տվեց նախագահին ու շարունակեց, — Կս նախագահի փոխարեն՝ հովիվի կոպալ կղնենք քու ձեռք, քու սիրտ ուզեր-չուզեր... Հա՛... Նախագահն ուղեհա..., — խաղաց՝ իբրև թե հանկարծ նկատեց նախագահին ու հարգանքով լռեց: Իսկ Պետրոսը, առիթ էր՝ ճայթել էր ու չէր հանգրստանում:

— Նախագահն թող կոխողին հովիվ գտնի, թող ջրվա՛ր գտնի է՛, — ձեռքը մեկնեց ձորի կողմ, — սելավաջուր անտե՛ր, անտեր կերթա:

— Քեզ մի աշխատել է հարկավոր, աշխատիր, բիշ խոսիր, — շոր կտրեց նախագահը:
— Ես իմ ուժի շափ ու ավելի կաշխատիմ: Մյուսներն ո՞ւր են:

— Մարդու խոսք ճիշտ է, — հաստատեց Սաքոն:
Չէ՛, Պետրոսը պարտքի տակ մնացող չէ՛, Սաքոյի, Սաքոյի որդու, Վաղոյի, Ավդիի որդու խոսքն ու իրավունքը առավ ու սկսեց. կտրեց-

անցավ ձորը, ելավ, կանգնեց սարի վրա, այնտեղից նայեց՝ «Կնայիս կարգին գեղ է», իջավ, ցույց տվեց սարալանջի լքված հողերը՝ «Մարդու լայ կգա», հասավ նորից դրուցատեղ, մասնացույց արեց «խեղճ» Սաքոյին, Սաքոյի որդուն, Վաղոյին, էլի մի քանիսի ու նորից հարց տվեց. «Մյուսներն ուր են», Մխենի հետքով հասավ շրջկենտրոն՝ «Բուր իմ գրչիին նարկոմ են դարձել», հետո անցավ կոնկրետ գործին՝ կազմեց երկու հոտ՝ մեկը ծառայողների ու խարենից, մեկը՝ կոլտնտեսականների, սուսաշինին հովիվ կարգեց Մխենին, մյուսը՝ ինքն արոտ քշեց, ապա հոտերը ցրեց. «Թե Արույի Մխեն հովիվ չէ, Պետրոս» չէ ու չէ», հետո... Մեք-մեք ընդհատեցին՝ ձայնը բարձրացրեց, լուրջ ու կատակով բռնեցին թևից՝ ազատեց և դուրսն ու գարնան առավոտը կոխեց աղբյուրի գոբ մեջ, հանեց և սահմանափակեց.

— Ըրը՛...
— Նախագահի հետ ճակատ տալո՛ւն տես, — ռեպրիկեց Արոն:
Նախագահը զայրացել-կարմրատակել էր. ձեռքը տարավ գրպանը, կնիքը հանեց, մեկնեց Պետրոսին:

— Ա՛ո, — ասաց, — պեշատը առ ու դու ղեկավարի, տեսնեմ գյուղին հովիվ կհարե՛ս:

— Պետրոս, ամեն անգամ պեշատ չի ընկնի քու ձեռք, վերցրու, — Ասատուր բռնին խնդմնեց:

Պետրոսը նայեց Ասատուրին, հավաքվածներին, նախագահին, կնիքին ու ժպտաց: Անձի դոյուրյան, սեփական անձը նախագահ մի մարդու կողմից ճանաչելու, թեկուզ մի պահ ճանաչելու հպարտութունը կար ժպտի մեջ, նախագահ դառնալու անհեռանկար ցանկութունից ծնված ցավը կար ժպտի մեջ, նաև՝ հանկարծակի ծնված ինքնավստահութուն. այսր, նախագահի կնիքը գրպանից դուրս է բերել... Յա՛, ուրեմն՝ դայրացրել՝ կնիքը գրպանից հանե՛լ է... Եվ զղջում ու բժնանք կար Պետրոսի ժպտի մեջ:

— Հը՛, պեշատը բեզ եմ տալիս՝ ղեկավարիր, — նախագահը բաշեց Պետրոսի թևից:

— Քու ասելով դժվա՛ր է, հա՛, — պատասխանեց՝ մտքով լուրջ, ցեմքով՝ կատակ ու թեք ազատեց նախագահի ձեռքից, — թող, ջանքմ, թող... Քու պեշատ դիր քու ջեր, — իրավունք տվեց և վերջին բառերի հետ նպարտ մի ժպիտ խաղաց աչքերում՝ նախագահի կնիքը գրավեց ու մեծահոգաբար վերադարձնում է:

— Տո, խղճո՛ւկ, իմ փոխարեն երկու օր աշխատես, երրորդին կփախնես գյուղից:

— Ինչի՞ կփախնիմ, իմ սիրտը ուտել-խմել չի՞ ուզե, ընկեր նա-

խաղաճ, ուսուել-խմելուց ո՞վ է փախել,— շինճու ծիծաղեց,— ևս բերան չունի՞՞մ, բնկեր նախազան՞,— ծիծաղեց ու մտքում շարունակեց ավելի տեղին ասելիքը. «Աւրեմն քո բերան զոտզոտալու-կարգադրելու, կերու-խումի համար է, իմ՝ մենակ խնդրելու»:

— Պետրոս, քու ձեռք քու ծննդյան օրից կարճ է ու էրկար չի գառնա, ասածուն մատաղ էլ խոտամանս՝ կարճ է,— միջամտեց Ասատուր քեռին:

— Տո, խղճուկ,— հետեոյ լուրջ խոսքերին նախազանք նույնպես կատակ-բնույթով ավեց:

Շարունակիկեց՝ նախազանն ու Քարազուրի գյուղում աշխօր վաստակողների անունից՝ Պետրոսի խոսքերը շղարշեցին կատակով՝ հավատացրին իրար, թե վեճ չէ՝ մասխարություն է, հա՛ մասխարություն է՝ Հավատացրին իրար ու չհավատացին:

Երկարեց՝ գրուցատեղում հավաքվածները հանույրով ունկնդրեցին ու ծոսացան, որ հովիվ չկա, հանույրով ունկնդրեցին՝ ցախ պեցին կրակի վրա:

— Գլխիդ փոխարեն ձեր տանք, եթե մի զուտ լինեք, ավելի օգուտ էր,— նախազանք ասեց-ծիծաղեց՝ ծիծաղի ծայր բացեց և ամեն մեկն ուղեցավ, որ նախազանք նկատի, անպայման նկատի ու արժեքավորի իր ծիծաղը: Պետրոսը վիրավորվեց. ձեռքը մեկնեց Սաքոյին, ասաց.

— Քու բերան ի՞նչ քացեցիր,— ծիծաղի տնազն արեց, դարձավ խոսքն ուղղեց բոլորին,— թե էդ խոսք իմ բերանից էլնեք՝ էդքան կծիծաղեք... Տո, մա՛րդ չեք, չէ՛:

Հետո խոսով նստեց ու սուս մնաց:

Չէ՛, լավ չեղավ, Պետրոսը խոսովեց. հիմա բանք կուսի, կգնա տուն: Բրիգադիրը կկանչի՞ չի դառնա, թեից կբաշի՞ չի գառնա: Լավ չեղավ, չէ՛... Եվ նախազանք աչքով արեց ու ասաց.

— Պետրոսի քիթը ի՞նչ սիրուն է, մոլորվուրդ, նկատե՞՞ր էք:

Պետրոսը լպատասխանեց:

— Բա աչքե՛րը, աչքե՛րը...

Պետրոսը լուռ ծխում էր:

Հետո՞՞ մտտեցավ Պետրոսին, գլխարկն աչքերին քաշեց և ասաց.

— Եթե կատակի չես դիմանում, ինչո՞ւ ես մեջ ընկնում:

Զգատասխանեց, բայց հպարտության պես մի բան երեսց դեմքին. համենայն դեպս, նախազանք թե վիճում է՝ իր հետ է վիճում, թե մասխարություն է անում՝ իր հետ է, վերջապես... վերջապես իր՝ Պետրոսի գլխարկը աչքերին քաշեց՝ ոչ Սաքոյի, ոչ Սարոյի որդու, ոչ Վա-

գոյի... Քիչ բան չէ՛: Բայց և լսեց, ու գրուցատեղը մի քիչ խաղաղվեց, և Արսն հովվության հարցը նորից մեջ բերեց.

— Բա գեղ հովիվ չունենա՞:

— Մարդ չկա, օրը մեկդ քեզք հասր: Հերթով— նախազանք հայտնեց իր կարծիքը, թողեց-գնաց, և Պետրոսը հասցրեց Լակից.

— Մի օր էլ հերթ քեզ կհասնի:

Հետո բրիգադիրը եկավ՝ լուրջ ու կատակով քաշքեց Պետրոսի թեվից, և նա գնաց, բարձր-բարձր խոսելով: Էլի գնացողներ Եղան, գյուղին հովիվ ճարելու հոգսը Արսին թողած գնացին, և Արսն, իր քարին նըստած, ընկավ խոճերի մեջ:

Հիշեց, որ անցյալ դարնան արդեն տասը օր էր «Հա՛», ուղի՞ դ տասը օր», հոտը արտա էր գնում, մի բանի անգամ օգործի ճանփեց Ավգին, լսեց, մտածեց, լսեց մտածեց և դարձավ Ասատուրին.

— Ասատուր, արի էգուց էրթանք շրջկենտրոն:

— Ինչի՞ էրթանք,— դարմացավ Ասատուրը:

— Էրթանք շրջկենտրոն մեր Մխիկի մոտ. Մխիկ մեղ ասնի շրջանի մեծավորի մոտ՝ խնդրինք, թող կարգադրեն նախազանքին, շորան ունենանք:

Ասատուրը մի քիչ մտածեց և լուրջ-լուրջ հարց տվեց.

— Արս, քու ասելով Վարդան խե՞ն է:

Արսն նեղացավ. Վարդան ի՞նչ գործ ունի այստեղ, խե է, թե խե: Ի՞նչ իր համար, հիմա խոսքը լուրջ գործի մասին է, լուրջ:

— Չէ՛, չէ՛, քո կարծիքն ի՞նչ է,— պնդեց Ասատուրը:

— Իմ կարծիքը մեկ է ու երկուս չի դառնա՝ Վարդան ցնորված է:

— Արս, Վարդան հազար անգամ բեղնից խելուք է,— Ասատուրը լուրջ ու շեշտված փակեց:

Արեմն, անցած ձմռան Ավգին մահացավ: Ողջ կյանքում հովվութունն արած Քարազուրի գյուղի ճերմակամաղ հովիվ Ավգին անցած ձմռանը քնեց ու բնած մնաց:

Ասանձնապես շախրեց գյուղը:

Հիշողություններ լպատմեցին նրա մասին, լպատմեցին՝ չկար: Դաշատուղան Օսոն ուներ հիշողություններ՝ թանկ էլին՝ պահեց, գյուղի շրջակա սար ու դաշտերն ունեին պատմելիք, բայց ձմեռ էր, որ հովիվը մահացավ, և ծնկահար ձյուն էր նստած հուշերի վրա:

Բայց երբ գյուղահայաց կիրճը լցվեց գոլ մշուշով, երբ սարերը կապույտ կանչ ճանփեցին հովիվն և Ավգին՝ պալա՛ն-պալան գոլորշի, խոտ-

երվեց սարերի կաղույտ կարոտին ու գնաց, այդ ժամանակ Քարագլուխը գլուղը մեկեն ու միանգամից զգաց, որ Ավգիի մահը կորուստ է ու կորուստ:

Գլուղը կորցրել էր իր հովիվը:

7

Մահացավ ՆՏո պապը... Օղորմի... Մահից մի ժամ առաջ մոտ կանչեց թոռան:

— Կալե, թուղթ ու մատիտ վերցու, արի:

Գալուստը նստեց, գլուխը կախ, թուղթը ձնկներին:

— Քարտեզ կիմանա՞ս գծիս, — պապը մատը դրեց թղթի վրա, — գծե. էս ձախրկանի ճամփեն է, կմտնի Կակվաձոր, կհլնի՞ ձախրկանն է, էս Վերին թաղն է, էստեղ ջուլհակ Մրկեի տունն է, կողք՝ Օհանին, էստեղ առու կա... գծե... առվի կողքը մեր տունն է, դեմ կաղնու ծառ կա, ճղեր՝ տանքին: Տանիք չկա՞՞ փլավի, իմ աչքով տեսա, ծառից խարիկ շունիմ: Գծե տուն, տանքով, ծառ՝ ճյուղերով, ճյուղեր՝ տանքին: Հետո կանչեց որդուն:

— Չլսիս քու մոր. տերտեր չկանչիս, չեմ սիրի: Եվագ չեղնա: Իմ դերեղմնին իր խաղ թող Ստոն առե: Օտոյին առա ՆՏոն կխնդրեմ, շա՞տ երգե, բարձր երգե:

է՛հ, ՆՏո, պապ, ՆՏո պապ:

Հավաքվեց ամբողջ գլուղը, մեծ ու փոքր: Տղամարդիկ նստոտեցին բակում, հող փորփրեցին, հողի հետ՝ հիշողություններ: Աշակերտները ծաղիկներ բերեցին՝ ծաղկամաններից, պատուհանների դիմաց աճող աշնան սառը ծաղիկներից: Վարդո մարին զեզի միջից շոկեց ծաղիկներ՝ շարացած, անբույր, տեղ հասցրեց, բոի մեջ մնացել էին շարզված ծաղկակոթունները:

Մահացավ ՆՏո պապը, օղորմի:

Ստանա ձախրկան գլուղում ծնված վերջին մարդը: Արևի տակ ապրող վերջին ձախրկանցի:

է՛հ, է՛հ, խարրիկ առեք ձախրկանի սար ու ձորեր, ՆՏոն չկա: Վերին թաղի ընկուզենի, թե կաս՝ դողա, էս գիշեր մինչև վերջին տերևը լաց կդի՞ր՝ ՆՏոն չկա:

Բուլոբեցիին գերեզմանափոսը:

— Օսո, երգե:

— Իմ սիրտ չի օգնի:

— ՆՏոն քո երգն է ուզի:

Օսոն կոպալը խրեց հողակույտի մեջ, հենվեց կոպալին, հայացքը կախեց: Երգի հետ թափեց արցունք՝ գլոր-գլոր: Երգի հետ անբոց ելավ հազար սրտից:

— Օսո, բարձր երգե... ՆՏո, հավորիկ, Օսոն մշեցու երգն է կերպե, ձախրկանցու երգն է կերպե, կլսի՞ս, — Վառե նանի աչքերից ոչ մի կաթ արցունք չէր ընկնում: Ոչ ոք չէր բռնել թևից, ի՞նչ պետք էր. թրծված էր, դիմանում էր նանը:

Խեղկը հեռացել էր, նստել պատշարին, էլի սեհուն, հոնքերի արանքը էլի խճճված:

Ո՞վ է մահացել: ՆՏո պա՞պը: Ում են թաղում, ՆՏո պապի՞ն: Չէ՛, այդքան չէ միայն. այս մահի մեջ մահեր կան: Մի մահ էլ կա, էլի կա, էլի կա: Քանի՞ մահ... Աշխարհում էլի ո՞ւմ աչքերի հայելում մնաց ձախրկանը: Չկա, ձախրկան տանող ճամփեն, ճամփեղրի գերեզմանոցը: Վերին ու Վարին թաղերը, Կրկեի տան ազբյուրը... Դեղձո՞ւնը:

«Խեղ, դու իմ հոգին լավ կհասկենաս. ես Վառոյի մասին բան չունիմ ասելու, լավ ընտանիք էղավ, բայց Դեղձուն ուրի՞շ էր: Մովսաթի հովերը Դեղձունի ծամերու մեջեն կելնեն, ճախտ ճերմակ-ճերմակ Մասսի ձուն, աչքեր Անդոկա ձորի գիշեր, նայվածք՝ գլզլան ախպուր: Ինչքան ապրիմ, Դեղձունի գարդ իմ սրտեն չեղնա»:

Հիմա ո՞վ կհիշի Դեղձունին, մարդիկ ապրում են միայն իրենցից դուրս, ուրիշի մեջ: Քեզանից հետո թե կա մեկը, թեկուզ մեկը ե հիշում է քեզ, դու էլ ես ապրում: Հիմա ո՞վ կհիշե...

Բարձրացավ մե՞ծ հողաթումբ:

«Մեռելների լուսթյունից ուռչում է հողը...», — բանաստեղծության տողը եկավ ու խփեց Խեղիկի քունքերին: — Այս տողը հայր պետք է գրած լիներ, այս տողը հիմա ես պետք է գտած լինեի կ՝ հատկապես ՆՏո պապի համար, բայց նեղրն է գրել:

— Խեղ, տես ինչքան հող կանգնեց ՆՏոյի գերեզմանին: Օղորմած հուր աչք կուշտ էր աշխարհքեն, — ասաց Արոն:

— Երբմաթմբի տակ շատ բան թաղվեց, ախր, շատ, շատ, միայն ՆՏո պապը չէ:

Խեղկը ինչքան նայեց, հողաթումբն այնքան մեծացավ, թումբ չէր, բլուր էր:

Չէ՛, ՆՏո պապը իր մահով էլ մեծացրեց աշխարհը. — մտածեց Խեղկը, — ընդերքից դուրս մղած հողաթմբի լափ: Հողի այս բլուրը կտար սրբուն, կասեր. «Տար, լառ, լից դռան սալին, կանաչ ցանե՛ս: Կտա՞ր: Ամեն սարի տակ ՆՏո պապի պես մե՛կ թաղված է: Ընդերքը քանդի»:

չդիտես ինչպես հրել է դուրս, որ հողը շատանաւ Եվ, ա՛յ, կանգնել են
այս լեռ ու սարերը: Աշխարհագրութեան դասադրքերում եղած թիվը ճիշտ
լէ՛ մեր սար ու լեռների գագաթների ու փեշերի տարածութիւնը դուրս
է մնացել:

Գլուզի նախագահը դամբանական ասաց: Հետո՞ էլի ուրիշները:

Այ ճարդիկ, ի՞նչ եք խոսում: Գուք ի՞նչ եք ճանաչում ՆՏո պապին:
Ձեզ հետ բայցում էր, ճախրկանցիների հետ ապրում-խոսում: Բայց, հերն
անիծած, ի՞նչ մարդ էր: Սուզվում էիր, սուզվում, շունչը կտրվում էր,
տակը չկար: Ընտրեցիք ձեռք չող տվող էր պետք: Որտեղի՞ց: Թե
ճախրկանը չի ենք, նույն հոր ու մորից կծնվե՞ր ՆՏոն: Ձէր ծնվի: Նույն
կտկաչն է՝ տարբեր սարերում՝ տարբեր հոտ ու գույնի: Մարդն էլ իր սար
ու ձորի, իր հող ու ջրի ծնունդն է: ՆՏո պապը իր Մովսսարը, իր սարի
այծյամները, իր Մովսսարի մանչացող ձմեռը այնպես էր հիշում, ինչ-
պես իր մանկութեան գառն ու գառան վրից կախված զանգակի հետ
արած խաղը: Ինչո՞ւ էր այդպես: Անցած-գնացած էր դրա՞ համար: Ձէ:
Մովսսարն ու սարի ահեղ ձմեռը մնացել են յոթը սարից այն կողմ դրա՞
համար: Ձէ՛, չէ՛, Գրանը ՆՏոյի տարերքն էին կամ ՆՏոյի բնավորու-
թյանը: Բնութիւնը ոչինչ սխալ չի անում. աշխարհի մի անկյունում
կանգնեցրել է Մովսսարի նման սար, սարին ծիլ տվել և այդ ծիլը եղել
է՛ կազմու, սարի գլխին նստացրել սաղսկան ձմեռ, հետո ծնել ՆՏոյին՝
տեղին այնքան հարմար, որքան կաղնու ծառը, որքան այդ ծառի տակի
բարը, որքան այդ բարի մտա թրտող արջը, որքան այդ սարի գարնան
հալը, և՛ աշնանային գույները, և՛ ձմեռվա բուրբ: Այդպե՞ս է: Այդպես
է ու կու: ՆՏոն այնտեղից բացակա է, և սարը նրա պակասն է դրում՝
այնքան, որքան մի ծառի: Հենց այդպես՝ ՆՏոյի փոխարեն սարից մի ծառ
են կարելի-հետացրել և այդ չափով Մովսսարի ստվերն ու հովն է պակա-
սել, գույներն են պակասել, խեղճացել է ձմեռը, եթե կտրվածի փոխա-
րեն մի ուրիշ ծառ տնկեն, կփակվի՞ բացը: Ձէ, ախր, ոչ որ կազնի չի
տնկել Մովսսարում՝ հողն է ծնել: ՆՏոյի փոխարեն այդ սարի փեշի գլու-
զում մի ուրիշը թող ապրի՝ այնտեղ լծնված, լմեծացած Մովսսարում,
կփոխարինի՞ ՆՏոյին: Ձէ, Ձէ՛ թեկուզ էգուց ՆՏո պապի ծննդավայրում
էլ ծնվի, թե Մովսսարն էլ բարձրանա-իջնի: Ձի փոխարինի, որովհետե՞
նա կլինի ինչ-որ հոր ու մոր ծնունդ և ոչ թե՛ աշխարհի այդ անկյուն-
բնութեան: Մովսսարը ՆՏոյի արյունակիցն է: Համր արյունակիցն է
Մովսսարը ՆՏոյի նախամարդ ապուպայն է:

Եվ Մովսսարն ու ՆՏոն իրար էին ճանաչում, մենք ու մեր Քարա-
զիտի սարերը ճանաչում ենք իրար: Նրանք իրար էին նման, մենք նման

ենք իրար: Ի՞նչ եք խոսում երկար-բարակ. «ՆՏոն լավ մարդ էր, շախ-
կով փուշ կրեբեր...», — դուք որտեղի՞ց եք ճանաչում ճախրկանցի ՆՏո-
յին, ո՞ւմ եք մխիթարում:

Ասեք, որ թաղեցինք արևի տակ եղած վերջին Ճախրկանցուն՝ մի
գլուզ-աշխարհ, մի հին աղաթ, լեղվի անուշ մի երանգ:

Ասեք, որ թաղեցինք մի աղջկա Մովսսարի հով ծամեր:

Ասենք, որ թաղեցինք աչք ու ունք բուրբ ճախրկանցիներին:

ԷՍ ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ՕՐԵՐ... ԷՍ ՄԱՄՈՒՑ ՕՐԵՐ...

1

Պապի, քո նոր տարին շնորհավոր:

— Պապի...

Քույրերիս երեխաները՝ աղա, աղջիկ, մեծ, փոքր, լվացված-սանրված, բաց մազերով ներս են խուժում, շրջապատում հորս:

Հայրս նստած է վառարանի մոտ, քեներ ծնկներին ծալած և իննսուն տարիների նեղից մշուշոտ հայացքով նայում է պատմահանից դուրս: Մեռ պատմահանները բացվում են դեպի հարավ, հայրս այդ մեկը հաստատա գիտի, ավելի նիշտ՝ գիտեր: Հիմա, այս պահին, Էս վստահ չեմ, բե հայրս նիշում է՝ որտե՞ղ է գտնվում ինձը, ո՞ր կողմն է նայում և ովքե՞ր են դիպչում ծնկներին հանգչող իր աչքին:

Երեխաները ներքով բռնում են հորս աչք:

— Քո նոր տարին շնորհավոր, պա՛պ, — գոռում է Արամը:

— Աշո՞տ, — ձայն է տալիս հայրս, — դո՞ւ ես:

— Հա՛, պապ, — առաջ է գալիս Աշոտը, — նոր տարիդ շնորհավոր:

— Աշոտ, դու հոս ի՞նչ կանիս. գտնենք ո՞վ է կռե:

Տարիներ առաջ, երբ կառուցում էինք մեռ այս տունը, և հայրս պահանջեց, որ բոլոր պատմահանները բացվեն դեպի հարավ, այն ժամանակ նա իր երգի մասին դեռ կարգին պատմություններ էր անում՝ տեղը-տեղին, ու հա՛ հիշում էր նաև, որ երգում իրենց գառնաբաժը Աշոտ անունով աշխարհ մի տղա էր, որ վարդավառի է՛ն առավոտ գառները, հեռ բարձրացավ դեպի Սև սար և գառների հետ էլ շվեռադարձավ:

— Գառներն ո՞վ է կռե, Աշոտ, — կրկինց հայրս:

— Պապի, ի՞նչ գառներ, գառ չունենեմ: Ձմեռ է, պա՛պ, նոր տարի է, — Աշոտը գոռաց հորս ականջին, — նոր տարի՞...

— Նոր տարի՞:

— Հա՛, պապ, նոր տարի:

— Հայրենե՛ք, — հայրս ամբամբացեց գլուխը և փորձեց ավելի հարմար նստել: — Էս հին ու նոր օրեր, — երգեցիկ, օրհնանքի պես սասց հայրս, և Աշոտը օդու բաժակը խցկեց հորս բութը, — Էս մամոտ օրեր անկրիվ ու անփորձանք ապրիք, Էս մամոտ օրեր... Էս ո՞ր բիվն է, — հարցրեց հայրս:

— Յոթանասունչորս, պապ, յոթանասունչորս:

— Յոթանասունչորս... Մուշեկ հո՞ւ է... Մուշեկ, աշխարհի խաղա՞լ է:

— Խաղաղ է, — պատասխանեցի Էս, և քույրերիս երեխաները բարձրանայնցին՝

— Խաղաղ է, պապ, խաղաղ:

— Խաղա՞լ ու խաղա՞լ է... Մեր երգի կողմն ըվանքի ձեռն չի՞ լավի: — Հայրս առավ արոտին նենթած՝ ձեռնափայտը, փորձեց ստի կանգնել և զգաց, որ մի բան խանգարում է: — Էս ի՞նչ է, — ցույց տվեց սմար բռնած բաժակը:

— Բաժակ է, պապի, մեջը առաջ է: Խի՞ր: Արա՞լ է:

— Արա՞լ: — Հայրս կամ-կամ խմեց մինչև վերջ, ապա նորից քեղեր ծալեց ծնկներին և, հայացքը պատմահանից դուրս, լսեց:

Քիչ նետո հարց տվեց.

— Մուշեկ, Տանեն Էս տարի առաջ շա՞տ ուներ...

Տարիներ առաջ, երբ հայրս իր երգի մասին կարգին պատմություններ էր անում՝ տեղը տեղին, առիթով հիշում էր նաև, որ իր փոքր եղբայր Մուշեկը, տեսար, մի քանի ոչխար էջում-իջնում էր Մշո դաշտ, Տանի տուն և երկու-երեկ օր հետո վերադառնում մի տիկ օղի շալաված:

— Մուշեկ, — հետո սասց հայրս, — Էս գարնան Մովսարի արտերն ի՞նչ ցանենեմ: Գարի՞ ցանենեմ, քե՞ գլգլ:

— Է՛է, Օվե, — հորս համեկրացի Գրիգորը գլուխը տարավ-բեկեց, — ստաված քու տունը շավերի, Օվե, դու էլ ո՞ր Էս հասե: Եվ նա մեկն ու տաք սկսեց երգել:

— Սասնո կելներ բարակ ծուխ, հոյ նուրար... — պարեմ, նժեր, — երկի հանգվայն կանչեց քեռի Գրիգորը, — Սասնո սարեր բարուրար, հոյ նուրար... — շախտվ պարեմ, իմ խորտախի նժեր, — իրախասեց քեռի Գրիգորը: — Նախշուն գոգնոց աղջիկներ, հոյ նուրար, կանաչ վարոց նոտաղներ, հոյ նուրար, գարնան կելներ Մովսար, հոյ նուրար, հոյ նուրար, նուրար նուրար... Օվե՛, — կանչեց հորս համեկրացին, — Էս ինչուան քոտ ունես... Պարե՛մ, իմ նախշուն, իմ կապույտ նժեր, պա-

րե՛հ:— Դաշտով կանցնել շուխտակ գետ, հայ նուբար, մեկ՝ Մուրադ, մեկ՝ Մեղրագետ, հոյ նուբար, հայ նուբար, նուբար, նուբար...

— Մուշեղ,— չոր ձայն տվեց հայրս,— կիսաղա՞ս: Հա՞: Կիսաղա՞ս,— կազարաւ կեկեց հայրս:— էսօր ապրել-մեռելու օր է, դու կերգիս ու կիսաղա՞ս:

— Ի՞նչ է, Օվե,— գտաց հորս համեկուցիւն,— Ըն ուզածն ի՞նչ է:

— Յա էղ խոսի խո՞սի էր, Մուշեղ,— կազարաւ պատասխանեց հայրս,— Երեկ չէ՞ մեր խօսի շարդավ: Մենք Գալշոյ Մանուկի տղեմն Լկեիմն ու մեր գուրթան կանգնի՞: Հա՞: Մեր գուրթան կանգնի՞: Էս գիշեր րարոն քե սարից իջնի, ի՞նչ պատասխան կաաս, Մուշեղ,— չոր հարց-ւեց հայրս:— Շտա ելի կանգնի սոսի: Թե Խառն սարից իջնի, ի՞նչ պատասխան կաաս:

— Պապի՞,— հորս պկանջի մոտ կանչեց Արաքանը,— ի՞նչ գուրթան, ի՞նչ խօսի, նոր տարի է, նոր տարի՞...

— Նոր տարի՞:

— Հա՞, պապ, նա՞ր, նոր տարի:

— Հայրեկե՞...— Հեռու-եկեղի՞ց, Մովսեսի փեշի իր արտերից դուրսով ետ եկավ հայրս:— Էս եմն ու նոր օրեր... Էս մամոտ օրեր... Մուշեղ հո՞ս է:

— Հա՞, պապի, էտանդ է:

— Մուշեղ, աշխարհի խաղա՞ղ է:

— Խաղաղ է, հայրիկ:

— Խաղաղ է, պապ,— բարձրակայնեցիւն Երեխաները,— խաղա՞ղ է...

— Խաղա՞ղ ու խաղա՞ղ է... Դե, աստծո բարին, ձգուի, փառաբար:

ԹՈՒՆ ՄԱՆՈՒԿ

I

Այսօր շաբաթ օր է և առավոտ կանուխ Վարդո մարեն էլի դյուղեղ-րին հատած է՝ դաշտապահ Մոսէի ճամփեն է պահում:— Վարդո մարեն ունի ձյուն-ճերմակ մազեր՝ ամառ-ձմեռ գլխաշորի տակ, ծալ-ծալ փեշեր ունի և ծալ-ծալ դեմք, զլուխը ինքն իրեն տարուբերվում է. «չէ՛, չէ՛, չէ՛...»:— Ահա դաշտապահ Մոսէն գալիս է: Վարդո մարեն նկատում է՝ մրմնջալով ու ծանր էլնում-կանգնում է ճամփի կենտրոնը և, ի նշան հարգանքի, բերանը գլխաշորի ճոթով ծածկում է ու սպասում, որ Մոսէն մոտենա:— Դաշտապահ Մոսէն յոթանասունն անց է արդեն, Մոսէն Վարդոյի Տոնն որդու հասակակիցն է: Գազիականների հիմնած Քարազլուխ գյուղում երբ գարոց բացվեց, Մոսէն ու Տոնեն կարգին պատանիներ էին և միասին առաջին դասարան դնացին: Դպրոցը շավարտած պատերազմը սկսվեց՝ միասին կռիվ դնացին, Մոսէն, փառք առած, վերադարձավ, իսկ Վարդոյի միակ որդին դեռ չկա:

— Տուր, մարե:— Կովից հետո մինչև հիմա Մոսէն Վարդոյին մարե է ասում:— Մոմերը տուր,— դեռ շմոտեցած, դաշտապահը մեկնում է ձևոր:

Բաց Վարդոն հազար անգամվա ինդրանքը նորից է կրկնում.

— Մոսէ, լառ, մեջ իմ ոտքերին քելելու ուժ չկա, էս մոմերն կվաթիս Թուխ Մանուկին:— Խոսքի հետ գլխաշորի ճոթը թողնում է՝ խաղալիրում, և երևում են մարեի ծալ-ծալ շորթերը:

— Կալ, մարե:

— Զմոռնաս, լառ:

— Զէ, մարե, չեմ մոռնա:

— Իմ կողմից կհամբուրիս Թուխ Մանուկին, իմ կողմից ներողութիւն կխնդրիս, տես՝ մեջ իմ ոտքերին ուժ չկա, իմ կողմից ներողութիւն կխնդրիս, Մոսէ:

— Հա՛, մարե, կխնդրիմ:
— Մոսե, լառ, մեռնիմ իմ գառան, կնսախա թուխ Մանուկի մոտ, շուրի մամերն թամամ վառվին:

— Հա՛, մարե, հա՛:
— Գնա, լառ,— հանգստացած շունչ է բաշում Վարդուն.— Թուխ Մանուկ բու ճամփին թող կանաչ ցանն:

Գաշտապահը գնում է, մարեն ճամփի կենտրոնում մնում է կանգ-
նած՝ հայացքը նրան ուղեկից, աղոթքը՝ մրմնջացող շուրթերին: Ապա
անհանդիստ շարժվում է ու կանչում.

— Մոսե՛ն... դու դեպ թուխ Մանուկ կերթաս, չէ՛:

Մոսեն լսում է, բայց չի նայում:

— Մահան չանիս ու բու ճամփին թերիս, Մոսեն՛ե.— Հետո մշու-
շոտ նայում է լեռների ուղղությամբ, ուր թուխ Մանուկը պետք է լինի,
և շշնջում,— մեռնիմ իր զորություն:

— Մոսե, լառ, դու կրակ ունի՛ս, կրա՛կ... պիչկա՛ կա՛...— Եվ գող-
նոցի գրպանից հանում է լուցկիներ.— Մահան արի ու լուզեցի... ճժերն
ո՛ւր են,— նայում է շուրջը շուրջը.— պիչկեն հասցուն Մոսեին... ճժեր,—
անտրոշ կանգնում է, և էլի նայում գաշտապահին տարած ճամփին,—
Մոսե՛ն...

Եվ ձեռքը ճակատին, երկար նայում է, բայց զաշտապահին չի տես-
նում: Հետո գլխաշորի ճոթնը հավաքում է շուրթերին, աղոթք մանե-
լով գառնում է գյուղ և բայերի հետ գլուխը ինքն իրեն տարուբերվում
է.— չէ՛, չէ՛, չէ՛...

2

Քսանմեկի գարնանը, երբ Քարադուխ գյուղը նոր էր հիմնվում (և
դեռ անուն չուներ) Վարդուն,— ջահելությունը երգում թողած, արդեն
բառասունի մոտ, շեն մի օջախի յոթը հարսերից փրկված միակը,—
Վարդուն նայեց շուրջը շուրջը, անտղեց տարբեր կածաններով այս ձորա-
փք հասած տղամարդկանց և որոշեց, թե ում պետք է դիմել՝ կուսգետոյ
ՆՏոյին: Եվ դնաց նրա մոտ:

ՆՏոն նոր շինած քողովիկի համար դուռ էր տաշմշում:

— Բարի աշխատիս, ՆՏո:— Եվ ապա Վարդուն հետաքրքրվեց, թե
գաղթականների հիմնած այս նոր գյուղի «ոնսը» ո՞վ է լինելու:

— Ռես չեղավ, չե՛նք ապրի, Վարդո:— Հոգնած ու անտարբեր պա-
տասխան տվեց ՆՏոն:

Ո՛ր, գյուղը առանց գլուխ չի կարող մնալ: Վարդուն խեղճ ու ալրի մ

կին է, բայց իր կարճ խելքով գտնում է, որ գյուղը «ոնս» պետք է ունե-
նու և «ոնսը» հարկ է, որ լինի ՆՏոն: Եվ ապա պարզեց միտքը՝

— ՆՏո, մեջ գնդին եկեղեցի շինելու մասին մտածող կա՞:

— Է՛, Վարդո, հեղեղը շաղացն է ըշե, դու շախշախն է կորոնիս:

— Մեղա՛, տեր:— Վարդուն ՆՏոյի փոխարեն երկնքից ներողու-
թյան խնդրեց:— Էղպես մի խոսի, ՆՏո, բու հավատն էդքան շուտ մի
կորցրու, ՆՏո:

Հետո Վարդուն հա գնաց-եկավ ՆՏոյի մոտ, հա դնաց-եկավ, ՆՏոյի
կնսը՝ Լուսոյին մեջ գցեց ու հա խնդրեց.

— ՆՏո, իմ հոգին, բու խոսք մեջ գնդին անց է. տղեքին հավաքե, եկեղեցի
շինե: Ա՛յ, էնտեղ, էն քարափի գլխին, որ աչքն թամամ գե-
դին էղնի: Պզտիկ մի եկեղեցի, ՆՏո, իմ հոգին, պատիկ-պատիկ եկեղեցի:

ՆՏոն երկար համոզում էր, ախր, այս քարափի գլխին վիրավոր
ու մուրր հավաքված անանկների ու մի թիզ հույի մասին է մտա-
ծում է, մի պուտ ջրի, մի կտոր հացի մասին են մտածում, այդ կտոր
հացն ու այդ պուտ ջուրը հենց Վարդոյին էլ է պետք, Վարդո-
յին և իր միսուճար Տոնեին՝ շեն-դրնդուն մի օջախի վերջին ժառան-
գին, իսկ Վարդուն ինչի՞ մասին է մտածում: Եկեղեցի, Ում սիրտը եկե-
ղեցի է ուզում, ահա՛ շրջակայքում, հարևան շեններում կա թե չէ՛ իրենք
տնանի, անհող ու անուժ մարդիկ, նաև ժամանակն ու հավատն է փոխ-
վել՝

— Իսկ եկեղեցի շինելու ժամանակ է, Վարդո:

— Պետք է, ՆՏո, պետք է. եկեղեցին մողովրդին մեկ տեղ կհավա-
րե.— փորձեց համոզել և խիստ ավելացրեց:— Երիկ շունիմ, ՆՏո, ես
կլինեմ:— Եվ խնդրեց:— Իմ հոգին, ՆՏո, տղերքին ասա՛ պատիկ-պատիկ
եկեղեցի՝ անուն դնիք թուխ Մանուկ: Երգրի թուխ Մանուկի փոխարեն:

Հետո ամիսներ անցան,— Վարդուն հույսը չէր կտրում ՆՏոյից,—
գյուղը անուն ունեցավ, քարափի ծխերն ու ծխատները մտան կառա-
փարսիկան ցուցակներում, կառուցվեց գյուղխորհրդի գրասենյակ, շքոչ-
կենարանից բերած գրոշը ծիաց գրասենյակի կտուրին, գյուղխորհրդի
նախագահ նշանակվեց Գեոն՝ ջահել-ջահել, բայց աչքուբայ ջահել, և նա
մեկ օրվա մեջ Վարդոյի հավատն ու հույսը կիրկից դուրս շարեց.

— Իմացած եղեք,— հայտարարեց Գեոն,— աստված գոյություն
ունի: Մինչև հիմա ինչքան խարվել ենք, բավական է: Ընկերներ, աստ-
վածը սուտ է:

Վարդուն սխալվել էր. իզուր էր բանակեցել ՆՏոյի հետ: Գյուղի գլուխը
Գեոն էր և անաստված:

Եվ մի ատավոտ բռնեց Գեոյի ճամփին:

— Գևո, լատ, աստծուն ինչի՞ խոսք կասիս:

— Վարդո մորաբույր, աստված չկա, իմացած եղիր: Աստվածը հոգևորականների սուտն էր, որ միամիտներին խաբեն, շահագործեն:

— Գևո, քու բերանն արդարովյամբ բաց, քու հոգուն մեղք մի արա, անեծք մի բեր քու աղոք ու տոհմի գլխին: Քու հերն ափսոս մարդ էր, Գևո:— Իր կողմից համոզեց Վարդուն:

— Մորաբույր, իզուր բաներ ես խոսում:

— Գևո, լատ...

— Ես քեզ համար Գևո-լատ չեմ,— հերսոտ կտրեց Գևոն,— և իմացած եղիր՝ աստված չկա և անուն տալը, պաշտելը արգելվում է:— Եվ գործնական հեռացավ:

— Գևո, կփռշմանիս ու կզարկիս քու գլխին,— ետևից հասցրեց Վարդուն և դարձավ աստծուն խոսք տվեց:— Քանի կենդանի եմ, տեր, խոտվ կմնամ Գևոյի հետ:

Եվ ամեն առավոտ-իրիկուն ձեռքը դրեց ճակատին, աչքերը կկոցեց, հևու-հեռվից աղոթք ու համբույր ուղարկեց իր նանանչ վանքերին՝ սուրբ Կարապետին, Առաքելոցին, սուրբ Նշանին, Մարութա Տիրամոր վանքին, Թուխ Մանուկին... կան՝ ճամփեղրերին կանգնած իր ծանոթ խաչքարերին:

Հետո, մյուս գարնանը, Վարդոն բանջարի գնաց, ամեն առավոտ Տոնն տղայի հետ բանջարի գնաց, ձորից այն կողմ Վարդոն երկու շաբաթ բանջարի գնաց և տուն դարձավ առանց բանջարի ու դադրած, դադրած և ձորից այն կողմ, սարալանջին, հայտնվեց փոքր մի մատուռ, մատուռում՝ փոքրիկ մի խաչքար:

Նա տատից սովորած մի պատառ շարական էր հիշում,— տատը երգում էր Թուխ Մանուկի մոտ, տատը ասում էր, որ այստեղ անօրենները մահկտիք են կոտորել և ի հիշատակ կառուցվել է, ահա, այս՝ Թուխ Մանուկը: Տատը ասում էր՝ Հայոց աշխարհքում Թուխ Մանուկներ շատ կան, շատ-շատ և բոլորը՝ ի հիշատակ նահատակ մանկտանց:— Վարդոն տատից սովորած մի պատառ շարական էր հիշում.— «Կամաւոր պատարագք, մանկունք տիօք և կատարեալք իմաստութեամբ, որք փոխանակ կաթին արբիք զգինին զմայլեցուցիչ, բարեխօսեցէք առ տեր վասն մանկանց եկեղեցուց»:— Երգեց իր հորինած մատուռի մոտ, արցունք ու շարականով և,— մի կտոր մոմ ունեք,— մոմով օծեց իր մատուռն ու խաչքարը և կիբեց՝ Թուխ Մանուկ:

Գևոն իմացավ,— Գևոն չէր կարող չիմանալ,— իմացավ՝ փրփրեցք մատուռն ու խաչքարը բանդիլ-ջարդելու փորձ արեց, բայց միջամտողներ Լոյան:

— Գևո,— ասաց ՆՏոն,— Վարդոն Լոպետով ապրել կուզէ: Իրար վրա դրած էն էրկու քարը գեղին ի՞նչ վնաս: Թող մնան: Հաշվենք, թե քու աչքերն էդ քարերին չի դիպել:

— Բա որ շրջկենտրոնում իմանան, ի՞նչ կասեն:

— Չեն իմանա, Գևո: Գեղի անունից խոսք տամ՝ լուրը շրջկենտրոն չ'տանի: Չհասնի:— Պինդ կրկնեց ՆՏոն:

Եվ Վարդոյի Թուխ Մանուկը մնաց:

Մնաց միայն իր համար. ամեն կիրակմուտ Վարդոն անցնում էր ձորն այն կողմ՝ ճրագույն ու մոմ էր վառում:

Իսկ պատերազմի հենց առաջին օրվանից,— կովի առաջին օրը Բարսեղյան գյուղից յոթը շահել ճակատ գնացին, մեկը՝ Վարդոյի միակ սրդին էր,— և կովի առաջին օրվանից մատուռը դարձավ աղոթատեղի, կովից Վարդոյի Թուխ Մանուկ, դարձավ զորավոր սուրբ: Եվ մի շաբաթում խաչքարն ու մատուռը հնացան, ունեցան մոմ ու յուղի տարիք, սնեցան Քրիստոսի տարիքը:



Երբ պատերազմը սկսվեց, Գևոն արգեն գյուղիորհրդի նախագահ լել: Երբգաղիր էր: Եվ շնայած աչ ոտքը հանկարծակի, մի գիշերվա ընթացքում, բռնվեց ու Գևոն դարձավ կազ, բայց նախկին աստիճանից սուրբ վար չէր գնում. գյուղում շրջում էր որպես տեր և հարկ համարեց կանգնեցնել կանանց հոսքը: Մի կիրակմուտ կանգնեց գյուղերին, ճամփի կենտրոնում ու երբ կանայք Վարդոյի առաջնորդությամբ եկան՝ կանգնեցրեց:

— Խելք սնեցիք, ա՛յ կնանիք, ինչո՞ւ եք ընկել Վարդոյի խելքին: Ձեր աչքի գեմը չէ՞ր, որ Վարդոն իր համար խաչքար տնկեց: Էլ ո՞ւր եք չավառում էդ քարին:

Վարդոն խոստացել էր, որ խոտվ մնա անաստված Գևոյի հետ, բայց չ'նամբերեց՝ ոտից- գլուխ շափեց Գևոյին և պահանջեց.

— Քաշվիր մեր ճամփից, անիծված: Քու օղորմածիկ հոր խաթրին լղվեք, էս ճրագթաթ կզարկենք քու ճակատ:— Եվ երդումը դրժելու համար ներողություն խնդրեց:— Մեղա, տե՛ր, լեզու թրջեցի էս անիծվածի հետ,— ապա նահատակության գնացողի պես հպարտ-հպարտ քայլեց ու կանանց քաշեց-տարավ:

...Պատերազմից հետո շատերը երես թեքեցին Վարդոյի Թուխ Մանուկից:

Նաև Վարդոյի միակ սրդին, Տոնեն լվերազարձավ կովի դաշտից,

բայց Վարդոն անխոսով մնաց, Վարդոն մնաց իր հորինած թուխ Մանուկի հետ: Ամեն կիրակմուտ ճրագլուխը ձեռքին, մոմերը գրպանում գնում էր:

— Վարդո, բա քու շքախումբն ո՞ր է:— Թե Գևոն նկատեր՝ կկանչեր ու կխնդմնդար:

Իսկ Վարդոն ավելի ամուր էր պահում երգումը՝ խոսով ու խոսով էր Գևոյի հետ:

3

Քառասուն-քառասունմեկ տարի Վարդոն պահեց իր երգումը:

Գևոյին ազատեցին գյուղիտրհորդի նախագահությունից, Վարդոն ձեռքերը մեկնեց երկինք, գոհություն հայտնեց աստծուն և նոր խնդիրք արեց.

— Գևոյին էդ էլ քիչ է, տեր:

Գևոյին ազատեցին բրիգադիրությունից, Վարդոն ձեռքը դրեց սրտին, հանգիստ շունչ քաշեց.

— Օխաա՛շ, — ասաց, — չմեռա ու տեսա, որ Գևոն գլուխն ի վարեկավա՛ր:— Եվ խոսքը հեռվից հեռու ուղղեց կուլանտեսության նախագահին:— Անմեղ գառը տարավ ու դելին պահ տվեց՝ Գևոն ու կալի պահա՛հ:

Հետո, ինչպես սովորաբար լինում է՝ կովից հաղթող դուրս եկածները թուլություն են ապրում, այդպես էլ Վարդոն էր. Գևոյին տեսավ, շփոխեց ճամփեն, մտքում էլ շանիծեց, թիկունքին շանչ շարեց և շիմացավ նաև, թե Գևոյի համար աստծուց ի՞նչ պատիժ խնդրի և ցանկացավ՝

— Տեր, դու Գևոյին կյանք տուր. թող ջրուջուջ ապրի:

4

Այն, ինչ այդ առավոտ լսեց Վարդոն, հավատալու բան չէր:

Անցյալ աշնանը, մի առավոտ, Նհոյի պառավը բացեց Վարդոյի դուռը:

— է, Վարդո, — ասաց, — դեղ իրար է անցե, դու մո՛մ է կթափա:

— Մա՛րդ է մեռել, լաո, — խաշակնքեց Վարդոն:

— Ձէ, քուրթիկ, չէ, Գևոն է դարձե խաղը՛:— Եվ տեղը տեղին:

¹ Խաղը — խախտակ:

ինչպես Նհոյից էր լսել, այդպես էլ պատմեց: Ուրեմն, անցյալ գիշեր Գևոն կուլանտեսության կալից դարձան է գողանում: Ինքը որպես թե կուլանտեսության կալի պահակն է, որպես թե դարձանն ու խուտը պաշտպանում է, որ ուրիշները չգողանան, բայց ինքն է գողանում:— Արևմեդին տես:— Գողանալը գողանում է, բայց տեղն ու տեղը մատնվում: Իսկ նախագահը չի սպասում, որ լույսը բացվի, հենց կեսգիշերին Գևոյին, իդ արևմեդին, կանչում է գրասենյակ: Դու պահակ ես, ասում է, թե գող: Գևոն ձեռքը դնում է կրծքին, երդվում է, թե՛ սուտ է, գրպարտություն է: Հստեղ նախագահը խաղք է անում. ասում է, թե՛ չես գողացել, թե՛ գրպարտություն է, եկ հենց հիմա Վարդոյի թուխ Մանուկը գնա՛ր՝ երդվիր:

— Հստեղ շփոթվեց (մոմ թափվեց կրակին, բայց ուշադրություն չդարձրեց), հավատալու բան չէր. երեկ... երեկ մեկն ու մեկը Գևոյին ձեռ աննելու համար, — հիմա ո՞վ չի կարող Գևոյին ձեռ աննել, — ձեռ աննելու համար հորինել է, իսկ Լուսոն միամիտ-միամիտ հավատացել է ու շտապել ուրախ լուրը հասցնելու իրեն՝ Վարդոյին:

— Ձէ՛, Վարդո, չէ՛, եղած բան է. Նհոն ասաց:

— Հաա՛, — Վարդոն լրջացավ. թե Նհոն է ասել (իսկ Վարդոն Նհոյին հավատում է), ուրեմն ճիշտ է, ճշմարիտ է:— Հաա, — Վարդոն, ափն ի բերան, նայեց կրակի մեջ տժտժացող մոմին և մտածկոտ հարցրեց:— Մեջ գրասենյակին մարդիկ շա՛տ են էղե... Ժողովուրդ ներկա՞ է էղել:

— Ձէ՛, գիշեր է էղել, Վարդո, ու էդ արևմեդն ու նախագահ:

Վարդոն ափսոսաց. լավ կլիներ, որ գյուղը, ողջ գյուղը մեծ ու փոքրով՝ ներկա լիներ:

— Գեղ կզրնգա, — ոգևորվեց Լուսոն: Առավոտ շուտ նախագահը կանգնել է գյուղի զրուցատեղին, պատմել է ու ծիծաղել, ծիծաղել ու պատմել է և հիմա՝ շուրթից շուրթ է անցնում:— Գեղն կզրնգա ու էդ արևմեդ...

— Ձէ՛, — Վարդոն շտապեց կտրել, — Գևոյին մի անիծե... Գևոն... Գևոն վերքը հալալ կաթնակեր դուրս եկավ: Ուրեմն Գևոն թուխ Մանուկ էրթալու, թուխ Մանուկին երգում տալու ա՞հ է ունեցե... Գևո, աստծու որհանք թափվի քու գլխին, լաո, օղորմի քու անձը՝ հոր, Գևո... Գևո... ես էրթամ Գևոյին գտնիմ:— Վարդոն ծիր քայլեց դեպի սնդուկը և հանեց պահուսնի գլխաշորը:— Հա, ես էրթամ կալ... Գևոյին գործից խոմ չե՞ն հանե... մեղք է. էրեխեքի տեր, առողջություն վատ:

Վարդոն դուրս ելավ, քաղցր հայացք ձգեց թուխ Մանուկի կողմը:— մեռնիմ քու սուրբ զորության, — մրմնջալով բարի լուրը հայտնեց, ապա կուլանտեսության կալը տանող ճամփեն թողեց՝ եղբ ու եղբ փաթա-

թեց գյուղը, հասավ կալ, գտավ Գևորգի (Գևորգի գեղի մոտ նստած էր) և հարգանքով բարեկեց:

— Թարի լուս, լաու— Եվ գլխաշորի ճոթերով բերանը ծածկեց. հարգանքի նշան էր, արժանավոր մարդկանց ներկայութեամբ շորթերը ծածկած է խոսում Վարդան:

Գևորգ խոժոռ նայեց:

— Գև, օղորմի էն քու անո՞ւշ հորն: Աստված մանանա թափե քու տան ու տեղի գլխին, լաու:

Գևորգ մտալ ոտքի ելավ:

— Օրհնանքդ քեզ մնա, նախագահից թուղթ բերե՞լ ես:

— Թո՞ւղթ,— Վարդան չհասկացավ,— Ի՞նչ թուղթ, լաու:

— Ի՞նչ թուղթ, լաու,— Գևորգ ոխով տնազեց:— Դարման տանելու թուղթ:

— Է, աստված քու պապի տուն շինե, Գևորգ:— Վարդան բուրբուխի լվիրավորվեց, որ Գևորգն կոպտում ու տնազում է:— Դարմանի համար ես կգամ ու կհասնիմ կա՞լ, լաու:

— Բա ինչի՞ համար ես եկել ու հասել,— հեղձեց Գևորգ:

— Եկա, որ քու հետ լեզու թրջիմ, խոտով-խոտով չմեղմեմ: Մեղք է Թուխ Մանուկ վկա, Գևորգ, սիրով ու սրտով եկա-հասա հոս ու մեկնված սրտով է կխոսիմ:

— Հըմ,— հենց այնպես արձագանքեց Գևորգ:

— Գևորգ,— Վարդան ցածրացրեց ձայնը և նայեց շուրջը:— Հո մեկն ու մեկը իրենց չի լաում,— կհիշիս իմ խոսքը. ես չաքի՛ աստժու անվան հետ գործ չունիս: Զասի՞, լաու Ես չաքի՞, թե կփոշմանիս ու կզարկիս քու գլխին:

— Ի՞նչ ես գլխիցդ դուրս տալիս,— դայրացավ Գևորգ:— Սա կոխոսողի կալ է, Ի՞նչ գործ ունես, թող գնա:

Վարդան բուրբուխի շեղացավ:

— Կերթամ, լաու,— հաշտ ու խաղաղ ասաց Վարդան:— Էսօր թե իմ գլուխն էլ շարդիս, ծպտուն չեմ անի: Կհիշի՞ս, Գևորգ, ճարգթաթով քու ճակատին զարկել կուզեի, հըմը խաթր արի քու օղորմածիկ հորն: Զարդվեր իմ ձեռքն, լաու, շարդվեր իմ ձեռքն. էսօր ես չիմացա, թե...

— Ի՞նչ ես ուզում,— ճայթեց Գևորգ,— հեռացիր էստեղից:

— Գև, իմ հոգին,— Վարդան շնչաց և դեմքը ավելի մոտեցրեց Գևորգին,— Ե՛րբ էրթանք Թուխ Մանուկ:

— Այ գիժ պառավ, Ի՞նչ ես ուզում ինձնից:

— Էսպես ձոր ու ձոր, ման գալեն կերթանք ու կդառնանք: Մա՞րդ

չի իմանա, լաու: Էրթանք՝ Թուխ Մանուկից քու մեղքերին թողութուն խնդրենք: Մո՞ն ես կրեիր...

Վարդանից պոժում չկար, Գևորգ ինքը թողեց հեռացավ:

Իսկ Վարդան ոգևորված դարձավ տուն և ինքն իր համար մեկնաբանեց՝

— Գևորգի հոգին հըլա չի գուլավի. մե՛ջ Գևորգի հոգուն հըլա կոխվ կա:

ԿԱՆՁԸ

1

— Ալեկե՛... Ալե, իմ հոգին, Ալեկե՛...

Մերունին, մահակին հենված, կանչում էր երգեցիկ:

Գառնեքը շաղ էին եկել լեռնալանջին, իսկ Զորոն...— իսկ ծերունի Զորոն գառնարած չէր. գյուղը ընդհանրապես գառնարած չունեիր, օրը մեկն էր քշում հոտը և այդ օր Զորոնի հերթն էր,— իսկ Զորոն՝ խոշոր-կեկ ու թավամազ, հենվել էր մահակին ու երգեցիկ կանչում էր.

— Ալեկե՛... Ալե, իմ հոգին, Ալեկե՛...— Արևածաղից մահակին հենված կանչում էր ու կանչում:



Է՛, Ե՛րբ էր, էլի՛ գարուն, այսպիսի կապույտ ու փափուկ մի առավոտ կար, կապույտ աշխարհ, Մարութա սարը կապույտ քողն ի դեմքին, ձորերն ու կիրճերը կապույտ երկնքով լցված, ծերպերին ու ձորաբերաններին թառած գյուղերի շունչը կապույտ էր, սանձը կտրած Տալվորիկի հեղեղ ձորը լցված կապույտը բլթբլթում էր... Մարութա սարի փեշին փռված գառներն ու ուլերը խլշկոտած ծանոթանում էին աշխարհի ու գարնան հետ. մատղաշները դունչ ու լեզվով, վախվորած հայացքներով շոշափում էին քարերը, քարերի նախշուն մամուռները, հոտոտում էին հողի բույրը, սեղերից ու շոր փշերից խրանում, ճնճողակների ֆրոնտի վրա ծփում քարեքար... Մատղաշները ծանոթանում էին աշխարհի ու գարնան հետ, իսկ Զորոն՝ տառը-տասնմեկ տարեկան մի տղա կար՝ այժի մազից գործած շալվարով, այժի մազից գործած մուճակով մի տղա կար՝ Զորոն, կանգնած կապույտի վեմին՝ պարսատիկը թափով

պատում էր, վրժժժ-վրժժժ-վրժժժ, և քարեր էր շարտում դեպի ձորը: Քարը սուլելով անցնում էր բանջարի ելած աղջնակների գլխավերևով և գահավիժում ձորը: Հետաքրքիր հենց այդ էր. քարը սույլ ու թափով հասնում էր մինչև ձորը, իսկ ձորի վրա ուղեծիրը մեկնեց կտալովում էր, և, քարը քանց զարկված ազուսով, թայտալով ընկնում էր ձորը:

Բանջար հավաքող աղջնակների նախշուն բույլը վեաժխում էր լանջն ի վեր: Նրանցից մեկը, յոթ-ութ տարեկան պատիկ Ալեն, սև-պըլըստան աչքերով ու ջուխտակ բարակ ծամով Ալեն, բորիկ ու նախշուն գոգնոցով ու կրակի կտոր Ալեն, ամիկի պես՝ հենց իրենց թանիկ ուլի, հենց Ձորոյի խլրտուն մատղաշներից էն ճերմակ ականջներով ուլի պես, քարեքար էր թռչկոտում... Ալեն... Օաղկեպսակ էր զործել-դրել գլխին... Ալեն... Հովից տարուրեր գույնզգույն ծաղիկների մի փուռը... Պատիկ Ալեն... Եվ Ձորոն անակնկալ հասկացավ, զգաց, որ նա իր Ալեն է, ուրիշ ոչ մեկինը, իր Ալեն է ու կա:

Այս կապույտ աշխարհը իրենն է, այս դաշն առավուտը, մետաքսաքող Մարութա սարը իրենն, Տիրամայր վանքի գլխին որպես լույս իջած ճերմակ ամպի պատառն իրենն է, Տալվորիկ ծուռ գետի գոշգոշունը, գյուղի գլխին բղկտված ծուխը, այս խլրտուն ու խլուշտ-մլուշտ ուլերն ու գառները իրենն են, արևը, երկինքը, այս ծաղկած քարերը, ժայռը, որին կանգնած թափով պատում է, պարսատիկը, վրժժժ-վրժժժ-վրժժժ, այս խելառ պարսատիկը իրենն է, Ալեն... ծաղկեպսակը գլխին քարից քար թռչկոտող պատիկ Ալեն իրենն է, ուրիշ ոչ մեկինը չէ, իրենն է ու իրենը:

2

— Ալեն... Ալեն, իմ հոգին, Ալենեն...

Մերունին մահակին հենված կանչում էր երգեցիկ:

Գարնան է՛ն առավուտը նրա համար էր այնքան լուրթ ու գեղեցիկ, որովհետև արևի խավարում պետք է լիներ...

Դալար վարցոցով գառնարածը էն առավուտ նրա համար նկատեց, նրա համար գտավ իր պատիկ Ալենին, որովհետև պետք է կորցնիր...



Եվ հանդիպեց մեկ էլ հիսունհինգ տարի հետո...

Երբ ամուսնացնում էր իր կրտսեր որդուն, Ձորոն որոշեց հարսանիքի խմիչքը անձամբ և անպայման Արարատյան դաշտից բերել...

Մյուս որդիներին ամուսնացնելիս նեղն էր և փոքրիկ հավաք արեց. հարսանքանման մի բան իսկ, ահա, փառք, կարող է ողջ գյուղի, հետո ու մտիկ բարեկամների համար լի ու բոլ սեղան բացել, անարատ ու բնտիր գինով և անպայման՝ Արարատյան դաշտի և կա ու չկա՝ տնական: Որքան էլ սավազ որդին, որ առանձին ծուխ էր, միջնակ որդին, որ արգեն առանձին ծուխ էր, որքան էլ համոզեցին՝ խմիչքը բերել գինու գործարանից, — գործարանի գինուն գինի լի հասնի, — Ձորոն չհամոզվեց՝ Արարատյան դաշտից, կա ու չկա՝ Արարատյան դաշտից, և ընտրողը լինք՝ Ձորոն պետք է լինի:

Եվ առավուտյան նստեց մեքենա, — միջնակ որդին սեփական ավտո տներ, — նստեց որդու կողքին ու իջավ դաշտ:

Գյուղեր մտան, դուրս եկան, մտան, դուրս եկան, ամեն գյուղում Ձորոն, է՛, քանի կարասի գինի փորձեց, բայց ոչ մեկը սրտովը չէր:

Իրիկնապահ էր արդեն, խիտ ծառաշարքերով երիզված մայրուղով սրգին սրողաձ թոցնում էր մեքենան, ծառերի արանքից հանկարծ մի ճանապարհ հայտնվեց, և Ձորոն, չգիտես ինչու, խառնվեց իրար, — անցանք, — և ձեռքը գցեց դեկին: Մեքենան թռավ ճանապարհից և խճճվեց թփուտների մեջ: Առանձնապես վթար չէր. դռան մի փոքր քերձվածք, մի քանի խազ ու մազ, բայց որդին փրփրել էր:

— Քու սիրտ լեն պահե, լառ, — հանգստացրեց Ձորոն, — կպատահի՛ բարին էս էր:

— էս գեղ իմ սրտին դուր եկավ: — Հետո, գյուղի կենտրոնում, մեքենան կանգնեցնել տվեց, — լավ-վատ՝ էստեղից կանխիք: — Եվ մտանցավ հավաքվածներին:

Բոլորն էլ գինի ունեին և պատրաստ՝ մառան առաջնորդելու: Միայն մեկը՝ լողլող մի մարդ, սուս էր, և Ձորոն հենց նրան դիմեց:

— Ինչո՞ւ լուսեմ, — պատասխանեց մարդը, — այդի ունեցողը գինի էլ կունենա:

— Աստված վկա, իմ տղի հարսանիք քու գինով կանխի, — հայտարարեց Ձորոն, — էրթանք ձեր տուն:

Որթատունկի թառման նակատին առած գինեբույր տուն էր: Տնամերձ ծիրանենու բունն ի կախ տաքեղի կարմիր շարուկներ կային, և պատիկ ու ծիր մի պառավ վար էր անում շարուկները:

— Լավ տուն ու տեղ ունիս, ախպեր: — Տունն ու այգին, իրոք, Ձորոյին շատ դուր եկան: — Ուրախ վայելում:

Խոսքի վրա պառավը կտրուկ շուռ եկավ: Մեկ ուղեց տաքեղը գցել մաղի մեջ և մոտենալ, բայց այդպես՝ կարմիր շարուկը թևին շարունակեց հետաքրքիր նայել անձանոթին:

— Քու նշանա՞ծն է:

— Հա: Քո երկրացին է:

— Իմ էրգրացի՞ն... Հըմ-արի, հըմ-արի, իմ քուր,— խնդացավ
Զորոն:— Հըմ-արի ծանոթանանք:

Պառավը մանրիկ ու չափուկ մոտեցավ, ժպտերես ձեռք տվեց. թևն
ի կախ շարունակները խշխշացին, և նա մեղավոր նայեց, որ տաքզևզով
է դիմավորում երկրացի հյուրին:

— Էրգրի ձեռք դեղ ո՞ր մեկն է, քուրիկ:

Եվ պատասխանի վրա Զորոն կուշ եկավ, ինչպես կծկվում են շը-
պըրտված քարից:— Սարեկա՞ն,— ղփվարություն մեկնվեց Զորոն,—
Սարեկա՞ն,— և շնայած պառավը շատ մոտ էր, Զորոն դեմքը մոտեց-
րեց և կկոցած նայեց աչքերի մեջ... Հոգնած ու տխուր էին պառավի աչ-
քերը, բայց խորքում շարձձի ժպտի մարմրող կայծեր կային: Զորոն
կախեց գլուխը, ապա մտմտուն ու շեղակի նայեց կնոջ թևն ի կախ տաք-
զևզի շարունակին, հետո հեռու-հեռվից, շատ հեռվից եկող մի ժպտա՞
կոտոր, մեղք ու կրակ, սարգոստայնի պես խճճվեց բեղին, և նա շըն-
չաց— Ալե՛ն:— Նույնիսկ պառավը շտեյ իր անունը:— Ալե՛ն,— շըն-
չաց Զորոն ու ծանր շտկվեց: Շտկվեց, ձգվեց, ձգվեց (վերջին տարիներ
որդին հորը այդպես շտակ ու ձիգ չէր տեսել), արտասովոր ձր-
վեց և դիմացը կանգնած պատշիկ կնոջ գլուխն ի վեր նայեց հեռու, աղ-
ների ու ծառերի արանքից գտավ լեռնապարը և որքան շունչը հերիքում
էր կանչեց,— Հըրբիբի՞, Ալեհ՛ն... Ալե՛ն,— հայացքը հեռու լեռներին՝
հա՛ կրկնեց,— Ալեհ՛ն...

Պառավը ձգվված տնադում էր Զորոյին, որ կիսախուփ, մշուշոտ
հայացքը հեռու, վերացած իր անունն էր կրկնում և ի պատասխան նը-
րան, հարձագանք այդ հեռագնա ու տաք շընչոցի՞ լացել էր ուզում:

Հետո Զորոն շողված հայացքը դարձրեց պառավին և էլի շընչաց-

— Ես Զորոն եմ... Ալե:— Եվ ձեռքերն առավ ամբերի մեջ, քամեց,
կայցրեց խոնարհված ճակատին, հետո մոտեցրեց շուրթերին:

Պառավը շփոթվեց: Էրգրի օրենքով կինը պետք է տղամարդու ձեռ-
քը դնար, և շտապեց համբուրել Զորոյի ձեռքը: Արցունքներն արդեն
թափվում էին, է՛, երրվանի՞ց մոռացված-մոխրված արցունքները էլք
էին գտել, և հանգրվանը Զորոյի ձեռքերն էին:

Հետո այնպես եղավ, որ միմյանց ձեռքերն էին թոցնում համբու-
րելու համար, և տաքզևզի շարունակը, որ կախված էր պառավի թևից, շո-
րացած տաքզևզի կարմիր շարունակը խշրվեց նրանց դեմք ու աչքերի մոտ,
Ալեհն փոշուտաց, նա, որ հանդարտիկ թափում էր աչքերից, և լացը այն-

քան դուր էր դալիս, տրորեց աչքերը և շերմ ու մաքուր արցունքները
պղտորվեցին, կծկացան կոպերի տակ...

Եվ դեմ-դիմաց կանգնած երկու երեխա բռունցքներով տրորում էին
կծկածացող աչքերը ու շողված հայացքներով նայում էին իրար:

— Բաբո, ուշացանք,— հարկ համարեց որդին:

Զորոն սթափվեց: Աչք դիպցրեց որդուն, ապա տնտղեց տանտիրո-
ջը, դարձավ նայեց Ալեին և գլուխը տմբտմբացրեց:

— Ալեհ...— կմկմաց. ինչ-որ բան էր ուզում տեսլ, բայց էլի դար-
ևավ տանտիրոջը,— ուրեմն... քու նշանածն է... Բարի վայելում:— Եվ
վուագ ավելացրեց:— Գինին ո՞ւր է:

Մառանում տանտերը պղնձե շափով գինի լցրեց, դավաթի հետ
մեկնեց Զորոյին, որ փորձի, իսկ Զորոն հենց շափով խմեց, մի շնչով
դատարկեց ու փառավորվեց:

— Օխա՞՛շ,— ափով սրբեց բեղերը:— Իմ սիրուն հովցավ... էս-
պես անուշ գինի իմ շրթին չէր գիպե, Ալե: Անուշ գինի էր:— Եվ գլխա-
հակ, կ՛շեղ ու մի տեսակ իրենից դատվող հայացքը մառանի անկյունում
կանգնած պառավի սուլերին, դիմեց որդուն:— Իմացա՞ր, լատ, թե արև-
ծագից շուրի հիմա ինչի համար կմտնինք գեղերն ու կելնինք, կմտնինք
ու ձեռնդարտակ կելնինք դուրս... Իմացա՞ր... Իմ ուղած գինին էս էր ու
լս... Լցե՛ք:

— Ինչքա՞ն, քանիսո՞վ,— հետաքրքրվեց տանտերը:

— Կարասը լրիվ իմն է:— Զորոյի ձայնի մեջ կռիվ կար:— Լցե՛ք
ու առանց հախ ու հաշվի... Գինին անգին է,— բողբոջեց Զորոն,— գի-
նու արժեքն էլի գինին է, Ալե... Լցե՛ք:

Տանտերը մոտեցավ շափը վերցնելու, բայց Զորոն շտկեց:

— Ուրիշ բանով Լցե՛ք. էս իմ բաժակն է:

Որքան էլ որ տանտերը համոզեց, որ ոտքի վրա խմել պետք չէ.
տուն կա, սեղան կա, քիչ հետո մարդավայել սեղան կնստեն, կորուցեն,
կարգին կծանոթանան, մանավանդ որ համերկրացի-համուզուղացիներ
են հանդիպել, Զորոն շտեյ: Որդին բշտեց, միջամտեց նաև Ալեհն, բայց
Զորոն աեղն ու տեղն էր ուզում խմել, հենց՝ պղնձե ամանով, հենց
կարասից:

Մտիպված պառավը հաց ու մաց բերեց՝ հարմարեցրեց, սակայն
Զորոն ձեռք շտկեց հացին, կարասին մոտիկ հենվեց պատին՝ լցրեց ու
խմեց, լցրեց ու տակետակ խմեց... Եվ սրբում էր բեղերը ու բոխ մեջ
տնքում,— Ալե...

Պառավը նստել էր իր հարմարեցրած սեղանի մոտ և մտամուռ
նայում էր: Քիչ առաջ, երբ Զորոն նոր մտավ բակ, նա ժիր ու կայտառ

էր, հիմա կուշ էր եկել, իրոք՝ մի բուռ պառավ, թմբիրի մեջ, աչքերը դեռ կծկծում էին, բայց զգում էր, որ ընդհատված անուշ լացը ալիք-ալիք բարձրանում է:

— Քու էրիկին տեսանք. Ալե. ուրիշ ի՞նչ ունիս:

— Փառք աստծո, տղեք ունեմ, ախպեր Զորոն,— և որոշեց զսպիւ լացը,— հարսներ ունեմ, ամուսնացած աղջիկներ ունեմ, թոռներ ունեմ: Դո՛ւ ինչ ունես, ախպեր Զորոն:

— Փառք աստծո, տղեք ունիմ, Ալե, հարսներ ունիմ, կարգված աղջիկներ ունիմ, Ալե, բոլ թոռներ ունիմ, էս գինին էլ,— Զորոն էլի լցրեց պղնձե ամանը,— էս անուշ գինին էլ իմ փոքր տղի ուրախության համար է, հարսանիքի համար է, Ալե... Հըբի՛ի, Ալե, իմ հոգին:

Եվ սկսեց երգել:

Տանտերը, կարասի վրա խոնարհված, անթատակով բբեց Զորոյին և տակետակ ժպտաց— գնահատեց իր գինու ուժը:

— էս ի՞նչ անուշ գինի էր, Ալե,— երգի միջից ու երգահանգ կանչեց Զորոն:— էսքան ծամանակ էսպես անուշ գինի էղնի հոս, ու ես անտեղյակ: Հըբի՛ի, Ալե:— Եվ կցեց կտրված երգը:

Տանտերն ու որդին ավարտեցին գինու շափն ու հաշիվը: Զորոն երգում էր, տանտերը ծխախոտ վառեց ու նստեց կնոջ կողքին, Զորոն երգում էր, որդին գինով լի տիկ ու տակառիկները տարավ՝ տեղավորեց, դարձավ կանգնեց մառանի կենտրոնում, Զորոն ինքնամոռաց երգում էր: Պղնձե ամանը դատարկ էր արգեն, վերջին շափ գինին, երգելիս, շաղ էր տվել, ինքն էլ շիմանալով, թե ինչպես, ոտից-գլուխ օժել իրեն:

— Հըբի՛ի, Ալե:— Ինչպես սկսել էր, այնպես էլ ավարտեց երգը, աչքերը բացեց, սակայն ոչ մեկին շտեսավ, ոչ մոտրիկ Ալեին, ոչ խընդ-մընդացող տանտիրոջը, ոչ կողքին կանգնած որդուն, որ պղնձե ամանը առավ ձեռքից և մտավ թևը:

— Գնացինք, բարո:

Զորոն թևը փախցրեց և պինդ սեղմվեց պատին:

— Մարաթուկ վկա, իմ ոտքն էստեղից դուրս չի էլնի: Ալե՛ե...

Տանտերը առաջարկեց, որ գնան տուն. Զորոն պառկի, մի քիչ հանգրստանա:

— Հայ-հաա՛յ, էլ իմ աչաց քո՛ւն կգա:— Եվ բուռնցքներով տրորեց աչքերը:— Ալե՛ե, — կանչեց Զորոն,— դու ո՞ւր կորար:

Հետո որդին նորից քաշեց, և Զորոն հրեց ու հայտնեց, վիրավորեց նաև տանտիրոջը: Երեխայի պես կառչել էր պատից և չէր ուզում պսկվել և մեջ-մեջ կանչում էր,— Ալե՛ե...

Եվ տանտերը տեղին դիտողութուն արեց:

— Դու դիս կվանդի՞ս, հայ:— Զորոն ձայնի վրա շքեց միայն նրա համար, որ կառչած տեղից շարկվի, չհեռանա:— Հացն ու գինին, Տեք կենդանին, կզարկիմ ու քու կարասներ կանիմ շարդուխուրդ: Զի՛ս կվը-որնդիս... Ալե՛ե:

Ստիպված՝ որդին ու տանտերը քաշքշելով տարան, և Զորոն, կանչը շուրթերին, աչ ու ձախ որոնում էր Ալեին և չէր նկատում, և քաշքշելով ելավ մառանից:

Պատավը, որ հուզված կուշտրել էր, փլվեց ծնկներին և հսկզուր-հսկզուր լաց եղավ: Դրսից լսվում էր կանչը,— Ալե՛ե,— ոչ ոք իրեն այդպես չէր կանչել՝ այդպես ջերմ, այդքան սրտանց, այդպես կարոտիկ, աղոթքի նման, երգի պես, հեռու լեռներից եկող արձագանքի պես...— Ալե՛ե,— գնալով հեռվից էր լսվում կանչը:

Զորոն մութ փողոցում կանչում էր, գլուղից դուրս ելան՝ նույնը, և մինչև քնելը:

Եվ քնած, շուրթերը խլվում էին,— Ալե՛ե...

3

— Ալե՛ե... Ալե, իմ հոգին, Ալեեե՛ե...

Սերունին մահակին հեծված երգեցիկ կանչում էր ու կանչում: Կանչրն ի վեր մի մանչ ու մի աղջիկ էին բարձրանում. Զորոյի թոռնիկներն էին, կրասեր որդու երեխաները, նրա, սրի հարսանիքի զինին Ալեեեց անից րերեց:

Հարսանիքից հետո էլի մի երկու անգամ իջավ դաշտ. ի տես Ալեին, հետո ձմեռը վրա տվեց, հետո գարուն՝ Զորոն բան ու գործի, առօրյա հոգսերի հետ, երբեմն հիշեց՝ միտք դրեց իջնել դաշտ, և ամեն անգամ մի բան խանդարում էր... Եվ այդպես տարիներ անցան:

Վեց տարի:

Իսկ այսօր... Իսկ այս առավոտ Զորոյի հոգին տակնուվրա էր:

Մահան էր արել գառները, իր տեղը, որ գլուղի թիկունքի սարն էր, իբր գոլությունը... Դիմացը երկնագույնով լցված ձորերն ու կիրճերն էին, Արարատյան դաշտը՝ ծավե շղարշի տակ և այդ ծովածուփ շղարշի վրա՝ արծաթ գոտի — ելման Արաքսը, դենը՝ տակը փոթորիկ մտած վրաններ ի հլեէջ շարուկը— Հայոց լեռնապարը, բայց նրա համար գարնան մի ուրիշ առավոտ կար, աչքերի առջև գարնան հետ պսակագիր, է՛, մի ուրիշ աշխարհ՝ կապույտի մեջ սուզված ուրիշ սարեր, գծված մի ուրիշ գետ, արևի ու աշխարհի հետ ծանոթացող գառ և ուլերի մի ուրիշ հոտ կար, դալար վարոցով գառնարած մի տղա և ընանջարհավաք աղջնակ:

ների մի նախշուն բուլկ, և ծաղկեպսակով պստիկ մի աղջիկ՝ քարեքար թաշկոտող:

— Ալեհ,— հայացքը հորիզոնին կանշում էր ծերունին,— Ալե, իմ հոգին, Ալեհեհ...

Եվ թոռներին նկատեց այն ժամանակ, երբ կողքին էին, և աղջնակը փխտոյի պես քամալում էր սրունքներին:

— Բա գառներն ո՞ր են, պապ:

— Գառնե՞ր,— ծերունին ուշ հասկացավ թոռան հարցը,— գառնե՞ր,— հեռու-հեռվից վերագարձած հայացքը պտտեց շուրջըրտըր:— Գառներին ի՞նչ կպատահի, գառնուկ:

Մեկները նմում էին, գետինը քաշում էր, անքալով նստեց, բայց հորիզոնը ձգում էր հայացքը, իսկ միտքը անընդմեջ նույնն էր կրկնում:

— Ուտենք,— աղջնակը շտապ բացեց հացի կապոցը,— բոլճճը կուտենք, պապ:

«Գավաթ մի գինի կպիտեր:— Մտածեց Զորոն և տեղնուտեղը որոշեց:— էլնիմ ու էրթամ Ալեի մոտ»:

— Գառներն ո՞ր են, պապ:

«Աստվածն իմ խելքի տունն ավերի,— հայացքը դաշտին մտածեց Զորոն,— Ալեհ, հա՛ա, իմ աշաց զեմ, ու ես ինչքա՛ն ժամանակ չեմ տես գինք: էլնիմ ու երթամ Ալեին ի տես»:

— Գառները չկան, պապ:

— Զկա՞ն,— Զորոն մահալին հենված ոտքի ելավ:

«էրթամ Ալեին ի տես»:

— Գառներն, է՛, էնտեղ են,— անորոշ մեկնեց փայտը:— Գնա ժողվե բեր, քու քրոջ հետ հաց կերիք, ես հասնիմ գեղն ու դառնամ:

Ճանապարհին, մինչև տուն հասնելը, Զորոն հա՛ մեղադրեց իրեն, որ այսբան ժամանակ Ալեին տեսության չի գնացել: Եվ զարմացավ. ինչո՞ւ չի գնացել. ժամանակ չկա, աչք ու ոտքի՞ց է տկար, կարողությո՞ւն լուսի, ճամփա ու ավտո՞ չկա... Ախր, ինչո՞ւ չի գնացել, միտք բերած օրը ինչո՞ւ է հետաձգել այցելությունը:

Եվ, չգիտես ինչու, մեղավորը դուրս եկավ կինը: Ու երբ տուն մըտավ, կնոջ վրա զայրացած էր արդեն:

— Քու ձեռքի հացն հարամ է:— Ոտքը շեմից ներս գնելն ու կոփվը մեկ եղավ:— Հարամ է,— կրկնեց Զորոն:— Գու քու աչ ձեռքով հաց ես ավե, ձախով իմ հոգին առե,— սոսաց Զորոն:— Գու իմ հոգին իմ բերանն ես հասցրի: Կպիտի էս փետ քու գլխին ջարդիմ:

Եվ փայտը, լուսնցքի հետ, խփեց իր գլխին: Խփեց ու նոր միտք ունեցավ:

«Աստվածն իմ խելքի տունն ավերի, Ալեին էլ ի՞նչ տեսություն... էլ ի՞նչ տեսություն... էրթամ ղինք առնիմ ու գամ»:

Պառավը շփոթ ու շիվար կանգնել էր:

— Իմ խանգարիչ դու ես,— վերաձայնեց Զորոն:

«Մարդկանց խոսք ճշմարիտ է՝ հայի վերջին խելքն էղներ իմ գլխա... էն օր, է՛ն գինու օր հարկ էր Ալեին առնեյ ու դայ»:

— Իմ խանգարիչ քու երեխեքն են: Քու աղջիկներն ու քու տղեք:

«Հենց էն օր հարկ էր Ալեին նստեցնել ավտոն ու բերել»:

Եվ մըտքով անցավ, որ տղան դեմ կկանգնե, թույլ չէր տա:

— Իմ խանգարիչ քու միջնակ տղեն է էղե, քու փոքր տղեն է, ու ես իր ձեռքի տակ կապրիմ... էս տուն բանտ է, իմ շուան մեջ էս տան չի էլնի... Ես կբաժանվիմ:— Մեկեն ու հաստատ որոշեց Զորոն:

«էսօր էն քողտիկ կարգի բերիմ, լուսուն էրթամ Ալեին առնիմ ու գամ»:

— Երկինք դիպնի երկրին կբաժանվիմ ու կբաժանվիմ,— պնդեց Զորոն:

«Խաթրով շեղավ՝ կփախցնիմ ու կբերիմ»:

— Բավ է, խաթրով էղնի կբաժանվիմ, զոռով մնաց՝ կբաժանվիմ: Եվ պառավի զարմացած, շփոթված հայացքի տակ Զորոն փնչալով քրեց դուրս:

Նոր տան թիկունքին քողտիկ կար. հին տունն էր, դուռը մետաղալարով կապկպված: Հին իրեր էին լցված քողտիկում: Մերացած օրսրոց, այրված վառարան, խոփ, գերանդի, եղան... Տանելի մի վառարան ընտրեց, երկու աթոռ, մնացածը կրեց-դասավորեց քողտիկի թիկունքին, մաքրեց պատ ու առիք, դուռը ամրապնդեց... կարգի գցեց հին տունը:

Իսկ երեկոյան, երբ տղաները հավաքվեցին-եկան, հայրը տեղադրել էր արդեն իր մահճակալը, անկողինը, աման-լաման էր բերել, մի պարկ ալյուր... Հայրը առանձին տուն էր ու դուանը նստած հանգիստ ծխում էր: Տղաները իրար անցան,— ո՞վ է վիրավորել բաբոյին,— միմյանցից հաշիվ էին պահանջում, մորն էին հարցուփորձում, հենց իրենից՝ բաբոյից էին ուզում պատճառն իմանալ,— ո՞վ է վիրավորել,— իսկ Զորոն կարճ էր կապում:

— Աշխարհքն է վիրավորեց Զորոյին... Մեջ աշխարհքին ինչքան մարդ կա՝ Զորոյին վիրավորանք է հասցրել: Ու Զորոն աշխարհքի հետ խոտով է ու... — «մենակ Ալեհ... մեջ աշխարհքին՝ մենակ Ալեհ»,— ու կբաժանվիմ:

Ինչ արին-չարին, տուն շինաց և ոչ էլ՝ առանձին ծխատեր զույգ որդիներին մեկն ու մեկի հարկի տակ:

Բաժանումը հաստատ էր ու հաստատ:

4

Հաջորդ օրը կեսօրին Ջորոն արդեն դաշտի գլուղում էր: Մի քանի անգամ գնաց-եկավ Ալեի տան դիմաց՝ փողոցում էր ուզում հանդիպել, զնաց-դարձավ, կանգ տվեց ճյուղերը տան պատուհանին քսող թթենու տակ, թխկթխկացրեց պատուհանը և, թթենու բնի ետևը պահ մտած, սպասեց արձագանքի՝ Ալեն չի՝ երևա պատուհանի մոտ... Քե երևաց՝ ձեռքով նշան կանխ-կկանչի: Գնաց-եկավ՝ թխկթխկացրեց, պահ մտավ, բայց Ալեն չկար ու չկար: Փողոցում երեխաներից բացի ոչ ոք չէր երևում. գարուն էր, ամեն մեկն իր բան ու գործին:

Եվ Ջորոն ստիպված էր մտնել բակ:

Բակ մտնելն ու Ալենի տեսնելը մեկ եղավ՝ նույն ծիրանենու մոտ էր, որ գինի տանելու օրը տեսավ (տաքդեղի կարմիր շարուն էր հավաքում): Հիմա ծիրանենու շուրջը շուրջը բանջարեղեն էր ցանված, և Ալեն փխրեցում էր անում:

Շատ պատիկ էր: Նստած էր թմբին, ու ու պարանոցով թեքվել էր կողքի և իմիջիալուց, — Ջորոյին այդպես թվաց, — իմիջիալուց փխրեց-նում էր ու զննում, — Ջորոյին այդպես թվաց, — ոչ խոսք լսեց, ոչ զրն-զրնոց լսեց, բայց նրան թվաց, թե Ալեն, իրող, խաղ էր ասում, է՛, էր-գրի հին խաղերից, դինին տանելու օրը ասած իր խաղերից մեկը Ալեն զննում էր:

Ջորոյի ձայնի վրա պառավը տարիքին անսովոր կարուկ նայեց:

— Իմ հո՛գին, Ալե: — Ջորոն փայտը հենեց ծիրանենու բնին և պառավի ձեռքերն առավ ավերի մեջ: — Բարով տեսանք... Փոքրացե՛ք-դարձն բուռ մի... է՛ն Ալեի շափ: — Եվ զլիտվ արեց լեռների կողմ: — է՛ն պատիկ Ալեի շափ: Կհիշի՞ս... Օրն էսօրվա պես գարնան օր էր... Կհիշի՞ս... Քանց էսօր՝ իմ աշաց դեմն է: Գու կհիշի՞ս... Քու զլիսին ծաղկե-պսակ կար, ու դու քանց ուլիկ՝ էս քարեն՝ էն քար, էս քարեն՝ էն քար: Կհիշի՞ս... Օր է՛ն նշանավոր օրն իմ սիրտ ճղփաց...

Եվ ստացվեց այնպես, ինչպես առաջին հանդիպման ժամանակ. Ջորոն՝ ձգված, մշուշոտ հայացքը հեռու լեռներին, իսկ դիմացը կանգնած պատիկ պառավը՝ ձգվված, աչքը էրգրացու կիսախուփ աչքերին:

— էրթանք տուն, ախպեր Ջորո:

— Ձէ, տուն չէ, տուն չէ, իմ հոգին, — աշխուժով վրա բերեց Ջորոն, — ա՛յ, — այդու խորքում ջահել խնձորենի կար, — էն ծառի տակ:

Հետո պղնձն ամանով գինի խնդրեց և փայտն առավ, գնաց-նստեց խնձորենու տակ: Գլխարկը հագցրեց ծնկին և նայեց լեռների կողմ: «Իմ գործն արդար է, ու Մարաթուկն ինձ օգնական»:

— Իմ գործն արդար է, Ալե, — գինին առավ պառավի ձեռքից, — ու Մարաթուկն ինձ օգնական: — Խմեց գինին և գործնական շտկվեց տեղում:

— Գե հիմա հարց տուր, թե ինչի համար է էկե Ջորոն:

— Մանոթ բարեկամ մարդ ենք, ախպեր Ջորո, էրգրացի գնալ-գալն աշխարհի օրենքն է:

— Հրմը էղքա՞ն, Ալե... Նոր, — Ջորոն ձեռքը մեկնեց ծիրանենու կողմ, — նոր քեզ բան ասի... Օր էսօրվա պես անուշ օր էր, ու իմ սիրտ նղփաց քու վրա, Ալե:

Ջորոն սպասեց պատասխանի, իսկ պառավը հարցական նայում էր:

— Հաց բերե՞մ, ախպեր Ջորո:

— Հաց չէ, գինի կպիտի:

«Յա Մարաթուկ, — մտքում օգնություն խնդրեց Ջորոն, — քու սուրբ ձեռքով բորբոքած կրակ, քու սուրբ ձեռքով թող հո՞վ ու զո՞վ դառնա»:

— էդ օր, — հենց պառավը հայտնվեց, Ջորոն շարունակեց խոսքը, — էդ գարնան օր, որ Մարաթուկ բարձրիկ վանք քու սերն ճիրեց մեջ իմ սրտին, Ալե, քու բոյ, ա՛յ, էսքան էր, — մի թիվ կտրեց դետնից: — Իմա-ցա՛ր: էն օր ես ուշքի եկա, որ Ալեն, բարիկ ու շաղտոտ ոտքերով Ալեն, ծաղկեպսակով Ալեն իմ Ալեն է: Իմ Ալեն է ու իմ Ալեն է: Իմացա՞ր... էն օր Մարաթուկ սեր ավեց, հրմը մեկել օր անօրեններն խլեցին... Բո-րենին բնկավ մեջ մատղաշներին, ավեր ու կոտորում, առ ու փախ ու պլան-թալան էղավ ու արևի խավարում էղավ... արևի խավարում էղավ, Ալե, ու ես ու դու կորցրինք դիրար... Իմ խոսք ճշմարիտ է, իմ հոգին:

— Քու խոսքը կոտորումի մասին չէ՞, ախպեր Ջորո:

— Կոտորումի մասին է ու... սիրտ մասին է, Ալե:

Մերունին գինի խմեց, նոր ծխախոտ վառեց և սպասեց արձագանքի: Պառավը լուռ էր, ու ու պարանոցով կողքի թեքված, և մաշված մասները խաղում էին կանսուշների հետ:

— Նորեն դու իմ Ալեն ես, — շշնջաց ծերունին: — էն օրը չի կորե, Ալե, էն օրը կա, գարնան էն օր քանց իմ աշաց դեմն է... Ուլերն ու գառ-ներ կխաղեն Մարաթուկ փեշին, դու...

Նախորդ առավոտի հետ հայտնված, է՛, անցած-գնացած դարնան սլը, որ թավիշ ու գունեղ պարուրել էր ու պոկ չէր գալիս, Ջորոն նորից պատմեց:

— Ըբը... Մարաթուկ կնքեց իմ սերն ու էն օրից շուրի էսօր էդ սուրբ մեղք մեջ իմ հոգուն է, Ալե... Ելի ու քու գոտին օրե ու էրթանք, իմ հոգին:

— Ո՞ր,— պարմացած նայեց պատավը:

— Կհարցնե՞՞ ո՞ր... Ըբը էսքան հեքիաթ ո՞ւմ համար էր, Ալե. ելի ու հեռ իրար էրթանք մեր գեղ: Իմ քոշից բաժանվեցի ու բաժանվեցի, բանի մի տարվա կյանք է մնացե՞՞ հեռ իրար ապրինք ու թող Մարաթուկի սրտով էղնի:

— Խելա՞ն է,— ափն ի շուրթ, մեկուսի ասով պատավը և ակամա փորձեց զինին վերցնել Ջորոյի դիմացից:

— Ձէ՛, զինին չէ՛... Գինին էսեղ ի՞նչ մեղք ունի, գինին չէ, Ալե, էս է,— ափը դրեց սրտին,— էս է, իմ հոգին, էս է... էն խորոտ հեքիաթն ո՞ւմ համար էր, Ալե: էլ ինչի՞ էն լուս-առավոտ ծնվեց-եկավ աշխարհք, թե ես ու դու մեր գլուխ հեռ իրար շղնինք մեկ բարձի...:

Թե՛ չպիտի լինի... թե՛ չպիտի լիներ, էն կապույտ առավոտը ինչո՞ւ ծնվեց, թե Ջորոն էդ առավոտ իր պատիկ, նախշուն Ալեին պետք է գրտնեկ ու իրկիտն չեկած կորցնեկ, էդ լույս-առավոտը ինչո՞ւ եղավ, Ալե... Եղավ, որ պար էս մեղավոր աշխարհի մեղքը օլիլացնեկ ու էրթա՞ր, Եղավ, որ պար քաղեր Ջորոյի հոգին ու էրթա՞ր, որ Ջորոյին ատեր, թե աշխարհում էսպես-էսպես անուշ բա՞ն կա, ասեր ու էրթա՞ր, Ալե... Երա՞զ էր... հորոտիկ հեքիաթ էր... Ձէ, էն լույս-առավոտը եղել է ու կա՞:

— Ելի ու քո գոտին օրե ու էրթանք,— պահանջեց Ջորոն:

— Ախպեր Ջորո, երկինք վկա, դու քո խելքը թոցրել ես,— նեղսրտեց պատավը:

— Կփախցնիմ,— Ջորոն բռունցքը խիեց դեռտին:

Պատավը ափի մեջ խնդմեղաց:

— Ինչպե՞ս կփախցնեմ, ախպեր Ջորո:

— Պատի՛կ, բուռ մի բան ես. կոցիմ մեզ պարկի ու... Դժվար շուրի դեղից դուրս գալն է: Հետո աշխարհք թափի-գա, Ալեն իմ Ալեն է: Կըփախցնիմ:— Պինդ կրկնեց Ջորոն:

Բակից սղամարդու ձայն լավեց. Ալեին էր կանչում: Եվ ձայնը Ջորոյի ականջին հնչեց որպես հեռախոսականը,— ալո՞ո...:

— Իմ մարդն է,— պատավը շտապեց ելնել:

— Քու էրկի լավ մարդ է, հըմը՛ կփախցնիմ: Գիշեր է մնացե՛՛ կըփախցնիմ,— և քաշեց փեշից ու շնչացա:— Քու բերան գոց կպահես ու ձեն-ձուն չես հանի:

Պատավը էլի խնդմեղաց և գոգնոցի ծայրով սրբեց բերանը:

— Ել, ախպեր Ջորո, ել էրթանք տուն:

— Տունն ես ի՞նչ գործ ունիմ... Զիս կզցիմ գեղից դուրս, մուժն բեկավ՛ էլի կդառնամ հոս ու իմ աչք քու ճամփին: Խոսք մեկ ու ասաված մեկ:

Տանտերը նորից ձայն տվեց:

— էստեղ եմ,— պատասխանեց Ալեն,— ախպեր Ջորոն է եկել:

Ջորոն քաշեց պատավի փեշը, սղամարդավարի կրճտացրեց ու բըռունցք ցույց տվեց:

— Կփախցնիմ, Ալե,— շնչաց,— կամիս-չկամիս՝ կփախցնիմ:

— Հաս՛,— տանտերը հայտնվեց,— դո՞ւ ես: Բարով ես եկել, Գի-նի՞ ես ուզում,— ծիծաղեց տանտերը:

— Շատ կուզիմ, ախպեր:— Կտարված խոստովանեց Ջորոն:— Քու պինու պես գինի մեջ աշխարհքին չկա ու չի պատահի: Մեծ բրթելու ու իմ գլուխը ջարդելու իրավունք ունիս:

Մինչ այս, մինչ այն, գերդաստանը հավաքվեց,— զույգ տղա, զույգ հարս, թոռներ,— հավաքվեցին և նստեցին սեղան:

«Շեն տան սեղան է,— մտքում գնահատեց Ջորոն:— Քանց հարսունիքի սեղան... Մարաթուկ վկա, իմ ու Ալեի հարսանիքն է»:

Գերդաստանն, իրոք, ուրախ էր, իսկ Ալեի որդիները՝ սղևորված: Գինին տանելու օրը տանը չէին:— Մի մարդ է եկել, իրենց մոր համերկ-բուսի հետաքրքիր մի ծերունի, պղնձի շափով լպիտեմ քանի զինի է խմել, երգել է ու խմել, կրգել է ու խմել, և դժվարությամբ են մատանից հանել դուրս: Գրանից հետո՛ էլի է հայտնվել, բայց, ախոսս, որ դարձյալ շեն սիսել:— Եվ, տես, այդ հետաքրքիր ծերունին իրենց հյուրն է. ճերմակ, թավ բեղեր ունի, պինդ կնճիռներ, խոսում է բարձրաձայն, հաճույքով մինչև տակ խմում է և անմիջապես լցնում բաժակը:

— Դու մեր մորեղբայրն ես:— Կրտսերը ավելի խանդավառ էր:— Մոր կողմից մենք ոչ մի աղբական-բարեկամ չունենք, դու, խակապետ, մեր մորեղբայրն ես:

«Օտար կհաշվիս դիս, թե քեսի, քու գործն է,— Ջորոն մտքում պատասխան տվեց.— հըմը էս գիշեր քու մոր կփախցնիմ... Կփախցնիմ, լոտ»:

Կրտսեր որդին մորը շատ էր նման:

«Ալեն է ու կա»,— մտածեց Ջորոն և հարց տվեց.

— Քու նշանածն ո՞րն է, գաու:— Եվ տղայի կինը, որ հենց իր սունկիցն էր, շատ դուր եկավ:

— Ձեր կենաց:— Վրա-վրա երկու բաժակ զինի խմեց ու ավելի սուշափր նայեց տղային: Տղայի բիբերը ուրախ առկաթում էին, և ալ-

քերի մեջ երգ կար, չա՛ երգ կար. Զորոն որքան նկատել է, այդպիսի աշքունքով երիտասարդները, բոլորը, ձայնեղ են լինում:

— Դու խաղ ասել գիտե՞ս:

— Գիտեմ,— ուրախ պատասխանեց տղան:

— Քե էդպես է, քու քեռու բաժակին մի խաղ ասա:

Տղայի երգի ընթացքում էլի խմեց ու զգաց, որ աչքերը մշուշվում են... Այդպես շո՛ւտ... փոքրիկ գավաթներով դեռ մի քանի գավաթ է խմել... Ուրեմն էլ խմել պետք չէ... Զորոն կերուխումի համար չի եկել... Տանտերը թող խմի... թող տանտերը խմի ու հարբի, որդիները թող խրճեն... իսկ Զորոն նպատակ ունի... Ո՞ր է Ալեն:

Պատավը մանրիկ ու լափուկ գուրս ու ներս էր անում և շուրթերին գողաուկ ժպիտ կար:

— Ապրիս, լաու— Զորոն բաժակը մոտեցրեց շուրթերին և երկմըտեց՝ խմի՞, չխմի՞, բայց խմեց:— Ավելի շնորհք ունենաս... Հիմա դու ականջ դիր, ես ասիմ իմ խաղ:

Եվ մինչև սկսելը Զորոն փակեց աչքերը և զխաճակ ուս ու իրանով տարուրերովեց, օրորվեց, օրորվեց, հետո ձայն ավեց իր երգին,— Հըիիիի՛-աա՛խ,— և կանչի հետ ձեռքը բարձրացրեց գլուխն ի վեր ու սկսեց երգել... Երգում էր խոպոտ, ձերունական բեկբեկուն ձայնով, աչքերը գոց, ինքնամոռաց ու քանդվելով:

Երգը բնության մասին էր. նախշուն քարերով ու գույնզգույն ծաղիկներով սարերի և սարն ի վեր ելվերոզ սալուղու ու սալի, և դեպի երկինք ճախրող բոց լծկանների, սարի կրճքին՝ դեմ արեգական փոված կորեկի կլոր արտի...— Զորոն ձեռքը բարձրացրեց գլխից վեր ու վար բերեց. մի շիշ տապալվեց, ուսնկից հարցը քաշվեց մի կողմ՝ ձերունուկ երգող ձեռքին ասպարեզ տալու,— երգը կանաչ վարոցներով հոտաղենների մասին էր և բանջարի ելած նախշուն գոգնոցներով աղջիկների...

Երգը բնության ու սիրտ մասին էր...

Զորոն ավարտեց երգը, բայց, դեռ երգի հետ՝ տարուրերվում-ճանձվում էր, աչքերը դեռ գոց էին և այդպես ու հակված կանչեց,— Ալենեն՛...

Ե՛րբ էր, երգի վերջին ելե՛լը, թե՛ իր պատալի անունը տվեց, տանտերը չհասկացավ:

Ալեն բան ու գործ թողած կուշ էր եկել սեղանի եզրին. չկար պահ առաջվա կաշտառությունը, շուրթերի անկյուններում ծվարած գողաուկ ժպիտը շքացել էր, տխուր ու շիվար մի պատիկ պատավ համերկրացուն էր նայում:

— Ալենեն՛,— Զորոն նայեց պատուհանից գուրս. լեռների վրա արևն արդեն հանգում էր:— Արևմարք շեղներ մեջ աշխարհքին,— երգա-

հանգ շնչաց Զորոն,— կեսօր ու արևմարք ու իրիկուն ու գիշեր շեղներ, ամառ ու ձմեռ շեղներ... Կպիտեր՝ թաք գարուն... Թաք գարուն ու առավուտ... Ու մեծնալ շեղներ, Ալեն, էրեխան մնար էրեխա, ես՝ էն նախշուն բարի վրա, դու՝ շաղոտ կանաչների մեջ ու քու գլխին ծաղկեպսակ ու քու գլխին ծաղկեպսակ, Ալեն...

— Մա, քեզ հետ է:— Բոլորը սուս արած լսում էին ձերունու մե-նախոտութունը և տանտիրոզ կրտսեր որդին հուզվել էր:— Քեռի Զորոն քեզ հետ է, մա... Նստիր քեռի Զորոյի մոտ:

Իսկ մայրը դժվարանում էր ոտքի ելնել:

Տղան օգնեց՝ մորը բերեց քեռի Զորոյի կողքին նստնցնելու:

— Ցա՛, Մարաթուկ:— Զորոն ոտքի կանգնեց ու պատավին գիրկն տալով:

Հետո պատավը դեմքը սեղմել էր ձերունու կրճքին, իսկ Զորոն խոնարհել էր գլուխը, այտը հպել Ալենի մազերին և շեղ ու կիսախուփ նայում էր պատուհանից գուրս ու երգեցիկ կանչում:

— Ալենեն՛... Ալեն, իմ հոգին, Ալենեն՛...

ՔԵՆԻ ԹՈՐՈՍԸ

1

Մի առավոտ, իսկ այդ երկու տարի առաջ էր, Քեռի Թորոսը արթնացավ և քշեց ուղիղ մարագը Կիսաճաղնիկ, անվաճ, ափալ-թափալ մըտավ մարագը և շվար կանգ առավ. մարագում ոչ մի գործ չունեիր: Ոչ մի անելիք: Ասենք ինքն էլ պարագ էր. դարնան կես՝ ոչ խոտ, ոչ դարման. մի քանի շաբաթում դարմանեց զաղջ մուր էր գործվել պատ ու ափրին, և մարագը լցված էր խոնավության ու սարգոտայնի ծոծրակ խոտուտ տվող հոտով: Եվ կիսամութ մարագի կենտրոնում կանգ տված Քեռի Թորոսը ծոծրակը բորեց. ի՞նչ գործով շտապեց մարագ... Ո՛չ մի գործ:

Հետո աչքն առավ դիմացի պատն ի կախ հին ու մին իրերի թնջուկը, իրար ազուցված մի քանի սամի ու գոգնուկույն սամաթեկ, մի կծիկ սրեմ ու մի փոկ՝ բորբոսի կանաչ փառակալով: Է՛, երբվանից էին, Քեռի Թորոսը երբվանից ոչ լուծ ու լծկան էր բանեցրել, ոչ սամի, ոչ սամաթեկ, ոչ սալ ու փոկ: Եվ այլևս ոչ ինքն է բանելու, ոչ այդ հնոտիները, որ միմյանց փաթաթված մարել էին: Քեռի Թորոսի սիրտը ճմլվեց, այդ ճմլու-

տան սամին ու ճաճան փօղը աշքները մարագի դանը երկար սպասել էին, հուսահատվել և իրար գրկած հանգչել: Եվ մի պահ մտքով անցավ, թե հենց դրանց համար է մարագ մտել: Թնչուկը վար առավ. շուտամուտ ավեց, ապա փորձեց հանել կախիլը: Իսկ կախիլը պինդ էր խրված: Քեռի թորոսը ուշադիր նայեց, շոշափեց՝ ասիով մեկ սև փայտ էր, բայց շատ հետաքրքիր թվաց: Նորից փորձեց դուրս բաշել... Հինկեկ կապուկը զբրեց մի կողմ՝ երկու ձեռքով փորձեց... Չէ՛ արտակարգ պինդ էր խրված: Եվ կախիլը ավելի հետաքրքրեց: Ի վեր, ի վար մի քանի բռնցքահարված հասցրեց և, ծունկը պատին, թափով քաշեց... Յա՛... կախոցը... կախիլը իր սուրն էր... իր թուրն էր ու կար... Կարճիկոթ թուրը, որի կա ու լքկայի մասին մտհան էր արել: Վաղուց էր մտապեղ, որ սուր ունի, այն օրից, երբ կարճիկոթ թուրը խրել էր մարագի պատը, այդ օրից... գոնե ինքը չէր հիշում, թե սուրը միտք բերած լիներ:

Փռե՛լ է, թե գեռ կենդանի է:

Արևի տակ շուտամուտ ավեց, ասիով շփեց, շուտամուտ ավեց, շեղբը թևթև սեղմեց ծնկին... քիչ ավելի ամուր... ավելի ուժեղ... Չէ՛ կենդանի էր: Ժանգը պատել էր, բայց սղջ էր:

Քեռի թորոսը այգրեմ՝ կիսահանգնվել, արեկող արեց և թուրը մեկնեց ծնկներին: Լա՛ շուտամուտ էր ստվիս ու հա ասիով շփում, բայց սուրը անտարբեր էր. չէր ընդունում Քեռի թորոսի ասիք: Խռովել էր: Այ երբեմնի տիրոջ ձեռքի դողն էր ընդունում, ոչ արևի շողերը: Հիշողությունն ու փայլ կորցրած ժանգոտ երկաթի մի կտոր էր, իսկ Քեռի թորոսը շուտամուտ էր ստվիս ու շփում... Գիտեր, որ ինքը մեղավոր է:

Ժանգոտ սուրը ծնկներին երկար նստեց արևի տակ:

Հուրը մի քանի անգամ հացի կանչեց, իսկ նա ուտել չէր ուզում: Հետո, երբ լավեց ինքնաթիռի ձայնը, ուզեց անպայման նկատել: Քեռի թորոսը այդ օրը որսից անպատճառ տեսնել ինքնաթիռը: Եվ տեսավ: Եվ սուրը մեկնեց դեպի ինքնաթիռը, — է՛, էն է, — ուրախացավ, որ տեսել է ու օտքի ելավ:

Գործնական մտավ տուն, թուրը դրեց բարձի տակ, ապա լվացվեց, սրբվեց, սրբվելուց Քեռի թորոսը հիշեց, որ երկու շաբաթ է չի սափրվել, գարձավ սափրվեց, գարձավ նորից լվացվեց, հագնվեց կարգին, հետո պահած տեղից հանեց վառված մետաքսաշորը...

Որդան կարմիր նախշած մետաքսի այդ կտորը մի ժամանակ հին մի գիրք էր ծրարել, ավելի շուտ՝ բղկաված մի մատենիկ... Տարիներ առաջ Երևան տարավ՝ հանձնեց ու՛մ որ պետք էր: Այրված թերթերին հրամեշտի համբույր ավեց՝ հանձնեց, իսկ մետաքսի կտորը պահեց: Խրնամբով պահել էր, բայց մի օր հարսը դաել-լվացել-արդուկել էր. ուզում

էր վզնոց դարձնել իր համար, և Քեռի թորոսը ասիքից դուրս եկավ: — «Հացի տեղակ՝ նշխարք»: — Ողջ պիշեր չէր հանգստանում Քեռի թորոսը, իսկ զիշերը անկողնում լացել էր ուզում: — «Նշխարք՝ մեջ սապնաչրբին»: — Լվացվելուց շատ բան էր պակասել, այլևս չկար այն բույրը, որ ամեն անգամ խելքամաղ էր անում Քեռի թորոսին:

Այնուամենայնիվ մետաքսաշորը նորից պահեց և, տես, որ պետք եկավ Պահած տեղից հանեց. փաթաթեց սուրը և ձեռնափայտով կանգնեց բակում: Քեռի թորոսն ուզում էր, որ նորեն ինքնաթիռի ձայն լսի, յնայած դիտեր, որ մեկ էլ իրիկնապահին է ինքնաթիռ գալու, բայց շատ էր ուզում նորից լսել ձայնը և նորից տեսնել ինքնաթիռը:

Հետո առույզ մի քանի քայլ արեց և տեղնուտեղը նկատեց, որ ձեռնափայտի կարիք չի դրում... Հա, ձեռնափայտն ավելորդ էր... Չարմառալի բան, արդեն քանի՛ տարի ձեռնափայտ էր օգտագործում, ձեռնափայտով էր իշնում գյուղ՝ գրասենյակ, հավաքատեղի, ձեռնափայտին չենված վերադառնում էր տուն, բայց տես, որ դավազանի պետք ամենեկին չունի:

Քեռի թորոսը՝ բարձրահասակ ու շղուտ, այդ առավոտ, ահա, քայլում էր առանց ձեռնափայտի, ուտերը ետ էին գնացել, իրանը շակվել էր, հայացքը հավաքվել գետնից, — մի պիշերվա մեջ որքա՛ն բան փոխվեց. — Քեռի թորոսը՝ արժվաթիթ, խստությունը հանրերի արտերում իրար պարկած կնճիկների մեջ, ահա, այս առավոտ վաշտանակ ճամփով իջվարում էր շիտակ ու ձիգ և շիկակարմիր փաթեթը ձեռքերի հետ ետեք դրած, — առավոտվա հետ բանի՞ տարի վար ընկավ ուտերից, — Քեռի թորոսը՝ հայացքը գյուղն ի վեր կտրող, քայլում էր հանդարտ և հարևողանք ականջն ընկած բարկների, ծունք շարժում էր գլուխը, — ամեն օր՝ բարև, առավոտյան՝ բարի լույս, կեսօրին՝ բարի օր, երեկոյան՝ բարի իրիկուն, ինչ գատարի բաներով են զբաղված մարդիկ: Փողոցը նեղ էր ու ծուռաիկ, մի ժամանակ ուղեկիցները երկկողմանի քորն պատաշարերն էին, նյնել-իջնելուց մի տեղ նստում էր. շունչ-բաշում, այն ե՛րբ էր Քեռի թորոսը այգրան ձեռ ու հոգնած, պատահում էր գրուցակից էր հանդիպում, և ճամփա ու տուն մոտացած գրուցում էին, որքա՛ն պատրկ բաներով է զբաղվել Քեռի թորոսը: Հիմա ի տեղ քարե ցանկապատերի մետաղալարերն էին, փշալարերը, բետոնե հիմքի մեջ խրված մետաղացանցը և ցանց ու փշալարերով բանտարկված այդ փողոցով Քեռի թորոսը՝ բարձրագնա հայացքով ու հանդարտաբայ, վար իջավ, հասավ գյուղի կենտրոնական փողոցը, այնտեղից թևրվեց ձախ և ուղիղ մինչև դարբնոց:

Եվ կտր մեկ աարի, երբ գյուղի դիտին գվժում էր ինքնաթիւր, գյու-
ղի երկնքով ամեն օր նույն ժամին ինքնաթիւ էր անցնում, երբ հայտնու-
մում էր ինքնաթիւր, Քեռի Քորոսը գործնական ոտքի էր կենում:

«Քու ծնողներ մինուկ թող պարծենան,— մտքում դիմում էր օգաշու-
ին և որոնում ինքնաթիւր,— քու պապ մինուկ թող պարծենա, օղորմի
իրեն,— շատ դեպքում ինքնաթիւր Քեռի Քորոսի աշքին չէր ընկնում,
երկինք շարտած կապույտ ու ձիգ պարանն էր,— ցնա մինուկ դու պար-
ծեցի,— դիմում էր օղաշուին,— քու համար ոչ սար, ոչ ձոր, ոչ պատ,
ոչ ցանկապատա:— Եվ պահ էր լինում, որ իր բոլոր թոռները՝ ուսուցիչ,
բժիշկ, ինժեներ... բոլորը թվում էին ցաւնքոտներ:

Ինքնաթիւի գվժոցը թե տանն էր ականցն ընկնում, ձմռանը կամ
ամառ ու կամայ օրերին Քեռի Քորոսը ո՛ր պետք է լինէր. ճիպտաբ մի
կողմ գցած մարդ, կոլտնահատիթյան գործերին արդեն չէր խառնվում, մի-
տարի էր գրասենյակ չէր գնում, սկյամբիլ խաղալուց (որ գյուղի ծերու-
նիկների միթիթարանն էր) ձեռ էր քաշել, իսկ պատմություններ՝ էրգրից:
կոիվներից, դաշտ ու կալից լսելու ու պատմելու ցանկություն շուներ,
արգեն պատմում էր ինքն իր համար, թե տանն էր՝ փայտե թախտին
մեկնված, մասնների արանքում «ըզարան» ու թաղրեհն, ինքնաթիւի
նայնի հետ հանդարտ վրա էր գալիս, բարձի տակից վերցնում փաթեթը
և ծուռաթիկ փողոցով իջնում գյուղ:

— Սկա՛ր, Քեռի Քորոս:— Գարբնի համար Քեռի Քորոսը անսպա-
սելի հաճախորդ չէր. Քեռի Քորոսը պետք է դար և պիտի դար օրվա ախ-
ժամին, հենց հիմա, երբ գյուղի երկնքով ինքնաթիւ անցավ:

Քեռի Քորոսը լուռ անցնում-նստում էր իր տեղը, կտր տարին ամեն
օր՝ նույն տեղը,— հիմա էլ դարբնոցի անկյունում դրված կոճղը Քեռի
Քորոսի անունով է,— անծալտան նստում էր իր կոճղին և հանում ծխա-
տուփը՝ արծաթե, կափարիչին բնծայագիր. «Քեռի Քորոսիկին»: Վաթ-
սունճինգ տարի առաջ, Քորոսը՝ տասնվեց-տասնյոթ տարեկան մի պա-
տանի, թուրք ոստիկանապետին մերկ մատներով կրակ մատուցեց
աչո ծխատուփը բնծա ստացավ: Իհարկե՛ ոչ ոստիկանապետից:

Այնուհեղ, էրգրում էր. աշնան մի օր շեհիտ Մեհմետ էֆենդին իր կատա-
ղի խմբով մութուլուտին գյուղ էր մտել՝ զինվորահասակ տղաներին հաշ-
վաւելու: Կանգնել էր գյուղի կենտրոնում, Քորոսնեց ընկուզենու տակ
և սպասում էր, օր սակյարացու տղերքը հավաքվեին... Տարիներ առաջ
Քորոսը թուրք ոստիկանապետին էլի էր տեսել. նորից աշուն էր, Քորոսը

յաթ-ութ տարեկան երեխա, ընկուզենին թափ էր տվել և քրոջ հետ ըն-
կուզ էր հավաքում-լցնում քթոցները, նույն շեհիտը հայտնվեց, մի բա-
նի ընկուզ փորձեց՝ հավանեց և գլխով նշան արեց իր ոստիկաններին,
եվ նրանք վրա պրծան: Աչո ճպոտո կատաղիները տեղնուտեղը քթոց-
ներում հավաքած ընկուզները պարտակեցին ստապարկերում ու գնա-
լին, իսկ... երեխա մի տղա, որ Քորոսիկն էր, թավալվում էր ընկուզե-
նու տակ, վիրավորանքից թաղալվում էր ու լաց լինում... Հետո հայրը
եկավ. շալակեց-տուն տարավ տղային... Հիմա նորից Մեհմետ էֆեն-
դին իր կատաղիների հետ հայտնվել էր, ցցվել ընկուզենու տակ, ծխա-
մորճն էր լցնում և սպասում, որ գյուղի սակյարացու ջահելները ներկա-
յանան: Ոստիկանները հրացաններին հենված կանգնել էին թիկունքին,
իսկ շեհիտը դանդաղ ու երկար լցնում էր ծխամորճը և գլուպտերին
լուսպեցնում: «Համբերե, աղա, ժողովուրդը թող քնից կլինի, աղա»,—
գլուպտերը մտախոհ էր. ինչպե՛ս վարվել, որ բոլոր ջահելները ցուցա-
կի մեջ շմտնեն: Եվ Քորոսը, արդեն տասնվեց-տասնյոթ տարեկան, փայ-
տի բոցկլտուն կրակը մերկ մատների արանքում, կրակը ցուցամատով
ու միջնամատով բռնած մտեցեց շեհիտին. «Վառե քու դաշտն, աղա,—
ոստիկանապետը ետ-ետ գնաց,— մեկ սակյարացու ես, քու դաշտն վա-
ռե, աղա,— Քորոսը սուր նայում էր շեհիտի աչքերի մեջ,— վառե, աղա,
էլ ի՞նչ սակյարացու, թե կրակ շառնե մեջ իր մատներուն,— ոստիկանա-
պետը ետ-ետ էր գնում,— քու դաշտն վառե, աղա,— Քորոսը ստամ-
ները սեղմած նայում էր Մեհմետ բելի աչքերի մեջ,— վառե»:— Շեհի-
տը ահաբեկված նայեց իր ոստիկաններին, և նրանք հասկացան, որ
գյուղից հեռանալ է պետք...

Հաշորդ օրը գլուպտեպետը արծաթե ծխատուփ նվիրեց Քորոսին՝ «Քե-
ռի Քորոսիկին» բնծայագրով: Եվ այն օրից «Քեռիին» Քորոսի անվան
կեսն էր:

Գարբնոցի անկյունում իր կոճղին նստած, նախշուն փաթեթը ծրնկ-
ների, Քեռի Քորոսը սուսուփուս ծխում էր: Եվ գարբինը չէր շտապում
ճանապարհել նրան, խոսքը շուրթերին իր գործին էր: Քեռի Քորոսը հե-
տում էր կամ հակված էր ծնկներին, լուսմ՝ կես ու պոտա պատասխան
էր տալիս կամ մաքերի հետ էր: Գարբինը ավարտում էր ձեռքի գործը,
նարն էր սկսում, միննույն է, Քեռի Քորոսը չի շտապում, արիշ անելիք
լուսի, գարբնոցից ուղիղ տուն կղնա, տանն էլ անելիք շունի և հաշորդ
օրը նույն ժամին նորից գարբնոց կղա:

— Տուր,— վերջապես հարկ էր համարում գարբինը:
Եվ Քեռի Քորոսիկը բացում էր փաթեթը. բացում էր հանդարտ, մի

տեսակ զգուշ, թվում էր, թե մետաքսաշորի միջինը ծիտ է, ապա հայտնելված կարճկոթ թուրը պահում էր աշքերի դիմաց, «հալալ ու մաշափ», — ամեն օր մտածում էր Քեռի Քորոսիկը և սուրը զույգ ձեռքով մեկնում էր դարբնին:

— Խնամքով սրե, — ամեն օր պատվիրում էր Քեռի Քորոսը:

Դարբինը, բաց ժպտը դեմքին, վա՛յ Քեռի Քորոս, Քեռի Քորոսիկ, վերցնում էր սուրը, մոտենում պատուակ հեսանաքարին, իսկ Քեռի Քորոսը լարված հետևում էր... Շեղբը պայտուած կայծերը սրից անդարձ հետացող մասնիկներն էին, և կայծերը Քեռի Քորոսի աշքերից էին պոկվում, և աշքերը ցավում էին, ու մետաքսաշորը սեղմվում էր բոխ մեջ:

— Բավ է, — և դարբնի ձեռքից վերցնում էր սուրը ու փորձում դասակի մազերին:

— Հը՛, սրվե՛լ է, Քեռի Քորոսիկ, — դարբինը բաց ժպտում էր՝ վա՛յ, Քեռի Քորոս, վա՛յ Քեռի Քորոսիկ:

Քեռի Քորոսը լուռ փաթաթում էր սուրը և զուրս գալիս դարբնոցից՝ կլոր մեկ տարի Քեռի Քորոսիկը իր կարճկոթ թուրը հետանել տվեց, ամեն օր, չհաշված ձմառն րացատիկ ցուրտ ու փոթորկոտ օրերը, երբ տեղից զուրս գալը դժվար էր և գարբնոցն էր փակ, կլոր մեկ տարի՝ ամեն օր, չհաշված պատահական այն օրերը, երբ դարբինը բացակայում էր գյուղից, կլոր մեկ տարի՝ ամեն օր, չհաշված այն օրը, որ բծիշկ թոռանը տղա էր ծնվել, և Քեռի Քորոսին Երևան տարան, որպեսզի իր անունը ընծայի ծոսին:

3

Նույն երազը մի շարափում երեք գիշեր այցի եկավ Քեռի Քորոսին: Երեք անգամ՝ նույն սարսափելի երազը:

Երազում ինքն ու Մեհմեհ էֆենդին նորից հանդիպեցին: Տեր աստված, ոտտիկանապետը այդ ի՞նչ կերպարանքով էր: Դեմքը, իհարկե, նույնն էր՝ նույն կլոր ու արնմխած աշքերն էին, նույն նենգազավ ժպիտը, իսկ մարմինը... մարմինը սև մի գունդ. ոչ կուրծք, ոչ իրան, ոչ ոտք, ոչ ձեռք, մարմինը խոշոր ու ճլատան մի գունդ էր, և այդ անճոռնի գունդը ուներ անհամար մագիլներ՝ երկար, օձանման, պիրկ, գալարուն: Սյուպիսի կենդանի Քեռի Քորոսը կյանքում չէր տեսել... Բայց, արքանա էր, շեհիտը, որին ահա երրորդ անգամ է հանդիպում և երեք անգամ էլ նույն տեղում՝ իրենց ընկուզենու տակ: Երազում Քեռի Քորոսը տեղը տեղին հիշում էր՝ ասաշին անգամ հանդիպեցին, երբ ինքը կրկնա էր, իսկ ոտտիկանապետը րատասունին մոտ, երկրորդ հանդիպմանը ինքը

արգեն կարգին ջահել էր, իսկ, ահա տարիներ են անցել, իր հաշվով փախուճհինգ-վաթսուվեց, բայց շեհիտը... դարմանալի բան, շեհիտ Մեհմեհտի դեմքը չէր փոխվել: Նա էր, երկրորդ հանդիպման ժամանակ, երբ մերկ մատներով կրակ մատուցեց, այդ օրը շատ մոտիկից ու սուր նայեց ոտտիկանապետի աշքերի մեջ և արնապարս այդ աշքերը մոռանալ չի կարող, շփոթել չի կարող... Նա էր ու կար կլոր աշքերի մեջ և փռոտ գեմքին դարանած նույն դավադիր ժպիտն էր: Իսկ մարմինը... ճիրա-նավոր անհաշիվ սև մագիլներով ճլատան ու անճոռնի այդ գո՛ւնդը...

Եվ խաղաղացող, կծկվող ու բացվող մագիլները տարածած ոտտիկանապետը պատվում էր ընկուզենու շուրջըրըրը, խարդախ ժպտում էր ու ուրբվում: Մագիլները կառչում էին ընկուզենու բիցից, ձգվում-փաթաթվում ճյուղերին, օձերի պես գալարվում սաղարթի մեջ... Ընկուզենին սրսփում էր և արմառների հետ երերում, — երազում Քեռի Քորոսը զգում էր, թե հողը ինչպես է դողում իր սուրբի տակ, — իսկ ինքը բարացել էր և չէր կարողանում աչք կտրել Մեհմեհտի աշքերից: Ամենասարսափելին չենց աշքերն էին, աշքերի ժպիտն էր. դիտեր, որ այդ սև մագիլների արմատները Մեհմեհտի աշքերի խորքում են, — երազում Քեռի Քորոսը նկատեց նաև, որ ճիրանները իրենց շարժումը՝ խաղաղացն ու գալարքը այդ ժպիտից են առնում: Ա՛յ, եթե կարողանար թրատել այդ քսարմնելի ժպիտը, Քեռի Քորոսը երազում փորձում էր բացել մետաքսաշորի փաթեթը, որի մեջ սուրն էր, փորձում էր մերկ սուրը ձեռքն առնել — էթե կարողանար թրատել այդ ժպիտը, էթե կարողանար՝ պիրկ ճիրանները պարանների պես կփուվեին ընկուզենու տակ, անշնչացած, կտորկտոր կկախվեին ծոսի ճյուղերից... Հա՛ փորձում էր հանել սուրը, հա՛ փորձում էր, բայց մատները անշարժացել էին... Անկոր կատաղությունից լացը գալիս էր, և ինքը, կախարդված հայացքը ճիրանները տարածած շեհիտին, փորձեց ատամներով բացել կապ ընկած-հանդուցված փաթեթը և ընթացքում նկատեց... տեսավ... տեսավ, որ Մեհմեհտը իր անճոռնի մարմնով ու մագիլներով կծկվեց... կծկվեց, փորրացավ, բայց ավելի կատաղի էր ուրբվում ընկուզենու շուրջըրըրը, ավելի փոքրացավ, դարձավ ողնու շափ, բայց միշտ սև, ճլատան և գալարուն մագիլներով, — գարձավ բուռնցքի շափ, — բայց մոլեգին շարժումներով, ավելի պուճուրացավ, երազում Քեռի Քորոսի աշքերի դիմաց Մեհմեհտը տեղում մոլեգին պատվող ածուխի մի կտոր էր, խճճված մագիլներով, մագիլները կարիճի խայթոցի շափ էին, կարիճի խայթոցի պես կեռ, — հետո գա էլ արագեմից չքացավ և հանկարծ զգաց... զգաց, — երազում Քեռի Քորոսը հանկարծ նրան զգաց իր կոկորդում... կարիճի կեռ խայթոցների

նման ճիրաններով այդ մուշկին ածուխի կտորը, որը իբրև թե ոստիկանապետ շեհնա Մեհմետ բեյն էր, զգաց իր կոկորդում:

Երազից հազով արթնացավ:

Քեռի Քորոսը մուժ սենյակում աչք բացեց և անմիջապես ձեռքը տարավ կոկորդը: Ինչ-որ բան էր դեմ առել կոկորդին, շատ որոշակի գգում էր: Երազը՝ երաչ, բայց կոկորդում մի բան կար. ահա թոր է տալիս, ճանկատում է, ծանրացրել է շունչը: Եվ ինչո՞ւ է հազում: Եվ հազն էլ բռնել, և Քեռի Քորոսը ինքն էր փորձում ավելի խորքից հազալ-մաքրել կոկորդը, ազատվել կոկորդի այդ տհաճ խավտոցից:

Քեռի Քորոսը պետք ուներ նաև շփելու փշաքաղված դեմքը, թևերը, կուրծքը: Բայց հազը խեղզում էր:

Սենյակում գոնե մեկը լիներ: Կնոջ մահից հետո, արդեն հինգ-վեց տարի, սենյակում մենակ էր քնում և առաջին անգամ մեկնումեկի անհրաժեշտությունը զգաց: Մեկը լինե՞ր՝ վառեր լույսը. խոր գիշեր էր, և քսամենիկ երազը մթան հետ շաղված չէր ուզում սենյակից դուրս գալ: Լույսը վառել էր պետք, իսկ ոտքն ու ձեռքը դեռ կաշկանդված էին, ինչպես երազում: Մեկը լինե՞ր՝ վառեր լույսը: Նրան թվում էր, եթե լույս լինի, և՛ կոկորդի ճանկատոցը կանցնի, և՛ հազը:

Քեռի Քորոսը մի կերպ անկողնուց պոկվեց, ափսիսելով վառեց լույսը և, դեռ փշմտած, նայեց շուրջը: Կամաց-կամաց երազը սենյակից պոչը բաշում էր, բայց Քեռի Քորոսը զգաց, որ նա, նոզկալի պատկերով այդ երազը, ընդհանրապես հեռացողը չէ, մթան մեջ ինչ-որ տեղ ծայրվեց, ծառերի մուժ սաղարթներում, դուռ ու պատուհանի տակ դարանել է և օձասառը հայացքով հետևում է իրեն... Հենց լույսը մալեց՝ ներս է խուժելու:

Սենյակի կենտրոնում կանգնած շփում էր կոկորդը և, հազից արչունքակալված, նայում էր հատակին, առաստաղին, փակ դռանը, բաց լուսամուտին, թախտի սակ, հետո հայացքը կանգ առավ բարձին, և Քեռի Քորոսը մեկնե բռնկվեց:

«Կշարդի՞մ:— Եվ հերոստ քայլերի հետ երազի շոշափունկները, որ երակների մեջ էին, երակների մեջ վխտացող սև մագլիները փրթիկ-փրթիկ եզան, և երազը արդեն սարսափելի չէր: Քեռի Քորոսը բարձի տակից հանեց փաթեթը, սուրը ձեռքն առավ և արհամարհանքով նայեց բոցկլտացող շեղրին: Սուտ էր, պողպատի այդ հրեղեն լեզուն սուտ էր խոտում, խաբում էր Քեռի Քորոսիկին:

«Մեջ երազին նմանապես պետք չեկար»,— տնքաց Քեռի Քորոսը

և մի պահ ցանկացավ դուրս գալ— թրատել գիշերվա մուժը, որի մեջ երազի սատանորդի ժպիտն էր դարանած:

Այնուամենայնիվ հագնվեց, վերցրեց փաթաթված թուրը և ելավ դուրս:

Մինչև լույս Քեռի Քորոսը քայլեց բակում, տան շուրջը: Թորք, ծառերի տակ, նստեց, վեր կացավ ու սպասեց լույս-առավոտին: Իսկ արևածայի հետ իջավ գյուղ,— այդ ժամին դարբնոցը երբեք բաց չէր լինում,— նստեց փակ դարբնոցի դռանն ու սպասեց:

— Խե՞ր է... էղթան շուտ ինչո՞ւ ես եկել, Քեռի Քորոսիկ,— հետաքրքրվեց դարբինը:

— Էղթես պատահեց,— մտալ պատասխանեց Քեռի Քորոսը և մեկնեց սուրբ:— Գարգին սրե, — ասաց,— կարդին սրե,— խիստ կրկնեց Քեռի Քորոսը:

Հաջորդ գիշեր երազը նույն պատկերով նորից այցելեց Քեռի Քորոսին:

Շաբաթվա վերջին՝ երրորդ անգամ...

Այլևս ամեն արևամուտ Քեռի Քորոսիկի համար արևի խավարում էր՝ ահ ու փորձանք բերող: Մթից ու անկողնուց սարսափում էր. լույսը չէր մարում, անկողին չէր մտնում: Կլոր մեկ ամիս Քեռի Քորոսը շորերը չհանեց հագից, ողջ գիշեր ոտքի վրա ներս ու դուրս էր անում, նստում, վեր էր կենում, հազում էր ու շրջում բակում, տնամերձում, սենյակում, հետո, հալից բնկած, մեկնվում էր լրացված անկողնու, աչք էր կպցրում ու հազով աչք բացում:

Գնալով հազը սաստկանում էր:

Եվ բժիշկ թոռը Երևանից եկավ: Իսկ Քեռի Քորոսը բժշկի գնալու միտք ու ցանկություն չուներ, հատկապես Երևան, պրոֆեսորի մոտ գնալը ավելորդ էր համարում:

— Իմ ցավն ինձ հայտնի է, շանքմ,— խորհրդավոր տմբամբացում էր զուխը,— իմ թշնամին իմ աչքով տեսա. մկան չափ, սև-ճլքստան բան էր՝ կարիճի խիթոցներով. ես ասիմ հրբիբ, դու ասա հրզար խիթոց... իմ աչքով տեսա. ծփաց ու մտավ մեջ իմ կոկորդին ու էսպես,— Քեռի Քորոսը մատները խլվլացնում էր,— էսպես կխավտա: Նստե իմ շնչին, կխավտա ու իմ ջլեր կբաշե:

Քեռի Քորոսը այդպես էլ Երևան չդնաց: Բժիշկ թոռան հետ պրոֆեսորը եկավ գյուղ:

Եվ պրոֆեսորն ու հիվանդը բակում հանդիպեցին: Արևամուտ էր,

Քեռի Յորտսիկը դռանը նստած արեմարքն էր նայում: Չնայած շունչը ընդհատ էր, վրտ-վրտ պոռթկում էր հազը: և հազալիս ջրերը փրթիկ-փրթիկ էին լինում, սակայն Քեռի Յորտսը չէր տնքում, չէր արանջում, և հազի միջոցին նույնիսկ արևը արցունքակալված ուղեքում էր: Լեռան շեղբին արևը պլուխկոնծի էր սվել, ճառագայթները թռել էին գեպի երկինք և ամպն մի բարդոց բոցավառվել էր: Քեռի Յորտսիկը, է՛, արեմարք որքա՛ն էր տեսել, բայց ստաջին անգամ էր նկատում, որ Արեգակի վերջին շուղերը երկնքի բաժինն են, գնում են անտեղ, որտեղից եկել են: Կլանված նայում էր և դժգոհեց, որ պրոֆեսորն ու թոռը հայտնեցին ու տեղափոխվեցին իր կողքին՝ մեկը աջ, մեկը ձախ:

Պրոֆեսորը, Քեռի Յորտսը միայն մի հայացքը դիպցրեց՝ երիտասարդ էր, հազիվ ճերմակած քունքերով, պրոֆեսորը սրտեց նախ կասակ անել, ասաց, թե իրենց հիվանդանոցում սիրուն, առույզ մի պատավ կա, որ Քեռի Յորտսիկի մասին լսել է՝ Քեռի Յորտսի բմիշկ թոռն է պատմել, լսել է՝ շատ է ցանկանում տեսնել և ինքը հիմա եկել է Քեռի Յորտսիկին պատավի մոտ տանելու:

Քեռի Յորտսը շարձագանքեց, կատակը շատ անհամ թվաց, նամանավանդ շատ անպատեհ: Նա հասկացավ, որ պրոֆեսորը դեռ Երևանից է այդպես որոշել՝ հիվանդ ծերունու հետ գրույցը սկսել կատակով... Եվ այս մաշված կատակով: Այնինչ նա, պրոֆեսոր մարդը, եթե, իրոք, պրոֆեսոր է, ուրիշ խոսք պետք է ասեր... ուրիշ բան... երբ տեսավ, որ ինքը, Քեռի Յորտսը, որ մթից ու անկողնուց փախչում է, ինչպես գիշերվա սատանայից— պրոֆեսոր մարդը այսքանը պետք է հասկանա— և դռանը նստած արևին է նայում, մայր մտնող արևի հետ է, պետք է խոսք բացեր հենց արևի մասին, միայն՝ արևի մասին: Իսկ եթե պրոֆեսորը այդքանը չհասկացավ, ուրեմն Քեռի Յորտսը թույլ չի տա, որ իր հիվանդությունից մասին իզուր հարցափորձ անի:

— Իմ ցավն ինձ հայտնի է:— Ասաց և ոտքի կանգնեց:

Թոռն ու պրոֆեսորը, իրոք, խանգարում էին. Քեռի Յորտսն ուզում էր երկինք թռած շողերի հետ մենակ լինել: Բայց հարկ համարեց պատվիրել.

— Էդ մարդի համար,— կողքանց նայեց թոռանը,— մի գառի վիզ կարեք:— Ասաց և խոսքի հետ ուղեղից տաք մի հոսք խուժեց-ճնշեց քունքերը, ճակատը, գոնդը, և աչքերը մթագնեցին: Այդպես լինում էր, երբ հանկարծակի մի բան էր հղանում, շատ կարևոր մի միտք: Նույնն էր... Քեռի Յորտսը ոտքը կտալ գցեց, սրվեց, բայց հոսքը զարկեց ու անցավ: Նա բաշխեց գեպի տան թիկունքը. ուզում էր բարձրանալ մարագի տանիքը և անտեղից նայել արեմարք, մտմտալով ու թղթալով պնաց և մըտ-

լում նորից կրկնեց,— մի գառի վիզ կարեք,— փորձեց բռնել տեղ չհասած միտքը, բայց այս անգամ ուղեղը սշ մի արձագանք չավեց:

4

Այդ օր— աշնանամուտի օր էր— Քեռի Յորտսը արշալույսին իրեն անկողնուց դուրս պցեց:

Վերջին երկու շաբաթում դամված էր անկողնուն, արդեն չէր խոսում. խոսել չէր կարող— ձայնը կտրվել էր արդեն, շունչը հեխն էր, ամահատ, աչքերը փոս էին բնկել, և մահճին գամված խեղդվում էր հասցից և մշուշոտ ու բորբոքուն հայացքով բաց պատուհանից նայում աշխարհին: Իսկ թե դուրս էր ելնում՝ որգու, հարսի կամ մեկնումեկի օգնությունը:

Իսկ այդ լուսաղեմին Քեռի Յորտսը ծնկներում ուժ զգաց և՛ ձեռնափայտը բաժ էր: Չեանափայտին հենված ելավ դուրս:

Ոտքը շեմից դուրս դնելուն պես ջրվեժը խշշաց ականջների մեջ: Մի պահ նրան թվաց, թե իրոք՝ ջրվեժի ձայն է... Ջրվեժի ձայն է, և ինքը կարող է խոսել, արտաբերել— քարվազի ձև,— Քեռի Յորտսիկի շարժերը շարժվեցին, բայց ձայնը ականջը չընկավ, ականջներում ջրվեժի խշշոցն էր... Իսկ որտեղի՞ց, ո՞ր սարի թիկունքից, ո՞ր ձորից է գալիս-հասնում պտղ, որ ինքը ասացին անգամ է լսում... Հետո զլխի բնկավ, որ դա արշալույսի ձայնն է: Արշալույսի ձայնն էր... Քեռի Յորտսիկը, է՛, բանի անգամ է դիմադրել արշալույս, իսկ ե՞րբ է պատահել, որ ազոթարանին ոտքի վրա չի եղել, բայց նոր-նոր է լսում ձայնը:

Հետո նայեց երկինք: Գլուխը բարձրացնելիս ուս ու պարանոցի ջրերը կարծես արցանով քաշեցին, սկսեց հազալ, բայց շատ էր ուղում տեսնել աստղերը, գոնե մեկ հատիկ, հազից արցունքակալվել էին աչքերը, սրբում էր ու որոնում, գոնե՛ մեկ հատիկ, իսկ աստղերը չբացել էին արդեն: Միայն Լուսաստղն էր թրթռում Հայոց լեռնապարհին, իսկ Քեռի Յորտսիկը ուզում էր սովորական աստղեր տեսնել. Լուսաստղը նրան թվաց աստղերից տարբեր՝ կիսաստղ, կիսալուսին՝ նման մի բան: Մի՞շտ է այդպես եղել... Միշտ՝ լեռնապարհին ու հենց այդպիսի... Ջրվեժի ձայն... Երկնքում ու երկրի վրա դեռ որքա՛ն բան կա, որ Քեռի Յորտսիկը չի նկատել, չի զգացել... Ազոթարանի ձայնը... Մի՞շտ է այդպես եղել...

Հրաշք է աշխարհը:

Հրաշք էր երկինքը, որ պայծառ օր էր խոստանում, հրաշք էր երկիրը, բացկուրծք սարերը, որ լուսաբացի կապույտ հորձանքն էին արձակել— Քեռի Յորտսը կոկորդր դեմ էր արել հովին և զրթացնելով կուլ

էր տալիս— հրաշք էր մութ անձամբնուում խցկած ձորը, ձորով գետի պես արշալույսն էր հոսում, հրաշք էին իմաստուն քարերը, արշալույսի սարսուտով բռնված ծառերը, խտտերը, ընկուզենին՝ այդ գլուղում հիմնը-վելու առաջին գարնանը Քեռի Փորոսիկը իր ձեռքով տնկեց՝ տնամերձ հողամասի եղբին, ձորի կողմը, և ընկուզենին արդեն հիսունվեց տարեկան էր— հրաշք էր աշխարհի գետերի ու ջրվեժների տնազն անող թլուրիկ առվակը... Այսպիսի հրաշք-արշալույս Քեռի Փորոսիկը առաջին անգամ էր տեսնում:

Չնայած ողջ դիշեր արևի մասին էր մտածել, այնքան երկար էր դիշերը, արևը այնքան հեռու Քեռի Փորոսիկը էրդրի շափ կարոտել էր արևին, և իրեն անկողնուց դուրս գցեց արևացայտը տեսնելու, բայց հիմա ուղեց, որ ալոթխարանը երկարի:

Հրաշք էր արշալույսը՝ ջրվեժի նման հզոր, զմփզմփան, նորածնի պես անմեղ ու անարատ— կարծես աշխարհի առաջին լուսաբացն է— զուլալ ու անարատ, անմեղ ու անարատ... Այդ ինչպե՞ս է լինում: Քեռի Փորոսը ծանր շնչում էր, կուրծքն ու թոքերը ճնճում էին, ջրը բանդվում, բայց նա, ձեռնափայտին հենված, առեղծված աշխարհի հետ էր. ինչպե՞ս է պատահում. ահա, արևը դուրս կգա, արևածագից առաջ ու հետո աշխարհը կլցվի մարդկանցով, հեղձուցիչ օրը կթավալվի երկրի վրա, արևի շողերը կթաթախվեն թույն ու փոշու մեջ, փոշի կմազվի աշխարհի գլխին, մարդիկ օդի հետ աղու կշնչեն, ուրախության հետ՝ տխրություն, սիրո հետ՝ դավ, կսպանեն ու կսպանվեն, մարդիկ կծնվեն ու կմեռնեն, կգտնեն ու կկորցնեն, կծիծաղեն ու լաց կլինեն, տեսակ-տեսակ հիվանդություն բուն կզնի մարդկանց մարմնում... այս նողկալին, այս նողկալին... գոնև ինքը, Քեռի Փորոսը գիտի, ալք-ալքով տեսել է, թե ինչ նողկալի տեսք ունի կարիճի կես խալթիչներով այս մոլեգին սծուխի կտորը... այդ նողկալին մագիլները կխրի մարդկանց կուկորը — Քեռի Փորոսը մասներով աքցանեց կուկորը — կպիտի խեղդիմ զինք — սեղմեց, բայց մասները անզոր էին — այդ նողկալու օձ մագիլները նենգորեն կսուզվեն արևի շողերի մեջ և կկառչեն աշխարհի կուկորդին և շնչակատար ծրկիրը... և օրը... և երկիրը... և արևը շնչակրատը կընկնեն շնչների վրա, մթնշաղը կթախվի օրվա կորուստը, հետո մթնշաղի ուղիով, մասնիշակագույն տխրությունը կպատանքվի սևով, հետո մարդիկ օձիքները պոկած անկողին կմտնեն՝ մի գիշերով մեռնելու մոռանալու աշխարհը, բայց սարսափելի երազները վրա կըշնն: Հետո... հետո այսպիսի արշալույս... անմեղ, անվրդով, անարատ... Արտեղից է ծնվում այսպես անարատ, ս՛ում ժառանգն է: Արեմն... ուրեմն — Քեռի Փորոսիկը թող հոգուն մեղք գործի — ուրեմն արշալույսը խաբում է...

Արշալույսը նոր ծնված այն երեխան է, հենց նոր աշխարհ եկած այն երեխան է, որ բոլոր նորածինների նման անուշ ձայն ունի, բայց մեծանում-գառնում է հոգեա... Թե չէ, ահա, Քեռի Փորոսիկը խեղդվում է, իսկ արշալույսը այսպես անմեղ ու անվրդով, անվրդով...

Քեռի Փորոսը, թիկունքը ծառին տված, խեղդվում էր հազից, շեն-վիր ծառին, ոտքի վրա չէր մնա, հազը կտապալեր: Հետո մի կերպ շունչ ստավ, ճիգով բարձրացրեց գլուխը և արցունքակալված ալքերով նայեց աշխարհին... Գնդեցիկ էր արշալույսը, արցունքների միջից՝ գունեղ ու ավելի խորհրդավոր... Շատ զեղեցիկ էր անտերը: Եվ շատ անմեղ: Քանց երեխան անմեղ, քանց երեխան անարատ... Իսկ արևացայտը... արե-վածագը... արևը, ահա նորածին Արեգակը... Տես մորեն-մերկ, լողացած այս հրաշք մասնիկը... Ինչո՞վ է մեղավոր:

Օրկիրնքն ու գետին ի՞նչ մեղք ունին, — ցավերն ու հիվանդություններ... հիվանդություններն ու ցավերը ոչ երկնքի գործն է, ոչ երկրի, ոչ երկնքից են գալիս, ոչ երկրից: Հիվանդ մարդիկ սարերն են գնում, որ հովերն իրենց ցավը քաշեն, հիվանդ մարդիկ ծովերն են գնում, որ ջրերն իրենց ցավը քաշեն, արևի մոտ են գնում, որ շողերն իրենց ցավը քաշեն... Հիվանդ մարդկանց վերջին, ամենավերջին հույսը էլի բնությունն է... Երկիրնքն ու երկիրը ի՞նչ մեղավոր են, հիվանդությունն ու ցավերը մարդակերպ հողեառների բանն է, սաղալենների գործն է: Բնությունն ի՞նչ մեղք ունի: Քեռի Փորոսիկը շուրթ շարժեց, իմ ցավն ինձ հայտնի է. իմ ալքով տեսա, թե դրոքն ուստից հասավ: Քեռի Փորոսը, ալքը արևին, խոտում էր, չէր մտածում, ինքը գիտեր, որ խոտում է, շուրթ է շարժում, բայց ձայնը չէր ընկնում ականջը:

Որպիսի նստել էր պատի տակ և ալեխառն գլուխն առել ավերի մեջ: Իսկ գիտեր, որ հայրը խոտում է... Եվ դա չէր ուզում տեսնել՝ անձայն իլվլացող հոր շուրթերը, բայց գիտեր, որ հայրը խոտում է, բան է ասում. բողբոջում է, ով գիտե, գուցե իմացած մի քանի բառ աղոթքն է արտասահում, գուցե խաղ է ասում, — ձայնը կտրվելու նախօրին Քեռի Փորոսը գիշեր մինչ ի լույս երգում էր՝ ընդհատումներով, հազալով ու շունչը տեղը բերելով մինչև լույս խաղ էր ասում, Քեռի Փորոսիկը երգել չգիտեր, բայց երգում էր, ավելի շուտ՝ երգ չէր, այլ երգի արձագանք:

— Էս արդար Արեգակն ի՞նչ մեղք ունի, — խոտում էր Քեռի Փորոսը, — հոս՛ լույս ու տաքություն, հոս՛ լույս ու տաքություն, էս սարի վրա կծաղկի, էս սարի վրա կծաղկի, էն... — Քեռի Փորոսիկը հիշեց էրդրի իրկնց արևածագը՝ Մովսսարի թիկունքից էր, — վեր Մովսսարին կծաղկի, — Քեռի Փորոսիկին թվաց, որ այդ պահին իրենից մի մասնիկ, մի հուլի տեղնուտեղը Մովսսար հասավ. չէ՞ որ ինքը Արեգակին է նայում,

արևը իր աչքերի մեջ է, իր հայացքը արևի շողերին է խառնված, իսկ Արեգակը մեկն է, միակն է, նույն Արեգակը հիմա, հենց այս պահին Սովասարին է նստած, նույն շողերը, որ իր հայացքը տարան, միևնույն շողերը այնտեղ են սփռված, էրզրում, իրենց սար ու ձորի գլխին, իրենց գյուղի վրա, ընկուզենու, էն ընկուզենու... Մարմնով զոջ անցավ, երազից հետո սարսափով էր հիշում իրենց ընկուզենին: Եվ Քեռի Քորոսը, որ թիկնած էր ընկուզենուն, ավերով շոշափեց ծառի բունը— շատ զով էր— հետո ճիգով գլուխ բարձրացրեց— ծայրի ճյուղերը բոցավառվել էին արդեն:— Հիմա այնտեղ, էրզրի իրենց ընկուզենու կատարին նույնպես արև է դիպել... Սրսիցը դեռ չէր անցել, և փշմարած դեմքը շփելու փոխարեն Քեռի Քորոսիկը ընկուզենու բունն էր շփում:

— Երկինքն ու գետին ու Արեգակն ի՞նչ մեղք ունին,— ասաց Քեռի Քորոսը,— իմ թշնամին հայտնի է. աչք-աչքով տեսա, դարձավ զունդ մի ու ծփաց մեջ իմ կոկորդին: Էս է:— Քեռի Քորոսը արցանեց կոկորդը,— կպիտի խեղդիմ զինք:— Եվ մատեների անզորությունն էլի գայրացրեց նրան: Հետո...

Հետո ուղեղից տաք մի հոսք պոկվեց-դարկեց քունքերին— նույնն էր, ինչ երկու ամիս առաջ, երբ թստան հեռ պրոֆեսորն էր եկել, և ինքը պատվիրեց՝ «էդ մարդի համար մի դառի վիզ կտրեք»— տաք հոսքը ճեղքեց ճակատն ու քունքերը և այս անգամ տեղ հասավ... տեղ հասավ, և հայտնված մտքից Քեռի Քորոսիկի աչքերը բոցկլտացին... Տեք աստված, այս հասարակ բանը մինչև այսօր, մինչև այս ատավոտ ինչպի՞ս չի անցել մտքով, ինչպե՞ս չի մտածել... փառք քեզ, Արեգակ, որ պայծառակցիք Քեռի Քորոսիկի սպեղը, խառնիխուռն մտքերի միջից գաղտնեկները այն միակը, միակ ճշմարիտը, որ, հա՛, գալիս էր՝ զարկվում քունք ու ճակատին, գալիս էր ու տեղ չէր հասնում: Հաղար փառք քեզ, Արեգակ, Քեռի Քորոսը այժմ և հավիտենից հավիտյան պարտք է, այն մյուս աշխարհից նույնպես քեզ կփառաբանի: Զլինի՞ր դու... եթե, բան է, այսօր չլինի՞ր դու, հենց հիմա շճաղկերի դու, Արեգակ, էգուց արդեն ուշ կլինի՞ր. գիշերը, հազմանաբար հենց գիշերը, Քեռի Քորոսի թշնամին, որ մագիչները խրել է կոկորդի մեջ, կխեղդեր Քեռի Քորոսիկին և կհաղթեր: Եվ կհաղթեր... Հիմա արդեն ուշ է՝ չի կարող, Քեռի Քորոսի թշնամուն արգեն փրկություն չկա... Փառք քեզ, Արեգակ, հիմա արդեն Քեռի Քորոսիկը գետի իր աննլիքը... գետի իր աննլիքը և...

Շտապել է պիտք, ի՞նչ իմանաս, թշնամին մի ակնթարթում, մի քայլի վրա, Քեռի Քորոսի գողոցը մի քայլի վրա, մի շնչի հետ. Քեռի Քորոսիկի վերջին կոտ շնչի հետ կարող է փրկվել... փրկվել. խեղդել Քեռի Քորոսին և ինքը մնալ կենդանի...

— Զէ՛, էլ քեզ փրկում չկա,— Քեռի Քորոսը ցուցամատը սխուժաբարձ-բերեց կոկորդին և դժվարությամբ հայացքը պոկեց Արեգակից:

— Անգո,— կանչեց Քեռի Քորոսը: Նա ուզում էր անմիջապես իր սենյակը մտնել, իսկ որդին, գլուխը ավերի մեջ, նստած էր պատի տակ, հենց այն պատուհանի տակ, որ բաց նայում էր աչքուն ու Քեռի Քորոսին:— Անգո,— նրան թվաց, թե կարող է նաև ձայնել,— Անգո,— և ձեռնափայտը թափով ու անհամբեր խփեց ծառի բնին՝ մեկ, երկու, երեք...

Որդին վախեցած բարձրացրեց գլուխը, իսկ Քեռի Քորոսը շարունակում էր հարվածել ծառի բնին:

— Անգո,— Քեռի Քորոսը նայեց դիմացը խեղճ կանգնած որդուն և նայեց շատ պինդ, վճռական:

Որդին զարմացավ. հոր աչքերը արտակարգ խլրտուն ու աշխույժ էին, այդքան կենդանի հայացք հայրը նույնիսկ այս անհիճյալ հիվանդությունից առաջ, ավելի վաղուց շունչով Որդուն թվաց, թե հոր աչքերում նուև ժպիտ կա՝ մի տեսակ ինքնավստահ ու արհամարհական:

— Անգո,— Քեռի Քորոսի շուրթերը խլվլացին,— տղա, դու ինչի՞ համար ես սեասեց ու նստեց,— զգաց, որ որդին հուսկանում է,— թող ու գնա քու դորժին,— ձեռքը մեկնեց զեպի սարերը:— Գնա, տղա, իմ թըշնամու հախից ես կգամ,— և աչքերը բոցկլտացին:— Էս թշնամին միևնակ իմ կոկորդին չէ,— Քեռի Քորոսի աչքերը ճշում էին:— Մինակ իմ թշնամին չէ. իմ թշնամին ճանկեր բովանդակ աշխարհքի կոկորդին է խրե, տղա, բովանդակ աշխարհքի:— Շուրթերը վրդով շարժվում էին, իսկ ձայնը աչքերից էր դուրս գալիս, խլրտուն ու աչքվում էին աչքերը:— Ու ես կսպանիմ զինք:

Քեռի Քորոսիկը այնքան էր ավստոսում, որ ձայն չունի, որ միտքը որդուն չի հասնում... Ափսոս, հազար ափսոս, գոնե տառաճանաչ լիներ. զրեւ իմանար ու զրեք, որ որդին իմանար... թող բոլորը իմանային, որ այն, ինչ քիչ հետո պիտք է լինի, ինքնասպանություն չէ, բոլորովին էլ ինքնասպանություն չէ, հենց ինքնասպանություն չէ... Քիչ հետո Քեռի Քորոսիկը սուրը իր կոկորդին չի դեմ անելու... Քեռի Քորոսիկը քիչ հետո իր թշնամուն է սպանելու, կթրատի իր թշնամու լարժուն ժպիտը, որ երազում չկարողացավ:

— Հասկացի, տղա:

Որդին հայացքը փախցրեց. անձայն խլրտացող շուրթերը դեռ ոչինչ, բայց հոր աչքերը՝ խլրտուն, աչքվող, և բոցով բռնկված հայացքը սարսափազդու էին: Եվ նա հայացքը փախցրեց ու կախեց գլուխը:

«Էս որոշումն հարկ էր՝ մեկ-երկու ամիս առաջ,— մտածեց Քեռի

Փորոսը:— Էս խեղճ տղին շատ տանջեցի... բովանդակ քոչին տանջանք պատճառեցի ու անտեղի... Էս որոշումն հարկ էր՝ մեկ-երկու ամիս ստառ... ավելի ստառ, — մտածեց Քեռի Փորոսիկը, — էն գիշերն... էն երազի գիշերն, որ արթնացա ու թշնամին մեջ իմ կոկորդին, հենց էն գիշեր հարկ էր սպանել գինը... Հըմը՝ էն գիշեր... Անցա՛մ... Անցավ ու իմ թշնամուն իրավունք ավելցի, որ ինք տանջե ու խեղճե գիս... Զուրի էսօր Զուրի էսօր... Բայց էսօր...»:

— Փառք Արեգակին:— Քեռի Փորոսը նայեց արևին, հազաց և մտածեց, որ ուշանում է:— Գնա, տղա, — մտանացուց արեգ ծիրանենու ճյուղից կախված գերանդին և ձեռքով արեց դեպի սարերը:— Գնա ու գիս մի խանգարե... Ուշ է:

Ոչ կարոտով նայեց որդուն, շնայած գիտեր, որ վերջին անգամ է տեսնում և ոչ վերջին խոսք ստելու պետք ունեցավ. Քեռի Փորոսը մեռնելու չէր գնում, այլ գնում էր կովի. գնում էր իր ոտխին սպանելու, և ձեռքով քշեց որդուն և անհամբեր հայացքով պահանջեց, որ շուտ հեռանա: Վերջին մեկ-երկու ամսում, որ արդեն պարբերց չէր գնում կարճկոթ թուրք արելու, ամեն ատավոտ ու իրիկուն երկնային տիրոջից մի ափ հող էր խնդրել Մի ափ հող... Ինչ սոսկալի բան կլինեք, եթե հանկարծ... հանկարծ ու երեկ Քեռի Փորոսիկը մեռած լինեք, երեկ, մյուս օրը, էն մյուս օրը, մի ամիս ստառ... Հանկարծ ու հիմա Քեռի Փորոսիկը շնչահեղձ լինի, կոկորդն իր ախոյանի մագիլներին մեջ՝ պարտաված ընկնի ծիրանենու տակ... Քեռի Փորոսին կթաղեն, իսկ այդ նողկալին կենդանի կմնա և հողի տակ նույնիսկ կծպտա նենգորեն: Շտապել է հարկավոր:

Որդին արդեն հեռացել էր. Քեռի Փորոսը կարող էր գնալ... գնալ-մտնել իր սենյակը, բայց երկինքն ու երկիրը կալել-կապել էին, և ոտքը ոտքի ստառ չէր ընկնում: Բայց — հարկ է շտապել — թշնամին կարող է փրկվել, շտապել է պետք... Արևին ու աշխարհին նայելու դեռ ժամանակ կլինի. Քեռի Փորոսիկը Արեգակին ու Երկրին մեկ էլ պատուհանից կարող է նայել...

5

Քեռի Փորոսը մտավ իր սենյակը, դուռը կողպեց-ստուգեց, իրոք՝ փակել էր, հետո մոտեցավ իր թախտին — երազից... հիվանդությունից հետո այդքան հանդիստ ու անկաշկանդ, այդպես անդող չէր մոտեցել անկողնուն — բարձի տակից հանեց փաթեթը և բացելիս մտածեց, թե մեռաբաշորը ի՞նչ է անելու... Մատենիկի փաթեթոցն է եղել, տարուց ավելի թուրն է ծրարել, հիմա ի՞նչ է անելու...

Կարճկոթ թուրք ավելի հատու թվաց, հինգ-վեց շաբաթ դարբնի մաս չէր տարել, բայց կարծես ավելի սուրսայր էր, քան երբևէ, որ ամեն օր հեսանելու էր տանում, ավելի ծանր էր և հատու, կարուկությունը չկրի մեջ զսպած: Ի՞նչ խելք, ինչպե՞ս է ձեռքը բռնել ու այս հրեղեն սուրը որպես կախիչ թաղել մարագի պատի մեջ, թե երբ, Քեռի Փորոսը նորից փորձեց հիշել, բայց չհիշեց: Իսկ եթե այն օրը պատահակա-հորեն մարագ չմտներ, շնկատեր, սուրը կփանք մութ մարագում, իսկ Քեռի Փորոսիկի ախոյանը այսօր, հենց այսօր...

— Ինչի՞ ես կծկվել:— Քեռի Փորոսը հանկարծ զգաց, որ կոկորդում ճանկատոց ու ահա՛ խուլտոց չկա, ոչ քղկոց, ոչ հազ, և կարգին շնչում է: Փշնամին կուշ էր եկել:— Կվախենա՛ս, — սրի ծայրը դրեց կոկորդին:— Բայց գիտեր, որ դեռ ժամանակը չէ. Քեռի Փորոսիկը մի անգամ էլ պետք է աչք գրպանի աշխարհին:

Իմ միջն կատուհանին մոտենալը զգաց, որ կարևոր մի անելիք ունի... ի՞նչն է... ի՞նչ պետք է անի... Սուրը ձեռքին կանգնած նայում էր անկողնուն, ուղիղ՝ ներքնալիին, կոահում էր, որ անելիքը թախտ ու անկողնու հետ կապ ունի, բայց... ինչ պետք է անի... Հա՛ա... Քեռի Փորոսը ձեռքը տարավ ներքնակի տակ և հանեց ծխատուփը... Արծաթե ծխատուփը ձեռքն առավ և փառավոր ծպտաց, մի անգամ, աշնան մի օր Քեռի Փորոսիկը մերկ մատներին արանքում առած կրակով քեզ, շնչիս Մեհմետ, ընկուզենու մոտից քշեց, քեզ և քո կատաղի ոտտիկան-նկրին քշեց գլուզից: Քեռի Փորոսը շույց ընծայապիրք՝ «Քեռի Փորոսիկին», զիրը մոտեցրեց աչքերին, ինչ սիրուն տառեր են... «Քեռի Փորոսիկին», ինչ գեղեցիկ տառեր են... Ափսոս, որ Քեռի Փորոսիկը կարգալ ու գրել չգիտի... Եվ ինչո՞ւ չսովորեց... ինչո՞ւ լիկկաշական չգնաց...

Հետո սիրտը ծխախոտ ուզեց: Մխել Քեռի Փորոսը ծխախոտ պատրասեց, — ամսից ի վեր չէր ծխել, չէր կարող և ծխախոտ դուր չէր գալիս, իսկ ահա սիրտն ուզում է — վառեց ծխախոտը, ապա ծխատուփը գրեց նախշուն կտորի վրա, դարձավ փաթաթեց մետաքաշորի մեջ — թող պահեն... Ցանկանում են պահել, թող պահեն, չին ուզում՝ թող զնեն Քեռի Փորոսիկի հետ... իրենց գործն է, և սուրը ձեռքին կանգնեց բաց պատուհանի մոտ: Ինչ անուշ օր է: Եվ արդեն օրը ուրիշ ձայն ունեք. ամուտն օրը լցված էր մեղունների պարսի գզվոցով: Իրենք մեղրաճանճ յունեն — իզուր չեն պահում — բայց հարեանը — Քեռի Փորոսը չհիշեց, թե ով — բայց թաղում մեկը մեղրաճանճ ունի, մեղունները պարս են տվի. նոր ընտանիք են կազմում, մոտերքում մի ծառի գլխի հավաքված գզվում են: Լավ կլինեք, եթե պարսը իրենց այգու վրա լինեք, հենց դիմադի ծիրանենու վրա:

Յոռնիկը վեց-յոթ տարեկան բարալիկ մի աղջնակ, վազվզում էր այդու՛մ, ափերը առաջ մեկնած ծիծաղում ու վազում էր, թիթեռնիկ էր սպում բռնել քեռի Յորոսը, ափսոս, թիթեռը շտհամվ, բայց համոզված էր, որ թիթեռի ետեղից է վազում Յոռնիկը: Եվ որքա՛ն նման է քեռի Յորոսիկին... Յոռնիկի աչքերը կապույտ չեն, բայց, ինչպես խնձորը երկու կես անես... Եվ քեռի Յորոսի վերջին թոռն է, մնացած բոլորը, որ նոր պետք է աշխարհ գան՝ ծոռներ են լինելու, որդու թոռներ, թոռան թոռներ, սրդու ծոռներ, ծոռան ծոռներ... քեռի Յորոսիկը դեռ որքա՛ն ճամփա ունի անցնելու, սատանայի աչքը կույր, քեռի Յորոսիկը դեռ որքա՛ն պետք է ապրի այս արդար արևի տակ: Միայն թե... միայն թե մարդու մեջ թաքնված սատանան աչք չբացի, մարդը չպարսպվի իր մեջ նստած սատանայից և դուրս չգա մարդու դեմ, բնության դեմ... միայն թե անօրհնները դավ չկազմակերպեն քեռի Յորոսիկի արյան գեմ, քեռի Յորոսի կոկորդը բռնած թշնամին մազիկները շմոտեցնի քեռի Յորոսիկի ցեղի երակներին:

«Յորոսիկի աչքերն ի՞նչ գույնի են»:

Քեռի Յորոսը հիշեց իր ծոռանը, բծիշկ թոռան որդուն, իր անվանակիր ծոռանը: Անվանակոչությանը պնաց, բաշխեց իր անունը, բայց տես, որ աչքերի գույնը չի հիշում:

— Չկու՛կ,— քեռի Յորոսը շնչաց ինքն իր մեջ,— ձկու՛կ,— կրկու՛նեց քեռի Յորոսը: Այնպես ուզեց տեսնել իր ցեղի ամենամտադաշինը, սրը իրավունքով ամենամեծն էր, որովհետև իր տոհմակիցներից ամենակարգը նա էր ապրելու այս աշխարհում, այս առավոտ՝ նա էր, և եթե քեռի Յորոսը կա ու չկա վերջին խոսք պետք է ասի, վերջին ցանկություն ունի, նրան՝ Յորոսիկին է ապսպրելու:— Չկու՛կ, մեծանաս ու շղատնաս քեռի Յորոսիկ,— ինքն իր մեջ շնչաց քեռի Յորոսը:— էլ՛նի ու, ձկու՛կ, ետ դառնաս իմ եկած ճամփով,— ցանկացավ քեռի Յորոսը:— է՛ն ճամփեն, սար ու ձորի մեջ քանց թել խճճված կովի ու կոտորումի իմ մույր ճամփեն, դու կծկիս ու ետ դառնաս, ձկու՛կ...

Հետո փորձեց հիշել իր մանկութունը, բայց միտք բերեց միայն մորմուք մի պատանուի. ինքն ու քույրը ընկույզները հազաքել-լցրել էին բթոցները, և հանկարծ հայտնվեց Մեհմեհ ոստիկանապետը...

Քեռի Յորոսը ձեռքը տարավ կոկորդը:

— էլ իմ ձեռքից չես պրծնի:— Ասաց և մտածեց, որ դանդաղում է ութտուն և ավելի տարի տեսնել է այս աշխարհը, անուշ բան է անտերը, և հիմա նորից կալվել-կապվել է պատուհանի մոտ, իսկ... Հարսը ահա գալիս է:

Հարսը, ճիպտաբ ձեռքին— գառներն էր հոտին հասցրել — ղանթաբբ ուսած ելվեր փողոցով գլխահակ բարձրանում էր:

«Հալալ կաթնակեր դուրս եկավ,— մտածեց հարսի մասին:— Շատ յուրյարեցի... Քու շարշարանքն ապաշխարանք, հարսնուկ:— քեռի Յորոսին դուր եկավ, որ դուլլերը լիքն են: Հաջողության նշան է, և ցանկացավ մի բաժակ սառը չուր խմել և մեղադրեց իրեն: Հըմը զիս ետ է կպահիմ...»:

Սուրը ձեռքի հետ մեկնված էր պատուհանի գոգն ի վար: Սուրը հեռին էր, և ախտյանը ծպտուն չէր հանում:

Քեռի Յորոսը բարձրացրեց սուրը, պատուհանից դուրս բերեց, թրով խալ ձգեց երկնքին և հանդարտ մտածեցավ թախտին:

Հարցարեց անկողինը, ապա թախտի տակից բաշեց իր զգեստների ճամպուկը, ընտրեց մաքուր ու ճերմակ ներքնաշորերը՝ հագավ, մեկնեց վեց անկողնուն և շաշափեց կոկորդը... Որտե՞ղ ես, գավադի անօրեն, ինչո՞ւ ես սակվել— քեռի Յորոսն ուզում էր, որ իր թշնամին զույս բարձրացնի, իրեն զգալ տա— վախենո՞ւմ ես, խաբո՞ւմ ես քեռի Յորոսիկին: Վ՛, քեռի Յորոսիկը քեզ լավ է ճանաչում, եթե հիմա սուրը փաթաթի ու դնի բարձի տակ, դու օձի պես կկանգնես պարտիզ, և կարհճի խայթոցները կշռապեն քեռի Յորոսի կոկորդը, եթե հիմա քեռի Յորոսիկը վեր կենա և հիմարավարի սուրը տանի-խրի մարտդի պատը ու ետ գառնա, տուն չի հասնի, հա, չի հասնի, ճանապարհին դու կխեղդես քեռի Յորոսին... քեռի Յորոսիկը քեզ նոր-նոր շախտի ճանաչի— դու վախկոտ ու նենգ, Կենգ ու վախկոտ մարգասպան ես:

— Հըլա կխաբի՞ս զիս... կպիտի քեզ երկու կես անիմ, ճիշտ ու երշտ՝ երկու կես:— քեռի Յորոսը շուշափում էր կոկորդը. ուզում էր ամենահարմար տեղը գանել, ճիշտ տեղը, ամենաճիշտ տեղը... Ահա...

Քեռի Յորոսը սուրը բարձրացրեց:

Արևը բնկել էր մահճակալին, և թուրը կայծկուտաց բոցերի մեջ:

— Մեռնիմ քու զորության,— ծպտաց քեռի Յորոսը...

Հետո... Հետո հաջորդ օրը, որ քեռի Յորոսիկի թաղումն էր, հուրկավազորները — քեռի Յորոսի թաղմանը հոժ բազմություն էր հավաքվել — մարդիկ պետք է դարմանային, թե ինչպես պայծառ է ծպտում քեռի Յորոսիկը, կենդանիները ինչպես են ետ դնացել, և որքան խաղաղ է քեռի Յորոսիկի գեմքը:

Գլխավոր հաշվապահը գործնական ներս մտալ, մտանցալ իր գրասեղանին, բայց չնստեց. նույնց օգնականին և ամերը ետանդուն շփեց իրար. լալ տրամադրութեան նշան էր:

— Տակաւ,— հաշվապահը ուրախ աչքով արեց օգնականին:— էսօր լալ օր է:— Ապա վերցրեց անգրեւ մի թուղթ, դարձալ թուղթը վտխեց. դարակից հանեց «խաս» թուղթ, մեկնեց օգնականին:— Գրիւ Առաջինը՝ իմ անուն-ազգանունը: Երկրորդ... ոչ, սպասիր,— նա թուղթը օգնականի գրասեղանից վերցրեց — գրեց հաշվետար ներսեի գրասեղանին:— Քս ձեռագիրը սիրուն է: Գրիր: Առաջին՝ իմ անուն-ազգանունը:

— Ի՞նչ բան է,— հարկ համարեց ներսեն:— Կիմանաս: Գրիր իմ անուն-ազգանունը: Երկրորդ,— մասնաշուկայ արեց օգնականին,— անուն-ազգանունը: Երրորդ՝ ջո անուն-ազգանունը:

— Ջանքւմ, ի՞նչ բան է,— ներսեն ետ քաշվեց:— Չիմանա՞մ, թե զիմ անուն-ազգանունն ինչի համար է կրիր:

— Մի վախեցիր, անունդ դատարան չենք ուղարկելու:— Կիմանայիս ու չե՞ս ուղարկի,— վերավորովեց ներսեն:— Ո՞ր մեկ մեղքի համար զիմ անուն հարկ է դատարան մտնի, ու դու՞ կիմանայիս:— Սկսվե՞ց...

Գլխավոր հաշվապահը շատ կուզենար աղատվել «ցիցդուխ» իր հաշվային աշխատուղից, բայց ներսեն տեղափոխվելու կամ թողակն գնալու մտադրութեան շուներ, չնայած յոթանասունն անց էր, իսկ աղասեւ... ինչպե՞ս պատճառօրանել, ի՞նչ անուն զնել՝ բանիմաց է և աշխատանքի ներկայանում է ժամանակից շուտ, չնայած գլուղից է գալիս որ շրջկենտրոնից ինք-տասը կիլոմետր հեռու է, սակայն գործատեղ է հասնում առավոտ շուտ և մինչև ներս մտնելը դեռ մի քանի պտույտ է անում հիմնարկի՝ շրջկոտայի շուրջըտըրը: Քայլում է ձեռքերը քամակին գրած, միշտ մտազբաղ, մի տեսակ խոռով ու հերտա: Հետո մտնում է հիմնարկ, գրավում քսան տարվա իր աթոռը— յոթ գլխավոր հաշվապահ է ընդունել ու ճանապարհել — և սուսուփուս սկսում իր գործը: Եթե թիվ ու հաշիվ է՝ համրիչի հատիկները թափով դարկում է իրար պիսի, իսկ գրում է հանգարտ ու բժախնդիր. որբանոցից սովորած ճոթավոր ու գեղեցիկ տառերով: Աշխատանքի ազատ պահերին դարակից հանում է գիրքը — սովորաբար՝ հայոց պատմութեան է լինում — և

հոբերը խառնած կարգում է ու փնշալով ընդդժում: Խոսեցնես՝ կես ու պատ՝ կպատասխանի, իսկ եթե խոսողը գլխավոր հաշվապահն է, վեճ է ստացվում: Սկսում են հաշտ, վերջացնում՝ կալով:

— Սկսվե՞ց,— նորից մաղձոտից գլխավոր հաշվապահը, բայց սրտեց շխորացնել՝ արամադրութեանը պեղու օր շէր:— Ա՛յ ներսե, ի՞նչ անհամբեր մարդ ես, գրիր՝ հետս կիմանաս:

— Մինչև չիմանամ չեմ գրի:— Էս մարդը հեշ սյուրպրիզ չի սիրում:— Եվ հանդիտովոր հայտարարեց:— էսօր մեր շրջկոտայի նախագահ Վիրաբ Եղորիչի ծննդյան օրն է: Պրծա՞նք:

— Ի՞նչ ես ասում:— Ոգետովեց օգնականը:— Հրավիրե՞լ է մեզ:— Ողջ կուկիտիվին՝ մեկ մարդու պես: Գե, մենք էլ մարդ ենք՝ կարմակերպոված ձեռով, ինչպես որ պետքն է:

— Իհարկե... իհարկե,— օգնականը ստրի ելավ:— Ո՞րերսրդ ամբողջ է, Վիրաբ Եղորիչը քանի՞ տարեկան դարձավ:

— Դու էլ հո ներսեն չե՞ս, համբերիր: Երեկոյան մեխակները կհաշվես՝ կիմանաս:— Եվ նորից դարձավ ներսեին:— Հիմա ամեն ինչ պա՞րզ է: Գե գրիր:

Ներսեն աչ ու ձախ փնշմնշաց և երկմտեց՝ իր անունը գրի՞, թե ոչ: Ընդ է, որ նույն հիմնարկի աշխատողներ են, բայց միմյանց հետ ի՞նչ կապ ունեն, ճանաչագահի աշխատչեն՝ ուրիշ, իմն՝ ուրիշ:— մտածեց ներսեն,— ամիսը մեկ՝ պատահականորեն հանդիպեն կամ չէ, հազարից մեկ միմյանց բարեկեն կամ՝ չէ: Նախագահը իրեն կտրծես չի էլ նկատում, ավելի լավ, ով էդ աշխատակից հետս է, ասածս տանն է մտա: Եվ արժե՞, որ իր ծանր տեղը թեթևացնի. վեր կենա — դեմ՝ թե ջո աշխատողն եմ, Եկել եմ ջո ծնունդը շնորհավորելու:

Գլխավոր հաշվապահը հասկացավ ներսեի երկմտանքը և ցանկացավ. որ նա հրաժարվի — կղա, ուրախութեանը կհարամի — և մտածեց բարեկամարար խորհուրդ տալ. թե, ա՛յ ներսե, դու մեծ մարդ ես, պոզ պետք է գնաս, Վիրաբ Եղորիչն է՝ հյուրերին մինչև առավոտ բայց չի թողնի... Բայց հասկացավ, որ ներսեին բորբոքելու է, ավելի լավ է՝ իրանի իր կամքին:

«Փարեն կտամ, բայց չեմ էրթա»,— սրտեց ներսեն և հոնքերը լրար դարկած գրեց իր անունը:

Ցուցակը գրեց-վերջացրեց, ապա գրպանից հանեց տասը ոտբլի և ուղարկեց հետ մեկնեց հաշվապահին:

— Շատ է ու քիչ չէ,— ասաց:— Կվամ, թե տուն կերթամ, էդ էլ չեմ բանն է:

— Քի շես գալու, վերցրու փողդ: Ըս ողորմութիւն շե՞նք հաճա-
քում,— վերաժողովեց գլխավոր հաշվապահը, — վերցրու փողդ:

— Տվել եմ ու ետ շեմ վերցնի:

— Դու եկողը շես, գիտեմ: Վերցրու փողդ:

Յ՛վ ներսեն զգաց, որ հաշվապահը չի ուզում, չի կամենում, որ ին-
քը երեկոյին մասնակից լինի:

— Կգամ,— կովարար պատասխանեց,— քեզինք շուտ կմտնիմ էդ
մարդու տուն:

2

— Քանի՞ հատ եղավ,— նորից հարցրեց ներսեն:

Գլխավոր հաշվապահի օղնականը, որ ներսենն ուսնկից էր, տրո-
բէջ շողված աչքերը:

— Մինչև քատասունը հաշվում եմ, հետո անտերները խառնվում
են իրար:

— Քու կիրածը հարամ է ու քու գրած թվերը՝ սուտ. փունջ մի ծա-
ղիկն ի՞նչ է, որ դու կհաշվիս ու կսխալվիս, կհաշվիս ու մինչև վերջ շես
հասնի— ներսեն արդեն տաք էր: Նա որոշել էր սաքի վրա մի բաժակ
վերցնել՝ շնորհավորել իրենց նախագահին ու թողնել-զնալ գյուղ, բայց
նստեց ու մնաց նստած:

Ընդարձակ ճաշասենյակը հյուրերով լեցուն էր, բոլորն արդեն՝ տաք-
պտիս, և ի՞նչ ներսեն զուրս դար, մանավանդ որ նվազախմբին ու դուս-
նը մտախկ էր նստած, ոչ ոք չէր նկատի: Բայց տեղից չէր շարժվում.
Խմել էր ուզում և ընդհանրապես այդ զմբզմբան ուրախութիւնը դուր էր
գալիս:

— Էն նկար կտեսնի՞ս,— ներսեն մասնացույց արեց «Անհայտ
կնոջ» դիմանկարը, որ դիմացի՛ պատից հպարտ ու առիւնքնող հայացքի
տակ էր առել սեղանակիցներին:

Հաշվապահի օգնականը գլխով արեց: Նա կկոցած նայում էր Վի-
րաբ Եղարիչի դիմացը պոռթկած մեխակներին:

— Դիտե՛ս ում նկարն է... տիկին Արմենուհուն,— բացատրեց ներ-
սեն:— Իմացա՞ր:

— Տիկին Արմենուհուն ո՞վ է:

— Պարոն Կարապետի կնիկն է. մեր Հազվե քաղաքի հայտնի վաճա-
ռական պարոն Կարապետի կին տիկին Արմենուհուն է:

Հաշվապահի օգնականը տարակուսած շարժեց ուսերը:

— Ըբբ՛ւ— ներսեն բաժակը օղի լցրեց:— Քու բաժակ վերցրու,
խմինք... Դու իմ սրտին շատ դուր կգաս:

Այդ պահին ներսեն բոլորին սիրում էր: Ուրախութիւնը մասնակից
ով կար՝ պաշտոնավար ու անպաշտոն, սիրում էր: Հատկապես՝ Վիրաբ
Եղարիչին, որ հային վայել տուն է կառուցել — առաջին անգամ էր շքրջ-
կոտայի նախագահի հարկի տակ — լայն ու բացօթրտ ճաշասենյակ՝ նախ-
յաղարդ պատ ու առաստաղով: Ներսենին հատկապես դուր էր գալիս «Ան-
հայտ կնոջ» դիմանկարը, որը հանկարծ նրան հիշեցրել էր իր ծննդա-
վայր Սասնո Հազվե քաղաքի վաճառական պարոն Կարապետի կնոջ՝
տիկին Արմենուհուն: Հազվե քաղաքի հայ աղջիկներին դաշնամուրի ան-
վճար դասեր էր տալիս: Համաձայնեց սովորեցնել նաև Մուհամեդ բե-
կի աղջիկն... Տիկին Արմենուհուն՝ ամուսնուն թևանցուկ, հպարտ անց-
նում էր փողոցով, հանդիպողները խոնարհվում ու հարգանքով ճանա-
պարհ էին տալիս. հայ, քուրդ, թուրք, կին-տղամարդ դուռ ու լուսամուտ-
ներից ծիկլակում էին — տիկին Արմենուհուն է անցնում — իրենք՝ երե-
խաները, խաղը թողած, թե կովում էին, կոխվը թողած, ձգվում էին և
հայացքով ուղեկցում տիկին Արմենուհուն:

— Քանց էսօր կհիշիմ. տիկին Արմենուհուն հենց էսպես էր,— ներ-
սեն մատը տնկեց դեպի դիմանկարը:— Ատաված է վկա, տիկին Արմե-
նուհուն նկարն է... Խմենք:— Սակայն ոչ ոքի չսպասեց, հայացքը նկա-
րին՝ խմեց, ափով սրբեց բեղերը և շարունակեց:— Բայց էն փետուրն
ավելի է. տիկին Արմենուհուն գլխին գլխարկ կար, գլխարկի վրա փետուր
չկար. էդ փետուր սուտ-շանորդութիւն է:— ներսեն խոսում էր բարձրա-
ձայն և ոչ մեկին չէր դիմում, հայացքը «Անհայտ կնոջ» դիմանկարին՝
խոսում էր և ազմուկ-աղաղակի մեջ իր խոսքը միայն ինքն էր լսում:

Հետո էլի խմեց, ուզեց մի բան վերցնել սեղանից, բայց չկողմնո-
րողվեց:

— Ախպեր, էսքան բան ինչի՞ ես լցրել սեղանին,— զանգատվեց
ներսեն:— Մարդ կշիվարի՞ ո՞րն ուտի, որը թողն: Մարդուն ի՞նչ է պետք.
կտոր մի հաց, աման մի ճաշ: Ոչ էն կա, ոչ էն: Հացն ո՞ւր է,— դարձավ
հաշվապահի օգնականին,— կտոր մի հաց տուր:

— Սուս,— կամաց դիտողութիւն արեց ուսնկիցը,— թամազան
բեզ հետ է:

Ներսեն նայեց կանգնած թամազային, բայց նա ընդհանրապես էր
դիտողութիւն անում. լուսթիւն էր խնդրում՝ Մազմանյանը խոսք է
խնդրել, իսկ լսող չկա:

«Թե իմ լսած ճիշտ է. էս մարդ մեր նախագահի տիպին աջք ունի,—
մտածեց ներսեն և որոշեց ականջ պահել:— Տեսնենք ի՞նչ կխարբեք»—

Մի քիչ լսեց և զարմանքով զլսի ընկալ, որ, ի պատիվ Վերաք Եզորիչի, կենաց-մաղթանքները գեո շարունակվում են:

— Հինգ ժամ է հիմինք ու էդ կենաց շարժում:

Ուսնկիցը քաշեց Ներսիսի փեշը և աչքունքով հասկացրեց, թե անհարմար է, մարդը խոսում է:

Իսկ Մազմանյանը խոսում էր կարեկցույն շափ բարձրաձայն ու սգևորված: Եվ երկար խոսեց. հորելյարին գնահատեց բազմակողմանի նրա ճանաչած հորելյարը որպես մարդ ազնիվ էր ու բարի, որպես ընկեր՝ հավատարիմ ու անփոխարինելի, որպես անտեսական աշխատող՝ ձեռներեց ու ձկուն, որպես դեկավար՝ անաչառ ու սկզբունքային, որպես բողաքացի՝ ակախիվ ու անհաշտ հասարակության մեջ դեռևս գոյություն ունեցող խորթ բարքերի ու երևույթների նկատմամբ, որպես հարևան՝ կամեցող և ուշադիր, ապա գնահատեց որպես հավատարիմ ամուսին, որպես սիրող հայր... վերջը...

Ներսես ուշադիր լսում էր և մեկ-մեկ այդ էր դիպցնում Վերաք Եզորիչին, որ ձեռքն ի ճակատ հակվել էր: Իսկ Մազմանյանը խոսում էր զիլ ու ոգևորված, համարյա խանդավառ:

«Էս մարդն որ էսպես կխոսա, էն մարդու ավստին այդ չի ունենա,— մտածեց Ներսես:— Սուտ է: Մեզը տանել է: Մեր ժողովուրդը բամբասանք շատ կսիրե, շանքմ»:

Ներսես ունկ պահեց նաև հաջորդ բարձրաձայն... նույնն էր ասում: Ճիշտ է, Մազմանյանի պես ոգեշունչ չէր, խոսում էր հանդարտ ու մի քիչ կմկմալով, բայց նույն գնահատանքն էր:

«Ջանքմ, թե բուր նույնն է կխարրին, ուրեմն, ճիշտ է,— մտածեց Ներսես:— Հա, մեր ժողովուրդը բամբասանք շատ կսիրե: Մեր նախագահի մեղքն անտեղի էղբան կտանին: Համ ժողովուրդը կսխալվի, համ՝ ես: Մինչև էսօր էդ մարդու գեմ ես մեղք եմ գործե. էդ խեղճ մարդն ս՛ում հորն է սպանել:— Եվ ակամա նայեց «Անհայտ կնոջ» դիմանկարին:— Տիկին Արմենուհին է ու կա... Վերաք Եզորիչն ապրի, զորանա, որ մեջ իր տան էս նկարին տեղ է տվն... էն էլ՝ կենտրոնական տեղ»:

Եվ երբ թամադան էլի հարցրեց, թե ուրիշ ցանկացող չկա՞, Ներսեսն օտքի ելավ:

Գլխավոր հաշվապահը, որ վերին շարքում էր, անհանգիստ շարժվեց և հեռվից աչքունքով խոսեց Ներսիսի կողքին փրված օգնականի հետ:

— Ժողովուրդ,— սկսեց Ներսես,— էս մարդ,— ձեռքը մեկնեց Վերաք Եզորիչին,— շատ հայրենասեր մարդ է: Հա՛, դուք ի՛նձ հարցրեք՝ հայրենասեր ու պատվավոր մարդ է: Աշխատողների հանդեպ հարգանք

ունի, մեծ ու փոքր իր համար մեկ է: Աչքնիվ, հայրենասեր ու արդար մարդ է:

Վերաք Եզորիչը օտքի կանգնեց:

— Երբ ընկեր Ներսեսն է խոսողը,— ժպտաղեմ ասաց նա,— պետք է կանգնած լսել:

Ներսեսն զո՞ մնաց, շոյվեց:

— Հա՛, ախար, հոգի ունիմ տալու,— շարունակեց և արդեն խոսք ու հայացքով դիմեց ուղիղ նրան, իրենց նախագահին:— Հարուն մարդ վիպ, ու ես կհայտարարիմ՝ դու հայրենասեր, դու ազնիվ ու արդար մարդ ես: Ետտեղն ասցե շիմանան, բայց ես քու աշխատողն եմ ու դիտեմ՝ էդպես է. դու մեծի հետ՝ մեծ, փոքրի հետ՝ փոքր, ով կույն թող խոսի, բայց դու լիաջբ մարդ ես. շատ ու քիչ քեզ համար մեկ է, քու ձեռք միշտ բաց է չու ընկերսը համար, քու հարևանի համար, քու մարդ ու բարեկամի համար:

Բոլորը լուս լսում էին, միակ խոսքը, որ բուրքը սուտ արած լսեցին, ներսեինն էր:

— Ապրես, Ներսես,— գլխավոր հաշվապահը ոգևորվել էր:

— Մաշաղեց Ներսես,— մեկ-մեկ այս ու այն կողմից բացականչում էին, իսկ Վերաք Եզորիչը պարզապես հուզված էր: Ում, ում, բայց Ներսիսի խոսքը անսպասելի էր նրա համար: Երբ Ներսեսն բաժակը ձեռքին կանգնեց, ես տնձ զգացում ունեցա՞մ: Տե՛ս, որ սխալվել է:

— Քու գուտանն ու ունեցած հարյու կնիք քեզ: Քու տունն էս շին ու բոլ սեղանին, էն սիրուն նկարն իմ սրահն շատ զուր կգան... Ասող ու շին մնաս, օրհնանք քու տուն ու տեղին, քու սեղանին... Բայց բան մի տսիմ, քու սիրտ թող չմնա: Մարդուն ի՛նչ է պետք. կտոր մի հաց. աման մի ճաշ: Աշխարհն ինչ կա, շկա, թափել ես սեղանին ու մարդ կշիվարի՝ ո՛րն ուտի, ո՛րը թողնե:

Եվ Ներսեսն ծափ ու ծիծաղի, նվագի տակ իմեց օդին, ափով սրբեց լեղերը և վերցրեց մի կտոր հաց: Սակայն հաշվապահը պահանջեց, որ Ներսեսն լցնի իր բաժակը:

— Ներսեսի բաժակին ես պետք է երգեմ:— Եվ օտքի կանգնեց:

3

Ներսեսն երբ տուն հասավ, կեսգիշերն անց էր: Կինը այդ դիպցրեց թե չէ, հասկացավ, որ էրիկը խմած է:

— Հա՛, վալլահ,— կռաճեց կնոջ հայացքը,— իմեցի՞նք ու լավ իմեցի՞նք: Մեր նախագան պատվավոր մարդ է: Հա՛, Ետտ հայրենասեր

ու պատվազուր Ես էլ ելա, բաժակաճառ մի ասեցի, բաժակաճառ մի, որ իր յոթը պոստին բավ է:

— Գու ու բաժակաճառ, — թերահավատ նայեց կինը:

— Ինչի՞, ներսեի հերն ս'ւմ հորից էր պակաս: Ասեցի ու լա՛վ ասեցի:

Հետո մի բաժակ թանջուր խմեց և անկողին մտնելն ու քնելը մեկ եղավ:

Սակայն կինը գեռ չէր հասցրել աչք կպցնել, ներսեն արթնացավ: Ներսեն աչք բացեց, արտքեց դեմք ու ճակատ, ապա կիսախավաբում ճղճպացրեց աչքերը. զգաց, որ տհաճ ինչ-որ բան է հիշելու... Հա՛, բաժակաճառ... բաժակաճառը, հիշեց ու տնքաց:

— Քեզ վա՛տ կզղաս:

Ներսեն շպատասխանեց կնոջը:

— Թանջուր բերի՛մ:

— Կտրի քու ձեն, — հերտտեց ներսեն, շուտ եկավ մյուս կողքի և փորձեց մանրակրկիտ վերհիշել իր բաժակաճառը... Թարսի պես լավ էր հիշում՝ անդը-անզգին, բառ ու բառ

«Քու հոգին ես ծախե», — փնչաց ներսեն և շուտ եկավ մյուս կողքի:

Նվ ինչպես սովորաբար՝ երբ մարդիկ իրենք սխալը արդարացնող պատճառներ են որոնում. որովհետև սխալն ընդունելը ավելի դժվար է, քան ինքնախաբեռնությունը, ներսեն նույնպես փորձեց խաբել իրեն:

«Ջանկըմ, էդ մարդ մեջ իր օջախին սեղսն էր բացե, որ ուտենք-խմենք ու հայհոյենք: Կէզնէ՛ր: Չէր էլզնի» — Բայց այդ միտքը երկար չգիմացավ. ախր, մտլթանքի խոտք, հա՛, հասկացանք, բայց կարելի էր երկու բառ ասել, ողջություն ցանկանալ ու խմել: Վերջ: Կամ, ասենք, ո՛վ էր սպասում իր խոտքին, ո՛վ ստիպեց, թե՛ ներսե, վեր կաց, ստքի կանգնիր, բաժակաճառ ատա: Ո՞վ էր ստիպել... ո՛վ ստիպեց, որ Վիբար Եզրբիշի գոզքն անի: Նվ այն էլ ի՛նչ գոզք... Մնում էր, որ դուան մտախց գնար, հասներ սենյակի վերին զլուխը, Վիբար Եզրբիշի ճակատը համբուրեր:

«Ամո՛թ», — փնչաց ներսեն:

— Ես էլ շնչավոր եմ քու կողքին, ա՛յ մարդ, — շամբերեց կինը, — բու: յավն ի՛նչ է, տառ, իմանամ:

— Քու ձեն, — սաստեց կնոջը, բայց մտքում պատասխան տվեց: —

«Իմ ցավն էն է, որ էզքան մարդու ներկայությունը շուն-շանորդություն արի... Ես էզ մարդու մասին ի՛նչ կմտածիմ, ու էզ մարդ հիշտ ու հիշտ իմ մտածածն է, բայց բաժակն ատա իմ ձենքն, էլա ստքի. իմ մտածա-

ծին հակառակ խոսեցի: Ամո՛թ: Էզքան մարդու վկայությունը... Էզքան մարդ հեշ, ցավն էն է, որ ես իմ հոգին ծախեցի: Ամո՛թ: Շուն-շանորդություն արի, իմ հոգին ծախի ու ներկաներ ծախ տվեցին»:

Ներսեն նաև հիշեց, որ գլխավոր հաշվապահը «ծաղկեցրեց» իր բաժակը. ի պատիվ՝ երդ սասաց:

«Բա ի՛նչ, — մտքում դիմեց հաշվապահին. — Ես որ սուտ խոսիմ, դու ուրախությունից կերգիս»:

Նվ, շղիտես ինչու, նա մտածեց, թե հաշվապահը սուտություն անպայման ժպտալու է իրեն: Հա՛, կգիմավորի ժպտով: Ներսեն նույնիսկ պատկերացրեց այդ երկդիմի, խնդմնորոն ու թափանցիկ ժպտը, — էլ ո՛ր էիր Էզքան բարձր թուշում, գլուխդ ցցած պալիս-գետոմ ես, որպես թե՛ ինձպես ու վիրաբ Եզրբիշի պես պես քեզ համար գլուխդ շունի. որպես թե՛ Ես Վիբար Եզրբիշի ձեռքերին չուր լցնող եմ, իսկ դու քո բուրեն էլ շատ ես համարում, տեղի-անտեղի հակադրվում ես ինձ, որպես թե... — Ներսեն շատ որոշակի պատկերացրեց գլխավոր հաշվապահի խնդմնորոց և վայրացավ:

«էլի կհակառակվիմ» — Բայց զգաց, որ էզուցվանից հաշվապահի ե իր հարաբերությունը մի տեսակ ուրիշ է լինելու՝ այլևս անկաշկանդ ու ինքնավստահ հակադրվել չի կարող նրան:

Ապա, որտեղից որտեղ, մտքով անցավ, որ շրջկոտպի նախագահը սուտություն կանչելու է իրեն... Մտածեց և տեղնուտեղը համոզվեց՝ էզպես է ու կա՛ կկանչի կարիներ, ձեռքով կտարելի, խոտք կրացի անցած գիշերվա կերուխումի ու հոգնածության մասին, կտեղեկանա, թե ներսեն գիշերը ինչպես հասավ գլուղ, ընդհանրապես կհետաքրքրվի ներսեի կյանքով և մտերմաբար դիտողություն կանի, թե՛ ինչո՞ւ է մի տեսակ քաշված, ինչի՞ կարիք ունի. «գրիֆիցիտ» ապրանք է, էս է, էն է... աշուն է, թեկուզ՝ անուխ... Ով ասես, գիմում է, իսկ ներսեն, որ «սիսանի» աշխատող է, քաշվել է մի կողմ:

Չէ, ներսեն այլևս չի կարող նախագահի կողքով անցնել սովորականի պես՝ անփուլթ, առանց հարկադիր բարե տալ ու առնելու վերջացավ:

— Օհոոո՛, — բարձրաձայնեց ներսեն և շարունակեց մտքում: — «Մի գիշերվա մեջ ինչքա՛ն բան փոխվեց մեջ իմ կյանքին, ու ես գլխի չեմ»:

— Ներսե...

— Քու ձեն, — կտրեց կնոջ խոտքը և տեղնուտեղը որոշեց. «Իր կանչին չեմ սպասի, առավոտ շուտ ես կմտնիմ իր կարիներ...»:

Հենց այդպես. ներսեն թույլ չի տա, որ գլխավոր հաշվապահը

ինքնուրույն և ոչ էլ կնատի ու կսպասի նախագահի կանչին՝ առավոտյան կմտնի կարինետը և ինչ որ պետքն է՝ կասի: Այդպես: Որոշված է:

Ներսէն հանգիստ շունչ քաշեց: Նույնիսկ մտածեց մի երկու խոսք փոխանակել կնոջ հետ, հանգստացնել՝ առանձնապես ոչինչ չկա, բայց ավելորդ հարցուփորձից խուսափեց. ավելի լավ է քնել, որպեսզի առավոտ կանուխ...

«Ջանըմ, իրիկվա դորժ լուսվան շեն թողնի»:

Եվ գործնական հազալ շորերն ու ելավ դուրս:

— Տղա, էլի,— կինը լուրջ հասցրեց սրդուն,— քու խն հերը գնաց:

Մինչև որդին հասավ, Ներսէն արդեն ասֆալտապատ ճանապարհին էր. ավտոյի էր սպասում:

— Ո՞ր, բարս— Բանեց հոր թնը և մոտիկից ստուգեց... Չէ՛ հարրած չէր, ինչպես մայրն էր ներկայացրել, շատ էլ լուրջ էր, զգասա ու հանգիստ— էս գիշերով ո՞ր:

— Երջկենտրոն կերթամ:

Եվ այլևս որդու հարցուփորձին չպատասխանեց, միայն պնդեց՝ երկինք ու գետին իրար պան, գնալու է և՛ առանց որդու: Այնուամենայնիվ, որդին սպասեց. հույս ուներ՝ դոնե միասին կգնան: Բայց Ներսէն իր խոսքի սերն էր՝ մենակ նստեց մեքենա:

— Տնի՞ց ես խոտվել, բիձա,— հետաքրքրվեց վարորդը:

— Տնից չէ, լառ, ինձնից եմ խոտվել:

4

«Գրա սլալտան էս չէ՞ր»։— Ներսէն ուշադիր նայեց և համոզվեց, որ չի սխալվել. շիփ-շիտակ եկել-կանգնել է դռանը:

Ոչ լույսերն էին վառվում, ոչ էլ ձեն ու ձուն կար:

Ներսէն բռնեցրով թակեց դուռը և սպասեց... նորից թակեց՝ ավելի երկար ու զի... պատասխան չկար: Գուցե էլիկուրական դա՞նգ ունի: Անպայման կունենա՝ առանց զանգի մնացող չէ, Որոնեց զանգի կոճակը, բայց չգտավ:

«Եսիմ ո՞ր է թաքցրի, որ ամեն մարդ չգտնի»։— Եվ այս անգամ ինչքան ուժ ունեւր, բռնեցքահատեց դուռը... լույսը վառվեց, և Վիրաբ Եղորիչը ներսից ձայն տվեց:

— Ես եմ, Ներսէն է... հըլա բա՞ց, բա՞ց...

— Ներսի՞,— մարդը քնաթաթախ կանգնեց շեմին։— Ի՞նչ է պատահել, ներս արի:

— Չէ, իմ ուղքն էլ քո շեմից ներս չի մտնի: Ես եկա զիմ խոսքն ես տոնիմ ու էրթամ:

Վիրաբ Եղորիչը զույգ օփով տրտեց դեմքը և նորից նայեց... Չէ, երազ չէր, Ներսէն ձիգ ու համառ կանգնած էր դիմացը, և կովարար ստաց:

— Հասկացա՞ր... շեմ ուզի, որ իմ սուս խոսքի վրա առավոտ բացվի: Գիշերով եկա զիմ խոսքն ես տոնիմ ու էրթամ: Ով ինչ ճառեց, աստված իր հետ, բայց ես զիմ բաժակաճառն ես է կտանիմ, զիմ գովքն ես է կտանիմ, ախպեր, հոգի ունիմ տալու... Դու ի՞նչ հայրենասեր, մամա-նակ-ժամանակ կճտոխս ու մարդկանց աչքին թող է կփչիս...

— Դու հո գիշերով փորձանքը չե՞ս։— Երջկոսպի նախագահը անհանդիստ շարժվեց, և Ներսէին թվաց, թե նա ուղում է ներս գնալ:

— Կխնդրիմ քիկ մի համբերիս,— բանեց թեր,— գիշերով էսքան ճամփա եմ կարե, թող արա զիմ խոսքն ասիմ ու էրթամ: Հա՛ Դու ինչ պատվավոր ու սկզբունքային մարդ,— շարունակեց Ներսէն,— իրիկուն, կերպխումի մամանակ, Մազմանյանի հետ ջան ու դուրբան, առավոտ՝ թուր ու թվանք: Դու ի՞նչ ազնիվ ու արդար, քու շահն ինչ պահանջեց, զու էն կանխա: Դու ի՞նչ լիաշք մարդ, միլիոն ունենաս, էլի քիչ կթվա...

Երջկոսպի նախագահը այլևս չհամբերեց:

— Ի՞նչ ես զլխիցդ դուրս տալիս,— թեր կոպիտ աղտակեց Ներսէին:

— Հանգի՞ստ, հանգի՞ստ,— խրտակեց Ներսէն,— խնդրիս էլ, էլ չեմ խոսի: Ես գնացի...

ԳՍՎՈՆ

1

Հողե հատակին բացված անկողնում պառկած է Դավոն: Խնամքով ստփրված է, հագել է բուլբուլի նոր սպիտակեղեն — դեռ անցյալ տարվանից էր դնել՝ հատուկ այսօրվա համար — և, օրն է՝ հագել է ու մարդ անկողնում մեկնվել թիկունքն ի վար: Աչքերը կիսախուփ են, թե վերը՝ ծաղկավոր վերմակին ձգած, շապիկի փողպատը բաց է, և կրծքի ներմակ մազերը խճճված եղյամի պես զլխահակ խորհում են:

Պատուհանից ներս փրթած լուսն մի թել եկել է Դավոյին երկինք տանելու: Արևի փունջը շուլալվել է նրան, խաղում է կրծքի Հերմակ մա-

դերի, կտարված ճեմանի բնոր հետ, կարմիր ու կապույտ կաշիկառում
կիսախուսի աչքերի դիմաց, խուտուտ տալիս կոպերը:

Գավոն լուս է: Միայն կոպերն են շողփիկ հետ հարցափոխածի մեջ:
Ճակատն ու աչքերը խուտուտ ավող լույսի շողք, կոպերի վրա պարս
բունած կարմիր ու կանաչ պեծերը ինչ-որ բան են հուշում՝ անցած մի
օր, մի գեպը, ցանկալի մի բան... Եվ Գավոնի խլվլացող կոպերը, ճակա-
տի առնական կնճիռները լարված որոնում են...

Համերկրացի ծերունիները շքապատել են նրան:

Առաջառյան, երբ Գավոն սլափիրեց, որ նոր սպիտակեղենը
հաղցնեն, ապա և՛ անկողինը թախտից վար սանեն-բացեն գետնին և
արդուն սղաղկեց Պշուկին կանչելու՝ իր համերկրացուն, անցած կահվանքի
գինքի իր ընկերոջը, բոլորը հասկացան, որ Գավոն ճամփորդ է... Եվ
համերկրացի ծերունիները եկան-հավաքվեցին: Առաջինը եկավ տոհ-
միկ երկաթագործ Համզե Պշուկը, եկավ Գնորդ Զառչի արնակից մթենն-
ցի Գրիգորը, եկավ Ռջն Ավեն, եկավ խրբլչոզա Մանուկը, եկավ խոթա
Միրոն, եկավ Տիգրանը, հիթենքցի Մոսեն... Բոլորը եկան. Գավոն էր
գնում: Մարտիս վանդում խաչի փոխարեն սուրբ համբուրած տալվոռ-
ցի Գավոն զնամ էր: Արևմտքի հետ Գավոնի շունը խառնվելու էր Մա-
րտիս սարի ամպերին, և Կարլոսաբարի կատարին ճախրող ծեր արծի-
վը կրծքից մի փետուր էր պոկելու, ու իրիկնապահի բոցերով այրվող
փետուրը թարտալու էր Տալվորիկի երկնքում:

Համզե Պշուկը ոտքը շեմից ներս դնելու հետ կանչեց.

— Գավո՞՛ս, ավեր տուն, կերթա՞ս... Կերթա՞ս:— Կրկնեց Համզե
Պշուկը և ծունկ ծակեց ընկերոջ մահճի մոտ:— Զիս մենա՞կ է կթողիս,
Գավո:

Գավոն գտավ, սեղմեց ընկերոջ ձեռքը, և Պշուկը դարձացավ.

— Մեջ բու երակներուն էղբան ուժ կա, Գավո, դու ո՞ր է կերթաս:
«Կոիվ է կերթամ, Պշուկ»,— Գավոն մաքում պատասխան տվեց և
հանկարծ... հիշեց... Այն, ինչ այդպես լարված որոնում էր՝ գտավ, ան-
ցած-գնացած այն պատմությունը, սրբ աչքերին ընկած շողքն էր հու-
շում, կոպերի դիմաց թուփացող կարմիր ու կանաչ պեծերի պարքը,
Գավոն հիշեց... Յիցքարի կոիվն էր... Հիշեց ու ավելի ամուր սեղմեց
ընկերոջ ձեռքը:

«Կհիշի՞ս, Պշուկ, Յիցքարի կոիվ քու մի՞տքն է»,— կնճիռները
ողողվեցին ծախտով:

— Քու ճակտին ուրախութուն կա, Գավո,— նկատեց Համզե
Պշուկը,— դու էրգի՞ր է կերթաս:

«Կոիվ է կերթամ, Պշուկ, կգա՞ս»:— նրան թվում էր, թե կարող է
բարձրաձայնել, բայց չէր հասկանում, թե ինչու բերան չէր բացում:

— Քու սիրան ի՞նչ կուզե, Գավո,— հիթենքցի Մոսեն անժամանակ
հարց տվեց:

Գավոն դժգոհ տնքաց:

«Իմ սիրտ կուզե...— հետո ուզեց շուրթ շարժել, որ Մոսեն լսի և
կրան թվաց, թե, իրոք, ձայնարկու առաց,— զիս շխանգարիս, Մոսե,
իսդ որ...— և սեղմեց ընկերոջ ձեռքը,— կոիվ է կերթամ, Պշուկ, կգա՞ս...
Իվ զարկվեց՝ դավաճան է... Յիցքարի կոիվ բու մի՞տքն է... Կհիշի՞ս...»

2

Յիշամին բազմաթիվ էր: Նեղում էր, նեղում էր հատկապես ձախ
լինից: Այդ կողմ, Յիշամու ձախակողմյան ճակատի թիկունքին, գյուղ
կար: Բնակիչները հավաքվել էին գյուղեգրին, պարզ երևում էր, մեծ ու
փոքրով, կի՛ն, աղամարդ հավաքվել՝ ազմուկ-կանչվառուրով խրախու-
սում էին ցեղակից զինվորներին: Մեծազե իրերի շահչխից, հրավառու-
թյուն, տանոց, գյուղեգրի տան կոտորին կանգնած մեկը երգում էր՝ զի
ու անընդմեջ... Քալանչի ամբոխի քանոցը հեշ, բայց ուղամազառի գլու-
խին ծոթացող այդ պանդաք ու առնաթաթախ երգը խնթաջնում էր: Եվ
իրեն այնպես էր թվում, թե հենց այդ երգն է պատճառ, որ իրենց ձախ
լինը թալացել է, ձախակողմյան սղերբը այդ երգից փախչել են ուշում...
Եվ ո՞ր է գործավար Անգրանիկը. աշի կամ կենտրոնի հաշվեն, թեկուզ
մի դասակով, ինչ՞ե չի ամրապնդում ձախ թևը...

Ձախակողմից հապաղ մի բլրակ էր դատում ճակատները և ով առա-
ջինը գրավեր բլրակին ցցված ժայռաբեկորը, հաղթանակը նրանն էր
կովի ելքը որոշելու էր հարմար դիրքով այդ Յիցքարը. զորավար լինել
պետք չէր այդքանը հասկանալու համար... Պշուկին ուսնկից կովում էր,
բայց ուշքն ու միտքը Յիցքարն էր... Ուր է, թե ինքն ու Պշուկը հաջո-
գանեկն դիրք բռնել այդ բարի թիկունքին: Կինը ու գտնալին ճնճողակ,
լիներ ու գտնալին օձ, լիներ ու գտնալին... Եվ քաշեց Պշուկի թևից...

«Ուրիշ էլք չկա»,— համաձայնեց Պշուկը:

«Ուր կարկվել չկա:— Գոռաց իներ ու նաչեց Պշուկի աչքերի մեջ:—
Ով զարկվեց՝ դավաճան է»:

Հետո... Քարի թիկունքից իր ու Պշուկի հրացանները որոտում էին
անընդմեջ. «Ով զարկվեց՝ դավաճան է»,— փոխնիփոխ գոտում էին ինքն
ու Պշուկը, և նշան բռնեկու ժամանակ չկար: Եվ հարկ չկար. սրտներում
պարզվող վրեժը հրացանների փողերից սրտթվում — պարպվում էր

Քշնամու նամարդ ճակատին, շանթում ապամաղաշին ծորացող երգը։
Իրիկնապահին թշնամին նահանջեց և մտան գյուղ։ Բնակիչները
գյուղը չէին լքել, նույնիսկ չէին թաքնվել, գիտեին, որ գյուղ մանողը
Անդրանիկ փաշի բանակն է՝ ոչ որի մատով չի գիտվի։ Նրանք սղ ու հա-
ցով դիմավորեցին դուռնաբացին, հենց այնտեղ, ուր առավոտից հավաք-
ված ոռնոցով ողևորում էին ցեղակից զինվորներին։ Գիմավորողները
ձեռունիներ էին, կանայք, երեսաներ և մի երիտասարդ՝ բարձրահա-
սակ, գեղեցիկ աշտուղով ու խնդրահավան կեցվածքով։ Նա, ամբողջով
շրջապատված, բոլորից մի զլուխ բարձր, քաղցր-մեղր ժպտում էր զո-
րավար Անդրանիկին։

«Ի՞նչ ինչո՞ւ գենք չես վերցրել,— փորձեց զորավարը,— և ինչո՞ւ
չես կոչում»։

«Ո՞ն դեմքի մարդ չեմ, մեծ փաշա,— երիտասարդի շարթերից ծո-
րում էր ժպտալ,— ես միայն երգել գիտեմ»։

Սա՞... ուրեմն սա՞ էր... սա՞... կատաղությունից լալկվեց ինքը,
աչքերի դիմաց թովուցին կարմիր ու կանաչ պեծեքը, խենթացած քա-
շեց սուրբ և խեց Անդրանիկի սաստող ձայնը՝

«Գավո»։

«Փաշա, գիմ թե մի բուն,— գոված դարձավ զորավարին և դեմքը
հավիվ նկատեց. Անդրանիկի դեմքը նշմարվեց՝ պարուրված թովուցող
կարմիր ու կանաչ պեծեքով։— Իրավունք տուր, փաշա»։

«Գավո, փեղեկանը գեղեցիկ է և երգել գիտե, պետք է ապրի»։

«Իմ տոհմի էգն ու որձը գեղեցիկ չէ՞ր, փաշա։ Ո՞ր են Իմ տոհմ
երգ չունե՞ր, փաշա, ո՞ր է իմ տոհմի երգ... Իրավունք տաս-չտաս՝ կըս-
պանիմ...»։

3

— Կսպանիմ, փաշա,— լավեց Գավոյի կովարար ձայնը։
Ներկաները անհանգիստ նայեցին Գավոյին, և Բջի Ավեն կանչեց
— Ելի՞, էլի, Գավո, Տալվորիկ կոխվ է, տնավոր, ինչի՞ ևս պատկե
Գավոյի հոնքերը դժգոհ դարձվել էին իրար, և նա ծանր շնչում էր..

4

«Կսպանիմ»,— գովել էր ինքը և նույնիսկ շղթաց, թե ինչպես թրոց-
րեց երիտասարդի զլուխը և... տեղնուտեղը ականջն ընկավ զորավարի
հրամանը՝

212

«Մահ Գավոյին»։

«Փաշա,— Պշուկը կանգնեց Անդրանիկի դիմաց,— Գավոն է»։

«Մահ Գավոյին»։

Սասունցի զինվորներից էլի միջամտողներ եղան. Մանուկը, Իսրոն,
Չոլոս, Ախոն... Բայց զորավարը իր որոշման տերն էր։

«Ի՞նչ քաջ զինվոր ես, Գավո,— սասց զորավարը,— ես քեզ չեմ մո-
տանա։ Բայց դու ստիպեցիր...— և աչքերը լցվեցին։— Հնդունիր վճի-
սը, Գավո»։

«Չեմ ընդունի, փաշա, ըու վճիտը սխալ է»։

«Զինաթափ անել,— կատաղեց զորավարը,— կապկպել՝ պցել գե-
սր»։— Եվ ընտրեց շորս զինվոր։

Իրիկնապահ էր Պատժիչ զինվորների առաջն ընկած քայլում էր
գեպի գետը՝ Արածաճին։ Գնում էր լուռ, գլխահալ, Եվ այնքան փափուկ
ու զուրաչի էր գարնան իրիկնապահը, փորփոշո գետինը... Արեգակի
իրիկնապահի շողերը կոպերին ու ճակատի վրա գնում էր. իրիկնապա-
հի շողերը ձգում տանում էին գեպի արևմուտք... Կիներ ու աչպակս գլուխ-
կախ քայլեր, աչպակս լուռ ու անշեղ գնար ու հասներ Մուշ ու բարձրա-
նար Կեպին, էլներ Միրնկատարի գագաթը ու բերան բացեր,— էհհհհ-
հհհհ, Տալվորիկ, ես եկա...

5

— էհհհհհհհհ, Տալվորիկ, ես եկա,— Գավոն նորից շորթերը շար-
մեց, հուշերը ձայն առան։ Գավոյի ձայնը լավեց հեռվից, բեկբեկուն, եր-
գի արձագանքի պես։ Համերկրացիները նայեցին միմյանց. Գավոն ար-
ցեն գնում է... Գնում է և իր վերջին խոսքն սասց։

— էհհհհհհհհ, Տալվորիկ, Գավոն եկավ,— լցված ու երգեցիկ կան-
չից մթնեցի Գրիգորը և սկսեց երգել։

Գլուխն շուր էր իշնում
Մշո վերին սարերն...

Նրդը Գավոյի սրտին դուր եկավ. կնճիռները ժպտացին... Ուրեմն
Գավոն չի գնացել, կա...

— Գավո՞ն,— կանչեց Համգե Պշուկը,— թե էրգիր է կերթաս, հետ
իրար էրթանք, մինակ ո՞ր է կերթաս, տնավոր։

«Մեջ ելման գետի քցվելու է կերթամ, Պշուկ, փաշի հրամանն է
Կհիշի՞ս...»։— Գավոյի կնճիռներն ու կիսախուփ կոպերը խլվեցով շո-
շափեցին արեի շողեր...

213

Այդպէս իրիկնապահի արևը ճակատին ու աչքերի մեջ՝ քայլում էր դեպի արևմուտքը։ Լինէր ու այդպէս լուռ ու անշեղ քայլեր ու հասներ Մուշ ու ելնէր Կեպին ու...։

Բայց Արածանիի ափին կանգ առան։ Պատժիչ զինվորները խուսափուկ նայեցին իրեն։ Նրանք խուսափում էին նաև միմյանց աչքերին նայել, և զինվորներից մեկը վառվ ծիսատուփը հանեց, ու նստեցին գետափին։

Գետը Լլման գնում էր։ Առանց կապկպելու էլ այդ կատաղի ալիքներից շեր սլործնի։ Կթշվեր-կմիանար նրանց, որ, ասում են, հավաքվել-խցանել են գետի հունը, և գետը ափերից դուրս է եկել, հեղեղել Արաբքսասանի անապատը...։

Եվ մահապատժի հրամանի տակ նստած, ահ ու զոզով նայում էր գետի պզտոր ու հուզված ալիքներին։ Չէ, ահուդողը մահապատժի հետ կապ չունեի։ Գավոն մեռնելուց շէր վախենում։ Գավոյի ահն ու մահը վաղուց էր անցել։ այն օրը, երբ Անդոկի գլխին, զինվորական խորհրդի ժամանակ, Փեթարա Ախոն ասաջարկեց. եթե կա ու չկա՝ պարտութուն է, նահանջ է, լավ է Անդոկի գլխին խարույկ սարքել, մեծ ու փոքրով է, և այլն։ Եվ ինքը Ախոյի հետ համաձայն էր... Ա՛յ, էդ օրից տալվորիկցի Գավոյի ահն ու մահը անցել էր... Բայց Արածանիի ափին վախից փրշմբա էր, գետի ալիքներին սարսուտով էր նայում — ուր որ է հայտ Արածանին շանչ արած մի ձեռք ցույց կտար իրեն, տալվորիկցի Գավոյին, սահմուկած մի աչք ցույց կտար իրեն, շեկլիկ մաղերով մի աղջնակ կշարտեր տալվորիկցի Գավոյի գիրկը...։

Եվ խայթված վեր թռավ։

«Ինչի՞ եք նստե, — գոռաց, և պատժիչ զինվորները խառնված ոտքի ելան։ — Բանակն հիմի կերթա, ինչի՞ կուշանաք»։
Զինվորները շփոթված նայեցին միմյանց, և մեկը արձակեց գոտին։

«Գավո, ներող կլնես, բայց... փաշի հրամանն է»։

«Փաշի հրամանը սխալ է։ — Պատասխանեց զինվորին։ — Ու թե էդ հրամանը կատարել կուզեք, շուրթի ձեզնից մեկ-երկուս շտանիմ իմ հետ, չեմ էրթա»։ — Եվ քշեց զինվորների վրա, գիրկն առավ երկուսին ու քաշեց դեպի գետը։

Հետո այնպես եղավ, որ խճճված մեկնվել էին գետափին շատ մոտիկ, և ման ալիքների զարհուրելի շնչի տակ։

«Գավո, — հանքակտուր խոսեց զինվորներից մեկը, — էսպես պայման կապենք, զորավարին կզեկուցենք, թե՛ հրամանը կատարված է, իսկ դու զորավարի աչքին չերևաս»։

Եվ ոտքի ելան։ Զինվորները գնացին, իսկ ինքը մնաց գետափին, երեսն ի վար մեկնված՝ գեմքը հպած գարնանաբույր հողին, աչքերը դեպի Արևը արդեն քաշվել էր, մթնշաղը դաշտ ու սարերին փափուկ թափած էր հյուսում, Արածանին գնալով մթնգում էր — ինքը պառկած էր արևը փակ, սարերը դեպի գետը, բայց գգում էր, որ գետը մթնգում է — և ալիքները ավելի հուզված էին, ավելի սարսուղու, գետի ահալի շունչը սողում էր ողնաշարն ի վեր, դեպի ծոծրակը, գետի շունչը խոնջուրկվել էր ոտքերին ու ձգում էր... Մասս ելավ և նայեց զինվորների կտեղի։ Նրանք արագ քայլերով հեռանում էին, թիչ հետո կհասան իր բանակին... կմիանան բանակին և կշարժվեն դեպի արևմուտք... դեպի արևմուտք...։

«Ով գորկվի՞ գավաճան է», — գոռաց զինվորներին։ Էլի դուսաց...

— Ով գարկվի՞ գավաճան է։ — Գավոն բերան բացեց, ձայնը լրուկեց բարանձավից։ Համզե Պշուկը, որ ծնկած էր ընկերոջ մահճի մոտ, մի պահ շփոթվեց. նայեց շուրջը շուրջը, հետո՝ Գավոյին։ Գավոյի ճակատին կռճիները խառնվել էին իրար։

«Ով գորկվի՞ գավաճան է», — գետափին կանգնած գոռում էր, խոսքը սրպես հայհոյանք շարտում զինվորների կտեղի և ուրիշ սակիք շէր գտնում։

Հետո երկու օր ու գիշեր թափառեց բանակի հետքով։ Հոգվից մերժված — վտարված շուն էր՝ քարշ էր գալիս հտի կտեղից և շան պես հակում բանակի թիկունքը։ Բանակը դանդաղ, բայց առաջ էր խազում, շարժվում էր դեպի արևմուտք, դեպի հարավ-արևմուտք, եվ ինքը, արեժվածադից արևմարք, լարված հետևում էր զորքի դասավորութանը, փորձում հասկանալ զորավարի հրահանգներն ու հրամանները, գուշակել կովի կլքը։ Իրեն թվում էր, եթե ուղքն ու միտքը շեղի ուրիշ բաների վրա, բանակը, որի պահպան շունն ինքն էր, կարող էր հանկարծ նահանջել։

Իսկ երրորդ օրվա առաջօրյան ճակատների գասավորութունը իրեն դուր չեկավ. թշնամին գիշերը ետ էր քաշվել — ամբողջ աղեղնաձև մի

բարակի վրա Բավականին հարմար գիտք Այլույնի ղեկավար Անդրանիկը փորձում էր պարզել՝ թշնամու թիկունքը լի՞քն է, թե՞ դատարկ...

Եվ դեպ կատարելու զորավար Անդրանիկի հրամանը: Սուրբ թշնամու թիկունքը և վերադարձով իրիկնապահին: Վերադարձով թանկ ափսոսով՝ թուր ու թվանքով և սանձահատոր մի ձիով: Հիմա արգին լրված շուն չէր, այլ ծանր հետախուզույթյունից հաշտակ վերադարձած գինվոր: Իրիկնապահին ճակատներից դիրքն ու դատավորութունը կարծես թե նույնն էր, ինչ առաջուց, սակայն ինքը կրակոցներից հասկացավ յուրայինների թուլութունը: Կրակում էին ընդհատ: Դա նշան էր, որ զորավոր փամփուշտները խնայելու հրաման է տվել:

«Թե կոչես է՝ սրամարտ է պետք, փաշտա:— Եվ թուով դեպի բանակը:

Թուրք մերկացրած՝ սուրաց: Քշեց դորքի մեջ, անցով զորավար Անդրանիկի կշտով և ընթացքում գոսաց:

«Քշնամու թիկունքը դառարկ է, փաշա... Դատարկ է:»

«Դավան է:— Ականջն ընկավ զորավարի խնդուն՝ ձայնը:— Դավան:— Կանչեց զորավարը, և դա հնչեց հրահանգի պես. զորավարը, կարճա սրամարտի հրաման տվեց: Ընթացքում այդ դիպրեց ուն ի ետ... Թ՛, Մարտիակի Տիրամարտ... արեի տակ վազուում էին սրերը... Դավան էին...»

«Ով զարկվի՞ դավաճան է»,— դուսաց ուն ի ետ և նորից մտավ ձիու սկանչը: Գնդակները վժժում էին գլխավերևում, ականջի տակ, բայց ինքը համոզված էր, որ չի զարկվելու: Դավան այդպիսի դավաճանութուն չի անի, տավորիկցի Դավան դեռ վրեժ ունի լուծելու: Եվ թուրը ճակատին պահած՝ սուրում էր դեպի թշնամին, դեպի արեմատը: Գեպի հետո լեռներից փշրված արեր:

Դավան քամեց ընկ՛ւրոջ ձևորը, և Պշուկը նորից զարմացավ:
— Դավո, մեջ բու երակներուն էգքան ուժ կա, տղա, դու ո՞ւր կելլիսս:

«Կելլի է կերթամ, Պշուկ, կհիշե՞ս...»

— Ըրբ բու սիրտն ի՞նչ կուղի, Դավո:— Հիթենքցի Մոսեն էլի իրենն ստաց:

— Ըրբ բու սիրտն ի՞նչ կուղի, Դավո,— նեղսրտած հեղինեց խքքը: Չողա Մանուկը:— Դավոյի սիրտ տանձ ու խնձոր կուղի, Դավոյի սիրտ մեզը ու կարագ կուղի, Դավոյի սիրտ շարբաթ է կուղի, Բաղդադու խուր-

մա է կուղի, Դավոյի սիրտ հնդու նարինջ է կուղի, Մոսե, Դավոյի սիրտ բունջ բու գլուխ ջոջ ձմերուկ է կուղի...
— Հրիթի՛ր, ձմերուկ,— երգեցիկ կանչեց հիթենքցի Մոսեն:— Անտեր էրեվան, անտեր շուկա, ձմերու՛կ...
Դավոն անքոց, Թեքեց գլուխը, ուղեց թողնել Պշուկի ձևորը, բայց ավելի ամուր կառչեց, ապա դեմքը նորից շակեց և արևի շողքն առավ աչքերի վրա:
— Անտեր ձմերուկ,— հոգոց հանեց հիթենքցի Մոսեն և հուղվեց:— Իմ աչքերն ելնեն, Դավո, ու էն օր բեզ կոչես շտանեն:

Անտան միջօրեի արևի տակ փոշու մեջ թավալում էր շուկան՝ զգզված մի աղբարկզ, շուրջընտրը վիսապոլ որբերով: Իրերը՝ թափառիկ շների նման լմկված, գոզունի ու վախճարուկ հայացքներով, բայց միմյանց դեմ ստամ կրճատցնող ու անուշաբու Ձմերուկի կլեպ էին խլիլում իրարից, խաղողի շանչ, դեպի իրենց շարժող մի հատիկ կորիզի համար թափվում գլուխ-գլխի, ցզվառվում, թավալվում փոշու մեջ և փոշու մեջ կորած կորիզի համար սուր եղունգներով բզկտում իրար ու, փոշիթաթախ, արնլվիկ գեմք ու կրծքով: Դառնում — նայում էին շուկայի կողմ:

Եվ այս բզկտված, անգույն ու անգեմք որբերի մեջ Դավան սրնում էր տոհմակից, բարեկամ, ծանոթ... Անհույս էր, բայց փնտրում էր: Եվ սրբերը, այդ թափառիկ, վախճարուկ լակոսները, շգիտես ինչպես, հասկացան, թե մաղ ու մուղի մեջ կորած այդ մարդուց պետք չէ վախենալ — ընայած սա իրենց տեսած մարդկանցից ամենավայրենի, ամենահարկու դեմքն ուներ — և հավաքվեցին նրա շուրջընտրը: Ի՞նչ էին ուզում նրանից, չէին իմանում, բայց ճանճերի պես պարս կապեցին և սկսեցին զզգալ շուրջբոլորը:

Եվ Դավան զշեց շուկայի վրա... Դավան զշեց շուկայի վրա, Լսեց յ որբերի զզգզված թափսրը: Շուկան ահից զողաց ու բար կտրեց: Շուկայում ով կար ահով ու շնչահատ Դավոյին էր նայում — ո՞վ է, ո՞ր աշխարհից հայտնվեց՝ այժի մաղից գործած շարվարով, գոտին մազե երկար փաթթոցով պնդած, մերկ թիկունքին բաշած այծենիով, բաց կրծքից ծայքբած մազերով, այս ու երես մաղի մեջ կորած, ո՞վ է, ո՞ր աշխարհից հայտնվեց, արնմխած աչքերով, կատաղի հայացքով այդ վայրենին:

Իսկ Դավան ոչ մեկի չէր նայում, ոչինչ չէր տեսնում, շուկան արու-

բելով գնում էր՝ շուգալված սովալլակ որբերով: «Գերեք... գերեք... գերեք», — վայրենին անքում էր, թե խոսում, ոչ մեկը չէր հասկանում և ոչ էլ՝ որբերը, նրանք գիտեին միայն, որ դա շուկայի վրա հարձակվելու խրախույս է: Եվ աչ ու ձախ աչիք էին ապրիս, շահիքում ինչ պատահե՞լ կլլում, լցնում ծոցները, գրկում և շտապ խույս տալիս, շուգալվում շուկայի անբերի հերն անթժած մարդուն: «Գերեք... գերեք... գերեք», — անքում էր Դավոն և տրորում շուկան: Եվ մեկ էլ թիկունքից վնասոց ըսեց ու շուտ եկավ: Ինք-տասը տարեկան մի աղջիկ, ձմերուկը ամուր սեղմած կրծքին, շան լակոտի սլես վնասում ու թավալվում էր, բայց ձմերուկը բաց չէր թողնում: Երբ Դավոն շուտ եկավ, ձմերուկի տերը ծըլկեց, նա փախչում էր ձայնը գլուխը պցած՝ օգնություն ազազակելով: Դավոն շուտը նրա ետևից, մոտեցավ, ծունիկ ծալեց ձմերուկով լցված քյալի տակ, և շուկայի շուգալված աչքի գիմաց ջվալը խլվաց ու շարժվեց տեղից: Քիչ առաջ, լսվելով աղամարդով, ջվալը սաչից հագրվհաղ վար բերեցին — դեռ բերանն էլ չեն բացել — հիմա՝ աչք վայրենին շուկային առած առնում էր: Բեռի տակից Դավոն չէր երևում. ո՛չ նախամարդու այժմեին կար, ո՛չ խոնված բաշն էր երևում, ո՛չ մազակալած գեմբը. ո՛չ գորգանդուն աչք ու հայացք... Մնում էր միայն մի ուժեղ բեռնակիր: Զմերուկի շարժվող ջվալը, որ, տես, շուկայից դուրս եկավ ու գնում է, և մի ուժեղ բեռնակիր:

Եվ ամբողջ վրա տվեց ու տեղնուտեղը տասալեց բեռնակիրն, իր բեռի հետ:

Եվ սարսափի կախարդանքից ազատված ամբողջ տրորում էր Դավոն: Դավոն ոչ գիմադրում էր, ոչ շարժվում, երեսի վրա փռված էր փոշուս փոզացում, իսկ խենթացած ամբողջ տրորում էր նրան: Շուկայի դժված անբերը ոտքի տակ էին առել սեփական վախը, որ սպանեն, ևս դառնան՝ շուկայից քշեն թափառող շներին:

Որբերը այս ու այն կողմերից ծիկրակում էին, ծղրում, որբերը, — լի բերաններով, շուկայի բարիքներից խեղդվող կոկորդաներով — վնասում էին, ու Դավոն միայն նրանց ձայնն էր լսում և, հարձականք՝ քունքերը զարկում էին. «Գերեք... գերեք... գերեք...»:

Շուկայի անբերը, իրար հրճախելով, Դավոնին ոտքի տակ էին առել՝ տրորում էին, տրորում էին, տրորում էին... Իսկ Դավոն անշարժ ու լուռ էր: Հետո մեկը ուղքի եկավ, «հերիք է», — ասավ, և քիչ առաջվա իրենց ահն ու սարսափը փողոց շարժած, թեթևացած վերադարձան շուկա, իրենց բանին:

Փողոցում մնաց միայն Դավոն, երեսի վրա փռված: Անցորդները ուղք չէին դարձնում նրան, ավելի հիշա՝ չէին նկատում — աչք օր ու ժա-

մանակի, փոշու մեջ թարթացող դավառական այդ քաղաքի սովորական պատկերը — և Դավոն չէին նկատում: Իսկ որբերը խոսնելի էին իրար, միայն նրանք գիտեին, թե ով է փողոցում ընկած՝ քիչ առաջվա իրենց սպասությունը, իրենց համարձակությունը, ծոցերն ու կակորդները հուճկոտեին խոտուտ սովող ամենամանուշ բանը... այնուհը՝ փոշու մեջ ընկած: Եվ այս ու այն կողմից ձեն-ձենոց սղրում էին: Հետո, շղիտես ինչպես, հասկացան, որ իրենց՝ որբերի լացնակոծը վտանգավոր է, իրենց աղմուկը չի կարելի ու սակվեցին, մեկն ու միանգամից հասկացան, որ շուկային այդ օրը մոտենալը վտանգավոր է, և շուտ եկան քաղաքում:

Իսկ Դավոն շարժվելու, ելնելու փորձ չէր անում. չէր ուզում: Հողք ձևում էր սակորդների տնքացը, բարկ արեղ սոխզանի էր մաղում ջնջված իրկունքին, և աչքուհա հանելի էր: Ինչո՞ւ աչք բացել, ո՞ւմ տեսնել, ի՞նչ տեսնել, ելնել ո՞ւր գնալ... ավելի լավ է մտնել այդ տաք, սիրտ ու ոսկորներից ցավը ներշնչող փոշու մեջ... Եթե վերջը այսպես պետք է լիներ. սրած բուրբ կոկորդների վերջը՝ պարտություն, ճիշտն այն կլիներ, որ Դավոն վերջին գնդակը մեխեր իր կրծքում և բնկներ այնտեղ՝ Անդոկի վրա, Ան սարում, Մովսեսարի փեշին, Կարբրաքարում, Տավորիկ գետի անուշ ջրերի մեջ... Հենց՝ այդպես: Եվ այդպես էր պետք՝ վերջին գնդակը մեխեր կրծքում կամ ճակատը դեմ աներ թշնամու գնդակին և բնկներ այնտեղ: Անցավ... Ան մեղավորը ինքն է, տավորիցի Դավոն է, որ սեփական կամք ու ձեռքով կորցրեց մեռնելու՝ ամենամեղա պահն ու աղքատիկ արժե, որ հիմա շանսատակ լինի այս փոշուս փողոցում: Եվ նա շարժվելու, ելնելու փորձ չէր անում: Չէր ուզում:

Հետո հեռվից, կարծես երազում, լսեց իր անունը՝ Դավոն...

11

— Իմ աչքերն ելնեն, Դավոն, որ էն օր բեզ էպլես շուկաներն, — հուզվեց հիթենքից Մոսեն:

Դավոնի շուքբուրբը հավաքված համերկրացի ծերունիները գիտեին այս պատմությունը, բայց Մոսեն փորձեց պատմել, սակայն Համգե Պշուկը հերքուտեց:

— Բավ է էվել-պակաս խոսիս, Դավոն էդ մա՞րդն է ու դու է՞դ հիշելիր: Դավոնի վերջին շունը մի հարամե, — նկատեց Համգե Պշուկը և դարձավ մեթենքից Գրիգորին: — Դավոնի համար երգ մի երգե:

Դավոնի կնճիռների մեջ նորից թրթուց ծախտը, Հետո Պշուկը զգաց, որ Դավոն ձգում է իր ձեռքը և հակվեց նրա կրծքին:

— Պշուկ...

Չայնը քարանձավից էր գալիս: Պշուկին թլաց, թէ Կարլոսաքարի քարանձավից լսեց Դավոյնի ձայնը:

— Զիմ ձեռքեր... լխաշիք,— ասաց Դավոն.— Զիմ ձեռքեր թողեք... թող բաց մնան...

Դավոն գնում էր արդեն... Պշուկը հազիվհազ զգաց, որ Դավոն իր ձեռքը սեղմում էր Բայց կոպերը դեռ շոշափում էին արևը: Պատուհանից ներս ընկած լուսն թելը դեպի երկինք էր ձգում Դավոյին:

Եվ Դավոն գնում էր: Զիմ ակունքը մտած, մերկացած սուրը ճակատին, Դավոն սուրում էր դեպի բլրակը՝ թշնամու դիրքերը... Իրիկնապահի արևը բոցիլում էր մերկ սրին, համբուրում ճակատը, և աչքերի դիմաց կաշիլուացող կարմիր ու կանաչ պեծեր, Դավոն սուրում էր գեպի արևմուտք, դեպի հեռու լեռների վրա փշրված արևը:

ՄՈՂԱՍԱՐԻ ՕՂԱՆԸ

1

Օճանը աչքը կպցրել էր, թե չէ, լսեց կանչը՝
— Օճա՛ն...

Նա աչքերը բացեց և սարսուռաց: Նստեց անկողնում և մթան մեջ խաշակներեց: — Իմ հոր ձենն էր,— ակամա պատուհանից նայեց դուրս,— իմ օղորմածիկ հոր ձենն էր,— շշկված հայացքը պատեց սենյակում:

Թռռները խաղաղ քնած էին: Նա որոնեց հոր անվանակիր թռռանը, նշմարեց, իշավ մահճակալից, լիմացավ ինչու, ուղեց արթնացնել նրան՝ հոր անվանակիր թռռանը, բայց խնայեց և ափիլփեղով գնաց ճաշասենյակ, սնցավ մյուս ննջարանը, ուր որդին և հարսն էին քնած: Որդին առանց կանչի արթնացավ: Հայրը, ոտից գլուխ ճերմակ՝ ճերմակ բեղ ու մազբոլ, ճերմակ ներքնաշորերով, անսրոշ ահով էր լցրել սենյակը:

— Դու ձեն լսեցի՞ր,— հարց ավեց հայրը:
— Ի՞նչ ձեն, բաբո:
— Իմ հոր ձեն քու ականջ չընկա՞մ:

Որդին հասկացավ, որ հոր հետ անսովոր մի բան է կատարվում: Եվ պահի մեջ զգաց՝ հիկել է ժամանակը, որ հորը հայրություն անի: Ահա փառքեց իրեն:

— Բարո, քո հերը կա՞, որ ձենը լսենք: Դու մտառե՞լ ես...

— Մտառե՞լ եմ.— Հայրը բարի բժեղեցեց, ինչպե՞ս թե, արվեն օճանը շիտակ՝, որ հայրը չկա: Ախր, հոր Օճանի այբի առջև էն սպուկե, ինքը քանի՞ անգամ է պատմել՝ սղանվեց Մովսեսի փեշին, իր ուղի գիմաց: Դու մտառալու՞ բան էր Այն ժամանակ ինչը ասանճիղգառանվեց տարեկան էր և ամեն ինչ լավ է հիշում: Իսկ որ հիմա, մի քիչ քառը, Օճանը իր հոր ձայնը լսեց, դա հաստատ ու հաստատ է: Որդին կարող է չճանաչալ, հարցը (որ արթնացել էր չիվար մեկ սկիւրալսին էր նայում, մեկ ամուսնուն) կարող է չճանաչալ, բայց Օճանը իր ականջ-նշին հայտատու է:

— Էս գործան գեշեր վկա,— երգվեց Օճանը,— իմ հոր ձենն էր: Որդին ու հարսը տարակուսած նայեցին իրար: Հեռա հայրը ջարվեց և, չնայած Օճանը ծարավ չէր, ակզի ավեց հորգործանքներին՝ լսեց մի բանակ ջար և որդու ու հարսի սղանվեցիլումը գնաց սղանկլուս:

«Մահա՞ն ես արե... Տղի խելը, մարդն իր հոր սղանվել կմոռնա՞: Օճանը ալսորվա պես է հիշում՝ հայրը ծոցից հանեց դանակը: Ոսկրե կոխով, լայնշեղք դանակ էր, հայրը նոր էր ձեռք դեղ և պահում էր ձայնում:

«Թե մեռնել է, էլ խոխալն ի՞նչ էր.— Հայրը հայհույց և բացեց դանակը: Առավառ էր, ասկյարները կորեց խումբ-խումբ «սանրում» էին Մովսեսի փեշերը սփրակո՞ւ... էլո՞... Արե՞ր... Ինչո՞ւ...— ասկյարները հայհերեն կանչում էին,— արե՞ր... արե՞ր... սրտիսզի թփուտ ու մայառների, քարերի մեջ թարնվածները սխալվեն՝ խվլան, մանունն էրեկոց ակզր: Երեք ասկյար գալիս էին հենց իրենց թաքստոց-թփուտների վրա և մեկը կանչեց,— Օճա՛ն...»:

«Ձեր արնախումբ... հայհույց հայրը.— Գերգաստանից պուտ մի սրած է մնացե, է՛ն կուշերը.— Եվ որոշեց հարձակվիլ հենց այն ասկյարի վրա, ով կանչեց՝ Օճան: Հեռա հայրը կարգադրեց, որ Օճանը տեղից լշարժվի, ինքը կչրապեցնի մարդասպաններին, իսկ Օճանը, առիթից պակելով՝ փրկության հոր գանձը: Եվ կարգադրեց խիստ... Եվ հոր վերջին համբույրը հերստա էր, թվաց՝ ոչ թե համբուրեց, այլ ապտակեց... Մարդասպանները մոտենում էին: Եվ էրը գեները ուսներից վար տտան, «սանրելու» թփուտը, հայրը, լաց դանակը ձեռքին, ծփաց... Ամեն ինչ կատարվեց ակնթարթում... Նա, որ կանչում էր՝ Օճան, տապալվեց, իսկ հայրը վազեց թփուտների հակառակ ուղղությամբ: Եվ վազում էր զիգ-գուր: Ասկյարները թիկունքից համազարկ տվեցին... Հայրը ծառա եղավ... Խարկվեց... Զարկված էր, բայց չէր ընկնում, ծարմրելով գնում էր, մար-

գասպաններին քաշում իր ետևից... Հետո ընկավ, փռվեց երեսի վրա, բայց ճիգով հավաքվեց և սկսեց գլորվել լանջն ի վար:

Ասկյարները վազեցին հոր ետևից: Հետո մեկը ետ դարձավ խուզարկեց ընկած ընկերոջ գրպանները, հանեց փոքրիկ մի կապոց, շաապ ժանր ու թևն արեց, կապոցից ոսկե մի ատամ ընկավ, ասկյարը վերցրեց, թեք ատամի վրա, ապա կապոցի հետ հարմար տեղավորեց իր գրպանում, առավ ընկածի հրացանը և նորից վազեց:

Հայրը գլորվում էր Մովսեսի փեշն ի վար: Ասկյարները հայհոյում ու կրակում էին, իսկ հայրը գլորվում էր, և կարծես, զնալով թափ էր առնում: Թվում էր, թե հայրը սարի կանաչ ու փափուկ փեշին խաղ էր տնում՝ գլորվում, զլուխկոնծի տալիս... Եվ մի պահ այնքան հաճելի թվաց, կանաչների վրա գլորվելը այնքան ցանկալի, որ Օհանը ուզեց գլոր-մլոր իջնել հոր հետքով, մանուկ օրերի պես խաղ անել Մովսեսի լանջին:

«Ինչ անո՞ւշ կգլորվեր իմ հեր,— մտածեց Օհանը:— Թող որ մեռնելուց առաջ իմ հեր, քանց էրեխա, գլորիկ խաղաց Մովսեսի անուշ փեշին... Ինչ անո՞ւշ կգլորվեր իմ հեր,— կրկինեց Օհանը և ցանկացավ:— Բան չէ, հերիկ...— լինե՛ր և Օհանը գլորիկ խաղար Մովսեսի լանջին, գլուխկոնծի տար, գլոր-մլոր իջներ, բարձրանար, գլոր-մլոր իջներ, ելնե՛ր... արևածագից մինչև արևուստոց իսող աներ Մովսեսի անուշ փեշին... Գլորվե՛ր, էլնե՛ր...»

Եվ Օհանը սկսեց երգել:

- Կանաչ վարաց հոտաղներ,
- Հոյ, նուրար,
- Նախշան զոպնոց ազիկներ,
- Հոյ, նուրար,
- Գարնան կեղևնե՛ր Մովսես,
- Հոյ, նուրար,
- Հոյ, նուրար, նուրար, նուրար,
- Հոյ, նուրար,
- Սասնա սարեր բարուրար,
- Հոյ, նուրար...

Որդին ու հարսը տալնապով ներս մտան: Որդին վառեց լույսը կանգնեց հոր մոտ:

— Խաչո,— Օհանը հուզված նայեց որդուն,— իմ կյանքի մեջ է երգել հազար անգամ լսած կամ, հազար անգամ երգած կամ, բայց նոր նո՞ր հասկացա, թե ինչքան ճիշտ ու ճիշտ է: Օղորմի էս երգն ստեղծողի հոր... ճիշտ ու ճիշտ էրպես էր, Խաչո: Գարնան բացվելուն պես...

Օհանը ուզեց պատմել Մովսեսի մասին: Բայց երիժարեց:— Պատմի՞՛մ, ին՞ էրգիմ:

— Բնիք,— խնդրեց որդին,— կեսգիշերն անց է, բարս, քնիր:

Օհանը երեխայի պես տարտուկեղեց գլուխը:

— Իմ երգելն է կզո,— ասաց,— քնել կա ու կո, գաս: Մեծ քուն կա:— Եվ մեկնն ու կարուկ դարձավ պատուհանի կողմն:— Յա՛ա,— որքան շունչը հերիքում էր ձղեց՝ շշկված, զարմանքով և կարևոր մի բան հասկացած ստնոյ:— Ասա՛! Թմ իմ խելքի տուն շինե,— հայացքը ստուգում երկնքին, ասաց Օհանը:— Իմ հոր ձևեր նշան էր, թե իմ մա՛նը մոտ է... իմ հերն ու Մովսեսը կկանչին գիս, Խաչո:— Եվ դարձավ որդուն ու հարսին:— Առավոտ կերթամ,— հաստատ ասաց Օհանը և շեշտեց,— առավոտ ճամփորդ եմ: Դե, ընեք, որ առավոտ շուտ էլնեք, ճանապարհեք զիս: Ես էլ քնիմ:

Օհանը վերմակը քաշեց գլխին և բիշ անց արդեն հանգիստ բնած էր:

Իսկ արևից տուռ ոտքի վրա էր՝ արտակարգ աշխույժ ու դործնական: Մի հարմար ձևանափայտ ընտրեց, հնամաշ խուրջինը մարագի պուճակից բերեց-հանձնեց հարսին և պատվիրեց, որ տասնհինգ-քսան օրվա պաշար դնի՝ հաց և պանիր, ուրիշ ոչինչ պետք չէ: Հա, հաս՛ մի քիչ աղ: Էրգրի բանջարները, Մովսեսի խավրժիլը՝ աղի հետ, անպատմելի բան է:

— Էսօր մնա,— փորձեց հարսը,— հաց թխեմ, քս շորերը մաքրեմ, Էլուց կզնաս:

— Չէ,— կարուկ մերժեց Օհանը,— իմ շորեր մաքուր են, հացն էլ ինչքան կա՝ բավ է: Չիս ճամփից ետ մի ձգե, հարսնուկ:

— Բարո,— որդին, որ աստիճաններին նստած մոռալ ծխում էր, սարի ելավ,— էդ ի՞նչ էս մտցրել գլուխդ, ո՞ր էս զնում, սահման կա, սահմանապահ կա:

Օհանը սրանեղեց. պատահում է, որ որդին երեխայի պես է մտածում — սահման կա, սահմանապահ կա — կարծես ինքը, Օհանը, չի իմանում: Օհանը հո փախստական չէ, հո գողեզող չի անցնելու սահմանը. շիփշիտակ կզնա հենց սահմանապահների հրամանատարի մոտ. կրացատրի, կպարզի իր միտքը, և հենց հրամանատարը ուղեկից կլինի՝ կրանի Օհանի թևից, Արաբսը կանցկացնի այն կողմ, թուրքին կհրամայի՝ թող էս հալեորը զնա Մովսեսըրը տեսնի: ու ետ գա:

— Թե ուսն հրամայեց, ասկյարն ո՞վ է, որ հրամանը չկատարի, ալու:

Եվ թող որդին հաստատ իմանա, որ Օհանը ճամփից ետ կանգնողը

չէ, ճանապարհի կեսից եւ գարձաղը չի: Իսկ ճիմա՝ շտապ կբարձրանա գերեզմանոց, պառավին լուր տալու, որ էրգիր է գետմ և մինչև ևս գալը, խորքինը սլատարսատ լինի:

2

Գերեզմանոցը դուրս, բարձունքի վրա էր: Օճանը կայտառու փութավուն ևլավ գարը, բարձրաձայն հանգստութիւն մաղթեց բոլոր ննջեցյալներին, ապա կանգնեց կնոջ շիրմաքարի մօտ:

— Պառավ, էրգիր կերթամ,— շտապեց հայտնել,— կզարմանա՞ս...

Գիշերը, ախր, հայրը ձայն տվեց կանչեց, և Օճանը այսօր ճամփորդ է: Բան է, թե տերը կամեցավ, Օճանը հենց այնտեղ Մովսսարի անուշ փեղին կրնգունի իր հավերժ բունը, թե՛ չէ, մի քանի օր ման կգա սար ու ձորերում, բանջար կուտի, աղբյուրներից ջուր կխմի, ծաղիկ կհավաքի, Մովսսարի փեղներին գլորիկ կխաղա, գլոր-մլոր կիջնի սարի կանաչ ու փափուկ լանջով, կբարձրանա, գլոր-մլոր կիջնի, կբարձրանա մինչև Մովսսարի կատարի լճակը...

— Կ՛իջնի՞ս, պառավ, պարնան բացվելուն պես...

Եվ նա էլի մատերեքեց երգը:

— Օղորմի էդ երգն ստեղծողի հոր... էդ երգն ինչքա՞ն էիշտ է, պառավ, անցած դիշեր նոր-նոր հասկացա:

Եվ պատմելու փոխարեն երգեց.

Կանաչ վարոց հոտակներ,
Հոյ, նորար,
Նախշուն ցոլնոց աղջիկներ,
Հոյ, նորար,
Գարնան կելնեն Մովսսար...

— Ուշ է,— Օճանը աչք դիտցրեց արևին,— էրթամ-գամ, նոր պատմիմ... Քեզ գամ՝ քեզ համար ի՞նչ բերիմ: Ի՞նչ բանջար՝ խավրծի՞լ, նուխի՞կ... Ի՞նչ ծաղիկ բերիմ... Մովսսարի դիտի լճակից՝ ջո՞ր...— Հետո գարձավ ձայն տվեց իր համերկրացի ննջեցյալներին:— Էրո՞, Մանո՞ւկ, Մուրդի՞կ... Էրգիր է կերթամ, տղեք, ձեզ համար Մովսսարի հող կբերիմ...

3

Սրբ Օճանը գլուղ իշավ, դռանը ավտոմեքենա էր կանգնած: Նա հեռվից նկատեց ավտոն և ուրախացավ:

«Հարգութեան նշան է: Մինչև շրջկենտրոն ավտոյով կերթամ»: Խաշո,— հեռվից ձայն տվեց,— ավտոն լթադիս էրթա, մինչև՛ ևստիմ:

Հարևանի դռանը կանաչը գլուխ-գլխի հավաքված նայում էին Օճանին, անձանոթ մարդկանց կողմն և քվերում: Քիչ այն կողմ, փողոցը կրկող պատաշարի մօտ էլի մարդիկ կային, բայց Օճանը ուշադրութիւն չդարձրեց, ավելի ճիշտ՝ շուգեց նկատել. հարկավոր է սուսուփուս գնալ, թե չէ, տեսար՝ տարեկիցները ոտքի էլան, գոտինները պնդեցին, թե՛ մենք էլ ենք ուղում... Քանի՞սն են: Յոթը... Կարգին մի խումբ... Իսկ սահմանայուհ հրամանատարը խումբ մարդկանց էրգիր գնալու իրավունք չի տա, Օճանը սուսուփուս պետք է գնա: Եվ որքան լավ է, որ ավտո կա: Հենց դռանը կանգնած է: Եվ այն էլ՝ որդու ընկերոջ ավտոմեքենան:

Օճանը ուրախ ողջունեց և շտապ որդուն տասց, որ խորջինը բերի:— Ո՞ր էս գնում, բեռի Օճան:

— Էրգիր է կերթամ, ախպոր տղա: Իմ օղորմածիկ հերն է կանչեցիս, Մովսսարն է կանչե... Կերթամ:

— Գնացի՞ք, բեռի Օճան:

— Իմա՞լ Գո՞ւ էլ միտք ես դրե, տղա: Չեզավ, ախպոր տղա, հեշ լիցավ: Զիս կթողին, հրմը բեզ...

— Բեռի Օճան, ևս քեզ մինչև սահմանը կհասցնե՞մ ու ևս կգաուեամ:

— Էղավ:

— Խաշո,— Օճանը խոսնվեց իրար:— Խորջին բեր, հարսնուկ...

Հարսը, որ հազիվ էր գսպել լացը, փութաթվեց սկեսրայրին և փրղձկաց:— բարո...

— Կնկա ինչը:— Օճանը շոյեց հարսի մաղերը,— փոխանակ ուրախանա, որ բարսն էրգիր է կերթա, լաց կէղնի: Անխելը, խաղաղ աշխարհ է, բարոյին ի՞նչ կպատահի: Խորջին բեր, գաու:

— Խորջինը մեքենայում է,— միջամտեց որդու ընկերը:

Օճանը տեսավ, որ սրգին էլ է ավտո նստում. ուրեմն ուղում է իրեն նուսուպարեկը. գրա համար հուզվեց. բայց փորձեց որդուն ևս պահել. իգուր ինչո՞ւ կտրվի բանուգործից, ի՞նչ է, Օճանը էրգրի ճամփան շի՞ իմանում:

— Մինչև շրջկենտրոն թող ուղեկցի,— միջամտեց որդու ընկերը:

— Թող ձեք խոսքն էղնի,— համաձայնեց Օճանը:— Յա տեր,— տըր դիպցրեց երկնքին և ուրախ ու գոտեպինդ նստեց «Շտապ օդնութիւն» ավտոմեքենան:

15 Վեռի Միտե

Ասացին, թե Փողփուշ Մելոն մահացել է:
Ես նրան վաղուց գիտեի:

Մի ժամանակ մեր գյուղում դպրոցը չոթնամյա էր, և ու՛ր ուղում էր միջնակարգն սովորելը՝ պետք է շարունակեր հարեան գյուղում: Ամռանը դժվար էր, բայց, ընդհանրապես փնտմ ու վերադառնում էինք կարճ ճանապարհով: Անցնում էինք դյուրի ձորը — այն ժամանակ ձորը գյուղից ասոպին հետո էր — բարձրանում դյուղահայաց դարը, շարունակությունը մինչև Դժնձոր քարակուտակներով ծանրաբեռնված արտեր էին, արտերի դարսպիսս միջնակներով հասնում էինք Դժնձոր, իծաշարով իջնում ելվերում, ապա մեր բացած կածանը կտրում էր ձորապանակի արտը: Բարձրավանդակի փեշին ճյուղավորվում, դառնում քանդված, տուտերը իրարից գնացած սպարան: Այդտեղից՝ Դժնձորի հետ վերից վար ձգվող ուղիվաղ այդ բարձրավանդակի փեշից ամեն մեկը սարավանդում էր ինչպես հարմար էր դնում: Շաղ եկած էլնում էինք և բարձրավանդակի գլխին, ուս-ուսի նստած քարերի մաս, հալաբլում: Դա մեր «կայարանն» էր, ճանապարհը կես էր անում:

Թիկունք-թիկունքի թառում էինք քարերի վրա, և ես դեմքս միշտ դեպի հյուսիսակողմն էի անում. այդ կողմի վրա, բարձրավանդակի շեղրին ինձ տոհմակից մի աղամարդ էր թաղված: Զարկվել էր այնտեղ և հենց տեղում էլ թաղվել:

Առաջին օրը, երբ միտցու կածանով դասի ցնացող-եկողների խումբին, բարձր գոտարանցիները մեզ առաջնորդեցին, ու հասանք «կայարան»: Բարձունքից նայեցի շուրջբոլորս, և իմ սրնակցի՝ գերեզման քաշից հայացքս, ևս հանկարծ դիտի բնկա, որ բարձրավանդակի հյուսիսակողմում, քարերի մեջ, ինձ ծանոթ քարահուտակն եմ որոնում: Ե ինձ թվաց, թե տեսնում եմ, երևում է:

Տունդարձին, «կայարան» չհասած, թերեցի ճանապարհս:

Ճամփես թեքեցի դեպի մեր տոհմակից աղամարդու գերեզմանը աղիտուտեղը հասուն զգացի ինձ... Ավելի հասուն էի, քան նախորդ օրը քան առավոտյան, քան նոր՝ միջնակարգ դպրոց օտը դնելու պահը, քան այն պահը, երբ որոշեցի այցելության գնալ և հիշել նրա մասին իմացածս բոլոր պատմությունները:

Առատպելներ էի լսել նրա մասին: Բայց այդ բոլորի մեջ այն ժամանակ ինձ ամենաշատը դուր էր գալիս մի պատմություն՝ այնքան տե-

սանկի, որշափ էկրանով շարժվող պատկերը: Ահա տասնվեց տարեկան կապուտաշ, բարակ ու չղուտ մի տղա՝ ոտքերին թաղիքե մուճակներ, գոտուց կախ սուր մի դանակ, ուսն ի կախ ճապատուն խուրջին՝ մի աչքում երկու բուռ գարի, պարան ու սանձ, մյուսում՝ շորս կտոր թաղիք ու այժի մազից սլորած լարան, Սասնո սարից իջնում է Մուշ քաղաքը: Նա թողել է Առաքելոց վանքի մոտով տանող ճամփան, թողել է մյուս բոլոր կածանները և ընտրել է նոր ուղղություն՝ Արշգլորի ծերպերով կորյունի պես հեռն ու փափուկ իջվարում է: Մինչև իսկ ինքը չի լսում թաղիքե ոտնամանների քստփստոցը:

Շունը պահած անլուսին դիշեր է:

Մշո գետակը վշշում է քնած քաղաքի ականջի տակ և ավելի խորացնում դիշերվա լուսթյունը: Տղան ձոր ու ձոր, գետի հետ, կտրում-անցնում է Ձորի թաղը, ապա՝ Սուրբ Մարինեի թաղը և Տաշո թուրքական թաղում ելնում է ձորից: Այս թաղում է ապրում այն բեկը, որ պուտպուտուրիկ մի ձի ունի... Նա մազլցում է գոմի կտորը, երգիկն ի վար պատան ձգում, իջնում գոմը: Ձին խլշտած փոնջում է, փորձում է կորել կապը, իսկ տղան փաղաբուշ խուսքեր է ասում, շշուկով փաղաբշում է ու մտրիկ-մոտրիկ անում... ահա՛ շոյում է արդեն, շոյում է, և բռով գարին մոտեցնում դնչին, խուրջինը կախում ձիու պարանոցից, շոյում է և փորձում բարձրացնել սմբակը, շոյում է և թաղիքի մի կտոր դնում սմբակի տակ, շոյում է և սմբակը առնում թաղիքի մեջ՝ կոպկպում լարանով, շոյում է և սմբակները փաթաթում թաղիքով... Հետո սանձում է, գուրս բաշում ձին, ձիում մեջքին և ականջը մտած՝ փափուկ վարդում է դեպի վերին թաղը, այս անգամ՝ այգիների միջով, Առաքելոց ճամփով՝ դեպի Մինկուտար, դեպ Սասուն...:

Ահա և բացատրե՛ք Արշալույս է, և հայդուկները դենք են կապում... եվ տասնվեց տարեկան մի տղա ձիու հետ կանգնել է Գևորգ Զատուի դիմաց ու սպասում է վճռի Գևորգը սանձն առնում է տղայի ձեռքից: Փորձական հանձնարարությունը կատարված է: «Բեկի ձին պեղեցիկ ձի է, — ասում է Գևորգ Զատուը, — լավ աշխես է, բայց մեղ պետք չէ. — խփում է ձիու դնչին: — Իսկ տղային զենք տվեք: Փամփուշտ տվեք: Փամփուշտակալ կապեք: Արժանի է»:

Առաջին անգամ, երբ լսեցի այս պատմությունը, հիշում եմ, խորքայնի քաշեցի և հարցրի հորս, թե ես հոխպեր Իսրայիլ նմանութուն անեմ: Հայրս մտածեց-մտածեց, ինձ թվաց, թե լսեց կամ պատասխանել չի ուզում, և առանց ինձ նայելու ասաց. «Իսրայիլ աչքերն նմանապես կապուտ են»:

Երբ թեքեցի ճամփա դեպի հոխպեր Իսրայիլ գերեզմանը, աչքերիս

առջև այդ պատմությունն էր: Եվ երբ բարձրացրի պուխա, տեսա ոչխարի փսքրիկ հոար: Խոչք էին: Ռոտորը կեռ, զորեղ պոզերով, ինչպես մեր գյուղի խոչքերը: Ահամա կանգ առա: Մեր գյուղում հարու տվող խոչք կային, երբ երեխա էին տեսնում, պոկվում էին հոտից և վրա բշտում: Ես գնում էի «վազրի սիրա կերած» մի մարդու մոտ և ամաշեցի, որ խոչքի ահից կանգնել էմ: «Թող պահ», — վերադարձված մտածեցի ես և, իրոք, ցանկացա, որ խոչքից մեկը... երկուսը պոկվեն՝ զան ինձ հար:

Գերեզմանին մտաիկ, հարմար մի քարի նստած է խոյարածու: Այն ժամանակ արդեն տարեց էր, ճերմակած մազ ու բեզով: Սեպտեմբերի 1-ն էր, միջօրե, երկնքից դեռ ամռան կրակ էր թափվում, խակ նա բամբակյա բաճկոն ու շալվար ունեւ հողին: Եվ փափախ: Բարեկեցի, բայց նա շարժախառնեց, կարծես շտեց, թվաց նաև, թե շեկատեց ինձ: Մտա մոլոր, մշուշված հայացքով նայում էր գերեզմանի կուտակ քարերին:

Ես նստեցի նրանից քիչ հեռու, մի ուրիշ քարի և փորձեցի կենտրոնանալ, միտք բերել — հիշել Իսրայի մասին իմացածս բոլոր պատմությունները: Արտշել էի նաև երգել նրա լսած երգերից և ափսոսացի, որ ծերունու ներկայությունը պետք է խանդարի: Ինձ ամենից շատ զուր եկած պատմությունը ճանապարհին հիշիլ էի արգեն: Հիմա որտեղի՞ց սկսել...

Հանկարծ նկատեցի, որ ծերունու ծնկներին մեկնված ճիպոտը ծխում է: Ուշագրի նայեցի: Ճիպոտի ծայրին ծխախոտ կար... Ուրեմն՝ ճիպոտ չէր, ձեռնափայտ չէր, այլ՝ շիրուխ... Այդպիսի երկար ծխամորճ էի տեսել: Երկար մեկնված էր ծնկներին, իսկ ծայրի «շղարան», թերթի, թե գրքի թղթով պատրաստված ծխախոտը, մարմանդ ծխում էր:

Նա ձևերն ուռավ շիրուխը, տարավ շուրթերին: Իրար վրա ձգեց, նորից մեկնեց ծնկներին, ասյա բացեց քոտուց կախ կաշվե «քիսիկը», հանեց ծխախոտ, թերթի կտոր և սիսեց նոր «շղարան» փաթաթել: Խշրանք ծխախոտ էր՝ փաթաթելուց բթով տրորեց պինդ ու փոշտաց: Փոշտոցի վրա մի խոչ պոկվեց՝ վազելով եկավ: Ահա, եկավ հարու տալու, դիմադրել է պետք: Ես ոտքի ելա: Բայց խոչը ինձ ուշագրություն չգարձեց, մշուշով պտույտ արեց ծերունու շուրջբոլորը և ճակատը քսեց նրա ծնկին: Եվ, տեսա, ծերունին ծխամորճի ծայրը դրեց խոչի բերանը: Խոչը, ինչպես այդ ուտելիս, շփվացրեց շուրթերը, ծխեց, էլի էր ուզում, բայց խոյարածը թեթև հարվածեց նրա դնչին, և խոչը գնաց՝ դուրսը թափ տալով, փոշտալով:

Եկավ մեկ ուրիշը... Եկավ մյուսը... մյուսը... Հետո պոկվեցին-եկան խումբ-խումբ: Եկան, իրար հրմշտելով բոլորեցին ծերունուն, և նա հերթով ամեն մեկին ծխել տվեց և՛ մի թեթև ապտակ:

Մխախտան արգեն շիրուխի շուրթն էր ալրում: Խոյարածը նոր պատրաստած ծխախոտը ախանջակոթից առավ, վառեց, ամբացրեց ծխամորճին, մի քանի անգամ թունդ ձգեց և ծխամորճը նորից մեկնեց ծնկներին:

Կանգնած նայում էի այդ տարօրինակ ծերունուն և նրան շատ էի սիրում՝ հանդիպել էի ցեղակցիս գերեզմանի մոտ: ահա մտասույզ ու մշուշոտ նայում է գերեզմանի մամոտ քարակուտակին... Ես համոզված էի, որ նա Իսրային տեսել է, ճանաչում է: Նրա մասին եղած բոլոր աստուգանքները գիտե: Ինձ թվաց, որ այդ պահին խոյարածը Իսրայի մասին է մտածում և մտաբերում է այն բոլոր պատմությունները, որ ես պետք է հիշեի: Գուցե նաև երգել է ուզում և նեղսրտել է, որ ես հայտնովեցի: Գրա համար էլ չի ուզում ինձ նկատել, մտածեցի ես:

Այդպես էլ նա ինձ նկատեց, և ես հեռացա: Անընդհատ ետ էի նայում: սպասում էի, որ երգ պետք է լսեմ և Դմնձորն իջնելիս թվաց, թե լսում եմ, ծերունին արգեն երգում է:

Երեկոյան որպես նոր՝ միջնակարգ դպրոցի առաջին օրվա տպավորություն, պատմեցի խոյարածի մասին, որ նա ձեռնափայտի շափ երկար շիրուխ ունի և խոչքերին ծխել է սովորեցրել:

— Փողփուշ Մեղուն է, — ասաց հայրս:

Ես մտովի նորից տեսա շիրուխը և, իրոք, ինչպե՞ս չէի նկատել, շիրուխը հենց սրնգի երկարությունն ունեւ և սրնգի տեսք:

— Ճիշտ է, — ասացի ես, — նրա մուշտուկը սրնգի նման էր:

— Փողփուշ Մեղուն է, — մի տեսակ հեռու տեղից վերադարձած ճաչնով կրկնեց հայրս: — Էրբբի Կուտվեա դեղից էր... Մեղոյի փողի ձեռնամբույզ Սասունն էր բռնել: — Հայրս ծնկներին հակված լռեց: Գա հորս սովորական նստվածքն էր: այդպես՝ թևերը ծնկներին խաշած, հակված ու համբացած՝ հայրս էր դիմում:

— Ժամանակ-ժամանակ Մեղուն կելներ սար՝ տղերի բով... կելներ սար, տղերի համար փող կիշեր... Գեորգ Չառչի տղերի... — հայրս մի պահ լռեց և ավելացրեց, — Իսրոն կսիրեք զինք... շատ կսիրեք զինք... Մեղուն փողփուշ էր...

Հայրս «փողփուշը» ասաց մի տոնով, որի մեջ և՛ գնահատական կար, և՛ ափսոսանք, և՛ հուշ, կորուստ, կարոտ և շփտեմ էլի ինչ, և ա՛յն, որ Փողփուշ Մեղուն հիմա, կարծես թե սրինգ չի նվագում: Ես այդպես նստեցա:

— Հիմա փող փշո՞ւմ է:

— Կիշեր, — կողմնակի պատասխանեց հայրս ու լռեց:

Հաջորդ օրը դպրոցում Փողփուշ Մեղոյի համադրուղացի աշակերտները նույնպես հաստատեցին, որ իմ տեսած խոյարածը Փողփուշ Մեղուն

է, Այդ օրը նրանք հա՛ ժպտում էին ինձ, որ ես իրենց գլուղացի Փողփուշ Մեղուցով հետաքրքրվում եմ, ճանաչում եմ նրան: Իսկ դասից հետո նրանցից մեկը ինձ քաշեց դպրոցի անկյունը և զազանիք ասելու պես շշնջաց. թե՛ Փողփուշ Մեղուն իմ տեսած շիրտիսով նաև նվագում է. այդ երկար ծխամորճը միաժամանակ սրինդ է: Լսողներ են եղել. քեռի Մեղուն էդ շիրտիսով նվագում է: Ես մտովի նորից ականջ փողփուշ Մեղուցի շիրտիսը... Նախորդ օրը շատ ուշագիւր էի նայել, շիրտիսի վրա ոչ մի անգը չկար ինչպէ՞ս է նվագում: Իմ տեսածը ծխամորճ էր ու կար, միայն թե՛ սրնգի շափ երկար և սրնգի տեսքի:

Տունդարձի ճանապարհին որոշեցինք հանդիպել Փողփուշ Մեղուցին: Մերանք, մեր գլուղի աշակերտները, չէին հավատում, որ խոյերը ծխում են: Արտակարգ ծխամորճը հեշ. բայց չէին հավատում, որ խոյարածը իր խոյերին ծխել է սովորեցրել:

— Հիմա կապացուցենք, որ դու փշան ես, — կրքոտ ու համոզված ուսում էր տասներորդցի մեր պեպեկնոտ գերազանցիկը: Նա դպրոցի բացարձակ գերազանցիկն էր, նրա անունով մեր ուսուցիչներն ու ծնողները մեզ խրախուսում-խրատում էին, մեզ ամոթանք էին տալիս: Նա, իրոք, գերազանցիկ էր և խիստ կարգապահ: Տասը տարում ոչ մի ծամ չէր բացակայել և բոլոր աշակերտներին հանել էր իր դեմ, հատկապես՝ մեր գլուղի: Նա ավելի շատ ուսուցիչ էր, քան՝ աշակերտ: Մեզ այդպես էր թվում:

— Հիմա կապացուցենք, — մի տեսակ ռխով կրկնում էր, առաջ քնկած նայում շուրջբոլորը և ամոստում, որ խոյերն ու խոյարածը չէին կրկնում:

Տեսանք երկու շարաթ հետո: Եվ առաջին նկատողը գերազանցիկն էր:

— Վերջապես, — ուրախացած մտանցուց արեցի: Եվ մենք «կայարանից» բարձրավանդակի լայն շեղքով գնացինք դեպի խոյարածը:

Փողփուշ Մեղուն նույն քարին, նույն դիրքով նստած էր՝ ծխացող շիրտիսը ծնկներին երկարած, մշուշոտ հայացքը գերեզմանի կուռակ քարերին: Ինձ թվաց, թե նա այդպես էլ տեղից չի շարժվել:

Մենք բարեկեցիք բարձրաձայն ու խմբովի կանգնեցինք: Եվ այս անգամ լսեցի նրա ձայնը՝ թավ էր ու երգիչիկ:

— Աստու բարին, — պատասխանեց ու հետաքրքիր նայեց մեզ: Խումբը լուռ ու սպասողական կանգնած էր: Այդ պահին բոլորը ենթարկվել էին պեպեկնոտի տրամադրությունը. նրանց սպասողական հայացքներում նաև խիստ պահանջ կար, հարցապնդում, — ճի՞շտ է, որ

խոյերին ծխել ես սովորեցրել... Յույց տուր տեսնենք: — Խմբի լուռ, բայց անուրբ հարցապնդումը լկտիսթյան էր հասնում. խոյարածը պետք է սր վիրավորվեր: Մերունին՝ Փողփուշ Մեղուն, ինձ համար շատ հարազատ մի մարդ էր, սրին անհարկորդ անգամ եմ տեսնում և էլի իմ ցեղակիցի գերեզմանի մոտ... Եվ զլջացի, որ պատմել էի նրա մասին: Իդուր էի պատմել: Արժեք, որ երկար շիրտիսով խոյերի հետ ծխող հրաշք ծերունին մնար իմ գաղտնիքը:

— Գնանք, — ասացի ես:
— Սպասիր, — տասներորդցու և գերազանցիկի իրախոնքով սասանից պեպեկնոտը: — Ի՞նչ կապացուցեցիր, որ գնանք:

Խումբը համառորեն սպասում էր, և Փողփուշ Մեղուն ստիպված էր նարցուփորձել: Ես դա միշտ հասկացա. նա ստիպված հարցրից, թե ուրիշք ենք, ո՞ր գլուղացի ենք... Եվ երբ իմացավ մեր գլուղը, անմիջապես նրա դիպրոցից գերեզմանին, նորից նայեց մեզ, այս անգամ՝ զննող: Եվ ես նրա հասկացա, թե Փողփուշ Մեղուն սոսց՝ այս գերեզմանին էլ ձեր գաղտնի է: Գիտե՞ք: Եվ հանկարծ գլխի բնկա, որ խմբից ոչ մեկը իմ գեղակիցի գերեզմանին չի նայել, չի նայում, մինչև իսկ աչք չի դիպցնում: Ես շատ վիրավորական էր:

— Գնանք, — կրկնեցի ես:
— Այստեղ ծխող խոյ չկա, — հայտարարեց գերազանցիկը:

— Կա՛, — Եվ տեղնուտեղը ամոստացի, որ երկու սր ասաց պաշտասանի եմ նրան. ուղաների մի մտալ ուզում էր Գմնորում նրան գնդասել, իսկ ես դեմ կանգնողների թվում էի. մտածում էի, թե նախանձից ծեծել են ուզում... ոչ մի նախանձ, սա ծեծի արժանի է, դրան ծեծել է պետք: — Կա՛, — պատասխանեցի կովարար, — բոլորն էլ ծխում են:

Փողփուշ Մեղուն հետաքրքրվեց, թե ես է՞լ նույն գլուղացի եմ:
— Հա՛... սա իմ հոխպոր գերեզմանն է:

Այս անգամ նա հետաքրքիր նայեց ինձ, մի բան շշնջաց, որ չսեցի, չհոտ բացեց կաշվե ծխատուփը, հանեց ծխախոտի փշրանք, թիրթի մի կտոր և փռուցաց... Հենց այնպես փռուցաց. և խոյերից մեկը սպակվեց ու վազելով եկավ...
Աչքերս մեկեն լցվեցին:

Բայց նրան, այդ քինոտ գերազանցիկին արտասուք ցույց տալ պետք չէր: Եվ պետք չէր նրան ուսնկից նայել, թե հերթի կանգնած խոյերը ինչպես են ծխում: Դա արդեն ինձ չէր հետաքրքրում: Ես քաշվեցի մի կողմ, նստեցի մի քարի և, որպեսզի լաց չլինեմ, հիշեցի իմ սիրած պատմությունը: — Ահա, տասնվեց տարեկան մի տղա Սասնո սարից իջնում է Մուշ քաղաքը...

— Իսկ դու գրանով նվազում ես:
Հանկարծ լսում եմ պեպենոտի ձայնը և սրվում՝ ի՞նչ կպատասխա-
նի... Փողփուշ Մելոն ի՞նչ կպատասխանի... ի՞նչ կասի... Իսկ նա լուռ է:
— Նվազում ես... դա սրի՞նգ է, — պոկ շի գալիս և կամակոր հա-
յացքով ինձ է որոնում:

Ես ատամներս սեղմած ոտքի ևմ ելնում. գրան պետք է ձեծել... ձե-
ծել է պետք... ձեծել...

— Սրինգ չէ, — փոխարենը ինքն է պատասխանում՝ կես ծերունուն,
կես ինձ: Եվ շարախինգ հարցապնդում: — Ասա, դա սրի՞նգ է...

2

«Հը՞, Մելո, էգ փո՞ղ է...»

Մելոն կտուրին կրակ էր արել, շուգերը շարել կրակի մեջ և շիկա-
ցած շուգերով սրնպի երկաթությամբ մի փայտ էր ծակում:

«Փող է կշինի՞ս, Մելո», — հետաքրքրվում էին ներկաները, իսկ Մե-
լոն անծայուն փայտն էր ծակում:

Գո վազուց էր. դադթից հետո, այդ նոր գյուղում հաստատվելուց
հետո առաջին գարնանն էր: Զմեռնամուտին էին եկել-ծվարել լեռնային
այգ խարխուլ գյուղում, գարուն էր բացվել, և մի իրիկնապահի տեսան,
որ Փողփուշ Մելոն տանիքին կրակ է արել ու նստել կողքին: Մարդիկ —
Սասնո աշխարհից կային, Մուշից, Խնուսից, Ալաշկերտից... — որ այս
ու այնպե՞ղ՝ օտար պատ ու ցանկապատերի տակ նստում՝ մուրրվել էին
լուծ ու յծկանի, սերմացուի մասի՞ն մտածեն, թե՛ էլնեն կորցրածը գրա-
նելու, Փողփուշ Մելոյին տեսան կտուրին նստած և հավաքվեցին-գնա-
ցին նրա մոտ. հիմա Մելոն կփշի իր փողը...

Թող Մելոն փշի իր փողը, և թող թոհուրոհից, լաց ու կահանից
խլացած ականջները բացվեն հեռացած-մոռացված հնչյունների առջև...
Փարնան իրիկնապահին Մովսարից գյուղ իջնող ուղխարներն ու գառնե-
րը ինչպե՞ս էին մայում-կանչում իրար՝ հիմա Մելոյի սրնգի շրթից կլսեն:
Հովը ի՞նչ էր շշնջում սարում ծաղիկների հետ գիշերող յալլավորների
ականջին՝ Մելոյի սրնգի շրթից կլսեն: Աղբյուրների արծաթե գլզուցը,
կիրճում գալարվող Տալվորիկ գետի վշշուցը, մութ անձավներում մուրր-
ված Ձենով Օհանի կանչը հիմա սրնգից կլսեն: Արշալույսի սարսուռով
բռնված զեզին արտերի շրշույնը, լուրերի մանվող ֆոռոցը կորեկի փա-
փուկ արտերում՝ կլսեն: Հիմա Մելոն կփշի իր փողը, և մշուշոտ աշքերի
գիմաց կհայտնվեն հեռացած-կորած պատկերները... Թող Մելոն նվազի,

և թող քարացած սրտները փափկեն, թող ետ գան, հայտնվեն կորած
արցունքները...

Մարդիկ, որ պատ ու ցանկապատերի տակ մուրր նստում էին,
տեսան, որ Փողփուշ Մելոն կտուր է բարձրացել, էլսն-գնացին նրա մոտ:
Գնացին, տեսան, որ Մելոն կրակ է արել և շիկացած միլերով սրնգի եր-
կաթությամբ, սրնգատեսք մի փայտ է ծակում:

«Մելո, բա քու փողն ո՞ր է»:

Գիտեին, որ նա իր ծիրանի փողը հինգ տարի՝ թե՛ կտիվների մեջ,
թե՛ փայտեփայտին գոտին խրած պահել է: Ո՞ր է: Ծիրանի փողը ո՞ր է:
«Քու ծիրանի փող կորե՞լ է, Մելո»:

Մելոն, գործի հետ, գլխով արեց՝ կորել է:

«Նոր փո՞ղ կշինիս»:

«Աստված էվելի: շնորհք տա, Մելո, փող շինե, փող փշե, թող մեր
հողին քրքրվի...»:

Ոչ մեկի մաքով չէր անցնում, որ Մելոն շիրուխ է պատրաստում:
Մելոն, ախր, ծխող չէր:

Հաջորդ օրը և էլի մի քանի օր Մելոն դարձյալ նույն գործով էր զբաղ-
ված: Իսկ շաբաթ հետո կտուրին հայտնվեց տարօրինակ շիրուխով:

Մելոն տանիք ելավ՝ շիրուխը սրնգի պես պահած, հետո շիրուխը
խրեց գոտին, նորից կրակ արեց, անվարժ մատներով անճոռնի մի «ջղա-
րա» փաթաթեց-վառեց, ամրացրեց մուշտուկի ձևին և, կրակի կողքին
նստած, ծխեց ու փչեց, ծխեց ու փչեց: Գարնան իրիկնապահ էր, Փող-
փուշ Մելոն ծխեց ու փչեց զեզի մայր մտնող արեղակը...

3

Ասացին, որ Փողփուշ Մելոն մահացել է:

Եվ ես որոշեցի գնալ կրճատ, այն ճամփով, որով կրեք տարի զբա-
լոց էի գնացել-եկել, շնայած գիտեի, որ կածանը արդեն չկա, արահետը
փակվել է, ինչպես լեռներով ու գաշտերով ուրվող առուն է լցվում հո-
գով ու սեղով, կրք ակունքից կտրում են ջուրը:

Բայց ես գնում էի անշիթ, շխալվելու համար կողմնորոշվելու պետք
չկար, և ինձ թվում էր, թե ոտքերիս տակ արահետը բարախում է՝ դարթ-
նել է կածանի հիշողությունը, և ծայրեծայր հոսում է թրթիռը:

Մեր «կայարանից» թեքվեցի բարձրավանդակն ի վեր: Իմ ցեղակցի
չիրմաքարի մոտ պետք էր մի բաժակ օդի խմել, և նստեցի այն քարին,
սրի վրա առաջին անգամ տեսել էի Փողփուշ Մելոյին:

Եվ վերջին անգամ, տարի առաջ, այգտեղ էի հանդիպել ընկերուջս,

որը հենց Փողփուշ Մելոյի համազրուդացին էր: Այդտեղ, շիրմաքարի մոտ նստած գրուցում էինք, նկատեցինք, որ մեկը Դժնձորից եկավ և գեպի մեզ է գալիս: Ո՞վ կլինի. կածանը վաղուց փակվել է, իսկ մարդը հովիվ չէր, դաշտապահ չէր: Այդ կողմերը վաղուց հանդապահ չունենւմ ո՞ւմ մտքով է անցել լուծած արահետը:

— Ըիիի, Մելոն է:— Դեռ հեռվից ճանաչեց ընկերս:— Փողփուշ Մելոն է:

Նա էր: Չիրուխը ձեռնափայտի պէս առաջ գցած, հակված ու ծանր բարձրացավ դարը, եկավ: Մենք ոտքի էլանք, բարենցինք, և ես գիշացի իր քարը: Մի պահ դուստկախ կանգնեց, և թվաց, թէ մեզ շի նկատել, ապա նստեց իր քարին ու պատասխան տվեց.

— Աստու բարին:

Եվ ավեր ճակատին պահած նայեց: Նայում էր, և շուրթերը դժգոհ խլվում էին. ո՞վքեր են, ի՞նչ մարդիկ են, այստեղ ի՞նչ գործ ունեն, ինչո՞ւ են եկել: Ապա բացեց ծխատուփը: Նույն կաշվե «քիսիկն» էր, որ ես, է՛, տարիներ առաջ տեսել էի: Եվ սկսեց «չլարա» փաթաթել... Հիմա կփուշտա, և հոտի խոչրից մեկը կպոկվի-կգա, Փողփուշ Մելոյի ծնկին կբորի ճակատը, և նա շիրուխը կղնի խոչի շուրթերին: Բայց խոչերի հոտ չկար. կոշանատեսությունն արդեն քանի տարի է խոչ չէր պահում, և Մելոն արդեն խոյարած չէր, բայց առաջվա նման արշալույսին գուրս էր գալիս գլուզից և վերադառնում մթնշաղին: Ես դա գիտեի:

— Որտեղի՞ց ես գալիս, քեռի Մելո,— հարցրեց ընկերս:

Մերունին ուղացումով պատասխանեց:

— Դու ո՞վ ես, որ զիս կճանչնաս,— հայացքը կախ ասաց Փողփուշ Մելոն:

— Ես ձեր գլուզացի եմ, քեռի Մելո, ինձ չե՞ս ճանաչում:

Նա բարձրացրեց գլուխը և փորձեց սրուշել, թի խոսողը ով է:

— Ես եմ, քեռի Մելո,— ընկերս ասաց իր անունը,— ինձ չե՞ս ճանաչում:

— Չէ, լատ:— Մի քիչ լռեց:— Ուստից ճանչնամ... Քու հերն ո՞վ է... էրզրի ո՞ր գեղից է:

Եվ ընկերուշս պատասխանի վրա զարմացավ՝

— Յա՛... Քոլոսկա Պետրոս հո՞ս կբնակվի,— ծխացող չիրուխը ուղեց սան ի ետ, դեպի իրենց գլուզը: Հետո մեկին լռեց, շիրուխը երկաթեց ծնկներին և կախեց գլուխը: Տմբամբացնում էր, և փափախի շարդված ականջները ճոճվում էին:

— Քու հեր կապրի՞,— հարց տվեց և պատասխանի շապակեց:— Քու հոր կճանչնամ... Քու հերն ինձնե քսան տարի փոքր է... կճանչնամ, մեզ

Քոլոսկիկն եմ տես... մեզ հարսանիքին եմ տես... Շախով կխաղեր: Ջահել աղա էր, հրմբ լավ կխաղեր... Յարխուշտա չէ, հրմբ Գորանի շախով կխաղեր... Կերգեր ու կխաղեր...

Փողփուշ Մելոն գլուխկախ խոսում էր: Երկար խոսեց: Մոռացավ, որ քոլոսկեցի Պետրոսի մասին էր պատմում, անցավ ուրիշ հիշողության, «ետո՛՛ Սև սարի բացատի պատմությունը, թե ինչպես մի անգամ բարձրացել էր սար՝ «աղեքի» համար փող փշելու, ապա բացատրում՝ «տղերը» Յարխուշտա պարեհին... Սպաղանաց Մակարն ու Իսրոն էին գեմ-գիմաց, Սպաղանաց Մակարը ծեր էր: «Տղեքից» ամենամեծը Սպաղանաց Մակարն էր, իսկ Իսրոն՝ շահել, և պարելուց Մակարի ավեր... աչ ձեռքի ավեր ճաք տվեց՝ արչուն ելավ...

Փողփուշ Մելոն, ծխացող շիրուխը ծնկներին, գլուխկախ երկար խոսեց: Թուով պատմությունից պատմություն, խոսքից խոսք... Անսկիզբ ու անվերջ խոսում էր:

Եվ հանկարծ գլխի ընկա, որ նա մոռացել է մեր գոչությունը:

Մոռացել էր մեզ, մոռացել էր իր տեղը, մոռացել էր, որ խոսում է... նրան թվում էր, թե ինքն իր մտքերի հետ է, ամեն օրվա պես՝ հիշում է...

ԹԱԹՈՆ

1

— Մերոք, գեղացիք բոլոր իրենց արտերն հերկեցին-ցանեցին, իմք մնաց:— Դեռ արևը չձագած Հլույի թաթոն կանգնեց հարևանի դռանը:— Դարունն անցավ-կանցնի ու իմ թաք արտ մնաց, Մերոք:

Մերոքը հասկացավ, որ ծերունի Թաթոն լծկաններն է խնդրում: Եղ-ները... Այսօր կան, ահա ուս-ուսի կապված են գոմում, էպուց-էյօր պեռք է քշի-տանի կոլտնտեսություն... Իր լեզվով պետք է թելադրի դիմում, թե՛ խնդրում եմ, ուրիշ ինչպե՞ս, շատ եմ խնդրում, որ ինձ, իմ հող ու ջրով, իմ բնտանիքով, իմ եղներով, սալլով, արորով, իմ հավ ու ճվով... ընդունեք կոլտնտեսություն: Իսկ ծերունի Թաթոն, որ մի լավ արտից բացի, որ... որ մի խորձ բեղից բացի ուրիշ ոչինչ չունի. ոչ բնտանիք-բանող ձեռք, ոչ լուծ ու լծկան, ինքն է ու իր շոր գլուխը, նույն իրավունքով պիտի կոլտնտեսություն ընդունվի և նույն իրավունքով՝ օգուտի բարիքներին:

Սերոբը ձեռքի ցախավելը շարտեց արեւածագը ազդարարող աքաղաղի վրա և հանեց ծխատուփը:

Քաթն, որ պատասխանի էր սպասում, վիրավորվեց:

— Սերոբ,— ծանր տմբամբացրեց ծերունին,— թե էրզրի մեր Սրդվոնք գեղից պատահի ու մեկն հանդիպի քեզ...

Հուր ու սրից պոկված լինի ո՛ւ հանդիպի, տղամարդ լինի, թե կին, մեծ լինի, թե փոքր, միևնույնն է. Սերոբը թող հարց տա. եղե՞լ է մի գարուն, որ Հլոյի Քաթնն լուծ ու լծկանի համար խեղճացած լինի:

— Էս մանուկ արեգակ վկա, իմ ցափն ու կարտ վկա, չի եղե, Սերոբը էսոր էլ... գարունն անցավ-կանցեի ու իմ թաք արտ մնացե առանց քանքի:

Ոչինչ, Քաթն, նեղարտած մտածեց Սերոբը, հոգ մի արտ, մի քանի ամիս հետո, աշնանը, Սերոբը, դիմումի հետ, եզները կհանձնի կուլարն-տեսութիւնը և այն ժամանակ Սերոբն ու Քաթնն կհավասարվեն: Այնպես որ, հաշվիր, թե այսօրվանից Սերոբը եզ չունի՞ ոչ զույգ, ոչ կենտ, հաշվիր, թե եզներից մեկը բռնն է, եզներից մեկի մի ոտքը, մի կճզակը, մի պողը, մի մազը քոնն է. տար, ինչպես ուզում ես այնպես վարվիր՝ ուզում ես լծկանների հերն անիծիր, մորթազերծ արա...

— Մեր հարեան գլուղում,— Սերոբը գլխահակ ծխում էր և ձեռքը անորոշ մեկնեց,— մի մարդ իր եզները մորթել է:

Սերունին հարցական նայեց. հարեանը ինչ-որ բան է ակնարկում... Ի՞նչ է ուղում ասել: Նա փորձեց բռնել հարեանի հայացքը, բայց Սերոբը հակված ծխում էր և, կարծես ինքն իր համար, շարունակեց՝

— Զույգն իրար հետ դարկել է դեռին, իր ձեռքով մորթել:

— Զի՞նչն է մորթել,— հարցրեց ծերունին:

— Եզները:

— Եզներ՞րը:— Այդպես էլ Քաթնն շփ-շփոտակ չէր հասկանում կատարվածը: Գուցե հարեանը երկդիմի՞ է խոտում, գուցե՞ խաղերով է մերժում...

Է՛, հարեան, հարեան, Հլոյի Քաթնն այնքան ընկած-կորած մարդ դարձավ, որ դու շփոտակ պատասխա՞նն էլ շատ ես համարում:

— Կախող տանելու փոխարեն,— Սերոբը նորից խոսեց և դարձյալ ինքն իր մտքի հետ,— զույգ եզը մորթել է:

— Յա՛, Մարաթուկ:— Սերունին բմբռնեց: Հասկացավ: Պատկերացրեց... Սվ մարմնով դող անցավ:— Յա՛, Մարաթուկ:— Խաշակընքեց ծերունին: Նա փորձեց էլի ինչ-որ ասել, բայց ոչ մի բառ չգտավ: Իսկ հարեանը ծանր ոտքի կանգնեց և բացեց դոմի դուռը...

Երբ գլուղից դուրս ելավ — եզները լծի տակ, լուծն ի կախ արորը, շարակին պարանով կապկպված կես պարկ սերմացուն ու կես խորձ խոտը — ծերունին մի պահ կանգ տվեց. փորձեց իր արտի ուղղութիւնը բռնել-գնալ անսխալ ու կարճ ճանապարհով: «Երևացող է՛ն բլուր կանցնինք,— բացատրեց ինքն իրեն և եզներին,— բլրից էն կողմ ձորակ մի կա՛ կանցնինք, ձորակն անցանք, քշիկ մի կերթանք, կելնինք բլրակ մի...» Բլրակի անունն ի՞նչ էր,— մտածեց ծերունին,— էլի մտահան արի... տասնչորս-տասնհինգ տարի է հոս կրնակվիմ ու էս սար ու ձորի անուն շտովսրեցի: Հոս՛ լսի, հոն՛ մտահան արի: Էյ բլրակն էլանք-իջանք,— շարունակեց ծերունին,— քշիկ մի կերթանք, կհասնինք ձորին: Հոն, ձորարեւանին իմ արտն է... Հո, դուրբան, էրթանք... Յա՛, տերք,— ուղեց երկնքից օրհնութիւն խնդրել, բայց հիշեց, որ հարեան գլուղում մեկը իր եզները մորթել է:

«Էդ մարդու հացն ուտելու չէ,— մտածեց նա,— հոգին շարքերին ծախած էդ անօրենի հացն հարամ է»:

— Հո, դուրբան,— արտակարգ շերմութիւն դրաց լծկանների նկատմամբ:— Գառ ջան, ախպեր ջան, հեր ջան... Հեր ջան:— Կրկնեց կրքոտ և ոտքը կախ պեցեց:— Հրիի՛,— հայացքը կապույտով մշուշված Հայոց լեռնապարին, քակվեց Հլոյի Քաթնն:— Իմ ջոջ եզ, Հլո... Իմ ջոջ եզ, իմ հեր:— Հիշեց էրզրի իրենց ջոջ եզին, նրան որ Հլո հոր անունն էր կրում՝ թե ինչու և երբովանից, ինքն էլ շղիտեր: Իրենց ջոջ եզան անունը Բաշե էր, բայց գլուղում Հլո էին ասում: Այդպես էր կոչում նաև ինքը՝ Հլո հայրը: Եվ կոչում էր շոյված, որովհետև իր անվանակիր եզը ուժեղ էր և աշխատասեր:

— Իմ ջոջ եզ՞ իմ հեր, դու ինչպե՞ս իմացար, թե էդ գարնան աչք փակելն ավելի լավ էր՞ քու երեց տիրոջ ետևից էրթան ավելի լավ էր...

Հոր մահվան առիթով (Հլո հայրը 105 տարեկանում ձմռան մի արշալույս ելավ դուրս, երկար, երկար նայեց աշխարհին, դարձավ՝ քնեց ու մնաց քնած)... և հոր մահվան առիթով Քաթնն յոթ օր գոմ չէր մտել: Իսկ ութերորդ օրը, մութուլուսին, երբ բացեց դոմի դուռը, անասունները՝ կովը, երինջը, արջառը, զույգ եզը մղղոցսով ու մի աչք դարձած նայեցին Քաթնին: Չէ, անասունների ձեն-ձենոցն ու համախումբ նայվածքը խոտ ու դարմանի պահանջ չէր, Քաթնն գա հասկացավ, նրանք կարոտած

ողջունում էին իրենց տիրոջը և փորձում հասկանալ պատահածը: (Քա-
թոյնի թվաց նաև, որ անասունները ամեն ինչ հասկացել են, դիտեն՝
իրենց երեց տերը չկա... գնացել է): Հետո ջոջ եզը բռնեց տիրոջ հայաց-
քը, և Քաթոն ցնցվեց. նրան թվաց, թե Հլո հայրն է նախում իրեն... Ճիշտ
ու ճիշտ հոր նայվածքն էր՝ հոգնած, մի քիչ տխուր, բայց պատրաստա-
կամ: Նա խաշակներեց, որ պատրանքը անցնի, բայց եզան աչքերից հա-
մառորեն նայում էր հայրը: Նա էր՝ հենց Հլո հայրը... Եվ մի՞շտ է այդ-
պես եղել, թե՛... Կպատահի լուսահոգի հոր հոգին անցած լինի...

«Մեղա, տեր»։— Միրո շարեց ավարտել միտքը:

Իսկ ջոջ եզան աչքերից նայում էր հայրը:

«Դու իմ Հլո հերն ես,— շնչաց Քաթոն:— Իմ հեր չկա,— բարձրա-
ձայն հայտարարեց նա:— Իմ հեր գնաց իր օղորմածիկ հոր կողքին
ննչելու, բայց դու, իմ ջոջ եզ, դու իմ Հլո հերն ես»։— Եվ ջոջեց եզան
նակատը:

Եզը հնազանդ երկարեց վիզը ու տխուր մզզաց: Եվ ծոված հայաց-
քում սպասում ու տազնապ կար: Սլոյպես Հլո հայրն էր նախում Մարա-
թուկին կուտակվող կարկառաբեր ամպերին:

4

— Քու հոգին արդար ու իմաստուն էր, իմ ջոջ եզ:— Բարձրաձայ-
նեց ծերունին: Հուշերի ու բռնի տակ հակված գնում էր: Շտկվեց, որբան
տարիքն ու բնուր՝ կես պարկ սերմացուն ու կես խուրձ խոտը թույլ էին
ապխտ, շտկեց մեջքը և նույնց մշտնջող պարուրված լեռնապարին:— Իմ
Հլո եզ...

Դու ինչպե՞ս իմացար, որ գարունը արնոտ պետք է լիներ... Որ մեր
բարձրիկ երկնքից, մանանայի տեղակ, արյուն պիտի ցողվեր մեր անուշ
սար ու ձորերին, խելառ Դավթի որձ գետերի մեջ: Դու ինչպե՞ս իմացար,
որ էդ գարնան ու չուրի հիմա իրար հետ ակոս շենք բացի Մարութա սա-
րի փեշին, կորեկ շենք ցանի, ու Մարաթուկի սիրուն սարչակները կմնան
ս.առանց կորեկի ու Արդվանքա անտառի արջերն ու թռթռները էդ տա-
րին ու չուրի հիմա կմնան առանց կորեկարտի... Դու ինչպե՞ս իմացար,
որ լուսահոգի իմ հորից հետո ին Դավթի ցեղից ուրիշ մեկը էդ գարնան
ու չուրի հիմա մեր կանաչ, մամոտ հանգստարանում էլ չի ննչի, մեր
անուշ հողի մեջ հող չի դանա... Դու ինչպե՞ս իմացար, որ քո լծրնկեր-
ները էդ գարնան իրենց արդար վզերին լծի տեղակ անօրենի յաթաղա-
նք պիտի առնեն... Դու ինչպե՞ս իմացար... էդ բուրբ գու ինչպե՞ս իմա...

որ, իմ ջոջ եզ, իմ հեր: Քո սիրտն ավետարան էր Իմ Հլո հոր հոգի՞ն
կանչեց քեզ... Իմացար ու գնացիր քո երեց տիրոջ ետևից...

Եներունին գնում էր՝ խոհերի ու բռնի տակ կքած:

Նորից ուղղեց շալակը՝ միմյանց ազույցված խոտն ու սերմացուն, աչք
դիպրեց արևին, լծկաններին շտապեցրեց և շարունակեց զրույցը:

— էդ օրն աստված զիմ խելքն առել էր, իմ Հլո եզ, ու քու խոսքն
էլ օր շհասկացա: Էդքան տարի մենք հետ իրար վար ու ցանք արինք ու
մեջ իրար աչքերի նայելով հասկացանք իրար: Բայց էդ օր աստված զիմ
խելքն առել էր, և ես քու աչքերի խոսքը շհասկացա:

5

Մի շարաթ եզը բերանը շոտեցրեց մտորին: Գերդաստանը սգի
մեջ էր. Լրեկ-մյուս օր հեռացավ օջախի մեծը և, տես, երկրորդ կորուսան
է վրա տալիս՝ ջոջ եզն է գնում: Ամեն մեկը իր հերթին ջուր է հրամցնում
կզին, տաք հացի իր բաժինն էր հրամցնում. մեկի չէ, մյուսի ձեռքից
կրնդունի, ու թե մի պատառ կերավ՝ փրկված է: Բայց եզը բերան չէր
բացում, Բեկված հայացքը գոմի դռանը, տխուր մզզում էր: Եվ շնայած
արձակ էր. ազատություն էր տրված, բայց նա տեղից չէր շարժվում. մի
շարաթ է նստած էր՝ գլուխը կողերին ձգած, բեկված հայացքը՝ գոմի
դռանը:

Քաթոն յոթը օր անկողին շտավ, գոմի անկյունում նստած՝ հըս-
կում էր: Իսկ կիրակի արշալույսին, Լոր ծանրացած կուպերը կպրեց ու
բացեց, եզը կանգնած էր դռան մոտ և փորձում էր պոզերով բացել դու-
սը:

«Յա՛, տեր»,— ուրախացավ Քաթոն, բայց եզան մզզոցից հասկա-
րավ, որ ամեն ինչ վերջացած է. եզը մեռնելուց առաջ ուղում է աշխարհը
սևանել: Չոջ եզը տխուր մզզում էր և փորձում պոզով դուռը բացել:

(Այդպես Հլո հայրն էր երկու շարաթ առաջ, արշալույսին, տախ-
փում տան դուռը. «Քաթո գառ, զիս հանեք դուրս... աչք դիպցնիմ աշ-
խարհքին, դառնամ զիմ աչքեր գոցիմ»):

Քաթոն բացեց գոմի դուռը, և եզան պարանոցը գրկած՝ ելան դուրս
ու կանգնեցին բակում: Քաթոյի թեի տակ դողում էր եզան պարանոցը՝
բանած-ողորկ-ճաքճքված-սեաթույր ու տաք... Ու եզան մաշկի տակով
նստում էր դողը:

Գարնանամուտի ծվյան արշալույս էր Հալվել էին աստղերը, Մա-
րաթուկի զլխին մնում էր միայն Լուսաստղը՝ սարի ճերմակ, կայծկլուտ-
րող կատարից թուած ձյունն մի պեծ: Գլուղահայաց լեռնալանջը իր քար

ու թփուտներով դեռ ձյունածածկ էր, լանջի ճակատն ի վար սև աչուսի պես իջվարում էր հեղեղատի հունը, և տեղ-տեղ ձյունածածկը ճաք էր տվել։ Չուրբ ընկել էր ձյան տակ։ Չորով դեռ հեղեղ չէր անցնում, բայց գարնան արշալույսում հեղեղատի հոտն ու խշշոցը կար... Եվ սարսակները եկել էին արդեն, ճկճկում էին քիվերին, տանիքներին, կիսատ դեզերի վրա։

Թաթոն եզան սրթսրթուն պարանոցը դրկած՝ նրա հետ և նրա փոխարեն նայում էր աշխարհին և դիտեր, որ նա էլ գարնան նույն նշաններն է տեսնում, նրա ծոված աչքերում էլ նույն պատկերներն են, թորշում ականջներում՝ գարնան արշալույսի ձայնը։

Հետո եզան ոտքերը ծալվեցին, և նա փլվեց բակում։

Արևածագից առաջ գյուղը արդեն դրնգում էր՝ Հլոյի տան շոգ եզն է մեռնում... Մերունիները եկան-հավաքվեցին Թաթոյի բակում։ Եվ մինչև իրիկնապահ, թիկունքները՝ որձաքարե պատերին, արդվոնքի ծերունիները խոսքը շուրթից շուրթ առնելով օր ու դեպք հիշեցին պապ Հլոյի և Հլո եզան կյանքից։ Հիշեցին, թե ինչպես, դեռ ամիսներ առաջ, զառիվար՝ երկնքից կախված է՛ն, էն մյուս ու մեկիլ ճամփով Հլոն ու Հլո եզը խոտի տակ ճկուած սալը գյուղ էին հասցնում անվթար։ Թե ինչպես Հլոյի տան շոջ եզը Հլոյի կամ Թաթոյի իրախուսիչ ձայնը առնում էր թե չէ՝ կրակ էր կարում և զառիվար՝ երկնք ձգվող է՛ն, էն մյուս ու մեկիլ ճամփով ճախրում էր դեպի երկինք... Արդվոնքի ծերունիները մեռնող եզան շուրջը շուրջը նստոտած օր ու դեպք հիշեցին Հլոյի և նրա եզան կյանքից։ Եվ միտք բերեցին նաև, թե գյուղի ջրաղացքարը ինչպես հանեցին Տալվորիկի ձորից։ Զրաղացքարը Տալվորից բերեցին յոթը տղամարդով և յոթը գույգ եղով։ Տղամարդկանցից մեկը Հլոն էր, իսկ եզներից մեկը Հլո եզն էր...

6

— Թե աստված կամեցավ ու նոր եզ ունեցա, կանվանիմ Հլո,— որոշեց Թաթոն։

Նա բռնի տակ խոնարհված քայլում էր՝ հայացքը շուլալած ոտքերին։ Այծի մաղից գործած մուճակները մաշված էին. հարկ էր մի գույգ արեխա ճարել։ Եվ արեխի մասին մտածելիս նորից հիշեց, որ հարևան գյուղում մի մարդ իր եզները մորթել է... էգուց շգնա՞ հարևան գյուղ...

— Չէ,— ինքն իր գեմ ելավ ծերունին։— էդ անօրենից առած կաշին հարամ է։ էդ անօրենի ձեռք դիպած կաշին կգառնա օձ ու կփաթաթվի իմ ոտքերին։

Հետո նա շալակի տակից աչքեց շուրջը շուրջը և գլխի ընկավ, որ անցի է իր արտը։ Եվ դարձավ, կանգ տվեց արտի գլխին։

Թաթոն կանգնեց արտի գլխին, ծնկեց՝ գույշ իջեցրեց խոտն ու սերմացուն, հետո թիկն տվեց բռնին և նորից տնտղեց իր արտը։ Զորափին կպած մի լաթ էր՝ քարակուտակներով ծանրաբեռ և ճերմակ խճերի խիտ ցանքով։

— Մինչև արևը կոտրվի՝ կպոծնինք։— Ասաց լծկաններին։— Երնիկ մի առնիմ, ակոս մի երկու բացինք ու ձեզ կեր տամ։— Ավելացրեց ծերունին։

Նա ճաքճքված մատներով ծիախոտի փշրանքից «չղարա» փաթակեց, հանդարտ ծիսեց և լծկաններին պատմեց էրգրի Սեմալ, Եենիկ ու Փեթար գյուղերի «անուշ թութունի» մասին ու ոտքի ելավ։

Մերունին արորը ազուցեց լծին, սեղմեց մաճը, պուխը բարձրացրեց՝ երկնքից օգնություն առավ, ապա ճոճեց ճիպոտը և շվարեց։

— Բա եզների անունն ինչպե՞ս է։— Թաթոն շփոթված նայեց լրծկաններին։

Եվ մաճը թողած, դարձավ նայեց գյուղի կողմ։

— Սերոբ, անաստված մարդ,— դժգոհ դիմեց լծկանների տիրորդի։— դու եզներն առանց անունի՞ տվեցիր։ Աստված զիմ ուշքն ու միտքն է տոն ու մտահան արի՞ շհարցրի, դո՞ւ ինչի՞ չբաշխեցիր։

Եվ այդ թյուրիմացության համար Թաթոն, չիմացավ ինչու, հայհույի հարևան գյուղացուն, նրան, որ իր եզները մորթել է։

Հետո նա հարցական նայեց լծկաններին. փորձեց գուշակել անունները, բայց չգտավ ոչ մի նշան. ոչ արտակարգ գույն, ոչ ճակատների ճերմակ ծաղիկ, ոչ ընդզծված պոզեր... անունները հուշող ոչ մի նշան չկար։

— Հարկ էր, որ աստված ձեզ լեզու տված էղներ։— Բողոքեց ծերունին, լծկաններն արձակեց, սերմացուն ու խոտը զատեց իրարից. սերմացուի պարկը ծրարեց քարերով, իսկ խոտը գրեց եզների դիմաց և պատվիրեց։

— Կերեք... Ես հասնիմ գեղ. ձեր անուններն իմանամ ու դառնամ...

ՁԵՌՆԵԱՆԸ ՀԵՐՈՆ

1

Կեսօրին Հերոն ալլես շհամբերեց։ Պարկը սեղմեց թևի տակ ու ելավ գուրա։ Վաղ գարուն էր։ Եղանակը եթե այդպես տաք գնար, եթե շուշահար գարնան առաջին անձրևը, մի տասը օրից ձյունը կգնար, սար ու Թ Զորի Միտն

դաշտ կրացվեին: Տառք օր... տասնհինգ օր... բայց կոզը կհամբերի՞, պոռից ընկած էն երկու ոչխարները կհամբերեն: Կես օր բան չեն կերել, մտարներն են կրծում:

Աշնանը շատացվեց՝ Հերոն հիվանդացավ. լուր սղարկեց բաղա՞ աղային, որ դա ծամանակին անասնակերի հարցը լուծի, իսկ տղան եկավ, բժիշկ կանչեց, դևսից դենից գեղորայք ճարեց-լցրեց հոր կողքը — իսկ մի ավառ ծղոտի եղածն ի՞նչ է, էրբ ասես, կբերեմ — հուսադրեց՝ էսօր-էգուց պեկց, բայց չբերեց:

«Հարկ է, որ մարդն իր աղի ձեռքին էլ շնայե»:— Հերոն անցավ հարևանի դռնով, աչք պեկց մարտպի փակ դռանը — հարևանի մարագն էլ սրբվելու վրա էր, բայց շաբաթ առաջ՝ մի քթոց դարման տվեց, Հերոն գոճ ու շնորհակալ է, այդ կանգնեց փողոցում ու նայեց վեր ու վար: Նա գիտեր իր գնալիք տեղը՝ ուղիղ կալ... ուղիղ կոլտնտեսության կալ՝ ուրիշ ճար չկա: Բայց կանդնած վեր ու վար էր նայում, որպես թե՛ ո՞ր գնալ, ո՞ր կողմի վրա: Մի աղա էր թովալով գալիս: Երբ մոտիկացավ, Հերոն ասաց.

— Կերթում դաշտ, դեպ ձոր. քիչ մի խշվաշ-մշվաշ հավաքիմ-բերիմ... Ուրիշ ճար չկա...

Իսկ տղան չնկատեց էլ քեռի Հերոյին, դարնան հոտը պնդներում, խայտալով անցավ-գնաց:

Մինչև գլուզից դուրս գալը, կոլտնտեսության կալը գլուզից վար էր ուղիղ հանդիպեց՝ կին, աղամարդ, երեխա, Հերոն հարկ համարեց բացառությամբ ասու առաջ.

— Կերթում դաշտ, պեկ ձոր. խշվաշ-մշվաշ հավաքիմ-բերիմ...

— Հերո, դաշտում հիմա ի՞նչ կա:

— Ինչ կա-չկա, կերթում հավաքիմ-բերիմ:

Եվ երբ դուրս եկավ գլուզից, կալի վրա մեկին լքեց, թեքվեց-գնաց գեպի ձորը և ինքն իրեն կրկնում էր.

— էրթում գեպ ձոր. խշվաշ-մշվաշ հավաքիմ, — բարձրաձայն կրկնում ու գնում էր, կրկնում ու գլուխկախ բալլում էր, ես դարձավ քշեց գեպի կալը, նույնն էր բարձրաձայնում, — խշվաշ-մշվաշ հավաքիմ-բերիմ... ուրիշ ճար չկա:

Պահակը, որ ներքին թաղեցի Գևոն էր, չկար. փոխարենը երեք էլի տղային էր ճամփել, իսկ երեխան ինչ-որ տեղ իր համար խաղ էր անում: Ասենք, Հերոն չնայեց էլ. գլուխ բարձրացնել — շուրջբոլորը նայել չէր կարող, իր խոսքը խղվան շուրթերին, հայացքը կախ գնաց ու ծնկեց դարմանի շեղջի առջև: Կաշվե ձեռնոցներ ունեւր՝ հանեց-դրեց մի կողմ,

բացեց պարկի բերանը ու սկսեց լցնել. «խշվաշ-մշվաշ հավաքիմ... ուրիշ ճար չկա... խշվաշ-մշվաշ...», — ասում էր ու լցնում, ինքն իրեն ասում էր. շոտեկ, շահել չէր կարող, և սեղմում էր պարկը...

Այդպես էլ Գևոն շերեաց:

— Գևո, օգորմի քու հոր:— Հերոն պարկը շալակեց, բայց գլուզ գեպու փոխարեն բալլեց ձորի կողմ: Եվ երբ կալից ահագին հեռացել էր. նոր դարձավ դեպի գլուզը:

Փողոցում առաջինը դանթարը ուսած մի կին հանդիպեց: Ո՞ւմ կինն էր. ո՞ւմ հարսն էր, Հերոն ո՞րք շիտակաչք նայեց: Բայց հարկ համարեց խոսել:

— Հարս, — ասաց, — ձորից կգամ...

Կինը մտքի հեռ գնում էր, Հերոյի խոսքի վրա սաքը հարկադիր կախ պեկց:

— Ի՞նչ ասիր, քեռի Հերո, — հարցրեց կինը:

— Ձորից կգամ, — կրկնեց Հերոն:— Քիչ մի խշվաշ ժողվեցի-բերի:

— Խշվաշ:

Կինը դարմացած նայեց. Հերոյի դարմանոտ ոտն ու գլուխը դեռ հեշ պարկի բերանը բաց էր և պարզ երևում էր, որ շալակինը դարման է:

— Հա, խշվաշ-մշվաշ, — վայրահակ ու կոպկոխ կրկնեց Հերոն:— Սորից ժողվեցի-բերի: Շատ կար...

— Գժվե՞լ է, — մեկուսի ասաց կինը և հետաքրքիր նայեց Հերոյի ետևից:

Հերոն գնում էր պարկի տակ խոնարհված, ավելի վայրահակ, քան պեկ էր, և ինքն իրեն խոսելով, «խշվաշ-մշվաշ», — կինը միտն այդ բանն էր լսում:

Եվ այնուհետև, մինչև տուն հասնելը, մեծ հանդիպեց, թե փոքր, Հերոն կրկնեց իր խոսքը և միշտ ավելացրեց. «էլի կերթում... ուրիշ ճար չկա»:

Ամեն ինչ բարեհաջող էր... Մարագում գլուզ իջեցրեց պարկը և շիտակաչք նայեց... Ահապին դարման էր... Կարկի էր ավելի սեղմել պարկը. խոլուր շտապեց. ո՞չ Գևոն կար, ո՞չ մարդ ու մուրդ, պարկը պինդ լցված պեպ է լիներ... բայց եղածով պեպ էր գոհանալ: Փառք, մի երեք օր կարկի է յուր գնալ: Երեք օր հետո մի բան...

«էլի կերթում», — մտածեց Հերոն և ձեռնոցով սկսեց թափ տալ վրա-պարկի: Սասնդուն թափ ավելեց և գլխի ընկավ, որ ձեռնոցի մեկը չկա: Խոլուց կողքբոլորը, ստուգեց գրպանները՝ չկար: Որտե՞ղ կլինի Գուցե պարկի՞ մեջ է. պարկը լցնելիս դարմանի հեռ... Եվ ափսոսաց, որ ձեռ-

նոցը մի երկու բուն դարձանի տեղ իզուր կորցրել է: Որոշեց պարկը գա-
տարկել, միևնույնն է, գարմանը օրերի պետք է բաժանել:

Չեանոցը պարկում էլ չկար: Իսկ ո՞ւր կլինի: Կորե՞լ է: Գնալիս կար,
կալում, լավ հիշում է՝ գույգը միասին գրեց մի կողմ, ետ դալիս... Հե-
րոն երկմտեց, ուզեց տեղնուտեղը հիշել, բայց լսեց կովի բառաչը և
շտապեց գոմ:

Այդ երկու Հերոն սկյամբիլ խաղալու շահաց... հավաքատեղին ձգում
էր, բայց ինքն իրեն համոզեց, թե սկյամբիլ խաղալու ժամանակն ար-
դեն տնցնում է. գարունն է: Ավելի լավ է պառկել, ծխել ու մտածել: Եվ,
սասնեց զդեստները հանելու, մինչև ուշ գիշեր թիկունքն ի վար մեկնվեց
մահճակալին ու ծխեց:

2

Հաջորդ օրը Հերոն մտավ ակումբ և առաջինը նկատեց պահակ
Գևոյին:

Եվ պահակի ձևերին՝ իր կորած ձևանոցը:

— Ը՛հր՛, — ուրախացավ Հերոն, — իմ թաթման գտա:

— Ես էլ իմ գարմանի գողին գտա, — հանդիստ պատասխանեց պա-
հակը:

Հերոն բերանբաց կանգնեց:

«Գարմանի շեղջի մոտ եմ թողի», — հուսկացավ:

Մայթաբել էր. թաթմանը պահակի ձևերին տեսնելիս՝ տեղնուտեղը
պետք է գլխի բնկներ... դե՞ս՝ իր մոտ մնացած թաթը ծրարեր... իսկ ին-
քը ի՞նչ արեց, տեսավ ու փոսպ տեր կանգնեց:

«Գոում», — ինքն իրեն սասց Հերոն և փորձեց պահակի խոսքը
սկանչի ետ գցել. նստեց ձեռնոցի թաթը ծածուկ, իր հաշվով՝ ծածուկ
գրեց տակը, նայեց պատուհանից դուրս և սասց.

— Անձրեք կամ դուռն է, կամ երգիկ:

— Քու թաթմա՞նն է, — պահակը մեկնեց ձեռնոցը:

Հերոն սուտուփոս մեկնվեց վերցնելու, բայց պահակը ձևանոցը ետ
բաշեց:

— Քու թաթմա՞նն է, — կրկնեց պահակը:

— Ախպեր, վալահ, իմ թաթմանն է: Տուր: Տուր ու զողորմիս ստա-
ցի քու հոր համար, Գեո, — խնդրեց Հերոն: — Ուստի՞ց գտար: — Հերոն
նորից սայթաքեց՝ «ուստից գտա՞ր», սխալվեց, ասաց և նոր գլխի բնկավ:
ախր, Գևոյի հարցապահումը հենց նրա համար էր, որ կամաց-կամաց
ձեռնոցի ճանապարհը բերեր-կանգնեցներ շեղջի մոտ, իսկ ինքը Գևոյին

«գիեց, որ տեղնուտեղը մատնացույց անի՝ շեղջի մոտից գտա: Ասի էլ,
մեկավոր չէ մարդը:

Իսկ Գևոն, կարծես, խնայեց.

— Ուր թողել էիր, էնտեղից գտա, — սասց:

Եվ Հերոն թեթևացած շունչ բաշեց:

— Զանքմ, — յայտերես խնդրեց Հերոն, — իմ թաթմանը տուր,
պրծի-էրթա:

— Զեմ տա: Մնա հիշատակ, — պատասխանեց պահակը և կեսուրբ-
կեկատակ ափեղացրեց, — ձեռքբաշ Հերոյից:

Հերոն սասեց... ձեռքբաշ... էս տարիքին լավ անուն վաստակեցիր,
Հերո... ձեռքբաշ... Գե, գնա մեռի... ձեռքբաշ... անօրին Գեո, բա Հե-
րոն... — Ես էլավ, որ թաթմանը խլի Գևոյի ձեռքից, թաթմանով մի հատ
սասցի վզակոթին ու թողնի-հեռանա, բայց շատ թեթևափ էր:

— Ասաված է վկա, — շնչաց, — Հերոն ձեռքբաշ չէ:

Հասավ ստուն և անմիջապես անկողին մտավ:

Կինը ինչպես ուզում է թող պահի անասուններին, Հերոն այլևս տե-
ր չէ: Ազում է՝ կեր ճարի — պահի, ուզում է գոմից դուրս վնճի և ով
կամենում է՝ թող տեր դանա, Հերոն այլևս տերը չէ, ուզում է... Իսկ
«վիլի հիշա, կինը թող լուր սա էն լակտարին, թող էն փուլ լակտար, որ
խոտաղավ անասնակեր ճարել ու մինչև էսօր գեո հուլսով է կերակրում,
բալոթից զա՛ տանի-վաճառի՝ վերջանան-գնա, Հերոն տերը չէ:

Բայց կինն ու կովը հանդիստ չլին տալիս, և հաջորդ օրը կեսօրին
երոն հասկացավ, որ իր արածը անխելչություն է:

«Ջանքմ, Գևոյի մեկ խոսքի համար պառկիմ ու մեռնի՞մ»:

3

Եվ էլավ գյուղամեջ — ի՞նչ կա, ի՞նչ չկա — գարունն է. հովիվ, նախ-
բորդ բեռերիս մասին մտածո՞ւմ են, թե չէ: Բայց շուրթեց ակումբը գնալ —
չտես կովի ծծած Գևոն երևի ձեռնոցի թաթը տնկած նստել է վառարանի
մոտ — թեթվեց գեպի գրասենյակ և հեռվից նկատեց, որ մի խումբ շա-
տերեր գրասենյակի դռանը կանգնած՝ խոսում-ծիծաղում են:

«Ինչի՞ կծիծաղին», — մտածեց Հերոն:

Բայց տղաների արամազրությունը դուր եկավ: Այդ վարորդ Անդ-
բաշը շատ խնամիղուն, հանաքի տղա է. ով կանգնեց մոտը, փոքր կբբ-
եի Հենց տղերքի... Անդրուշի մոտ պետք է գնալ Գնալ, մոտենակցել
լուսնիներ խոսք ու զրույցին և մի քիչ ծիծաղել: Հենց այդպես՝ ծիծաղել:

— Ձեռնքուշ Հերոն Եկալ,— քչփշաց Անդրուշը, և ծիծաղը նորից պրոթկաց:

— Միծաղէր, լաո,— բարևի փոխարեն ասաց Հերոն,— ում վրա կուզիք՝ ծիծաղէր... ուրախացե՛ք:— Եվ ձեռնոցի թաքը դրեց անթատակըն ու ծխախոտ հանեց:

— Քեռի Հերոն մեզ պես շահելների հերն է անիծել,— Անդրուշը ակնարկեց կաշվի ձեռնոցը:— Հըլա սուր, փորձեմ:

— Ա՛ո, լաո, էս մեկն էլ քեզ էղնի:

— Բու մյո՞ւսն ուր է, քեռի Հերոն,— խոսք բացեց Անդրուշը:

— Գեոյի մոտ է ու չի տա:

— Գեոն ի՞նչ մարդ է որ, ափսոս ձեռնոցը տվէլ ես:

— Իմ կամքով տվի, լաո, ես կորցրի, ինք գտավ ու չի տա:

— Դարմանի մեջ ասեղ կորցնես, Գեոն կգտնի: Որտեղի՞ց է գտել, քեռի Հերոն:

— Լաո, վաղրահ, գլուխ չեմ հանի: Գեոյի ասելով՝ կալ, դարմանի շեղջի մոտ է գտել: Ջրեր կաանին ու կրկրին դիս. իմ թաթման կալ, գարմանի շեղջի մոտ ի՞նչ գործ ունի, քամի՞ն քշեց-տարավ, ինչպե՞ս էղավ ինչի՞՝ զնաց հատավ կալ ու Գեոն գտնի ու շատ Անդրուշ, լաո, պատահի ու անսնիս պինք, իմ թաթման սու, բեր,— խնդրեց Հերոն:

— Հայ, հաա՛յ,— Անդրուշը դարձավ ընկերներին,— մարդիկ հատուկ վարչության նիստ են գումարել, քեռի Հերոն ձեռնոցի մասին է մտածում:

— Ի՞նչ վարչության նիստ:

— Կուտնտեսության վարչության նիստ:— Եվ Անդրուշը ձեռք ու գլխով ցույց տվեց դրասենյակը:— Հաա՛, մարդիկ տաքացել-կպել են իրար:

— Զի՞նչ կբաժանին, ի՞նչ կուզին իրարից:

— Հայ-հաա՛յ, բանից անտեղյակ մարդ... Տո, քո հարցն են քննում, քեռի Հերոն, դու չգիտե՞ս:

— Զիմ հա՞րց:

— Այո, քո հարցը: Դարմանի հարցը: Գեոն...— Անդրուշը միջոն-կյալ հայհոյեց Գեոյին,— Գեոն քո ձեռնոցի թաքը տարել-դրել է նախադահի սեղանին: Հիմա էլ վարչության նիստ է, ու մարդիկ տաքացել-կպել են իրար:

— Օհոոո՛, զրնգ ու զըհուլի ձեն է,— գլուխկախ շշնջաց Հերոն, իր հաշվով մտածեց:— Գընգ ու զըհուլ է, ու ես՝ անուր:

— Ա՛յ մարդ, անորենք բան են անում. հարցը քննում են և շե՞ն բարեհաճում մարդուն տեղյակ պահել, մասնակից դարձնել: Իրավունք

չունեն,— կրթութ բողոքեց Անդրուշը:— Ես կբողոքեմ: Քեռի Հերոն, շատ մի մտածիր, անսնենք ինչ են որոշում, էն ժամանակ... տղերք, բողոքելու ենք,— կոչ արեց վարորդ Անդրուշը, և բուրբ համաձայնեցին:

Հերոն կանգնել էր գլխահակ: Մխախտը արդեն մասներն էր այրում, իսկ նա ուշքի չէր: Հետո զցեց ծխախոտը, ձեռնոցով շփեց ձեռքը և մտաճալոր սկսեց խաղալ ձեռնոցի հետ: Մինչև անցյալ տարի Հերոն երբեք ձեռնոց չէր ունեցել. ս՛լ բրդե, ս՛լ կաշվե, և չէր մտածել այդ մասին, բայց նախորդ գարնանը նվիրեցին, գյուղի թիկունքի սարում երիտասարդ մի երկրաբան կաշվե նոր ձեռնոցներ նվիրեց, և Հերոն սիրով կրում էր ու միշտ ջերմությամբ հիշում նրան: Իսկ հիմա մտքում մեղմ կշտամբեց երկրաբանին. «Լաո՛, էս անտեր թաթմանն ինչի՞՝ կոցրիր իմ փողպատ»:

— Դուք սպասեք,— ասաց վարորդ Անդրուշը.— ես գնում սկանչ գնեմ. հըլա անսնենք ի՞նչ են խոսում:

Անդրուշը գնաց, քիչ հետ վերադարձավ. հայտնեց, թե Միտակ քեռին է խոսողը: Միտակը՝ Հերոյի համերկրացին, էրպի Հերոյի համադրուցին:

— Միտակի ասածն ի՞նչ է,— հետաքրքրվեց Հերոն:

— Ասում էր՝ ամոթ չէ՞...

— Ամոթ քեզ,— չհամբերեց Հերոն և ձեռք խոսքի հետ ուղղեց գեպի դրասենյակ՝ համերկրացի Միտակին:— Ամոթ քեզ,— կրկնեց Հերոն.— Մարտիս ասո՞րն է իմ թիկունքին, ու ես չեմ բարձրանա իմ ժողոված խոտն ու տերե բերի ու կերվում կոլիտոյի կա՞լ: Հա՛... Հա՛, Միտակ,— արցապնդեց Հերոն:— Մյուսները շահել են ու չեն տեսն ու չգիտեն, գո՛ւ ինչի քու խիղճ կծախիս:

Ապա նա դարձավ տղերքին, պատմեց, թե ինչպես ելնում էին Մարտիս սար — այսօրվա պես հիշում է — սուն-անտվի բարձրանում էին սար, կուտակում անասնակերը: Ում ինչքան պետք էր՝ կուտակում էր և անկուտեղը թողած — ամռանն ու աշնանը՝ տեղափոխելը դժվար էր — էլնում դյուղ և սպասում ձմռանը: Ձմռանը սահնակներով — սալի մեծավան սահնակներ էին, տակը՝ լայն դահուկներ — այդ սահնակներով երում էին Մարտիսակ, բարձում խոտն ու տերեր և բանց փոթորիկ իջնում գյուղ:

— Մտահա՞ն ես արե, անասաված:— Հերոն խոսքը նորից ուղղեց գեպի դրասենյակ՝ համերկրացի Միտակին և վարորդ Անդրուշին խընդրեց:— Տես, էլ ի՞նչ կխոսա:

Անդրուշը գնաց, եկավ, թե՛ հիմա կուտակված կերպուցյան քարտուրսը վտախյանն է խոսում: Ասում է, որ Հերոն խախտել է հասարակա-

կան համակեցութեան կանոնները, որ վարկաբեկում է մեր հասարակութեանը:

— Դառնե՛-ճառնե՛, — Հերոն խոսքն ուղղեց Վասիլյանին, — մեզ լեզվին օսկոր չիս. հանգիստ կպտտի, ճառնե՛... Օրն էն օրն էր, որ քու հեր, մեշոկ թևի տակ, կիանդներ իմ դառն կտո, — և դարձավ տղաներին, — դրա հեր, հոգեր լուր շտանին, դրա հեր թամբալ մարդ էր: Անհատ ծամանակ, դուք փոքր եք, շեք հիշի, անհատ ծամանակ դրա հոր արտերից երկուսը խողան էր. մեկին երկուս՝ մեզ մոլախոտերին կորած ու ինք, մեշոկ թևի տակ, խալխի դուռ... իմ դառն, — շեշտեց Հերոն: — Ու էդ հոր տղան կտոր քարոզ կկարգա Հերոյի գլխին... ճառնե՛-ճառնե՛, — դեմքը գրասենյակին արած կանչեց Հերոն, որ Վասիլյանը լսի, — քու իրազմունքն է:

— Շատ հոգ մի արա, քեռի Հերո, — նորից հուսադրեց վարորդ Անդրուշը, — մենք քեզ կպաշտպանենք: Տեսնենք հըլա ինչպես կվերջանա: — Սվ նորից դնաց լուր բերելու:

Գնաց և վերադարձին հեռվից ձևորերով ու դիմախաղով հասկացրեց, որ դորձերը լավ են: Վերջին խոսքը, հասկանալի է, նախագահին և պատկանում, իսկ կոյտնետեսության վարչության նախագահ Գալթյանը պաշտպանում է:

— Ասում է՝ մեծ մարդ է, ոչինչ, արել է, արել, երեի ստիպված է եղել: Ասում է՝ եթե քեռի Հերոն էգբան նեղն է, պետք է օգնություն կազմակերպել: էդ մասին պետք է մտածել: Մեր պարտքն է:

— Օղորմի օր հոր: — Հերոն հանգիստ շունչ քաշեց և սիրտն ուղեց տղերքի ֆիլարով ծխախոտից ծխել: Ափք շնորհակալությունք դրեց աչքերին՝ առավ, շուտամուտ ավեց ֆիլարով ծխախոտը, գնահատեց. ասաց, որ աշխարհում լավ բան շատ կա: — Լավ մարդ էլ շատ կա, — ավելացրեց Հերոն: — Գալթյանի հեր, գլխք լավ կհիշիք, բարի մարդ էր: Մտածող ու բարի ու կամեցող: Հազար օղորմի: Լավ մարդ էր ու լավ ժառանգ թողեց: Արուն ջուր չի դառնա, լատ:

Հերոն համուշքով ծխում էր և փառավորված ամսոճրացնում գլուխը: Ապա օրհնեց Անդրուշին և նորից խնդրեց, որ դնա, նոր լուր բերի:

Այս անգամ վարորդ Անդրուշը վերադարձավ հերտու:

— Էդ Միսակի ձևոքից պրծում չկա, ա՛յ մարդ, կանգնել է, թե... Հերոն չհամբերեց, որ խոսքն ավարտի:

— Հըմ, թողեք գիս, — դիմացը կանգնած աղերքին հրեց մի կողմ, — թողեք գիս, — և հայհոյելով քշեց գրասենյակի վրա:

Միջանցքի դուռը բաց էր, հայհոյելով մտավ, թափով բացեց գրասենյակի դուռը և... շփոթված կանգնեց շեմին:

Գրասենյակում ոչ ոք չկար:

— Յա՛, — դարմացած ձգեց Հերոն, — էսպես խաբե՛լ կղններ, որ խարեցին գիս: — Սվ լսեց տղերքի քրքիչը:

— Հա՛-հա՛-հա՛, — ձայնակցեց Հերոն և որոշեց դառնալ՝ տղերքի հետ մի լա՛վ ծիծաղել, բայց մտավ դատարկ գրասենյակը:

— Հա՛-հա՛-հա՛, — ծիծաղեց Հերոն, — Անդրուշ, աստված քեզ կվիկի շնորհք տա... Հա՛-հա՛-հա՛... աստված քեզ ուրախութեան տա, լատ... Հա՛-հա՛-հա՛... — Հերոն քայլում էր դատարկ գրասենյակում, որհնում Անդրուշին ու ծիծաղում: — Հա՛-հա՛-հա՛... էրբրից հետո էսպես ծիծաղած չկամ, լատ... հա՛-հա՛-հա՛...:

Հետո մեկին լրջացավ, ափով սրբեց դեմք ու շուրթերի ժպիտը և գլուխիսխա ասաց.

— Էրվամ դեպ ձոր. քիչ մի խշվաշ-մշվաշ հալարիմ-բերիմ... Երբիչ ճար չկա:

ԱՂՈՐԻԸ

1

Կլար քանհինգ տարի խախին բնակվում էր ուսրին թառած այդ փոքրիկ գյուղում, բայց տնամերձ-հողամասը երբեք այնքան ցորեն չէր աճել, որքան այդ տարի:

Պատերազմի հաղթական տարին էր:

Հա՛, տնամերձի բերքը առատ էր և կոյտնետեսությանից էր սպասվում կարգին բերք:

Փառք, դարնան հետ և՛ փայտալած հողթանակը եկավ, և՛ առատ ու բարի անձրև, կալուսեթի ժամանակ նույնիսկ այդ գյուղի, շրջակա գյուղերի, բուլտուն քարախեղդ լեռների համար անձրևը անպատեհ չէ, ժամանակին առատ անձրև եկավ, փառք տարվա ափսոսք, որ Ձուկն էր, ճիշտ ժամանակին հալեին երեք անգամ ուսոցեց իր արտը և, բացառիկ հաջողակ տարի էր, ոչ մի հատիկ կարկուտ չընկավ արտ: ու գյուղի գլխին, և հալեին առոք-փառք հնձեց ու կալսեց, շուր ու փառատով ծրարեց թեղը, և երկու ցերեկ ու դիշեր մեծ ու փոքրով պահակ կանգնեցին, որ հալեիր շփոթեց թեղը, անասունները վրա չթշեն, քամին շտանի, մի շաբաթ հալեին գիշերեց տաք թեղի մոտ և, ահա, անցած գիշեր քամհար մեթե-նայի հերթը հասավ...

Իսկ արևածագին խալեն պանծացավ. ցորենի այգուխի առատ շեղջ մեկ էլ էրզրում էր ունեցել. գաղթից շորս տարի առաջ:

Ամբարը արդեն պատրաստ էր. վերանորոգված, մաքուր, հիմա կկրի՝ կլցնի ամբարը, բերանը կծեփի ու կզնա կոտնտեսութեան կալ... Ամբարը բերնե-բերան կլցվի, հաստատ ու հաստատ է — խալեն աշքալափ ունի — դեռ մի երկու կոտ էլ կավելանա:

«Կրիմ՝ լցնիմ մեջ ամբարն ու էրթամ գործի»:

Բայց չէր շտապում. ծխում էր ու պտտվում շեղջի շուրջը: Արևը — ամռան վերջն էր և օտավտափ մեջ աշնան շունչ կար — արևը աշնպես փափուկ էր ու ջերմ, ինչպես աղորիքի շուրթերից սորսորացող ալյուրը: Խալեն՝ տարիքը գելված տրեխի պես ոտքի տակ գցած — յոթնամասունն անց էր, բայց պինդ թևաթիկունքով — թավ հոնք ու ընչացքը մղեղոտ, փափախի տակից դուրս պրծած մաղբը քրտինքով ու մղեղով շաղված թաղիք, դեմք ու պարանոցի կնճիռներին արտնքում մղեղ, ծոցը մղեղ, արևխների մեջ դարման ու ցորեն, հաճույքով ծխում էր ու պտտվում ցորենի կոնաձև կուտակի շուրջը, և շեղջը ծխածանի դուչնեքով փողփողում էր մղեղոտ թարթիչների դիմաց:

«Քանց արևով անձրև» — Զերմ մի ալիք կուրծքն ի վեր սահեց դեպի ճակատը, և նա տաք գլխապտույտ ունեցավ:

Կինը ներս ու դուրս էր անում և սոճեն անդամ աշք էր դիպցնում ցորենին: Աղջիկն ու հարսը... Հարսը... — Հե՛յ գիդի, լինե՞ր ու որդիններից մեկը, կովի դաշտում կորած որդիներից մեկը... մեկը, գոնե Սարհատը, որ ջահել կնոջն ու մատղաշներին թողած կռիվ գնաց ու չկա, լինե՞ր ու վերագոռնար... Մյուս երկու որդիները գոնե պսակված չէին, լավ է թե վա՛ս՝ գոնե պսակված չէին, ջահել կին ու երեխաներ չթողեցին անտեր... Խալեն թե բախտ սւնի. թե կորած որդիներից մեկն ու մեկը պիտի հայտնվի, այդ մեկը թող լինի Սարհատը: — «Մեղա, տղեք», — Խալեն ներողութուն խնդրեց մյուս որդիներից... Սարհատը գա, Խալեն անարատ ու արդար այս ցորենից տաք հաց կբաժանի գյուղով մեկ, գինի կբերի, ուրախութուն կանի, այս արդար ու անարատ ցորենից...

Խալեն կանգ տվեց, նայեց շեղջին ու մտածեց.

«Է՛ն շեղջը... երկինքն էս արդար ու բոլ ցորեն մխիթարանք է ուղարկե՛ս»:

Կինը ներս ու դուրս էր անում, հարսն ու աղջիկը ծխախոտ հավաքելու էին գնացել, դպրոցահասակ երեխաներն ու թոռները՝ նույնպես, մանրիկ թոռներ թովում էին կտուրի վրա՝ նրանց խաղ ու ձայնի մեջ ցորենի խնդոթյունը կար. ցնծալի աղմկում էին, բայց շեղջին մոտիկ չէին գալիս — պապը այգուխ էր պատվիրել — աջ ու ձախ քար էին

չորտում կշկշան հավերին. պապը այգուխ էր պատվիրել՝ մինչև ցորենը կրի-լլցնի ամբար, ոչ ճիժ ու պծի ուսք մանի կալը, ոչ հավ ու ճիժ:

«Ուշ է՝ կրիմ-լլցնիմ մեջ ամբարն ու էրթամ գործի»:

Խալեն հա՛ շտապեցնում էր իրեն ու հա՛ պտտվում շեղջի բուրբ. ցորենի կուտակի բաժանվել չէր կարող: Այսպիսի լի ու բոլ շեղջը...

Հա՛, ցորենի այգուխի շեղջ մեկ էլ էրզրում է ունեցել...

Ողջ դիշեր դարմանը քամուն ավեց — քամհար գոյություն շունք — նովունը երկու գիշեր թեղը հովին տվեց, դարմանն ու ցորենը զատեց իրարից, իսկ սառնալույան ցորենի շեղջը ծանր ու մեծ նստած էր արևի տակ: Փողփողուն շեղջը, արևածագն ու կանչը մեկ եղան՝

— Եկա՛ն, — ընկավ Խալեի ականջը:

Եվ Խալեն փոթորիվեց.

— Զարգված հատիկ մի չեմ տա, — պատասխան տվեց կանչին, մոլեգնած մտավ մարազը. թաքսոցից վերցրեց «չախմախլի» հրացանը, պատրույզը, հրահան քարն ու պողպատի կտորը և ելավ սար և դիրք բռնեց ճամփեզրին:

— Զարգած հատիկ մի չեմ տա: — Որոշումը հաստատ էր. հարկահանները յոթը կլինեն, թե քառասուն, թուր ու թվանքով կլինեն, թե թիկնապահ սակյարներով, միևնույն է, Խալեն ջարգված մեկ ցորենահատիկ չի տա, մի մաղ հավկուտ չի տա: Որոշված է: Հարկահանները ցորենի շեղջին կարող են մոտենալ միայն... միայն Խալեի գիակի վրայով: Այգուխս:

Խալեն աշքն ի ճամփին, ոլոր-մոլոր կածանը Մշո կողմից էր ելվերում, աշքը ոլորանին լցրեց հրացանը, հրահանով կրակ արեց-կայցրեց պատրույզը ու սպասեց:

— Զեր կրոն... — հայհոյեց ու հայացքով խուլարկեց ոլորանը, — Ար անօրեն կրոն... — հայհոյեց ու սպասեց. բռանցքը խփեց քարին ու սպասեց, քարը զարկեց քարին ու սպասեց... Իսկ հարկահանները ուշանում էին... Արևածագից մինչև կեսօր — արևը կախվեց Սև սարի վրա, այրեց թիկունքը — մինչև կեսօր հայհոյեց ու սպասեց, հետո մաքրով անցավ, թե անօրենները ճամփեն թողած ճերպերով են պյուղ մտել, որ հանկարծակի բերեն: Եվ խայթված վեր թռավ: Հեռովից որոնեց շեղջը... Յորենի կուտակը, կարծես, տեղում էր... Հա՛, ցորենը տեղում էր շրջապատված գերդաստանի մեծ ու փոքրով՝ հանկարծակի անհայտացած Խալեին էին սպասում... Իսկ ո՞ր են հարկահանները... Աղմուկ-աղաղակ, իրարանցում չկար, դպրի կանչ չկար, պյուղի գելխեղդոնները չէին զարկվում,

գլուցը խաղաղ ծխում էր... Որտե՞ղ են հարկահանները... Ախր, ինքը շատ պարզ լսեց՝ եկան...

Այդպես էլ, մինչ էսօր, հալելի համար մութ մնաց, թե դա ինչ կանչ էր...



«Ուշ է՝ կրիմ-լցնիմ մեջ ամբար ու էրթամ գործի»:

Քայց ծխում էր ու պտույտ գալիս ցորենի կոնածակ կուտուկի շուրջը: Հայտնի դիմաց արևով անձրևն էր՝ ծիածանի գույներով օծուն, շեղ-ջից հաճելի դու էր ծլլում, և հալելի կողը տաքացել էր, հալեն ուրուշակի զգում էր. ցորենակողմի այտին, ուսին, կողերին դուրալի մի տաքու-թյուն էր պլլել:

— Քշա-քշա:— Փոռնիկներից մեկը փորձում էր պապի ուշագրու-թյունը դրավել, բայց հալեն չէր թեքվում, ոչ մի կողմ չէր նայում. հան-գարտ ու համաշափ պտույտում էր աշխարհի առանցքի շուրջը:

— Պապի,— թող անվասան մտանցում,— սլապ... գեղի մեջ խաղող են բերել— Սվ սպասեց, որ սլապը նայի:— Գեղի մեջ խաղող են բերել, սլապ:— Խնդրածայն կրկնեց սղան:

— Խաղող... Խաղողն ի՞նչ է:

— Խաղող:— Մոթոշեց տղան:— Յորենով՝ երկու ու մեկ:

Խալեն կանգ տվեց և վաղ, ինչպես թիկունքից հայտնված հավին են քշա անում, կարուկ թեքվեց թոռան կողմը՝

— Քոի կտան առ ու արի:— Չէ, իրոք՝ ուշ է, ցորենն ամբարել է պետր:— Գե՛ շատ... Խաղող,— հեղեց հալեն,— աշխարհքի շենն ու ավել:— որս վրա է,— ձեռք մեկնեց ցորենին:— Խաղող... Կտան առ ու արի:

Հետո հալին կրում էր ցորենը, կրում ու հաշվում էր՝ ամեն կտտի հետ մաղի մեջ մի քար էր ավելացնում, ամբարի շուրթին ի վար խշշա-ցող ամեն մի կտտ ցորենի հետ հալեն մաղթում էր. «Առ ու ուրախու-թյուն տուր»,— բարձրածայն էր ասում, որ ամբարը լսի, իսկ երեսու-ները բուրբուն ու խելոք նստել էին ցորենին մոտիկ և հատ-հատ զցում էին բերանները, հատ-հատ՝ ինչպես խաղողի ողկույզից պոկած հա-տիկները:

Խալեն կրեց՝ լցրեց ամբարը, հաշվեց և ազսթածայն մաղթեց ու լցրեց ամբարը և երբ վերջացնելու վրա էր, լսեց բրիզագիտի կանչը. «հալե՛ն»,— կուտանաստիճանի կալից էր կանչում:

— Էդա՛, Էդա՛:— Ամբարի գլխից հալեն սեանում էր՝ կալում դար-

մանն են վրա տալիս, իսկ ինքը ուշացել է: Վերջին կտտը բուռ-բուռ լցրեց, կարելի էր նաև ավելի, բայց բաշխեց թոռներին:

Սրբխաները խառնվեցին իրար:

— Հատիկ մի ցորեն շմուս գետին:— Խիստ պտուղիկեց խալեն:— Բիկ մի հող խառնե՛ր... Ճանկ մի-երկու էլ հավի կտտ խառնե՛ր ու տա-լի՛ր ձեզ համար խաղող առե՛ր:

— Խալե՛ն,— բրիզագիտը կանչում էր, հա կանչում:

— Պրծա՛, Էդա՛...

Խալեն ամբարի բերանը շուրջ ու փախստով ծրարեց, բերնկալ ուղ-բարբ վրա բեյեց, ափալ-թափալ ցելի սաքբեց, ծեփեց ամբարի բերա-լը. հետո, շտապ ուշանում էր, սիրան ուղեց նստել լիքը ամբարին ու ձիվը:

Գլուխը տաք պտույտում էր: Մի շարաթ, գիշերները, թիկն պահա-կալյուն էր արել — աչք էր կայցրել ու բացել, սեցած ողջ գիշեր՝ քամ-արի պուր ձեռքին, ահա մի ամբար ցորեն կուտ-կուտ կրեց, բայց հոգ-համուլթյուն չէր զգում: Չէ, դադարալից չէր պլստպտույտը. երկինքը կապույտ սղարթ էր, և արեք, որ արդեն կարվել էր լեռներից, փափուկ ու տաք այցար էր մազում խալելի գլխին:

2

«Հարսնուկ բորիկ... հարսնուկ բորիկ ու շիփախ:— Եթե ոչ մեկին ոչ մի մազ չգնի, հարսին, էրաքը ծուռ մնացած հարսին հալեն ուսից պոխ հագցնելու է:— Ազնոն շիփախ, նախշուն բորիկ ու շիփախ,— Խալեն իր հաշիվների հետ էր: Սղանք ձեռքին, մինչև ծնկները դարձանի մեջ խրված, աշխատում էր ու հաշիվ-մաշիվ անում: Շուտով կուտանու-տալիցներ բերք է բաշխելու և, որքան հալելի ակունքն ընկել է՝ աշխո-րին շարս կիրադրամ... Այսպես շեն կուտանաստիճաններ կրեք չի եղև՝ շարս կիրադրամ... Գերգաստանով ունեն... կունենան... որբա՛ն աշխար... Ես փորձում էր մինչև վերջ իր աշխարի ու հաստնելիք բերքի հաշիվը տնել, բայց ոչինչ չէր ստացվում: Իսկ որ ահագին ցորեն ու գարի է ստա-նալու՝ հաստատ է ու հաստատ: Երկուտուկիս կտտ հաշվապահի հորը պարտք է՝ կտա, ձմաան աղունը կառանձնացնի, մնացածը կտանի շու-կալ իսկ ամբարը... Չէ՛, ամբարին ձեռք չի տա, մինչև գարուն ամբարի բերանը չի բացի. կուտանաստիճանից սպասվելիքը բավ է և՛ աղունի համար, և՛ այլևայլ կարիքներին:— Ազնոն բորիկ ու շիփախ:— Ազնոն հաստած աղջիկ է. Ազնոյին նմանապես պետք է կարգին հագցնել, ինչ հարսի համար գնեց, նույնը՝ աղջկան:— Մուրդիկ բորիկ, Քնոն բորիկ

ու շիփուխ, — դպրոց են դնում, ամսք է, — նախշուն բորիկ, Սմբոն բո-
րիկ, Աբեթնակ... Չէ, Աբեթնակը դեռ մատմիս երեխա է, դպրոց էլ չի
գնում... Պատիկ թոռների համար խալեն սոլ չի առնի, տրեխ կկարի,
պատիկ թոռներին միայն շոր՝ կապույտ գեղեկալից, գիմացկուն, կեղ-
տակարուս:

Նվ մղկղով, դարմանով, կալի խուռտ տվող բույրով ու արևով պա-
րուրված խալեն հանդարտ ու համաշափ դարման էր վրա տալիս — արե-
վի շղերից գեղին ու փայլվուն կտոր էր գործում — դեռ արևածագից
թերթկաբունքներն ի կախ ծիածանը փողփողում էր հալացքի դիմաց:

Երբեմն բրիգադիրի վերվերի ձայնն էր անցնում ափանջի մոտով,
հունձնարարություններ էր տալիս կարվորներին, մի երկու անգամ էլ
խալինն մոտեցալ՝ գովեց-խրախուսեց, երբեմն աչքը դիպչում էր կալեզ-
լի խուժքը դործավորներին, սխլոսի խրամատ էին փորում և բարձրախո-
տում: — Խալեն տեսնում էր, բայց չէր նկատում, լսում էր ու չէր հաս-
կանում, իր գործ ու մտքերի հետ էր:

«Իմ խղճուկ պառավին նմանապես փոթ մի պեսք է: — Կնոջ հա-
մար, է՛, երբվանից՝ սչ շոր, ոչ սուր Պատերազմից առաջ, երբ Սարհատ
սրբու հետ գնացին բազար հարսին պատկաշոր, նշանի մատանի ու զգեստ
վնևու, այն ժամանակ կնոջը նույնպես շոր ու մոր առավ: Եզ էր ու էզ...
Նվ միտք բերողն ու նախածեանողը սրգին էր, Սարհատն էր... Լիներ ու
այս առատ աշնանը հայտնվեր... Կորած աղբերից մեկն ու մեկը երևար...
Ա՛յ, այդ առիթով արժեր ամբարի բերանը բացել... Հա՛, գարուն շեկած,
խալեն մեկ ու միայն այդ առիթով կրացի ամբարի բերանը, դահու ու
գունձայով կրացի, ինչպես նպատակով պա՛ւած յոթը տարվա գինու կա-
րսոն Լև բացում... Հրաշք լիներ ու հայտնվեր սրգիններից մեկն ու մե-
կը — Անօրեններ զիմ տղեր խլեցին — Խալեն հայհույց շխալերին —
զիմ սալան տղեր խլեցին ու երկինքն էս շեղջ միխիթարանք ուղարկեց: —
Նրա աչքերի առջև էլի ցորենի կուտակն էր: Կրել էր՝ ամբարել, բայց
հալացքի դիմաց էլի շեղջն էր ու կար: — Էս արգար շեղջ միխիթարանք
է: — Բայց այդ մտքի վրա այս անգամ մեղավոր զգաց իրեն. սրգիններ
է կարբել և հացո՞վ պեսք է ամոքվի, է՛, եսիմ սրտեղ շաղ եկած ար-
լան փոխարեն սրպես սփոփանք մի կուտակ ցորեն՝. մեղա, տղեք, մե-
ղա, ի տեղ սիրով ու բարությունամբ լի շահել ու ետանդուն սրգինների որ-
պես սրտի՛նովանք տաք հա՞ց, մեղա, տղեք, մեղա: Յիհնված — սառած
արլան ամոքիչը դալար երակների մեջ բոցբոցող արլունն է... Սարհատ
սրբու տեղը կանաչ է. Սարհատը ժառանգ թողեց... Ուր է թե, միջև կոփ-
վը, մյուս երկու սրգինները նմանապես կարողված լինեին... Խալեն գիշեր
կաշխատեր, ցերեկ կաշխատեր, եղի փոխարեն լուծ կքաշեր, քար կա-

դար, հող կմաղեր, երկնքից աղոթք ու աղաչանքով, անձք ու հայհու-
յանքով շուր կբերեր, Խալեն... Խալեն ձեռնքաշություն կաներ և կպա-
նը իր ժառանգների ժառանգներին, իր արլան արլունը... Թե չէ՝ մարդ
այլեր կորցնի ու հացո՞վ միխիթարվի: Բայց արշալույսի հետ առն կշտին
նոթերը հավաք բազմած ծիածանը՝ ցորենի շեղջը Խալեի համար մնում
էր: Կար... Ու թե դա միխիթարություն չէ, այդքան ցորեն երկինքը որպես
նովություն չէ ուղարկել խալեին, ապա՝ որպես ի՛նչ... Այս լեռնային քա-
րեմուր գյուղում, ուր քսանհինգ տարի ապրում է Խալեն, այսպիսի առա-
տություն չի եղել: Պատահեց... Եղավ ու հենց այս նշանավոր տարվա
հետ: Հավատարու բան չէ: — Տարվա հետ՝ համ հաղթություն, փառք,
համ հաղթություն, համ խաղաղություն, համ առատություն... Էղնելո՞ւ
բան է... Էս շեղջ թե միխիթարանք չէ... Ու միխիթարանք չէ, — պնդեց
Խալեն, — ուրեմն... ուրեմն փորձանք մի կա... Հա՛, երկու երանի հետ
իրար խալեին չի հանդիպի ու չի հանդիպի, ջանքմ, փորձանք մի կա —
Ատուրված թե մի բան տվել է Խալեին, մեկ ուրիշ բան է խլել, երբ Խա-
լեն սխալվել է ու ծիծաղել, նույն օրը լալու պեսք է ունեցել, թե առա-
ժատյան է ծիծաղել, իրեկուն շեկած լացն է վրա տվել, թե իրեկունն է
ծիծաղել՝ առավոտյան լացել է: Միշտ ու միշտ էղպես, Խալեի բախտը
ա մի կողմի վրա է պատվել, միշտ՝ մի կողմի վրա, ինչպես աղորի-
րը: Թե աղորիքն իր պատույտի ուղղությունը փոխեց, կփոխվի նաև Խա-
լեի ճակատադիրը: — Աղորիք մեկ կողմի վրա կպատվի, չսիրմ... Ենդ
մի ցորեն ու անփորձանք վայելո՞ւմ... Չէ՛, փորձանք մի կա:

Խալեն եղանը խրեց դարմանի մեջ, դադրած հենվեց եղանին ու նա-
լից շարքբոլորը: Կալեզրին սխլոսի խրամատ պատրաստողները գլխանց
խոտում էին, աղմուկ-աղաղակ էր և, մեկ էլ, Խալեի ափանջը ընկավ, —
Նեղե՛ղ...

— Նեղե՛ղ... — Խալեն ցնցվեց:

Նվ չիմացավ, թե ինչպես հասավ գործավորների մոտ, ո՞ւմ ձեռքից
խլեց բահը, ո՞ւմ ձեռքից քլունգը խլեց, ո՞ւմ հրեց, որ քլունգը ձեռքից
բաց չէր թողնում, ո՞ւմ հայհույց, որ ատամները բաց հանում էր... Նվ
չիմացավ ինչպես հասավ ամբարի մոտ:

Հայրենե՛ն... Նեղեղ է ու կատաղի հեղեղ... Սարից պոկված գյուղի
վրա քշած այգպիսի ամենհի սելավ Խալեն չի տեսել: Որքան ամղահա է
այդ անիծվածը, որ ճոթ տալով, գյուղի առու ու փողոցներով բաշխվե-
լով, բաշխվելով այսքանը բաժին է հասել Խալեին, և բշում է ուղիղ ամ-

բարի վրա, հենց՝ ամբարի... Խաչի հայացքի դիմաց պզտոր ու կատա-
ղած ալիքները զարկվում էին ամբարին, գալարվում ու զարկվում էին
ամբարի պատերին: Եթե շրուանտ, եթե չգողարի՝ ամբարի պատը չի
դիմանա:

— Հատիկ մի ցորեն չես տանի:— Հայհոյեց Խաչեն:— Խաչեն
կտանիս ու հատիկ մի չես տանի:— Եվ քունգը ձեռքին նեղվեց հեղեղի
մեջ ու զգաց, որ սխալ արեց. բա՛հ ու քունգով այդ հրեշի հունը փոխել
չի լինի: «Քու ուշք քու գլուխ պահե, Խաչ, — մտքում խիստ զգուշացրեց
իրեն, — և հուշապի գլուխը հարկ է քարերով շանջխիս»:

Եվ կից պատաշարից քարեր կրեց ու զարկեց հեղեղի գլխին, կրճե-
տոցով հայհոյեց ու քարերը թափով շարտեց դեպի ամբարը թռչող ալիք-
ները, — հատիկ մի չես տանի, — կրեց ու զարկեց, բայց տագնապով,
կովով ու վճռականությամբ բռնկված աչքերի դիմաց քարերը կուլ էին
գնում, հեղեղը քանց տաշեղ քշում էր շարտած քարերը և ավելի կատա-
ղի հարձակվում:

— Քու ուշք քու գլուխ պահե, Խաչ, — ձայնարկու և ավելի խիստ
զգուշացրեց իրեն, — քու բերած քարերն առվակ մի շուր չեն կալի, էս
անիծվածը հուշապ է:

Եվ պատաշարից ընտրեց մեծ քարերը: Մեծ, որքան կարելի է՝ մեծ...
Խաչեն փափախը շարտեց մի կողմ, այծենին հանեց-շարտեց ու զրկվեց
մեծ մի քարի: Որձաքար էր ու խոշոր, բայց հենց դա էր պետք, հենց
զրանով Խաչեն պետք է շնջխի վիշապի գլուխը, որձաքարով... դժվարը
գնանից կարելն է, — յա՛, տեր:— Զէ, Խաչի թևոթիկունքի ուժը քամին
դեռ չի բաշել, որ հեղեղը ամբարը քշի... Երկտակված, կուրծք ու ծրնկ-
ներով հասցրեց քարը, բայց շարտել չէր կարող, հարկ էր ճեղքել հեղե-
ղը... Օհո՛՛՛հո՛՛՛հո՛՛՛հո՛՛՛... ծունկն ի հար է... Մեկ է՝ մի հատիկ չի տանի:

Քարը թիկունք արած հենվեց ամբարին, կուրծքը՝ մուկեղին ալիք-
ներին դիմադիր:

— Դե գարկ:— Խաչեն փնչաց հայացքի դիմաց փրփրած ալիքնե-
րին: Պետք են միայն այդպիսի քարեր, միայն այդպիսի խոշոր որձա-
քարեր... Ահա:— Յա, տեր:— Ուժ տուր, Խաչ, քո թև ու թիկունքի զո-
րության անողը եկել է, եղած-չեղածը թև հենց էսօր, հենց հիմա ծախ-
սես ու սպասվես, արժի. ծախսելու ժամը հասել է... Ահա:— Յա, տեր:—
Փորձանքի ժամ է, վերջին շունչ տալու կամ շունչ փրկելու ժամ է... Օհո՛՛՛-
հո՛՛՛հո՛՛՛հո՛՛՛... սրտկանքու, կարվելու միտք չունի՝ ծնկահար էր ու ծնկա-
հար էլ կա... Փութալ է պետք ու մեծ քարեր... այդպիսի խոշոր քարեր, —
յա, տեր:— Ինչ աղիքի ուղարում էլ ստանա՛՛ գրկիր. մեռնել-ապրելու ժամ
է, ծունկ ծալիր ու վերցրու... Այդպես... թև աղիք պետք է կտրվի, իզուր

անկ չէ. հրեշի գլուխ ևս շախչախում, — յա, տեր:— Ու թև պատահե՛
ու աղի կտրվի, միևնույն է, Խաչեն շարունակելու է կոխը՝ քարի փոխա-
րեն ինքը իրեն քաշ-քաշ կտանի, կնեղքի սելավը, ի տեղ որձաքարի Խա-
չեն ինքը թիկունքը կտա ամբարի պատին, կուրծքը՝ ալիքներին:— Յա,
տեր...

Եվ պատահած խոշոր քարի առջև ծունկ ծալեց, ուժը պատում էր
թև չէ՛ կուրծքը ալից և երկտակված տարավ՝ դեմ արեց ամբարի պա-
տին:

— Դե գարկ, — Խաչի հայացքի դիմաց հեղեղը փշրվում էր ուսըն-
կից ու պինդ կանգնեցրած որձաքարերի կրծքին, — դե գարկ, — հեղեղի
գլուխը արդեն փշրվել էր. հորձանքը փրփրած գալարվում էր ամբարի
պատի տակ և քաշվում դեպի փողոցը: Հիմա արդեն ստիպված է օգնել
այդ նպովային: Որտե՛՛ղ է քունգը... Ո՛ր գցեց բահը... Այդպես... Հոր-
ձանքը հագնվ կոններն է ծածկում՝ հավաք-տաած մեջքով չէ, շալ է եկել
Երջ հետո Խաչեն եղածն էլ կուղարկի գրողի ծոցը: Քունգը ուժգին ու
փռվիկա իջնում էր, թափով ու վրա-փրա, և մի ափ հող թափ գեմք ու
նակատին, լրվեց աչքերը: Ուշեց հեղեղաշրով մաքրել, բայց թշնամի էր
այդ անտրանից անօրենի հետ ու թևքով սրբեց գեմքը:

— Այն շե՛ղը կտաներ:— Խաչեն այնպես հաղթական փնչաց, ինչ-
պես ծունկը ցուլի սարանեցին սեղմած ցլամարտիկը:

Հետո նա աչք-աչքով տեսավ, թև ինչպես շաղ եկավ փողոցում, և
երկտանելը թռվում էին գեանատարած սելավի բզկաված մարմնի
փրա...

Ան փորձանքից նմանապես պրծանք, — Խաչեն խոր շունչ քաշեց:—
Ինչ քարին էն էր, որ փորձանքն երկնքից էր ու մարդուց չէր»:

Եվ նայեց շուրջուրդը: Կոտնատեսության կալի կողմից ձայներ էին
լսվում, փողոցում վազվզում էին երեխաները, — էդ սաստկածի հետ կխա-
ղան: — մտածեց Խաչեն, հետո աչք դիպրեց երկնքին, և թերթերունք-
ներով կախվեց մետաքսն քողը:

— Արևով անձրև է, — ժպտաց Խաչեն:

Եվ մի պահ զարմացավ երկնային հրաշքի վրա. քիչ առաջ դոռուն-
դուտն էր, մտածեց Խաչեն, երկինքը պատովիլ էր ու քանց կժի բերան
բացե՛՛ հեղեղ էր թափվում, աշխարհանցում էր, մտածեց Խաչեն, ու
փո՛ւ՛ արևով անձրև...

«Կպիտի գիմ փոթերն հանիմ ու կանգնիմ էս անուշ անձրևի տակ»:
Եվ փորձեց շփել թաց ճակատն ու երեսը, բայց ձեռքը ծանր կախվել էր,
և ձեկներն էին դողում...

Երբ սուն մտնել, զերդաստանը հացի էր նստել: Միտխոտի դաշտից ճաշվահացի էկած հարսն ու աղջիկը, երեխաներն ու թոռները շրջապատել էին հացի սեղանը:

— Հայ-հա՛յ, աշխարհքն իրարանցում է, դուք՝ անդա՛րդ ձեր հացին:

Հենց սոքը շեմից ներս գրեց, զեւ բերան էլ շէր բացել, պերդատանը սոքի թափ: Բարոն առանց փափախի էր, առանց այծենու, առանց կոճակների, վերնաշապիկի թերը պատռված, դեմքին, կուրծք ու սրբանոցին քրտինքով շաղկված հող ու մղեղ, թիկունքը ճղփում էր քրտինքի մեջ... տրտաղարգ մի բան պատահել էր. մեծ ու փոքր վեր թռան:

— Անձրե՛ք քանց կժի բերան բացիս, հեղեղ աշխարհքն առե բերանն ու կերթա, կհարցնին՝ ի՞նչ է պատահել:

— Ի՞նչ հեղեղ, բարո:

— Հեղեղ... հուշուրերուն սելավ... Մեջ գեգին կպատվի... Ուշ հասնել, շեղչն ու ամբարը կաններ բերանն ու կիջներ ձոր:

Տնեցիները գանկի մեջ իրար դարկվելով դուրս թանն ու ծիպցին գեպի Մարտգի թիկունքը, ուր ցորենի ամբարն էր: Շնչակտուր հասան և շփոթված կանգ առան...

Ամբարի պատն ի հետ կողք-կողքի քարեր էին շարված, խոշոր-խոշոր որձաքարեր, և քարերի կուտակ կար ամբարի թիկունքին և աջ ու ձախ շող էկած քարեր կոյնին, զիգզազ ու խորը մի քուռ էր բացված՝ ամբարի պատի մոտից սլորվում էր գեպի փողոցը, անամերձի պատաշարը աճաղին տեղ փոզ էր եկել, քանզ ու քարտի էր, իսկ հեղեղ...

Իսկ հեղեղ շկար:

Ոչ հեղեղի ձայն:

Եվ ոչ հեղեղի հետք:

Ոչ տեղատարափ, ոչ արեռով անձրև՝ ոչ գյուղի վրա, ոչ սարերի գլխին:

— Խալի, ալեր տուն, ի՞նչ անձրև,— կինը շէր հասցրել դուրս գալ՝ արմունք-դարմանք էրիկին էր նայում,— ի՞նչ սելավ... Հըլը տես:

Արևը երդիկից ներս էր խուժել, միջօրն էր, և արեղակի ոսկեսյունը կանգնել էր տան կենտրոնում: Խալին շշմած նայեց կնոջը, արևն սյունը շոշափեց, թևով թաղեց արևի խորձը և աչքերը տրորելով ելավ դուրս:

Հետո, բզկտված ու անգտակ Խալին, շշկված նայում էր. շոգ ամառ

էր կանգնել օրվա դլխին, առավոտյան օրվա շունչը աշնանային էր, հի՛նձ՝ էլի ամառ, երկինք ու գետին բարկ, օդը խարկված:

Եվ երկնքում գունե աղավնաթև ամպ շկար...

ԳԻՆԱՐԲ ԾԱՂԻԿ

1

Տրակատրները էկան...

Մինչև ճամփարածանը ասֆալտը նախշելով եկան, հետո թեքվեցին կլվերիկով, ճամփի հետ փոշոտվեցին, ճամփի հետ ծոմալեցին ու ծոռա եղան, ճամփի հետ շունչ քաշեցին սարի պլխին, ու երեսոց գյուղը Առավոտ էր, և Արագածի համար փեշ, իրենց համար դոգաթ այդ լեռները ճամփի վրա հանց կորեկ-արև էին փակել, այդ օրվա տրևն էին տաբացնում քարերի դոգերում, օրվա խաղաղության խորհուրդն էին բացել երկերի տակ: Տրակատրները օղակ-օղակ աղմուկ կրակեցին. լեռների լուսնյան թևը կարվեց, և իր տան գառնը նստած Բարսեղ ծերունին իջվաց, ափը աչքերին հովհար արեց...

— Պապի, տրակատր է, տրակատր: Մեկ, երկու, երեք... վա՛տ, շատ են, պապ, շա՛տ:

— Յա՛տ — Բայց գարմանք չէր:

Թող լինի վայրի մի երկիր և իր սոճմիկ Բարսեղ անունը այս լեռները բերած, թող լինի ինձսուն տարեկան ու տասներին անձանթ, լինի երգրի նախկին նախորդը, այս նոր գյուղի նախկին նախորդ, բայց Բարսեղը շտե՛ս չէ, գյուղը տրակատր ունի՝ ձայնը ակամպին ծանոթ, գյուղով ու իր դռնով հերու տանկեր անցան՝ զնացին աչքից լեռու մի տեղ գտաարկ փամփուշտներ կրակելու, գյուղի ու իր տան երկնքով օրական սովառնակ է անցնում, Բարսեղը Երևանում «Վարդանանք» ներկայացումն է տեսել...

— Տասը, պապ, տասը հատ են:

— Յա՛տ — Ջարմանք չէր, հենց այնպես պատասխան էր: Բայց երավ, ափի մեջ առավ թոռան ձեռքը, դնում էր՝ կտրեց, երզը տրակատրի աղմուկից փախցրեց-տարավ տան թիկունքը՝ կարտոֆիլի թփերի լեռ զեղին-զեղին փակուտ անամերձի դողրած հողին: Իսկ տրակատրները ուր ուզում են թող գնան, մի տեղ գործ ունեն, թող անցնեն դեան:

Հետո, երբ տրակտորների ազմուկը գլուղի գլխին դարձավ ծուխ, Բարսեղ քեռին կցեց կտրածը.

Աղջի, Հայիտ, Հայիտ,
Գոշերդ մի բանա...

Շարունակեց՝ խնշկա կիսատ մնացած դրույց, կիսատ մնացած միտք ու երազ: Է՛, էրգրից սկսած նախորդը է եզել, օրերի դրույցը խողն է եզել, դրուցակիցները՝ սարերն ու ձորերը: Մի ժամանակ, Լըր նախրապան էր, երբ դաշտերում էր ասում խող՝ բոլորը մարդկանց մասին էր: Հիմա, երբ չաճել օրերի դրուցակից լեռները մնացել են, է, յոթը սարից այն կողմ՝ չաճել օրերի դրուցակից լեռները կորել են, հիմա, երբ այս նոր գլուղի նախիրն էլ չի բշտ, և գլուղի շրջակա սարուձորերն էլ հեռացել են, հիմա նույն ու բոլոր խողերը մարդկանց չէ, նրանց մասին է՝ կորած... կորած ու հեռացած լեռների: Եվ՝ Բարսեղ ձերուձու ձայնը հետո՛ւ հեռվից, սարերի թիկանցից է հոչիս՝ ամպոս ու խոնավ և սրբծուս է, և մաշված ու պատառ-պատառ Գեղնում է՝ վերհիշում իր ու սարերի գրույցը, երգում է՝ իր կցիտուր գրույցն անում սարերի մասին, իսկ լսողներն ասում են՝ բեռի Բարսեղը լավ է երգում:

...Գոշերդ մի բանա,
Ասկյար իմ՝ կերթամ.
Սայգատ իմ՝ կերթամ...

- Պապի, ասկյարն ի՞նչ է:
- Ասկյար սալգատ է:
- Բա սալգատ ի՞նչ է:
- Սալգատ ասկյար է:

Տրակտորները կանգնեցին Խուչերով արտերի մոտ: Տղաներն իջան, դեմքներն այդ լեռների երկինքն արած, ծմբկտացին— թիկունք ու ողնաշարներից քամեցին հոգնածութունը, տղաները ականջներից թափեցին ջնջխված ազմուկը՝ ծտերը կտցահարեցին, տարան: Ճնճողուկները իրենց աշխարհի տազնապի ազդանշան տարան, իսկ տրակտորիսաներին թվում էր, թե նրանք, ծտերը, աշնանային իրենց երգն են ասում: Ճնճողուկները խառնվել էին իրար, խմբով գնում, թաք-թաք գառնում էին, մեկ-մեկ գնում, դառնում էին խմբով, ճկճկում, ի՞նչ կա, ինչու՞ էք եկել, իսկ միջնակներով կտրված արտերում քարակույտերը (Բար-

սեղ ձերուձին ասում է՝ խուչ) խաղաղ արեկող էին արել և քար մմրու-թյամբ այդ տարվա աշունն էին մաշում: Աչքամոտ քարակույտերի արանքներում լաթ-լաթ հող կար, գնալով տղաների հայացքի գիմաց քարուկույտերը մոտենում էին, և լաթերը քարակում-դառնում էին հողով լցված-ծոմոված ատու, գնալով քարակույտերը շատանում-մոտենում էին, և առան դառնում էր գիծ, հետո այդ գիծն էլ էր կարվում, մնում էին միայն քարակույտերը՝ իրար ձուլված: Այնտեղ արևի շողերն ու մշուշը թրթում-խաղում էին և, թվում էր՝ թե քարակույտերը քլթքլթում են:

Տրակտորները մտան արտերը...

Խուչերը խլխլացին, շարվեցին, քարերը ծեծեցին իրար: Է, երբ-վանից՝ հաշա-հաշա, ալգպես հավաք մնում էին: Իրարից արև ու հով, ցուր ու մամուռ չէին ուզում, ոչինչ չէին ուզում և լուսնին կոպի: Հիմա բուրբը վիճում էին, դուխ-գլխի խփում, իրար հրում բուլղոզերի բերանը: Խուչերով արտերում կավող քարերը շփոթված էին. տրակտորների ու տրակտորիսանների հետ կովելը դժվար էր՝ իրար էին ձեռում:

Մինչև իրիկուն քարերը ծեծեցին իրար:

Մինչև շաբաթավերջ ազմուկները շփոթված քարերը:

Ամսվա վերջ էր՝ արտերից հազար-հազար քարակույտ, գլխների սեր ծտերի պես, ծտերի հետ, թռել-գնացել էին:

Չմեռնամոտ էր, տրակտորիստ տղերքը ձեռնոց էին հագել, հուսալքված ճնճողուկները իրարից բույն էին խնդրում. ճնճողուկները կրույսհարում էին արտերի վրա թափառող ծուխը, ծխի ճոթերի հետ շարվում՝ տաքանում էին: Չմեռնամոտին քարակույտերը դարձան ազմուկ ու մարեցին: Քարակույտերում թաքնված ճնճողուկները եղան ծուխ ու խառնվեցին ամպերին, և ձորապանկին քառասուն արտի տեղակ փովեց մեկը:

Խուչերով արտերի նախորդ ձմեռը ալիբավոր էր՝ թվում էր, թե արտերին նստած ձյունն սավանի տակ քամի է մտել, մոլորվել է. գալար-պուլար պտտվում է:

Հիմա քարակույտերը չկային, և ձմեռը արտին դուրան նստեց: Քարակույտերը չկային, և գալունը չճմրթվեց, եկավ ու բնկզմվեց արտում:

— Էրթանք Խուչերով արտերն. իմ թոռան գինարը ծաղիկ քաղիմ: Բարսեղ ձերուձին առավ ձեռնափայտը, բռնեց Մանուկ թոռան ձեռքից, ելավ դուրս: Գիշերը անձրև էր եկել, լողացել էր գլուղը, արևկող սրած ծխում էր, և ձերուձին փափուկ, փափուկ անցավ գլուղամիջով:

էլ չերազմ գեպի հուշերով արտերը Արեւ ցող հաւաքող մանկաիք էր ուղարկել Երկիր, մանկաիք էր ուղարկել, որ Բարսեղի թիկունքն ու ծոճ-բակը խուսուս տան, և նա ճերմակ բեզերի տակ ծալուած էր ու գնում: Չկար իննսուն տարեկան ոսկորների վեճը, չկային ձեռքերի պես կրտ-բակցվաղ, ձնարուքի պես վնասաւորող ձմեռաւա խոհերը, Եվ տարիներից ու հուշերից էր դատարկված: Երազի մեջ էր, երազում ինքը զուրբէի էր, Բաւալովում-հնում էր սարերը:

Չէ՛, ուղղակի գարուն էր, երկու երեխա ծաղկի էին գնում: Այսքանը: Միայն թէ մեկը անհամբեր էր՝ պատահած ամեն ծաղկի ձեռք էր մեկ-նում, մյուսը համոզում էր.

— Հասնինք հուշերով արտերն. իմ թոռան Գինարբ ծաղի՛կ կրա-ցին:

Քառասունչոթ-քառասունութ տարի առաջ, երբ իրենց կորցրած էր-ցիթի անունով վրան խփեցին այդ լեռներում, աշուն էր: Երբ ձորափը բա-ժանեցին, քաղերը հավաքեցին՝ արին կուտակ-կուտակ, և ձորափը կրն-քեցին՝ հուշերով արտեր, աշուն էր: Իսկ զարնանք Բարսեղը վերցրեց փայտը և շարունակեց էրպրում կիսատ թողած նախորդությունը: Եվ այս պարնան հուշերով արտերում նա հանդիպեց, հանկարծակի հանգի-պեց ծանոթի... Գինարբ ծաղիկն էր: Աշրերին չէր հավատում, ախր, Գի-նարբը էրպրի սարերում մնաց, չգաղթեց՝ մնաց: Կինե՛ր՝ ու բան է... Չէր հավատում: Իսկ Գինարբը խառուտիկ աչքերով ծպտում էր:

— Քու անուն Գինա՞րբ է:

Մաղիկը գլխով արեց:

— Քու անուն Գինարբ է, չէ՞:— Մեկեց, շնչեց թույրը: Կասկած չկար՝ նա էր: Պոկեց՝ գրեց ծոցը, նախիրը թողեց. Գինարբ որոնեց, հա-վարեց՝ փունջ արեց, հավաքեց՝ ամբարեց գլխարկին և աչք ածեց արե-վին՝ չթեքվե՛ց, իրիկուն չէ՛. ախր, էրպրից ծանոթ է եկել, գյուղ պիտի տանի:

Այդ իրիկուն Բարսեղը գյուղ իջավ՝ գլխին համբուրելու հյուրը՛ իջավ երգելով.

Մի՞նչանո՞ւր ծիւծիւ կկամ:

Հայոց երկրից լուր բերեց...

Այս իրիկուն գլխարկի փոխարեն գլխին Մովսեսից մի կտոր շա-քիթ, էրպրից մի կտոր նշխար՝ իջավ գյուղ: Բաժանելով անցավ գյուղամի-ջով, մթնշաղի հեա թաց ուրախություն մաղեց, հասավ տուն՝ վերջի-նը մեկնեց կնոջը.

— Կճանաչի՞ս:

— Հըի՛հ, մեր Գինարբն է:

Նախրապան Բարսեղն ու դուռի հովիվները ուրիշ տեղ չհանգիստ-ցին Գինարբի, միայն հուշերով արտերում կար:

...Հիմա նորից գարուն էր, Բարսեղն արդեն հայացքը ձեռնափայ-տին թելած մի պատիկ, ճերմակ ծերունի, երկրի ու երկնքի արանքում՝ կուպույտ ցնորք, գնում էր:

Հասավ ջրամբարը, անցավ, հետո էլի մի քիչ աչքերն ու գետինը համբուրեցին իրար, և հայացքը ծանոթ սալաքարի փոսաջրի մեջ լող ափեց: Հա, ուրեմն՝ հասել է: Գլուխը բարձրացրեց ու նայեց... նայեց... նայեց... Աշրերի պիմաց ձգվում էր սև մի շերտ: Աշրերը տրոքեց, ճպճը-պացրեց... Գիմացը թրթում էր սև մի շերտ:

— Մանուկ, պա՞տ է...

— Հա՛, պատ:

Մարմնով դուր անցավ: Եվարած նայեց շուրջը շուրջ՝ ծիածան էր փլվել, գույները թել-թել խճճվել էին, և սև շերտը գետնաուարած սլորվում էր փլված ծիածանի միջով:

Ճանապարհը անցել էր գլուխկախ, և ոտատակի գետինը՝ քարերը, խճերը, ճիւղը, արտերն ու միջնակները, գուրը, արեք... ոտատակի գետի-նը ճանանչ էր եղել, ու գիտեր, թե ոտքերը իրեն ուր են տանում: Ուրեմն ստե՛րն են սխալվել:

— Մանուկ, մենք գեղի առուն կարեցի՞նք-անցանք:

— Հա, պատ:

— Ջրամբարի մոտով անցա՞նք:

— Հա, ջրամբարը էն է:

Նայեց թոռան պարզած ձեռքի ուղղությամբ և տեսավ միայն դույ-ների պարը... Բայց եթե ոտք ու ոտատակ խաբել են, թող խաբում է, սա հո սալքա՞րն է: Ախր, նա է, ջրափոսով սալքարն է, ինչպես թող իրա-կան ու մերձ: Ձեռնափայտը թխկթխկացրեց քարին ու լսեց ծանոթ պա-տասխանը, հոնարհվեց, ինչպես տարիներ առաջ՝ հացաշուրք վերցնելիս, և առավ նաև քառասուն տարվա իր հացը կերտը լույրը: Չէ՛, սխալմունք չկա. քայլերը շիտակ են բերել: Միայն թե իր ու հուշերով արտերի արան-քում կանգնած էր իրական մի պատանե՛լ՝ իրար վրա թափված քարերի պիպուկ շարքը:

Ամեն ինչ պարզ էր... Անցած աշունքվան դուռ մտած տրակաոր-ների ազմուկը խառնվեց քարերի ձայնին, տաքացրեց ականջները և խըշ-չոցով բարձրացավ քունքերը:

Պատաշարի քարերը դեռ կարգին չէին տեղավորվել՝ նրա շանկրո-տոցից դողողացին, և Բարսեղը հավեց, թե՛ քարերը բողբոջում են. փա-

Բաթմեց երանց, քամակելով, քարերը շփել-շոյելով ելավ... Այբերի դի-
մաց մթնդեց գառարկ մի տարածութիւն:

Վտուչերով արտերի տունը փեր է, Մանուկս,— ասաց մտքում և
ափսիսելով իջավ ու նստեց օտարացած արտի փեշին:

Հսկամասը դեռ ոչնչով դրողոված չէր. շարքով առաջ ավարտել էին
դարնանահերկը՝ միջնակները, քարտուղիների տեղերն ու փոսերը քան-
դել-խառնել իրար, նոր քարեր էին դուրս եկել, և հիմա դուր մարմանդ-
մարմանդ արածում էր հերկի մեջ: Չէ՛, Գինարը սրունելը միտք չունէր,
Բարսեղ ձեռունին արտ չմտավ, նստեց-մնաց:

...Հնձից հետո Խուչերով արտերը գյուղի ամենալավ արտատեղին էր:
Գյուղի հովիվներն ու նախարայանները արտերը բաժանում էին: Հետո
սլակասում էր արտը, զնջվում էին սահմանները, և Բարսեղի նախիրը
ոտատակ էր տալիս բոլոր արտերը: Կովերը անցնում էին քարակույտից
չարակույտ, միջնակից միջնակ և արածած, էլի արածած, հա՛ արածած
գետնից իրենց հստն էին առնում և էլի ուտելու մի բան, իսկ Բարսեղը
խուչին նստած՝ իր խաղերն էր ասում՝ մուրովում հուշերի մեջ, ննջում
էր, հետո կովերից մեկը բառալում-խմաց էր տալիս, թե՛ նախիրը դնաց,
և ու դու մնացինք, կովը իմաց էր տալիս, գլուխը թափահարում գնում՝
սաքերին շուշալված փոշի:

...Բարսեղ քեռու ականջներում զրնդաց բառալը. ունզները փոշուց
խուտուտ առան, նա գլուխը բարձրացրեց ու նայեց... Արտով մեկ գա-
լարվում էր նախիր պուշեց քարը եկող փոշին: Տրորեց աչքերը՝ պատրան-
քը ցնդեց, և հերկում ծխաց գլորշին: Պատրանքի հետ երգը հասել էր
շուրթերը, և հուշերից մի բան ետ բերելու համար երգեց.

Աղջի, Հաչի, Հաչի.

Գոշերդ մի բանա,

Գոշերդ մի բանա...

— Անոթի ե՛մ:— Մանուկը նորից բաշեց պուպի թևից, հետո ձեռ-
քով ծածկեց պուպի շուրթերը: Սերունին ուզեց ձեռնափայտով հասցնել
թոռան նստատեղին, բայց խնաչեց և, փայտին հենվելով, ելավ ու քալ-
չեց ծեծված երեխայի պես: Հետո քայլերի հետ թափվեց խառվությունը,
և տեսավ, որ ոտքերի տակ նույն ծանոթ քարերն են, ծանոթ խճերը և
ծիրերն ու շայիրն են ծանոթ, և արտերն ու միջնակները, և գյուղի ջրամ-
բարն ու առուն, արևը, գլորշին... Բոլորը ողջունում էին, ամեն մեկը
իր լեզվով գրուցում էր, և նա բոլորին պատասխան ուներ: Չէ՛, աշխար-
հում ոչինչ չի փոխվել, զարնան այդ օրվա ու արևի պես մնում է նույնը:

Նվ Խուչերով արտերը կային, մնացին թիկունքում՝ Խուչերի ու Գինարը
ծաղկի հետ:

— Պապի՛, անոթի եմ:

— Իմ թոռան Գինարը ծաղի՛կ կնվիրեմ...

Երգեցիկ ասաց, թողեց թոռան թաթը, ձեռքը գլխարկը տարավ...
Հետո ոտքը, ձեռնափայտի հետ, դիպավ քարին, քայլերը ետ ու առաջ
ընկան, ավելի խոնարհված ու ծոված դնաց, դեմքը ավելի մոտեցավ հո-
ղին. մոտ, շատ մոտ զգաց հողի շունչն ու շշնջոցը՝ կանչում էր, սիրան
ուզեց, որ գլորվի, գլորվի՛՝ երեսնիվար մեկնվի այդ դժասիրտ հողին,
բայց, շիմացավ ինչու, չգլորվեց: Նվ, հողի շշնջոցը ականջում, նորից
բունեց թոռան ձեռքը:

— Գինարը ծաղիկներ կթողնիմ իմ թոռանն ու կերթամ:

4

Հասավ գյուղ, թողեց տուն տանող ճամփեն, գնաց կուտանախության
գրասենյակ, ձեռնափայտը մեխեց գրասենյակի կենտրոնում, Թա՛նր-
մանը նայեց նախագահին և Թա՛նր-Թանր շարժեց գլուխը:

— Ի՞նչ է պատահել, քեռի Բարսեղ.— հարցրեց նախագահը:

— Կհարցնի՞ս... Բա քո արածն արա՞ծ էր:

— Ի՞նչ եմ արել:

— Էն ափսո՞ս խուչերն ինչո՞ւ ես ավրե...

ՊԱՏՐԱՆԸ

1

Բազե Առաքելը արթնացավ արշալույսին: Ութսուն տարվա սովո-
րույթ էր. զարթնում էր լուսելուսին, և աչքը բացելու հետ հայացքը թրու-
յում էր երգիկն ի բաց. «յա՛, բարի լուստ ասող».— Լուսասողը, է՛,
Երգրի տուն երգիկին էր ծաղկում, նոր երգիկին ուրիշ երկինք էր բաց-
վում, արշալույսին մանր-մուներ ասողեր էին մարմրում երգիկի երկըն-
քում և դրանցից ոչ մեկը Լուսասողը չէր, սակայն Բազե Առաքելը երգու-
մը ցուցամատին պնդում էր՝ է՛, էն է Լուստ ասողը: Նվ նոր տուն կա-
սուցելուց հետո էլ երգիկից, հացատնից, հողե հատակից ու երգիկից ձեռ
յրաչեց:

— Յա՛, բարի լուստ աստղ,— աչք բացելու հետ սովորականի պես շշնջաց, բայց զգաց, որ անսովոր՝ հաճելի մի բան խլրտում է հերսում... Հա՛ա, եղբոր որդու հարսանիքն է այսօր, Վաղարշակի հարսանիքն է, ախր: Փառք աստծո:

Բազի Առաքելի եղբայրը երբ պատերազմ գնաց, եղբոր Վաղարշակ որդին գրկանոց էր, և Բազի Առաքելը հարսին գրկանոցի հետ իր տուն բերեց: Սղբայրը կովից շփերագարձավ, Վաղարշակը մեծացավ հորեղբոր տանը, հորեղբոր տնից բանակ գնաց և երբ վերագարձավ ծառայությունից՝ Բազի Առաքելը ունեցվածքը կիսեց՝ էս քեզ, եղբոր տղա, էս ինձ, էս քեզ, էս ինձ, էս քեզ, էս ինձ... հիսուն ուխար ուներ (խոշոր անասուն չէր պահում, բայց ամենաշատ ուխարը միշտ էլ Բազի Առաքելն ուներ) հիսուն ուխար ուներ՝ ախարարածին արեց: Բայց եղբոր որդին մեկերկու տարում քամուն տվեց ունեցվածքը՝ ուխարները ծախեց-ծախամխեց և անհայտացավ ու, քանի՞ տարի, մորը մենակ թողած, թափառում էր: Եվ լավ է, որ հայտնվեց. պուխը մտած քամին կարծես դուրս է եկել, փառք աստծո, վերջապես հայտնվեց և ահա ընտանիք է կազմում:

Բազի Առաքելը, մաղթանքը խլիլացող շուրթերին, կանգնեց բակում: Ձմռան արշալույսի աննական շունչը ասեղնափայլ կայծիկացու նկերի զիմաց թուլացող կայծերը Արևգակի սուրհանդակներն էին՝ օրը արևոտ է լինելու եվ թող արշալույսի թևավոր հալճերը այսօրվա ուրախության լուրը հասցնեն նահատակ եղբորը: Եվ թող լուստ աստղ...

Մաղթանքը Բազի Առաքելի շուրթերին կիսատ մնաց. նա գլուղահայաց լեռան լանջին, ձյունների մեջ ուխարի հոտ նկատեց: Այ քեզ հրաշք. ձմռան կեսին, լուսելուսի հետ այս հոտ ո՞ւր է գնում: Այդպես իծաշարակ, մի մարդ ելվերող հոտի առջևից: Բազի Առաքելը կկոցեց աչքերը — հա, էլի, մեկը՝ առջևից, մեկը՝ ետևից և՛ կողքից շունը... այդ սեղմ ու ձիգ հոտի կողքից շունն է վազում... ձմռան կեսին, ձյան միջում այս հոտը ո՞ւր է բարձրանում... Բազի Առաքելը արտրեց աչքերը և ընթացքում գլխի ընկավ՝ «Աստվածն ի՞մ խելքն է առել, ախր՝ հոտ չէ, դա քանդած պատաշար է... է՛, է՛րբ, կուկտիվացումից առաջ, սարալանջում արտեր էին, ցանկապատերով դատված: Հետո կամաց-կամաց արտերը լքվեցին, կմախքացան, պատաշարերը փլվեցին, շաղ եկան, իսկ սա — ուխարի հոտ — իսկ սա Համբոյի ցանկապատն էր: Այո, երանքը Համբոն հողակից հարևանի հետ տարին բույր վեճի մեջ էր և բարձր էր քաշել քարն ցանկապատը: Լաջն ու բարձր — Հոտ — Բազի Առաքելը ուրախ ծպտաց, տեսիլը դուր էր եկել. ուխարի հոտ, մի մարդ՝ առջևից, մեկը՝ ետևից, շունը կողքից ձնահյուս լանջով ելվերում է: Աստված վա,

գեղեցիկ պատրանք էր: — Բազի Առաքելը ուշադիր նայեց լանջի քանդված պատաշարին... — Եվ, տես, խաբկանքն ու իրական պատկերը որքան նման են. ահա...»:

Սակայն սթափվեց և մեղադրեց իրեն. այսօր մեծ հարկի, մեծ ուրախության տեր է, իսկ ինքը, ահա, դատարկ բաներով է զբաղված: Եվ շատպեց գեպի գեզը, ձմռան արշալույսի առաջին գործը ուխարների կեր աալն էր, բայց լանջը ձգում էր: Կտորից էլի նայեց՝ «հոտը գնում էր»: Եվ հանկարծ Բազի Առաքելը լարվեց — համբեր, համբեր — այդպիսի մի բան ոնց որ եղել է, այդպիսի մի պատկեր ինքը, ախր, տեսել է... տեսել է...

«Հըրի՛ի՛ի...», — և մշուշի միջից փափուկ լողալով հայտնվեց պատկերը:

Մի տարի — էրգրում էր, և ինքը արդեն կարգին ջահել — մի ձմեռ, ձմռան կեսին հրդեհեցին սարում կուտակած խոտն ու տերևը: Առավոտյան ավազ եղբոր հետ սահնակները քաշեցին-բարձրացան սար և դեռ հեռվից տարօրինակ մի բան նկատեցին. համատարած ճերմակի մեջ սև, մեծ մի փալաս էր փռված՝ բզկալված եղբերով... Ոստիկան Ալին, որ այնանը շորք ուխար պահանջեց, բայց շատացավ, Ալին դեզը վառել էր:

Խոտն ու տերևը այրված էին, իսկ հոտը ձմռան տակից դուրս բերել էր պետք: Հայրը երկար շփոթեց. միակ հույսը մորեղբայրն էր, որ ամեն տարի երկու ձմռան անասնակեր էր կուտակում: Եվ առանձնացրեց ձանրած ուխարները. նրանք, որ էսօր-էգուց ծնելու էին, դատեց հայրը, մնացածը, կարգին մի հոտ՝ լուսաստղի հետ քշեցին: Քեռու գլուղը մակատասարի թիկունքին էր. սարը կարել էր պետք՝ քանի դեռ ձյան կեղևը պինդ էր, և արշալույսին քշեցին հոտն ու բարձրացան: Ահա

Լուսաստղ... Ծքճքան արշալույս... Ձնահյուս սար... Ծերմակ լանջն ի վեր ձգվող հոտ... Հոտի առջևից մի ջահել, ձախ ուսին հրացան, աչին՝ խուրջին... Հոտի ետևից մաղձգոտ մի մարդ՝ կուրծքը բաց, մահալք ձևերին և հոտի շուրջը շուրջը ծփացող մոխրագույն մի գամփա...

Սեզից մինչի ուշ գիշեր, ոչը հարսանիքի ընթացքում այս պատկերը չհեռացավ Բազի Առաքելից: Եվ սարալանջի փլված պատաշարն էր ձգում: Խնամու տանը հա շտապեցնում էր՝ ուշ է, ասում էր, հարսին արեով օջախ հասցնելն է կարգը, ուշ է: Եվ խնամու դռնից առաջին դուրս հողը Բազի Առաքելը եղավ ու ոտքը շեմից դուրս դնելուն պես վռազ սարալանջին նայեց: «Հոտը գնում էր»: Եվ մոտ կանչեց անվանակիր

Քոտանը — Առաքելը թուաներից ալագն էր. արդեն համալսարանի վերջին կուրսի ուսանող ու խորամանկից, թե՛ աչքերը լավ չեն շոկում, լանջում, ձյունների մեջ երևացող սև շարսկը ոչխարի հոտ է:

— Վա՛յ, պապ,— Առաքելը տաք էր. վրա պրծավ պապին,— էդ ինչ սիրուն բան ապիր, պապ շան, դու բանաստեղծ ես, պապ!

Բազե Առաքելը հազիվ պրծավ Քոտան գրկից և հավաքեց իրեն. աչսօ՞ր պետք է երեխա դառնար, հենց այսօ՞ր, հարսանիքի տերը, այս ուրախության տերը ինքն է, ախր...

Ուրախ ու շին հարսանիք էր, Բազե Առաքելի սրտով: Լուսաստղի հետ հայտնված ճերմակ ու փափուկ պատկերը ապրշումն խանձարուրով փաթաթվել-կառչել էր կոպերից, իսկ նա ափով քշում էր ու դժված ուրախանում, խնդրում, որ բոլորը ուրախ ու տրամադիր լինեն:

Փորձեց նաև երգել, ընայած երգել չգիտեր: Եվ պարեց: Չեանափայալ շարտեց ու «Յարխուշտա» պարեց Վաղարշակի հետ: Իսկ երբ Համբուն ոտքի ելավ նորապսակներին մաղթանքի խոսք ասելու, ճերմակ ու փափուկ պատկերը թրթռաց Բազե Առաքելի հայացքի դիմաց: Եվ նա իրավունք ունից. ախր, սարալանջի «հոտը» Համբունի երբեմնի ցանկապատն էր, այդ փլված պատաշարն, ախր, հիշեցրեց անցած-մոռացվածք: Եվ ինչպե՞ս էր մոռացել. այդպես պայծառ մի արշալույս, այդքան գեղեցիկ մի պատկեր ո՞նց էր մահան արել... Արշալույս էր, սնոր՝ պեծպեծացող ճերմակ, ոտքերի տակ ճռճոտ էր սառած ձյունը, հետքից, ձյան կեղևը կճմտելով, հոտի շարունակ էր գալիս, իսկ երբ ափը խորշնում աղթում էր և պահում՝ շարունակ քանդվում էր, ոչխարները մղվում էին, արթմանակ ինքը վազում էր, հանից՝ հոտը: «Վազե, Առաքել, վաղե», — կանչում էր հայրը: Այո ու հրես այրող ցուրտ էր. աչքերը արցունքալիզվել էին և մի պահ, երբ ուն ի նա նայեց, խճճված հոտը երևաց որպես ձյան վրա փռված գորգ...

— Ճիշտ է... Ճիշտ է, Համբուն... Քո խոսքը նշմարիտ է:

— Ի՞նչ է:— Բազե Առաքելը սթափվեց, նայեց տաք սեղանակիցներին, ապա Համբունին: Համբուն բաժակը ձեռքին հպարտ ժպտում էր, խոսքը արձագանք էր գտել: Եվ նա ավելորդ չհամարեց կրկին՝ այս անգամ հատուկ Բազե Առաքելի համար:

— Ասում եմ՝ առանց հալ ու մալի, առանց ունեցվածքի ի՞նչ երջանկություն: Վաղարշակին եմ ասում: Թաք տղա է, նոր ընտանիք է կազմում, բայց ծուրը նստենք, շիտակ խոսենք՝ մեր Վաղարշակն ի՞նչ կարողություն տեր է: Յանկանանք, ուրեմն, և սրտանց ցանկանանք...

Արյունը զարկեց գլուխը, և Բազե Առաքելը վիրավորանքից կարմրատակած, դժված ոտքի ելավ: Բազե Առաքելը ոտքի ելավ, փայլա

րարձրացրեց և պահանջեց, որ Համբուն դատարկի բաժակը և նստի Եվե խոսքի վրա խոսք ավելացնի, թե մի բառ ասի՝ ձեռնափայտը գլխին է իջնելու:

Համբուն շփոթված բաժակը վաղ դրեց ու խոտված նստեց: Հարսանյալները խոտնվեցին, որդին ու Առաքել թուր մեջ ընկան, իսկ Բազե Առաքելը ձեռնափայտը թափ տվեց ու պահանջեց՝ թող Համբուն անձրուտան ոտքի ելնի, անձպտուն դատարկի բաժակը ու անձպտուն նստի:

Հետո Բազե Առաքելը բաժակը ձեռքն ոտավ և դիմեց Վաղարշակին:

— Ախպեր տղա,— հանդարտ ու հանդիսավոր սուսց և մի պահ լռեց: Եվ կարծես սարից կանչեց՝— Վաղարշակը անտեր չի եղել: Եվ նույնպե՞ս ասաված է վկա, գյուղն է վկա, Վաղարշակը անտեր չի մեծացել և անտեր չէ: Վաղարշակը հոր սիրտ, հացի և ջրի կարոտ չի եղել և՛ չի մնա: Բազե Առաքելը մեռած չէ: Բազե Առաքելը մի հոտ ոչխարանի, Բազե Առաքելի գոմում հարյուր ոչխար կա և այդ հարյուր ոչխարը Վաղարշակինն է: Լույս առավոտի հետ, Լուսո աստղի հետ Բազե Առաքելը հոտը իր ձեռքով կքշի ու կկանգնեցնի Վաղարշակի դռանը: Այլպես:

3

«Լուսո աստղի հետ, ասի, հոտն իմ ձեռքով կքշիմ ու կկանգնեցնիմ բոլոր դռան... Իմ բերնի խոսքն հըմը՝ ու էդ էր», — Բազե Առաքելը ջուտում էր պոկվել անկողնուց, բայց ականջներում դեռ ծղրտում էր գուռնան, գլխում պատեպատ էր զարկվում դահուլի դժփրտոցը. գլուխը տրաքվում էր... Գիշերը որքան խմեց, հերտուեց ու խմեց:

— Եան կաթ կերած,— հայհույեց Համբունին, բայց անկիրք ու մեղմիկ. այդպես նա իր թոռնիկին էր հայհույում:

Իսկ ո՞ւր է Լուսաստղը: Որտե՞ղ է... Ոչ, Բազե Առաքելը չի ուշույել. նոր-նոր արշալույս է և պարզիկ՝ արշալույս է: Որտե՞ղ է Լուսաստղը: Հատկապես այսօր շատ էր ուզում տեսնել: Եվ հորինե՞ց, թե նկատեց, դա իր գործն է, Բազե Առաքելը տեսավ Լուսաստղը— յա՛, բա՛րի Լուսո՛ աստղ: Եվ սկսեց հազնվել:

Եապիկի վրա հագավ խամրած, կուլոված օձիքով վերնաշապիկը, վրան քաշեց՝ երկրորդը — Վաղարշակի գինվորական վերնաշապիկը բուսի՞ տարի էր հագնում և հերթականությունը՝ երկրորդը — վրան քաշեց երրորդը՝ որդու վերնաշապիկն էր, գլուխը՝ կրծքին գրպան և շարքված միակ կոճակով — վերնաշապիկներից ոչ մեկը կոճակ չունեի: Բազե

Որդին սպասում էր պատասխանի, իսկ Բազե Առաքելը ճակատն էր արտրում. ախր, ինքն էլ չի հասկանում, թե ինչու տաքացավ: Հետ մտածկոտ, կարծես ինքն իր համար ասաց.

— Եղածն եղած է:— Ճիշտ թե սխալ՝ հոտը խոստացել է արդեն:

Իշխերը, երբ հայրը «նվիրեց» հոտը, որդու մաքով չէր անցնում, թե առավոտյան նա հետամուտ կլինի իր խեճթ ու խելառ խոսքին: Զայրացավ և խոսք էր՝ շարտեց: Քիչ առաջ, երբ հոր կանչի վրա արթնացավ ու՝ հիշեց, երբ կանգնեց հոր կողքին և սկսեց տաք-տաք հանդիմանել՝ էլի չէր հավատում, բայց, տես, որ հայրը իր խոսքին տեր է կանգնում: Խեղճ՞ է: Համոզել է հարկավոր:

— Հայրիկ, ախր, դու իմած էիր: Համ խմած էիր, համ զայրացած և մի բան ասիր:

Ոչ, Բազե Առաքելը խմած չէր, Հետո խմեց. զայրացավ ու խոսեց: Այս մեկը, եվ ապա, քնդունենք, թե՛ խմած էր և շատ խմած, և շատ զայրացած...

— Էդ խմած ու հերստած մարդն էլի Բազե Առաքելը չէ՞ր, տղա՛ Որդին երկար համոզում էր. ախր, ի՞նչ է պատահել. Համբոն դըլխից դուրս խոսում էր, հայրը զայրացավ և մի խոսք շարտեց: Այսքան մի բան: Ի՞նչ հիմա եկ ու Համբոն պատճառով, խմած ու Հերստ շարտած մի խոսքի պատճառով զրկվիր հոտից: Անմտություն չէ՞: Ասենք թե՛ քառասուն-հիսուն տաքդուխտներ լսեցին ու էգուց կասեն՝ խոստացավ ու չկատարեց: Ասենք թե Համբոն ինդմնդա՛ խոստացավ ու չկատարեց: Հետո՞: Զրկվե՞լ հոտից:

— Համբոն ո՞վ է, տղա՛ նրան ո՞վ է ինչ խոստացել, հարսանքա՛վորներին ո՞վ է երդում տվել: Ով ինչ ուզում է թող ասի՛ Բազե Առաքելին այնքան էլ չի հեռարբրում: Իսկ ի՞նչ կասի Առաքելը Առաքելին, տված ու չկատարած խոսքի համար Բազե Առաքելը ի՞նչ կասի Բազե Առաքելին: Ահա՛ Այսքան հասարակ մի բան դժվա՞ր է հասկանալ: Որդին հո նորհելու չէ, տղամարդ է, ճերմակած բունքերով այրմարդ է: Ի՞նչ գնա ու հարսին կանչի, ու եկնք: Ուշ է:

Որդին խոտված տուն մտավ, իսկ տնից դուրս թռավ կինը՝ կիսահագնվել, ծղրատող դեմքին:

— Հարս, — Բազե Առաքելը հանգիստ դիմավորեց, — բու խոստացած մատուցացուն ո՞ր մեկն է:

— Ինչո՞ւ, — հարսը կովարար թեքեք կանթեց:

— Հարս, դուրբան, — Բազե Առաքելը ճերմակամազ ծնոտն առավ ափի մեջ և խնդրեց, շատ խնդրեց, որ հարսը աղմուկ-աղաղակ չանի: — Քու մատուղացուն ցույց տուր, հարս:

Հարսը փոթարկվեց և ո՛ր մեջ.

— Էս, էս, էս է, էս է... Բոլորն էլ մատուցացու են, ա՛յ հերիկ, բու ուզածն ի՞նչ է:

Հետո եկան՝ շարվեցին թռոնները:

Թռոնները լուս ցանկնապատել էին հոտը և, շփոթված ու խռով, մեկ պլաթնեթիթն էին նայում, մեկ՝ գլուխկախ պապին: Բազե Առաքելը խելահասեց էր. հարսի ողբի տակ, թռոնների հանդիմանող ու խռով հայացքի տակ կաթնեղ էր մահակին, կուշ էր եկել ու կախել պուխը: Անխիղճ բան է արածը, բայց ուրիշ էլք չկա... Եղածն եղած է:

Միայն մեկը, թռոններից միայն պապի անվանակիր Առաքել թռոն էր շիտախաճայացք նույնով պապին: Կանգնած էր ձիգ ու հզարտ և զվարթ ու հեռարբրեր նայում էր. կարծես առաջին անգամ էր տեսնում պապին Ախոս, Բազե Առաքելը չէր նկատում: Բայց երբ շտկվեց Լուսատուղին նայելու, աչքը դիպավ Առաքել թռոնի... Ժպտո՞ւմ է, Առաքելը ժպտո՞ւմ է... Բազե Առաքելը բունցրով արտեց աչքերը և էլի նայեց՝ ժպտում էր... Առաքել թռոնը ժպտում էր և որքան խնդուն ու զվարթներես է Առաքել թռոնը: — Ե՛մ արան թռա... մտաիկ արի, մտաիկ արի, քո ճակատն համբուրեի: Է՛:

Սվ Առաքել թռոնից թե՛վորված ձգվեց, անկաշկանդ նայեց շուրջըլորը, ապա աչք դիպրեց աղոթարան: Հոտը թշնու ժամանակն էր:

— Էրեխեք, ձեզնից ո՞վ կոզնի իր պապին:

Հարսը, որ մորմոքը ափերի մեջ սեղմում, հոտի կենտրոնում շվարել էր, հասավ, թեքեքի տակ առավ երեխաներին՝ հրեց-հրմշտեց դեպի տուն, թափով հրեց նաև Առաքել որդուն, բայց Առաքելը շեղ նայեց մոր և մատեցավ՝

— Ես կոզնեմ, պապ:

— Մեռնիմ իմ աղան թռոն, — Բազե Առաքելը աշխուժացավ: — Կե, մատուղացուն զատե... Ապրես... Զուտն ծանրած է. տեսար ու ճամփին մնեց՝ զատե... Քուլեն զատե...

Սվ անհանգիստ շարժվում էր. ձեռնափայտը սղ ու ձախ փոխանցելով, բաճկոնը վեր բաշխով, փափախը զլիխն պնդելով, հայացքը հոտին անհանգիստ շարժվում էր և մի պահ կանգ տվեց, հոգնապարեց և թռոնն ասաց.

— Առաքել, քու հավանած դոշերից մեկն էլ զատե. ես ու դու քեթ պիտք է անենք... Ապրես Հիմա Առաքելը թող վրազ հացատուն մտնի. որսորդական հրացանն ու խուրջինը սնից կախված են՝ հրացանը վերջինի, խուրջինը վերջինի, երկու-երեք բուս աղ լցնի խուրջինի աչքը ու վրազ դուրս գա: Ուշ է:

Նվ Առաքելի թողը՝ հրացանը ուսին, խորքինը ուսին, ժպտը դեմ-
քին զգաստ կանգնեց պապի դիմաց:

Այդպես... Իսկ այժմ՝ ամենակարևոր պատվերը: Ամենակարևորը:
Ուրեմն, հոտը՝ Վաղարշակի տան պետք է հասցնել լանջով: Այո, այո,
կա ու չկա՝ սարալանջով: Մեկ է, որ Վաղարշակի տունը գյուղեզրին է,
ժուռոտիկ-ժուռոտիկ փողոցները կծկելու փոխարեն դիմացի փողոցով ուղիղ
կզնան, դուրս կգան գյուղից, կշարունակեն սարալանջն ի վեր՝ մինչև...
մինչև, ա՛յ, էն քանդված պատաշարը: Այնտեղ, քարերի վրա մի քիչ
շունչ կտոնեն, հոտը աղ կուտի, ապա նոր կթեքվեն աջ՝ լանջի հորիզո-
նականով կզնան և հոտը կիջեցնեն ուղի՞ղ Վաղարշակի տան թիկունքը:

— Իմացա՞ր, Առաքել:

Թողը հետաքրքիր նայում էր. լանջի, փլված պատաշարի, պապի
երկկվա խոսքի. «էն երևցողը հոտ չէ՞», և այս իրական հոտի կապն էր
ուզում հասկանալ, բայց դժվարանում էր: Ազնիվ խոսք, շատ հետաքրք-
րի մտրդ է պատը:

— Իսկականից դու բանաստեղծ ես, պապ:

— Հրմբ ու բու տառն է... Յա՛, բարի կուտ աստղը — նվ հայաց-
քը լանջին՝ թոռանն ասաց: — Կանգնի ճամփին, մեկ անգամ աչք դիպ-
ցրու: Կուտ աստղին, կանչե շանն ու... կանչե հոտին:

Գյուղեզրին, լանջի փեշին, ոչխարները շենթարկվեցին Առաքելի
կանչին:

— Աղ տուր, աղ տուր, Առաքել, — փութկոտ ու գործնական պատ-
վիրեց Բազն Առաքելը, — քու ափն աղ արա՛ դիպցրու մեկ-երկուսի դնչին
ու վաղե... Վաղե՛, Առաքել, — ջահելավարի կանչեց Բազն Առաքելը: —
Վաղե՛...

Խճճված հոտը քանդվեց և լանջն ի վեր ձգվեց թոռան հետքով:

Ճերմակ ու սառած լանջով Առաքելը ելնում էր ջահել բաշը թափ-
տալով, հետքից ուղրվում էր սեղմ ու հավաք հոտը, շունը ծփում էր աջ
ու ձախ, Բազն Առաքելը ոտք էր փոխում շափուկ ու ժիր, մահակը կայ-
տառ թափ էր տալիս և մի պահ նրան այնպես թվաց, թե կուտաստղի հետ,
Առաքելի հետ, հոտի հետ, շան հետ, ահա, ճակատասարն է բարձրանում:

Պատաշարի մոտ, պապի պահանջով, Առաքելը աղ ցանեց ձյան վրա:

— Տես, — Բազն Առաքելը ակնարկեց բուրբուն հոտը, — գորգի նման
է... Գորգ է:

Թողը նորից ոպետրվեց. աղնիվ խոսք, ինքը հրաշք պապ ունի, ուսա-
նող ընկերներին պատմելու է պապի մասին: Իսկ Բազն Առաքելը գնաց
դեպի «քարե հոտի» «քարե առաջնորդը»:

Նվ սրբան մտռնում էր, սիրտը այնքան անհանգիստ էր խփում:
Բազն Առաքելը հուզվում էր: Նվ գողացող ձևերով շոյեց քարը — ցից ու
մամտառ քար էր — ապա նստեց ու թիկնեց քարին:

— Օխաա՛շ! — Իսկ հայացքի դիմաց փլված պատաշարն էր, շող
եկած քարերը: Ահա, որքան ուզում ես և ինչպես ուզում ես նայիր. բաց-
աչք նայիր, կիսախուսի նայիր, ափը հովհար արա և կկոցած նայիր՝ սո-
վորական քարեր են ու կան... Քարը քար, բայց, ստոված վկա, շատ
կեղեցիկ են. առավոտից երեկո նայե՛՛ չես հոգնի... Հե՛յ գիղի, հա՛, այն
օրը, անուշիկ այն լուսածագին, երբ հոր հետ, հոտի հետ, շան հետ ել-
նում էին ճակատասարը, հրաշք լիներ ու տեղնուտեղը քարանային: Հա՛,
հա՛, երկնքից թող այգուխի մի հրաշք լիներ և ճակատասարի ձյունն լան-
ջին քար կարկին... Քարե հոտ, քարե շուն, քարե հովիվներ: Գրողի
ձոցն այն կյանքը, որ այդ օրն ի հետ ապրեց հայրը, ապրեց հոտը, սու-
րեց շունը, որ հետո դալլերի բուծին դարձավ, գրողի ձոցն այն կյանքը,
որ այդ օրն ի հետ ապրեց ինքը, Բազն Առաքելը:

— Կրակե՞մ, պապ:

Բազն Առաքելը ուշացումով պատասխանեց... Ափսոս, որ այն օրը
ինքը չկրակեց:

— Կրակե, Առաքել:

Հրացանը երկփողանի էր և վրա-վրա որոտաց:

— Օխաա՛շ! — Հազար ափսոս, որ այն օրը ինքը չկրակեց: — Առա-
քել, մեկ անգամ էլ քու պատը թող կրակե:

Վերցրեց լցված հրացանը, թիկունքը սեղմեց քարին, ապա մխոջը
փոխեց. կիրակի կանգնած, ինչպես Առաքելը: Բամբակե բաճկոնը ուտե-
րից սահեցրեց. փափախը դրեց քարի գլխին, ծնկեց և քնիացրում հա-
յացք նետեց երկինք — կուտաստղը հենց գլխուղիերևում էր. և... և զըլ-
խավերի երկինքը ինչո՞վ ճակատասարի երկինքը չէր — հենվեց խուա-
կոթը ձյան մեջ խրած հրացանին և, այն է պետք է ելներ, հրացանը որո-
տաց: Թողը ճշաց, թոցրեց հրացանը և, ինչպես օձն են շարտում, շար-
տեց խրտնած հոտի ետևից և երբ ծնկեց, պապի կուպերը արդեն փակ
էին: Բայց Առաքելը չհավատաց, որ պապը արդեն չկա. որովհետև պա-
պի փակ կուպերին ժպիտ կար:

Բազն Առաքելը, գլուխը ուսին ձգած, հենված էր քարին, փակ կու-
պերը ծպտում էին, և կնիքները կամաց-կամաց լցվում էին ժպիտով:

Պայտում ընդ անկր էին մտայնել ասանց տախտակե հատակի Այգը ընկրից մեկը խոթնեցի Ափրեկինն էր նոր տուն էր կառուցել, տանիքը շինֆերտպատեղ, հինգ-վեց տարի արդեն ապրում էր նոր տանը, բայց հատակը տախտակամածել չէր դատափորում. երբ առտաակ էր պատահում՝ ձեռքին դումար չկար, իսկ խոթնեցի Ափրեկն պարտք անել չէր սիրում, երբ դրամ ուներ՝ տախտակ չկար Անուշին տախտակ էր պետք. ճաշասենյակ, յարս ննջարան՝ մեկը իր և պատափի համար, մեկը՝ աղջկա, երկուսը՝ բազարարանի դուռը արդիներին, որոնք ամեն ամառ հովեկներ էին:

Ճշմարտան ասաց, Ափրեկն ասանկնուպես մտահոգ էլ չէր, որ կարմրատաֆ պատերով իր նոր տանը հողե հատակով էլ Պա նուշնպես դուր էր գալիս, հատկապես, երբ հատակը ջրցանված-ավելված էր լինում, և պատահանից ներս ընկած շողերի մեջ փոշու դունեղ հատիկները խաչատամ էին, անչը խոտատա սալիս Պա նրան հիշեցնում էր էրզրում կիսատ մնացած իր մանկավրժանից հողի: մի պտակեր՝ կալածեկի պատերով մեծ հացատուն, երգիկից էջած արևի խորձ, գրգռիլ բույրով ավել, արծաթադուչն այդ ավելով ու երկուր փեշերով հատակը մաքրող մի կին և լուսե սյան մեջ խավթացող փոշու խառատիկ հատիկներ... Այնտեղ, էրզրում, փրատակ գարձած իրենց տանը և մորը՝ Ափրեկն ահա, այս պատկերով էր հիշում. երգիկից խոժած արևի խորձը սյան պես կանգնել էր հացատուն մեջ, մայրը— ծաղկավոր ու գեանաբար լինելով— ջրցանած հատակն էր սվելում, փոշու պես պես հատիկները լուսե սյան մեջ թռվրտում էին, ինքը՝ պնչներում խոնավ փոշու ու ավելի գրգռիլ բույրը, ցատկատում էր շողքի մեջ, մոր փաղաքուշ ու խրախուսող խոսք ու ձուլնի տակ ցատկոտում էր. փորձում բունել լույսի մեջ թավաշող այդ լուսատախտակները: Բայց նրանք շարանձի ծիծաղում էին և լուսե սյանն ի վեր փախչում դեպի երգիկը...

Խոթնեցի Ափրեկի բզկաված մանկությունից այս հուզիչ պատկերն էր մնացել, սրբ էրբեմն այցի էր գալիս Զանկարծ Ափրեկն բացում էր դուռը և, ո՞վ հրաշք, սան կենդանում՝ արնի շողերի մեջ ցատկոտում էր պորտաբաց մի մանչ: Պա ավելի հաճախ պատահում էր հին տանը, որը էրզրի իրենց տան նման երգիկ ուներ ու կալածեկի պատեր: Եվ այնտեղ, հին տանը, մի անգամ Ափրեկն տարօրինակ զգացում ունեցավ. դուռը բացելուն հետ՝ արևի շողերի մեջ հայտնված այն մանչը իրեն թվաց որ պես թոռ, իսկ արծաթադուչն ավելով ու երկար փեշերով հատակը մաք-

րոց մտայնը թվաց որպես իր հարուցի մնարդն, դու միակ դեպքն էր, որ երկուս Ափրեկն հայտնվեց որպես Ափրեկի թոռ և մայրը՝ որպես հարս: Ես գործանալի բացատրություն էր: Մանավանդ որ այդ դեպքից հետո շատով տեղափոխվեցին նոր տուն, իսկ նոր տանը Ափրեկի ուղեղում ննջող այդ սրտաշարժ պատկերը երբեմն է միայն աչք բացում. նոր տանը ճաշապատ պատահաններով է. տուն մտած արևը սյուն չէ, այլ՝ սփռոց, և հատակին շաղ եկած լույս ու արևի վրա պատահանի երկաթյա ճաղիքը ցուտակուտի վանդակներ են դնում: Իսկ երբ առաջին անգամ նոր տանն էլ, արևամեծանյիվ, հայտնվեց մանկության պատկերը, Ափրեկն շատ հուզվեց: Եվ ճակատը տրորելով, որ հիշել է, փաց-կանդնեց շողերի միջև, սկսեց ափերը իրար բերել: Կինը, որ ջրցանել էր ու հատակն էր ավելում, նա առավ:

— Ծա՞նձ ես բռնում, Ափրեկ:

Այդ պահին Ափրեկն նուշնիակ ուրախացավ, որ հատակը փայտ չէ, այլ հող, որ գետին կա, ջրցանել ու ավելի կա... Եվ ընդհանրապես՝ ինչո՞ւ տնայատնատա տախտակամած հատակ, կարևորը այն է, որ տանիքը շինֆերթ տակ է, և աշնանն ու գարնանը առաստաղը չի կաթում, մրկաթ չի տնում, ինչպես հին տանն էր, կարևորը այն է, որ տանը լին ու բուլ է պահ: մի ննջարան իրեն ու պառավին, մեկը՝ աղջկան, երկուսը՝ աղաներին... Թե՛ ուզում են Երբ ուզում են՝ թող բարով գան, ամեն մեկը իր սենյակն ունի: Հին տանը չէ, որ գերդաստանով ծխարում էին թուրի յրթին: Չհաշվենք դեռ...

— Մի՞տքդ է,— ստիպված էր հիշեցնել կնոջը,— թեպա որ նշանվեցինք, մեր տունն ու անոթը Եփրեմի մարագն էր:

— Եփրեմի մարագն անցավ. էն ուրիշ ժամանակ էր, ա՛յ մարդ, ժամանակները փոխվել են:

Կինը հանգիստ չէր տալիս. առավոտ-իրիկուն բռնում էր Ափրեկի փողպատը, թե՛ գյուղում հատուկնետ տներ են մնում ասանց տախտակե հատակի, և այդ անտաներից մեկը ինչո՞ւ իրենք պետք է լինեն, գյուղի խեղճ ու կրակը իրենք են, Ափրեկն է, խեղճ ու կրակը խոթնեցի Ափրեկն է: Ափրեկն չէր պատասխանում— ընդհանրապես Ափրեկն սակավախոս մարդ է— լուռ ծխում էր:

— Զույգ հարսի տեր ես,— ամեն անգամ հիշեցնում էր կինը,— դույզն էլ քաղքցի, քաղքցու աղջիկ, գալիս են ո՞ւ հողե հատակ, գալիս են ո՞ւ հողե հատակ: Ամոթ չէ՞:

«Թու հոր գանգը...— մտքում հայհոյում էր Ափրեկն,— քու տղերքի ու իրենց վարձով տան տիրոջ հոր գանգը... քու քաղքցի հարսների հոր գանգը...»— Ափրեկն ծխում էր ու նախշում, իսկ կնոջը թվում էր, թե՛

մտածում է, ելք է որոնում. ահա, սարի ելավ Ափրեն, թող գնա գյուղա-
մեջ, հարցնուփորձի՛ ճար գանի:

Ափրեն բարի էր ելնում, բամբակյա բաճկոնը գցում ուսերին— աշուն,
թե ձմեռ Ափրենի օձիքը բաց է, բաճկոնը իմիջիպաց ուսերին ձգած— և
գլուխն առած գնում գյուղի համարատեղին, աղբյուրի մոտ Աշքը աղբյու-
րին, ականջը տարեկիցների օփուռ՝ դուրջին, հակված ծխում էր ու մտա-
ծում, որ աշխարհում հող ու ջրից լավ բան չկա:

Քայց հանկարծ մեկը հիշում էր.

— Ափրե, տունդ պոչեցի՞ր:

Միշտ դարմանում էր, որ մարդիկ իր հոգև հատակը շեն մոռանում:
Հիշում են: Նրանց ի՞նչ գործն է: Հոգև հատակը իր ս՛ր պակասութունն
է, ս՛ր մեղքը և միայն բերողի ու հարցնողի ս՛ր հոգսը: Մովորաբար պա-
տասխան չէր տալիս, և գրանից հարց տվողը չէր վերավորվում. Ափրեն
է՛ ալարում է խոսել: Քայց եղավ մի օր, բերան բացեց, ինքն էլ չիմա-
ցավ, թե ինչու պատասխան տվեց՝ մեկեն, տոանց երկար ու բարակ
մտածելու:

— Ահարոն, — դարձավ հարցնողին, — բու ստեղ պոչած է, ու դու՛
սրախ: Քա կուց թե մեանելու կար, շունչ փշելուց բու թիկունքն ս՛ր
էլարկիս. թիզ մի գետին, բուտ մի հող ման կգաս ու շես գանի:

Ջրուցակիցները տարեկից-հասակն առած մարդիկ էին և Ափրենի
տնապատեղի պատասխանի վրա խուշտ-մլուշտ նայեցին միմյանց, Ահա-
րոնին: Իսկ Ահարոնը խոսափուկ նայեց աչ ու ձախ. կարծես օտուզեց՝
հա ուրիշ լսող չեղավ. հետո շտկեց վերարկուե, փողպատները իրար
բերեց, որ ցուրտ շունի ու սակից: Լուս մնացին նաև մյուսները: Եվ
այդ շփոթ լուսվյունից հետո միայն Ափրեն անգրադարձավ իր խոսքին
ու որքան մտածեց, պատասխանն այնքան տեղին թվաց, ճշմարիտ: Եվ
այգպես է ու կա: Ետայտու ով ուղում է թող հետաքրքրվի այդ չեղած
տախտակներով, Ափրեն արդեն իր պատասխանն ունի... Ճիշտ է, այդ
օրվանից գրուցատեղեում շարչրկված հարցն ու Ափրենի գտած պատաս-
խանը կամաց-կամաց կատակի բնույթ էին կրում, բայց, այդուհանդերձ,
պատասխանը Ափրենի համար չէր կորցնում իմաստը: Միայն թե ավստս,
որ այդ գտածուրիկ խոսքը կինը չէր հասկանում, ղևա ծաղրում էր, ավե-
լին՝ անճարակությունն արդարացնելու խորամանկ փորձ էր համարում
Ափրենի խոսքը: Եվ Ափրեն հոգու խորքում երբեմն համաձայնում էր— էն
որ ճիշտ է՝ ճիշտ է, հոգեառ կինն է ասողը, թե տղամարդը, ճշմարիտ
ճշմարիտ է— եթե հնարավոր լինի, Ափրեն հոգև հատակը տախտակնե-
րով կպատի. օձիքը կազատի կնոջից և հանգիստ խզճով կգնա գրուցա-
տեղի:

Եվ եկավ այդ օրը:

Ափրեն տախտակները բերեց-թափեց դռանը, այն էլ մարբած-հար-
բած տախտակներ: Մնում էր գերանները շարել— գերանները վաղուց էր
բերել-դասավորել ձեղունում— գերանները շարել-ուղղել հատակին ու
տախտակները մեխել: Եվ գնաց վարպետի մոտ: Գնաց կամ ու կաց. վճա-
րելու կուպեկ յունեք ձեռքին: Մնում էր, որ վարպետը կեսգնով համա-
ռայներ. տախտակները, ախր, մարբար հղկված են, պատրաստի, և համ-
րեք՝ մինչև փող բնկներ Ափրենի ձեռքը. աշուն է՝ կուլանտեսութունից
սպասելիք ունի, ոչխարներ ունի վաճառելու:

Վարպետը իր հատակն էր տախտակապատում:

«Ճա», — Ափրեն շատ դարձացավ. մարդ իսկ չէր անցել, որ այդ
վարպետ մարդու աունը այդքան մամանակ հոգև հատակով է եղել, ինչ-
պես իրենը: Իսկ ինչու՞ դյուղում ոչ օր չի հետաքրքրվում, թե, ա՛յ վար-
պետ, տունդ Ե՞րբ ևս «պոչելու»: Գոնե ինքը չի լսել, որ մեկնումեկը հե-
տաքրքրված, հարց տված լինի:

«Կպատահի՞ չդիտեն», — մտածեց Ափրեն և հարգանքով նայեց երի-
տասարդ վարպետի ականջովի մատիտին:

— Կպչեմ, շեռի՛ Ափրե, — գործի հետ պատասխանեց երիտասար-
դը, — հունգիսս գործ է: — Նու արդեն գիտեք, որ Ափրեն տախտակները
բերել է:

Մի ժամ չկար, որ բերել էր, իսկ սուսեն գիտեք նաև, որ տախտակ-
ները հարթված են:

— Գրանեց ունեղանք ի՞նչ պետք է լինի, — իր կարծիքը հայտնեց երի-
տասարդ վարպետը, — նորից պետք է սանգել:

Նուսը Ափրենին դուր չեկավ. նա հասկացավ, որ կեղտն վճարելու
մտաին ակնարկելն ավելորդ է: Քայց, ախր, տախտակները գուրած են,
մնում է մեխել, գերանները շարել ու մեխել: Իսկ ի՞նչ կլինի, եթե... եթե
լնը, հենց՝ ինքը...

Ափրեն աչքի պոչով հետևեց ուտաի շարժումներին: Պահ առաջ նա-
յում էր շիփ-շիտակ, հիմա, չիմացավ ինչու, վարպետի բանուգործին
ձեռնեց զուգունի: Եթե երիտասարդը գլուխ բարձրացներ, Ափրեն կփախց-
ներ հայացքը, կշփոթվեր, կխառնվեր իրար:

Վարպետը գուրգուհու շարված գերանների գլուխները սեպերով կիպ-
կոցրեց պատերին, սլոդեց — հասարակ բան՝ Ափրեն ինքն էլ կարող է—
սպա պատուհանի գոգից վերցրեց թելի կնգուղը — այդ կանեփթելից
Ափրենեց աանը սրբան ուղևա կա. աղջկը ծխախոտի շրջանցից բերել

է — Տեսնա՞ք վարպետը թե՛ր ձգեց գերանները վրա. գերանները հովասար հարթութեան վրա՞ են՝ ստուգեց հարթութիւնը... — Ա՛յ, այդ մեկն արդեն իրօք, վարպետի գործ է, երևի վարպետութեանը հենց դա է որ կա՛ւ Եվ արտեղի՞ց ձարել հարթաշափ... Դե՛, հարթաշափի հերն էլ անհիճած, կարելի է նաև ստույգ հարթաշափի՞ մի մաղ բարձր, մի մաղ ցածր կամ թեք, նշանակութեան շունչ:

Ափրեն արդեն շիփ-շիտակ նայեց վարպետի շարժումներին և անկաշկանդ ստաց, որ հիմա վճարելիք շունչի, պարզապես եկել էր խորհրդակցելու և դուրս եկաւ: Վարպետը նրա ետևից կանչեց — աւաց, թե անհանգրստանալու, շտապելու հարկ չկա. գործավարձը երբ եղաւ՝ եղաւ, բայց Ափրեն չլսեց: Փորձառու հայացքով քննեց լեռներին կոտակված ամբիւրը — անձրեք կամ դուռն էր, կամ երգիլը — և շտապեց:

Հասաւ տուն, տախտակները ներս բաշեց, ձեռքերից վար բերեց գերաններն ու սկսեց...



Ամեն ինչ ստացվում էր անսպասելիորեն հաջող: Եթե այդ էր հաստից տախտակապատելու վարպետութեանը, Ափրեն վարպետ էր ու կար: Ուրիշ բան է, որ կինը չէր համոզվում, պատեղատ էր ձեռնվում, փեշերը թափ տալիս գործով կլանված Ափրենի գլխին, ախր, Ափրեն ո՞ր օրվա վարպետն է, որ թեևրը զջտած մեջ է քնկել: Ծարիներով սպասելուց հետո, տախտակները մի կերպ ձեռք դրելուց հետո, տես որ՝ փշացնում է: Իսկ Միքեն սուսուփուս իր գործին էր. մտքում հանդարտ հանգով հայհոյում էր վարպետին, բոլոր վարպետներին, կնոջը և խփում մեխերը: Երկրորդ օրը կինը նկատեց, երևի ճարահատ էր ու նկատեց, որ «կարգին պոլ» է ստացվում, համարչա այնպիսին, ինչպիսին Ահարոնինն է և սկսեց գովել Ափրենին: Ֆոֆոտմ էր շուրջբոլորը, շագակրատում, գոլում-խրախուսում, վարպետին վայել ճաշ եփում, խնդրում, որ Ափրեն շտապի, շունչ բաշի, հանգստանա: Իսկ Ափրեն անձպատուն իր գործին էր, ձեռքից մինչև ուշ գիշեր՝ թրխել ու թրխել, երբ դորձը ստացվում է, հանդածութեանը չի զգացվում: Իսկ դորձը ստացվում էր, իրօք, ստացվում էր՝ վիպ կնոջ ոգեկորու թյունը:

Չորրորդ օրվա կեսօրին տան հաստակը արդեն տախտակապատ էր: Վերջապես:

Ափրեն խփեց վերջին մեխը, մուրճի մի հարված էլ իջավ ընդհանուր հատակի գլխին — տախտակամածը համաձուլ դմփաց — և դատարկ

մեխակի սրձագանքի վրա կինը ուշափ սղմակով ներս քնկալ, վարպետը ստուգում, փորձեց համբուրել, բայց Ափրեն սրբելեց:

— Դու կարգին վարպետ ես եղել ու մինչև հիմա չեմ իմացել, Ափրեն: — Կինը ֆոֆոտմ էր ու շաղակրատում: — Տո, դու, որ էսպես վարպետ ես, ինչո՞ւ ես բահի պոլը բռնել, ա՛յ Ափրեն, ա՛յ մարդ:

— Թու պապու պատեկ... — հայհոյեց Ափրեն: — Իմ պիչակ բեր, շտա մի խոսա:

— Էս բողբիս: — Կինը թափ կարգադրութեանը կատարելու կնոջ խոսքն ու պատրաստակամութեանը, թեկուզին՝ խազր ու ինզմեղաց, Ափրենին դուր եկաւ. նա թրի տակ մզտաց ու հանուլքով ծխախոտ վանեց:

— Դու գնա գրասենյակ, — կինը բռնկուց դեցեց ամսանոս ուսերին և գեռ մեղմիկ շոյեց թիկունքը: — մի բիշ էլիք սրա, մինչև գաս՝ մենք մտքբաժ-գաւաղորած կլինենք: Էն Ահարոնը նրանց կնի, թեկեց բռնած բարչ տուր կտեղը, — պատվիրեց կինը: — Եւր գա՛ իր սլոքով տեսնի: Մի բաժակ էլ արազ կամ էլ գաւազաբն, միայն թե՛ բեր:

— Մի երկու շիշ արազ կտանես, — հանկարծ վճռեց Ափրեն, — մի երկու հազ կմորթես, — կարգադրեց ու դուրս ելաւ:

Չորս օր ոտքը բակից դուրս չէր գրել: Կարգին անձրեք էր եկել ու մաղմղում էր: Ափրեն դուխը բարձրացրեց ստուգելու՝ երկինքը բացվելու մտքը շունչը: Եվ լավ է, որ այդպես է, ամսար չբաշին անցալ, գոնե հիմա հողը, սարն ու ձորը խոնավութեան տաննու թող գա, որքան ուզում է թող անձրեք գա, ոչ տունն է կալիելու, ոչ տախտակներն են դրսում, անձրեք տակ, ոչ... և ընդհանրապես անձրեք երբ էլ գա, որքան էլ գա՝ փնաս չունի: Օգուտ է: Ու, տես, կարգին անձրեք է եկել ու գալիս է: Ափրեն ստրեքի տակ ճոփում էր ցեխը: Եվ մի պահ Ափրեն երկխոս դարձաւ. սիրան ուզեց քալել հենց այն տեղերով, որ ցեխը ալիել շտա է, հենց՝ զիտի միջով — լըմփ... լըմփ... լըմփ... — և ցեխակուլով բանփորական սպորտներով ու գուսպ սրախութեամբ բացեց գրասենյակի գուտը:

— Օ՛ սո, — այս ու այն կողմից խնդմնպայցին, — Ափրեն... ուստա Ափրեն:

Ոչ ոք չէր այցելել, բայց բոլորը գիտեին, որ Ափրեն ինքն է հաստակը տախտակապատում: Եվ ահա հայտնվեց:

— Պոլը պրճա՞ր:

— Պրճա, — հուշաբարեց Ափրեն: — Պոլից էլ պրճա, ձեր հարցափորձից էլ: Ուրիշ ասելիք ունի՞ք:

— Գնանք՝ տեսնենք, — հարկ համարեց մեկը:

— Կերթանք: — Ափրեն այդ պահին խոսում էր անսովոր տոնով՝

կես լեճ-կեսկատակ, սովորականից բարձրաձայն և պատասխանում էր անժիջապես:— Իրիկունն իմ հյորն էր:

Նա օրակարգը համարեց փակված, սակայն հավաքվածները հարցունդորձելու շատ բան ունեին — տախտակները հն շագկասեցի՞ն... կա՞վ է, որ չեն պակասել... Իսկ ավելացած այդ մի քանի տախտակը Ափրեն ի՞նչ է մտադիր անել... Կարելի է մեղվի մի երկու փեթակ պատրաստել, կամ... Ո՛չ՝ պահել, պետք է պահել. գուցե տախտակները թաց են, կշորանան, կքաշվեն իրարից և նոր տախտակի հարկ կլինի... Բայց, իրո՞ք, տախտակները չոր էին: Հազիվ թե Ափրեն իզուր այդպես շտապեց: Իրիկունը տախտակները բերեց, առավոտյան կպցրեց: Սովորաբար՝ ամիսներով շորացնում են: Օրինակ, Ահարոնը ողջ մի ամառ տախտակները շարել էր արևի տակ: Նվ այդպես էր պետք...

Բայց Ափրեն արդեն կես ու պոստ պատասխան էր տալիս և, մի տեսակ, անհանգիստ էր. ինչ-որ բան էր ուզում անել: Հետո նա զգաց, որ սուն գնալ է ուղում. տախտակն հատակը ձգում է... Կգնա ման կգա իր տախտակեպատ հատակին, կինը ջահելալարի կֆոֆոս շուրջը շուրջը, կշողակրատի — Ափրեն, դու կարգին վարպետ ես... Ափրեն... Մուրաբայով լին՝ կուզե՞ս, Ափրեն...

«Վուր շթողեցի պարեր դիս...» — Ափրեն ոտքի կանգնեց:

— Ո՞վ կուզե տեսնել զիմ պուլ, իրիկունն թող տուն գա: — Ասաց ու ծլավ դուրս:

Իրիկունայ: Էր Անձրեր գաղարել էր, բայց էլի էր գալու, լիքը, ծանր ամպերը թախտում էին երկնքում, և ամպերի ճեղքերից ծիկլակում էր Արևգակը: Ափրեն — լըմփ... լըմփ... լըմփ — ցեխն ու ցեխաշերտը բավականությամբ տրորելով, հասավ տուն: Կուռը կրնկի վրա բաց էր: Կինն ու աղջիկը ճաշասենյակի հատակը խնամքով լվացել էին, և պատուհանից ներս ընկած շողերը սուղվել էին փայտե խոնավ հատակում: Ափրեն հայացքի դիմաց մի պահ փայտատակեց մանկություն պատկերը՝ մանկություն երգիկից արևի փոշուտ ու գունեղ սյուներ մի պահ բռնկվեց ու մարեց, և նա տրորեց աչքերը ու ներս մտավ — իրիկ... թըխկ... թըխկ — աչքը տախտակն թաց հատակում սուղված շողերին, շափեց սենյակը. բայցեց երկարությամբ, բայցեց լայնությամբ, գնաց անկյունագծով, ետ դարձավ, բայց ոչ մի անկյունից արևի փոշուտ սյուներ հայտնվել չէր կարող: — Թըխկ... թըխկ... թըխկ — դատարկ սենյակը դիլ արձագանք էր տալիս, և Ափրեն սրտնեղեց:

«Գրա ձեռն»:

— Հոյ-հոյ-հոյ, — կինը ննջարանից նկատեց ու ձգրտալով հասավ կանգնեց Ափրենի դիմաց: — Ա՛յ մարդ, խելըդ հո չե՞ս թոցրել, բա կայես սո՞նն կմտնեն: Սրա ստղուղները, ցեխը: Աղջիկ, — ձայն ավել, — հըլա արի՛ չորդ խելքին մտիկ:

Աղջիկը ազմուկի վրա հայտնվել էր շեմին և, տին ի շուրթ, նայում էր հոր ցեխախուլ ոտքերին, հատակին գաշված սունահարերին:

«Յա՛», — Ափրեն բերանբաց նայեց կնոջը, մի պահ թվաց նրան, թե անձանոթ մարդ է դիմացինը, — յա՛», — օգի պակաս էր զգում:

— Վայրենին էլ էս տեսակ բան չի անի՞: Կարծում է գետինն է: Մա պու է, պու, հասկացիր: Սրանից հետո — կինը կովարար մտունացուց արեց շեմի մոտ պցած լաթը — կոշիկներդ կնեղ կհանես, հետո կմանես ներս: Գե, հանիր... Սաղագներդ հանիր, ա՛յ մարդ, ի՞նչ էս շշմել: Հանիր:

«Հիմա... դիմ սաղագներ կհանիմ»:

Ափրեն բանկոնը հանդարտ ոտից վար առավ, գրեց պատուհանի գոգին, ելավ դուրս, բակից վերցրեց լինզը, մուրճն ու արջաճը և ներս մտավ:

Որտեղի՞ց սկսել... Ո՞ր է ի՞նչված վերջին տախտակը... Ահա... Ինչ-բան էլ սիկդ է մեխված անտերը: Այս մեկը պիտի շարդել, ուղի-լուգի այս մեկը պետք է շարդել...

Կինն ու աղջիկը սակված ու տաղնուպով նայում էին:

Ուրեմն, առաջին տախտակը շարդել... մնացածը հանդիստ է: — Թըրախկ... լինզի սուր ծայրը խրվեց՝ ծայրից ծայր ձեռք տախտակը:

Կինը ճշաց ու նետվեց դեպի ամուսինը, բայց Ափրեն հրեց նրան: Կինը զլորվեց ու ավելիելով սողաց դեպի ամուսինը, բայց Ափրեն առանց նայելու ոտքով հրեց նրան:

— Թըրախկ... — տախտակը շարդվեց: Ափրեն հանդարտ բաշեց՝ մեխատան շարդեց մի կողմ:

Գետինը մի շերտ բացվեց: Ահա: Հողի զով բույրը պարուրեց Ափրենի գեմքը, և նա հանկարծ զրաց, որ հոգե հատակին կարտակ է...

Լինզը պցեց հաջորդ տախտակի տակ: Արդեն դժվար չէր. ճոնշալով կլավ տախտակը:

Կինը բակում կանգնած աղմկում ու կոծում էր, օգնություն էր կանչում, իսկ Ափրեն հանգիստ քանդում էր տախտակամածը, լինզը պցում էր թե չէ՝ տախտակները ճոնշալով թոյում էին...

Նվ մինչև հավաքվեցին-եկան, Ափրեն ճաշասենյակի հատակը քանդել էր արդեն: Վրա պրծան. «Ափրեն, դժվար է ես... ի՞նչ է պատահել... Ինչո՞ւ էս քանդում, Ափրեն...»:

Ափրհն լուս ժառանգավ բաճկոնին, հանեց ծխաառփն ու լուցկին, ծխախոտ վառեց և դարձավ հավաքվածներին.

— Դուք ոչ պուր շինելուց օգնեցիք, ոչ քանդելուց օգնեք: Մենակ թողեք դիս:

ՇՈՒԿԱՆ

I

Տոնն դասնց նստած ծխում էր և հեռուում հարևան բակի ետողե-
ոխն — գրկիցը, կնոջ ու երեխաների հետ, վաճառքի ուղիարներ էր ընտրում
և, հարձադանք ծերունու հայացքի, հենց այնպես կանչեց՝

— Քեռի Տոնե, ծախս ուղիար լուսնե՞ս:

— Չէ՛, ջանը՛մ:— Մերունին հանկարծակիի եկավ:— Եվ պատասխա-
նեց անմեղ դարձանքով: Բայց և սեղանատեղը լրջացավ — գրկիցը ձե՞ռք
է տանում... Գրկիցը, ախր, դիտի, որ Տոնեն ծախս ուղիար լուսնե, գիտի,
որ Տոնեի ունեցած-լուսնեցածը մեկ հախո է... Գիտի և ձեռք է առնում...
Հե՛յ, գիդի, հա՛ա, գրկիցը, որ հիմա կարդին աղամարդ է, շին տան տեր,
մի ժամանակ ծիկլակում էր՝ հաշվելու Տոնեի ուղիարները, ձկլվում-
համբուս էր ու խառնում հաշվելու Այսօր էլ, ա՛նա, այսօրես՝ Տոնեի ունե-
ցածը թար մեկ հատիկ է:

Գարնանը շարուն ունեք՝ երկու ուղիար և երկու գառ: Գառներից մեկը
պտտալոր մատաղ էր խոտապեղ հիվանդ թառան համար: Ամբանը, որդին
իր դերպաստանով, որդու հարնանը իր դերպաստանով, էլի մի քանիսը
էրևեց ձիթ ու պծերով քաղաքից եկան, մատաղը կերան սաքի վրա, և
սեղան բացելու համար Տոնեն մյուս գառն էլ մորթեց: Մնացած երկու
ուղիարներից մեկը ընկավ բարափից, դասնը պտտիած երկու օր անջաց
և կուտանաստթյան վարորդներից մեկը փրկեց խնդճին ու տիրոջը:— Քե-
ռի Տոնե, իզուր ինչո՞ւ ևս շարժարում՝ լավացողը չէ: Մորթիք՝ տանեմ
տղիդ:— Հասցրե՛ց որդուն, շնացրե՛ց, Տոնեն շիմացավ, բայց գոհ ու
չնորձակալ մնաց վարորդից: Եվ մնաց իր պտտալի ու միակ ուղ-
իարի հետ:

Հիմա աշխան երեկո էր, պառավը շեմին փլված ննջում էր, իսկ Տո-
նեն, աչքը տնամերձում արածող իր հոխոխ, ծխում էր և փորձում հիշել, թե
վերջին անգամ ե՞րբ է վաճառել ուղիար: Մտածեց-մտածեց և վերջը գլխի
քնկավ՝ ուղում է հիշել մի բան, որ չի եղել. ախր, ինքը ե՞րբ է շուկա

գնացել: Այնպես, իհարկե, վաճառել է: Բայց ոչ ինչը, այլ՝ որդին: Թե չէ
ինքը ե՞րբ է սաք գրել շուկա... Մի անգամ... Մի անգամ մեկ անգամ, է՛, երե-
խա ժամանակ՝ աջանկ, էրգրում... Սուր քաղաքի շուկան... Հար հետ մի
ուղիար՝ էին տարել Մուշ քաղաքի շուկան, թար մի ուղիար:

— Է՛, հերիկ, հերիկ, — անբաց ծանկն: — Էն օրն, աշխան էն օրն ինչ
անուշ օր էր:

Անուշին անգամ էր սաք գառն քաղաք, առաջին անգամ էր տեսնում
շուկա՝ գույնզգույն մրդերով, տարբերի կարմիր շարակներով, կոստ ու
կուլաներով, գարանների շարքով, գարանների շուկաներն ի կախ նախ-
շան շիթեր, արվան սրբեշում, գարանների դռներին իրեն հասակակից
աղաներ՝ մարտազգեստ-մարտաէրեւ և սանթրամ, երգեցիկ ծայրով դնորդ-
ներ էին կանչում, շուկան լցված էր հրավերք կանչվածաբով, փուլ ու
սրնգի կանչով, գառն ու գահայի կակտացով, շուկայի երկնքում գվվում
էին մեղունները, սար շաղված էր մրդերի ու գիծու բաշքով, անձանով մի
լույս պնչները խոտաա էր տալիս, և ինքը մտածում էր, որ գա՛ անձա-
նով ու համեղի այդ բուրձանքը, գարանների դռներից տոճախող աշա-
կերանների խառ գգեստներինն է...

Այնպես վերապահականացավ անցած-գնացած աշխանային արևու
օրը, հանապարհը:— Առաքելոցի ճամփով մտան Մուշ քաղաք — գունեղ
շուկան, որ տեսնելուն պես, շփախս ինչու, հիշեց իրենց հարևանի
աղջիկան՝ նախշուն շորով, կուծը ուսին և ծիծաղը շարվելով, գունեղ շու-
կան և շուկայում՝ իրենց տեղը, շուկա մտած կանց առնու հարն սառց,
որ իրենց տեղը դա է: Հայրը նստեց մի քարի և ծխախոտ փաթաթից,
իսկ ինքը, ուղիարի կապը ձեռքին, բերանբուց նայում էր և ճշմարտ կո-
պ՝ րու: Եվ ճպճպոցի հետ արտանանքներին թրթռացող շողերի հետ ծա-
ձանվում էր գույնզգույն շորով աղջիկը՝ կուծը ուսին, կարկույր շարվե-
րին: Մուշ քաղա՞քն էր... Մշո շուկա՞ն էր, թե՛ գունավոր երազ... Եվ այդ
գունավոր երազը կարակցվեց այնքան ժամանակի, քանի պես չէր հայտնու-
վել առաջին գնորդը...

Մի մտրդ եկավ, հին ծանոթի պես բարեկեց հարս և հարցրեց:— որ-
տեղացի՞ ես:— Մանիկ:— Ապա պտտալից ուղիարի շարքալորը, — ի՞նչ
արժի:— Բակ հայրը կարճ կուպեց:— Երեք:— Մի արիչն եկավ՝ ձեռքով
կրեց ուղիարի գմակը:— Ի՞նչ արժի:— Հարցրեց:— Երեք մանեթ, — պա-
տասխանեց հայրը:

— Պակա՞ս:— Երեք մանեթ, — մխելով և աչքը շուկային պատաս-
խանեց հայրը:

— Հայ, ինձ նայիր, — պահանջկոտ խոսեց մարդը:— ինձ Պետրոս
պղան է ուղարկել... Պետրոս աղան պիտե՞ս ով է: Մուշ քաղաքի առաջին

հարուստը:— Մարդը խոսում էր վրա-վրա և առանց պատասխանի սպա-
սելու:— Ես էլ Մշո շուկայի առաջին միջնորդն եմ. ինձ քաղցր աչքով
ընայցիր, բո ոչխարը չի վաճառվի եմ վարձն էլ, հղած-չեղած, կես
արասի է:— Եվ վրազ անհայտացավ շուկայում և հայտնվեց Պետրոս
աշայի հետ՝ Մուշ քաղաքի առաջին հարուստի Ռանկից միջնորդը՝ զուսպ
ու գործնական, ևսկից մշակը՝ գլխահակ և մի կոտոր պարան ձեռքին, Պե-
րոս աղան մտանում էր հանդարտ, ձեռքերը ետեր դարսած և մատներին
արանում տերողորմյան իրազացնելով: Սև-սրածաշր բեզեր ուներ, սև
կապա, սև ֆես, սև օձիքակալով ճերմակ օձիք, և կրծքին վառվում էր
ժամացույցի ոսկի շղթան: Պետրոս աղան բարեկեց հորը, ձեռք մեկնեց,
թուցիկ աչք դիպցրեց ոչխարին, ապա ահազին ժամանակ լուռ ու
գլխահակ խաղաց թաղբեհի հետ: Հետո հարցրեց հոր անունը, հարցրեց
իր անունը և արևշատություն ցանկացավ, հարցրեց երեխաների թիվը և
բոլորին արևշատություն ցանկացավ, հետաքրքրվեց, թե՞ Մառնիկում
առա՞տ էր տարին, արտերը հո չկարկտահարվեցի՞ն, անասունները հո
դարձող չե՞ն բնկել, հարկահանության օրերին հո միջադեպեր չեղա՞ն...
Մշակը, պարանը ձեռքին, թարմվել էր աղի թիկունքին, միջնորդը լուռ
բաշվել էր մի կողմ, իսկ Պետրոս աղան, տերողորմյալի հետ խաղալով,
երկար հարցուփորձում էր՝ հանդարտատուն և հատիկ-հատիկ բառերով ու
տարածբացնելով:— Մեկ խոսքով ասած, անփորձանք ու աղեկ եք ապրում:

«Գեղն ու աղեկն ուստի՞ց իմանանք, աղա Պետրոս, — պատասխա-
նեց հայրը:— Գեղացի մարդ ու աշխարհից անլուր ու աշխարհի մարդ-
կանց կյանքին անձանով: Մենք ո՞ւմ մեր սարն ու ձոր, մենք ո՞ւմ մեր մալն
ու գերդաստան: Ը՛ք ու քաղաք իջաւ Տեսնիմ ինչ կա-չկա ու լուր տանեմ
դուռ ու գրկիցիմն»:

Պետրոս աղան տմբամբացնում էր, հետո համբիւր պեց պրպանը,
ծխախոտ հանեց, ծխախոտով հյուրասիրեց հորը, ապա ոչխարի շուրջ-
բոլորը՝ հանդարտ մի պաուլա գործեց և հարցրեց արժեքը:— Երեք մա-
նեթ, — պատասխանեց հայրը:— Գինն սասա:— Երեք մանեթ, — կրկնեց
հայրը:— Ամեն սարանք իր գինն տնի, հայ, բո սպրանքը երեք մանեթ
լարմի: Գինն սասա:— Միջնորդն արդեն աշխատաշէլ էր, անհանգիստ
շարժվում էր և, Պետրոս աղայից ծածուկ, նշումով հասկացնում էր հորը,
թե՞ պինդ մնա:— Իմ ոչխարի գինն երեք մանեթ է, — պնդեց հայրը:—
Երկու մանեթ, — Պետրոս աղան մեկնեց ձեռքը: Թիկունքից միջնորդը
տապնալով սաստեց հորը, և հայրը շքեղունեց աղա Պետրոսի ձեռքը:—
Երեք մանեթ, — կրկնեց հայրը:— Երկու մանեթ, — Պետրոս աղան փորձեց
խլել հոր ձեռքը: Եվ հայրը տաքացավ:— Պետրոս աղա, դու Մուշ քաղաքի
առաջին հարուստն ու մեկ մանեթի համար էգբան կսակարկիս:— Պետրոս

աղան քմծիծաղեց:— Հայ, Պետրոս աղայի հարստությունը շուրջ չի բե-
րել, Մառնիկի սարերի հեղեղը չի բերել ու լցրել Պետրոս աղայի սունդու-
կը, Մուրադ գետի հետ չի եկել, հայ: Մեկ մանեթ... Պետրոս աղան մեկ
մանեթով է առաքելոց մտել:— Եվ գրպանից հանեց ոսկյա ժամացույ-
ցը:— Ուշ է: Սպրանքից գինն սասա:— Հայրը տարակուսանքով նայեց
ուշխարին, նայեց միջնորդին, և միջնորդը հասավ՝ Պետրոս աղայի և հոր
ձեռքերը քաշեց-բերեց իրար:— Կես-կես մանեթ լաշխեք մեկ-մեկու: Եր-
կու ու կես մանեթ:— Աղեկ, — համաձայնեց Պետրոս աղան:— Աղեկ, —
կրկնեց Հայրը:— Ոչխարն ուրախության համար էղնի:— Փողը ուրախ օդ-
ատործես, — Պետրոս աղան կրկնակի հաշվեց գրումը և վերջում ալե-
լացրեց մեկ արասի:— Էս էլ իմ կողմից ընդ նվեր:— Հայրը առարկեց:—
Նվիր մերժելը անպատվություն է, հայ:— Եվ արասին խցկեց հոր բուռը, —
երկխաների համար լամիչ կառնես:— Հետո հայրը ոչխարը հանձնեց
մշակին:— Կապոց հանիր, — ասաց Պետրոս աղան:— Կապն ինձ պետք չէ:—
Պետք չէ, — քմծիծաղով կրկնեց Պետրոս աղան:— Էս աշխարհում անպետք
բան չկա, հայ, — և մշակին ակարկով հասկացրեց, որ կապը վերագործ-
նի: Ապա մի մետաղապրամ սահեցրեց միջնորդի գրպանը և ինչպես եկել
էր՝ հանդարտաբալը, ձեռքերը ետեր դարսած, մատների արանքում տեր-
պորմյան, այնպես էլ գնաց:

Հայրը, այնուամենայնիվ, ոչխարի կապը շարժեց, ապա նվեր ստա-
ցած արասին ալեկ միջնորդին, և մտան շուկա:

Աղմուկ ու խառնաշփոթ էր շուկան:

Եզրից շատ էր գեղեցիկ՝ գունեղ, հեթիսթային: Իսկ ծիածանով պա-
րուրված պատրանքը, նր հայտնվեց հենց աչքը շուկային գիպնելու պես և
անհայտացավ առաջին գնորդի հետ, չկար ու չկար նույնիսկ կին չկար
շուկայում: Իսկ ինքը այնպես էր ուղում, որ նորից փողփողա շին նախ-
շուն շոթով աղջիկը՝ կուճը ուսին, կարկաչը շուրթերին: Բայց կին էլ չկար
շուկայում, չկարմանալի էր՝ ոչ մի կին, ոչ մի աղջիկ, ոչ գույնզգույն
խնձորների, ո՛չ տաքդեղի կարմիր շարուկի մոտ, ո՛չ սրվան մետաքսի ու
ծիծաղիտ շիթերի, ո՛չ կուճ ու կուլայի մոտ: Երկաշիտ էր շուկան, կանչ-
վրատոց, ամեն կողմից կանչում ու քաշում էին հոր փեղը: Իսկ հոր որս-
նածը...

— Քեռի Տոնն,
Հանկարծահաս կանչի հետ ձերունին ցնցվեց, Իրականությունից վե-
րացած և պոկված իր ձերմակ տարիքից, Տոնն՝ կոտնալորած մի տղա,
հոր հետ պտտվում էր Մուշ քաղաքի շուկայում, և հարեանի կանչի հետ
Մշո շուկան միանդամից մթնեց-հուշը թռավ, ինչպես նետված քարից՝
միտը:— Իսկ հոր որսնածը... շուկայում հոր որսնածը...

— Մարիդ մեզ հայր է, եկել, բնօր Տոնե, ուղարկե՞մ, թե՞ մնա:

Տոնեն դժգոհ նայեց հարեանի բակի կողմ և, ձեռնափայտին հեն-
ված, ծանր ոտքի ելավ:— Էդ հոբոգի ձեռքը կրակն է քնկել. մենակությու-
նից անտեղը տուն էլ չի գալիս. մեկ սրա ոչխարների պոչից է կալում,
մեկ՝ նրա: Գե եկ ու ամեն իրիկուն քարշ-քարշ տուն բեր և գիշերը մինչ
ի լույս ականջ պահիր բոբոսցին: Էսպես՝ դեռ հիմա: Չմտանք, ամեն առա-
վատ ու իրիկուն, մեկ հոբոգի համար ստիչ բաց արա ու հսկիր: Խնդր
մարդը թաք ոչխար կպահե՞ր: Մարաթուկ վկա, չի պահիր:— Եվ մինչև
դրկիցի մտա հասնելը վճիռը արգեն կար՝ վաճառելու է ու վերջ:

— Քեռի Տոնե, եկար տանելո՞ւ:

— Չէ:

— Թող մնա, քեռի Տոնե, մնա թող մեր ոչխարների հետ, — աշխույժ
վրա տվեց հարեանը:— Չարչարում է քեզ: Ուզում ես, ձմռանն էլ ես
կպահեմ. որտեղ քսանը՝ էնտեղ էլ քսան ու մեկը:

— Չէ, Մախել... — կմկմաց Տոնեն, — ծախելն է հիշում:

— Մախելո՞ւ ես է, շատ լավ, — վրա տվեց հարեանը:— Հզուց տա-
սը ոչխար եմ ամենելու, որտեղ տաք՝ էնտեղ էլ տասն և մեկը:

— Չէ, չէ, ես... ես...

— Հրր, սրբուն հարեաննից շեռ վստահում, քեռի Տոնե:

— Չէ, շփտահել, չէ:— ձերուներն խառնվեց իրար, — վստահելու ու
շփտահելու հարց չէ... Գործ կա... Տղի հետ գործ ունեմ:— Եվ մտածեց,
որ շուկա հասնելուց առաջ, լավ կլինի, մտնել որդու տունը. թոռանը
վերցնել օգնական. երեխա-տղա է, կրունի ոչխարի կապը...

— Է, շատ լավ, միտսին կգնանք:— Հարեանը գործնական մտածեցավ.
ձեռքով կշռեց Տոնեի ոչխարը:— Քանխա՞մ ևս մտադիր վաճառել:

— Քանի մանե՞ք... Ետեկ է՝ նայած ամենը, նայած միջնորդ... Էս-
պես՝ երկ... երկու, — կմկմաց, — երեք:

— Աչխրնքն՝ քսանհինգ-երեսուն:

— Հրմը կզբանե նրեք կատեմ, երկուս ու կեսով կտամ-կերթա:

— Թե կզբանե է՝ ինձ տուր, — ծիծաղեց հարեանը:— Քեռի Տոնե, բո
ոչխարին հարյուր ոտքի մի կուպեկի պես կտան:

— Հույ-հայ-հայ... Էդ մարդկանց փարեն ջո՞ւրն է բեր, էդ մարդ-
կանց փարեն մեր Մառնիկա սարի հեղե՞ղն է բեր-լցրե սնդուկն, էդ
մարդկանց փարեն Մուրադ գե՞տն է բեր:

— Էդ քո գործը չէ: Գու ինձ թող, քեռի Տոնե, սկզբում քո ոչխարը
կվաճառեմ, հետո իմը:

— Չէ, չէ:

— Քեռի Տոնե, ինչ ասեցի, տարկեցիր՝ չէ, չէ:

— Չնեղանաս, լաո, շուկա է՝ ամեն մեկն իր գործին... Միջնորդ կա...

— Միջնորդն ով է:

Հարեանի միամտության վրա Տոնեն ներողամիտ ժպտաց:— միջնորդն
ով է... Աստված քեզ բարին տա, մի ոտքը գյուղում է, մեկը՝ շուկայում,
բայց, տես, որ միջնորդի մասին գաղափար էլ չունի:

— Միջնորդը շուկայի ամենքից կարևոր մարդն է:— բացատրեց հա-
րեանին:— Առանց միջնորդի ոչխար ծախողի ձեռքն ու ամուղի ձեռքն
իլար չեն գա: Հասնինք քաղբի շուկան, քու աչքով կտեսնիս:

Բնանատարի խցիկը զիջել էին Տոնեին:

Վարորդը շատախոսում էր, իսկ Տոնեն կարճ էր կատում և փորձում
հիշել վերջիվերջո, հայր ի՞նչ գնեց Մուշ բաղաբի շուկայում: Գիշերը նա
երկար մտածեց: Միտց ու շտապում եկավ անկողնում, ծխեց ու մտածաց,
հիշողությունը էլի ու էլի սկսեց սկզբից, բայց, ինչպես ջրի շիթը, որ կանաչ
առվակի հետ գալիս է ու առվակի հետ սուղվում ալվալի մեջ, հիշողության
այլ հատվածը կորչում էր. հարեանի կանչի վրա թռել էր ու շար: Եվ
հիմա, վարորդի կողքին նստած, այնուամենայնիվ, փորձում էր հիշել:—
Ուրեմն, Պետրոս սղան՝ ձեռքերը բամակին, թաղրեհը մտաների արան-
քում գնաց, ետինց՝ մշակը:— կապը ձեռքին:— սպա հայրը նվեր ստացած
մեկ արբանի տվեց միջնորդին, և մասն շուկա... Ամեն կողմից կանչում-
հրավիրում-քաշում էին հոր փեղից, իսկ հայրը, հայրը... Հայր ի՞նչ էր
սրունում շուկայում... ի՞նչ գնեց... ինչպե՞ս դուրս ելան շուկայից... ինչ-
պե՞ս դիպցին գյուղ... ե՞րբ հասան տուն և ի՞նչ տարան տուն:— Հա
մամտում էր, իսկ վարորդը հա շատախոսում էր:— Բայց որ շփտահերթ՝
հիշտ կլինեք, քեռի Տոնե:— Չէ:— Ետ ամենքը գյուղ:— Չէ:— Մի հատ
էլ կզնե՞ս կղառնա երկուս:— Չէ:— Երկու ոչխար պահելն արդեն հան-
դիստ է, քեռի Տոնե:— Չէ:— Փողի կարի՞ք ունես:— Չէ:—... — Չէ... —
Չէ:

Վարորդին պարզապես ձերուներ տունն ու պատասխանն էր գուր գա-
լիս:— խաղալիքը գրկին մի երեխա էր նստած կողքին, և նա այլ երեխայի
հոգու հետ խաղ էր անում. փորձում համոզել-վերցնել խաղալիքը, իսկ
երեխան դժգոհ ու խռովկան դիմադրում էր՝ չէ, չէ...

Աչրպես էլ ձերուներն շարժացավ կտրել հուշերը, և հասան:
Քաղաք շմտած մեքենան կանգ առավ:
Վարորդը իջավ, իսկ Տոնեն, ոչխարի կապը ծնկներին հավաքած,

սպասեց— այնուամենայնիվ, լավ կլիներ, շուկա հասնելուց առաջ մտնել որդու տունը և թոռանը օգնական վերցնել:

— Իջիր, բեռի Տոնե:— Վարորդը հայելի էր զսպել ծիծաղը. ուր որ է, ծիրունին կպատասխանի՝ չէ:

— Իջնի՞մ:— Մերունին տարակուսեց, բայց իջավ:

Հարևանն արգեն ոչխարները մեքենայի թափքից հրում էր վար:

— Էստեղից ոտքո՞վ էրթանք:

— Ո՞ւր, բեռի Տոնե:

— Քաղքի շուկան:

— Քաղաքը շուկանը շատ ունի, բեռի Տոնե:

— Ջանք՞, շուկան, քաղքի շուկան,— նեղարտեց Տոնեն:— Ոչխար ծախելու շուկան:

— Ոչխարի շուկան էս է:

Տոնեն տարակուսանքով նայեց շարքերուրը. դիմացը քաղաքն էր, ուր դեռ ոտք չեն դրել, իսկ ասֆալտապատ ճանապարհի երկու կողմերում խաղողի այգիներն էին: Չոյ... Իսկ որտե՞ղ է շուկան: Կամ ինքն ու հարևանը իրար չհասկացան, կամ... այնուամենայնիվ, նա մոտեցավ կայր ոչխարի փղը գցելու, կամ...

— Քեռի Տոնե, ինչո՞ւ ես կապում՝ հանդիսո թող արածի:

— Արտաի շենք բերե, ջանք՞, — ...կամ հարևանը, վարորդի հեռ խոսքը մեկ արած, իր հոգու հետ է խաղում:— Պրծի-էրթանք շուկա:

— Լավ, բեռի Տոնե, նստիր, ա՛յ, էն ծառի տակ, մի քիչ հանդստացիր, հետո կգնանք շուկա:

Եվ Տոնեն բաշեց ոչխարը ու նստեց հենց հարևանի ցույց տված ծառի տակ:

Հուշից պոկված-թուած պատասը ցավի պես տնքում էր ներսում, բայց տեղը կորածը սրունելու տեղ չէր:

Քիչ աչն կողմ, ճանապարհի եզրին, մի կուտակ տար ասֆալտ էր ծխում, և ժանգազուն արտահաղուսաներով կանայք ճանապարհն էին կարկատում. լայնաթաթ բահերը լցնում էին տար ասֆալտով և, դեմքները պոռթկուն ու բարկ ծիփից փախչրած, ճկում ամուսում-զատարկում էին փոսերում, տփտփաշնում բահով և նորից դառնում դեպի ծխացող կուտակը: «Արագ-արագ-արագ», — կարգադրում էր աշխղեկը՝ կուտակից հեռու քաշված, ճամփից դուրս քաշած իր մեքենայի մոտից: «Թու պատու պանկ... — մտքում հայհոյեց Տոնեն:— Ջանք՞, ե՞րբ կհասնինք շուկա»:

Ավտոնները վզղալով գալիս էին և ճանապարհի այդ հատվածում դանգազում-խճճվում, դալրացած ազդանշան տալիս, բշում իրար վրա,

բշում ասֆալտը կարկատող կանանց վրա:— Արագ-արագ-արագ, — միմյանց ծվատող ազդանշանների միջից, վարորդների անհամբեր կանչվառուրի միջից և ասֆալտի բարկ ծխով պարուրված կանանց ծղրուտցի միջից կարգադրում էր աշխղեկը: Եվ՞ վերվերի մի ձայն, — Ի՞նչ արծի:— Հարյուր, — պատասխանեց հարևանը: Տոնեն մեկ խճճված ավտոններին նայեց և փորձեց որոշել, թե հարցը որտեղից էկավ: մեկ՝ հարևանին և փորձեց որոշել, թե խոսքը ո՞ր ոչխարի մասին էր, բայց հարցն ու պատասխանը արդեն կորել էր ճամփի ջնջված աղմուկում:— Արագ-արագ-արագ:— Թիկունքին փշալարե ցանկապատն էր և խաղողի այգիներ, մի խումբ կանայք այգեթաղ էին անում, և մի կին կանչեց, — ո՞ր գյուղից եր:— Տոնեն սպասեց, որ հարևանը պատասխանի, իսկ նա շարձազանքեց կանչին — ոչխարները փշալարի տակ հավաքած հարևանը ավտոններից նետված հայացքներն էր որսում:— Ի՞նչ արծի:— Հարյուր-հարյուր:— Վայ թե հարևանը չի կատակում. վայ թե ոչխարների շուկան հենց այս է ու կա:— Տոնեն հանեց ծխախոտը, բայց չվառեց. մայթաձուլի հոտը խեղդում էր:

Հետո ասֆալտի կուտակը չբացավ, աշխղեկը ինչ-որ պատվիրեց ասֆալտագործներին, ապա նստեց մեքենան ու գնաց, ավտոնները սկսեցին սուրալ, կանայք զեմքներն ազատեցին գլխաշորերից, հանեցին բրեզկենտե ձեռնոցները, վզվզացող ավտոններին շանչ անելով՝ ճանապարհը կարեցին-եկան և լուռ նստեցին Տոնեի ու նրա ոչխարի շարքերուրը: Մի ավտո դանդաղեցրեց ընթացքը, և մեկը ձայն տվեց, — Ի՞նչ արծի:— Հարյուր:— Տոնեն նայեց հարցնողին, նայեց հարևանին և էլի փորձեց որոշել, թե խոսքը ո՞ր ոչխարի մասին է, բայց հարցն ու պատասխանը շատ էին վերացական:— Այդպես էլ պետք է լիներ. չէ՞ որ դեռ շուկայում չէին. ահա այգեգործ կանայք ձայն են տալիս, — ո՞ր գյուղացի եք:— Չէ, ջանք՞, շուկա չէ, — պարզապես հարևանը ոչխարներին արածեցնում է, որ շուկայում նիհար շերեան և, ընթացքում, փորձում է մեկ-երկուսը վաճառել: Իսկ շուկան, քաղաքի շուկան... Եվ դարձավ մոտիկ նստած կնոջը՝

— Քաղքի շուկան ո՞ր կողմի վրա է, հարս:

— Հարս:— Հեգնեց կինը:— Հողը իմ նման հարսի գլխին:— Կինը բրեզկենտե ձեռնոցով թափ տվեց արտագոգեսար:— Դու հարս ունե՞ս:

— Ունեմ:

— Երանի քո հարսին: Քանի՞ ոչխար ունի հարսը:

Տոնեն լռեց: Փոխարենը պատասխանեց հարևանը:

— Քեռի Տոնեի հարսը քեզ պես քաղքի է, բուլբուլ:

— Հողեմ գլուխը:— Կինը անորոշ ուղղությամբ շանչ արեց:

Տոնեն կողքանց աչք դիպցրեց կնոջը և նորից կախեց գլուխը: Հա ուզում էր վառել ծխախոտը, բայց քթի տակ բուրոզ մազուկի հոտը խեղդում էր:— Զանքմ, ե՞րբ կհասնինք շուկա:— Եվ այդպես՝ ոտքերը մեկնած, ոչխարի կապը փաթաթած ոտքին և մատնեկի արանքում տրոր-վող ծխախոտին հակված, Տոնեն նկատեց մտեցող ոտքերը, անմիջապես՝ մյուսը և կրորդը՝ շալվարի փողքերը ծալած:— Զրվորնե՞ր են:— Եվ, մինչև կբարձրացնեն գլուխը, ծալված փողքերով ոտքը աքացի տվեց ոչխարին:

— Էս ս՞նց է:

Տոնեն բարձրացրեց գլուխը: Գիմացը ջցված երիտասարդը բուրոզ-վին ջրվորի նման չէր:— այսպիսի ջրվոր կլինեն՝ հարդարված մազերով, ճերմակ երեսներով, փափուկ ու ճերմակ ձեռք ու թևերով... Եվ սրան ուսնկից կանգնած մյուս երկուսը՝ նույնը: Եվ իրեն ու ոչխարին չեն նա-չում, համախումբ գործել են ճամփեկորին կանգնած իրենց բնկերոջը: Ծամփեկորին մի ալտո է կանգնած, կողքին տեղը՝ ատրիքին անվայել գեղ, կրկնակզակով և տյնրան անգույն, որ, կարծես, արև չի տեսել: Թևերը կրծքին ծալած ծխում է և հոգնած ու անորոշ նայում՝ ոչ այն է ոչխարը շրջապատած բնկերներին, ոչ՝ ոչխարին:

— Գուրդ գույնի՞ս է:— Կամքին խոնարհ նայում են, իսկ նա, ի պատասխան, ծռմուռ է շարժվում ու ծխախոտը և հոգնած ու անտար-բեր ուսերն է շարժում՝ ոչխար է, էլի:

— Ի՞նչ արժի:— Փողքերը ծալած երիտասարդը նորից է քացահա-րում ոչխարին և շտապ թափ տալիս շալվարը:

— Հարցուր:— Հարևանը սրղեն վրա է հասել:

Գինը հարցնողը, անմիջապես նստեց մյուս երկուսը, միաշունչ դառ-նում են նրան: Իսկ նա թլում է ծխախոտը, հեղանքով ծամում շուր-թերը և ձեռքը հոգնած տանում է գրպանը:

— Վեր կաց, քեռի Տոնե, — հարևանը հրում է ձերուսու ուսը:— Փողը ստացիր:

— Յա՛... Հըմը էդպե՞ս:— Տոնեն շվարած մեկ հարևանին նայեց, մեկ՝ աքացիների տակ հրմշավող ոչխարին:— Հըմը... էսպե՞ս:

— Ել-ել:— Հարևանը օգնեց, որ ձերուսին ստքի կանգնի:

— Յա՛...:

Եվ մինչ ձերուսին ստքի կենեն, նրանք ոչխարը քաշքշելով, ոտ-նահարելով հասցրին ավտոյի մոտ և իրար հայհոյելով (չո՞րք, թե կա-տակ՝ իրար հայհոյելով), ոչխարին հայհոյելով՝ «կեղտոտ անասունը» շարժեցին ավտոյի բեռնախցիկը: Իսկ գեղը, անտարբեր հայացքը անո-

րոշ մի տեղ, թղթադրամն էր մեկնել, թե՛ ում, չդիտեր և հետաքրքիր չէր՝ ով ուզում է վերցնի:

— Յա՛... Հըմը էդպե՞ս:— Տոնեն բերանբաց ստեղ էր:

Հարևանը շտապեց վերցնել դրամը: Եվ երբ փողը խցկում էր ձե-րունու բուռը, նա ուշքի եկավ:

— Չէ՛:— Հրեց հարևանի ձեռքը և փայտով քշեց դեպի ավտոն:— Ուստու չէ: Ոչխարն ծախու չէ:

— Խի՞ ես բալամուտ անում, այ բիճա:— Երիտասարդներից մեկը հրեց նրան:— Մի սատկած ոչխարով ուզում ես միխոնչի դառնա՞լ... — և անվայել մի բառ ասաց ու բռունցքը մտցրեց ձերուսու աչքը:— Կյան-քում չհավատաս:

— Յա՛...:

Ասֆալտադորը կանայք աղմկեցին, թղթադրամը պինդ պահած մո-տեցավ հարևանը, այն կողմից նաև՝ գեր ու հոգնած երիտասարդը: Ըն-կերները տեղ բաշեցին նրա համար: Նա ջցվեց ձերուսու գիմաց և փըն-լաց:

— Փողի կարիք ունե՞ս, արա:— Ձեռքը տարավ գրպանը, հանեց հոճառն մի թղթադրամ և շարժեց ձերուսու գեղքին:— Առ, գնա ապրի:

Մերուսին ահամա նայեց՝ էն ինչ դիպավ ճակատին... Ոտքերի մոտ անձանոթ մի թղթադրամ էր ընկած: Եվ նա, Տոնեն, հայացքը թղթ-ադրամին, հանկարծ հիշեց— գինի... — այն, ինչ երևելանից և ողջ գիշեր մտմտում էր ու չէր գտնում, հիշեց՝ Մշո շուկայում հայրը գինի էր սրտնում, արդար գինի... անարատ գինի...

Ժանդագույն արտահագուստներով կանայք ոտքի ելած ծղրտում էին (ի պատասխան ստանալով լուսանքներ), հարևանը դրամը ձեռքին սա-սած կանգնել էր, իսկ Տոնեն՝ ուսերը կտորված և հայացքը ստերի մոտ ընկած թղթադրամին, հիշում էր— սրեմն, Պետրոս ազգայից նվեր ստա-ցած մեկ արասին միջնորդի: սալուց հետո մտան շուկա, և հայրը մո-տեցավ մի գինեվաճառի:

«Գինին արդա՞ր է», — հարցրեց հայրը:

«Արդար է ու անարատ»:

«Մեկ բաժակ արդար ու անարատ գինի տուր»:— Խմեց և դժգոհ մնաց:— Արդար չէր:— Անցավ մյուս գինեվաճառի մոտ:— Գինին արդա՞ր է:— Արդար է:— Մեկ բաժակ արդար գինի տուր:— Խմեց և դժգոհ ան-ցավ մյուսին:— Արդա՞ր է:— Խմեց և դժգոհ անցավ մյուսին... Խմեց և դժգոհ անցավ... Խմեց և հերոտտ անցավ... Խմեց ու հերոտտեց... Հայրը Մշո շուկայի բուրդ գինեվաճառներին նույն հարցը տվեց, նույն պատաս-

խանը ստացավ, ամեն մեկին զճարեց ու խմեց, անցավ՝ վճարեց ու խմեց, վճարեց ու խմեց, խմեց ու դժգոհ մնաց, խմեց ու հերոտեց, խմեց ու կատաղեց և շուկայի կենտրոնում ոտքը խփեց գետնին ու կանչեց՝

«Մեկ բաժակ անարատ դինի»... Մեկ բաժակ արգար գինի»...»

— Քեռի Տոնե,— Հարևանը վերջապես բերան բացեց՝ ընկճված, փուշը թողած:

Նրանք արդեն չբվել էին, ճամփեզրի ծառի տակ կանայք նստոտել էին լուռ, խոտվածների պես երեսներն իրարից թեքած, ճանապարհով վզվզում էին մերթնանալով, մի ավտո դանդաղեց. «Ի՞նչ արժի» — Հարևանը շտապեց և կակաղեց — Հար... հարյուր — Եվ հրեց ձերունու ուր:

— Քեռի Տոնե:

Տոնեն բարձրացրեց գլուխը, մշուշոտ նայեց հարևանին և շնչաց.

— Մեկ բաժակ արգար գինի:

ՄԻԱՅՆԱԿ ԾԱՌԸ

1

Գերանը ճկված տեղից ճար էր տվել:

Գերանը վազուց էր ճկվել, իսկ ճարը նոր էր: Հացատան առանցքային գերանը պես անցյալ գարնան անձրևների ժամանակ կրեց. գուցե՝ ավելի առաջ, բայց Հազրոն գարնանը նկատեց և որոշեց հենակել: Եթե որդին հույս չտար — որդին գարնանը հայտնվեց՝ խոտացավ ու դնաց — Եթե քաղաքաբնակ որդին չխաբեր, Հազրոն սյունը վազուց ճարած-կանգ-նեցրած կլիներ՝ ամառը, հարմար ժամանակ:

Արդեն ուշ աշուն էր. մատախուղը ճմլտկում էր գյուղում, թափառում գյուղի շուրջիկ լեռներում, լիզում բարերը, լիզում շիֆերածածկ կոտրվածները, իսկ Հազրոնի տանիքը հող էր, մի շարտթ էր սառը անձրև էր մազմզում — կոտրի հողը ծանրացել էր — և գերանը ճկված տեղից ճար էր տվել:

Հազրոն փայտե թախտին պառկած ծխում էր ու նայում մխոտ գերտնի ժանգառե ճաքին: Ճկվածքի կենտրոնից ճարը թեքություն բաժանում էր դեպի հեծանները: Հենց հասնի հեծաններին, պարզ է... Երեկ առաջօրեայան երբ նկատեց՝ մազված էր: Մի ցիրեկ ու մի գիշեր էր անցել:

և արդեն գերանի մեր փաթեթը պատուվել էր, և մուրը թեթ-թեթ կախվել էր շրթից:

Արագ էր գործում ճարը: Ծառայ հենակել էր պետք:

Հազրոն հայացքով որոշեց սյան տեղը՝ ճիշտ թոնրի մեջ. գերանը կենտրոնաձիգ է, թոնրը՝ տան կենտրոնում, ճկվածքն ու ճարը՝ հենց թոնրի գլխին, ուրեմն սյունը պետք է կանգնեցնել թոնրի մեջ:

Թոնիրը լցված էր մոխրով — պատվի մահից հետո ս'վ էր վառելու — և մոխրի վրա Հազրոն օջախ էր սարքել: Կրակաբանը կտեղափոխի պատի տակ. ծովը պատ ու առիք լիզելով-ծալվելով կհասնի երգիկին, բայց, ինչ այլ, օջախը կտարբեր պատն ի հետ, թոնիրը կգտաարկի մոխրից և կկանգնեցնի սյունը: Եվ էսօր-էգուց. հետո ուշ կլինի:

Ի՞նչ սնացու չկա:

Երկու օր Հազրոն ալիխ-առնում էր. խնդրել նախադահին, թե՛ ուշ եվ հիմա, այս առափոտ, որոշեց չգիմել՝ նախապահը մաղձոտ է՝ կխայթի. «Քեռի Հազրո, քաղաքաբնակ որդիդ մի սյուն ճարելու շնորհք չունի», — նախապահը եթե չգիտեր էլ Հազրոնի վերքին, եթե չմեղմի էլ, սյան փոխարեն միայն հույս կտա: Եթե որդին էլ խաբում՝ ումի՞ց նեղանա... Որդուն էլ երեկ ուրիշներն են խաբում: Խաբվածներն են խաբում: Նախապահը հույսով կքնեցնի Հազրոնին, իսկ մի գիշեր ծածկը կնստի, և օր ծերութունը Հազրոն կդառնա շան սատակ:

Դեռ լույսը չբացված էր հազնվել Հազրոն և թախտին մեկնված ծխում էր ու սպասում, որ օրը լրիվ բացվի: Իսկ օրը նորից թան ու թուխպ էր. երգիկի երկներում սահում էին գորշ ամպերը, անձրևը դադար էր տվել, բայց երգիկը դեռ մաղձոտ էր՝ սառը, փայլատ. դա անձրև չէր, այլ ուշ աշնանային օրվա սառնությունը:

Կատուն կուշ էր կկել Հազրոնի երկար ու նիհար սրունքներին, տխուր մտնում էր և հոնքերի տակից հետախուզում տիրոջ հայացքը: Տիրոջ հետ մեկ գերանին էր նայում — և գիտեր, որ գերանը ճարած է — մեկ՝ կաթիլացող շուրթերով երգիկին և երբ կտրակցուն հայացքը դիպում էր թաց մոխրով լցված օջախին, կատուն մլավում էր և նորից կատում տիրոջ հայացքից: Կարելի էր օջախը վառել կատվի համար, բայց բոց չէր բռնի. երգիկը թոն, իսկ օջախի խոնավությունը երևի մինչ ի թոնրի հատակն է ներծծվել:

Հազրոն կացինը վերցրեց թախտի տակից, հետանը խրեց գետին և դուրս ելավ: Դուռ ու բակից գյուղը չէր երևում. գյուղը տան թիկունքին էր. Հազրոնի տունը վարը՝ գյուղափեշ ճապաղ բլրակին էր. շրջկենտրոնից լեռնային գյուղը մտնող ճամփի պոնկին: Ցածրիկ, կուշ եկած մի հացատուն՝ անկոփ քարերով, ի միջի այլոց, մի տեսակ ոտքի վրա շար-

ված, տան թիկունքին՝ փոքրիկ մի գոմ, իսկ մարագի միայն պատերն էին, մարագը այդպես էլ ծածկ շունեցավ— Հազրոն կարծում է, թե ինքը ճամփորդ է... Հինգ տարի անանկ թափառելուց հետո, քսանի դարնանը հոր հետ երբ հայտնվեցին և գյուղի փեշին հիմք փորեցին, կարծում էին, թե Հսօր-էզուց վերադառնալու են էրզրիւր՝ Հայրը ծեր էր արդեն, շուտ մեռաւ, իսկ Հազարապետը, Հազրոն, ահա ապրում է և խաբում իրեն, թե ինքը ճամփորդ է: Մեծ աշխարհամարտին մասնակցելուց, կրօնփոխ վիրավոր վերադառնալուց հետո էլ դեռ իրեն խաբում է. եթե տունը իր տեղում կարգին նստած չէ, այսպես՝ ոտքի վրա է, ուրեմն Հազարապետը-Հազրոն ճամփորդ է:

Հազրոն, կացինը ձեռքին, հետանը գոտին խրած, կանգնեց ճամփին և նայեց գյուղին, շուրջբոլորը: Գյուղի շուրջկալ լեռներում մտամուրթ թափառում էր մառախուղը՝ մեկ ուղում էր գյուղ մտնել, մեկ՝ մտափոխ, թավալվում էր լեռներն ի վեր: Գյուղը լուռ ու խաղաղ էր: Հազրոյից բացի ոչ ոք ձմեռնամուտի այս մղամամ առավատ սյան կարիք չուներ. բոլոր տները թիթեղապատ-շիֆերապատ էին— մառախուղի շնչից ծխերը ծալվում էին թաց տանիքներին— կային երկհարկանի տներ, բոլորը ազակեպատ պտաշղամբներով, բոլորը լուսավոր պատուհաններով, բայց գյուղը մերկ էր, թրջված ու կուշ եկած: Գե, գյուղին շեն տեսք սվողը ծառերն են, իսկ լեռներում սեղմված այս գյուղին, քարախեղդ լեռներին Տերը ծառ չէր կամեցել: Տնամերձերում նոր-նոր տնկել են ցրտագիմացկուն խնձորենիներ՝ կծաղկե՞ն, պտուղ կտա՞ն, դեռ հայտնի չէ:

Շեյ գիտի, հա՛ա, Գրեկուզան— Գրլի... Ծառերի մեջ կորած էր: Ընկուզենիների հետ, ձորն ի հետ երկկողմանի գնում էին տները, բոլորը՝ ընկուզենիների հովանու տակ, անխափր ընկուզենիների հովանու տակ: Եվ ձորն էր լցված ընկուզենիներով: Հեռվից նայողը տները չէր տեսնում՝ միայն ընկուզենիներն էին... Եվ ձորն էր լցված ընկուզենիներով:

Հազրոն, հետանաքարը գոտին խրած, կացինը ուսին, ծուռաթիկ ու ցեխոտ ճանապարհով իջվարեց: Հետո չէր գնալու ծառը, քարդենին, երեւում էր՝ վարը, կիրճի գլխին, շրջկենարանից գյուղ եկող ճանապարհի շրջապարձին:

Կիրճն իջնող ճանապարհի աջ ու ձախում քլթքլթացող բլրակներին մի ժամանակ լաթ-լաթ արտեր էին կպած, բոլորուն քարե պարիսպներով, և ճանապարհին ուղեկից առու էր սրբվում: Կռկկափվացումից առաջ, մի դարնան, շրջանի հողաշափը, ետանդուն մի երիտասարդ, վարի գյուղերից բարդենու շվեր բերեց-տնկեց առուն ի հետ: Երիտասարդը շվերը տնկեց, պատվերներ տվեց և գնաց ու գնաց: Հազրոն չի հի-

շում, թե դրանից հետո այդ ջահել հողաշափը գյուղում հայտնված լինի, տեսն ստվեր անհայտացավ: Շվերից մի քանիսը շարացան, իսկ շատերը կանաչեցին: Հետո, կրք քարն պարիսպները փուլ եկան, երբ լանջերի արտերը քայքայվեցին— կմխքացան, և առուն փակվեց՝ ծառերը շարացան, իսկ մեկը մնաց, համառեց ու անշուր ալյուկ: Մեկը՝ ա՛յ, այն միաջնակ բարդենին, որի մոտ հիմա գնում էր Հազրոն:

Վարը, Հազրոյի հայացքի դիմաց, հավաք ու ձեռք թավալվում էր մխամուրթ: Գետնասող մուծը քարդենու բնի կեսն էր բռնել, իսկ կեսունն ու սողարթը երևում էին: Հետո մուծը բռնկվեց-ծավալվեց և, հօրիդոնն ու ճամփան բռնած՝ քշեց դեպի Հազրոն:

Տեսնես աշտե՞ղ էլ, էրգրո՞ւմ էլ նույն եղանակն է այսօր... Հիմա, այս պահին հայրենի գյուղում էլ թոն է ու մշուշ... Մուծը մտնում էր գյուղը, թավալվում ձորում, մուրթում ծառերի մեջ, խճճվում ընկուզենիների սողարթներում, իսկ երբ քաշվում էր՝ ձվենները ծառերի սողարթներում խճճված-մուրթված մնում էին... Տեսնես աշտե՞ղ էլ այս առավոտ միգամած է... Այնտեղ ամեն օր, այնտեղ տարին բոլոր դուժան է...

Գրեկուզան գոման էր,
Գրլին մեջքն կվառվեր,
Ելի կանգի, Սերբը ցան,
Ելի կանգի, սրբեր ցան,
Ելի վերցու հրայրան...

— Ելի վերցու հրացան, էլի վերցու հրացան... Աղբյուր Սերբը մեռնելու իրավունք էլ չուներ, նենդությամբ սպանեցին, բայց մեռնելու իրավունք չուներ... Աղբյուր Սերբը... առյուծ տղերքը... համբերությանից դուրս եկած— գլխներից ձեռք քաշած այրեր... խրիսպահուցություն... առասպելական-հերթաթային հերոսություն... մեկը հաղարի գեմ՝ կոխվ... գերությունից դուրս գալու հավատ... հույս, սերնդեսրունդ փոխանցվող հույս... հույս... և այդ ամենի արդյունքը և արդյունքը՝ մշուշով լցված ավերակներ... Որքան խորհրդավոր է աշխարհի բնույթը՝ մութ, խորհրդավոր, և որքան անասույց է մարդու ճակատագիրը...

Մառախլապատ— մոռյլ աշնանային սրվա տրամադրությունը փոխանցվել էր Հազրոյին: Նա մշուշով պլված, ճնշող խոհերի հետ ճամփեզրով գնում էր գլխահակ: Թվում էր, թե անասման է մառախուցի սահմանը, թվում էր, թե մառախուղը սար ու ձորերից այլևս հետադարձ չէ, և կորած է Արեղակը՝ այլևս չի հայտնվելու, քար ու ցեխով լողված ճանապարհը թվում էր անվերջ, անսկիզբ ու անվերջ և միշտ էլ

մզապատ ու սառը այս ճանապարհն է եղել ոտքի տակ, և Հազրոն եղել է այդ խաղար ճամփի ինչ-որ հասմածում, ոչ սկզբում, ոչ վերջում: Եվ հիմա էլ աստված գիտե, թե այս ճանապարհը ուր է տանում:

Հազրոն բարձրացրեց գլուխը և շփոթված ոտքը կախ գցեց. ծառը, բարդենին, չէր երևում: Հայացքի դիմաց համատարած մշուշ էր: Մառը չկար, և Հազրոյին այնպես թվաց, թե ինչք, իրոք, անմահոթ ճամփի վրա է: Ապա թիկունքից ամտամեքենայի ազդանշան լսեց և սթախվեց: Բայց ետ շնայեց. անցիր, ճամփեզրին կանգնած Հազրոն քեզ ինչո՞վ է խանդարում: Ամտամեքենան համատարվեց:

— Թարև, բնո՛ր Հազրո:

Ո՞վ բարեկեց, ո՞վ ճանաչեց Հազրոյին, դարմանալի է, որ աշխարհում ծանոթ կա: Հազրոն չնայեց. ճամփեզրին կանգնած նայում էր վարձ ուր միայնակ ծառը պետք է լիներ, բարդենին: Իսկ ծառը չէր երևում:

Մերենան թափվեց մշուշի մեջ, և Հազրոյի հայացքի դիմաց սկսվեցին թավալ լույսերը՝ դույզ կայծոռիկները: Կողք-կողքի թավառում էին, միշտ կողք-կողքի և՛ վեր ու վար, հետո լուսատուիկները թեքվեցին աջ և անհարուստան: Դու ճանապարհի շրջադարձն էր. ուրեմն ծառը այնտեղ է: Մոտ է:

Եվ ընչ հետո գծագրվեց ծառը: Հազրոյին թվաց, թե երազում է տեսնում. երազները նրան հայտնվում էին այդպես՝ մշուշատ, միշտ մշուշապատ: Այդպիսի մի երազ, անորոշ ու անմարմին մի պատկեր, կարծես, անցյալ գիշեր նույնպես այցի էր եկել: Ի՞նչ էրազ էր... Թե՛ Հազրոյին է թվում... Հերն անիծած, դոնե երազները պարզ հայտնվեին, բարի, հաճելի, պայծառ ու պարզ, որ Հազրոն անհամբեր սպասեր գիշերվան և գլուխը սիրով դներ բարձին: Հազրոյի պայծառտեսքը երազները ի՞նչ եղան, ո՞վ պատեց մշուշով... Տարի՞քը... Կատո՞ւն, որ գիշեր ի լույս ականջի տակ մոռնում է: Իսկ... իսկ Հազրոն ընդհանրապես պայծառ երազներ տեսե՞լ է, թե՛ միշտ էլ այդպես են եղել՝ անմարմին ու մշուշոտ: Ոչ՝ եղել են: Պատահե՞լ է, որ Հազրոն պարզաբար է տեսել երազը: Մեկը, դոնե մեկը չի մոռացել և մինչ ի մահ չի մոռանալու:— Գարնան պարզկա գիշեր էր, և ինքը, Հազրոն, լեռան լանջին, մի քարի նստած ծխում էր: Ոչ թե երազն էր խաղար և գիշեր էր թվում, այլ, իրոք, գիշեր էր՝ լիալուսին կար, երկինքը լցված էր սասողերով. լանջում գարնան պարզկա գիշերն էր՝ մութ ու լուսով շողված, լանջում գարնանային գիշերվա ցուցն էր՝ ծաղիկներին, կանաչներին, թիփերին, քարերի ու մամուռների վրա: Լեռան փեշով գետ էր հոսում, և ինքը, Հազրոն, տեսնում էր, թե լուսնի ու աստղերի ցուլքերը ինչպես են բանկվում ու մարում գետի ալիքներում: Սարալանջը էրգրի սարալանջն էր, գետը էրգրի

գետն էր, երկինքը էրգրի երկինքն էր, և ինքը, Հազրոն, էրգրում էր: Երազը այսպես պետք է վերջանար, հենց այստեղ և այսպես՝ Հազրոն լանջի քարին նստած ծխում էր ու նայում ցուլքածակ գետին, բայց երազը շարունակվեց, շարունակություն ունեցավ: Երազում հանկարծ լույսի մի խորձ պլլվեց Հազրոյին, և Հազրոն, չգիտես ինչու, այդ լույսից խուսափեց. փախավ, իսկ լույսի խորձը հետապնդեց: Հազրոն շնչակտուր քուրեքար էր նետվում—թաքնվում քարերի թիկունքում, իսկ լույսի խորձը գտնում ու հալածում էր Հազրոյին, հալածում ու գտնում էր: Ահա սպարզաբար տեսած երազը: Տարիներ են անցել, բայց կարծես անցած գիշերն է տեսել: Եվ երբեք չի մոռանա:

Հազրոն կանգնեց ծառի մոտ և անորոշ նայեց շուրջը շուրջը. ասես բարդենու կողքին մեկն էլ պետք է լիներ, մի ուրիշ բան էլ պետք է լիներ, որ չկար: Ապա շուտ եկավ, նայեց գյուղի կողմ, գյուղը սլաքած էր մշուշով, և ցանկացավ, որ դեռ ճանապարհին լիներ: Կարծես շուտ հասավ ծառին, հիմա անից նոր-նոր դուրս եկած լիներ— իրոք, շուտ հասավ ծառին— իսկ ամենացանկալին այն էր, որ Հազրոն հիմա երազում լիներ. այն երազը ինչո՞ւ նորից այցի չի գալիս, մի օր նորից թող հայտնվի, թող գա և թող՝ հալածող լույսի խորձն էլ հետը: Ապա ուղեց շփել ծառի բունը, բայց ձեռքը ետ քաշեց և նորից մոլոր նայեց շուրջը շուրջը...

Մանոթ քարը ձգեց Հազրոյին: Նա մոտեցավ, կայցինը գրեց կողմ, նստեց քարին և հանեց ծխախոտը: Հազրոն այդ քարին որբուն է նըստել: Երբեմնի առուն հենց այդ քարի դեմով էր անցնում: Բայց ո՞վ կասի, թե այստեղ, մի քանի քայլ այն կողմ, առու է եղել: Առուն գյուղի տարեց մարդկանց հիշողության մեջ է միայն, առուն հենց հիմա Հազրոյի միջով քըքլալով հոսում է, իսկ, ահա, հետքն իսկ չկա: Հայացքի դիմաց դեղին ու լուռ տերևներն էին Քամին ինչպե՞ս չի քշել... Եվ լավ է, որ չի քշել: Եվ որբուն լավ կլիներ, որ այս տերևները անվնաս ու անշարժ մնային, գարնանից աշուն, աշնանից գարուն այստեղ մնային՝ թող որ դեղին. թաց, մրսած: Զմռան տակից դուրս դային այսպես ու մնային՝ գարունը վանից աշուն, աշունը վանից գարուն:

Քարի շուրջը շուրջը քարոված շշերի կտորներ էին թափթփված: Հազրոն հետևեց կտորների և տեսավ, որ շատ են՝ անխնա սփռված են ծառի շուրջը շուրջը: Մոտին մոտիկ օջախ կար— մինչև հիմա ինչպե՞ս չի նկատել— շան վատտակները կրակարանը շատ մոտ էին սարքել բնին, և կրակը լիզել էր բունը: Երևում էր, որ բոցը հենց մեկ անգամ չէ բունն սոսել բերանը: Հանկարծ նկատեց, որ բնին նաև կացնահետքեր կան: Նա շփոթված նայեց շուրջը շուրջը և ոտքի ելավ... Այո, մեկը— տեսնես ով

— մեկը փորձել է ծառը կտրել և տակնուսակ — տեսնես ո՞վ էր — Ո՛չ, Հազրոն կկտրի... կկտրի ծոնկն ի հետ, ալիլի բարձրից... Հերն անի-
ծած, վերջիվերջո այս ծառից մի բան պե՞տք է մնա, թե ոչ: Մենմենակ,
անջուր, անխնամք այսքան դիմացել է, այսքան ապրել է և... Ոչ, Հազ-
րոն կհարի գոտին ի հար. վերջիվերջո այս ծառից մի բան պե՞տք է
մնա, թե ոչ: —

Հազրոն շիեց ծառի բունը: Բնի կեղեք ճաքճքած էր, կտոր-կտոր,
այդ կեղեք, ասես ծառն ինքը չէր ծնել, այլ կարկատան-կարկատան հա-
վաքի էր — ծածկել իր բունը: Եթե պոսկես այդ կեղեք և փոես, հայաց-
քիդ տակ կհայտնվի ծարավից ճարձրված մի լաթ հող:

Մտալ թաց էր, և բնի սևաթուշր ճարձրի մեջ կուտակվում ու քանդ-
վում էին չրի կաթիլները: Հազրոն հայացքը սոսնճերեց բունն ի վեր:
Մտռի գլխավոր ճյուղերից մեկը չարացել էր: Ընչուր վաղուց էր շորացել:
Հազրոն նոր էր նկատում. չորուկի փտած կեղևները կախվել և սարդու-
տաչնի պես ճոճվում էին: Մյուս պխավոր ճյուղին չորուկներ կային, բայց
ճյուղը պես կենդանի էր: Իսկ կենտրոնաձիգը առողջ էր, սլացիկ և այն-
բան կենտունակ, որ այս ոչ ոչ ուշուանը պես լրիվ տերևաթափ չէր էլել,
կտատրին նույնիսկ դեղնադուն-ու տերևներ կային: Ողբա՛ն համառ ու
ղիմսեղան է միայնակ ծառը:

Հազրոն նորից նստեց բարին, կացինը ձնոքն առավ և սկսեց սրել:
կացինը սուր էր, բայց մանգոտ. վաղուց չէր բանել, և Հազրոն սրաքա-
րով բնդամենը ժանգն հր հեռացնում՝ երկար ու մանրակրկիտ: Մի երկու
անգամ փորձեց սուրի ելնել, բայց էլի կաթ-կաթ ժանգ նկատեց շեղքին:

— Բարե, բեռ Հազրո:

Հազրոն թերթեց, բայց մարդատար ավտան արդեն շրջադարձն ի
մար իջնում էր՝ թէթե, թուխալով: «Վարորդը ջանել է», — մտածեց Հազ-
րոն, ապա նոր անդրադարձավ՝ ախր, ձայնն էլ էր շահելի: Եվ որա, և
նրա, որ Քանապարճին հանդիպեց: Բարևում են ու վռաղ անցնում —
շան կաթ կերամեները — Հազրոյի պատասխանը նրանց պետք չէ. կամ
ձեռք են առնում, կամ ուղում են, որ Հազրոն իրենց ավտոյի ետևից
նայի:

Հազրոն բամբակյա բաձկունը հանեց-զրեց քարին, հետանը գրեց
բաձկոնին, կացինը ձեռքն առավ և երբ շտկվեց, քարը քաշեց փեշից,
կտրեկս թե՛ քաշեց. նա ասես ակամա փլվեց քարին, նոր ծխախոտ վա-
ռեց և թեքվեց գլուղի կողմը: Իսկ գլուղը մշուշի մեջ էր: Փորձեց գոնն
ուրվագիծը նկատել, բայց մտախոտուղ խիտ էր: Այնուամենայնիվ...
այնուամենայնիվ, երևի պե՞տք էր նախագահին հայտնել կամ, թեկուզ,
ակնարկ անել, թե այսպես ու այսպես, Հազրոն այսպիսի միտք ունի:

Բայց այդ մտքի վրա բմծիծաղեց: Մարաթուկ վկա, նախագահը այս ծա-
ռի գոյության մասին մոռացել է: Որ այստեղ, կիրճի դիտին, ճանապար-
հին կպած ծառ կա, թանք մի բարդենի կա, նախապահը չգիտի: Նա, այդ
չան որդին, այս ծառի մոտով ամեն օր շրջկենտրոն է սլանում և ծառի
մոտով էս դասնում, բայց ծառը չի նկատում: Մարաթուկ վկա, Մարա-
թուկ վկա, Հազրոն չի սխալվում. այս խեղճ ծառը, բարդենին, նախա-
գահին ի՞նչ է ավել, ի՞նչ կարգ է տալ, որ նկատի և շնորհա և չկորց-
նի տեղը:

Աստված վկա, այս ծառը մեղք է. ահա մասախուղով պլվված, լքված
ու մենակ դողում է: Հազրոն կաննի-կտանի՝ սուն՝ կանկի իր թոնրի
մեջ և ինքն ու ծառը միտտին կապրեն: Քանի կա Հազրոն... քանի Հազրոն
այստեղ է՝ միտտին կապրեն...

Հազրոն կիսատ ծխախոտը շարունակ, վերջերեց կացինը. կանգնեց
ծառի մոտ և դատկառեցից կացինը սղից աստղով ու բնին նշան սրեց.
բունը գոտնուհար թուլ մնա... Եթե արժանանար անոչք են՝ նորից շիվ
կտա-կաճի, իսկ մասախուղը Հազրոն կտանի սուն, կանկի թոնրի մեջ և
միտտին կապրեն:

Եվ կացինը թափով վրա բերեց — Տըրգը... միտտին կապրենք...

Մտալ ցնցվեց: Անճրեակաթեքը շփշփացին կարկատի նման, ծե-
ծեցին նաև Հազրոյի թեկունքն ու գլուխը, բայց նա ոչք չդարձրեց —
Տըրգը... միտտին կապրենք... միտտին կապրենք... միտտին կապ-
րենք... — խոսքը ինքն իրեն տերում էր Հազրոյի ներսում, կամաց-կամաց
սուղվում երակներում, խոսքը գոտնում էր ութիմ ի փոխանցվում կաց-
նին — միտտին կապրենք... միտտին կապրենք... ապա մի տաշեղ...
Հազրոյի ճակատին մի տնշեղ շրխկաց-ընկալ՝ ոտքերի մոտ: Տաշեղի
վրա նա արյան հետք նկատեց: Դադար տվեց և ամբ տարով ճակատը
Սրյուն շկար: Իսկ տաշեղի վրա... նա տաշեղը ձեռքն առավ... Տաշեղին
վարդագույն մի շերտ էր ձգվում և վարդագույն մաղմղուկներ կային...
Հա՛, ձերությունն է մտել ծառի բունը, ձերությունը բուն է գրել ծառի
բնում: Եվ ինչո՞ւ է այդ անտեքը այդպես գոտնեղ... վարդագույն: Որ-
պեսդի մոլորեցնի ու խաբի՞ ծառին...

Հազրոն, տաշեղը ձեռքին, կեսթափ կանգնեց: Երակները դատարկ-
վում էին ութիմից, «խոսքը» մաշմարտ էր ներսում, և նա զգաց, թե սր-
բուն գարշելի է ծառին խաբում — միտտին կապրենք: Նա մեղավոր ու
կարգված՝ ճակատը հպեց ծառին ու շշնջաց.

— Թե դու շոգնես Հազրոյին, ուրիշ ո՞վ օգնել:

— Բարի աշողում, բեռ Հազրո:

Հազրոն ցնցվեց: Բայց գլուխ չբարձրացրեց՝ չնայեց: Ինչ անպար

ճացն էր... և ինչ լիտի ձայն էր... այդ շան որդին կացինը չնկատե՞ց...
Հազրոյի ձեռքի կացինը չնկատե՞ց... չտեսա՞մ, որ Հազրոն... Հազրոն
կտրում է ծառը... Գա արդեն... արդեն շատ էր վերազորական: Շա՛տ
եւ վերազորական ծառի համար:

Հազրոն ճակատը ամէլի պինդ սեղմեց ծառին: Բոլորը սատանի ձի
հեծած թռչում են, բոլորը՝ ծառի մտաով, բոլորը տեսնում են, բայց
ոչ մեկը չի նկատում այս խեղճ ու միայնակ ծառին: Եթե ոտքով
կտրեին այս ճանապարհը, եթե հոգնեին, ծառը երկի գոյութիւն կունե-
նար: Մտոր... ո՛չ, ծառի սովերն ու հովը մեկնումեկը հիշում է այն ծա-
մանակ, երբ կերտիսովի ցանկութիւն տնի:

Ճակատը ծառին հպած, տաշտարը աջն ի կտի կանգնել էր Հազրոն:
Ոտքերի մոտ ծառին մտիկ պատրաստած կրակարանն էր, կապկախ
հայացքի տակ՝ բնի այրվածքն ու հին կացնահետքերը: Հազրոյից առաջ
սևանես ո՞վ է ծառը կարելու փորձ արել: Եվ... և ինչո՞ւ է ձեռք բաշել...
Հին կացնահետքերը շատ թեր, մի տեսակ սայթաքուն էին, և Հազրոն
պիտի ընկա՞մ, որ ծառի բունը տաշտոշել են կողանի համար. շոր կեղև-
ները պոկել են օջախը վառելու: Մարտնակ վկա, այս ծառը Հազրոյից
բացի ուրիշ ոչ մեկին պետք չէ: Եվ այսպես՝ անշուք ու անխամք, այս-
պես ու այսքան ապրելուց հետո, եթե ոտքի վրա պետք է կայան գառ-
նա, ոտքի վրա ընկնի կրակի բերանը, ամէլի լավ է դառնա սյուն: Այս
ծառից վերջապես մի բան պե՞տք է մնա, թե ոչ:

Թող դառնա սյուն:
Եվ կացինը տարտամ բարձրացրեց, անկիրք վրա բերեց ծառին,
բայց կոխը բուռնցքներում ֆուսց՝ կացինը բնին տափակ գարկվեց-
գրնգաց, և ետհարվածի ուժը զիզզազվեց ու տաք գալարվեց քունքերում:
Օխա՛աշշ! — Հազրոն սիրով ընդունեց ծառի հարվածը:

3

Մտքի հետ, գործի հետ, Հազրոն հանկարծ զգաց, որ մի սովեր է
թափում թիկունքում: Կացինը ձեռքին շուտ նկատվեց, շտկվեց և... իր սովե-
րը երկար ձգվեց ծառի սովերի կողքին: — Վա՛հ, Արեգակը ե՞րբ է բաց-
վել:

Մասախուղը ե՞րբ էր քաշվել, արևը ե՞րբ էր հայանվել, որ Հազրոն
էր նկատել:

Մշուշը լեռներից կիրճ էր իջել, թավալվուր լքվել էր ձորը, լեռ-
ների գլխին հիմա գորշ ամպերն էին ճոճվում, երկնքում միմյանց էին
որոնում ցրիվ ամպերը, և զգազված ամպերի արանքից ծիկկում էր Արե-

գակը: Հազրոյի հայացքի դիմաց լույս ու սովերի հետաքրքիր խաղ էր.
ծառի շուրջբոլորը սղողված էր արևով, իսկ քիչ այն կողմ՝ սովեր էր՝
խոնավ, մութ, լույսը սովերն էր շեշտել, իսկ սովերը՝ լույսը: Ար-
տակարգ պայծառ էին շողերը՝ գունեղ, թրթռուն, թվում էր, թե ծառի
շուրջբոլորը ծիածաններ են քանդվում ու հյուսվում: Գյուղի մի մասը
սղողված էր արևով — Հազրոն ափսոսաց, որ իր տունը արևի տակ չի ըն-
կել: Կտուրը մի բիշ կշորանար — իսկ մյուսը մութ ծխում էր, և ծխերը
հազիվ էին զատվում սովերից: Գյուղից վեր, լեռնալանջին Արեգակը
գեղին մի արտ էր փռել, իսկը ցորենի հասուն արտ, օղակված սևահողի
ներկով, ապա կլոր արաւը ձգվեց, սահեց վեր, խամբեց ու սահեց դեպի
գորշ ամպերը, արաւը հնձվեց ու բարդոցվեց լեռան շեղքին և բռնկվեց
բոցներով: Իսկ գյուղը լրիվ արևեց, ապակեպատ մի սլառազամբ բռնկվեց,
լեռան փեշի բարձրանիստ տան կտուրին փայլիկեց հետաւտադուցյի ան-
տեհան, և լույսով ցողված տանիքներին փողփողացին ծխերի կապույտ
ժապավենները:

Հազրոն կացինը հենեց բնին. նստեց քափն ու հանեց ձխախտուր:
Քարը բարդեհու սաղարթի ծարձրված սովերի տակ էր, և սովերը
ճոճվում էր Հազրոյի գլխին: Մառը անշարժ էր թվում. բարդեհու միայն
վերին շվերն էին զոզում, իսկ Հազրոյի գլխին տարտուբերվում էր սղջ
սաղարթի սովերը, նա հետեց դիմացը երկարած բնի սովերին և նկա-
տեց, որ նա է՛լ՝ բնի սովերն էլ դողում է:

Բունը արդեն խորը կտրված էր. կացնի հարվածները հոսում էին
ծառն ի վեր, և սովերը դողում էր: Մի պահ սովերը խամբեց-կարկամեց
և նորից խտացավ ու զոզաց:

— Բարի աջողում, քեռի Հազրո:

Հազրոն մինչև թեքվեց, ամտոն արդեն սլանում էր դեպի գյուղ:
Գյուղը դարձյալ արևի տակ էր: Հազրոն գտավ իր տունը... Տեսնես կա-
տուն հիմա ի՞նչ է տեսնում: Երևի դառնը, արևի տակ նստած լվացվում է
ու նայում ճանապարհին: Սպասում է: Կատուն Հազրոյին է սպասում, և
Հազրոն կգնա: Իսկ Հազրոյին ո՞վ է սպասում... Իսկ Հազրոն ո՞ւմ է
սպասում...

Հնովում, Արարատյան դաշտում, լույս ու սովերի փոխնիփոխ խաղ
էր. մի տեղ քաղվում էր արևը, սովերում՝ բռնկվում, տեսար՝ սովերը
ծարձրվում էր, իսկ լույսի շերտը կարկատանվում սովերով, և դեզին ու
սն կարկատանները շուտ-շուտ փոխում էին տեղները: Իսկ այն կողմ,
Հայոց լեռնապարտ, ճերմակ ու բարդ-բարդ ամպերի ճոճքն էր: Մի
տեղ ամպերի քարավանը լեռնապարտից պոկվել-ձգվել էր երկինքն ի վեր,
կարողի նորից ետ դարձել լեռնապարտ և ճերմակ ու փափուկ շրջափա-

կի մեջ առել կառավարի կապույտ մի արտի Իսկ արտի կենտրոնում մի ծառ կարս Կառավարի ծաղկած կապույտ արտ՝ փոխած արծաթավուն ծառի շուրջը շուրջը: Լաստարուն էր ծառը և սաքսոնն սաղարթով: Ծառը ցնկուղենի էր և այդ ծառը կարող էր նաև... Իրական լինել՝ աճած հենց լեռնապարհին: Լազրոն կկոցեց աչքերը... Այդպիսի մի քնկուղենի Լազրոն էր դրում ունի, աչնտող՝ լքված տան լքված բակում: Այդպիսի հզոր և ավելի հզոր և ավելի հրաշք, աչնքան հրաշք, որ ուզում էին ոսկով գնել: Մի տարի— գաղթից երկու տարի առաջ էր դա— աշնանը Մշո կողմերից եկած օսման ստախաներ մի ամերթիացու հետ շրջում էին իրենց գյուղում. ամերթիկացին տնտղում էր գյուղի քնկուղենիները և վերջում կապով իրենց բակի քնկուղենուն: Գնել էր ուզում: Ոսկով գնել էր ուզում: Ընկուղենու բնին դեպի խորքը աճած մի պալար կար, նա, ամերթիկացին, այդ խլիկն էր ուզում— թե այդ շուն որդու ինչին էր պետք աստված գիտի— բնի այդ հատվածը՝ երեք-չորս թիզ, այդ հատվածն էր ուզում: Տերը Լազրոն էր, Լազրոյի հայրն էր, Լազրոյի պապը, Լազրոյի ապուպապը— նա էր տնկել քնկուղենին— իսկ ամերթիկացին՝ ափում երկու ոսկեզրամ, օսմանի միջոցով համատարհն պատնեցում էր, որ հայրը ոսկիները վերցնի և կացին առ օսմանին— Քո Լազրան էլ, օսման ստախանի հավասան էլ...

Կառավարի ծաղկած-կապույտ արտը գեղով քնկուղենում էր սահմանները, իսկ քնկուղենին անփոփոխ մնում էր՝ հզոր բուն ու սաղարթով, արծաթափայլ և Լազրոն նորից մտածեց, որ քնկուղենին կաշող է և իրական լինել՝ աճած հենց լեռնապարհին... Տեսնեա քնկուղենին... իրենց բակի քնկուղենին հիմա լրիվ տերևաթափ է... Տեսնեա երբոր՝ և էլ նայն կրանակն է... Լազրենի գյուղում էլ երեք նայն եղանակն է... Հիմա, այս պահին, տան գիմայի ձորը լքված է մառախուղով, գետի շնչից բլթրվում է և բշվում գետի հետ: Հիմա դասն քնկուղենին թաց էրեհի կնձիռներով անշշակ հասում է անձրևաշուրք, քնկուղենին պարուրված է արևով, թաց հյուղերը փայլում են, սաղարթին հաստեկնում տեղաներ են մնացել՝ գեղին, գեղին, աչնքան գեղին, որ կոթունները լին երևում և, թվում է, թե տերևները հյուղերի հետ կապ չունեն՝ արևից պոկված թերթեր են՝ սաղարթում թախաջուր: Հիմա երամից ետ քնկած մի ծվին մթո է խճճվել քնկուղենու սաղարթում և բոկում է իրեն: Մառախուղի ծվիկի մեջ մի տերև գեղձանիկի պես խանձվել է իրար ուզում է պոկվի-նստել արևուտ հյուղին: Իսկ բակն ու կառույր... տան կառույրը պատած են բաղձերանգ տերևներով: Տերևները բաց ափերով անձրևա-կաթեր են պահել շողերի տակ, և մեծ ու միակ ներգազը սուղվել է՝ ամեն կաթրում առանձին-առանձին: Ընկուղենին լուռ է: Տունը լուռ է: Ձորի երկու ափերով ձգված գյուղը լուռ է: Լեռները... Մովասարը, Ան-

գաղը, Սև սարը... Լեռները լուռ են... երկնքում, գյուղի երկնքում գարշ ամպերի ու արևի կոխն է, համր գյուղում և համր լեռներում արևի ու սովերի խաղը: Եվ ձորով... տան դիմացի Ընկուղենում թավալում է գոմանը...

Հետաքրքիր մի պատկեր կարեց հորիզոնը, կարեց Լազրոյ լեռնա-պարը թառ Լազրոյի հայացքը և զարկվեց Լազրոյի աչքերին: Հրաշք էր կառուրի շափ հացասան կառուրի պես կտր մի լույս վազում էր կիր-նով: Լույսը մեկին բանկվեց կիրճի ափին, ծաղկեց սովերում-մով մայ-սերի վրա, հետո ափից թառվ կիրճը, սահելով կարեց կիրճի սովերում՝ Լազրոն շունչը պահեց, լույսի միջից բույրուն լույսը դուրս թառվ, ցուլաց սովերի վրայով, ապա մի պահ անհայտացավ ձորում՝ մշուշի մեջ, հետո պոկվեց-զարկվեց կիրճի մյուս ափի մով ժայռերին և թառվ կիրճից գուրս... Թվաց, թե լույսը երկիր թառվ:

Լազրոյի շունչը կարվում էր նա հայտնաբեր նորից սահեցրեց լույսի փաղած հետքով, հետո լույսի սուփրեն որոնեց երկնքում: Բարեկնու սովերը տարուբերվեց գեմքին, աչքերի մեջ, սովերը կարակցեց երկիրը ուղղած հայացքը: Լազրոն մի պահ գլխապտույտ ունեցավ: Նա կոշտ ափով սղաչեց ճակատն ու տըքերը և նայեց ծառին:

Ծառը նայում էր կիրճին: Բնի կարվածքը— սղան կեսից ափեր կարեց էր— կարվածքը Լազ-րոյի կողմն էր, բարի կողմն էր, Լազրոն հայացքը գիմայ էր. արեմն այդ կողմը ծառի թիկունքն էր— ծառը լինելու կողմն էր— իսկ ծա-ռի գեմքը ուղղված էր գետի կիրճը, նայում էր կիրճին: Ծառը նայում էր կիրճին, և Լազրոն մտածեց, որ պահ առաջ ծառն էլ տեսավ այն, ինչ ինչը տեսավ կիրճով ցուլած լույսի սուփրեն, լույսը... Այո, լույսը, տեսիր չէր, բնության հրաշք էր. բնությունը աչքախիսի հրաշքներ շատ անի, ամեն օր ունի, ամեն օր՝ նորը և մեկը մյուսից պոկեցիկ ու գոր-մանայի: Այն, ինչ այսօր, հիմա տեսավ Լազրոն, կյանքում չէր տեսել: Ի՞նչ այսօր, հիմա չի՞նեղ այստեղ, կիրճի պոկին, ծառի մաս, այդ հրաշ-քը չէր տեսնի: Այսօր չէր տեսնի և այնու չէր տեսնի. որովհետև բնու-թյունը մեծ է, շատ է, և պատկերները, նույնիսկ զարմանահրաշ պատ-կերները, չի կրկնում: Ո՞րք հիմա այստեղ չի՞նեղ՝ չէր տեսնի: Ինչը չէր տեսնի, իսկ ծառը կտեսնե, որովհետև ծառը միշտ է այստեղ...

Լազրոյի դեմքով սովեր տեսավ նա կնձուտվեց և բունցքով արու-րեց ճակատը: Ինչը որ անցավ մտքով, ինչ հասկացավ Լազրոն, ծանր էր, ցավոտ էր: Լավ կլինեք, որ զվեի քնկած լինեք, հասկացած լինեք, լույսը հասկացեց էր արեմն:

Նա հատկացի էր, թե ինչու է ապրել ծառը Այսպես՝ ճամփեզրին լքված, այս ամացող կիրճի պոնկին, այս քարերի մեջ ծառը ինչու է համասել ու կանգնել այսքան ժամանակ:

Հրաշք տեսնելու համար:

Երկնքի ու երկրի հրաշագործությունները տեսնելու: Ահա:

Ուրիշ՞ եմ այս ճամփով անցուղարձողները, որ շին նկատում ծառին — ստուսնի ձի հեծածները: Եվ թող չնկատեն միայնակ ծառին. երկինքն ու գետինը ծառի համար հրաշքներ ունեն պահած՝ արևածագից արևամուտ և դիշերմա մութ ծալքերի մեջ: Եվ միշտ գեղեցիկ և միշտ անկրկնելի և միշտ զարմանալի... Ահա լույս ու ստվերի հետաքրքիր խաղը, երկնքում ծաղկած կտավատի կայույտ արտք, երկնքում անձած ընկուզենին, ահա ընկուզենու սաղարթում խճճված մառախուղի բզկեք, դեղին տերևների բռնում՝ մի կաթ ջրի մեջ ծաղկած մեծ Արեգակը, քարքարոտ լանջում՝ այս ձմեռամուսին ցորենի բարկ արտք, լեռներում բռնկված ամպերի հրդեհ՝... և այս ամենը, և այս ամենը՝ մի պատ օրվա մեջ: Եվ օրվա հրաշքների հրաշքը՝ լույսը-լույսի սուսերեն, որ վաղում էր կիրճով...

Հազարն րոտնցրը խփեց նիհար մեկին և նայեց բնի կտրվածքին: Խորն էր կտրվածքը: Մտքը մի բիշ, շատ բիշ հագիվ նկատելի թեքվել էր դեպի կիրճը, և մի պահ նրան թվաց, թե ծառը հակվել՝ լույսի ցուրն է որոնում՝ այս կիրճում տեսած հրաշքներից մերթնել... Երևի հայտնվեց հատուկ ծառի համար, որպեսզի տապալվելուց... տապալվելուց առաջ ծառը հավճարվի: Այս ինչ արեց Հազարն:

Մտոի ստվերը սրբորթում էր գլխավերևում, ստվերը Հազարոյի հայացքը ճոճքի մեջ էր տակ, նա ճանաչանցից պոկեց հայացքը և էլի նայեց կտրվածքին... Ուշ էր: Շատ ուշ էր:

Կտրվածքի դողը բնին կանգուն շերտով հոսում էր ծառն ի վեր, ճյուղերը սրպիւնում էին, ճյուղերը արդեն կապերը կտրել էին իրարից՝ դողում էին գատ-գատ, ամեն մեկը իր համար, գեռ հրածեղտ շոված տերևները սբու տեսած ծառի նման ալեկոծվել էին. տերևները լսել էին կացնի ձայնը, գիտեին, որ բունը կտրված է:

Բնի կանգուն շերտն ի վեր կտրվածքի սարսուռն էր հոսում ու ճյուղավորվում, խոկ վերից հավաքվում-դալիս և բնի հատվածքից պարպվում էր կացնի սարսուռը: Այս ինչ արեց Հազարն. դժվար ապրած այս ծառը ի՞նչ հանդիսա կտրեց Հազարն: Սա, այս համառ ու միայնակ ծառը անտառի ծառերից մեկը չէր, սա ջրերի հետ խաղապող գետափի ծառերից մեկը չէր, այդիններում գորգորվող ծառերից մեկը չէր... Ինչ արեց Հազարն: Միայն այսօր, հենց այսօր, հենց Հազարոյից ստացած կացնի դողը

չէր, որ րոնել էր ծառին. նոր չէր կացնի ահը՝ ծնված օրից էր բունը գրել՝ մենակության հետ, ի ծնի և մենակության հետ ու անի հետ անել էր:— Սա գորգորանքը անցուղարձողների անտարբեր հայացքներում որոնող հավատավոր ծառ էր, գետը քարե ընդերքում որոնող համառ ծառ էր, անտառից վտարված-վիրավորված ծառ էր, ուս հրաշքներով սպրող երազկոտ ծառ էր... Այս ի՞նչ արեց Հազարն: Մտքը սպասում էր այսօրվան. գիտեր, որ ծառի պես չի մեռնելու. կանգնած չի մեռնելու. գիտեր, որ օրերից մշուշապատ մի օր սակերը մոտենալու է բնին, միայն թե չէր սպասում, որ սակրավորը Հազարն է լինելու: Եվ այս ճանապարհին, է՛ այս ամացող կիրճին ծառը վաղուց հրածեղտ աված կլիներ, եթե չլինեին երկրի ու երկնքի հրաշքները: Եվ նա պայել էր իր մեջ բունը գրած կացնի սարսուռը ու որոնել հրաշքներ, օրն ի բուն էր որոնել, օրը կտրող էր վերջինը լինել, և ծառը օրն ի բուն էր որոնել և գտել հրաշքների, գտել ու որոնել և օրն ու կացնի ահը խեղդել հրաշքների մեջ: Այսպես էր ապրել ծառը: Ի՞նչ արեց Հազարն... Եվ ուր էր ծառի պաշտպանը... Այս ծառի միակ բարեկամն ու պաշտպանը արևն է եղել: Արեգակը: Իսկ ո՞ր էր անհայտացել առավոտյան և ինչո՞ւ իր ծառին չպաշտպանեց Հազարոյից: Եթե լիներ, եթե առավոտը արևով բացվեր, Հազարն մոնցսպորձ չէր դառնա: Ո՞ր էր կտրել արևը... Եվ ինչո՞ւ էր Հազարն մոռացել արևի մասին: Որքան անհավատարիմ ու սպեկուլառ է մարդը. մի պահ, միայն մեկ պահ՝ անհայտացավ Արեգակը, կտրվում է արդեն այրվել-հանգել է, մսխիք է դարձել: Չկա եվ որքան նեղուխրա է Հազարն: Միամիտ ու նեղախր: Երբ արևը կա՝ մոռանում է ամպ ու մշուշի դալճանը, երբ հայտնվում է մշուշը, Հազարն Արեգակն է կորցնում՝ անդնատեղը և ընդմիջա: Առավոտը մշուշապատ էր, և արևը մեռել էր արդեն: Հազարոյի հոգում: Հազարն չկարողացավ կես օր, դոնե կես օր Արեգակը պահել իր հոգում և անձնատար եղավ մառախուղից և մշուշը փաթաթվեց Հազարոյին, խցկվեց Հազարոյի աչքերը, թափափեց Հազարոյի հոգում, հոսեց երակներով. և Հազարն կապիքը ձեռն տալ... Մշուշը արդեն խեղդվում է ծառում, բայց ծառը արդեն կտրված է, Արեգակը արդեն ճեղքել է ամպերը, բայց Հազարն արդեն մոնցսպորձ է: Առավոտյան ո՞ր էր ծառի միակ պաշտպան Արեգակը:

Արևը պարտերել էր ծառին — ծառի շարքերը շաղ եկած մութ ստվերները ավելի էին շեշտել աշուն արևի դեղինը — արևը գորգորում-սփոսում էր ծառին, վերջին մի կշմիր էր խոստանում նրան, բայց ծառը դողում էր շողերի մեջ. ծառը գիտեր, որ արևը մնալու բարե է ստամ, գիտեր, որ Արեգակը հրածեղտի դեպին շապիկ է հագնում իրեն:

Մտքը նկատելի թեքվել էր դեպի կիրճը:

Հազրոն արդեն ծառին չէր նայում: Ծառի ստվերի մեջ, սավերից էր զգում, որ ծառը գնալով ավերի է թեքվում գեղի լեռնանցքը, գլուխն ի վար սոթ ալեղ սավերից էր զգամ՝ ծառը գնում է:

Մտոր դնում էր, բայց Հազրոն այնպես էր համոզված, որ նա, ծառը, աչդպես հակված դեռ սրտնում է կիրճով ցոլած լույսը: Որ է թե՛ նորից կրկնվեր, որ է թե՛ կրկնվեր, և տառալվելուց առաջ ծառը նորից տեսներ հրաշքը: Գեղեցիկ հրաշք էր և թող կրկնվի ծառի համար: Արեգակը բարի է. հիմա Հազրոն էլի կնայի լեռնապարհին, և կիրճի մոլթ քարափին էլի կհայտնվի լուսնակն հրաշքը՝ կրանկվի քարափին, կկարի Հազրոյից հայացքը և, ի տես ծառին, կցոլա կիրճով:

Հազրոն հայացքը պոկեց սավերի ճոճքից, կկոսեց աչքերը և նայեց Հայոց լեռնապարհին:

Ճերմակ ամպերի քարավանը քանդվել էր, լեռների երկնքում ցիր ու ցան լսվում էին գունաթափ ամպերը, կտավաթի կապույտ արտը չբացել էր, արտի հետ ծառը, բնկուզենին:

Հանկարծ Հազրոյի մտքով անցավ, որ օսման ոստիկանը իրենց բակի բնկուզենին կտրած կլինի... Մտքի վրա ծառի սավերը կտրեց Հազրոյի հայացքը, ապա սավերը զարկեց Հազրոյի դնմբին, ճյուղի սավերի զարկից շարժվեին մոտեցրած ծրարները դողաց, և սարսուղ ճյուղավորվեց Հազրոյի մարմնում:

Կտրել է... Օսման ոստիկանը բնկուզենին կտրել է... բակի բնկուզենին կտրել է... Այն ժամանակ, դեռ այն ժամանակ, երբ տերը, որպես թե տերը բնկուզենու կողքին էր՝ ուզում էին կտրել, հիմա... անտեր ծառ, տնայաշտպան ծառ, միայնակ ու խեղճ ծառ... կտրել են: Օսման ոստիկանը վաղուց է կտրել, իսկ Հազրոն— միամիտ Հազրոն— իսկ Հազրոն իր հուշերում բնկուզենու տեսնում է այնպես, ինչպես թողել է՝ աներեր բնով և տան ու ձորի վրա տարածած հզոր սաղարթով: Հազրոն այդպես է թողել և այդպես հիշում է արդեն քանի՜ տարի և սպասում է... և սպասում էր, թե մի օր, մի հրաշք օր, պետք է դնար՝ հանդիպեր և տեսներ այդպես՝ արծաթափայլ հզոր սաղարթով և աներեր բնով: Անտեր բուն, անպաշտպան բուն... օսմանը վաղուց է կացնի բերան ավել... Հիշել է, որ ամերիկացին ուղում էր ոսկով դնել, քմծիծաղել է ու կայանահարել, հայհոյել է տերօջը, բնկուզենուն, որ այդպես հաստ բուն ունի ու կայանահարել, սխով հայհոյել-կացնահարել ու տապալել է...

Բնկուզենին տառալվել է: Բնկուզենին չկա:

Հազրոն՝ ծառի սրտին սավերի տակ, բռնվել էր դողով: Զգերը կապերը կտրել էին իբարից, ոտքերը դողում էին առանձին, ձեռքերը առանձին, մատները առանձին, ծնոտը, շուրթերը... կույրերը թրթուում

էին առանձին, Հազրոն՝ ծառի սավերի մեջ, սավերի հետ դողում էր, և ճոճացանցի մեջ ընկած նրա մշուշոտ հայացքը սավերի հետ անիմաստ կերպով էր ոտքերի մոտ, քարի շուրջը շուրջը:

Հանկարծ ծառի սավերը մի պահ կարկամեց, սավերը մի ակնթարթ անշարժացավ և բաց թողեց Հազրոյի հայացքը: Եվ Հազրոն աչքերը փակեց: Ծառը խուլ ճրթնթաց՝ կարճ, կտրուկ և խուլ. երակ կտրվեց բնում: Ըրթնթոցը Հազրոյին հասավ կարծես երազում, հասավ ճանապարհի յըջադարձից շարժված բարևի և մեքենայի աղմուկի հետ խառը: Իսկ Հազրոն, աչքերը փակ, փորձում էր իրենց տունը տեսնել առանց ընկույզենու:

Հազրոն փորձեց առանց բնկուզենու պատկերացնել տունը, և տունը երեսաց խզճուկ հյուլակ, անծանոթ, օտար, շատ օտար. այդպիսի տուն Հազրոյին անճանաչ էր, դա Հազրոյի տունը չէր: Եվ ձորափն էր մերկացած ու օտար, և ձորը, և գյուղը՝ Գջին, և շուրջը շուրջը, և՛ սարերը, և՛ երկինքը... Դա Հազրոյի տունը չէր, դա Հազրոյի գյուղը չէր, դա Հազրոյի երկիրը չէր, դա Հազրոյի երկինքը չէր: Եվ արդեն մի տեսակ անհասցե էր Հազրոյի երազը, և անբուն էր Հազրոյի կարոտը:

— Մա՛ռը,— տնքաց Հազրոն և բացեց աչքերը:

Գիմացը արդեն սաղարթի սավերի մեծ մասն էր: Եվ շատ ալեկոծ: Կա հասկացավ, որ ծառը շատ է թեքվել, բայց պոխ յրարձրացրել՝ լնայեց: Սավերը հիմա չէր ճռվում, այլ թլպրտում էր և լավ-լավ շարժում Հազրոյի դնմբին. բզկտում հայացքը, ալեկոծ սավերը Հազրոյի տակից փախցնում էր քարը, քարը, Հազրոյի ստեղծը, ձեռքերը, նա արդեն կապել էր կարող և հենարան շուներ, ուղորատուլայից, սավերի ձեռկատուրից նա կարող էր պաշտպանվել միայն աչքերը փակելով, բայց դա արդեն չէր ուզում... Հեռո, ոտքերի մոտ, բոնցքաշափ մի քար սավերի տակից պոկվեց-ղարկվեց հայացքին: Հազրոյին թվաց, թե ինքը այդ բարն էր սրտնում... այլ քարը... հենց այդ քարը... Նա ձեռքը մեկնեց, բայց այդ պահին ծառի սավերը նորից կարկամեց, մի ակնթարթ անշարժացավ, և ծառը ճարձատեց՝ վրա-վրա, և սավերը սոթ ավելի վար, գեղի կիրճը:

Մտոր գնում էր:

— Մա՛ռը,— տնքաց Հազրոն և, դողը առամենկի տակ սեղմած, կույրեց բոնցքաշափ բարից, իսկ քարը խորքնկա էր՝ չէր պոկվում:

Մտոր երակ-երակ կտրատվելով, խուլ ճթոսալով գնում էր, քաշում արևի մեջ թլպրտացող իր սավերը և գնում գեղի կիրճը:

Մտոր նորից կարուկ ճարձատեց, և այս անգամ Հազրոյի դնմացից բամու՛րիքան ընկած-բզկտված մի լաթ թռավ գեղի կիրճը:

— Մա՛ւր, — գոռաց շագրոն և շրեթթաթ գնաց ստվերի ետևից։
Եվ, սասես հրապում, ափսիհեց բնի կանգուն հասավածը, որ արդեն կռճդ էր և կայինը ձևարն ընկավ։

— Մա՛ւր, — շագրոն կացինը շարանց, կռճդին փաթաթված ոտքի
կալվ և տարտամ բարձրացրեց հայացքը։

Մառը հրկնեում չէր։

Մառը արդեն երկնքի հետ կապ չուներ. երկիրն էր ձղում նրան, կալվել էր կիրճն իջվարայ թեքաթյան վրա և ճոճվում էր։ Ճիւղված մի ջիղ մեռած էր դեռ, և ծառը Երկրի ուղղաձիգ կանչին դիմադիր խուսափուկ շարժումներ էր անում՝ աչ ու ձախ, աչ ու ձախ...

Շագրոն աչնպես նայեց խոնարհված ծառին, կարծես ծառն ինքն էր մեղավոր, որ տապալվում էր։

Էրում է, մեկնակ է թողնում շագրոյին։

— Բարի ազոդում, բեռի շագրո։

Բայց դա արդեն շագրոյի համար չէր, աշխարհի ձայները, անցած-
գնացած և գալիք բոլոր ձայները խուլ զվլում էին շագրոյի ահանջնե-
րում։ Շագրոն ընդերքում էր, կանչերը համբացել էին. չկար հեռու երկրի
անձամուկերում մուրմուրած զանգի զուլանչը, որ բուն ու արթուն զնդում էր
շագրոյի ահանջներում, չկար հեռու երկրի կիրճ ու ձորերում մուրմուրած
ճամփան, որ բուն ու արթուն թրթռում էր ծնկածալերում, ճանապարհը,
որով պահ առաջ սլացավ ավտոն, բոլոր ճամփաները հիմա քակվում էին
շագրոյի ծնկածալերում, և ձեռնափայտը, որին հենված էր՝ կռճդն էր,
որ պիտի անշարժ փոխեր. շագրոն արդեն էամփորդ չէր։ Զկար կանչ, չկար
ճամփա, չկար հորիզոն, չկար շայց լեռնապար, չկար երկնքում աճած
բնկուղենու հրաշքը, չկար բնկուղենին, չկար հրաշք օր... շագրոյի կա-
րտոր թևերը հիմա ճնճղկան ջարդված թևեր էին, որ բեղի փոխարեն
կախվել էին ծնոտին։ Աշխարհի կողմերը խոռոկվել էին իրար, թունդուկ-
վել ճակատին— շագրոն կորցրել էր իր տեղը— աչքերը դատարկվել էին
բոլոր հորիզոններից, մշուշապատ հայացքի դիմաց միայն ճոճորվող
ծառն էր։

Շագրոն դատարկվել էր աշխարհից։

Աշխարհը հիմա անձուկի գլխին կախված— ճոճվող մի ծառ էր...

Որ որ է տապալվելու է։

Եվ եթե սոցվել է աշխարհը և, եթե համբարձվել են հրաշքները, շագ-
րոն ո՛ր է տարելու և ինչու՞ է տարելու։

Ինքն իրեն սպողած ձեզնական մի ժպիտ սղավաղվեց դեմքին։ Նա
գլխարկը շղթանց-բացեց ճեքմակ գլուխը, օրորվելով գնաց-կանգնեց
ծառի տակ և կանչեց՝

— Արի։

Կիրճը ձղում էր ծառին, իսկ ծառը խուսափում էր՝ աչ ու ձախ,
աչ ու ձախ Գծվար ապրած ծառերը գծվար են մեռնում։

— Արի, — կանչեց շագրոն։

Մառը շագրոյի գլխավերեում խոռվ ճոճվում էր. շագրոյի կանչը
տառքի կանչ էր, և ծառը չէր ուզում լսել, դեմքը շուտ էր տալիս՝ աչ ու
ձախ, աչ ու ձախ...

— Արի, — գոռաց շագրոն, — ես կտրեցի քեզ Արի։ Եկ ու տակավ
արա շաղալին. եկ ու ջախջախիր շագրոյի հիմար գլուխը... շագրոն
շատ ապրեց այս աշխարհում, լրված ու մեկնակ երկար ապրեց, շատ
հրաշքներ տեսավ, շատ հրաշքներ կորցրեց և էլի ապրեց հրաշքներ տես-
նելու հուսով, բայց օր-ծեքութուն կործանեց ամենամեծ հրաշքը—
Արի, — գոռաց շագրոն։ — Ես շագրոն չեմ, արի, ես շագարապեալ չեմ,
շագրոն չեմ, ես կաշնա՛ւար եմ Արի։

Շագրոն հայացքով կախվել էր ծառից, ճոճվում էր ու կանչում, իսկ
ծառը խոռվ տարտաբերվում էր շագրոյի գլխավերեում և ուզում էր շագ-
րոյի հայացքը պոկել-հեռացնել իրենից։ Բայց շագրոն հայացքով կախել
էր իրեն և ծառի հետ ճոճվում էր ու կանչում՝

— Արի։

Կա դիտեր, որ ծառը խոռվ էր խոռվ է և չի անստ իր կանչին՝ չի
գա և գիրկընդվառը չի մեռնի իր հետ. ծառը կպատժի՝ շագրոյին կխուլ-
նի ոտքի վրա և կընդունի Երկրի կանչը։ Երկիրը մի վերելի, գետ վերջին
հրաշք կրեի պահել է ծառի համար, և ծառը տապալվելիս կտեսնի. Իսկ
շագրոյին կթողնի ոտքի վրա, աչապես՝ աշխարհից դատարկված, առանց
աշխարհի, առանց հրաշքի, աչապես՝ դատարկ հայացքով դատարկ երկնքից
կախված ճոճվելու։ Աչապես կպատժի ծառը։

— Արի, — ձեռնակ գլուխը բաց խնդրում էր շագրոն։ — Արի։

Մառը շագրոյի գլխավերեով սահեց դեպի ձախ, հասավ ճոճրի ձա-
խակողման սահմանը. մի պահ դադար տվեց. շագրոն գիտեր, որ այդ
է սահմանը, հենց այդքանը՝ հիմա կահի աչ. շագրոն ինքը թևովեց,
բայց ծառը չեկավ. ծառը խաբեց, սահեց էլի ձախ, շագրոյին խաբս
ովեց՝ սահմանը խախտեց, կտրեց շագրոյի հայացքը և գնաց էլի ձախ,
իչ, շատ րիչ։ Եվ մի պահ բունը անշարժացավ, մի ակնթարթ բունը
կտրկամեց, իսկ սաղարթը թպրատաց։ Եվ պահի մեջ թվաց, թե բունն ու
սաղարթը դատված են. բունը համբացավ, իսկ սաղարթը արեի մեջ
թպրատաց, մի քանի շրտակներ ճրթճրթալով թռան, իսկ ծառի, ամենա-
ձայրի շվերը ծառս եղան, և ծառը ցնցվեց ու ճթուտաց։

Մառը ուսին հավաքած ստվերը շարանց կիրճը և տապալվեց։

— Ասա՛ւ, — ոռնաց Հազրուն և գրկվեց ծառին:

Մառը թպրտում էր: Երկնքի սովոր սաղարթը գետնի հետ չէր հաշտվում. սաղարթը ծեփվում էր քարերին. սաղարթը ուզում էր սովերի հետքով թռչել, իսկ բունը զսպում էր. բունը մտա էր ապրել երկրին և դիտեր երկրի օրենքը՝ երկրում ծնվածը որքան էլ երկինք թռչի, երկիր է վերադառնալու:

— Մառը: — Բնին պրկված սնդուկ էր Հազրուն:

Նա գիտեր, որ ծառը մերժում է իր դիրկը, ծառը ցնցվում և դողդոջ ապտակներ է դիտցնում Հազրոյին. գիտեր, որ ուշացած է իր դիրկը՝ ուշացած է, կեղծ է և տհաճ է ծառի համար: Այն ջերմ փարված կտրծքը, այն պինդ փաթաթված թևերը, այն տաք-գուրգուրող այտերը ստալուտի հետ էր պետք, մշուշով բռնված առավոտի հետ, երբ ծառը պլլված էր մառախուղով, և բնում բորբոքվել էր կացնի աճը: Այն ծամանակ էր պետք, որ Հազրուն ջերմ-ջերմ փաթաթվեր, մշուշի միջով առանց կացնի դար՝ դրկվեր և միտքին սպասեին արևին: Հիմա արդեն ուշ էր՝ ուշացած էր, կեղծ էր և տհաճ: Գուրգուրանքն ու ողբը ծառին պետք չէին:

Բայց սղրով բացված դիրկը Հազրոյին էր պետք. նա մխիթարություն էր հայցում: Նա ուզում էր, որ ծառը փարվի իրեն և մխիթարի:

— Մառը: — Այ՛ սք, ծառից բացի, ոչ մեկը Հազրոյին մխիթարել չէր կարող: — Մառը: — Եվ սրբան մարում էին ծառի ցնցումները, որքան ապտակները դողդոջ էին հասնում այտերին, Հազրուն ավելի պինդ էր փաթաթվում: — Մառը:

Այդպես երկար մնաց Հազրուն:

Կիրճում դարձյալ լույս ու սովերի խաղ էր, երկնքում ու երկրում հայանվում ու համբառնում էին հրաշքները, բայց դրանք արդեն Հազրոյի համար չէին:

Հրաշքը Հազրոյի համար չէր:

Եվ ծառի համար չէր:

Ցնցումները դադարել էին, և ծառը հիմա տարտում էր՝ դատարկվում կացնի սարսափից: Մարտուղը շվերից հոսում էր ճյուղերը, ճյուղերից հոսում էր բունը և բնից հոսում էր կտրվածքն ի բաց:

Մառը չէր մեռել: Մառը տապալվել էր, բայց չէր մեռել և չէր մեռնելու՝ մինչև լրիվ շարապվեր սարսափից: Երկար, շատ երկար էր պարպվելու. երկար էր ապրել դողը և երկար էր պարպվելու, բանի դեռ գնառունները չէին մտել մաշկի տակ, բանի դեռ չէր մաշկվել, բանի չէր ճարճքվել, բանի դեռ մղմեղը չէր մտել բջիջների մեջ, բանի դեռ ամեն հյուսվածք թել-թել չէր ընկել քամու բերանը:

— Մառը:

Հազրուն բերան չէր բացում, շուրթ չէր շարժում, բայց ներսում տրնրում էր, — ծառը: — Մառի սրտնեքը չի ու երակ բունած՝ հոսում ու մտրում էր կղզված ծնկածալերում: Ապա դողը դարձավ սեփական՝ սկսվում էր ծնկածալերից և երակ ու շլերով հոսում-պարտվում էր ծառի մեջ:

ԳԱՇՏԱՊԱՀԸ

1

Մոսեին ազոավի կոկոսը դուրս հանեց: Մութուլուա էր դեռ, Մոսեն անկողնում պառկած ծխում էր, երբ կոսըը ընկավ ականջը...

— Քու լեշակեր... — հայհոյեց և շամաշորով քշեց դուրս:

Ազոավը կտուրին էր, հենց՝ հեռուսացույցի անաեհային: Մոսեն դժվեց, ազոավ չէր սիրում: Տանել չէր կարող: Ատելությունը պապից էր գալիս: Տասնյակ տարիներ են անցել, է՛, պապը ո՞ւր... էրգիրը ո՞ւր, պապը ո՞ւր, Մոսեն ո՞ւր, բայց կարծես երեկ, աչքի առաջ է՝ ազոավի տեսք ու կոնչոցից պապը խենթանում էր. պատեհ-անպատեհ հայհոյում էր, քարկոծում-հալածում-հայհոյում: Եվ երկխոսների հետ պայման ուներ, սով մի, ազոավ սատկացնե՛ր՝ մի լավ պարտատիկ ուր էր ստանում: Ազոավը շննը չէր տալիս (շոնն ինքն էլ չէր ընդունում), ստակած ազոավը պապը շարտում էր ձորից այն կողմ — գալլերին բաժին:

— Քու կակոս... — Մոսեն բար վերցրեց, բայց չհասցրեց զարկել-սպառելը թռավ դեպի ձորը: Չքվեց: Բայց, գե՛, լույս առավոտի հետ, պղտորեց Մոսեին:

Հայհոյելով հազնվեց, հայհոյելով կանգնեց բակում և վրդով նույնց ազոավի գնացած հետքով:

Գարուն էր, մայիսի կես: Ձորից այն կողմ բրաշարուկը թույց նիրհում էր. գիշերը էլի անձրև էր եկել, և երկինքը էլի մարվում էր ամպերից: — Երկինքը այն գարնան կարծես բարի է. ինչպես սկսել է, էլի մի ժամանակ շարունակի՛ գիշերը անձրև, ցերեկը արև, սարերը նորից կշնալվորվեն: Նախորդ տարվա երաշտից արմատներն անգամ փչկեցին: Բայց, տես որ, փառք, բացառիկ նպաստավոր է տարին: Հայացքը թաց լիններին, Մոսեն կամաց-կամաց մեղմանում էր և որոշեց, որ դաշտապահի ձեռնափայտը վերցնելու ժամանակն է:

Եվ մարագի անկյունից վերցրեց դաշտապահի իր մահակը ու փողին թափ ավեց:

Երեսուներեք-երեսունչորս տարվա սովորութեամբ գլուխից դուրս ելալ և ուղղութեան վերցրեց զեպի ձորը:

Բայց ձոր չհասած՝ միտքը փոխեց. նախ կարելի է դուրսանել զնալ. նախագահը գուցե հանձնարարութեաններ ունենա:

Տարիներ, է՛, տարիներ ատաշ, երբ Մոսեն նոր էր դաշտապահի փոխար ձեռքն առել, օ՛, այն ժամանակ և զեռ քան-քանմեկ տարի ատաշ, դաշտապահ Մոսեն ամեն առավոտ, ամեն առոփոտ նախագահից հանձնարարութեաններ էր ստանում և ամեն երեկո զեկուցում էր Ամեն երեկո՝ Իսկ ա՛նա, քանի՞ տարի է դաշտապահի ու նախագահի հանդիպումը պարտադիր չէ՞ Պարտադիր չէ՞, թե՛ անհրաժեշտ չէ, Մոսեն զրոփ չի հանում: Թե հանդիպում են՝ պատահական, և ինքը, Մոսեն, ոչ հանձնարարութեան է ստացել և ոչ զեկուցելու բան ունի, այնպե՛ս՝ հարևան գյուղացի-ձանթիների պես հանդիպում են պատահական և բաժանվում: Դաշտապահ Մոսեն չի էլ հիշում, թե վերջին անգամ երբ է հանդիպել նախագահին:

Գլուխի կենտրոնում նախագահը մենակ էր կանգնած:

Հավաքատեղին, իհարկե, մարդաշատ էր. շրջկենտրոն և շրջտես թե ուր տանող ասֆոլտապատ ճանապարհի եզրին՝ խոմբ-խոմբ շահելուներ, առանձին շրջկենտրոնում ծառայութեան զնացողների խմբեր, առանձին՝ հանր ու թանկ բանվորութեան զնացողների խմբեր (Մոսեն որոնեց որդուն և տեսավ՝ բնասատար ավտոյի մոտ կանգնած), առանձին՝ գրասարքիչի ու, թե՛ վագրի մրցումների զնացող բարձր դասարանի աշակերտներ, պատերի տակ արեկողած թուշակուսուներ...

Գլուխի կենտրոնը մարդաշատ էր, իսկ նախագահը մեն-մենակ էր կանգնած՝ խոսել կեցվածքը նախաբաններին ի տես:

Դաշտապահ Մոսեն բարեկեց և կանգնեց կողքին: Նախագահը բարեկեց պատասխանեց: Բարեկեց պատասխանեց, թե՛ հաջոյեց... Եվ էլ ինչ-որ փնթփնթաց:

— Չլսեցի:— Մահակին կոթնած՝ ձգվեց դաշտապահը:

Նախագահը կողքանց նայեց, այնպես, կարծես նոր նկատեց Մոսեն և ի միջի ալոց փնթփնթաց:

— Էյ ս՛ր:

Ինչպես թե՛ ուր, բուն գարուն է, և Մոսեն՝ դաշտապահ:

— Հոնդ:

— Հոնդում ի՞նչ կա:

Այս ս՛վ է խոսում Մոսեն հետ նախագահը չէ՞:

— Գու առա, թե ինչ կա. ևս հանդապահ մարդ...

Մոսեն զեռ պետք է շարունակեր խոսքը, բայց նախագահը կորույս ու մի տեսակ հանկարծակիի եկածի պէս, դարձավ դաշտապահին՝

— Գու զեռ հանդապահ էս— Եվ խեթ նայեց դաշտապահի ձեռնափայտին— Ինչքան գիտեմ, մենք հանդապահ չունենք:— Եվ նորից գլոխը հայացքը կախեց գլուխի պիտին— Հանդապահ,— բաժնադեց:— դաշտապահ... Ինձ դաշտապահ պետք չէ:

Այդ ի՞նչ ասաց նախագահը... Կարո՞ղ է Մոսեն սխալ լսեց:

— Ինձ պետք չէ՞:

— Ինձ հանդապահ պետք չէ:

Մոսեն զգաց, թե արյունը ինչպես է խոժոժում քունքերը Ուրեմն... արեմն այսքան ու այսքան տարվա դաշտապահին աչքին՝ և նա հրամայեց տալիս: Վնդում են Եվ ս՛վ: Այսպես արևամտը նորով Մոսենին ս՛վ է վնդում: Գլուխ ու գլուխացու համար պատուհասի մեկը, որ իր սնամեքը ու խոհանոցից այն կողմ աշխարհ է իշխանութեան շունի, մոլորած մի թանձրամիտ, որ իր ասածը չի հասկանում՝ «ինձ հանդապահ պետք չէ»:

— Թե՛ դ հանդապահ պետք չէ, թե՛ հանդին,— սրվեց Մոսեն:

Իսկ նախագահը հարկ չհամարեց պատասխանել: Կանգնած էր՝ բիթը ցցած, թթի տակ փնթփնթոց, խոսել ու վերջերի հայացքը գլուխի վրային:

— Իմ հարցին պատասխան տար,— բորբոքվեց Մոսեն,— հանդապահ թե՛ դ պետք չէ, թե՛ հանդին պետք չէ:

— Գլուխ չունեմ:— նախագահը սուսեց Մոսենին նայելու հեռացավ: Քիչ մնաց, հա, պահ մնաց, որ Մոսեն հասներ ու մահակի տակ տաներ նախագահին, բայց զսպեց իրեն և բորբոք նայեց շարքերուր:

Իսկ հավաքվածներից ոչ մեկը չուր չունեք, թե իր կողքին, հենց հիմա, գարնան այս կապույտ սուսվոտ ինչ տխուր բան կատարվեց: Գլուխը արգեն դաշտապահ չունի: Գլուխը շրջակա արեքն ու ձորերը, դաշտերը այլևս պահակ չունեն: Պետք չէ նախագահն է ասում. դաշտապահ պետք չէ:

Մոսեն ինքն էլ չիմացավ, թե ինչպես տուն հասավ՝ վերավորանելից ու կատաղությունից մշուշված:

Եվ ինչո՞ւ տուն եկավ:

Հերտոտ զնայեց եկավ բակում, մտքում ու ձայնարկու հաջոյեց նա-

խագահին, բախում պատեպատ զարկվեց և փլվեց սանդիւն: Փլուխը պտտվում էր:

Այդպիսի վիրավորանք... այդպիսի անարգանք, այդպիսի... այդպիսի նենգ-թիկոնքից եկող հարված Մոսեն մեկ էլ... մեկ էլ բանակում է ստացել՝ այնտեղ, Արաբսի ափին, այն օրը, այն առավոտ, երբ թիթիզ մի լեյտենանտ մի տուփ պահածո հիմարավարի դորեղով, ոտքի տակ առած մի տուփ պահածո և ձեռքին կես բոբոն խաղացնելով մտեցավ... մտեցավ հենց իրեն, Մոսեին: «Զինվոր Կիրակոսյան, առ ու, հայտն սուսն» — Եվ իրեն թվաց, թե թիկոնքից դաշունահարեցին. դուխը պտտվեց, հայացքի գիմաց լեյտենանտը ճոճվեց, հորիզոնը, լեյտենանտը, երկինքն ու գետինը խառնվեցին իրար, երկինքը փուլ եկավ դլխին և շղթավելու համար՝ ծնկեց:

Պատերազմական հինգը տարում Մոսեն այդպես ծանր չէր վիրավորվել:

Այդպես եղավ:

Այդպես գորացրվեց Մոսեն:

Եվ առնդարձի ճանապարհին հիվանդացավ:

Մոսեն, հերոս գինվոր Կիրակոսյանը, որ հինգ տարում օֆ չէր արել, միշտ՝ ճակատում, միշտ պինդ ու ձիգ-բացված թրի նման, որտեղից որտեղ հիվանդացավ, ինքն էլ չիմանալով, թե ինչպես և ինչով: Պարզապես ծնկները շին պահում: Եվ երկար պառկեց, մինչև զարուհի Իսկ գարնանը բժշկական հանձնաժողովը գտավ, որ նախկին ճակատային Մովսես Կիրակոսյանը երկրորդ կարգի հաշմանդամ է:

Այսպես եղավ:

Մոսեն այսպես դարձավ դաշտապահ:

2

Նույն օրը մենք իմացանք, որ գյուղի դաշտապահը քեռի Մոսեն է: Իրիկնապահին, երբ կուտարածուն հենց գրասենյակի կառուրից ձայն ավելց-կանչեց, և կանչը փոխանցումներով տեղ հասավ, և քեռի Մոսեն ձեռնափայտով հայտնվեց ու մտավ գրասենյակ, հասկացանք, որ դաշտապահը նա է լինելու:

Գոյրոցի գարնանային արձակուրդների օրերն էին, մենք արդեն «տանրել» էինք գյուղամերձ դաշտերը, ձորում սավղուկ ու սավղուկի արմատ չէր մնացել, ձորից այն կողմ, բլրալանջերի արտնրում, քյաթմաթ

չէր մնացել, սնձի ստուղին ծիլերը թոցրել էինք՝ ազատ, անկաշկանդ, առանց տափեաափի, առանց ծիլակեկու ու ծիլելու. դաշտապահ՝ շիար Իսկանյան սնձի ժամանակը դեռ նոր էր գալու, սնձի, գոզիկի, կոճղեկի, թլվաուշի, սիրեխի... Ճիշտ է, գարունը երաշտ էր, բայց դե մի բան կարեկինք. քարերի տակից ինչ պուրս գար՝ մեղ համար էր, մեղ էր կանչում: Ահա և՛ դաշտապահ՝ Մար ու ձորերի նոր սրահապանը և մեր նոր «թշուամին» Ինչպիսի՞ն է... Հերսոս է: Դա հո հաստատա ու հաստատ. մեր տեսած, մեղ հանդիպած բոլոր դաշտապահները հերսոս էին: Բայց գիտեինք նաև, որ քեռի Մոսեն հիվանդ է, վազել չի կարող՝ մահակի տակից ծիլեցինք, պրծած ենք: Բայց դե, կովից է վերագարձել. ի՞նչ իմանա, թե ինչ «ֆինտեր» կունենա:

Եվ որոշեցինք աստվատ շուտ գյուղեգրին հավարվել-փորձել նոր դաշտապահին:



Երբ հայտնվեց, մենք, որ համփի երկու կողմերը բռնած նստոտել էինք քարերին, խաղաղցինք, որպես թե ուզում ենք ձկնել: Դաշտապահը բթի տակ լայտաց ու անցավ: Զինվորական համազգեստով էր՝ դալիչ հալվար, կեռահիտք ծանր կոշիկներ, գինվորական բանկոն և՛ մինչև փերջ կոճկած, գինվորական գոտին սնդած և գոտին ի կախ՝ գինվորական տափաշխշ: Միայն գլխարկին էր կեպի և ձեռնափայտ տներ: Բթի տակ ձայտաց մեկ ու անցավ:

Գնում էր դուխկախ ու տարտամ քայլերով, անկամ-և ոտքը կախ զցեց: Թվաց, թե շուտ է գալու գեպի մեզ, բայց ձեռնափայտով մի բան խողացրեց գետնին և վերցրեց — էդ ի՞նչ գտավ, որ մինչև հիմա մենք չենք տեսել — Պարկում էր: Կրակված զեզակի պարկուճ: Թխկթխկուցրեց մահակին՝ թափ տվեց-պատարկեց հողից և փչեց մեջք: Պարկուճը սուլեց: Ուղեց շարտել, բայց էլի սուլեց: Հենց այնպես սուլեց, մենք գա հասկացանք: Ապա՝ փորձեց բարձր... զիլ... ալիլի զիլ... որբոն կարելի է՝ բարձր... ողջ շնչով: Հեսո... հեսո դաշտապահ՝ ձեռնափայտը շղթրտեց, պարկուճը շուրթերի մտա պահեց զույգ ձեռքով և փչեց այնպես, ինչպես մենք ֆուտբոլի զնդակն էինք փչում:

Նստոնվեցինք իրար. մտածեցինք, թե դաշտապահի սուլոցը մեզ հետ կապ ունի: Անորոշ վախ էինք զգում և պտտրտա էինք, իրար, ձկնելու: Բայց նա մեղ չէր նայում, սուլոցը հատուկ մեզ չէր ուղղում, երկար հասկով մեկ զսպանակվում էր — թոքերի օրը լցնում պարկուճը՝ երկար սուլում, ապա մեկնվում էր — խորը արտաշնչում և նորից ու նորից ու

նորից սուլում էր և՛ վրա-վրա: Քեռի Մոսեն, ճամփի կենտրոնում կուշ գալով ու մեկնվելով, սուլում էր ճամփեն ի վեր՝ գյուղի կողմ, սուլում էր ճամփեն ի վար՝ դեպի ձորը, դառնում սուլում էր աջ, սուլում էր ձախ, քեռի Մոսեն գալարվում էր ու սուլում: Այդ գալարումների մեջ եթե սուլոց չլինեն, կմտածեինք, թե գլխազար է:

Եվ փլվեց: Քրմփաց փոշոտ ճամփին, բայց պարկուճը զույգ ձեռքով պահել էր շուրթերի մոտ և հետո էր պարկուճի մեջ:

Երևի օգնել է պետք: Անվատահ շարժվեցինք դեպի քեռի Մոսեն: Բայց շփոթեցանք. մենք վախենում էինք ոչ թե դաշտապահից, այլ հիվանդ զինվորից: Ուրեմն, որ տեսնում էին՝ հիվանդ է, ուրեմն՝ այսպիսի հիվանդ է:

Քեռի Մոսեն, ճամփի կենտրոնում փլված, պարկուճը զույգ ձեռքով պահել էր շուրթերի մոտ և հետո էր: Հետո բռունցք դառած ձեռքերը թրմփացին, կամաց-կամաց շտկվեց, տարտամ նայեց շուրջը: Գրեց, ճամփին, ապա մեկնվեց ձեռնափայտը վերջնելու ու նկատեց, կարծես նոր նկատեց բռունցքներում սեղմած պարկուճը:— Քյո՛ւու, — թքեց պարկուճի շրթին, և պարկուճը նորից սուլեց:— Քյո՛ւու:— Եվ ցուցամատով սպառնաց:

Պարկուճը աջում էր, քեռի Մոսեն ձախ ցուցամատով սպառնաց, և հանկարծ նկատեցինք, որ նա ցուցամատ չունի: Չափի ցուցամատը տեղում չէր: Թուճ էր: Նա մեկ էլ փորձեց շարժել պարկուճը, բայց դրեց գրպանը և ձեռնափայտին հենված օտքի ելավ:

Ելավ ծերունու պես և գնաց ծերունական քայլերով՝ մանրիկ ու զգուշ:

Մենք լուռ նայում էինք դեպի ձորը զնացող դաշտապահին, նայում էինք միմյանց և առանց խոսքի իրար հասկացանք՝ քեռի Մոսենին գայրացնել պետք չէ. մեզք է քեռի Մոսեն: Բայց նաև չէինք կարող դաշտ չգնալ... Ուրեմն պետք է լքվիլ արտերից ու դաշտապահի աչքից հեռու:

Եվ որոշեցինք գնալ Դժնիձոր լողանալու Քեռի Մոսեն այդ կողմի դա:

Եվ ոչ մի դաշտապահ Դժնիձոր չէր գալիս: Հագարից մեկ՝ չէին գալիս. ի՞նչ ձոր էր, որ դաշտապահները աչքը վրան պահեին. Դժնիձոր քարերից բացի ուրիշ պտուղ չունեի: Եվ դեռ... և դեռ Արագածի ձևալիլ խլած պարապ-սարապ քշում էր: Արագածն ի Արարատ իջվարող մեկ կողմերի բոլոր ձոր ու ձորակների շարուկում Դժնիձորը միակն էր, որ հեղեղաջուրը ոչ մեկին չէր տալիս՝ ոչ մի գյուղի, ոչ մի դաշտի: Բոլոր ձոր ու ձորակները սեղավք մի տեղ բաշխում էին, իսկ սա, ափսոս, ջուրը ժայռեղեն օտիերի մեջ սեղմած քշում էր դեպի ղոճերը, դեպի Արաքս:

Եվ մեր կողմերի հերսոս դաշտապահները և մեր գյուղի հերսոս չրվորները Դժնիձորին մականուն էին կապրել: Արաքսի վտակ:



Երբ քեռի Մոսեն հայտնվեց լողափում, մենք անակնկալի եկանք, ավելի շատ՝ ձորակայացի մեր ընկերները: Նրանք առաջին անգամ էին տեսնում քեռի Մոսենին և դաշտապահ՝ զինվորական համազգեստով:

Ահադին ժամանակ նա՛ լուռ կոթնեց ձեռնափայտին: Մահակը այդ սարքինակ դաշտապահին անվայել էր, չէր բռնում, մահակը նրա համար նաև կարճ էր, և նա աղեղվել էր ձորափին:

Մենք սպասման մեջ էինք: Կեսս սալերի վրա, կեսը ջրում անշարժացած սպասում էինք. դաշտապահը ի՞նչ է ասելու: Ինչպե՞ս է խոսելու, ինչ է ասելու: Իսկ նա, ձեռնափայտին կոթնած, անորոշ նայում էր. կործան մեզ չէր էլ նկատել: Հետո շտկվեց և ձեռքը տարավ գրպանը: Մենք վախեցած իրձը նայեցինք. հիմա պարկուճը կճանի և... Բայց հանեց մախրկայի տուփը:

Քեռի Մոսեն ծուռ ժպտաց մախրկայի տուփին, ափով ու հեգնանքով կշռեց մախրկայի տուփը, «չդարձ» պատրաստեց, սկսեց գրպանները բրբրել և, էլի տոանց մեզ նայելու, կանչեց՝

— Տղա՛ս:

Բոլորս զգաստացանք: Ե՛ւմ է կանչում:

Դաշտապահը վերջապես նայեց մեզ: Բոլորիս է: Երկար նայեց: Լսակապես՝ մտափ կանգնածներին: (Առաջին անգամ էր, որ քեռի Մոսենին աչք-աչքի տեսնում էի՝ սուր հայացք ունեւր, բորբոք ու կտրուկ: Նրա հայացքի տակ դնալով ձեռքով ձեռք: Մեզ հետ նաև ինքը՝ դաշտապահը):

Մեր դիմաց արդեն մի զինվոր էր կանգնած՝ բարձրահասակ ու ձիգ: Այդ զինվորին միայն կեպին էր խանգարում և ձեռնափայտը:

— Վաղբով՝ ինձ մտա:— Հրամանով կանչեց քեռի Մոսեն:

Վերջապես: Բայց էլի անորոշ էր՝ ս՛ւմ է կանչում:

— Բոլորը:— Հրամայեց քեռի Մոսեն և ավելացրեց:— Ժիվոյ-մի-վոյ:

Եվ այնպես զորեղ էր ձայնը և այնպես կտրուկ. ոնց որ մեր թիկունքին մտրակով շրմփացնես:— Ազնիվ խոսք, սրան հրացան է պետք, դաշտապահի մահակը ինչո՞ւ է ձեռքն առել:

Մերկ կանգնեցինք դաշտապահի դիմաց:

— Հագնվե՛լ...— մեր զգեստները մահակի տակ էին, այս ու այն

կողմ շաղ եկած, — հազնվե՞լ, թե՞ սոյաակ հրամանի: — Իսկ նա լուս նայում էր՝ խիստ, կտրուկ, բայց աչքերի խորրում գուրգուրանք կար. մեղ ուղղված սեր ու գուրգուրանք: — Մեզ սիրում է, նա մեղանով հիացած է, մեղ ոչ մի վտանգ էլ չի սպասվում, — ամենքս հասկացանք դա, բայց կաշկանդված սպասում էինք. քեռի Մոսեի հայացքը, կեցվածքը տիրապետող էր:

— Հազնվե՞լ: — Հրամայեց պաշտապահը: Նա շաղկապեց՝ ժիվոյ՝ ժիվոյ, բայց ձայնի մեջ դա կար:

Միացիներ աչ ու ձախ (շտապելուց մեր խղճուկ շորերը փոխա էին բնկնում), ափալ-թափալ հազնվեցինք և սպասեցինք նոր հրամանի: — Հիմա ի՞նչ է հրամայելու պաշտապահը:

Եվ հրամանը եղավ ուսերեն: Չհասկացանք, թե ինչ պահանջեց: Բայց խառնվեցինք իրար. պարզապես հրամանին չենթարկվել, քեռի Մոսեի ձայնի տակ անտարբեր կանգնելը հնարավոր չէր: — Այ թե ով է գինվորը, իսկական գինվորը: — Ուշ պատերազմի ընթացքում մենք կոխ-կոխվ էինք խաղացել՝ տանիքների վրա, փողոցներում, դաշտում, բոլորս հրամանատարներ էինք, հերթով, բայց ոչ մեկիս և ոչ մի անգամ չհանջողից աջակտ հրամայել, որ բոլորը ենթարկվեն: — Այ թե ինչ է նշանակում լինել իսկական գինվոր: — Քեռի Մոսեն ժպտաց մեզ և հրամանը կրկնեց հայերեն՝

— Ըստ հասակի մեկ շարք՝ շարվե՛ն՛ել...

Եվ անցավ շարքի երկարությամբ, ուշադիր զննեց, մի քանիսին սեղաշարմեց, իսկ ինձ, որ կենտրոնում էի, բերեց-կանգնեցրեց շարքի սկզբում:

— Ըստ տարիքի կադրուս են ու բու մազերն՝ շեկ, — այս անգամ խոսեց մեր գլուղի լեզվով, — հարկ է, որ դու շարքի սկիզբ կանգնես: — Եվ հայացքը աչքերիս լսեց: Ինձ թվաց, թե պետք է հարցնի՞ ո՞ւմ տղան էս: Բայց քեռի Մոսեն նորից դարձավ կտրուկ գինվոր: — Հասկանալի՞ է:

Այդ հարցի, թե հրամանի մեն ու մենակ պատասխանը գիտեի, բո՞ւ լորը դիտեին. բանակից, կալի դաշտից եկել-հասել էր մեր գլուղի: Եվ ես ձգված պատասխանեցի.

— Տակ տռչնա:

Գաշտապահը ժպտաց ինձ, ապա անցավ շարքի երկարությամբ (մի քանիստ օտրներին շանթ-մանթ ունեինք), մեր շանթերը հանել տվեց, որ հավատարապես բոքիկ լինենք, հին ու մին մեր շորերի վրա դժգոհ փնթիմնուց, ապա մի պահ գլուխկախ մտածեց և կտրուկ բարձրացրեց գլուխը:

— Հանվե՛լ:

Դա արդեն մեզ դուր չեկավ, — հազնվե՛լ... հանվել, — ձե՞ն է առնում մեզ: Բայց հրամանը հրաման էր:

Եվ նույն ճամադղեստով — բոլորս մերկ, նույն կարգով շարվեցինք ձորափին:

— Աչ դա՛րձ:

Ճակատով դարձանք զեպի ձորը:

— Այդպես: — Դաշտապահը խնդուն ու խրոխտ նայեց, ուղեց ափերը շփել իրար, բայց ձեռնափայտը խանդարեց: Խեթ նայեց ձեռնափայտին, ձեռնափայտը շարտեց, հիշեց, որ գլխին կեպի կա, կեպին լպրտեց ձեռնափայտի ետևից, ապա զինվորական բաճկոնը մինչև վերջ կոճկեց և կրունկը թափով շրխկացրեց կրունկին՝

— Զգա՛սու:

Առանց դաշտապահի մահակի և առանց կեպի, մեր դիմաց արդեն իսկական գինվորն էր՝ ձիգ, բարձրահասակ ու ձիգ և առնական և բարբոք ու խրոխտ հայացքով և համարձակ ճակատով: «Ազնիվ խոսք, մեր գլուղում քեռի Մոսեի պես ուժեղ մարդ չկա», — մտածեցի ես և մտածեցի նաև, որ այդ մարդուն քեռի Մոսե ասելը սխալ է՝ ոչ քեռի Մոսե, ոչ դաշտապահ... Բո ո՞վ է Զինվոր: Անհաղթ գինվոր: Հրամանատար... Այ թե կովել է, հա՛, հայացքով է ֆաշիստներին քշել, հենց այս հայացքով, հենց այս աչքերով, այս ճակատով: — Շիկացում ճակատը կաշծկառում էր և անհնազանդ-ալիխառն մաղերը հա քշում էր ճակատից ու խոսում: — Ուրեմն... ուրեմն մենք... մենք՝ մերկ երեխաներս, որպես թե գինվորներ էինք, հզոր և արդար և հաղթական մի բանակի մարտիկներ էինք՝ մեր թիկունքում թողած հեքիաթային հաղթանակներ — առասպելական պատմություն: Մենք ծուկի էինք բերել աշխարհի ամենամեծ-ամենադաժան-ամենագեշ-ամենա... թշնամուն և մեր անցած ճամփաներին կործանել էինք շարը ու հաստատել բարին: — Մենք՝ ձորափին մերկ ու զգաստ կանգնած երեխաներս: Նա էր ասում ե՛՛ առանց ձեռք առնելու, հաղթած գինվորն էր ասում, մեր հրամանատարը, մեր գնդապետը՝ կրքոտ ու բորբոք և աչքերը բոց և ճակատը թրի պես բոցկառուն և խոսքը հրեզնու: Մենք անպարտելի գինվորներ էինք: Եվ անպարտելի, որովհետև արդար ենք: Բայց ահա անիրավ, եկե՛ք և վախկոտ մի բանակ ձորից այն կողմ դարանակալել է՝ գետից այն կողմ, ձորից այն կողմ: — Եվ ուսերեն բառեր էր որոտում և ձախ դուցամատը ուսն ի կտ թափ էր տալիս զեպի թշնամին: Ցուցամատը սեղում չէր. ցուցամատը չկար, բայց երբ որով թափ էր տալիս, ցու-

ցամառը կարծես տեղում էր, կար և սպառնում էր թշնամուն: Եվ մեզ փառապանծ բանակի մեր գնդին, ահա, բախտ է վիճակվել ջախջախեալ յոգ նենգ բանակը. գրոհով իջնել ձորը, գրոհով կտրել գետը, գրոհով բարձրանալ ձորից և կայծակի պես շրխալ թշնամու նամարդ ճակատին և ճեղքել ճակատը, վախկոտ բանակը բզկտել-ցրիվ տալ և մըրրիկի պես հետապնդել...

— Դե, հրաման տուր, հրաման տուր, գնդապետ:— Ներսումս փոթորիկ էր. ես ուզում էի պոկվել-- ավտոմատի կրակով իջնել ձորը կրակով կտրել գետը, կրակով ելնել և սուրալ բոցեղեն գնդակների ետեվից:— Դե, հրաման տուր, հրաման տուր, հրամայի՛ր, գնդապետ:

Եվ բաշեց թուրը ու դարձավ դեպի թշնամին:— Ով քնած է՝ արթուն կացեք, ով արթուն է՝ ելեք կեցեք, ով կեցել է՝ սուր կապեցեք, սուր եք կապել՝ ձի թամբեցեք, ձի եք թամբել՝ ելեք հեծեք-- հետո շասեք, թե մենք քնած, Գավիթ գող-գող եկավ-գնաց:— Եվ Թուր Կեծակով թրատեց երկինքը,-- Հացն ու գինին, տեր կենդանին,-- կանչեց:-- մա՛րա...

Եվ մեր պոթիկուն գունդը տարավ... Ինչպե՞ս իշանք ձորը, ինչպե՞ս կտրեցինք սելավը, ինչպե՞ս բարձրացանք... և, ահա, ճակատը: — Ի մա՛րա...



Հիմա, երբ հիշում եմ այդ օրը և էլի շատ օրեր, որ մեր մերկ և սոված գեղեցիկ գունդը հավաքվում էր Դմնիձորի ափին ու սպասում իր հրեղեն գնդապետին, կոկորդս սեղմվում է: Գալիս էր ձեռնափայտը քարշ տալով, մենք զգաստ շարքով ողջունում էինք, նա ձեռնափայտը շարքում էր մի կողմ, կապույտ կեպին՝ մահակի ետևից, գինվորական բաճկոնը՝ մինչև վերջ կոճկում էր, խրոխտ կանգնում զգաստ շարքի դիմաց, և գունդը պատրաստում գրոհի:

Մեր ապողպատե գունդը միշտ հաղթում էր, և մեր գնդապետը իր շեղած ցուցամատով շեղած շքանշաններ էր կպցնում մեր մերկ ու նիւհար կրծքներին:

Մենք որքան էինք սիրում մեր գունդը: Մենք որքան էինք սիրում մեր հերոս գնդապետին: Ինչքան էի սիրում քեզ, քեռի Մոսե:

«Ինձ դաշտապահ պետք չէ»... Հարամ կաթնակերներ: Հարամ կաթնակերներ...— Դաշտապահը չէր հանդարտվում:

Ուրեմն... ուրեմն Մոսեն ձեր թաշկինակն է. պետք եղավ՝ ձեր քիթը կմաքրեք, մաքրեցիք՝ կշարտեք մի կողմ... «Ինձ հանդապահ պետք չէ», Ծան ծիծ կերած, Մոսեն երեսուն-երեսունորս տարի քեզ համա՛ր է լափչփի՛լ քեզ համար և քեզնից առաջ եկած ու գնացած մյուս նախագահներին: Ձեր մշա՛կն է եղել Մոսեն: Եվ ի՞նչ եք վճարել ձեր լափչփիկին: Հատկապես դու, մաղձոտ շանորդի, դու ի՞նչ ես վճարել «քո դաշտապահին»: Իր աշխօրի հասույթով Մոսեն տասը հավ չի կարող պահել: Իսկ Մոսեի գերդաստանը տասը շունչ է: Երկվա որք ու մենակ Մոսեն, փառք ասածու, այսօր տասը շունչ է... Այնպես, որ Մոսեն իր համար էլ, հենց իր համար էլ չի աշխատում: Պարզապես չի ուզում լքել այս խեղճ ու կրակ սար ու ձորերը: Այո, այո՛ խեղճ ու կրակ և լքված և որբացած Մոսեն հո գիտի. Մոսեն գարնանից ձմեռամուտ լափչփում է հանդերում և գիտի, որ դա այդպես է: Եվ այդպես է՝ հենց թո պատահառով, փուչ նախագահ, Քեզ ո՞վ փաթաթեց գյուղի պարանոցին, քեզ պես ստրկամտին ո՞վ իշխան կարգեց այս սարերին: Հանկարծ Մոսեն զլխի ընկավ, որ իր վիրավորանքը կատաղութունն ու վիրավորանքը ոչ այնքան իր համար է, իր՝ դաշտապահ Մոսեի, որին նախագահը վաճառել է, որքան՝ սարերի, կրծքների քար սեղմած խեղճ սար ու ձորերի, լանջերին կմախքացած արտերի, լանջերում հեղեղված ու փակված առունների, ամայացած և... և նախագահի համար արդեն անշահ գաշտերի:— Ծահավետ դաշտ չկա և դաշտապահի կարիք չկա, ուրեմն: Այդ առօրեն նախագահի խոսքը այս չէ՞ր:

— Մարաթուկ վկա՛ էս էր: թե չէ... թե չէ, Մոսեին ո՞վ կարող է արգելել, որ ձեռնափայտն առնի ու լափչփի՛ որպես հանդ ու լույն սովոր մի հալեոր:

Ու, Մոսեն սարերը պետք է գնա որպես դաշտապահ: Մոսեն կոշտով է դաշտապահ և անուռով պետք է լինի դաշտապահ: Եվ երբեք ու երբեք շրջակա սար ու ձորերը պահապանի այնքան կարիք չին ունեցել, որքան հիմա, որքան այսօր, որքան այս առավոտ: Նույնիսկ և նույնիսկ մահակը քիչ է՝ այսօր և այսօրն ի հետ դաշտապահ Մոսեն սարերը պետք է գնա հրացանով: Հա, հա՛՛՛ գնեքով:

Մոսեն ձեռնափայտը շարտեց, կտրուկ ոտքի ելավ, թափով մտավ տուն (որդու որսորդական հրացանը պատից կախված էր), վերցրեց

հրացանը, կապեց փամփուշտակալը և գտաեպինդ քշեց գուրսու— էս սնիծյալ ազոավը հլմա հայտնվեբ...



Գլուղեզորին, ասֆալտապատ ճանապարհից դուրս կանգնած ավտոյի շուրջընդհարը, ինչպես մեզորի վրա հավաքված ճանճեբ, զղզղում էին երեխանեբը: Իսկ մեքենայի տեբը՝ մի տղա, նորաձև զգեստնեբով ու երկար մազեբով սիրունիկ մի ջահել, ավտոյի ուղիորդութունիչը բացել էր մինչև վեբը և ծորուն մեղեդու տակ օրորվում էր:

Գաշտապահ Մոսեն ոտքը կախ գեղց: Երեխանեբը նկատեցին՝ դաշտապահին: Երեխանեբը, բայց ուշուրուժյուն չեն դարձնում: Ղե, դաշտապահն է, թող իր գործին դնա:— Երեխանեբը թաց ջնջոցնեբով ու եռանդով կպել էին ավտոյին: Իսկ ղեկի մոտ նստած ջահելը ծխում էր և ծխի քուլանեբի հետ և ծխաքուլանեբի նման դանգուր մեղեդու հետ ճոճվում էր:

— Գրու ձեն կարն՝

Ջահելը, ղեմը պորտուած մխի մխից, նայեց դաշտապահին:

— Կարն՝ դրա ձեն,— որոտաց դաշտապահը և հերտտ մտեցավ:— Իր ավտո՛ն, իր հագուստ-կապո՛ւստ, իր մազե՛րն ու իր ե՛րգ,— հեղեց Մոսեն,— ու իր ե՛րգն... Ո՛ւմ թոռնիկն ես:

Ջահելը խոսված խաղում էր ղեկի հետ:

— Ո՛ւմ տղան ես:

— Քեզ ի՞նչ պատահեց, քեռի Մոսե:— Ջահելը, դժգոհ, հոնքեբը վեր ձգած, դարձավ դաշտապահին:

— Էս էրեխեբին ինչի՞ ես հավաքել ավտոյի գլխին:

— Ե՛ս եմ ինդրել:

— Տուն շունե՞ն, տեղ շունե՞ն, դաս շունե՞ն:

— Կիրակի է,— վրա տվեցին մի կողմ քաշված երեխանեբը:— Գաս շունեք... Կիրակի է:

— Կիրակի է՞ զնացեք շուր, ղնացեք սարեբն, գնացեք... Գնացեք ծաղիկ հավաքելու: Գուք երեխա չե՞ք. ի՞նչ գործ ունեք սրա հետ:— Եվ հրացանով հրեց ավտոն:— Ձեր ծաղիկն է՞ս է, ձեր սարն է՞ս է, ձեր ձորն է՞ս է, ձեր հանդն է՞ս է, էս երկաթ ու ժեշտի կաո՞րն է ձեր սիրելի ծաղիկն ու ձեր սիրելի աղբյուրն ու ձեր սինձն ու ձեր գուպիկն ու ձեր խաղն ու ձեր սեբն ու ձեր ուրախությունն ու ձեր... է՞ս է:— Գաշտապահը գծվել էր. կրակելու պատրաստ հրացանը պահեց ավտոյի գլխին:— Կպտի առաջին ղեղակն էս անզգամի ճակատին բացիմ:

Ավտան մեկնն պոկվեց— ճզալով ելավ ասֆալտապատ ճանապարհ և սուրաց ղեպի գյուղ:

Իսկ երեխանեբը շաղ էին եկել և շշկված նայում էին դաշտապահին, որ հրացան ունի, փամփուշտակալ ունի և հրացանի պես որոտում է՝ — Գե, շո՛ւտ,— կարգադրեց դաշտապահը,— դե, շուտ հավաքվեք ու իմ հետքով կգեք սարեբն... Ծո՛ւտ:— Խիստ պահանջեց ու քայլեց:

Եվ գնում էր ուսն ի կտ նայելով— երեխանեբը չե՞ն դալիս: Մինչև ևորաբերան օտքը կախ գեղեղով գնաց: Երեխանեբը չկային: Եվ ձորուցին նստեց. դեռ սպասում էր: Այսօր նա շատ էր ուզում, որ երեխանեբը՝ բոլորը-բոլորը, գյուղում որքան երեխա կա, բոլորը հավաքվեն: Գան-անցնեն ձորն այն կողմ և շաղ գան սար ու ձորերում: Առավոտ շուտ երեխանեբը, բարձր դասարանի աշակերտնեբը, ինչո՞ւ էին հավաքվել գյուղի կենտրոնում... ս՛ր էին գնում: Զբոսաշրջելո՞ւ: Խելար դասատուն՝ ր... Այդ խելարնեբը իրենց աշակերտնեբին տանն տեղ կտրուղ են տանել զբոսանրի, բացի շրջակա սարեբից: Այդպես է: Գաշտապահ Մոսեն Տո լավ գիտի, արդեն քանի՞ տարի, երեխանեբը ոչ քյաթմաթ հավաքելու են պալիս, ոչ սնձի, ոչ գոզիկի, ոչ թթվաշոտի, անգամ... անգամ ծաղիկ չեն գալիս... Այ երեխանեբը ցանկություն ունեն ձորն այն կողմ անցնելու, ոչ գասատունեբն են խրախուսում: Թե աշակերտնեբին դաշտ են տանում՝ դա ծխախոտի դաշտն է— ծխախոտ հավաքելու: Ամեն սեպտեմբերի նախագահը մի ասեղանս է խոստանում գպրոցի գիրեկատրին, և գիրեկատրը աշակերտնեբին ատած, գասատունեբին և աշակերտնեբին հավաքած քշում է ղեպի ծխախոտի դաշտ: Ծխախոտ հավաքելու: Այդպես է: Գաշտապահ Մոսեն Տո լավ գիտի. երեխանեբի սաջը ծխախոտի դաշտից այն կողմ չի անցնում:

Մոսեն ետ նայեց... երեխանեբը չէին երևում: Վազել-են ավտոյի ետեբից:

— Ես ձեր դաստիարակողի...

Նա հրացանը մեկնեց մեկնեբին և շփեց հրացանի փողը:— Ըն՛չ գիդի, հա, տարիներ-տարիներ առաջ Մոսեն ավտոմատ ունեբ. Մոսեն ղինվոր էր և ավտոմատ ունեբ... Արաքսի ափին օրն ի բուն բանդում-լուզում-հավաքում էր ավտոմատը, մախոբկա էս ծխում և սպասում գետն անցնելու հրամանին: Նա ծխախոտ վառեց: Մի տուփ մախոբկա լինեբ... Էդ անտեբի մեջ ուրիշ գորություն կար, ծխախոտից ավելի մի բան. մի տեսակ... ինչպե՞ս տեսլ՝ կարծես ծխելիք չէր, այլ ղենքի մաս. ծանր մի բան գրպանդ վար էր քաշում՝ մի տուփ վառուղ կամ ղեղակ կամ... ձեռքի առմբ... Էդ անտեբ մախոբկան ղինվորին ավելի էր ղինվոր դարձնում... Այ թե՛ մի տուփ լինեբ: Գաշտապահը շփում էր հրացանի փողը.

ծիտում էր ու հա շփում հրացանի փողը: Էն ագուսվը ո՞ւր չբլեց... Զարկեր ու շարտեր գայլերին կեր... Իսկ գայլ որտեղի՞ց... Գայլ էլ չկա: Գայլերն էլ ոտքները կտրեցին էս խեղճ սարերից: Մի ժամանակ՝ պատահեց ու մի ոչխար հոտից ետ ընկներ-մոլորվեց ու մնար, ա՛յ, այնտեղ, տեղն ու տեղը գայլի բաժին կդառնար: որտեղից որտեղ գայլը կծփար-կբզկ-կըտեր ոչխարին և ոսկորները շաղ կտար: Իսկ հիմա... Հիմա ողջ սարալանջը բզկտված, ոսկորները շաղ եկած ոչխարի նման է: Հենց այդպես է ու կա: Այս սարալանջին, բլուր-բլրակների փեշերին մի հոտ ոչխարի համբանքով մեկ արտեր կային, ամեն մեկը իր տիրոջ անունով: Շեն ու անուշ արտեր՝ անուշ ու թանկ անուններով: Մի հոտ ոչխարի համբանքով մեկ արտեր՝ քարե ու նախշուն ցանկապատերով, նախշուն քարակուտակներով, թաց շուրթերով, ուրծուն առուններով... Ո՞ւր են արտերը, ո՞ւր են արտերը գրկած ցանկապատերը, ո՞ւր են քարակուտակները, ո՞ւր են առունները... Ոչխարի անհովիտ-անտեր մի հոտ թափապ աշխան մի գիշեր գուրս է մնացել՝ այնտեղ, ձորից այն կողմ՝ սարալանջին և... և գայլերի մի ոհմակ վրա է տվել և բզկտել հոտը: Մինչև վերջին ոչխարը բզկտել է, և ոսկորները շաղ տվել: Հենց այդպես է ու կա:

— Մի հաա դեկ կյներ:— Մոսեն ծխախոտը շարտեց և հրացանը ձեռքն առավ:— Գըրըմփ:— Կրակեց ձորն այն կողմ և հրացանը նորից լցրեց: Գըրըմփ... զըրըմփ... զըրըմփ...

Մոսեն կրքոտ կրակում էր ու վաղ լցնում հրացանը, վաղ լցնում ու կրակում ձորն այն կողմ: Զորը լցվել էր գմփրոցով, հեռվում խուլ թավալում էր արձագանքը, ձորի զխին երակ-երակ քանդվում էր ծուխը՝ ծավալվում ու ծավալում վառողի բույրը: Ինչ անուշ հոտ ունի էս անտերը, Մոսեն երբվանից չէր շնչել բարսթի առնական բույրը: Նորից լցրեց հրացանը, բայց զսպեց իրեն, չկրակեց, շտապ ոտքի ելավ և գնաց: Իր կրակածի հետքով: Հին դինվորը արթնացել-թայրտում էր Մոսեի ներսում. նա շտապում էր— որտեղ գնդակը հասնում է և ետհարված չի գալիս, այդ տարածությունը դիմվորը գրավել է. այդ տարածությունը պետք է ոտքով կտրել: Եվ գործնական, անհամբեր և շահելավարի կրտսրեց ձորը: Նրան թվում էր, թե սարալանջին մի բան... մի բան փոխվեց, հենց կրակոցի հետ ինչ-որ բան փոխվեց այնտեղ: Եվ երբ ձորից գուրս ելավ, կանգ տվեց ու խուզարկու նայեց:

Աղբյուրը բունեց Մոսեի հայացքը: Աչքի՞ն է երևում, թե մարդ կա աղբյուրի բարին նստած: Եվ գնաց դեպի աղբյուրը:

Գեռ շժտեցած, անծանոթը կանչեց.
— Բա՛րե, բա՛րե, ախպրացու:

Զայնը դաշտապահին դուր չեկավ: Քեզ ո՞վ բարեկեց, որ բազր ու եղբայրաբար պատասխան ևս տալիս:

— Համա թե կարգին վախեցրիք, հա՛, ախպրացու:
Միջին տարիքի մեկն էր աղբյուրի քարին նստած, դեմքին՝ քաղցր-մեկցր ծպիտ: Ոնց որ սարդի հյուսած սարդոստայն: Մոսեն սուր նայեց, և ծպիտը ավելի ծավալվեց, ազիլի խճճվեց անծանոթի դեմքին: Իսկ աչքերի խորքում Մոսեն ծպիտ շտեսավ: Զկար:

— Էս կողմերում ի՞նչ կա, ախպրացու, որ դու էլ որսորդական հրացան ևս վե՛ցրել: Մեր մարդ ևս... Ես ձերերին շատ եմ հարգում: Մեր մարդ ևս, իզուր քեզ մի շարշարի:

Աստված սիրես, այս ո՞վ է, որ մտերիմ-մտերիմ շտախոսում է և դեռ խորհուրդ է տալիս և... և՛ հերթ չի տալիս, որ Մոսեն հարցու-փարձի:

— Ես հրացան ունեմ, բայց ևս հոտ էլ ունեմ. ա՛յ, էնտեղ.— անծանոթը ձեռքը մեկնեց դեպի Գծնիձոր:— Ընկերոջս ասի՛ դու կաց, ևս դնամ տեսնեմ էն կողմերում ինչ կա-չկա: Էս կողմերն ավելի լավ է... Ինչ աղբյուր է. անմահական ջուր ունի: Մենք էլ վերցրել ու մեր վրանը չար կիրճում ենք խփել: Տեղափոխվել է պետք: Նստիր, ախպրացու, ինչո՞ւ ևս կանգնել: Երևում է, մենք շատ կհանդիպենք, կբարեկամանանք: Մինչև աշուն ևս կողմերում ենք: Աշնանը էլի կիջնենք դուրս: Տեսնենք: Աշուն գա, բարին՝ հետը: Նստիր:— Եվ հովիվը շարժվեց. ոսնկից տեղ բացեց Մոսեի համար:

Շարժվեց և... Մոսեի աչքերը մեկնե կայծկլատացին. մի պահ նրան իվաց, թե աղբյուրի քարը արնոտ է... Բայց քարը փոքրված էր: Նոր էին փոքրիկ... Երբեք Մոսեի մտքով չէր անցել, որ աղբյուրի քարը՝ արծաթափուն և գունեղ ժամուռներով դարդարուն, որ աղբյուրի քարը, խորքում, այսքան կարմիր է և այսքան փափուկ: Այդքան կարմիր և սոյլքան փափուկ:

— Էս ի՞նչ ևս արե:— Հայացքը քարի ծուռտիկ ու կարմիր կտրու-վածքներին, հարցրեց դաշտապահը:

— Հե՛շ, — ժպտաց հովիվը, — երեխա ժամանակից մնացած սովորություն. որ քարին նստեցի՝ անունս գրում եմ: Իպրոց կարգին շահացի, բայց անունս կարգին գրել գիտեմ: Հերիք է:— Ծպիտը հովվի դեմքից անպակաս էր:

— Քարն ինչի՞ ևս նշտարի բերանն առե, — կարմրատակեց Մոսեն:
— Նշտա՞ր... Նշտարն ի՞նչ է, ախպրացու, սրանով եմ փորել:
Գաշտապահը չէր նկատել հովվի գոտին ի կախ դանակը:
— Տար տեսի՛մ:

Հովիվը տատանվեց:

— Գանակն ինձ սուր,— սրտաց Մոսեն և, անհամբեր, դանակը ինքը պոկեց հովվի գոտուց, բացեց և հրացանի փողի վրա շարպեց դանակը ու շարտեց:

Հովիվը սաքի էր կանգնել, բայց դեռ փորձում էր ծալտալ:

— Էս կողմերն ինչի՞ ես աղտոտե:

Հովիվը հավ էր կերել, սակորները շաղ տվել շուրջըսրը, իսկ սղբչուրի ակում ձվի կեպներ էին լողում:

— Մաքրե քու կեղտերն:

Հովիվը անծպտուն կատարեց հրամանը: Հավաքում էր շաղ տված աղբը և աչքի պռոշով հեռուում, թե փրփրած դաշտապահը ինչպես է սրտում-փորձում կրոնկներով շնչել բարին փորած իր անունը:

— Քու հավա...— հայհոյեց Մոսեն:— Էստեղ արի:

Հովիվը կամուկաց մոտեցավ:

— Այ, էս կեկոլ նմանապես վերցրու:

Հովիվը մեկնեց ձևաբը, և դաշտապահը ձևաբը տրորեց:

— Էս էլ քեզ խրատ, սր մեկ էլ, մեկ էլ դանակ շանիս քու ձևաբն ու էս խեղճ քարեր շփրավորիս:

— Բայց քո արածը մարդկութուն չէր, ախարացու,— բողոքեց հովիվը, բայց դեռ փորձում էր ծալտալ:— Քեզնից էլ պոխի բան սպասելի չէր:— Եվ ուզեց հեռանալ:

— Սպասի Քու հոտն ու քու վրանն ու քու ընկերն ո՞ւր են:

— Ասացի՞ էն սարի թիկունքին,— խոռով պատասխանեց հովիվը:

— Էն սարի թիկունքի կիրճն ու էն կիրճի թիկունքի սարն նմանապես դաշտապահ Մոսեի տիրություն տակ են:

Հովիվը զգաց, որ մեծ փորձանքը դեռ առչում է. այս շորչուկ ու խելառ ծերունուց ինչ սակա կարելի է սպասել: Եվ նա ձևաբը գրեց անթատակ, կնճռոտվեց— ցույց տվեց, թե՛ շատ է ցավում:

— Լսեցի՞ր:— Խիստ հարցրեց Մոսեն:

— Լսեցի:— Տեքաց հովիվը:— Լսեցի:— Ցավը ատամների տակ սեղմած, շնչաց հովիվը:— Բայց մենք հենց մեր գլխին շնք կկել էս կողմերը:— Հովիվը խոսում էր ի միջի այլոց և կնճռոտվելով, այնպես թե՛ ողջ մտահոգությունը ցաված ձևաբն է:— Մենք իրավունք ունենք:

— Էդ իրավունքն ո՞վ է տվե,— հեղինեց դաշտապահը:

— Ձեր նախագահից թուղթ ունենք:

Մոսեն կարկամեց: Մի պահ մտածեց, թե ինքը սխալ լսեց: Բայց ականջներում մրջյունի պես ահաճ խլվում էր «նախագահը»: Եվ հրացանը բռունցքներում սեղմած՝ քշեց հովվի վրա:

— Խնչ ես ուզում, ա՛յ մարդ:— Հովիվը ետ-ետ գնաց:

— Թուղթ:— Կրճուցքեց Մոսեն,— Թուղթ,— պահանջեց անհամբեր եվ անհամբեր շանթեց հովվի ձեռքից, բայց շնայեց-չկարգաց՝ հմոթեց-խցկեց հրացանի փողը և կրակեց:

— Թուղթ... Դե հիմա նոր դնա: Գնա, ու ես քու հետքից կգամ: Եսու-շուտ գնա ու շուտ-շուտ հավաքվեք ու շուտ-շուտ շրվեք: Մինչ իմ հասնելն ձեր հոտն ու ձեր վրան էլ կողմերում չլղնի: Թե եղան ու թե տեսա, Հացն ու գինին, տեք կենդանին, քեզ ու քու ընկերոջն ու ձեր հոտն ու ձեր՝ շունն ու ձեր վրան հրացանի բերան կտանիմ: Դե գնա:

Հովիվը արդեն հեռանում էր, իսկ դաշտապահը չէր հանդարտվում:

— Եսու-շուտ գնա:

Ներքը փոթորկվում էր: Վաղուց այդպես չէր ալեկոծվել Մոսեն: Անհանգիստ շարժվում էր, հրացանը փոխում ձևաբից ձևաբ, նայում էր հովվի ետևից և հայհոյում, նայում էր շուրջըսրը և հայհոյում, լրված դարձավ պուրի կողմ և բարձրաձայն հայհոյեց նախագահին. «Քու թուղթ... Հացկատակ շանոցի, դու ո՞վ ես, որ սարն ու ձորը նվիրում ես հովիվներին: Ո՞վ է քեզ իրավունք տվել նախագահ՞ ես: Մարերի այսօրվա տե՞րը: Այս սարերը... սարերը և դաշտապահ Մոսեն հարչուր նախագահ են օտարել, բայց իրենք մնացել միասին, իրար հետ ուս-ուսի: Այս սարերի տերը դաշտապահ Մոսեն է: Հա՛, դաշտապահ Մոսեն է: Եվ Մոսեի տերը այս սարերն են: Դու կա՛ս, չկա՛ս, փուշ նախագահ:— Քու թուղթ...»:— Հետո հրացանը ուղղեց աղբչուրի քարի փարվածքին, բայց զսպեց իրեն: Հիմա էլ ինքը պետք է վիրավորի խեղճ քարին: Եվ անունը շնչխեց քարով: Ջնջխեց-ջնջխեց, ապա մի բուռ խոնավ հող բերեց-կապեց քարի վերքը և նորից հրացանը ձևաբն առավ: Հարկ է շտապել հովվի հետքով: Ոչ, շտապել պետք չէ՝ թող փաստփուտեքը հավաքեն-հեռանան-չրվեն: Թե չէ... թե չէ, տեսար, Մոսեն չհամբերեց ու... Ո՛չ, Մոսեն մարդասպան չէ, Մոսեն պարզապես հանդապահ է: Դաշտապահ: Երեսից ընկած այս սար ու ձորերի, դաշտերի պահապանն է Մոսեն: Ես ծխախոտ հանեց և էլի հիշեց՝

— Ախ, մի տուր մախորկա էլնեք:



Դաշտապահը կանգնեց բլրի գլխին և սրտատրոփ նայեց դեպի կիրճը:— Աստված շանի, տերը չկամենա, թե՛ հոտ երևա, վրան երևա, հովիվներ ու շներ երևան: Մարաթուկ վկա, Մոսեն էլ չի դիմանա, գլխի սրկերը, հա-հա, շարժվում են: Աչքերը մթնգուժ էին: Չնայած հոտ չէր

երևում, բայց այն միտքը, որ կիրճում կարող է հոտ լինել, խենթաց-
նում էր:

Իսկ հոտ չկար, վրան չկար, հովիվներ ու շներ չէային:

Գաշտապահը տրորեց սւրբերը և արդեն հանդիստ ու հանդարտ նա-
յեց... Այ, չկանս Գնացել են: Զբվել են:

Եվ հեռվում, դեպի դուրը իջվարող բլրաշարունկին շարժում նկա-
տեց. քարերը կարծես խլվում էին: Հոտն էր Գնում էր դեպի դուրը:
Իր եկած ճանապարհով հեռանում էր: Այգպես: Անտեր սարեր են գտել՝
արտաավայր են դարձնում:

Բայց այս ի՞նչ բան է, այս անիծյալները որտեղի՞ց հայտնվեցին:

Հավիլի ու հոտի դեմ բռնկված, Մոսեն չէր նկատել, որ կիրճը լցված
է ազոավներով: Ազոավները՝ խումբ-խումբ, դուխ-գլխի հավաքված,
բզկատում էին կիրճում շաղ եկած աղտեղույթունը: Կանչում էին ու բզկե-
տամ: Կանչոցով ուղարժում էին կիրճի գլխին և կանչոցով խուժում: Եվ
կիրճն ու կիրճի երկիրը լցված էր ազոավներով ու կոհնչով: Որտեղ
ազոավներն են կոհնչում, այնտեղ բարու շունչը հոգեվարքի մեջ է... Ձեր
գտնվան... Բուում:— Խումբ ազոավներից մի բանիսը թրմփացին՝ երե՞քը,
չո՞րսը— Ձեր մահարեր... Բուում... Հարկ է վրա-վրա կրակել. թե չէ
անիծվածները ցվրվում են: Ձեր լեշակեր... Բուում...

Եվ հեռվից, Գմնիձորի կողմից, դաշտապահը լսեց երեխաների ար-
ձագանք-կանչը— «Մուա՛աա»:— Թուլերը եկե՛լ են... Մտածում էր, թե
ավտոյի պոչից չեն պոկվի:

Ազոավները շաղ էին եկել, ավելի շատ կիրճի երկնքում էին կորն-
լում, դաշտապահի գլխավերևում:— Արդեն ամեն մեկին հասուկ մի
գնդակ է պետք: Եվ գլխավերևում կանչացող ազոավներից մեկին նշան
բռնեց:— Բուում: Ազոավը բարի պես իջվարեց, բայց Մոսեն այլևս ոչք
չդարձրեց, վաղ դարձավ Գմնիձորի կողմ: Հեռաբերի է, երեխաները
կրակոցին կարձագանքե՞ն:

— Ուա՛աա՛ա՛ա՛...

— Շան թուլեր:— Գաշտապահը ձայնաց և իջավ դեպի Գմնիձոր,
դեպի լողափ:



— Օհո՛ հոհո՛ո՛... ծովափ են եկել:

Թայր երեխաները լողազգեստներ ունեին՝ գոյնզգոյն ու ձիգ, սա-
լերին դասադասված զգեստների կողքին՝ լիժոնզգի— լիժոնզգի, թե գա-
րեշքի լիքը և գաաարկ շշեր, փայլվումն առդիտընդունիչը զիլ ծղրատում էր

ձորի գլխին, առդիտընդունիչի վրա՝ մի առափ ֆիլտրով ծխախոտ և Նե-
սարբերը, ամենահեռաբերից հեծանիվներն էին:— Սար ու ձորով բար
ու մացառների միջով ինչպե՞ս են վարել... Վարե՞լ են, թե՞ շալակել...
Միայն թե՞ «ավտոյով» լինեն, միայն թե՞ ստրեները դեմնից կտրվի: Ձեր
դատարարկոցի... Սրանց մայրերը՝ ուսուցչուհի, մանկապարտեզի վա-
րի: ու դատարարկուհի, բժշկուհի, հաշվապահ ու գանձապահ, վաճա-
սող, ակումբի ու գրադարանի վարիչ և դերասանուհի, և օղաչու, և...
տիեզերագնաց... սրանց մայրերը ինչպե՞ս են թույլ ավել, որ իրենց «բա-
լիկները» այս սար և պղտոր հեղեղաջրում լողանան:— Գաշտապահը
կարեց առդիտընդունիչի ճղճոցը և կանչեց՝

— Էրեխեր... Վաղրով՝ ինձ մոտ:

Երեխաները խոով հայում էին դաշտապահին, և կանչին ոչ մեկը
չենթարկվեց: Մոսեն կրկնեց կանչը՝ ավելի պահանջկոտ և ավելի դարեկ:
Երեխաները դժկամ շրջապատեցին դաշտապահին:

— Էս ո՞ւմն է:— Հրացանի փողով գլուրեց ծխախոտը:

— Բուլբուս... Բուլբուս...

Երեխաները ճակատ էին կաղմում:

Գաշտապահը խոժոռ հայեց:

— Թե բուլբուսն է, ուրե՛մն՝ անտեր է:— Եվ ծխախոտը դրեց գըր-
պանը:

— Էս ո՞ւմն է:— Հրացանի փողով հրեց առդիտընդունիչը:

— Իմն է:— Մեկը շտապեց տեր կանգնել:

— Դու երգ չունի՞ս, տղա, որ էս ժեշտի կտորն ատե ու ընկել ես
չուլերն:

Տղան չհասկացա՞վ դաշտապահին, թե՞ պատասխան չէր գտնում:

— Քու հոգու մեջ երգ չկա՞, տղա, որ կանգնիս էս սարի գլխին ու եր-
պիս... Ձեր հոգու մեջ երգ չկա՞:— Գաշտապահը բորբոք հայեց երեխա-
ներին և հրացանով նորից հրեց առդիտընդունիչը:— Էս ո՞վ է, սր ձեզ
համար երգ երգե, ձեր փոխարեն ձեր ձորի գլխին, ձեր սարի գլխին երգ
երգե: Ամո՞թ:

Տղաները լուռ էին:

— Էս ի՞նչ է:— Հրացանի փողով խառնեց շշերը:— Էս քաղցր ջուրն
ի՞նչ է, որ գեղից շուրի էստեղ շալակե-բերել եր: Թե ծարավ եք՝ բժշ, —
հրացանը մեկնեց հեղեղատը:— Կա ու չկա քաղցր ջուր է պետք: Դուք
տղա չե՞ք... Կա ու չկա ավա՞տ է պետք:— Եվ հրացանով ու արհամար-
հանքով հրեց մոտիկ հեծանիվը:— Ձեր ստաց տակ, ձեր բորբիկ ստաց
տակ հարկ էր որ սար ու ձոր դմփար... Դուք ի՞նչ տղա...

Տղաները լուռ էին, և Մոսեն զգաց, որ «գունդը» հավաքվում է:

— Անգնից ո՞վ պարսատիկ ունի:

Տղաները իրար նայեցին և հոնքերի տակից՝ դաշտապահին: Երևի չգիտեն նաև, թե պարսատիկն ինչ է:

— Դավիթ տղան պարսատիկով վիրու էծ կորսար, գել կորսար, արջ կորսար, Դավիթ տղան պարսատիկով իր սարերի թշնամուն յոթը գաղ գետնի տակ կանցկացներ, դուք պարսատիկ անուն լսած չկաք: Դուք ի՞նչ տղա... Ագոավներն, հա՛ա— հրացանը մեկնեց բլրի կողմ— ձեք աչքերն է կհանին: Դուք ի՞նչ տղա... Շարվե՛լ— Հանկարծ որոտաց դաշտապահը:

Երեխաները հասկացան, որ դաշտապահի հրամանը չկատարել չեն կարող:— Հասկացան նաև, որ քար ու մացառների միջով դեպի բլուրն են վազելու: Բայց բորի՞կ:

— Թույլ տվեք քարծովկաները հագնենք:— Պահին ու հրացանակիր դաշտապահի կեցվածքին վայել՝ թույլտվություն խնդրեց մեկը:

— Բարձրակա ի՞նչ ասել է:

— Սոյորտ-կոշիկները հագնենք:

— Հագնե՛լ:

Նվ երբ երեխաները շարվեցին՝ բոլորը լուսավակասներով և բոլորը «բարձրականերով», դաշտապահ Մոսեն հիշեց, է՛, դաշտապահուՅյան առաջին օրվա իր գունդը:— Այստեղ, հենց նույն տեղը— սալաքարերին շարված էր գունդը... Ինչքան խեղճ ու ինչ անուշ երեխաներ էին... Ո՞ր գնացին... Ո՞ր շաղ եկան... Ոչ մեկը գյուղում չէ, երևի՛ ոչ մեկը: Սրանք ոչ անոթի են, փառք աստծո, ոչ մերկ, ոչ բորիկ: Սրանք, երբ թևեր ասուն, ո՞ր են թռչելու:

— Իմ ետևից՝ վազրով դեպի բլուրը:



Ագոավները նորից իջել էին կիրճը և կիրճն ու կիրճի երկինքը լցրել կոկոսցով:

Կիրճի դիտին շարք կանգնած երեխաներին դաշտապահը ահազին ժամանակ նոր հրաման չէր տալիս: Թող տեսնեն, թե ագոավները ինչպես են միմյանցից խլիխում ազտեղությունը և ատեն այդ լեռակերներին:

Հետո, հրացանով և դիխաբաց, ձգվեց շարժի առջև Նզովյալներ են դրանք: Ի զբամանս երեխաների, դաշտապահը խոսեց մաքուր գրակահով:— Արյունոտ մագիլներ ունեն, շար աչքեր, թունավոր կտուց և գուժկան ձայն: Որտեղ անշունչ կամ տկար մարմին տեսան՝ մագիլները

խրում են, ում նայեցին՝ նրա ճամփեն օծն է կտրելու, կտուցները ինչին գիտավ՝ ավիրում է, քարը ճաք է տալիս, շուրջ ակունքից կտրվում է, կանաչը շորանում, հողը զրկվում պտղից, որտեղ կոնչացին՝ այնտեղ բարին տկարանում է և շարք՝ դորանում:

Տղաները ուշադիր լսում էին, ոչ մի դասի այդպես լուս ուշադիր ու համախումբ չէին եղել, ոչ մի դասատուից այդպիսի տարօրինակ բաներ չէին լսել և ոչ մեկի մտքով չէր անցել, թե դաշտապահը կարող է գրականով խոսել և այդպես կրթուս: Նրանց հայացքի դիմաց դաշտապահն էր, համագյուղացի քեռի Մոսեն էր, Մոսե պապը և նա չէր, այլ՝ որտեղից որտեղ հայտնված մի որոտոց, բարձրահասակ, նիհար և տարբեր անտվոր ձիգ:— Իմ պապը իմաստուն մարդ էր (Ով հարյուր տարի և հարյուրն ավելի ապրեց՝ իմաստուն կդառնա): Իմ պապը իմաստուն էր և ասում էր՝ ով այդ նղովյալներին հանդուրժում է, նա շարն է հանդուրժում, բարին մերժում է և շարն է հանդուրժում և աշխարհի ու մարդու հանդեպ մեղք է գործում: Իմ իմաստուն պապն էր ասում: Նվ ազոտվ զարկող մանչերին հատուկ նվեր էր տալիս:

— Կրա՛ակ...

Դաշտապահը կրակեց, և քարերով գինված «գունդը» ոմրակոծեց կիրճը:

— Ուռա՛առա՛...

— Կրա՛ակ...

Սկզբում դաշտապահը իր հրամանի հետ նաև գնդակ էր սրձակում: Բայց այդպես զնդակները չէին հերիքի: Թող տղաները քարկոծեն, թող տղաները կովին: Եվ կրակում էր մեջ-մեջ. այն ժամանակ, երբ տղաների ետևող պակասում էր:

— Կրա՛ակ...

Մի դասամամ, ուղիղ մի գաստամ դաշտապահը մարտը վարեց՝ կրթուս ու հին գինվորի հմտությամբ և գինվորական կարգ ու կանոնով:

Երեխաները հոգնել էին, բայց շարունակում էին քարկոծել՝ արդեն կիրճի երկնքում կոկոսացու ագոավներին:

Դաշտապահը գաղտնի հրաման տվեց:

Տղաները հոգնած, բայց ուրախ շրջապատեցին իրենց հրամանատարին և սկսեցին շաղակրատել. ամեն մեկը պնդում էր, որ իր քարից, իր զարկից ագոավ է ընկել և ամեն մեկը վկայակոչում էր քեռի Մոսեին: Իսկ դաշտապահը, գլուխշարժումով, բոլորի հետ համաձայն էր և հայտարարեց, որ բոլորն էլ անձնուրաց կովեցին, և ինքը իր գնդից, իր հերոս գինվորներից և մարտի էլքից շատ գոհ է:

— Ամեն մեկիդ՝ մեկ պարսատիկ եմբր:— Երա աշտերից դեռ զին-
վորն աւ հրամանատարն էր նայում՝ խիստ, բայց գոհ:

Հետո նստեց, հրացանը մեկնեց քարի հետ, գլխարկը դրեց և հա-
նեց ծխախոտը: Երեխաների ֆիլտրով տուփն էր: Դաշտապահը շարունակ
և խնդմնդալով հայհոյեց՝

— Դրա խեր...

Երեխաները ուրախ ծիծաղեցին:

Եվ, ծխախոտ փաթաթելիս դասատուներին հայհոյեց՝ կեռուրը-
կեռակատակ և էլի բարբառով:

Քարին նստածը արդեն դաշտապահն էր, քեռի Մոսեն, Մոսե պապը,
ճերմակ մազերով, կոտրված ճերմակ բեզով, կնճռոտ ու մտախոհ ճա-
կատով:

— Էս գիշեր ձեզ համար պարսատիկ կպատրաստեմ:

Տղաները աշխուժացան:

— Ու էգուց կեսօրին, հոմց էս քարի մոտ, կպասսիմ ձեզ:

Մի պահ լուռ լուռ էր, և երեխաներից մեկը հիշեց՝

— Բայց էգուց մենք դոս ունենք:

— Ձեր դաջի խեր...

Ապա լռացավ, խիստ նայեց երեխաներին և դտով նրան, ով պու-
տասխանել էր:

— Տղա, էն դասն... էն դասն, որ էս շոր քարի հետ կապ չունի, էս
չոր սարի հետ կապ չունի, էս անտեր հանդ ու շորի հետ կապ չունի, էն
դասն, որ էս լեշակեր ագտավների հետ կապ չունի, էն դասն փոշի է
ուզա, էն դասն փոշի է ու փոշ է:

Տղաները լուռ նայում էին:— Ազնիվ խոսք, քեռի Մոսեն, Մոսե պա-
պը հետաքրքիր մարդ է:

— Ես կգամ, քեռի Մոսե:

— Ես էլ կգամ...

Քրտրդ էլ կգաք:— Առանց նայելու, համոզված տմբումբացրեց
դաշտապահը:— Դե հիմա գնացեք: Անոթի եք:

Երեխաները վազեցին դեպի լողափը:

Դաշտապահը խնդուն նայեց: Տղաները վազում էին թեթև, աշխույժ
և հաշտ: Տղաները դաշտապահ Մոսեի ետևից հեղան ակամա, մի տեսակ՝
խոտով, իսկ ահա գնում են ուրախ: Ուրտխ և հաշտ: Այս քարքարոտ լանջի
հետ հաշտ, սարերի հետ, կիրճի հետ, հանդերի հետ և իր՝ դաշտապահ
Մոսեի հետ դաշտ:

Բայց գլխավորում մի ագռավ զահա էր տանում:— Հիմա Մոսեն
քս կոկոսցը կկտրի:— Լցրեց հրացանը և նկատեց, որ գնդակը վերջինս

է:— Հարկավոր է որդուն ասել, որ գնդակներ բերի, գնդակներ, պատյան-
ներ և մանրագնդակներ: Շատ: Հիմա Մոսեն քս կոկոսցը...— բարձ-
րացրեց հրացանը, բայց միտքը փոխեց, — ոչ, այս վերջինը Մոսեն չի
կրակի:

— Էն գինվորն զինվոր չէ, որ վերջին գնդակն իր համար չի պահի:

ՄԵՂԱՊԱՐՏԱԸ

1

Իրիկնապահ էր, երբ Տիգրանը ընդունեց հերթափոխը: Սովորու-
թյամբ, նախ հրացանը ստուգեց՝ վասիլին նորից լցրել էր: Չես հասկա-
նում այս մարդուն, հազար անգամ ասել է, որ դրա կարիքը չկա: Ե՛րե
կրակելու պետք չի, որպես թե՛ դժվար է լցնել: Եվ գնդակները հանեց-
զցեց գրպանը:— Յոթը ամիս է պահակ է, բայց կրակելու առիթ չի
եղել, յոթը տարի էլ մնա, այսպիսի տհաճ պատահույթուն չի հայտնի-
ս՝ ր հիմարի, ո՞ր խենթի մտքով կանցնի կողոպտել ուժանակի պահեստ-
ները: Ուժանակ... Պարզապես պետք է ուշադիր լինել, որ երկխոսնոր
մտերբում կրակ չվառեն: Երբեմն նաև փողոցները մարտային են ան-
տիվանում. քաղաքի աղբը թողած, հասնում են այս արվարձանների
չոր տերևները այրելու: Նա ստուգեց նաև պահակատան հեռախոսը: Աշ-
խատում էր: Հետո հրացանը ստեց ու, երկատկված, պահակատնից
գուրս ելավ, ապա երկաթյա դարբասից դուրս ելավ, կողպեց դարբասը
և բայցեց աղյուսաշար պարիսպն ի հետ: Ուժանակի պահեստների շուրջ-
րսրորք քաշված ցանկապատի հետ պտույտ գարծեց և նորից կանդնեց
գուրբասի մոտ: Կասկածելի ոչինչ չկար: Եվ հաճելին այդ պարիսպի
մայթն էր՝ ջահել կեղիների շարքով ու արևոտ:

Եվ ծիծելով սկսեց վերովար անել:

Փողոցը խաղաղ էր:

Այդ փողոցով ո՛չ տրամվայի դիժ էր անցնում, ո՛չ արտիլլերուսի, ո՛չ
երթուղային ավտոբուս: Արվարձանի այդ փողոցի երկու կողմերում
միայն պահեստներն էին և մայթերի հետ ձգվող աղյուսե պարիսպները՝
երկաթյա դարբասներով:

Իրիկնապահ էր. պահեստներում արդեն դադարել էր էլումուտը:

Դիմացի մայթին բարձրահասակ ու շորչրուկ մի մարդ հայտնվեց:
Մարդը բայում էր ձեռքերը ետևը դրած, ծնոտը կրծքին սեղմած և սև-

ուան հայացքը մայթին Ջղրանս ինչու, Տիգրանը փորձեց սրռելու, թե այդ մարդը ինչպե՞ս է, ով կլինի, Տնայեց և կարգեց հաշվապահ— պահեստներից մեկի հաշվապահն է:

Հետո մի դարբաս ճանչաց, մի գնդիկն աշխույժ գուրս պրծավ և շարքադարը նայելով շտապեց: Գարբասի մոտ կանգնած պահակը հարգանք-հայացքով ուղեկցում էր նրան, և Տիգրանը սրռեց, թե խլիվան գլխով այդ գնդիկը պահեստապետն է և, գուրս գալուց առաջ, մի բաժանի հյուրասիրել է պահակին:

Հետո նա մպտաց իր խաղի վրա, պարագութունն ինչ խաղի մեջ տեսնա կրաշի մարդու: Սակայն խաղը նրան գուր էր եկել— էլի ո՞վ կհայտնվի:

Գիմացի մայթին ձմաթված վերնաշապիկով մի ջահել երևաց: Եվ գնում էր ոչ թե փողոցն ի վեր, դեպի շտապ, այլ քողաքից էր գալիս և ուղղաթյուն էր վերցրել դեպի միևրտաշահառները: Քաջում էր կամուսեաց, մի երկու անգամ փորձեց նա գտնուել, բայց ձեռքը թափ տվեց ու շարունակեց: Տիգրանը երկուս ավեց-տառվ և վերջը սրռեց, որ ջահելը միևրտաշահառի պահակի սրբին է... Չնայած պահակի սրբին կարող էր լինել նախ ինձե՞նե— տե՛ս՝ էլ սրբին— բայց զա պահակի սրբին էր:

Հետո մի կին հայտնվեց: Հնամաշ պայտասակ ուներ և, ժամանակից շտա, հագել էր սեփե՛ն երկարաճիտը կոշիկներ: Տիգրանը տե՛ն ու տե՛ցը գտավ՝ կինը պահեստներից մեկի հավաքարարն է:

Այնտե՛ստ ահագին ժամանակ փողոցում ոչ ոք չերևաց:

Իսկ Տիգրանը սպասում էր:

Շրտյանն սասած բայում էր դարբասի արևոտ մայթով և սպասում: Փողոցն ի վեր-ի վար թե մարդ երևար՝ նա հեռվից կնկատեր, իսկ հանկարծակի կարող էր հայտնվել միայն դիմացի մայթի հետ ձգվող պարտափ անկյունից՝ պահեստների փողոցին ուղղահայաց նեղիկ փողոցից: Եվ նա շտա-շտա նայում էր պարտափ անկյունադարձին: Երբ պարտափ ուղղաթյամբ էր բայում՝ աչքը անկյունադարձին էր, իսկ երբ ետ էր դառնում՝ ուսն ի հետ շտա-շտա աչք էր դիպցնում:

Իսկ մարդը ուշանում էր:

Իվ աճրան նայեց, որ մի պահ նրան թվաց, թե, իրոք, պայմանափորված է: Իսկ երբ խորհանքն անցավ, նա մտածեց, աշխուժե՛նաշինով, մի մարդ այդ փողոցով գալիս է: Ճամփա է ընկել և գալիս է: Բայց ինչու՞ է ուշանում: Արդեն նեղարտում էր և ուղեց անցնել դիմացի մայթը ու հենց պարտափ անկյունադարձից նայել... Իվ այդ պահին հայտնվեց մարդը:

Կիսատ քայլի վրա Տիգրանը գայթեց: Եվ, մի պահ, մարդը երևաց

Խճված— կի՞ն էր, տգտնա՞րդ էր, ծե՞ր էր, թե ջահել— մի պահ, և Տիգրանը տեսավ... տեսավ Մզրե ծերունուն... Տեսավ և ցավատ ու սե՛ն մի ալիք կրճքի տակ գալարվեց, կատաղի ծեփվեց պատեղառ, միայն բունքե՛րը, և մշուշված աչքերի դիմաց պոսթիկաց տեսիլը— սար ու ձորերում թավալող ծուխ, ծխի մեջ խեղդող բոցեր, ճարձատյուն, կանչոց-տրաբոց, վայրի բրքիչ, բոցերի բերան ընկած հիչ ու ծղրտոց, վայրի բրքիչ և ծխով փաթափված, բոցերով պարուլված, հիչ ու ծղրտոյի միջով և վայրի բրքիչի-տակ գալիս էր ծերունի Մզրեն...:

Տիգրանը սրռեց աչքերը և էլի նայեց:

Անբանին՝ Նիհար, խամբած գրակով, ձևերերը խամբած պիջակի գրգանները խրած և տները հավաք, անծանոթ ու մուր, խճճվել էր մայթին, շփով բայ էր տեսնում աչ ու ձախ և կարակցուն հայացք էր նետում իր կողմ:— Այս, մզրեններից մեկն է... ծերունի Մզրեն է: Եվ տարացած կողմի տակ ծավալվեց ու անշարժացավ՝ գլուզը, Քարազալիս գլուզը, աչի անիքներով, խլուկ աները, գլուզեղբին՝ Մզրե ծերունու խրճիթը խրճիթի ձմառն գիշերը, խրճիթի պատին պղպսցող ճրագը, ճրագի ու վրախտի ծխի մեջ հողե հատակին խոնարհ ու զլուխկախ նստուած մարդիկ, կենարանում՝ Մզրե ծերունին և ինքը՝ թիկունքը խրճիթի պատին... Իրեն տեսավ ջահել, Տիգրանն իրեն տեսավ ջահել, ինչպես աչի ժամանակ, իսկ Մզրենին՝ նույնը, ծերունին խրճիթի կենարանում հակված պատմում էր, պատմում էր, պատմում էր...

Տիգրանը շտա եկավ՝ թիկունք արեց, բայց շրջվելիս նորից աչք դիպցնեց դիմացի մայթին մուշտված ծերունուն: Այս՝ մզրեններից մեկն է... Թո Մզրե հերն անիծած... Արտեղի՞ց հայտնվեց... պատմում էր, պատմում էր... Տեսիլը-պատմության ավերակ բույնը ծերունի Մզրեի խրճիթն էր, և Մզրեն՝ պատմության շարդված կարասը: Ենձե՛ք պատեթով, դատարկ և անթունի իր բողափիկ կենարանում փրված, աչքերը մարած օջախներ, ախանջները ոգը ու կականով լցված և շուրթերին արյուն ու ծրով շաղված պատմություններ: Պատմում էր, պատմում էր, պատմում էր... Խրճիթի լցված էր ծխով, բույր ունկնդիրները ծխողներ էին, բույրը՝ ավել էրդրից, բույրն այրված գլուզեր էին թռվել, մարած օջախներ, սար ու ձորերում՝ անթաղ նահատակներ, բույրը հինգ տարի (մինչ այդ նոր բնակատեղին), նինդ տարի անկուտը, անկրակ թափառականներ էին եղել, և ոչ մեկի համար պատմությունը նորություն չէր, բայց լսում էին, սմեն մեկը նույնը կարող էր պատմել, բայց բույրի փոխարեն պատմում էր նա՝ Մզրե ծերունին: Պատմում էր, պատմում էր, պատմում էր— ոչ ոք չէր միջամտում— ծերունի Մզրեն ամեն ինչ հիշում էր, ոչ ոք չէր ընդմիջում. ի՞նչ պետք է ավելացներ, ոչ ոք

լաց շէր լինում, ոչ ոք չէր անքում, լուս, լուս, ծիւի տակ խոնարհված, ինչպէս ծերունի Մարեն և նրա պես ծեր: Մեծ ու փոքր շկար, բոլորը ծերեր էին: Այս խրճիթում, այս գիշերներին, երեկան էլ ծերունի Մարենի տարիքն ունէր. երիտասարդն էլ և խնքն էլ, որ այն ժամանակ շահէի էր: Բոլորն էլ նույն կշարն էին տեսել— ապրել և նույն տարիքն ունեին: Եվ այս կշարն մասին պատմում էր մեկը՝ ծերունի Մարեն: Պատմում էր, պատմում էր... Տիրանը ոտքը կախ զցցեց. նա համոզված էր, որ մայրիկն մուր կանգնածը մարեններից մեկն է: Որտեղի՞ց հայտնվեց այդ խեղճը: Ուսն ի նա նայեց՝ ուղեց կանչել: Պատմում էր, պատմում էր... Լուրջ շարունակվում էր ներսում— աշունքվանից-գարուն՝ ամեն օր, երկար և մոտան ևրկար գիշերներին պատմում էր, պատմում էր... Եվ հանկարծ կտորի ձյունը ճոճում էր, և կտորին... կտորին... ուզում էր ձայն տալ-կանչել, բայց դեմքը կտրուկ թերեց— ճերն էլ անհիծած—... կտորի ձյունը ճոճում էր— լրտես մի ակտից կալում էր Լրդիկի շրթին, և Մարեն ծերունին զլուխկախ լուսում էր...— Տիրանը հրացանի սուսփոկը սեղմեց բոսում— ձեր հերն անհիծած— ձգվեց և քայլեց՝ ինչպէս հրացանի տակ ստած գերի:

Գնալով լարվում էր:

Եվ առանց նայելու տեսավ, որ ծերունին կտրում է փողոցը: Ահա՛ ոտք դրեց իր մայրիկին: Պարանոցին, կարծես, սառը մի պապուկ թրքմփաց— տհաճ մի գոգ սողաց թիկունքին, ողնաշարն ի վար, և նա զգաց, որ դա ծերունու հայացքն էր: Ահա՛ հայացքով թիկունքից կառչած, հեռքը բռնած պալիս է: Եվ, ինչպէս հեռվի հրդեհից բամու փախցրած բոցերի թերթեր, աչք ու նակատին շարտվեցին անցած տհաճ պատմաթյունների հորձանքից պոկված պատառիկներ՝ անմիտ և մութ և դաժան, նակ՝ ծանոված ու աղավաղված դեմքեր և որտեղից սրտեղ՝ Քալազուտի գլուխից. լրտեսող աչք ու ականցով բռնված երգիկից սկսած միջն, է՛, մութ ու խոնավ անտառները:— Ձեր հերն անհիծած... Այս հիմար ծերունին որտեղի՞ց հայտնվեց ու բորբոքեց ցավերը... Թող աչքից հեռանա:— Տիրանը կտրուկ շուտ եկավ, և ծերունին ընկրկեց, ինչպէս թափառիկ շուն՝ շփոթված ու հարվածի սպասող:— Այո, այո, սա մարեններից է... Մերունի Մարեն է: Տիրանը կախեց գլուխը: Այնուամենայնիվ, թող իր բանին գնա: Եվ որոշեց զնալ-փակվել պահապանում: Բայց տեղն ու տեղը զգաց, որ թիկունքից կառչած խեղճ հայացքի տակից պոկվողը չէ: Եվ, դարբասի մոտ, ինքն իրեն խարոզ մի քայլ արեց— հիմա կրացի դարբասը և, այդ Մարենի թթի տակ, ճանշարով կփակի ներսից, կփակվի պահապանոցում և կհիշի իմացած հեքիաթներից մեկը: Իսկ այդ Մարենն ուր ուղում է թող գնա: Գնալի դարբասը մի քայլ արեց և տանց

նայելու տեսավ, որ ծերունու քայլերը խառնվեցին:— Քո խեղճ ու կրակ հերն անհիծած:— Եվ հրացանի սուսփոկը ձգած՝ լարված քայլեց: Արդեն լուսում էր ծերունու ոտքերի քստքստոցը, և ծոծրակ ու պարանոցին բռնելված ու մարում էր նրա պեծպեծ հայացքը: Եթե շուտ դա՛ կտեսնի Մարենի հայնպացող աչքերը... Կհասնի պարսպի վերջը, ետ կգառնա-կնայի... Հերն անհիծած, ինչպէս գիշերվա խավարում լուսարձակից կուրացած սուսփոստակ, թշնամ է այս խեղճի հայացքի տակ և հիմա, կախարդված, պիտի դառնա ու ընկնի գիրկը: Եվ պարսպի հետ թեքվեց... Թերվեց և զգաց, որ ծերունու քայլերը նորից շփոթվեցին: Թող հույսը կտրի— գնա իր բանին: Բայց համոզված էր, որ այս Մարեն իր հեռքը թողնուղ չէ, և իրենք աչք-աչքի հանդիպելու են:



Պարսպի անկյունագարծից երբ հրացանակիր պահակը թեքվեց-ճարվեց ծերունու աչքից, փողոցը մեկնեւ ստաբացավ: Պահ առաջ փողոցը գտածուրիկ էր՝ քաղաքի ամենախաղաղ փողոցն էր, և մայթը՝ ամենատրեւտը: Այս քաղաքը ոտք դնելու օրից նա այսպիսի մի փողոց էր սրանում: Եվ այս մտերմիկ մայթը:

Երբ փողոց մտավ, և հայացքը դիպավ հրացանակիր պահակին, մանկութան մի հուշ պոկվեց նրանից: Այնպես մեկնեւ ու միտին կատարվեց՝ փողոցը-մարդը-հուշը (կարծես ոտքի տակից թոսած ծիտ), որ ծերունին գլխապտույտ ունեցավ: Եվ գլխապտույտի մեջ նա հիշեց. էրգրի գլուխ, փողոց, փողոցով ծիացող ութ-ինը տարեկան մի տղա (որ ինքն էր) և ցածրիկ տան անկյունից հայտնված զորնդեղ ու զորնդ բեղերով մարդը: Լուրջ հետ կրբ գլխապտույտը անցավ, ծերունին նայեց դիմացի մայթի հրացանակիր պահակին: Զգաստ կեցվածքը, բեղերը... փալաքեղը... Որքան նման է: Կա ու չկա՞ էրգրացի է: Ուղեց փողոցը կտրել-գնալ դեպի պահակը, բայց կաշխարհվեց. հրացանակիր պահակը այնպես ձիոց ու զգաստ էր կանգնած և նայում էր տարօրինակ: Փողոցի դատարկութունը նույնպես շփոթեցրեց: Անսովոր բան, բողաք, դատարի ու լուս փողոց, մայթերի հետ ձգվող խորհրդավոր պարիսպներ և հրացանակիր պահակ: Գուցե ընդհանրապես՝ այս փողոց մուտք դարձնելն արգելված է: Եվ ոչ կարող էր ետ դառնալ— էրգրացին ձգում էր— և ոչ կարող էր գնալ դեպի նա— հրացանակիր պահակը կաշխարհում էր: Իսկ երբ պահակը շրջվեց, և ծերունու հայացքը դիպավ նրա մտախոհ ու ծանրաբեռն թիկունքին, նա արդեն կասկած

շուներ, որ պահակը երգարացի է, Եվ դգույն ու մանրիկ կարեց փողոցն ու բռնեց հետքը:

Եվ հիմա, երբ էրգարացին ցանկապատի հետ թերվեց-անհայտացավ, պատարկ փողոցի օտար և ստոր շունը մեկեն փաթաթվեց ձերուսուն նա շփոթված նայեց շուրջը շուրջը, ապա փռվեցու հասավ, սարսափ անկյունադարձից նայեց, և հուզմունքից աչքերը տաքացան: Ահա՛ էրգարացին... Հա՛, հա՛, էրգարացի է, ուրիշ ոչ մեկը, հրացանակիր պահակը էրգարացի է, էրգարացի... Եվ հրացանը... հրացանը որքան վայելում էր Մտքում ջերմ խոսքեր ասաց բարձրահասակ ու թիկնեղ էրգարացուն և գնաց հտեկից: Իրիկնապահի արևը խաղում էր մոտինի սվինին, սվինը մի շողք անդրադարձեց, բոցեղեն շողքը թռավ դեպի ձերուսին, և նա կանգ առավ: Անբըխվելու, պահակ է, թող իր գործն անի. ահա՛ կհասնի պատաշարի վերջը, պատաշարի հետ կթեքվի և մյուս՝ դեպի փողոցը թեքվող պատաշարի հետ նորից դուրս կգա փողոց: Այլևի լավ է սպասել մայթին, հենց՝ գարրասի մոտ, պահակը... էրգարացին ուր էլ գնա, որ կողմից էլ հայտնվի, դարբասի մոտ է գալու: Եվ դեմ... դիմաց կհանդիպեն, աչք-աչքի կդիպնի և... կհանաչեն իրար: Հա՛, հա՛, կասկած չկա՛ նա է, էրգարացի է: Մտաի տակ կանգնած նա էլի հիշեց էրգարի գյուղի ղորնեղ ձերուսուն և, ինչպես այն մամանակ, է՛, այն օրը: Երբ վազքի մեջ շփոթվեց ու կորցրեց համադրուղացի հսկա ձերուսուն անունը, չհիշեց նաև քիչ առաջ հայտնված հուշի մեջ և չհիշեց հիմա: Իսկ պահակ-էրգարացու անունը ի՞նչ կլինի... Եվ ինչպե՞ս է հասել այս քաղաքը՝ աշխարհի ծայրը... Քշած կլինեն... Քշած ալված կլինեն, ինչպե՞ս իրեն. սրդին բերած կլինի կամ՝ թոռը... թոռը: Կամ, ով գիտի, հայր թախտ, հայի ճակատագիր, հայի...

«Մարաթուկ վկա, աստու ուղորմությունն է... Հա՛, աստվածն ուղարկե, որ ես մենակ լինամ»:— Ձերուսին հուզմունքից զոռաց պարսպի անկյունից հայտնվեց պահակը: Տես որ, աչք դիպցրեց՝ տեսավ... Տեսավ և մոտենում է: Հայացքը չէր կարում պահակի հակված գեմքից: Ահա-ահա՛ կբարձրացնի գլուխը, կնայի... կնայի, ու կգրկվեն: Նա արդեն ծպտում էր և պատրաստ փաթաթվելու: Հենց նայեց՝ ընկնելու է գիրկը: Պահակը արդեն շատ մոտ էր: Ահա-ահա՛ կհավասարվեն... Բայց ինչո՞ւ չի նայում:— Հայացքով ավելի պինդ կառնեց պահակը: Ժրարված կոպերից, Մեկ քայլ— շունը կտրվում էր— երկու քայլ— գեմքին զպաց նաև պահակի տաք շունը— երեք քայլ— ձերուսուն շունը կտրվում էր, և երբ պահակի հրացանն ու թիկունը մնացին հայացքի տակ, նա խորը անքաց:

— Օ՛ֆ-օ՛ֆ, մերիկ...

* * *

Այնպես խորքից տնքայ՝ բակվելով, երգեցիկ և այնպես հարազատ հնչեց՝ ջերմ բարեի պես, մտերմիկ խոսքի պես, հին կրդի հանգվույն, որ Տիգրանի սիրտը թպրտաց: Երբվանի՞ց չէր լսել նա մտքում կրկնեց. «Օ՛ֆ-օ՛ֆ, մերիկ»: Բայց լսածն ուրիշ էր. ձերուսուն վիրավոր ու տաք շունը սրտի պես տրոփում էր ներսում:— Ձեռ անմեռ ցավի հերն անիկողքին էր դրում. հին մի պատմություն էին սկսել, ավարտեցին տնքայով և հիմա կողք-կողքի, գլուխկախ, քայլում են: Այնուամենայնիվ, պարսպի անկյունադարձից նայեց: Մտաի տակ կուշ կկամ փոքրիկ մի ձերուսին՝ ձեռքերը պինդ կրկնեցիր խրամ, տակը հավաք, գլուխը ամբողջացնում էր և ինքն իրեն խոսում: Խոսում էր, թե՛ դնդում:

Տիգրանը երբ էլի մի պատույտ գործեց և նորից կանգնեց մայթին, ձերուսին նստած էր դարբասամերձ փոքրիկ նստարանին, խոնարհվել էր ձնկներին և գլուխն առել ավերի մեջ:— Մարեն է ու կա:— Եվ հեռվից, շատ հեռվից տաք մի հնչյուն պարուրեց նրան: Մի պահ թվաց, թե դա ձերուսուն տնքոցն է. «Օ՛ֆ-օ՛ֆ, մերիկ»,— որ այդպես երգահանգ, տաք հնչում է ներսում ու ծախվում, բայց ինչ հանում էր ականջին, ուրիշ էր: Եվ կամաց ու անշշուկ գնաց դեպի ձերուսին: Երգը մոտենում էր... նա էր երգում: Վերջինը, խուլնգոս, — այսինքն. «Կսունի, կսունի, հեռավոր ու խորունկ տեղերեն կուզաս», — մեկներին հնչում, գլուխն ավերի մեջ, երգում էր ձերուսին. «Վերջինը, խուլնգոս, բույնը շինիր ավերակ բերդի պարիսպների մոտ»:— Երգում էր ու երգի հետ օրորվում:

Ավարտեց երգը և, զեն կրդի հետ երեւուն, նայեց դիմացը կանգնած պահակ-էրգարացուն և ցավով ամբաստանեց. — Երբ, — կարծես անցած-գնացած մի պատմություն էր սկսել էրգարացու համար, ահա՛ ավարտեց, — Երբ, — այսպես ու այսպես եղավ:

— Ահա Սասնո աշխարհին իմ հոր նման կրկ կուզող ու երգող կար: Իմ օղորմածիկ հերն խաղասաց էր: Մուշից կեղևն-կհամենն իմ նոր մոտ, Վանից կեղևն-կհամենն իմ հոր մոտ, Բուլանոխից, Խնուսից, Մակից, Ալաշկերտից, Կողպից, է՛, հեռու-հեռու աշխարհներից կեղևն-կհամենն իմ հոր մոտ՝ հայ, բուրդ, ասորի, ու իմ հերն խաղ կկապեր ու իմ հերն կերդեր ու կտոմորեցներ ու երգով ճամփու կղենք մարդկանց: Իսկ երգն՝ «Վերջինը» կապեց քրդերեն: Դիմացը կանգնած հրացանակիր պահակը բերան չէր բացում, արձագանք չէր տալիս, և ձերուսին մի պահ կասկածեց՝ կարո՞ղ է էրգարացի չէ... Ո՛չ, ո՛չ, կասկած չկա... Եվ էլի շարունակեց:— Ուրեմն, այդ երգը, «Վերջինը», հորինեց քրդե-

և եր ասե՛յ՝ քրտինք օտար ճակատին... Կ՛հիշի՞ս ուուս սալլաամների մուտքն Մուշ քաղաք, Տիգրան:

— Կ՛հիշիմ:— Տիգրանը անձևուցիկով փաթաթված հաց ու երշիկ մեկնեց:— Գու կեր, ես մեկ պտույտ անիմ ու գամ:

Ինչպես միշտ, Հակեն էլի հրամարվեց հացից: Եվ Տիգրանի հետ ոտքի ելավ ու նրա հետքով բացվեց պարսպի հետ: Նրան դուր էր գալիս նայել հրացանակիր Լրգրացու թիկունքին:— Հե՛յ գիզի, հաա՛, այն ժամանակ էր պետք հրացանը, կատարումի ժամանակ հայ ամեն սղամարդու ձեռքին այգպիսի մի մասին էր պետք:— Եվ, հայացքը հրացանակիր Լրգրացու թիկունքին, հրացանին, նրանք բուրբեցին պարսպը: Երբ նորից նստեցին, նա շոյեց Տիգրանի ձեռքերին մեկնված հրացանի փողը:

— Էս հրացանն էն ժամանակ Լզնեի բու ձեռքին, Տիգրան:

Տիգրանը կարուկ նայեց. աչքպիսի ցանկաթյուն նա ունեցել էր այդ հրացանը ձեռքն առնելու պահին, յոթը ամիս առաջ, պահակաթյան առաջին օրը, հենց հրացանը ձեռքն առնելու պահին: Եվ հենց պահի մեջ էլ հիշել էր առանցյակ տարիներ առաջվա մղձավանջային այն օրը, երբ մի հրացան ձեռքն ընկնելու ցանկաթյունից դժվար էր ել հիմա, Հակեի խոսքի հետ հիշեց...— Օրը, ժամը, որ միջոցի ժամ էր, տեղը, գյուղը, որ Մշո դաշտի Սուլուխ գյուղն էր, գյուղկերի մարազը՝ ԼԳՎԱԾ Լրեխաներով, ձերերով, կին ու աղջիկներով... Երեխաների աղեկատուր ողբը, կանանց ճիչն ու ծղրտոցը, անկոր կատաղությունից ձգձգված ձերուհան կան դեմք ու աչքերը և... լույսը... խարխուղ պատից մարազն ընկած լույսի շուրջը: Եվ շուրթի շոշափած կլուր քարը, որ պոկեց պատից, հետո՛ պլակված ու արունքվիկ մասները, մարազի պատին մի թզաչափ բացված անցքը և... և հայացքի դիմաց բացված պտտկերը... Մշու դաշտը... Մեղրագետը... Գաշտը, դետը, աղջիկը, ասկյարը, ասկյարների քրքիշը... Մի աղջնակ էր փախչում դեպի գետը, բարավիկ մի աղջիկ՝ իրեն հասա- կալից, տասնչորս-տասնհինգ տարեկան, բարակ-մաշակ, պատառոտ- ված շորերով և շաղ եկած մաղերով... Լեզվից շնչակտուր փախչում էր գետի գետը, ետևից՝ մոլեգնամ ասկյարը, և մարազի փակ դուռն ետևում: Ինչ-որ տեղ իմբված ասկյարները քրքշում էին...— Ա՛խ, մի հրացան լինի— Մարագն ընկած լույսի փողոս շողքի տակ գուլարվում են մա- հապարանները և բշում դեպի պատին բացված թզաչափ անցքը... Բա- բերին կառչած արունքվիկ մասները, սեղմած առամենների տակ ճխլվող տնոցը. «Ա՛խ, մի հրացան լինեք»,— դաշտը, դեպի գետը խենթացած փախչող աղջիկը, ձերմակ շապիկով ասկյարը. «Ա՛խ, մի հրացան լի- նեք»,— ընթացքում ասկյարը սև փափախը շարտում է, ասկյարները

հուճում են. «Մի հրացան լինեք»,— ընթացքում ասկյարը արձակում է ձերմակ շապիկի կոճակները... ասկյարի քրտնած թիկունքը. «Մի հրացան լինեք»,— աղջիկը փախչում է հեի՛ն, ծոմաված, հակված, պետար պղնձ մոտ է... ասկյարը մոլեգնում է. «Ա՛խ, հրացան լինեք»,— գետը շատ մոտ է, և աղջիկը գնում է թեքը բաց, թեքը դիրի արած դեպի փրկարար ալիքները. «Ա՛խ... ա՛խ...»,— ասկյարը մոլեգնում է... ասկյարը... ասկյարի քրտնած թիկունքը...

Բուում...

Տիգրանը ցնցվեց:

Մեղուհին նայնիսկ շտերաց: Անշշուկ ու կամաց թերվեց և գլուխը րկեց էրգրացու ուտին:

2

Երբ մեկոգրչալը ներս մտավ, քննիչը գլուխը շարձրուցրեց, ուղե- կից միլիցիաներին ձեռքարձուձով հրաշխեց դուրս, իսկ մեկոգրչալին թողեց ոտքի վրա— թող հասկանա, որ քննիչը փոխվել է: Միլիցիայի լննիչը նրան զուլաջրեղ էր՝ ձերուկը շատ կամակոր է: Նա թուցիկ աչք դիպրեց: Գեղեցիկ էլ ձերուկ է և մարտական բեղեր ունի: Ոտքի վրա թու մի քիչ շփի բեղը և հասկանա, որ զոտախաղության բնությունը արիչ բնույթ ունի:

Իսկ մեկոգրչալը երկար շապաւեց. նստելու իր տեղը գտավ՝ ահա պատի տակ գրված միակ աթոռը, բնիչին դեմ-դիմաց: Եվ նստեց տանց իրավունքի նստեց զգաստ, լայն ափերը դրեց ձեռքերին, դեմքը գործրեց դեպի բաց պատուհանը և մայթեղրի կեչիներն ի վեր, շնքերն ի վեր և բարձրաձայնների արանքներով նայեց հետու-հետո, ուր ուժա- նակի պահեստները պետք է լինեին— լուս փողոցը, աղյուտ պարիսպ- ները, արեոտ մայթը, դարբասը, հասարանը...— Հայացքի դիմաց Հակեն էր՝ ձեռքերը անգույն պիջակի գրպանները խրած, ոտները հավաք, աչքե- րում լացի պես մպիտ ու մպիտի պես լաց, իսկ ակունջներում տար դրն- գում էր Հակեի գանդուրը. «Տիգրան, վասիլի կողքին՝ բանց փշի վրա. սիր, լեզուն չեմ հասկանա: Թե՛ լեզուն հասկանալ...»:

Բնիչը խոժոռ նայեց, փորձեց բռնել մեկոգրչալի հայացքը և հա- րացրով նրան ոտքի հրավիրել, բայց նա շնորհունեց քննիչի խայթող հա- րացրը:

— Ես կարող եմ ձեզ ստքի հրավիրել: Հանցագործը մնաց անշարժ ու լուս, հայուցքը պատուհանից դուրս:

կայոված ու խիստ էր կեցվածքը, կիսադեմը, խոսով ճակատը. հայացքը եմ ընդհանրապես ազդեցիկ էր նա:

— Բայց ինչույ՞ն էր քեզ քանակաբեր — Իրենցից՝ երեսասորդ-ներից պատահում են հարգել տարիքը, բայց, ահա, տարեցներ կան, որ հենց իրենք չեն հարգում ծերությունը: Ահա՛ մի ոտքը գերեզմանում, մարդ է սպանել: Հիմար ծերունի... եմ ընդհանրապես հիմար. ընդունում է, որ ինքն է կրակել, ոչ թե հրացանը պատահական է բացվել, այլ ինքն է կրակել, բայց ոչ գործով ամբողջ հանցացյալին սպանելու միտումով: Զի էլ հասկանում, թե բացատրությունը որքան հակասական է՝ եթե սպանելու միտում չես ունեցել, ապա ինչու՞ ես կրակել, և եթե երբորդ անձը բացակայել է (և բացակայել է), ապա ո՞ւմ վրա ես կրակել: Ահա այս հարցը պետք է ուզվել և ասիվել, որ պատասխանի: Բայց դա միլիցիանի հարցաքննությունն սովին էր (ճակատային, մերկ հարցեր՝ կիսատ-պատա պատասխաններ), որը ոչ միայն չէ մոտեցրել հանցագոր-ուստ-պատա պատասխաններ, այլև ավելի էր խճճել գործը: Պետք է սկսել ծագումնաբան փորձեր, որից էլ կարող էր սկսվել հարցեր, խճճել ամբաստանյալին և բացի կծիկը: — Քննիչը հանրերի ասիից խուզարկեց:

Մեղադրյալը մտում էր նույն պարզ՝ պատա, խոշոր օտերը ծնկն-բին, լարված հայացքը պատահանից գուրս: Առերը հավար, ձեռքերը սիջակի գրպանները խրած, շակեն բայում էր կազրից, խոսում էր ու զննում, զննում էր ու խոսում. «է՛, էրգի, ավեր ու անտեր ու անուշ էրգի...»:

Որ է նայում և ինչու է նայում այդպես լարված — բնիչը հետախու-զեց փոքրը: Իսկ գրոտ կասկածելի ոչինչ չկար. փոքրը առանձնա-պես բունուկ չէր, ճանով կամ անձանով մեքենա չկար կանգնած, մայ-բերին կասկածելի մարդիկ չկային, աչնան օր էր, կեյիներն արդեն դեզ-նել էին, և դիտահակ կեյիների զեզին վարտերին բնիչը ժպտաց, պրանց այն ծամերն էին, որ երեկոյան շրջում էր: Այլևս այս ու այն կողմ դարկ-վել չկա՛ ամտանանալ և վերջ: Աշխատանքից հետո հանդիպելու են՝ կա-սաջնորդի ուղիք տուն՝ ծնողներին ի տես նա պատկերացրեց ընկե-րուհու և մտողների հանդիպումը, ավելի բաց ժպտաց, բայց անմիջապես հավարկեց և խիստ դարձավ զեզի մեղադրյալը — Դո ընկատե՛ց ժպտը:

— ... Հայրենիքն անուշ է, ևս չեմ մոռանա, — զննում էր Հակեն ու խոսում: — Տիրան, էրգի մեր գյուղում քանց դու ղորնդեզ մի մարդ կար, ղորնդեզ ու փալարեզ բանց դու: Հըմբ իմ աչքն գիպով քեզ, էդ մարդուն հիշեցի (ունուն եմ մտահան արե), էդ ղորնդեզ ու փալարեզ մարդուն հիշեցի, ու դու ղարձար իմ էրգիքն... Հայրենիքն անուշ է, ևս չեմ մոռանա, կախնատու մայրիկ ջան, քեզ չեմ մոռանա...

«Փժվար ծերունի է, — խուզարկու հայացքը մեղադրյալի կիսադեմին, մտածեց բնիչը. — ինչի է պետք է լինել կարուկ և խիստ: — եմ բացեց մեղադրական գործը:

Սկզբում հանցագործության սպառնացող ֆուտուրալներն էին Մուսանան տանի, ձեռքի տակ հենց այս գո՞րծը պետք է լիներ, այս ար-յունտ յուսանկարներ՝ ե՛ր և՛ հենց այսօր... Ծնողներն ինչպե՞ս կընդու-նեն ընկերուն: եմ յուսանկարները հավարեց-չարտեց չհիկիվոլ պա-նարանը: Լուսանկարներն ինչո՞վ կոզնեն գործի բացահայտմանը: Մա-նավանդ որ մեղադրյալը բնուցում է սպանությունը... Ընդունելը՝ բե-զանում է, բայց սպանության պատճառի մասին՝ ոչ մի խոսք: — Ուրեմն, Տիրան Բաղդասարի նահապետան, ազգությունը հայ, Անհանդատ մարդիկ են այս հայերը, ուր գնաս՝ կհանդիպես: Ահա, — ծնված հազար ինն հարյուր թվականին, Մանու գավառում (Քարբիա): եմ հարցա-կան դրեց. նախ՝ ինչպե՞ս է պատահել, որ ծնվել է Քարբիայում և առա՞ ղույն գավառի ո՞ր գյուղում կամ քաղաքում: Ահա մեղադրյալին ուղղվե-լիք առաջին հարցը: Հետաքրքիր է նաև, որ գործով ամբողջ հանցուցյալը նույնպես Քարբիայում է ծնվել: եմ՝ նույն գավառում, Գուցե նաև՝ նույն գյուղում կամ քաղաք՞ում: Այդպես... անկուսակցական: Դատված չի եղել: Բնիչը հարցական դրեց՝ սա հայտարարություն է: Ընտանիքի կազմը՝ որդին, հարսը, հինգ թու: — Ծ՛յ, օ՛յ, օ՛յ. — ևս ժպտաց պատահանի պիմաց դուխն օրորոզ կեյիների զեզին: Կուտերին: Հի՛նդր... Մուսուլ-մանները ինչքան շատ երեխաներ են ունենում: Այդպես: Հազար ինք հարյուր տասնհինգին հետուցի է մեղադրյալից: Ինչու՞ Պատճառը: Հազար ինք հարյուր քսանին բնակություն է հաստատել Հայաստանի Քարբի շրջանի Քարաղլուխ գյուղում: Հետաքրքիր է, ուրեմն՝ տասնհին-գին ծննդավայրից ճամփա է ընկել և միայն քսանին է հասել նոր բնա-կատեղի: Հինգ տարի: Ծատ հետաքրքիր է: Հինգ տարի սրտե՞ղ է թա-փանել: Այդ բնկացումը հանցուցյալի հետ հանդիպումներ ունեցե՞լ է: Հետաքրքիր է նաև, որ հանցուցյալը նույնպես վերաբնակվել է Հայաս-տանի նույն շրջանը՝ և նույն թվականին: Այդպես: Հազար ինք հարյուր երեսունվեցին վերաբնակվել է Ուսուրիա:

Քննիչը կարուկ հայացք նետեց հանցագործին:

«...Ու իս մեկ աչքի կար մեզ մեր գյուղին, Տիրան: Ու էդ իս աչքի կն ձմտան ցրտին կհաներ իր փոթերն ու կհազցներ ծառերին. կազցներ՝ թե ծառերն շմբին... Քամին էզավ կրուն-լերան, ձեռմակ թիթևն քամու բերան... Հըմբ ինձ էնպես կթվա, Տիրան, թե էդ աչքի կն իս չէր... Ձեռմակ վարդերն քամու բերան. քամին էզավ կրան-էրան...»

Այս թե ասեմ՝ իմ սիրտն առաքել էր էլ շուտ ազգիս վրո՛ւ, շարժանաս...
հուլնդս, խուլնդս, հեռավոր ու խորունկ տեղերեն կազա...»:

«Արեմն, ասում ես, դատված չես եղիլ,— բնիչը մտքում դիմեց
ձեզազրյալին,— պարզապես տեղափոխվե՛ր ես— վերաբնակվե՛ր...
Արեմն՝ վերաբնակություն... Քող աջուկն լինի, բայց չի՞ կարող պա-
տահել, որ այդ տեղափոխություն—վերաբնակություն պատճառը լինի
զործով տուժող հանգուցյալը, չե՞ որ նրանք կից գյուղերի բնակիչներ են
եղել... Եթե սպանությունը պատահական չէ (ձեզազրյալն ինքն է բացա-
րում), եթե հարբածությունը բացառվում է (վիճակական եղրակա-
ցությունը), աշխատանքային լարված հարբածություններ, շահերի բա-
խում, հարեանական վեճեր-կոխիվներ և նման բաներ բացառվում են
(զործով տուժող հանգուցյալը միայն մեկ ու կես ամիս առաջ է վերա-
բնակվել այստեղ), ապա չի՞ կարող պատահել, որ նրանք հենց այս՝
վերաբնակության հույ վրա թշնամացած լինեն: Ամ գուցե ավելի հեռ-
վից եկող թշնամություն... Առկասցիներ ես, ս՛վ է հասկանում՝ սերնդի
սևրունդ փոխանցվող արյան վրեժ, սխալաշարժում, խուսափում, հե-
տապնում... Մանավանդ որ ծնունդով նույն երկրից են (Քուրքիս):
Արեմն՝ միջատնմային թշնամություն, որ վաղուց ու հեռվից սկիզբ է
տակ ու շարունակվում է մինչև այսօր, մինչև այստե՛ղ... Այդպե՛ս
Հազար ինը հարյուր բառասունմեկին կամավոր մեկնել է ազգաճակատ
Հիանալի է: Հազար ինը հարյուր բառասունհինգին նորից բնակություն է
հաստատել Հայկական ՍՍՀ Քալինի շրջանի Քարազուլի գյուղում: Հարց՝
այդ գյուղում ի՞նչ ազգակից-բարեկամներ ունի: Հազար ինը հարյուր
բառասունինին վերաբնակվել է Այթաչի երկրամասի Մամնատով ավա-
նու նորից վերաբնակություն: Արևազատ Հայաստանը թողած ի՞նչ գործ
ունեա Այթաչ: Հազար ինը հարյուր հիսունչորսից բնակվում է Բառնատու-
լում: Վերջապես, այս թափառումների պատճառը, բնից բույն թաշխու-
նպատակը... Պարզ է՝ սնաշխատ ու բարեկեցիկ կյանք ստեղծելը չէ, ուր
էլ տեղափոխվել է նա, որմնադիր է աշխատել: Անառատահատ կամ՝ որմ-
նադիր... «Վարպետ Տիգրանը...»,— ձեռքի տակ շինվարչության բնութա-
գիրն էր,— թողակի է անցել, բայց մարդիկ իրենց իրավունք են վերա-
պահել բնութագրի ներկայացնելու եվ ի՞նչ հարգանքով են գրում՝ «Վար-
պետ Տիգրանը...»: Վարպետն էլ՝ մեծատառով: Մարդ է սպանել, բայց
պետ Տիգրանը...»: Վարպետն է վարպետ Տիգրան: Եվ հարեան-
այս բարեպաշտների համար մնացել է վարպետ Տիգրան: Եվ հարեան-
ների համար է վարպետ Տիգրան, և քաղաքի պահակախմբի պետի՝
«Առնանակի պահակների պահակ վարպետ Տիգրանը...»: Գե ինչ, վար-
պետը զործել է մարդու ազդանունը, երեկ պետք է, որ ինքն էլ այդպես
դիմի: Քննիչը հոսքերի տակից հետախուզեց:

Ամբաստանչալը լարված նայում էր դուրս Փաղոցը, կեշիների արե-
վատ մայրը, աշուսե պարիսպը, պահակ Տիգրանը՝ հրացանն ուսած բույ-
լում էր պարսպի հետ, ետեղի՞ Հակենու— Առավալա բար ձգելիք մեր ձորն,
էլ բարի ձենն շուրի իրիկուն կզմիզմիզար մեջ ձորին, բամբին սխալվեք
ու մտներ մեր սնտաան, էլ բամբին կմարտիկը ու կմարտ: Այս պարի դի-
մայի սարեն պար-մար մի ասու կիջներ, Տիգրան... Գլուղակն շարն էր
իջնում վերին-վերին սարերեն, ծիծեռնակներն ծիլ-ծիլ եկան՝ գարնան
գուր երգելեն...

Կարված է՝ դուրս է նայում, բայց սպասում է հարցաբնակությանը, մտա-
մեջ բնիչը, լուսնյանը կի մի բիշ ձգել (հարկանական գրո՛ւ), ապա
սխալ հեռվից՝ ուղղել անմեղ թվացող հարցեր, խճճել ձերուկին և ան-
նկատ մասնակց հանցագործության բուն պատճառին: Նա սուղից դան-
դել ընկերահան, բայց ձեռքը լափուցից էա բաշխ — հանցագործի ներ-
կայությունը չի կարելի. այստեղ լուսնյան և հանկարծ՝ սիրազրույց
Պետք է լինել կարտի և խիստ փուլ զմեկար ձերուկի է:

— Մեղադրյալ նախապես...
«Եվ այդ շարն է՞րք թողեց, ին խնդրեք մեր անուշ սարսույրերով,
Տիգրան... Գե, ծիծեռ, երգ վերք է՝ բամբուն առք և պատվիրե մանուկ-
ներին— շմտանան հիշատակ...»:

— Ինձ նայեք,— պահանջեց բնիչը և սպասեց, որ մեղազրյալը
հույսոցքը գրոցի կարի:— Աշխատեք այնու ինձ նայել և եղև ուշույիր
Արեմն այսպես, ձեր ծննդավայրը ինչու՞ ուշույիր չէր տեղ: ս՛ր գլու-
ղում կամ քաղաքում եք ծնվել:

Միտունու բունքն ի հուստ պրիված կապույտ երակը պիզզազվեց,
զուր թավ հոսքերի տակ կորավ ու հայտնվեց բնաշարներում: Քննիչը
միայն դա նկատեց՝ բեղերի թաղանթը նրան պար էր գալիս մեղազրյալի
զբեղ բեզը, այդպիսի փառահեղ բեղ միայն կիսններում էր տեսել, և
ա՛նու իսկականը, որ կարող է նուե սիրոց փոխարեն պատասխան տար
Գե, իհարկե, խիստ, խիստ, որոշում է խիստ լինել և՛ դուր, ձեր, ձեր
ծննդավայրը... Ահա և մարդասպանի հարցաբնակության ասու թնաթու-
ղեղը երեկ ազգեցին՝ վարպետ Տիգրանի հետ է խոսում: Գե ինչ, ի սեր
իրավական օրինականություն և ի պատիվ այս փառահեղ բեղի, կարելի
է նուե հողակի դիմել:

Ամբաստանչալը ուշացնում էր պատասխանը, և բնիչը կրկնեց
հարցը:

- Ո՞ր գյուղում կամ քաղաքում եք ծնվել:
- Մեկի:
- Ինձ նայեք և կրկնեք:

ուրեմն, էվակուացիա:— Քննիչը հիշեց մօրը (ակնթարթում նաև՝ ընկե-
քուհուն աչսօր ծանոթացնելու է մօր հետ), հիշեց մօրը, որ Մեծ հայրե-
նականի ժամանակ կենդանաբարդից էվակուացիայի է ենթարկվել և, ման-
կատնից մանկատուն ընկնելով, պատերազմից հետո հասել է այստեղ՝
Քառնաուր:

— Այդպես... Պատերազմ, ուրեմն, էվակուացիա:— Հայացքը ծե-
րունու ճերմակ մազերին՝ քննիչը մտածեց, որ էվակուացիայի ժամա-
նակ մայրը եղել է 14—15 տարեկան, այնքան, որքան ծերունին առա-
ջին համաշխարհայինի ժամանակ:— էվակուացիա, ուրեմն: Այդպե՞ս:

— Այդպես:— Հայացքը պատուհանից դուրս անբաց ծերունին, —
«... էն դարուն ձյան տակից դուրս չգար...»:

— Մանկատներում եք եղել, ուրեմն: Այդպե՞ս:

— Ոչ:— «էն դարուն փոթորիկի մեջ խեղդվեր ու մնար»:— Կամաց-
կամաց կարծես կորցնում էր Հակեի ձայնը, և հրացանակիր պահակն էր
երևում մշուշի մեջ: Այնտեղ, մշուշոտ պարիսպն ի հետ, մշուշով պա-
րուրված քաչուս էր հրացանակիր պահակը, ետևից՝ անբացող պատվիկ
մի ծերունի... Մզրե ծերունին էր, Հակե՞ն էր նա զգում էր, որ տեսիլ-
քը մոտենում է՝ կրծքի տակ պահին մի մասպակն էին ձգել, ժապավենը
լարվել-սրկվել և փվզոցով թրթռում էր կրծքի օակ... Ահա-ահա՛՝ կտրը-
վելու է... Կտրվելու է— պոկվելու է— պոռթկալու է կրծքի տակ:

— Ո՛չ:— Քննիչը տարակուսեց՝ եթե մանկատներում չի եղել, ապա
մինչև նոր բնակատեղիում հիմնվելը, որտե՞ղ է եղել:— Մեղադրյալ նա-
հապետյան, հաղար ինք հարչուր տասնհինգին էվակուացվել եք և միայն
բանին եր հաստատվել նոր բնակատեղիում, արանքում անհայտացած
հինգը տարի կա, այդ տարիներին որտե՞ղ եք եղել:

Ռեհանն պիրկ մապավենը պոկվեց-պոռթկաց, ցավոտ ու տհաճ մի-
տիք դալարվեց կրծքի տակ, կատաղի ծեփվեց պատեպատ, ճնշեց քուն-
քերը, և մշուշոտ աչքերի դիմաց հայտնվեց տեսիլքը...

— Հարցը հասկանալի՞ է, թե՞ կրկնեմ:

...Մար ու ձորերում թավալվող ծոխ, ծխի մեջ խեղդվող բոցեր, —
ճարճատյուն, կրակոց-տրաքոց, վայրի բրբիշ, բոցերի բերան ընկած ճի-
ու ծղրտոց, վայրի բրբիշ, և ծխով փաթաթված, բոցերով պարուրված, ճի-
ու ծղրտոցի միջով և վայրի բրբիշի տակ գալիս էր ծերունի Մզրե՞ն,
Մզրե՞ն, թե՞ Հակե՞ն...

Տիգրանը բռունցքով տրորեց աչքերը և կարծես հեռվից լսեց՝

— Հինգ տարի որտե՞ղ եք եղել:

— Չուր:

Եվ գլխի ընկավ, որ պատասխանել է մայրենիով, մայրենի բարբա-

ուով: Ուղեց կրկնել սուսերին, բայց համապատասխան բառը չէր գտ-
նում:— Պուլե... պուլե...— բայց դա չու չէր:

— Չուր, — ակամա կրկնեց:

— Քեզ քննելու համար, պարզվում է, թո լեզուն պետք է սովորել:

«Պուլե...»:— Մեղապարտը բռունցքով տրորում էր աչք ու ճակատ,
փորձում գտնել պատասխանը՝ չուրին փոխարինող բառը, այստահայ-
տաթյունը, բայց ուղեղի մշուշում խեղդվել էին բառերը: Հիշելու համար
նայեց պատուհանից դուրս, և նորից պոռթկաց կոպերի տակ դարանա-
կալած տեսիլքը:

— Մատանան տանի, ինձ նայեք, վերջապես:— Քննիչը բռունցքը
խփեց սեղանին:

«Գլխանց... գլխանց դոռա», — և դարձավ ու քննիչին նկատեց մշու-
շապատ ու որոնեց նրա աչքերը:— Հրդեհով բռնված իր հայացքը թող
մարի քննիչի սառը աչքերի մեջ, թող քննիչի հայացքը նշտարի պես
խլովի և շրջի աչքերի խորքում կայծկլտացող ածուխի կտորները, և թող
այդ պոպպատե ձայնը խլացնի ականջներում շիկացած ճիշն ու
ծղրտոցը:

— Դուք թարգմանի կարի՞ք ունեք:

Մեղադրյալը տարուրերեց գլուխը՝ ոչ:

— Թարգմանիչ պահանջո՞ւմ եք:

Քննիչը ծայրահիս պատասխանի էր սպասում:

— Եթե մարդը մարդուն չհասկանա, թարգմանիչը ինչո՞վ կօգնի:

— Ոչ թե՛ մարդը մարդուն, այլ մեղադրյալը՝ քննիչին և քննիչը մե-

ղադրյալին: Կարելի է մտածել, թե դուք մոռացել եք, որ նստած եք մե-
ղադրյալի աթոռին: Դուր չեք եկել ինձ հետ զրուցելու, ձեզ բերել են,
որ պատասխանեք իմ հարցերին: Հասկանալի՞ է:

Մեղադրյալը գլխով արեց՝ այո:

— Դուք մեղադրյալ եք, իսկ ես՝ քննիչ: Հասկանալի՞ է:

Մեղադրյալը գլխով արեց՝ այո:

— Այդ իմաստուն, տմբատմբոցը պատասխան չէ, հասկացե՛ք վերջա-
պես:

— Այո, հասկանալի է:

— Ահա այդպես: Այդ դեղքում պատասխանեք՝ որտե՞ղ եք եղել
հինգ տարի:

«էս տղն ի՞նչ կույն իմ տկար հոգուց»:— Աչքը քննիչի պահանջ-
կոտ աչքերին՝ մտածեց նա:— Պուլե... չու... չու... պուլե... որտեղի՞ց
գտնել հարմար խոսքը... Պուլե...

— Դաշտերում...

Քննիչը գրասեղանին հանկված-գոպանտիված սուր նաչում էր և ավելի սրվեց:

— Անտառներում, գազանների հետ— Աչքը բննչի պահանջկոտ աշ-րերին՝ ավելացրեց մեղադրյալը:

— Ձորերում,— ավելացրեց մեղադրյալը:

— Քարանձավներում:— Ծերունու րունք ու ճակատին պրկված կա-պույտ երակը թրթռում էր:

— Չուէր,— մայրենիով ու մայրենի բարբառով ավելացրեց մե-ղադրյալը,— չուէր... չուէր,— շարտեց քարերի տես,— չուէր...

— Բավական է խեղդատուիություն աներ:

Քննիչը սաքը խփեց հատակին և ելավ ստի: Ապա վերցրեց հե-տախոսի լատիոզը. «Այս կամակորին մշակել է հարկավոր, որ խեղքը գլուխը գա»,— բայց լատիոզը նորից շարտեց ակզը:

«Ա՛խ, թող գա, թող հայտնվի Մզրն ձերունին,— մեղապարտը դարձավ զեպի պատուհանը,— Մզրն ձերունին, Հակն ձերունին, Հակին, թող հայտնվի կրակոց-տրտրոցի սակ, ճիչ ու ձգրտոցի միջով, վայրի բրբջի սակ, և թող ճիչն ու ձգրտոցը խլացնեն իր ականջները, որ այս մեկովիչ ձայնը շատ, թող գա, թող հայտնվի մուկեմամ բացերի հետ, և Հակինն պլլած բոցերը թող այրեն իր հայացքը, որ չտեսնի այս մեր-միչ աչքերը, թող գա, թող հայտնվի փաթափված ծուխ ու միտով, և թող գանգը լցվի մուծով, և ուղեղը մթաղնի, որ այս անմիտ հարցերը, դա-ժան խոսքերը չհասնեն ուղեղին: Թող գա, թող հայտնվի անսխիլը...»:

«Սատանան սանի, այս սրբան դժվար ձերուկ է: Ինչպե՞ս վարվել— կոտորվածը արդյունքի հասնելը անհույս բան էր:— Զավն այն է, որ հարցաքննության ելքը չի հետաքրքրում սրան, ճակատագրի նկատմամբ անտարբեր է:— Քննիչը ծխախոտ վառեց և խոսով մոտեցավ պատուհա-նին:— Այսօր իզուր սկսեց այս հիմար ձերուկի հարցաքննությունը... Մտի՞ք ու տրամադրություն փշացնող գործ է... Ընդհատե՛լ... Ո՛չ: Պետք է շարունակել, բայց որքան նմարավոր է՝ մեզմ և... Հենց այսօր է պետք հասնել արդյունքի: Այլպես— նստեց և հետեց անկետալին տվյալների հարցականներին— ս՛րն էր հաջորդ հարցը: Ահա՛՛ երեսունվեցին վերա-բնակվել է Ուտուրիա... Ուրեմն՝ վերաբնակվել է: Ախր, իրոք, կասկա-ծիլի բացատրություն է՝ վերաբնակվել է և ուրիշ ուրիշ... Եվ արդյոք սա, այս տեղափոխությունը, գործով սուսուղ հանգուցյալի հետ կապ չունի՞»:

— Մեղադրյալ նահապետյան:— Գիմեց մեզմ և սպասեց, որ նաչի Մեղադրյալը դանդաղում էր:

— Խնդրում եմ ինձ նայել:

Մեղադրյալը խոսով հայացքը կարեց պատուհանից, բայց բննչին չնայեց. ձեռքերը ծալեց ծնկներին և գլուխկախ խոնարհվեց:

— Գուք հայտարարել եք, որ երբեք դատված չեք եղել: Պնդե՞մ էր ձեր հայտարարությունը:

Մեղադրյալը գլխով արեց՝ այո:

— Ուրեմն պնդում եք, որ գտաված չեք եղել:

Մեղադրյալը գլխով արեց՝ այո:

Քննիչը դարձյալ ձայնարկու պատասխանի էր սպասում, և նա բարձրացրեց ձերմակ գլուխը և խորը նայեց:

— Կո՛չ:

— Քաղաքացի քննիչ, թույլ կտա՞ք մի հարց ուղղել ձեզ՝ քննչին:

— Խնդրեմ:

— Հնարավո՞ր է տուանց դատի ու առանց դատարանի վճուխ մար-դու ազատագրել:

— Ո՛չ:

— Եթե աչդպես է, ևս նորից պնդում եմ՝ գտաված չեմ եղել:

— Լավ: Այդ պնդում տասցեք, խնդրեմ, ձեր գլուխից... Քարա-զլուսն գլուխից ինչո՞ւ եք տեղափոխվել Ուտուրիա:

Մեղադրյալը տխուր բժժիծազեց. «Թա դու քննի՞չ ես,— և դարձյալ հակվեց:— Մենակ դո՞ւ, Տիգրան, մենակ դո՞ւ, իմ ախպեր, ցավն հիշե-լու համար, ցավն պատմելու համար, պտամողին ականց կոխելու հա-մար, ցավն սպրելու ու տնքալու ու ախ քաշելու համար ու կարոտի հա-մար, Տիգրան, ու կարոտի համար մենակ դո՞ւ դարձար բնավեր...»:

—

...Մեր ցավն ու մեր կարոտն մեր հոգու մեջ ինչո՞ւ կկամեն խեղ-դել, Տիգրան, ի՞նչ պահանջ էր, թե՛ մենք ու մեր ցավն բաժանվե՞նք-հե-տանանք իրարից ու անտեր թողնենք մեր խեղճ ու անտեր ցավն: Դուան ու երգիկն ինչո՞ւ կողպեցին ցավի վրա, իմ ախպեր, ցավն ինչո՞ւ բան-տարկեցին: Ինչի՞ համար: Ի՞նչ նպատակի համար, Տիգրան»:

— Պատճառը:— Քննիչը համառում էր:— Վերաբնակության նպա-տակը, պատճառը:

— Պատճառ չկա,— հակված ու խոսով պատասխանեց ամբաստան-յալը:

Քննիչը սպասում էր, որ շարունակի:

— Պատճառ չկա,— կրկնեց և մի տեսակ՝ ինքն իր համար:— Իսկ նպատակը անտառ կտրելն էր:

— Անտառ կտրե՞լը:

— Այո: Անտառ կտրելը:

— Ուրեմն դուք դնացել էիք աշխատելու. անտառ կտրելու: Այդպե՞ս: Մեղադրյալը գլխով արեց՝ այդպես:

— Կա՞մ: Թող այդպես լինի:— Մտանում էր բուն խնդրին, ուղղելու իր հարցերի հարցը և ընտրեց ազգու կեցվածք ու ազդեցիկ տոն: Նա թևերը ծալեց գրասենյակին, ձգվեց դեպի ամբաստանյալը, — հիմա ինձ նայե՛ք, — և շեղհայաց և համար ու երկար նայեց նրան: Եվ քմծիծաղով, որպես թե՛ իմացիր, ծերուկ, երիտասարդ հետ չես խոսում:— Մեղադրյալ նահապետյան... — ստացվեց այնպես, ինչպես ուզում էր՝ գաղտնիմաց ու խորհրդավոր տոն: Եվ դադար ավելեց, որ ամբաստանյալը լարվի, — իսկ... իսկ հանգուցյալ Հակոբ Տոնոյանը բուրբուլի՞ն կապ շունի գյուղից ձեր հեռանալու, այսպես կոչված վերաբնակություն փաստի հետ:

— Ո՞վ, Հակե՞ն:

— Գործով տուժող հանգուցյալ Հակոբ Տոնոյանը: Նա, որին սպանել էր:

Մերունին անբաց, խոնարհեց ձերմակ գլուխը և բռունցքով տրորեց ձակատը: Հակեն սրբան լուռ, սրբան անծայտուն-անշշուկ ու համարտիկ թևքվեց և գլուխը դրեց իր ուտին... Գոնե մի բառ ասեր...

— Կապ շո՞ւնի:

— Ոչ, — շշնջաց նա:

— Խնդրում եմ ինձ նայել:— Եվ բռնեց ամբաստանյալի հայացքը, այնպես թե՛ ես քննիչ եմ և ինչ-որ գաղտնիքներ ինձ արգեն հայտնի են, ծերուկ:— Ուրեմն, ասում եք՝ կապ շունի՞:

Մեղադրյալը գլուխը տարտերեց՝ ոչ: «...Գոնե մի բառ ասեր, գոնե անմիջապես շունը շփշի Հակեն...»:

— Քառասունիննին դուք նորից եք հեռացել Փարագուայի գյուղից և ընտանիքով քնակություն հաստատել Ալթայի երկրամասում: Այս վերաբնակությունը նույնպե՞ս կապ շունի հանգուցյալ Հակոբ Տոնոյանի հետ:

Մերունին փորձեց քմծիծաղել, բայց ախար ու աննշան մի ժպիտ երևաց ու տեղն ու տեղը կորավ: Եվ նա մշուշոտ հայացքը դարձրեց դեպի պատուհանը: «Տեղն ու տեղն իր շունը շփշի Հակեն, ու ես զիմ ձապատն սեղմել Հակեի վերաբնակությունը սրտին ու կանչել՝ Հակե, իմ հոգին քու վերավոր սրտին...»:

—

«Ու ես կանչել՝ մի էրթա, դիս մեճակ մի թող, իմ ախպեր, իմ էրգիր, Հակե...»:

— Սատանան տանի, ինձ նայե՛ք վերջապես:— Քննիչը ափերից դուրս եկավ և նորից բռունցքը խփեց գրասենյակին:

— Ի՞նչ է, տղա, — կտրուկ շուշ եկավ և զղաց, որ էլի վրիպեց՝ հայերեն է խոսում: Բայց լցված վրա տվեց. «Քու ուղածն ի՞նչ է, իմ վերքերն մի փորձիր, խիզ ունիս... Առավ իմ հոգին, — հուզված թևքվեց և այնպես՝ կարծես ուսնիկից մեկը կար նստած և նրան գանգատվեց:— Առավ իմ հոգին: Հակեն ի՞նչ մեղք ունի, Մարեն ի՞նչ մեղք ունի, մեղքն ինչի՞ կձգին ցավի մեջ ձերայցած էդ խեղճերի վրա»:

Քննիչ գարմացած հայացքի տակ նա էլի ինչ-որ բաներ շարտեց և գանգատվեց՝ մայրենիով ու հուզված, ապա հերսոտ ծխախոտ վառեց և հակվեց ծնկներին: Մխախտոր, ձևոր հետ, դողում էր խռով դեմքի մոտ, և ծխելու համար նա բուխը սեղմեց ծնոտի տակ և դողացող շուրթերն ու ծխախոտը միայն այդպես հասցրեց իրար:

Ինչպե՞ս վարվել այս խենթ ծերուկի հետ... Երևի իզուր բռնցքահարեց սեղանը... Որպես թե՛ որոշեց մեղմարեն հարցաքննել, բայց... սասանան տանի, այն հանգամանքը, որ դու քննիչ ես՝ օրենքն իրագործող, իսկ եմ մեղադրյալ՝ օրենքին պատասխանատու, փափկությունը աննկատ հրում է մի կողմ, և ձեռք ինքն իրեն գառնում է բռունցք:

Մեղապարտը ծնկներին հակված զոզոզալով ծխում էր:

Բռունցքը՝ բռունցք, տանք՝ տան, բայց հարցը վրդովեց ծերունուն... Հարցերը: Նա մտաավարտակա գլխի էր ընկել, թե մայրենիով ու այդպես հուզված ինչ էր ասում մեղադրյալը, ինչի պես էր բողբոլում՝ հարցերի: Իսկ ի՞նչ, հարցեր շտա՞ր... Մարդ է սպանել՝ շարցարենն՝, չբացն՝ խճճված կծիկը: Եվ ինչպե՞ս վճռել հենց իր՝ այդ հիմար ծերուկի բախտը: Իսկ քուցն ուզում է ուրիշ քննիչ անօրինություն հանձնել գործը... Կամակոր ծերուկ է:

— Զուր ուզո՞ւմ եք:— «Քննիչը, ու էլ լինի, նույն հարցերն է տալու, ծերուկ»:

Մեղադրյալը հակված տարտերեց գլուխը՝ ոչ:

Գուցե իրո՞ք հետաձգել հարցաքննությունը... Ախր, ստուտպանքով, նույն հարցը հազար անգամ կրկնելով, այս կամակորի ատամների տակից արցանով մի բառ պոկելով, ահա, ինչ-որ կետի արդեն հասել է, կուց նույնը սկսել սկզբի՞ց:

— Հիմա ձեզ հանգի՞ստ եք զգում:

Մերունին, հակված, գլխով արեց՝ այո:

— Ուրեմն կարելի է շարունակել: Խնդրում եմ ուշադիր եղեք և աշխատեք չհուզվել: Միեկնույն է՝ այսօր, թե վաղը, ինձ կամ մեկ ուրիշի, դուք պարտավոր եք պատասխանել, ծերուկ: Իսկ այժմ, ահա, այսպիսի

հարց՝ դուք երբվանի՞ց եք ճանաչում գործով տուժող հանգուցյալ Հա-
կար Տոնոյանին: Երբվանի՞ց եք ծանոթ:

Ամբաստանյալը ահամա բարձրացրեց գլուխը, աչք դիպրեց պա-
տուհանին և նորից հակվեց: Փողոցը... պահեստների շարուիչը... մայիների
հետ ձգվող պարիսպները... կենդանի արևոտ մայիցը... աղյուսե պարսպի
թիկունքից դիմացի մայիին հասվող փոքրիկ փողոցը... — այնքան հե-
ռու էին թվում՝ կարծես մի ուրիշ քաղաքում, մի ուրիշ աշխարհում —
աշնան իրիկնապահ էր, աղյուսե պարսպի անկյունից դիմացի մայիին
հայտնվեց պատիկ մի ծերունի — ընդամենը մեկուկես ամիս էր անցել,
բայց թվաց հեռու-հեռավոր մի օր՝ ուղեղի ծալքերում մշուշի մեջ լողա-
ցող: Եվ ինչպես այն օրը, հիմա նույնպես մայիին հայտնված պատիկ
ծերունին նախ հայտնվեց որպես ծերունի Մզրե, և Մզրե ծերունին ու
մայիին մոլորված պատիկ ծերունին, որ Հակեն էր, նույնացան-դարձան
մեկ: Եվ ինչպես այն օրը, հիմա նույնպես ձեռքերը պիչակի գրպանները
խրած պատիկ ու մուրր ծերունու հետ, որ մզրենից մեկն էր, հայտնվեց
Քարազուխ գյուղը, խրճիթը, տեսիլը, էրզիբը... Այնպես մեկ ու միա-
սին ու նույնն էին՝ Մզրե ծերունին, Հակե ծերունին, հեռու լեռներում կո-
րած Քարազուխ գյուղը, ձխի մեջ խեղդվող խրճիթը — տեսիլը, էրզի-
բը — ցավը, կարոտը — ցավը...

— Օ՛ֆ-օ՛ֆ, մերիկ, — և ինքը: նույնն էին: Մեկ ու նույնն էին:

— Նո՛ւ, երբվանի՞ց եք ծանոթ:

— Վաղո՛ւց: — Ուշացումով և գլուխկախ պատասխանեց մեղա-
պալար:

— Կոնկրե՛տ: — նորից բնիշը խոսեց՝ խիստ և կտրուկ: — Կոնկրե՛տ,
ծերուկ:

— Մնված օրից:

«Մնված օրից», — կրկնեց մտքում: — Ես ու դու մեկ մարդ ենք, Տիգ-
րան, մեկ ու նույն մարդն: Աստ ինչո՞ւ... թե քու տեսածն ու իմ մեկ է,
թե քու ալբամն ու իմ մեկ է, թե քու կորուստն ու իմ մեկ է, թե քու կա-
րտն ու իմ մեկ է, թե քու ցավն, Տիգրան, քու ցավն ու իմ ցավն մեկ
է, ուրեմն, ես ու դու մեկ ու նույն մարդն ենք: Ես ու դու ձեր գեղի
օղորմածիկ Մզրեն ու մեր գեղի օղորմածիկ Կիրակոսն ու... ու թե ճիշտ
կուզես իմանալ՝ քու հերն ու իմ հերն, քու պապն ու իմ պապն ու իմ
պապի պապն նույն ու մեկ մարդն ենք: շունքի մեր ցավն նոր չէ, հին
է մեր ցավն, Տիգրան:

—

— Մնված օրից, — կրկնեց մեղապարտը:

«Հըլա ծնվելուց էլ առաջ», — ավելացրեց մտքում: — Հակե՛ք դեմ-

քով ցավը՝ արյունատ ցնցոտիներ հագած խեղճ ու կրակ այդ պատմու-
թյանը հեռվից է գալիս, տեսիլը... տեսիլը հայտնվել է նաև հորը,
հայտնվել է նաև պապին, նաև՝ ապնպապին: Ապապապից ժառանգել
է պապը, պապից՝ հայրը, հորից՝ ինքը, իրենից ժառանգել է որդին և որ-
դուց՝ որդին, և տեսլահար է իր արյունը: Իսկ ինքը կարծում էր...

—

—

...կարծում էր թե՛ աղատագրվել է. հեռացել է գյուղից, մզրե-
ներից, Մզրե ծերունու խրճիթից — ցավի աճերակ բնից և՛ փողպատը պո-
կել է... Չարմիտ-շարահամները դժանցքին իրեն իր ցավի հետ, խռովեց-
րին իրեն իր ցավից, և ինքը միացավ նրան՝ այդ անմիտներին և հսկեց
իր ցավը, ինչպես նրանք: Հսկեց ու փորձեց խեղդել...

— Իսկ երբե՛ վիճե՞լ եք:

Մեղադրյալը լուռ էր. թեևքը ծնկներին ծալած-խոնարհված, և աչ-
քերը փակ՝ հոճվում էր: — Տեսնես, ի՞նչ է մտածում: Գուշակ դառնալը
երբեմն այնքա՞ն է պետք:

— Վիճե՞լ եք:

Մեղադրյալը գլխով արեց՝ այո: «...Հսկել է ու հալածել...»:

— Իսկ ի՞նչ հողի վրա եք վիճել: — Մերունին կարծես, բուցվում է:

...հսկել է ու փորձել խեղդել: Մակաչն պարզվում է, որ ցերեկը
ինքն է եղել իր ցավի հսկիչը, իսկ դիշեր՝ հակառակը, արթմնի եղել է
իր ցավի հերն անիծող Վարպետ Տիգրան, իսկ քնած ժամանակ՝ ծերունի
Մզրե, ծերունի Հակե, տեսլահար...

—

...Մուխն ու մուժը սողացել-գալարվել-մոլեգնել են դանգում, իսկ
ինքն իրեն խաբել է՝ զլխացավ է, կանցնի, ճիշն ու ծղրտոցը ահանչ-
մտակների պես իլվլացել են ահանջներում, իսկ ինքն իրեն խաբել է՝
ահանջացավ է, կանցնի, բոցերը ձուլվել-դարձել են ածուխի շիկացած
կտորներ և այրվել, ահնակունքներում, իսկ ինքն իրեն խաբել է՝ ալբա-
յավ է, կանցնի... Տեսլահար է իր արյունը... արյունը: Երակներում սուղ-
ված ցավը իր հետ աանջվել է, իր հետ հոգնել է, իր հետ ծերացել է և
իր հետ գերեզման կգնա... Ոչ... ոչ, ցավն էլ այն է, որ անմեռ է ցավը՝
ժառանգել է արդեն. արյան հետ ժառանգել է որդուն: Եվ որդին... որ-
դին...

Նա կտրուկ բարձրացրեց գլուխը.

— Ես ուզում եմ որդու տեսնել: — Հարկավոր է որդուն ասել, որ
թունավորված է...

— Նախ հարցիտ պատասխաներ: — Տես, թե որտեղ է ուզում ընդ-

հատել հարցարձնութիւնը:— Նախ հարցիս պատասխաներ, ձերուկ,— քննիչը մեղմացրեց տոնը,— հետո կրօնացատրեր ճակ, թե ինչու եր ուղում անանել ձեր սրբուն:

«Գու իտեմաւորված ես, սղու:— Շողված հալացքը քննչին, մտքում խոսքն սղուկեց որդուն և նորից խոնարհվեց:— Քու աղէն, իմ թոռն, նմանապես թունաւորված է»... Արշունը... Տեսլահար ու ցավից դերված է արշունը... Փողպատը պոկէ՛լ-պղպտազովէ՛լ... Ե՛րբ կարեց երակը. որ մարմինը դատարկվեց արշունից, և արշան հետ ցավը հոսեր բաց երակին ի դուրս: Միայն այդպես՝ երակները դատարկելով միայն կարող էր դատարկվել ցավից: Ազատագրվե՛լ... Ուրեմն ինչի՞ համար էին անդոր ճիգերը, ցավը խեղդելու այդ անիմաստ փորձերը... Ինքնախաբեութիւն... Ինքնախաբեութիւն, թե՛...»

-- Մեղադրյալ նահապետյան...

Քննիչը սպասում էր, որ մեղադրյալը շտկվի, նայի, իսկ նա դանդաղում էր - ինքնախաբեութիւն, թե՛...»

— Ի՞նչ հողի վրա եք վիճել:

-- Ո՞ւմ հետ:-- ...թե՛ պախանութիւն...

-- Գործով առձուղ հանդուցյալ Հակոբ Տանոյանի հետ:— Կապսին շրտնող քամը և հոտ-հոտ շեշտեց քննիչը:

— Չեմ վիճել:

-- Մեղադրյալ նահապետյան,— քննիչը ծուռ ու խոշոր նայեց,— պարզվում է, որ գուք կարող եք նաև խոսքից ետ կանգնել: Մեր եք, բայց կյանքի համար դեռ դողում եք:

Աերունին քմծիծաղեց:

— Ջրադացը կորցնելուց հետո շախախի մասին մտածելն անմտութիւն է:

— Եթե այդպես է, ձեր խոսքից ինչու՞ եք հրաժարվում:

-- Ո՞ր խոսքից:

— Քիչ առաջ ասացիք, որ Հակոբ Տանոյանի հետ վիճել եք:

«Հակոբ Տանոյան...— Այնպես օտար հնչեց, այնպես անծանոթ,— ո՞վ է Հակոբը, ո՞վ է Տանոյանը, ո՞վ է Հակոբ Տանոյանը... Իր բացած պնդակից, ուրեմն, նա՞ է սպանվել՝ Հակոբ Տանոյանը... Երանի այդպես լինելը, երանի անիծյալ գնդակից սպանված լինելը նա՞ Հակոբ Տանոյանը... Այդպես լինելը, և Հակոբ լինելը հիմա... Լինելը:— Նա թեքվեց դեպի պատուհանը:— Հըմը ու իմ աչքից կծրարվիս, կկարոտիմ քեզ:— Հակոբն էր ասում իրեն, թե՛ ինքը Հակոբին...»:

— Ինձ նայեք:— Եվ ձերունու հալացքին դիմաւորեց հեղնոտ մպիտակ. որպես թե՛ վախճնում էր:— Ուրեմն հրաժարվում եք ձեր խոս-

քից:— Նա արդեն դգացել էր՝ ձերունին շուտ է վիրավորվում, իսկ ով շուտ է վիրավորվում և բռնկուն է, նա ճշմարտութիւններ է շարժում:— Կախե՛լ ո՞ւմ եք:

— Հակոբ Տանոյանը ինձ անծանոթ է:

Քննիչը, որ գրասեղանին հակված շեղահայաց ու հեղնոտ մպտում էր, հանկարծակիի եկավ. ինչ-ինչ, բայց այդպիսի պատասխանի չէր սպասում:

— Այո, անծանոթ է: Այդպիսի մարդու ես չեմ ճանաչում:— Մեղադրյալը բորբոք նայում էր՝ հարցապնդողի պես, ոչ թե պատասխանողի:— Իսկ Հակոբ... Հակոբ...— և ցավով ամբարձրացրեց,— Հակոբ, երկտասարդ...— ասե՛լ... ասե՛լ, թե ոչ:— Ի՞նչ պետք է ասեմ, դու չես հասկանա, բայց ասեմ... Իսկ Հակոբն իմ ցավն էր. եվ իմ ցավն էր. եվ իմ ցավի հետ վիճել եմ: Վիճել եմ ու խոռովել: Վիճել եմ ու երես թերել,— անքաց ձերունին:— Թե որ կովացրեց, ով ինձ իմ ցավի գեմ հանեց, թե մեղաւորներն ով ու ովքեր էին, դա ուրիշ հարց, վերջին հարցով մեղաւորը ես եմ:— Նա բռնկեց խփեց կրծքին:— Նա Նա եմ գավաճանել իմ ցավին: Իմ խեղճ ցավին, իմ որբ ու անտեր ցավին, իմ ծեր ցավին, ինքս ինձ գավաճանել եմ: Ու հիմա, հիմա, թե տղամարդ ես, թե իսկական բնիչ ես, դատիր ինձ դրա համար՝ իմ ցավին գավաճանելու համար: Իրա համար հարցեր տուր և պահանջիր, որ պատասխանեմ և սպասիր, թե ինչ պատասխան պետք է տամ, դրա համար գոտա իմ ձեր ու հիմար պիտին, դրա համար բառնեցրդ խփիր սեղանին, դրա համար հեղանքով ու քմծիծաղով նայիր իմ աչքերի մէջ: Իրա համար՝ թուլամորթութեան, իմ ցավին գավաճանելու համար: Ու թե այդպես լինի, ես վեր կենամ ու համբուրեմ քո ճակատը, համբուրեմ ու խոնարհվեմ: Նա, հալեորս, այստեղից մինչև քո օտքերը շոքեշոք գամ... Ա՛խ:— Քակիկեց ձերունին և ձեռքը տարավ գրպանը, տնքալով ու ձերմակ զլուխը օրորելով՝ ծխախոտ վառեց և դարձավ դեպի պատուհանը:

«Ա՛խ, ինչու՞ էսպես կղալ...»,— ինչու՞ այսպես անմիտ ավարտվեց կյանքը... Ինչու՞ ինքն իր գեմ կղալ՝ իր որբ ցավի գեմ: Ումից էր փողպատը պոկում՝ այս դաժան աշխարհում անտեր ու մեռակ մնացած մի երեխայից: Ում էր խեղդում իր երակներում՝ մի որբի Չարի պահանջն էր... Ոչ, աշխարհում շարք միշտ էլ եղել է, մարդն ինքը լուրտք է ենթարկվի շարի կամքին, մեղաւորը ինքն է, ինքն է մեղաւորը: Գոնն հիմա... հիմա, երբ մեղադրական անոտին է նստած, պետք է ընդունել: Գատում են շեղած մի բանի համար՝ Հակոբ Տանոյանին սպանելու, բայց ինքը հո գիտի. այլ է իր մեղքը, ուրիշ է և մեծ է իր մեղքը՝ գավաճանութիւն:

Քննիչը, հայացքը ներսնու խոտով կիսադեմին, փորձում էր կռահել, թե այդպես հուզված ու կրքոտ ինչ ասաց իսկ Մերուկը իրոք բանկվեց և ինչ-որ նշմարումներ քայքայեց... Գաղանիք շարահեց: Քայց ի՞նչ նա միայն արձրան հասկացավ, որ մեղադրյալը խոտրից ետ չի կանգնել. հարձականք (մտրի հետ) պարզապես դիտով է տրել՝ այլու— Իսկ, հետարթիք է, ինչո՞ւ է ուզում տեսնել որդուն: Երևի որդու միջոցով ուզում է բազմարկել, փոխել քննիչը:

— Զուր ուզո՞ւմ եք:— Արքան անհասկանալի ծերուկ է:

Մեղադրյալը տարուբերեց գլուխը՝ ոչ— Քուլաճարթուխյուն-ինքնախարհաբլյուն-դավաճանություն... Ա՛խ, ինչո՞ւ այդպես եղավ... Եթե շարք զմտեց իրեն իր ցավի հետ (և այդպես էր), ապա եկավ այն օրը, երբ թուլացավ շարի կամքը, շնչավորվեց բարին, և ինքը արդեն կարող էր հաշտված ջավին տեղ գտնալու Իսկ ինչո՞ւ չզնայ-չվերագարձավ Քարապետի գյուղ, իր ցավի բույնը՝ Մարտի խրճիթը... Ինչո՞ւ չգնաց: Ինչո՞ւ իտարեց իրեն, թե ինքը արդեն Մարտ չէ, այլ Վարպետ Տիրգրան...

«Ինչո՞ւ էսպես եղավ, Հակե՛ս:— Եվ այժմպես ստացվեց, որ հարցը արդեն ցավին էր ուղղված. ծերունի Հակեին տղղված հարցը ուղղված էր ցավին...»

Եվ, կարծես անակնկալ կանչից, նա կտրուկ բարձրացրեց գլուխը և նայեց պատահանից դուրս:— Սուրբ Մարաթուկ, ա՛հա և քեզ ուշացումով հայտնված հարց՝ ինչո՞ւ եղավ... ինչո՞ւ եղավ... Իրոք, բոցերից լիզված, արնոտ ցնցոախներ հազած այդ խեղճ ու կրակ պատմությունը ինչո՞ւ եղավ... Տեսիրք ինչո՞ւ հայտնվեց: Պատճառը:

«Պատճառն, Հակե, պատճառներն ու պատճառն».— Հերն անիծած, դօր ու գիշեր ձև. ձենոց պատմում էին, պատմում էին, խեղճ պատմությունը միմյանց շարթերից խլիզով պատմում էին ինքն ու Հակեն, հիշում էին, թե ինչպես եղավ, ինչպես և ինչպես, և ինչպես եղավ, բայց չմտածեցին՝ իսկ ինչո՞ւ եղավ, հարց չավեցին, ոչ ինքը՝ Հակեին և ոչ Հակեն իրեն՝ ինչո՞ւ այդպես եղավ: Պատճառը: Իսկ չէ՞ որ դա էր կարևորը, կարևորը դա էր՝ պատճառը, պատճառը, Հակե, պատճառը:

Եվ դարձավ դեպի քննիչը:

— Գուցե այսօր հետաձգե՞նք քննությունը:— Խիղճ ունենար և այսօր հիմա ընդհատեր հարցաքննությունը, և ինքը ծեր ու հիմար գլուխն ափսոսում սեղմած նստեք խցիկում ու մտածեք՝ պատճառը...

Քննիչը նայում էր մայթիկի կեղծների դեզին վարսերին, ուշացումով դարձավ և, կարծես, ծպտում:

— Պայմանով, ծերուկ, որ ասես, թե ինչո՞ւ ես ուզում տեսնել որ-

դուդ:

«Պատճառն, Հակե:— Տնքոցով հակվեց և բուռնցքները քունքերին սեղմած և աչքերը փակ նսնվեց:— Սուրբ Մարաթուկ, այս հասարակ ճշմարտությունը հիմա՞ պետք է հասկանար... Պետք էր, ուրեմն, իր ցավի հետ հաշտվեր, պետք էր, ուրեմն, փախչեր ու նորից գրկվեր իր ցավին, կարոտած փաթաթվեր ու գծվեր ու... ու ինքնասպան դառնար և որպես մարդասպան նստեր մեղադրական աթոռին՝ քննիչի մտրակով լայնի տակ և նո՞ր հասկանար և հասկանար... հասկանար մի ոտքը գերեզմանո՞ւմ, երբ օր շունի իսկ մեղքը քավելու:

— Ես՞:— Քննիչը նայում էր պատահանից դուրս:

Գուրք այնքան հաճելի էր— այնպիսի արևոտ ու երկար աշուն մեկ էլ ե՞րբ է եղել— գրավող-հրապուրող, գուցե, իրո՞ք, ընդհատել հարցաքննությունը... Զգանա՞նք ընկերուհուն... Արժի հիմա քնկերուհու հետ թափառել փողոցից փողոց, դուրս գալ բաղաբից, ընտրել արևոտ մի բացատ և մեկնվել արևի տակ: Այսպիսի արևոտ աշուն մեկ էլ ե՞րբ կլինի... Վայելել է հարկավոր... Իսկ ա՛հա թե ինչով է զբաղված... Արևը վայելել է պետք...»

— Ես՞, ծերուկ:

Այս մեղմատեն հրավերով մեղադրյալը պետք է որ բարձրացներ դուրս, բայց շարժականքեց, թվաց, թե չլսեց նույնիսկ: «Ա՛խ, Հակե, բու մեղքն ու իմն մեծ է— մենք մեր ցավին տեր չեղանք, Հակե, ո՛չ ես, ո՛չ դու: Եթա հանեցին իմ ցավի դեմ, ու ես աշխարհն թողած կռիվ տվի ել որբուկի հետ, իսկ դու քու վիզն ծոցից ու դարձար ցավին գերի... Կերի, Հակե, տեր չէ, գերի, իմ ախարս:— Այո, այո՛ գերի— երբ ցավը ընդունում ես ու հարցաքննում՝ որտեղի՞ց եկար և ինչո՞ւ կա ու չկա՝ ինձ մոտ, դու ես նրա տերը, տերը դու ես, իսկ երբ պարանոցդ ծառն ես՝ իմն ես, ախարս, եղած-կատարված բան է, ուզի-չուզի իմն ես, նա է բո տերը, ցավը... Ա՛խ, ևթե այսքանը հասկանար այն ժամանակ, գյուղում, Մարտ ծերունու խրճիթում... Եթե հասկանար... Կմտներ այդ ավերակ խրճիթը ոչ թե ծերունի Մարտի կողքին փլվելու, այլ դեմ-դիմաց կանգնելու, ոչ թե ականջը կախելու արյունոտ ու ախուր պատմություններին, այլ հարցնելով ինչո՞ւ այդպես եղավ: Ինչ որ պատմում ես, գիտեմ, այս խեղճերը նույնպես գիտեն, բայց ոչ մեկը չգիտի, թե ինչու այդպես եղավ, ո՞րն է պատճառը: Պատճառները, պատճառը, բեռի Մարտի եվ թող պատասխաներ, որպես մեծ մարդ, որպես կյանք տեսած-խնայանացած մարդ թող բացատրեր:— Այս արյունոտ պատմության մեղավորները մեր արջան թշնամիներն են: Միայն նրա՞նք: Աշխարհքն է մեղավոր... Բոլորը մեղավոր են, բացի բեզնի՞ց, բեռի Մարտ, բացի ինձ-

նում... գյուղում, — գյուղ Քարազլիսի անունը մոլորացել էր, շատով աչք
գիպցրեց գործին, բայց ոչինչ չնկատեց և շորոնեց՝ ծերունից կհասկանա,
թե խոսքը որ գյուղի մասին է, — գյուղում ազգակից-բարեկամներ
ունե՞ք...

Ամբաստանյալը ուշացնում էր պատասխանը. «Ասե՛լ, որ ոչ մի բա-
րեկամ և ոչ մի ազգակից չունի, ասե՛լ, որ ինքք, որք մի տղա, մենակ
է հասել Քարազլուխ»:

— Ունե՞ք: — Մեղադրյալի պատասխաններից ոչ մեկին այդպես
լարված ու անհամբեր չէր սպասել:

— Ունեմ: — Տնքաց ծերունին:

«Մեկն Հակեն էր»:

— Ունես, որեմն: — Քննիչը հանգիստ շունչ քաշեց:

Հայացքը մայթենդրի կենիներն ի վեր և բարձրահարկերի արանքնե-
րով հեռու-հեռու, մեղադրյալը գլխով արեց՝ այս:

«Ունիմ, — կրկինց մտքում, — շատ ունիմ... Ամենքն էլ իմ արնա-
կիցներն են. մեկ ու նույն ցավն ունեցող բոլոր մարդիկ բարեկամ ու ազ-
գակից են»:

— Իսկ հանդուցյալը գյուղում հարազատներ ունի՞:

Մեղադրյալը գլխով արեց՝ այս:

— Այդպես... այդպես, ծերունի, այդպես:

Այնպես մտերմիկ էր ասելը, այնպես ջերմ, որ ամբաստանյալը ակա-
մա նույնց: Խանդավառ ու հեռագնա ժպիտ կար քննիչի դեմքին, իսկ ձեռ-
քերը, չգիտես ինչու, շփոթվել էին և գրասեղանի խառնափնթոր թղթերի
մեջ ինչ-որ բան էին որոնում:

— Այդպես, ծերունի, այդպես:

— Ես որդուս Էմ ուզում տեսնել:

— Որդուդ կտեսնես, ծերունի, հասարակ բան է դա, շատ հասարակ
Ի գեպ, որդիդ ի՞նչ է աշխատում:

— Որդիս ինձեներ է: Շինարար:

— Օ՛, շինարար, վարպետ Տիգրանի որդին է... Շինարար: Հենց աչ-
սոր ևս կտեսնեմ որդուդ, վարպետ Տիգրան: Իսկ... իսկ... — իրենից դատ-
ված, գուրս թուած հայացքով և հեռագնա ժպիտով ու ներշնչված նայում
էր մեղադրյալին և, և գլխի ընկավ, որ նրան ուղղվելիք հարց չունի: Իսկ
ձեռքերը գտան որոնածը՝ հեռախոսի լսափողն էր: Եվ, համարը հավա-
քելիս, աչքով արեց և գլուխշարժումով խրախուսեց մեղադրյալին և
գաղտնիքի պես շշնջաց:

— Լավ կլինի, ծերունի: — Եվ լսափողի ու աթոսի հետ շրջվեց գեպի
պատուհանը:

Այնուամենայնիվ, հետաքրքիր էր, քննիչի մտքով ի՞նչ անցավ-դար-
ձավ, որ այնպես շառագունել է և այնքան է կորցրել գլուխը, որ իրեն,
մեղադրյալին, աչքով է անում և... Վարպետ Տիգրան ասաց... Ի՞նչ պա-
տահեց:

Քննիչը հակվեց լսափողին և սկսեց առանց նախաբանի:

— Կարո՞ղ ես գուշակել, թե ես ու դու ուր ենք գնալու...

— Ա՛խ, — Տիգրանը խորը անբաց ու փակեց աչքերը:

Ամեն ինչ հասկանալի էր: — Քննիչը գնում է Հայտատան... Գնում է
գյուղ... Գնում է Քարազլուխ... Քարազլուխ: — Եվ ծրարված կողերի տակ
խլրտաց գլուխը: — Անկոխ քարերով և հողե կոտորներով տները, կոտոր-
ներին՝ դեզեր և թիկունքներին՝ ավարի ամբարներ, պատաշարերի մեջ
սեղմված ծուռտիկ փողոցները, ձորագնդիկն՝ Մղրեի խրճիթը և իր տու-
նը... իր տունը՝ մերկ, առանց դեզի և առանց ավարի կուտակի և դռանը
ժանգոտ փականք: — Իր տունը... գյուղի տները, Մղրեի խրճիթը և իր
տունը նա տեսավ այնպես, ինչպես թողել էր երեսուն տարի առաջ, հա-
զար ինը հարյուր քառասունինին: «Ձիս քեզ հետ տար»: — Խնդրեց մըտ-
քում և պահի մեջ քննիչը սրդու պես հարազատ թվաց: Եվ ականջն ընկ-
նող ձայնը, կարծես, քննիչի ձայնը չէր (—...զգուշակեցիր... ոչ, չգտար...
ոչ, ոչ, սիրելիս, հեռու, շատ հեռու մի տեղ): — Աշուն է, ծերունի Մղրեի
լսթ-արտում շողգամի բաղմերանց փոկը հողնած մեկնվել են արևի
տակ, Մղրեն արտեղբին նստած ծխում է ու սպասում ձմռանը, խրճիթի
անկյունից մի տղա ծիկրակում է հողից գուրս մղված մանուշակագույն
զլխիկներով շաղգամներին, տնամերձի փորփոշա հողերի մեջ երեխա-
ները գլուխկոնձի են խաղում և գառների պես և գառների հետ կրճմբծում
կազամբների ձերմակ գլուխները, գյուղի բարակ ու տերևափառ առու-
ներում ուռում են տակառները, դանթարներն ուսած հարս ու աղջիկները
ձորի աղբյուրից ջուր են բերում, բերնեբերան լի դուլքերի ջրե հայելինե-
րում լողում են փայտե խաչերն ու կազամքի թփերը, նճոն... նճո պապը
քիչ խրճի տակ հակված բալլում է ձորապտուկով... — Տիգրանը, ոչ-
րելը գոց, Քարազլուխ գլուխն ու գյուղի մարդկանց տեսնում էր այնպես,
ինչպես թողել էր երեսուն տարի առաջ: Նճո պապը փուշխրճի տակ հակ-
ված, հայացքը ոտքերի տակ և ատամների տակ սնրոց՝ քալում էր ձո-
րագնդով, գյուղեղբին Վարդո մարեն՝ ափք աչքերին հավհար, կանչում
է դաշտապահ Մոսեին: — Մոսեե՛... դու թուխ Մանուկի կո՞ղմ կերթաս,
Մոսեե՛... էս մոմերն իմ տեղակ հասցրու ու վառե թուխ Մանուկին:
Մոսեե՛... — «Ձիս քեզ հետ տար, տղա»: — (— ...Հեռու, ավելի հեռու,
սիրելիս, էկզոտիկ մի աշխարհ): Գյուղեղբին կանգնած Վարդո մարեն
կանչում է ձորի կողմ, — Մոսեե՛ — ձորեղբի քարերի մեջ տներում է մշեցի

Կրպեն՝ նոր արտ է պատրաստում. ձորը արձագանքում է մորձ ու սե-
պերի զրնդացին, անձալները անքում են Կրպեի տնքոցի հետ, ձորից այն
կողմ, լեռան լանջին, նախշուն քարերի մեջ խլալտում է Ավգիի հուտը,
հովիվ Ավգին, մահակին հենված, խլլաջնում է խորձ-բեղերը, — հուտի-
հո՛ւ... ցը-ցը-ցը... հուտի-հո՛ւ... — Իսկ լեռան թիկունքին «եսուլերով»
տարեհն են — աշուն է — մերկ ու գազրած արտերի ցողունները հիմա նա-
խիրն է լիզում, իսկ նախարայան Քարսեղը... ընտի Քարսեղը քարակոտա-
կին նստած երգում է. «Աղջի, Հայկո, Հայկո, դռներդ մի բանա, դռներդ
մի բանա...»:

Եվ ականջներում զրնգաց Հակեի երգը, «եսուլնգո, խուլնգո, հեռավար
ու խորունկ տեղերեն կուզաս...» — «Ձիս ընդ հեռ տար ու էլի ետ բեր,
տղա» — (— ...Ոչ, այդքան էժան չէ, որ հեռախոսով ասեմ... Կեո ժամից
կհանդիպենք, իսկ մինչ այդ, դու փորձիր դուրսիկ, հիմարիկս...) — «Տար
ու դիմ դատն հոն արա, տղա, մի գնդակ բաց իմ սնարժան հակոփին, ու
ես թող լնկնիմ ու թաղվիմ հեն, էն սնուշ քարերի մեջ» — Եվ հանկարծ
զյուզ Քարսեղային ու զյուզ Անիզը, էրգիրը, ծննդավայրը՝ Անիզը, նույ-
ն աչան, փախաթիկեցին ծովի ու դամանակով, և ետ հասկացավ, որ այլևս չի
տեսնելու պուտայն այն կյանքը, որ դեռ մնում է, բարձր կտա սվ իմանա ո՛ր
նմակում, որ գրողի ծոցը և ցավն ու կարտաը սրտում մի օր կհնակի աշ-
րերը՝ «եսուլնգո, խուլնգո...»:

— Այդպես... Քննիչը ավերը հոանդուն շփեց իրար, իսկ հայացքով
արդեն հավարում ու սրբում էր գրատեղանին թափթթված հիմարություն-
ները. — Մերսեկ — Այդպես՝ տիները ետանդուն իրար շփելը և այդ ջանի-
յալայի ու անմիջական ասեր միասին մի-մի թաս օդի խմելու հրավեր
էր. կարծես, բայց Տիգրանը զլուխը շրտածրայրեց:

«Եսուլնգո, խուլնգո, հեռավար ու խորունկ տեղերեն կուզաս... Ինչ
անուշ կետցեր Հակեն...»:

- Եստ հոգ մի արա, ձերտի, ամեն ինչ լավ կլինի:
- Հեռա ըննիչը մտտեցավ և ձեռքը գրեց մեղադրյալի հակված ուսին
- Կարպետ Ցիգրան, Հայաստանում հիմա ինչպիսի՞ եղանակ է:
- Անուշ եղանակ է: — Ուշացումով և աշրիր փակ ու մայրենիով
շնչաք Տիգրանը: — Անուշ, շատ անուշ եղանակ է...

«Ինչ անուշ էինգեր Հակեն... Եսուլնգո, խուլնգո, հեռավար ու խո-
րունկ տեղերեն կուզաս, բույնդ շինիր ավերակ ընդդի պարիսպների
մաս...»:

Տարիներ, է՛, սարիներ-տարիներ առաջ, երբ Մլեհը՝ Մուշ բազալի
Վերին թաղի տղան (այդպես աշխատանքային ընկերներն էին կատակով
դիմում և ինքն էր իրեն կոչում՝ խմած ժամանակ), երբ վարպետ Մլեհը
երիտասարդ էր, մի օր, գարնան մի առավոտ, մի արժիվ մտավ բաղար,
տարօրինակ բան, բարձրիկ սարերը թողած՝ արժիվը բաղար մտավ և նըս-
տեց որմնագիր Մլեհի գեմ-դիմաց: Դե՛, արժիվ էր, հայացքը կտրել էր՝
անա այնտեղ, քարակոտակի վրա, ցից մի նրճարար կա, և թեևց ու իջավ
որձաքարին և նստեց որբան սիրտն ուղում էր (շատ պետքն էր, թե ինչ
խոհերի մեջ պիտի գցի որմնագիր Մլեհին) և թեևց ու գնաց, երբ սիրտը
ուղեց (և շատ պետքն էր, թե սրբան երկաշ-երկաք տառապանք պետք
է թողնի Մուշ բազալի Վեշին թաղի աղաչի համար):

Այսպես եղավ. աշխատանքի ժամանակ, հենց քարը պատաշարին
նստեցնելու պահին, սավեր ստեղց վարպետ Մլեհի դիտավերտու էվ նա
տեսավ, որ մի արժիվ իջլվլ քիչ հեռու՝ շենքի ապագա քիվի համար
տունանձնացված քարակոտակին և նստեց ցցված որձաքարին: Ակրբում
իմլիխալոց ընդունեց և անմիջապես շանդարդարվավ, որ գու, ասի, հավ-
րերի արքան է, իսկ հալքերի արքան հալարից մեկ մարդկանց մտա չի
գալիս: Իսկ երբ արժիվը նստեց ու մնաց, որմնագիր Մլեհը մտրճը դրեց
բարին, ձխախոտ վառեց և պատին նստած ձխեց ու մտածեց հավորի-
ների արքայի մասին:

Արժիվը երկար նստեց, և Մլեհը, աչքը արժիվին, ձխեց ու հազար ու
մի բան մտածեց: Զարմանալի էր, որ արժիվը բաղար մտավ: Մտերը
թողած, տար ու զով քարսպիններ թողած, բարձունքի իր բույնը թողած՝
ինչո՞ւ բազաք մտավ: Եսուլ՝ թշնամուց հալածվա՞մ... կիկ թշնամուց
հարածված թողել է սարերը, թողել է քարսպինները, թողել է բարձրիկ իր բույ-
նը և փախել մարդկանց մոտ՝ Տոգնուիցուն, այսու իմար է այս արժիվը:
Քայց նա, հավքերի արքան, երկնքի տերն է. ոչ մի հավորիք երկնքում չի
կարող հալածել նրան... Ուրեմն՝ երկրի իր թշնամուց է հալածվել... Իսկ
երկրի վրա ո՞վ է արժիվ թշնամին... Կարող է լինել օձը կարող է լի-
նել... կարող է լինել... Չի կարող շունենալ, արևի տակ կենդանի շունչ
չկա, որ հալածող շունենա, — մտածեց Մլեհը, — որ հալածող շինի և հու-
լածող շունենա... Ո՞վ է հալածել արժիվին... Վայ թե՛ օձը, վայ թե...
նատերը կարող են լինել և բուրբը օձի պես նենդ: Եվ այս արժիվը փա-
24 Զար Մրոն

իսկ է ոչ թե թշնամու ուժից, այլ նենդաթյունից, ոչ թե ուժեղ թշնամուց, այլ թույլ թշնամու մեծ նենդաթյունից: Փախել-եկել է մարդկանց մոտ խմանալու, թե իր թշնամիները ինչո՞ւ են նենդ: Այս արծիվը վաչ թե ծեր արծիվ է, ծեր արծիվ է ու հա՛ տղել է հասկանալ իր թշնամիների խարդախությունը, հինգ հարյուր տարի իզուր փորձել է հասկանալ երկրային իր թշնամիների դավերը և հիմա, մեռնելուց առաջ, հասկանալ երկրային իր թշնամիների դավերը և հիմա, մեռնելուց առաջ, հասկանալ է մարդկանց մոտ... Վերջապես, ուղում է հասկանալ՝ նոր մեռնելու: Այս արծիվը իմաստուն արծիվ է... Արծիվները երևի ընդհանրապես իմաստուն են, որովհետև երկար, շատ երկար են ապրում... Իսկ տերը ինչո՞ւ է արծիվին այգրան երկար կյանք կամեցել, — մտածեց Մլեհը, — հատկապես՝ արծիվին: Որ արծիվը ի՞նչ անի այս աշխարհում... Իսկ սա, այս արծիվը, բանի՞ զոր է ապրել և ինչե՞ր է տեսել... Իսկ տեսածները հասկանում են արծիվները: Տեսնում-եկատում-հասկանում և մտածում են Եվ հիշում են, Հիշում են... Եթե հիշում հասկանում և մտածում են ապրում արծիվները: Այս դաժան աշխարհի են, ապա որքան դժվար են ապրում արծիվները: Այս դաժան աշխարհի են, ապա արծիվ ամենամեծ թշնամին հիշողությունն է: Այս, հիշողությունը, երկնքում արծիվը թշնամի լուսի, իսկ երկրի վրա արծիվ ամենամեծ թշնամին հիշողությունն է... Եվ եթե այս արծիվը ծեր արծիվներից է, ծեր է, դարավոր հիշողություններով ծանրաբեռն, ապա նա փախել է հուշերով խճճված իր բնից... Որքան դժվար են ապրում արծիվները և որքան դժվար են մեռնում... Այնուամենայնիվ, բարձր տարեկան կլինի այս արծիվը... Արծիվ տարիքը որոշելը դժվար է:

Արծիվը չէր գնում: Նստել էր ապագա բիվի որձաքարին և շեղարծիվների նայում էր: Մլեհը փորձեց բռնել հայացքի ուղղությունը, գոնե՛ ուղղությունը, բայց դա նույնպես դժվար էր: — Արծիվ հայացքը սրտուհու համար արծիվ պետք է ծնվել... Բայց ո՞ւր է նայում արծիվը, ո՞ւմ է նայում: Տեսե՛լ է իրեն: Նկատե՛լ է:

«Կարո՞ղ է... կարո՞ղ է, — Մլեհի սիրտը թարթաց, — կարո՞ղ է էս արծիվն էրգրի արծիվներից էզնի՞ր»:

Սև սարի արծիվներից լինի... Սիրնկատարի արծիվներից... Արշղուրի արծիվներից... Կարո՞ղ է այս արծիվը Մշո գետի բարափների արծիվներից լինի, և ինքը՝ Մուշ քաղաքի Վերին թաղի աղան, էլի է տեսել այս արծիվին՝ այնտեղ, Մշո գետի քարափներից... Այլը բացում էր թև չէ, — արծիվին՝ այնտեղ, Մշո գետի քարափներից... Այլը բարափին արծիվ հիշեց Մլեհը, — պատուհանից նայում էր թև չէ, ձորի բարափին արծիվ էր տեսնում: Կարո՞ղ է այս արծիվն տեսած լինի ալմանդ, Վերին թաղում, Մշո գետի քարափին, և... արծիվը տեսած լինի իրեն... Տեսած լի-

նի և հիմա տեսավ, երկնքից տեսավ՝ ձունալեց և իջավ ու նստած իրեն է նայում, Մուշ քաղաքի Վերին թաղի աղան:

— Ես Մուշ քաղաքի Վերին թաղի աղան եմ: — Եշնալեց արծիվն: — Հաջի Պետրոսի սրբի Մլեհն եմ... Մուշ քաղաքի ու Վերին թաղի աղան...

Արծիվը երկար նստեց:

Իսկ էր թևեց, Մլեհի սիրտը թռավ արծիվ հետ: Մի բան հանկարծ պսիվեց սրտից և գնաց արծիվ հետ:

Արծիվը դեպի Հայոց լեռնապար էր թռչում և, սրտեկից սրտեղ, Մլեհը հիշեց հեթաթը՝ այն աղայի մասին, որ արծիվի փրկարար թևերին նստած ստվառնում է. կարում է ցամաք ու ծով, մթով ու շարքերով լցված աշխարհներն ի վեր ապահով թռչում է դեպի իր աշխարհը, դեպի իր ափը՝ արևոտ ու լուսավոր և ջերմ:



Արծիվը այլևս չերեաց:

Մլեհն ամեն օր սպասում էր, բայց արծիվը այլևս չէր երևում:

Եվ այնքան նայեց այն բարին, որին նստել էր արծիվը, այնքան ու այնքան նայեց, որ քարը դարձավ արծիվ:

Եվ երբ շենքը դիվում էր, երբ եկավ բիվի քարերը տաշելու օրը, նա առանձնացրեց արծիվ-որձաքարը և սկսեց տաշել:

Բիվի վարդաբանողակների շարակում նավերի արբա նախատեսված չէր. և ինժեները փորձեց վարդաբան Մլեհին մարից ետ պահել բայց Մլեհը, Մուշ քաղաքի Վերին թաղի աղան էր, իսկ որձաքարը վաղուց արգեն արծիվ էր նրա համար, ու այդ արծիվը թեատարած պետք է պատկեր շենքը:

Եվ նա քանդակում էր արծիվ ինտատարած:

Աշխատում էր վերացած: Երանելի՞ց էր հիշում արծիվ մանրամասները, որ այդպես տեղ-տեղին հայանվում էին՝ պիրի թևերը, լարված մապուռները, կար պարանոցը, աչկեղված կտուցը, սուր տյրերը, կոպկոպ ու շեղ հայացքը... Ե՛րբ էր բռնել արծիվի հարկերը, աչք բուլբուլ էր նկատել... Պարզապես սրձաքարը բնած արծիվ էր և կամաց-կամաց արթնանում էր, բացում թևերը:

Եվ մի օր սրաչք ու թռչելի պատրաստ արծիվը բարափեց շենքի բիվին:

Վարպետ Մլեհը նայեց հեռվից, և սիրտը թարթաց, ինչպես այն օրը, երբ արծիվը թոցեց իր սիրտը և թռավ դեպի լեռնապարտ: Եվ ինչպես այն օրը, Մլեհը նորից հիշեց հեթաթը՝ աղայի մասին, որ արծիվ

թեքին նստած կտրում է ծով ու ցամաք, մթով ու շարքերով լցված աշխարհներն ի վեր թռչում է դեպի իր աշխարհը, դեպի իր կապույտ ամբը՝ արևոտ և լուսավոր և տաք:

Նա, հայացքը քիվի արծվին, ծխախոտ վառեց և դիտի ընկավ, թե այն օրը ինչու հայտնվեց արծիվը, իր սարերը թողած, շիկացած ու գով իր քարափները թողած, բարձունքի իր բույնը թողած՝ դարձան այն օրը արծիվը ինչու՞ քաղաք մտավ և նստեց իր հայացքի տակ:

Նկավ, հայտնվեց, որ ինչը հեքիաթներ հորինի արծվի մասին: Ահա՛ այս արծվի:

Օրն ի բուն հեքիաթներ սկսեց է հորինել՝ աշխատանքի ժամանակ, աշխատանքի հետ, փողոցում, տանը և քնած ժամանակ...

Օրերը սկսեց է լցնել հեքիաթներով:

2

Կինում է, չի լինում, մի տղա է լինում: Չայնեղ մի տղա, ճարտար և միամիտ և շատ մոռացկոտ— նվ, գործի հետ, օրն ի բուն հեքիաթներ էր հորինում:— Շատ ձայնեղ, ճարտար և միամիտ և շատ մոռացկոտ այդ տղան սիրում է թափառել սարերում: Թափառել ու երգել և տնակներ ճարտարել իր համար: Եվ ամեն անգամ, երգ ու խաղով տարված, այնքան է հեռանում գյուղից, որ կորցնում է գյուղի ուղղութիւնն ու տունդարձի ճամփան: Եվ ամեն անգամ մոլորված տղային ծնողները որսնում-գտնում են և տուն բերում:

Ենթադրաբար և շատ մոլորվող այդ տղան օրերից մի օր էլի տնից դուրս է գալիս, երգելով գյուղից դուրս է գալիս և երգելով, գաշնելով ու երգելով թափառում է սար ու ձորերում: Երգում է ու ծաղիկ հավաքում, ծաղիկների մասին երգ է կապում ու երգում, վազում է թիթեանների ետեվից, վազում է ճեճուկների ետեից, թիթեանիկների ու ծիտիկների մասին երգեր է եզանակում ու երգում, աղբյուրի հետ խաղ է անում և աղբյուրի ծաղկուն բարերի ու դանդակ աղբբակի մասին երգ է երգում ու աղբյուրի գլխին ճարտարում տնակ և, խաղ ու երգով տարված, այնքան է հեռանում գյուղից, որ էլի մոլորվում է: Այս կողմ է վազում՝ գյուղը չկա, այն կողմ է վազում՝ գյուղը չկա, ձայն է տալիս-կանչում՝ պատասխանող չկա, և մտքը վրա է տալիս նստում է աղբյուրի մոտ և սպասում, ուր որ է մայրը կգա... ուր որ է հայրը կգա: Սպասում է, սպասում է, բայց մայրը չկա, սպասում է, սպասում է, բայց հայրը չկա: Եվ բունը տանում է:

Տղան քնի մեջ գեռ ծնողներին է սպասում, բայց շարքերն են հայտնու-

վում: Գիշերվա կեսին, երբ լուսինը կորչում է ամպերի տակ, շարքերը վրա են հասնում և գողանում տղային:

Առավոտյան, երբ տղան աչք է բացում՝ օտար աշխարհում է:

Մարիկ-Մարիկ թափառում է, հարցուփորձ է անում՝ պատասխանող չկա, երգում է՝ ուշք դարձնող չկա, տղան որք ու մենակ թափառում է երկր-երկիր և մի օր էլ հասնում տուֆաշեն մի քաղաք: Եվ բարձր ու գեղեցիկ մի շենքի քիվի նկատում է քարացած մի արծիվ: Մարդկանցից հուսահատ, թափառիկ տղան դիմում է արծվին:— Արծիվ, արծիվ, — երգում է շղջժողի տղան,— երգս խլացել է՝ տուր ինձ քո գորկո ձայնը, ոտքերս մոլորվել են՝ ցույց տուր քո կապույտ ճամփեն, ծնկներս հոգնել են, արծիվ, տուր ինձ քո թևերը, աչքերս խռովել են՝ տուր ինձ քո աչքերը, արծիվ: Արծիվ, արծիվ... — երգում է օտարիկ տղան և, հանկարծ, քարացած արծիվը բարախում է, շարժվում, թափ տալիս թևերը և քիվից թռչում է տղայի մոտ:

— Նստիր թևերիս,— ասում է արծիվը,— ևս քեզ կհասցնեմ քո մայրիկի մոտ:

...Գործի հետ վարպետ Մլեհը հեքիաթներ էր հորինում՝ բոլորը նույն թափառիկ տղայի և նույն արծվի մասին: Իսկ բոլոր հեքիաթների հյուսվածքը նույնն էր. երգով տարված տղան մոլորվում էր, հաիշտակվում շարքերից, գտնում շղջժողի և նորից իր մայրիկի գիրկն էր հասնում նույն արծվի թևերով:

Գծվար խնդիր:

Հեքիաթի առաջին մասը հանդիսա էր հյուսվում. տղան տանց Մլեհին շարքերից ինքն իրեն մոլորվում էր ու մնում մթան մեջ: Եվ գտնում շարքերի բաժին: Հեքիաթի երկրորդ մասն էր գծվար՝ քարացած արծվին շնչավորելը: Ահա՛ Թ՛նչ հրաշքով արծիվը քիվից պետք է իշներ և թևերը բացեր տղայի համար:

Առաջին հեքիաթում այդ հրաշքը հայտնվեց տղայի երկի հետ: Բայց այդպիսի հրաշք կարող էր պատահել մեկ անգամ: Իսկ հեքիաթներ շատ սկսեց է հնարվելին: Թանն օր: Տղայի վերկաթյան ի՛նչ հրաշքներ սկսեց է հորինել:

Եվ պրոպոսում էր, տառապում, անքում, լարում երեւակալությունը և, ինչպես ձայնեղ տղան էր երգի նա ինքնամոռաց, այդպես ինքնամոռաց սրտնում էր հրաշքը: Եվ գտնում էր:

Մի հեքիաթում ձայնեղ տղան երգում է ու խնդրում, ողջ օրը երգով խնդրում է, բայց արծիվը այլևս չի լսում նրա երգը: Եվ մթնշաղիին, քիվի արծիվն ի վեր հայտնվում է մի ներսին՝ ամպե շարքով, ամպն մոլորեով և ոսկե դավազանով:

— Պապիկ, պապիկ,— խնդրում է տղան,— արժի՞ն ասա, թող ինձ իմ մայրիկի մաս տանի։ Ասա, խնդրում եմ նա բեզ համար կերգեմ, պապիկ։

Եվ ամպն շոքելով ու ամպե մորուքով ձեռուներն սսկե դափաղանով հարվածում է արծի՛ն, և համբերի արքան թիվից իջնում է ու թևերին անում տղային։

Քայց այգպիտի հրաշք մեկ անգամ կարող էր լինել, մի հեքիաթում։ Իսկ հեքիաթներ շատ պետք է հորինվեին։ Ամեն օր։

Մի հեքիաթում հուսահատ տղայի կոչքին, հանկարծ, մի աղջնակ է հայտնվում, կապույտ աշիկներով և արևաշող մաղերով լուսերես մի աղջնակ։

— Քուրիկ, քուրիկ, ի՞նչ կլինի, արծի՛ն ասա, թող ինձ իմ մայրիկի մաս տանի։ Ասա, խնդրում եմ նա բեզ համար կերգեմ։

— Այսպիսիկին իր մայրիկի մաս տար,— հրամայում է աղջնակը, և համբերի արքան թիվից իջնում է ու թևերին անում տղային։

Քայց այգպիտի հրաշք մեկ անգամ կարող էր լինել, միայն մի հեքիաթում։ Իսկ հեքիաթներ շատ պետք է հորինվեին։ Ամեն օր։

Իսկ հրաշքը... Հրաշքները այդքան շատ չկին։

Եվ մի օր վարպետ Մլեհը մտածեց փոխել հեքիաթի հերոսները։ Քայց արծի՛ն հեքիաթից վտարելու մտքից սեղն ու տեղը հրաժարվեց, արծիվն իր արծիվն էր և իրենը պետք է մնար ողջ կյանքում։ (Նա արգեն ուրիշ շներ էր կատուցում, արծիվից հետո, բայց հաչացրի տակ նա էր՝ պտուկաարծիվը, աշվող ամեն քարի վրա, պատին դրվող ամեն քարին թուռած էր նա՝ արծիվը)։ Հափորթների արքան հեքիաթում պետք է մնար, կա ու չիա՝ պետք է մնա, իսկ տղան... տղան... Ձայնեղ ու ճարտար և միամիտ և մտամոլոր ու մուրիկ տղան մեղք էր, հեքիաթում շատ էր շարձարվում։ Քայց Մլեհը արդեն շատ էր կասկելի սրբուկի հետ։ Եվ ձեռք քաշեց հեքիաթի հերոսները փոխելու մտքից։

Ելքը դարձյալ շքեղության փրկությունն էր, եվ՝ արծիվ թևերով։ Միայն ու միայն՝ արծիվ։ Եվ՝ թիվի արծիվ։

Ելքը միայն հրաշքն էր։

Եվ վարպետ Մլեհը լարված սրունում էր, պրպտում, տատապում և գտնում հրաշքը։

Քիվի արծիվն շունչ տալու հրաշքը կար, և հեքիաթը արդեն պատրաստ էր, եվ Մլեհը տուն էր գնում գինով։

— Ես Մուշ քաղաքի Վերին թաղի տղան եմ։— Շամփին ով բարեփում էր, նա այսպես էր պատասխան տալիս։— Մուշ քաղաքի,— ստոր կախ էր գցում ու շեշտում,— ու Վերին թաղի տղան։

Հրաշքը կար՝ հեքիաթը կար, և տուն գնալը ցանկալի էր։ Իսկ տունը Ձանգվի ափին էր, բարափին կպած՝ անկոփ բարերով և մի տեսակ, տեղում հարմար չնստած։ Քարը քարի էր դրել անիրավունք, ընդմիջումներով, սրբանոցից ծլկելու արանքներում։ Եվ սրբուհիներից մեկին ընկեր էր ընտրել, որ մենակ չպիտի լիքձիթում։

— Բաց, Աստղո, դուրք բաց,— դիմով բախում էր գուռը,— ես եմ, Աստղո, Մուշ քաղաքի Վերին թաղի տղան է... Բաց դուրք, Աստղո, ես քեզ համար հեքիաթ եմ բերե...

Այսպես՝ տարիներ շարունակ։
Այսպես՝ մինչև Հայրենական պատերազմը։



Պատերազմում, կովի դաշտում, Մլեհը հեքիաթներ հորինելու ծամանակ չունեւր։

Եվ ցանկաթյուն չունեւր։

Եվ պետք չունեւր։

Պատերազմն ինքն էր հեքիաթ՝ շարքերի, շարքերից դերված տղայի և քարե արծիվն շունչ տալու հրաշքի մասին։

Իսկ եթե, այնուամենայնիվ, հիշում էր հետու-հետվի թիվին քարայած իր արծիվն, հիշում էր ավտոմատը կրծքին սեղմած և ժպտալ, և հալացքի դիմաց որձաքարի արծիվը տեղն ու տեղը բարբախտ էր, իջնում թիվից և թևերը բացում շրջմուխի աղային։

Այդպես՝ մարտական ողջ ճանապարհին, այդպես՝ մինչև Քեռլին։

— Բաց, Աստղո, դուրք բաց,— Քեռլինում, այնուամենայնիվ, Մլեհը կարցից աչ ձևերի մատները և տունն եկավ կառիփով և կուրվով բախեց գուռը,— դուրք բաց, Աստղո, ես եմ, Մուշ քաղաքի Վերին թաղի տղան է։

Աշխատանքային ընկերները, նրանք, որ վերադարձել էին կովից և անվնաս սար ու ձևերով, որմնադիր ընկերները կարծում էին, թե Մլեհը արդեն մտրն չի կարող բռնել՝ աջը, ախր, կուրի է։ Քայց նա սրմնադրի մուրճը վերցրեց ձախով և հենց սուսաչին սրը, գտավ հեքիաթային հերթական հրաշքը։

Եվ տուն եկավ գինով։

— Բաց, Աստղո, դուրք բաց, ես եմ, Մուշ քաղաքի Վերին թաղի տղան է, դուրք բաց, Աստղո, քեզ համար հեքիաթ եմ բերե։

Այսպես՝ տարիներ, է՛, տարիներ-տարիներ երկար։

Կինում է, չի լինում, ձայնեղ մի ազա է լինում...— Գարնան գիշեր էր, հին դուռը կրնկի վրա՝ ի դիմաց հեղեղի խշշոցի, վարպետ Մլեհը բարձին թիկնած ծխում էր և փորձում նոր հեքիաթ կապել:

Չանգվի քարափին կայած հին տանը արդեն մենակ էր ապրում: Մինուկ էր, և զօր ու գիշեր դուռը կրնկի վրա բաց. ամեն պահ վարպետ Մլեհին թվում էր, թե մեկնումեկը, ահա-ահա, հայտնվելու է: Առաջին արդեն չկար: Չափակներն առանձին ծուխ էին կազմել-շաղ եկել քաղաքում, իսկ վարպետ Մլեհը, որ արդեն անցել էր հանգստի, հին տնից ձեռք չէր քաշել: Փոքրիկ միջանցք, սենյակ, հին ղգեստապահարան՝ սրտածև հայելիով, եղեգնահյուս խշխշան աթոռներ, թախար և թախտի դիմացի պատին՝ քանդակած արծվի մեծադիր լուսանկարը: Մլեհի խընդ-բանքով փոքր որդին էր լուսանկարել և՛ վարպետ ձեռքով:

Փոքր որդին մոտիկ շենքում էր ապրում և ամեն տոալուս, աշխատանքի գնալու ճանապարհին, կանգնում էր շեմին:

— Մուշ քաղաքի վերին թաղի տղա, — զվարթ կանչում էր որդին:

— Կենդանի եմ: — Կարծես քարանձավից, պատասխանում էր վարպետ Մլեհը:

— Ինչի՞ կարիք ունես:

— Կենդանի եմ, — կրկնում էր վարպետ Մլեհը:

— Նոր խրատ, նոր հեքիաթ՝ քոչո հավարեմ-բերեմ:

— Գործիդ գնա, — պատասխանում էր վարպետ Մլեհը:

Չափակներին ու թոռներին արդեն հեքիաթ չէր պատմում՝ սիրով չէին լսում, չէին հուզվում, չէին ապրում շրջմուլիկ տղայի ճակատագրով: և վերափոխվում էր վարպետ Մլեհը: Եվ վերջին տարիների հորինած հեքիաթները միայն իր համար էին:

Կինում է, չի լինում, ձայնեղ մի ազա է լինում...— Գարնան գիշեր էր, դուռը կրնկի վրա՝ ի դիմաց հեղեղի խշշոցի, վարպետ Մլեհը թախտին մեկնված և հայացքը արծվի լուսանկարին՝ հեքիաթ էր հյուսում: Լասուկ էր հեքիաթի բարձրակետին ու խճճվել. քարե արձվի թևավորող հրաշքը չկար ու չկար:

— Էդ անտեր հնարքներ խլաա՞ն: — Նեղարտած գուրս ելավ, նստեց գոտիք և, աչքը մթով ու վշշոցով լցված ձորին, ծխեց ու շարունակեց պրպտել հեքիաթային հրաշքը:

Գնալով նյարդայնանում էր:

1 Երևել — վերջանալ, հատել:

Շարունեց ծխախոտը, բայց ձեռքը ինքն իրեն դիաց գրպանը:

— Թյուն, սասանի պրուդ: — Ար հրաշքը չի հայտնվում, որ... դեմ-վար... շատ դժվար է հայտնվում՝ ծխախոտն է պատճառը՝ ուղեղը մշուշում է... Հարկավոր է քիչ ծխել կամ հենց՝ թողնել: — Բայց ձեռքը ինքն իրեն հա գնում էր գրպանը: Եվ ձեռքը խաբելու, ձեռքերը պատվեցնելու-խաբելու համար հանեց գանակը, մի փայտ գտավ և սկսեց տաշմշել: — Արեմն... ուրեմն, լինում է, չի լինում...

Գոանը երկար նստեց: Հեքիաթը սկսում էր սկզբից, հա սկսում էր սկզբից, խեղճ աղային տեղն ու տեղը մոլորեցնում (հանդիսա բան) — գարձնում թափառական, երկրե-երկիր, պատում-հասցնում պատկառածվի մտա ու, տղայի հետ, շվարում:

Բուրը հրաշքները հեղեղը բռնել էր:

Հետո ցուրտ դրաց, զոզը սողաց ջղերում, վարպետ Մլեհը սրսփաց և ներս մտավ ու առանց հանվելու մեկնվեց թախտին:

Եվ ալդպես էլ՝ դանակն ու տաշմշված փայտը ձեռքին, փակեց աչքերը:

Աչք կայցրեց ու բացեց:

Վարպետ Մլեհը աչք կայցրեց ու բացեց, և հայացքը դիպավ դանակին:

Եվ աչքը բացելու հետ, հայացքը գանակի փայլուն շեղրին դիպնելու հետ թվաց, թե մեկը շնչաց ականջին: Եվ նա շփոթված ու վարմոցած արձագանքեց շնչոցին:

— Հայլե՛ե... — Այս դանակը... դանակը ինչո՞ւ տեղ չի գտել հերիաթում... Այսբան ժամանակ (է՛, որբան ժամանակ) դանակը... Երջտարը ինչո՞ւ չի դորձել հեքիաթի հերոսներից մեկը... Եթե շարքերը եղել են... շարքը, շարքը եղել է, եղել է ու դորձել ամեն հեքիաթում, սպա դանակը... Կշտարը պարտադիր պետք է լիներ: Կիներ ու գործեր: Եվ գործեր որպես զլխավոր հերոս:

Վրդով ոտքի ելավ, և ձեռքն ինքն իրեն գնաց դեպի գրպանը: Հերոսա խփեց գրպանի ծխախոտին և սկսեց հուզված բալլել:

— Հիմար, դու հիմար: — Հորինած բուր-բուր-բուր-բուր հեքիաթներում էն խեղճ ուղան ինչո՞ւ պետք է երգով տարվեր-միամտանար-մոլոր-վեր-կորցնեք գյուղի ու տան ճանապարհը և գերվեր շարքերից, երգով տարվեր-միամտանար-մոլորվեր-գերվեր շարքերից, երգով տարվեր-մոլորվեր-միամտանար-բուր, բուր-բուր-բուր հեքիաթներում՝ երգով տարվեր-միամտանար-մոլորվեր-կորցնեք տան ճանապարհը և գիշերով գերվեր շարքերից և գիշերով գերվեր շարքերից, գիշերով գերվեր շարքերից, գերվեր շարքերից, գերվեր շարքերից...

— Հիմար, դու հիմար: — Տես որ, հորինված բուր հեքիաթներում

չարի կամքը կատարվել է: Այո, կատարվել է՝ շարքը գերել է էն խեղճ տղային... Եվ ո՞վ է բոլոր ու բոլոր հեքիաթները այդպես հյուսել: Ի՞նչը... Մուշ բաղաթի Վերին թաղի տղա՞ն... Վարպետ Մլեհը... Ի՞նչը, թե շարիքը: Չարի մատը խառն է, խառն է, իհարկե, բայց հեքիաթների հեղինակն ինքն է. շարը այդպես է կամեցել, և ինքը հլու-հնազանդ կատարել է շարի կամքը և հեքիաթները այդպես հյուսել:

— Հիմար, դու հիմար! — Այնինչ... այնինչ, հասարակ բան, մի հեքիաթում, միայն ու միայն մի հեքիաթում պետք է գերեր երգ ու խաղով տարված տղային: Եվ այն էլ՝ ի խրատ: Միայն մի հեքիաթում պետք է տղային դարձնեն շրջմուխի, միայն մի հեքիաթում քարե արծվին շնչավորեր (հրաշքը մեկ անգամ է լինում), արծվին շունչ տար, ու տղային հասցնեն իր մայրիկի մոտ ու վերջ: Այսպես՝ միայն ու միայն մի հեքիաթում: Իսկ մնացած բոլոր-բոլոր հեքիաթները պետք է հյուսվեն այն մասին, թե ինչպես ձայնեղ տղան կապույտ առավոտով հիացած երգում է ու թափառում սարերում, խաղ է եղանակում և երգելուց առաջ նշտարով ծակում է կրունկը, նշտարով ծակում է... ա՛յ, այսպես, և դանակով ծակեց իր կրունկը, նշտարով ծակում է, որ ոտքերը շմուղովեն-շմուղանան գյուղի ճանապարհը: Թե ինչպես ձայնեղ տղան, Արեգակով հրապուրված, կանգնում է սարի գլխին, որ երկնի, բայց արարչագործելուց առաջ շուրջբոլորը նշտարով շրջագծում է. ա՛յ, այսպես, ա՛յ, այսպես, — և դանակով հերսոտ գծմեց շուրջբոլորը, — ա՛յ, այսպես շրջագծում է. իսկ այն սահմանը, որ նշտարով է գծված, այդ սահմանից ներս շարքերը ոտք չեն դնում: Թե ինչպես ձայնեղ տղան ձորով և ձորում խշշացող գետով և քարափներով հիացած, կանգնում է քարափի գլխին, որ ձորին ու քարափին դաշն անակ սարքի, բայց տնակը ճարտարելուց առաջ նըշտարը հետանում է քարափին. ա՛յ, այսպես — և դանակը հետանեց օդում, ա՛յ, այսպես, հետանեց և էլի հետանեց. ա՛յ, այսպես. իսկ այն քարափը, որը նշտար է հետանել, այդ քարափին շարքերը չեն մոտենում: Թե ինչպես ձայնեղ տղան...

Հեքիաթի տարբերակները, շրախկ-շրախի, իրար հոսից գալիս էին՝ տանց ճիգի, առանց տառապանքի: Վարպետ Մլեհը լցված քայլում էր (նա զրաց, որ սիրտը ծակում է, բայց ուշ շարժքից), դանակը ձեռքին հուզված քայլում էր, ընթացքում հրմշտում աթոռները՝ ասպարեզ քացում և վրա-վրա, շունչն ի բերան կապում հեքիաթներ: Նոր հերոսով նշտարով այնպես արագ էին հայտնվում տարբերակները, որ նա չէր հասցնում հեքիաթը մինչև վերջ հյուսել: Եվ չէր համբերում՝ կիսատ թողած անցնում էր մյուսին: Վարպետ Մլեհը շտապում էր: — Թե ինչպես... թե ինչպես... Թե ինչպես ձայնեղ տղան նստում է աղբյուրի գլխին

արարչագործելու, և արևի տակ շիկացած նշտարը զովացնում է սառը ջրում. իսկ այն աղբյուրը, որի ակունքում նշտար է թշնացել, այդ աղբյուրին շարքերը չեն մոտենում: Թե ինչպես... Թե ինչպես... Եվ թե ինչպես մի օր էլ...

Մի օր էլ երգով տարված տղան գյուղի ճամփան թող էլի կորցնեն, և գիշերը վրա տար, և տղան աստղերի մասին երգ թող ստեղծեր, աստղերով հրապուրված երգեր գաշներ ու երգեր ու սպասելը մտքը ու սպասեր հորը և սպասման մեջ քենը՝ նշտարը գլխի տակ դրած, նշտարը գլխի տակ դրած... Իսկ երբ նշտարը գլխից տակ ևս դնում, շարքերը մոտ չեն գալիս:

Այսպես և այսպես: Առաջին հեքիաթից հետո այսպես և այսպես, և այսպես պետք է հյուսվեն մյուս բոլոր հեքիաթները: Հրաշքով այդ խեղճ տղային փրկելուց հետո մնացած բոլոր-բոլոր-բոլոր հեքիաթներից քարե արծիվը պետք էր գուրս շարժեր: Քարը մեկ անգամ կարող էր դառնալ արծիվ. այդպիսի հրաշք կարող էր մեկ անգամ լինել, իսկ նշտարն ինքն է հրաշք: Հրաշք: Թալիսման: Եվ թալիսման-նշտարով տղան ինքը կփրկեր իրեն:

Ձայնեղ տղա:

Թալիսման-նշտար:

Եվ տղայի մոլորվելուն՝ թալիսմանը կորցնելուն հետամուտ շարքեր: Ահա սրանց մասին և այսպես ու այսպես պետք է հյուսեր հեքիաթները և պատմեր... պատմեր Աստղոյին, պատմեր սրբուն և գովակներին, և թոռներին և այդպես՝ որդվոց որդի:

— Հիմար, դու հիմար...



— Մուշ բաղաթի Վերին թաղի տղա՛, — Որդին շեմին կանգնած կանչեց, բայց պատասխան չստացավ: Քնա՞ծ է հայրը:

— Ինչի՞ կարիք ունես: — Կանչեց որդին և ներս մտավ: Ներս մտավ և, ժպիտը դեմքին սառած, կանգնեց. հայրը՝ գլխատները հողին և գլխի տակ դանակ, թիկունքն ի վար մեկնելով էր հատակին:

— Հայրի՛կ: — Եշնջաց սրդին և ծնկեց հոր մոտ: — Հայրի՛կ: — Զոռվեց շարժեց հորը: — Հայրի՛կ: — Եշնջաց սրդին:

Շուրջբոլորը, կարմրաներկ հատակին, ծուռաթիկ-մուռաթիկ շրջագծած, և գլխի տակ բաց դանակ, խաղաղ բնել էր Մուշ բաղաթի Վերին թաղի տղան:

Մամփրենն ահագին ժամանակ հետևում էր, թե երրորդ դասարանցի թոռնուհին ինչպես է այրուբենը սովորեցնում եզրորդ, որպես թե՛ նախապատրաստում է, որ տղան դալ տարի այրուբենը սերտած դեռ դրպորոց, Եվ, տես թե ինչպես է սովորեցնում. շուտասելուկի պես,— Ա—բ—գ—դ—ե—զ... — առանց հնչեցնելու, առանց ներդաշնակելու՝ Քա Մամփրենի սովորած այրուբենը ա՛յդ էր, այդպե՛ս էր. Վարժապետ Տեր Հարությունը նահատակվեց, այրուբենը հո չփոխվե՛ց:

Իսկ երբ թոռնուհին ճշտեց թոռանը, Մամփրեն էլ չճամբերեց.

— Աղբի, շան կաթ կերած:— Եվ հերտոտ ոտքի ելավ:— Սխալմիսը կզրուցե թիչ է, ճըլը տղին էլ կճրտե:— Եվ այրեհնարանը խլեց-չպրտեց մահճակալին, իսկ տղային քաշեց ծնկների արանքը:

— Քու բուրն սուտասան է, ձգուկ, էգ փապանճի՛ գրուցին ականչ մի պահն:

Ապու հերտոտ դարձավ թոռնուհուն՝

— Էգ ի՞նչ սուտ ու փուտ է կսովորեցնիս տղին:

— Սուտը... — թոռնուհին ուզեց շրպտել պապին, բայց զսպեց իրեն:— Գրքում է էդպես գրված:

— Բեր տեսնի՛մ, — խիստ պահանջեց պապը:

Թոռնուհին տարակուսած նայեց. պապը, ախր, տառաճանաչ չէ՛: Երբան ու սխալը էդ ինչպե՛ս պետք է ստուգի և այն էլ, այն էլ՝ գրքով: Ե՛վ փախչաց՛ց ա՛յն մեջ:

— Գիրքն հոս բեր... Ետն կաթ կերած... Դե բաց ու ինչպես մեջ գրքին է, էդպես գրուցի: Կարգա հատիկ-հատիկ. — խիստ պահանջեց Մամփրեն. — կարգա մեկիկ-մեկիկ ու մեկիկ՝-մեկիկ ցուցամատե:— Եվ աչքը բաց էջին լարված՝ սպասեց:

— Այբ-բեն-գիմ-դա-եչ-զա...:

Մինչ Մամփրենն փորձում էր աշախոյր ճանել, թոռնուհու ցուցամատը ցրտաց, և նա շուտասելուկով կտրեց այրուբենի երկու շարքը:

— | Համբերե:— Ենդարտեց Մամփրեն:— Բեզ ա՛յն նանդարտիկ կացրու, Հատիկ-հատիկ կարգա ու ցուցանե:

— Ա՛յբ... բե՛ն... գի՛մ... դա՛...:

— Համբերե: Գիմ-ից հետո ետեն կարգա: |

Թոռնուհին շփոթվեց և օկսեց նորից.
— Ա՛յբ... բե՛ն... գի՛մ... — հարցական նայեց պապի աչքերին:
Մամփրեն լարված սպասում էր |
— ...դա՛, — թոռնուհին մատնացույց արեց և ուզեց շարունակել, բայց Մամփրեն ընդհատեց |
— | Համբերե: — կարված նայում էր տատերի շարունակին: — Հարբ պիմ-ն ցուցամատի: |
— Էս է:
— Գիմ-ից հետո հարկ է, որ էղնի՛ էլ, Հովակիմ:
— Ի՞նչ:
— Ել, Հովակիմ, — նեղարտեց Մամփրեն:
— Ել, Հովակիմ: — Ափի մեջ փոթկաց թոռնուհին: — Այցպիտի բան չկա:՝
— Լավ նայե:
— Չկա, ա՛յ պապ, չկա: — Չիք: — Եվ սփերը հաղթական շրջակ-շրջակացրեց: — Տեսար, որ սուտ ու փուտ չեմ սովորեցրել: Դե, արի: — Եվ քաշեց եզրոր թևից: |
— Համբերե: — Եվ թոռանը ծնկների արանքում սեղմած, մտածկոտ հայացքը այրեհնարանին, Մամփրեն շշնջաց: — Թե էդպես է գիրքն է սխալ կխարքե... գիրքն է սխալ կզրուցի:
Թոռնուհին բաշում էր կզրոր թևից:
— Համբերե, — հերտոտեց Մամփրեն և թոռանը պինդ սեղմեց ծընկ-ներն արանքը: — Այրուբենը ես կսովորեցնեմ իմ ձգուկին:



Ա՛յբ, բե՛ն, գի՛մ,
Ե՛լ, Հովակիմ:
Դա՛, Է՛լ, դա՛,
Լծիր եղան:

Վարժապետ Տեր Հարությունը արտասանում էր, և իրենք խմբով կրկնում էին Տեր Հարությունը հայոց տատերն էր ստեղնագործում ճերմակ պաստառին, հետն էլ արտասանում այրուբենը, և իրենք խմբով կրկնում էին—

Է՛, Ը՛թ, թո՛,
Վե՛ր կաց, Թաթո,

Վարժապետ — Եվմում է գրողված, խառնված, շտաբված մաղերով ազնիվներին:

ժե՛, ին՛ի՛, լյո՛ւն,
Կապիբ քո շուն:

Տեր Հարությունը մեծ ու ճերմակ պատասաք կախել էր Տիրամոր նկարի կողքին և վառ կարմիրով հյուսում էր առաքելը: Հայոց տառերը կարմիր են, բացատրում էր Տեր Հարությունը, քանզի սուրբ Մաշտոցը իր սրտից է հանել ի լույս: Եվ կարմիր են, քանզի թրծվել են արգար արեգակով: Եվ կարմիր են, քանզի սրբազան կոիվների են մասնակից եղել: Եվ ասեղնագործում էր հանդարտիկ, հեռվից ու մոտիկից սաղարի գննելով, երբեմն աչնպես վերացած, որ իրենց թվում էր, թե հայոց տառերը նոր-նոր հորինվում են, և Տեր Հարությունն է սահեղձողը: Սրբ՝ մեկ ատու: Եվ օրեր շարունակ իրենք կրկնում, հա կրկնում ու սերտում էին այբուբենը—

եե՛, ծա՛, կե՛ն,
Ո՛ւր է Հակեն:
Հա՛, ձա՛, դա՛ա,
Մի՛հրան, Մի՛հրդաս:
Ճե՛, մե՛ն, հի՛,
Կգանք հիմի:

Գլուզում բոլորը գիտնին, որ Տեր Հարությունը ճերմակ պատասախին կարմիր տառեր է ասեղնագործում և, որպես թե՛ ի հիշատակ մշեցի աչն սուսցլի, որին սուլթանը, ասում են, կախաղան է հանել: Մահապարտ այդ ոսուցիչն է հայոց այբուբենը հանգավորել այսպես,— Ա՛յբ, բե՛մ, գե՛մ, Ն՛լ, Հովա՛նիմ,— ներդաշնակել այնպես, որ երեխաները շուտ սովորեն այբուբենը և բոլորովին շմտանան—

նո՛ւ, շա՛, ս՛,
Պրժի, Շալո,
Չա՛, պե՛, ջե՛,
Ուշ է, Վաշե:

Ասում էին նաև, որ Տեր Հարությունը շուտով Հնդու աշխարհ պետք է գնա, և որիցը սանելու է Հնդու աշխարհի հայերին: Ուրիշները թե՛ տառերը ասեղնագործում է ի սեր աշխարհի ծայրը հասած մեն ու մինուկ մի հայի, ճերմակ պատասախին հյուսած հայոց կարմիր գրերը նրան է ուղարկելու՝ աշխարհի ծայրը հասած ու մոլորված մինուկ ու մինուկար

պանդուխտ հային, նրան է ուղարկելու: Ոչ, բոլորին առարկում էր գլուզի ամենատարեցը և գլուզի ամենաճշոր ընկաղենու տեր Օհան պապը (ասում էին, որ նա, Օհան պապը, և իր հսկա ընկաղենին տարեկիցներ են): Այ, առարկում էր Օհան պապը, Տեր Հարությունը գոհին ուղարկելու է սուլթանին նվեր: Այո՛, այո՛, նվեր, սուլթանին նվեր՝ ի հեճուկս— Դու մշեցի ոսուցչին կախաղան հանեցիր, իսկ սուրբ Մաշտոցի՝ գրին ի՞նչ կարող ես անել— Այս մեկ: Եվ այսու— Դու սուլթան: Ես, բայց՝ քո սեփական տառերը շունես և քո սուլթանոտ նրամանները գրում ես այլոց տառերով: Իսկ մենք թագավոր շունեք, բայց ունենք սեփական գիր: Եվ, իմացած եղիր, որ սուրբ Մաշտոցի գիրն էլ մեր թագավորն է: Եվ մենք քո արնոտ ձեռքը մերժում ենք և մեր արդարախոս ու արդարամիտ թագավորի ձեռքը համբուրում ու գնում ենք մեր գլխին: Ա՛յ, այդպես— Ամեն մեկն իրենն էր ասում, իսկ Տեր Հարությունը լուռ ու խորհրդավոր ասեղնագործում էր տառերը, որ՝ մեկ ատու: Երբեմն նաև պատմություններ անում սուրբ Մաշտոցի և նրա աշխարհործ, անպարակի, ասպետ գինվորների— գրերի մասին: Հրաշք բաներ, որ լսում էին բերանբայ և ընկնում հեթաթեների աշխարհը... Բայց ամենաշատը, ամենաշատը այբուբենն էին սերտում, կրկնում, հա կրկնում ու սերտում էին—

Ռա՛, սե՛, վե՛վ,
Մաղեց արև,
Տյո՛ւն, լե՛, ցո՛,
Մարդ տառու:

Հետո մի մամիկ լուր տարածեց, թե Տեր Հարությունը երազ է տեսել, երազում ճերմակ ձիավոր սուրբ Մարգիսը հայտնվել է ու ասել՝ շուտով ջրհեղեղ է լինելու ճերմակ ձիավոր սուրբ Մարգիսն է ձին կանդոնցրեյ ու ասել Տեր Հարությունին: Եվ նա հիմա շուտպում է ասեղնագործել հայոց կարմիր տառերը և ծոցը գրած բարձրանալ Աստուտու կրա համար էլ մեռ-լաչն սովանի վրա է հյուսում և գլխա-գլխա-տառերով... Եվ գլուզը հավատացի: Եվ հավատացին իրենք, երեխաները, հավատացին, որովհետև վարձատեղաք այդ օրը նկավ և հայտարարեց,— զավակներս, այսօր մեր վերջին դասն է, սուլթանը պատերազմ է հայտարարել աշխարհին: Թուխիս: Եվ ևս անապարտում եմ ավարտին հասցնել ասեղնագործ գիրն իմ— Իսկ նախնական պաշտանավորվածությունը այլ էր՝ քանի վեա ինքը, վարձատեղաք, տառերն է հյուսում, այդ ընթացքում իրենք պետք է ամեն օր, շնաշված կիրակի օրերը, ամեն օր արտասանեին,

կրկնեին ու սերտեին այբուբենը և ապա, զործն ավարտելուց հետո, վարժապետը տառ առ տառ պետք է սովորեցնէր գրերը: Այդպես էին որոշել, բայց եկավ և ասաց:— Պատերազմ է, զավակներս, և ձեր հայրերին, հարկավ, ասկյար կտանեն: Փնայցը ձեր հայրերի մոտ: Եթե տերը կամենա՝ նորեն կհավաքվենք, և ձեզ կուսուցանեմ սուրբ Մաշտոցի գրերը: Իսկ այժմ, զավակներս, վերջին անգամ միասին հնչեցնենք այբուբենն հայոց:— Եվ այբուբենի վերջը այնպե՛ս էին ձգում, այնպե՛ս էին ձգում, առանց պայմանավորվելու բոլոր երեխաները միաշունչ (և վարժապետն ինքն էլ, վարժապետն էլ) վերջը այնպե՛ս էին ձգում... Չէին ուզում, որ այբուբենը վերջանա—

Վյո՛ւն, փյո՛ւտ, քե՛՛,
Քելի սրքե,
Ե՛վ, օ՛, ֆե՛՛,
Օ՛, ինչ գով է:

— Գե, զավակներս, տերն ընդ ձեզ:

Աստվոտ հր, բայց գյուղը լուս հր: Այբուբենի դաշնամ կանչերը, որ իրեն թվում էր, թե մշեցի վարժապետը իրենց գյուղից, հենց իրենց գյուղից է վերցրել, բարձրաձայն ու բարձրախոս իրենց գյուղացիներից՝ կառուրից կառուր, թաղից թաղ, արտից արտ, ձորից ձոր միմյանց ձայն տվող բարձրագույն գյուղացիներից, այդ կանչերը չկային: Այն, ինչ ամեն օր կար, այդ առավոտ չկար, իսկ այն, ինչ չպետք է լիներ, կար՝ գյուղի շներն էին խառնվել իրար, կառուրներին կանգնած, դնչներն ի երկին՝ կատարի հաչում էին: Եները ինչպե՛ս էին հասկացել, որ թուրքաց սուլթանը պատերազմ է հայտարարել ուստաց ցարին: Եները արևոտ ու զուլալ օրով և օր ցերեկով ձեն-ձենոց սոսնում ու հաչում էին, իսկ գյուղացիները հավաքվել էին վարի թաղում, Օհանի ընկուզենու տակ... Մամաը ուրախ էր, որ սուլթանը պատերազմ է հայտարարել՝ արշուճաներիված գաճի վերջն է եկել, ուրեմն, և աստված մոլորեցրել է սուլթանին, և նա ուսուց ցարին կոխվ է հայտարարել: Ռուս սալդամների սվինաները այս անգամ կիսալեն Սիրնկատարին, կողոզողան Անդոկ լեռան կատարին: «Քեռին» այս անգամ անպայման կգա:

Իսկ մյուս մտքը նոր պատերազմը գտնում էր որպես նոր աղետ, որտեղ, իհարկե, կհաղթի, կասկած չկա. սալդամի սվինից ասկյարը դուրս է, սուր միշտ է հաղթել և էլի կհաղթի: Ռուսաց սվինը կհաղթի այս, բայց վերջում, վերջում, ամենավերջում կհաղթի Եվրոպայի դիվանագիտությունը: Այո, Եվրոպայի նենդ քաղաքականությունը հաղթող

գուրս կգա: Ա՛յ, այդպես կլինի: Այդպես եղել է և այդպես կլինի: Եվ անիշխան ու անզեն մալոպուրը կպատժվի իր երազի, հույսի և ուսուսիրություն համար:

Գյուղ հասած լուրը ավետի՛ս էր, թե՛ բոթ... Ավետիս է, թե՛ բոթ... Օհանի ընկուզենու տակ հավաքված այրերը այդպես էլ յորոշեցին, բայց որ գյուղը սուլթանի անարդար բանակին դինվոր չի տալու, դա արդեն բնեկու բան էր: Մ՛վ, հայտորդին դառնա յաթաղանակիր ասկյար և կոխ ուս սալդամի դե՛մ... Չի եղել և չի լինի: Պատմությունը այդպիսի մի օրինակ, զեթ մի փուսա չի արձանագրել:

Եվ մտախոհ ցրվեցին. ով «շախմատի» թվանք ունի՝ թող լիցրավորի, ով թուր սնի՝ թող սրի, ով մի կարգին չախուս ունի՝ թող սրի:

Հոր հետ բալում էին լուս, եվերում էին իրենց թաղը՝ վերին... վերին թաղ, վերին թաղ և վերին թաղի վերին տուն... Տան թիկանդին սարալանջն էր, լսնդին՝ շաղգամի արտը և շաղգամի արան ի վեր՝ Մեկրեազրյուրը: Առավոտյան ինքը Մեհրեազրյուրի չուրը կուպեց շաղգամի արտին և ապա գնաց այբուբենը սերտելու: Իսկ, ահա, չուրը կարվել էր... Սամանի լակա, Սաման, աղբյուրի չուրը էլի նա է կարել, այդ հեղուս լակաը: Որտեղի՞ց հայտնվեցին ու հարամեցին գյուղը: Գյուղը, փողոցը, հուրը, չուրը, աղբյուրը: Էն խեղճ պատավի (տնտեն ինչպե՛ս էր) պատավի հիմար սրդին զարիցյություն գնաց, գնաց հիմարը ու էլ չեմտե, և պատավը մեռավ և պատավի հիմար սրդու փոխարեն, որտեղից սրտեց, այդ հարամ Սամանը հայտնվեց ու սիրացավ տանը: Իր անունը Սաման, լակոտի անունը Սաման, աշխարհում էլ սրիչ տնտն չկա: Հայտնվեց, սիրացավ պատավի տանը և տանում է, թե տանը գնել է. դալմազամից, սյուխքն գավառապետից թուղթ ունի: Երեկ-մյուսօր է հայտնվել, բայց դուրսի անունը արդեն աղավաղել-հարմարեցրել է իր լեզվին, իսկ Մեհրեազրյուրը կնքել է Աթարունար, որպես թե հին անունը, աղբյուրի նախնական անունը այդ է եղել: Աթարունար: Սաղաչելի ծնունդ, տյուպիսի բան ինչպե՛ս կարող է լինել, չէ՞ որ աղբյուրը Մեհրի անունով է: Անշու՛ մեհրի անունով: Աղբյուրն իր պատմությունն ունի: Մեհրը, արեմն, Սառնա տան Մեհրը, հենց այստեղ, այս սարի վրա է առյուծին հանդիպել, հանդիպել ու դատարկ ձեռք էջել է առյուծին և, ասածս հրամանով, այդտեղից՝ առյուծին հանցիլով ու հղամ տեղից, աղբյուր է բխել: Ա՛յ, այդպես է եղել: Եվ Մեհրը կնքվել է՝ Անշու՛ մեհր, իսկ աղբյուրը՝ Մեհրե: Ա՛յ, տյուպիս է եղել...

Եվ լցված ու հերքոտ քնեց դեպի աղբյուրը... Սուլթանը ուսուց ցարին պատերազմ է հայտարարել, վարժարանը փակվեց, հորը ուզում են ասկյար տանել, վարժարանը փակվեց, գյուղի շները օրը ցերեկով խառնվել

են իբար, վարժարանը փակվեց, դու էլ, Օսմանի ճատու լսկուս, դու էլ Մամփրեի՞ն ևս կոխվ հայտարարելու Հիմա կտեսնենք...

Այո, սուրբարի ջուրը Օսմանն էր կարել, իրեն հասակակից, ճագոս, բայց ցեղբի՞թ այդ լսկուսը: Ջուրը շուտ էր տվել իրենց տան կողմ և նստել էր ուրբիին:

Եվ հասնելն ու ոտքի տակ աններ մեկ եղավ... հետո թեից բռնեց-չացրանց իրենց հարամ տան կողմ և դարձավ ջուրը կապելու: Մեկից ուրբի մտա և...



— Օխաաշշշ... — Մամփրեն, թոտանը ծնկների արանքում սեղմած, ձեռքը տարավ դուխը: Մոծրակի մտա այնպես իրական պոռթկաց ցավը, ինչպես, է՛, այն օրը, երբ այդ նենդ լսկուսը, աշխուսմենայնիվ, թիկունքից քարով գարկեց-չարդեց իր գլուխն ու փախավ: Փախում էր և, ուսն ի ետ, քարերի պես շարժում, — Աթաբեռնար... Աթաբեռնար, — սրպես թե՛ սուրբարի անունը Մեհրե չե, աղբյուրը բունը չե...

Մամփրեն ցավով ամբարձրացրեց անցած հուշերին — Օսման, դու ճագոս լսկուս էիր, բայց դու պարծենալու իրավունք ունես. նենդորեն ջարդեցիր Մամփրեի դուխը և մնացիր անպատասխան... Կոտորում եղավ, գաղթ եղավ, և Մամփրեն ճար շունեցավ, քեզ ոտքի տակ դեղու հնար շունեցավ: Մարաթուկ վկա, Մամփրեն քեզ այնպես կարողեր, որ դու աչկես չէիր պզծի աղբյուրի սուրբ անունը: Սուրբ և տիրակազ: Դու սպարաուս անօրեն ևս, բայց իրավունք ունես պարծենալու. աղբյուրի սնունդը, աշխուսմենայնիվ, պղծվեց, իսկ Մամփրեն հայոց գրին, այդպես էլ, անձանթի մնաց... Տեր Հարությունը հյուսած ատենըրը դրեց ծոցն ու ելավ Արարատ, փնաց ու կարավ վիճերում ու ձյունների մեջ, և ինքը, Մամփրեն, հայոց տատերին անձանթի մնաց:

Իսկ ե՛րբ սովորեմ՝ կոտորումի ժամանակ՝, գաղթի Հանապարհի՞ն, հետո... հետո՛ պատերազմի դաշտում... Ե՛րբ: Բայց եղավ, այդպիսի մի պատահություն եղավ, ախր, հայտնվեց, բայց այն էլ ինքը լիարտա-ցավ օգտագործել, իր հիմար բնավորության պատճառով՝ խտովկանու-թյան: Այո նոր՝ Քարազլուխ գյուղի սովետականացման առաջին տարի-ներին գյուղում անգրագիտության վերացման կայան բացվեց, ախր, լիկկայան, վարժարանը ջանել, իրենից շատ ջանել մի տղա էր: Եվ, հենց առաջին օրը, ի՞նչ արեց այդ լիարտը, մտաը անկեց իր կողմ, թե՛ մեկից-տասը հազվիք: Վերավորվեց, բայց, դե, վարժարանն էր պատան-ջողը, հաշվենք թե՛ Տեր Հարությունը:

— Մեղ, էրդու, իրիբ...

— Երկու... երեք... — ուղղեց լիկկայանի վարժարանը:

— Երկու... եր... երեք, շարս...

— Չօրս, — ուղղեց վարժարանը:

— Չօրս... շար... շարս, — բրանած տակից գոյրս եկավ: շարս, հինգ, վից...

— Վեց, — ուղղեց վարժարանը:

— Վից:

— Վեց:

— Վի... վից... — և հա փորձեց, վարժարանն էր ստիպում, ու հա անարդյունը և վիրավորված ու խռով թողեց-հետացավ լիկկայանից: Չլի-ներ այդ անհնազանդ «վիցը» (վեց-վեց-վեց... տես, թե ինչ հանդիստ է պատում լեզուն, վից կամ վեց, ի՞նչ տարբերություն), լիներ այն հի-մար վարժարանը, այն ժամանակ Մամփրեն տատերը սովորում կլիներ: Գրանից հետո աչկես ի՞նչ տատ, ի՞նչ գիր... կավ է գետ, Տեր Հարությունի սովորեցրած ալբուբենն էլ չի մոռացել, դարձանալի է, սր չի մոռացել. քանի տարի է անցել. վախճանչո՞րս, վախճանհի՞նդ, բայց, տես, որ հիշում է, — ա՛յր, բե՛ն, զի՛մ, Ել, Հովակիմ... — Հա, լիկկայանից հետո աչկես ի՞նչ գիր. մինչև քիչ ու միչ ուշքի եկավ, էլի՛ պատերազմ, և Մամփրեն՝ ճակատային և գիր շիմանալու պատճառով, նամակ չգրելու պատճառով, գյուղում լուր էր տարածվել, թե Մամփրեն անհայտ կո-րած է: Իսկ պատերազմից հետո... Խեղճություն կլիներ, սր կովից տուն գալուց հետո Մամփրեն նստեր ու գրեր սովորել: Եվ, այդպես էլ, Տեր Հարությունի սասած ժամանակը շեկավ: Չեկավ և... բայց... գուցե հիմա՞ է, հիմա՞ է հայոց գիրը սովորելու իր ժամանակը:

— Հըմը թող դիս. ձգուի — Մամփրեն թոտանը հրեց ծնկների արան-րից, ոտքի ելավ և սկսեց անհանգիստ քաշել:

«Մարաթուկ վկա, սուրբ Մաշտոցի գրերն սովորելու Մամփրեի օրն ու ժամանակը նոր-նոր տեղ է հասել»:

Եվ գյուղը գրեզաց. Մամփրեն սրոշել է տասանհարյուր գառնալ: Մամփ-րեն՝ ութսունին մաս, ութսուն տարի առանց գրի լուր է գնացել, իսկ ա՛հա սրոշել է գրել-կարգալ սովորել:

Ով լսում էր, հանկարծակիի եկած, Մամփրեի տան կողմն էր նս-լում. այնպես թե՛ տունը հրդեհվել է, հետո տեսնում էր՝ տունը խա-զալ ծխում է, դառնում ծիծաղում էր, — խելուկ է Մամփրեն:

Իսկ ով մտաբ աս էլը ունիք Մամփրեի տունը, գնում-տեղնում էր. Մամփրեն՝ խելլը անելը, շատ լուրջ, շատ զգաստ և շատ գործնական հուրքն ի վար մեկնված է հատակին, դիմացը՝ այլրենարանը, դիմացը՝ տետրեր, շեքիկն կարմիր մատիտ և դիտավերում, որդի ուսուցիչ՝ թոսնաշին:

- Աստ աս:
- Ա՛յբ:
- Դմբո, այբ չէ, ա՛յ, — և խփում է գլխին:
- Աղջի, կամաց դարի, իմ գլուխն է կցալա: Ա՛:
- Մեծատառ Ա:
- Մեծատառ Ա:
- Մեծատառ չէ, դմբո, մե-ծա-տառ, — և խփում է գլխին:
- Կամաց դարձ, ձգուկ: Մե-ծա-տառ Ա:
- Դե որիք մեծատառ Ա:

Եվ Մամփրեն մատիտը երկար թրոտում է:

- Դմբո, մատիտը մի թրոտիր:
- Թող արտ թրջեմ, որ գիրն լավ երևա, ձգուկ:
- Դրա համար էլ ասում եմ, սև մատիտով գրիր:
- Չէ, ձգուկ, սուրբ Մաշտոցի գրերն հարկ է որ գրվեն կարմիրով: Ասա ինչո՞ւ. քանզի սուրբ Մաշտոցը գրերն իր սրտից է հանել ի լույս:
- Լուսթյո՛ւն:
- Համբերե գիմ խոսքն ավարտիմ, ձգուկ, համբերե: Ոչեմ, սուրբ Մաշտոցի գրեր կարմիր են, քանզի թրծվել են արդար Արեղակով: Եվ կարմիր են. քանզի սրբազան կոթիկների են մասնակից եղել: Իմացա՞ր:
- Սուտցիլը է՛ս եմ, թե գու: Դե որիք մեծատառ Ա: Հո չե՞ս մոսացել:

— Չէ, ձգուկ, չէ, մոտանալու բան չէ. ջուխտակ առվակ կողք-կողքի սալից կիջվարեն-կթափվեն պատիկ առվակի մեջ, ու առվակներն ալվեյի կլցվեն ու ալվեյի կարածրանան ու սղակողմյան առվակից պատիկ մեկ առվակ ձոթ կտա դեպ աջ ու վրիկ կերթա ու էլի կզատնա իջվար: Էս բեզ մեծատառ Ա: Պատկերն իմ աչաց գեմն է, հրմբ...

- Էլ ի՞նչ հրմբ, գրիր:
- Մի դարկե, ձգուկ, համբերե, համբերե, բու դալար թե՞րն են իմ ստերին, համբերե:
- Ոչ մի համբերել, վատ եմ նշանակում:
- Կիսնդրեմ համբերես, ձգուկ, կգրեմ: Կգրեմ, ձգուկ, հրմբ մա-տիտն է փոքրիկ: Մատիտն է փոքրիկ, ու իմ մատներն էս պատիկ-պատիկ

մատիտ չեն բռնի: Քու հարն ասա, թաչ մեծ ու հասա մատիտ բերի: Մեծ ու հասա ու կարմիր:

- Հիմա գր՞ում ես, թե՞ վատ նշանակեմ:
- Կգրեմ, ձգուկ, կգրեմ: — Եվ Մամփրեն նորից ու երկար թրոտում է մատիտը և, կարծրն ի վար մեկնված հատակին, լսրված սկսում է: — Ըրը... Լսպես...
- Ետտ մի նրկարիր:
- Թող նրկար էղնի, ձգուկ, մեծատառ է: Մե-ծա-տառ է, ու... ու ասուն ինչքան երկար, էնքան աղեկ ու էնքան գեղեցիկ ու բարին մեծ: Աա՛յբ, էսպես:
- Լալ: Երեք եմ նշանակում: Կկրկես, կարգին կսովորես մինչև համ: Զանգը արված է:

Եվ թու՛նո՛ւնին զանդուլակը ծընգացնում է սրագլի դիտին, իսկ Մամփրեն անբավով սուրի է կնում:

- Յա՛... Հարեանը, ժպիտը գեմքեն, անկշունում նստա՛լ է: Ե՞րբ է հայտնվել: Ինչո՞ւ է եկել և ինչ է ուզում:
- Գրասենյակ չեթխա՞նք, Մամփրե:
- Չէ, ջանքմ... Գրասենյակ:

Մամփրեի խելլն էր շատ, որ աշունքվանից գարուն գրասենյակից գուրս չէր գալիս: Պրծա՛վ: Այլևս՝ ոչ մի գրասենյակ: Թող պարսպ-սա-րապները գնան՝ ծխեն ու գատարկ խոտեն, խոտեն ու ծխեն և խելլվեն իրենց ծխի մեջ: Մամփրեն կարևոր գործ ունի, նպատակ ունի, Մարտիա-կին սոված ուխտ ու պայման ունի Մամփրեն. մինչև սուրբ Մաշտոցի գրե-լը շտոփորի, ոտք չի դնի գլուղամեջ: Վերջ: Եվ... և խեղբում է, որ չխան-գարեն իրեն: Այգրուն բան:

Բայց էլի գալիս էին, երբեմն նաև նրանք, ովքեր ընդհանրապես մուտք ու էյր չէին ունեցել Մամփրեի տանը: Պարզապես հետաքրքիր էր. Մամփրեն ինչպե՞ս է սերտում ու գրում տառերը, ասում են՝ միշտ կարծ-քնն ի վար մեկնված է, ոչ թե սեղանի մոտ նստած, այլ հատակին պառ-կած, և թոռնուհին հա խփում է գլխին ու սովորեցնում: Եվ գալիս էին ի տես:

Բայց մի օր Մամփրեն կատաղեց: Մի ջահել էր եկել և սուսուփուս, աննկատ նստել անկյունում, իսկ Մամփրեն այդ օրը սովորում էր մի տառ, որը իրեն գուր չէր գալիս: Պետք է սովորեք ճիշտ արտասանել և վարժ գրել Թ-ն: Իսկ տառը նրան գուր չէր գալիս, հատկապես Թ-ի կախ-լը: Այն, որ այդ տառը շիտակ առվակների սկզբունքից, կարծես, գուրս է. կարճ ու երկար, բայց միշտ շիտակ ու գեղեցիկ առունների պատկերը կարծես խախտում է. դա դեռ սչինչ. պատահում էր նաև ասու, որ մի

տեղ լճանում է, բայց Ք-ի կտիչը ուղղակի կատաղեցնում էր նրան: Եվ սկզբում, հույժիակ աչք տառը սովորելուց ուղեց հրամարվել: աչքբան ստաների մեջ մեկն էլ թող լիմանա: Բայց թանահին հարցը կարուկ գրեց՝ կամ սեռը է սովորի, կամ ինքը ընդհանրապես հրամարվելու է ուսուցչաթյունից: Եվ Մամփրեն համաձայնեց գրել Ք-ն, բայց ստանց կտիչի: Իսկ թանահին բամփում ու ստիպում էր: Իսկ էր Մամփրենն աչքերը մտախե-մասիկացրեց աչքբենարանի Ք-ի էջին: գնեց և նկատեց, որ... օճա, Մամփրեն նկատեց, որ աչքբենարանում Ք-ի գլխին նկարված է նաև Գ-ն և... և, ի՞նչ, Սասունցի Դավթի նկարը... Այո, այն՝ Սասունցի Դավթի: Ահա՛ ճեժամ է Քուսկիկ Զալալին և Կայծակ թուրը թափով ետ է բերել ու թացրել Ք-ի կտիչը: Հենց այդպես: Նկատեց և շատ եկավ ու, առը-հա, թանահը, աշակերտած շարաթների ընթացքում՝ առաջին անգամ: Բամփեց և թանահու աչքի ու ճակատը բերեց-կայցրեց աչքբենարանի բաց էջին:

— Քու աչքերն լին բաց ու տես, տես՝ Դավթին, Սասնո Դավթին նմանապես էր շարանուն տառի կտիչի հետ համաձայն չէ: Համաձայն չէ ու, տես-տես, Քուրկեժակին բաշել ու, առը-հա, կտիչին: Տե՛ս, տե՛ս:

— Դմբո,— թուրը պոկվեց պապի ձեռքից և սովոր թաթով բամփեց:— Դմբո, դա նկար է:

— Նկար է, հրմը ո՛ւմ նկարն է: Տե՛ս, տե՛ս:— Եվ թոռան գլուխը նորից կայցրեց աչքբենարանի բաց էջին:— Տե՛ս:

Այս ձեժկատուքի վրա անկյունում նստած շահելը փոթկաց, և Մամփրեն հերոսոս սարի ելավ...

Մ'ում տղան էր, ո՛ւմ թուն էր, Մամփրեն լիմացավ, բայց ձեռնափայտով հասցրեց արանքը ճղող շահելի թիկունքին և հայհոյելով ու ձեռնափայտը թափ տալով՝ դուրս ելավ:

Ուշ աշնան թուխպ օր էր, էլի անձրև էր մաղում, և բակը թաց էր: Մամփրեն ձեռնափայտը թափ տվեց շահելի հատից և դարձավ, հայհոյելով (շահելը կարծում էր, թե Մամփրե պապը իրեն է հայհոյում), հայհոյելով ցեխի մեջ պեժ անդուր տառը, կտիչը երկար քաշեց և տրորեց,— բու կտիչ...— տրորեց, հայհոյեց ու տրորեց: Մամփրեն ցեխի մեջ պեժ տառը, կտիչը երկար քաշեց և կայծակ թուրը, որ ձեռնափայտն էր, վրա բերեց:— բու կտիչ...— և թոցրեց կտիչը, Մամփրեն ցեխերի մեջ նկարեց տառը և տրորեց կտիչը և դարկեց-թոցրեց կտիչը և հայհոյեց, և հայհոյեց, և հայհոյեց...

Չահելը համփեղորին կանգնած նայում էր փրփրած ձերունուն և աչքին գիտեր, որ նրա հերան ու հայհոյանքը իր հետ կապ չունենի Եվ

աչքբան վարակիչ էր ձեռնու կիրքը, որ շահելը սրտեց զեռլ և նրա հետ սարի տակ առնել տառի կտիչը:

Բայց Մամփրեն ձեռնափայտով նորից բշեց նրան:

Այլ օրն ի հետ, աչքն ոչ մեկը շայցելեց Մամփրենին:

Եվ կամաց-կամաց, ձեռնահետ, մտացան նրան: Թե հարսանիք-ների ժամանակ կամ տիրության (այլ ձեռնահետ Մամփրենի համերկրացի Փողպուշ Մեղուն վախճանվեց) հիշեցին, հիշեցին ժողովով.— ձեռն է, փոթորիկ է մահլ Մամփրենի գլուխը, գարնան հետ դուրս կդա:

Եվ գարնան հետ Մամփրեն հայտնվեց գյուղում:

Մամփրեն պատերազմից, կովի դաշտից էր եկել, Մամփրեն դարկ-պոթյունից էր եկել, Մամփրեն սահմանն անցել-գնացել էր էրզիր և ահա եկավ: Գյուղի հավաքատեղիում այդպիսի գիմավորեցին՝ նյ տնը, որ նստատած էին քարերին, ոտրի ելան, նրանք, որ ոտրի էին՝ ընդառաջ գնացին, ձեռքերը ձեռն, նույնիսկ սղջագուրություն, և Մամփրեն թե ու թեատակն ազատելու համար թղթերը խցկեց գլուխները (ձեռնապարհին ինչքան թուղթ ու թերթի կտոր էր հանդիպել, հավարել էր, հայհոյել էր թափթփողներին ու հավաքել թեխ տակ): Թղթերը խցկեց գլուխները, ձեռքվեց ու կարտատած նստեց իր բարին:

Եվ եղավ իմաստուն մի լուսթյուն:

Գյուղի հավաքատեղիում այդպիսի խորհրդավոր մի լուսթյուն մեկ էլ տարիներ առաջ էր եղել, երբ լուր հասավ, թե ուս մի աղա, տահմանունով Գուգարին, Տիեղերը է թե՛լ՝ գեպի առավաժ:

Եվ ինչպես այն ժամանակ, հիմա նույնպես, լուսթյունը խախտեց տարեկիցներեց ամենաանհոգը՝ Անգարդ Ավեն:

— է, Մամփրե, բարի տեսանք: Քու շարչարանը՝ աղաշխարանը:

Ա՛յ, հենց դա չէր ուզում Մամփրեն: Հայացքը դարձնանաչուր զեռ-նին, Մամփրեն մտածեց. այնուամենայնիվ, լուսթյունը խախտողը Ավեն շպեռք է լինել. ցավի, ուրախության և խոսքի կշիռը լիմացող Անգարդ Ավեն շպեռք է լինել խորհրդավոր լուսթյան խախտողը:

— Տատերն թամամ սովորեցի՞ր, Մամփրե:

Մշեցի հաշուն, նեղսրտած, ձեռնափայտը զեժ արեց Ավենին:

— Համբերի: Քանց երեխա ինչո՞ւ կթուլատա:

Մշեցի հաշուն, որ Մամփրենին ուսնկից էր, վերականգնեց պահին վա-յել լուսթյունը, թղթաց-հասկացրեց, որ մեջ ընկնող-խանգարող լինի, հարմարվեց իր բարին և ձեռքը հանդարտիկ գրեց Մամփրենի ձեռնին:

— Օղորմի բու անուշ ծնողաց, Մամփրե: Մարաթուկ վկա, բու արածն, բու արածն, Մամփրե, մեծ մարդու սրած էր, մեծ բան էր— Եվ խիստ բարձրացրեց ձեռնափայտն ու շեփ-հայացք նեւեց Ավելի կողմ:— Ան ամեն մարդու բան չէ: Օղորմի բու անուշ ծնողաց— Կրկնեց մշեցի Խաչո: և շարունակեց բորբոք ու ներշնչված:

Եվ ասաց, թե ճշմարիտ է, որ ինքը աշնանից մինչև այսօր չի գնացել Մամփրեի տուն, Մամփրեին չի երևացել՝ պարզապես չի կամեցել խանգարել, բայց զօր ու գիշեր, մտոք, Մամփրեի հետ է եղել և ազոթել է, որ Մամփրեի ուխտը ի կատար ածվի: Ինքն էլ փորձեց, ախր, հոգի ունի տալու և պետք է խոստովանի. ինքն էլ փորձեց սովորել սուրբ Մաշտոցի գրերը: Երբ լուր առավ, թե Մամփրեն այգալիսի սուրբ ուխտ է կատարել, ինքն էլ գոտեպնդվեց: Բայց որդին խանգարեց. որդին ազգկա ձեռքից գիրքը վերցրեց-չպարտեց մի կողմ, թե՛ պատկեր լողուր մի շարչուրի: Լա՛ փորձեց, չա՛ որդին դեմ կանգնեց, ինքը համառեց, և սրդին համառեց. ինքը մշեցի էր, իսկ որդին մշեցու որդի՝ ավելի հաստկող և սրդին ի շիր դարձրեց Խաչոյի ուխտը և... և մինչև այսօր, աշունքվանից մինչև հիմա Խաչոն սրդու հետ ոչ հաշտ է, ոչ խոզվ: Բայց Մամփրեն, Մամփրեն իր ուխտն ու պայմանը կատար ածեց: Քիչ բան չէ. օր ձերու-թյուն, սուրբ Մարաթուկը Մամփրեին թող երկար կյանք տա, Մամփրեն էրկար ապրելու իրավունք ունի, բայց օր ձերության մարդը ելնի ու սովորի գրերը, հաշվիր, թե այդ մարդը ոչ թե սովորել է, այլ, մեղա սուրբ Մաշտոց, մեղա. ալ՛ ինքն է հորինել: Լա՛, Մարաթուկ վկա, այգալես է: Ան հիմա, հիմա տարոնցի Խաչոն, Մաշտոցի հայրենակից Խաչոն ավելի շատ Մամփրեի իմացած հայոց գրին է հավատում, քան իր սրդու, քան իր թոռներին:

— Օղորմի բու անուշ մոր, Մամփրե, սուրբ Մաշտոցի գրերն ի՞նչ տեսք ունեն ու ի՞նչ բնույթ ունեն: Մեկ-երկու նմուշ պատկերե, Մամփրե: Մամփրեն, որ գլուխկախ լսում էր Խաչոյին (փառք ասածո, ուրեմն գյուղում բոլորը չէ, որ իր արածը ընդունել են խնթություն), հիմա շտկվեց և ձեռքը տարավ դրպանը, որ ճամփից հավաքած թերթերից ընտրի գլխատառ գիրը և բացատրի, բայց միտքը փոխեց. գտավ մի կտոր ճիպատ և ուղիղ մի գիծ քաշեց խոնավ գետնին:

— Էս ի՞նչ է, Խաչո:

Մշեցի Խաչոն երկմտեց, իսկ Անդարդ Ավեն ելավ-կանգնեց գծի գլխին և շտապեց՝

— Գիծ է: Հիմա ես էլ գծեմ ու իմ պատկի պատկն էլ գա ու գծեմ:

— Համբերե, — Խաչոն ձեռնափայտով բռնեց Ավելին:— Նստիր քու տեղն ու մեր արեն մի ծրարե:

— Հաշվե՛ք, թե՛ ատու է, Խաչո: Առվակի— Մամփրեն գիծը խորացրեց:— Առվակ է ու ոչ թե զաշտի առվակ, սառից իջվարոց առվակ է՝ շիտակ ու բարակ ու զուլալ: Մեկ ուրիշ նմանատիպ առվակ կողքն ի հետ կիջվարեն՝ շիտակ ու բարակ ու զուլալ:— Եվ զուգահեռ գծեց:— Ան էս շուխտակ զուլալ առվակներն սարից կիջվարեն ու կհանդիպեն ու կմիանան մեկ ավելի պատկի առվակի՝ լանջն ի հետ զնացող, էս է:— Մամփրեն ճիպատով զուգահեռ առվակները միացրեց:— Միացա՛ն... թե միացան, թե առվակներն զարկվան իրար, ուրեմն շուրն կշատանա, ուրեմն առվակներն կլցվեն պիեակի, ուրեմն հարկ է, որ մի տեղից շուրն ճոթ տա... էս է: Ուրեմն ճոթ կտա, բշիկ մի կերթա ու... ո՛ր պետք է էրթա, Խաչո, սար է, չէ՞, ուրեմն կդառնա ու էսպե՛ս կիջվարե: էս կգալ, ուրեմն, սուրբ Մաշտոցի առաջին տառն ու մեծ տառն՝ Ա:

Պատի տակ նստոտածները՝ բոլորը համերկապեցին (շատ չէին մնացել, եթե Անդարդ Ավելին էլ հաշվեին, ճամփորդ հինգ ձերուներ), բոլորը տառերին անձանթ, լուս նայում էին Մամփրեի գծած տառին և սպասում, թե Մամփրեն էլի ինչ կասի:

— Գրերից մի քանիսն շիփ-շիտակ առվակների պատկերից փոխ են: Էն էլ թե ինչն է, սուրբ Մաշտոցի կամքն է: Մեկ-երկուսն էլ կան, որ... որ, մեղա, մեղա, սուրբ Մաշտոց... էդ մեկ-երկուսն, Խաչո. իմ սրտին զուր չեն գա:

Եվ գծեց Ք-ն ու կախը կտրեց:

— Կախ է, օձի կախ է, ու իմ սրտին զուր չի գա:

Այս մեկ:

Մյուսը, եվ գծեց Ք-ն Ա՛յ, մեծ ատու է, Ատու է, թե դեա է՝ մեծ է. քանզի մի տեղ լիճ է կազմել: Ահա: Ապա մի առվակ (առվակ, թե պետակ) գալիս է, թափով գալիս-զարկում-կտրում է այդ մեծ ատուն (թե պետը): Զարկում-կտրում անցնում է: Կտրելը՝ կտրում է, բայց, շփտես ինչու, չի ձգվում, չի երկարում՝ ա՛յ, այսպես... Եվ հատիլը՝ Ք-ի պուր հասող գիծը, ձգեց ու տարավ. քանի ձեռքը երկարում էր և քանի ճիպատը տանում էր՝ ձգեց:

— Ա՛յ, էսպես, աստված քու տուն սարքե, ինչու՞ ես առվակի դեմն առե, — գիտողություն արեց Մաշտոցին և ներսողություն խնդրեց:— Մեղա, սուրբ Մաշտոց, մեղա: Հըմը իմ կարճ խելքով, Խաչո, էն առվակն, էն գետակն, որ մեծ ատու ու գետ կկտրի, էդ առվակի ճամփեն հարկ է, որ էղնի երկար ու երկար:

Էլի լուսթյուն եղավ... Մամփրեն այդ ո՞ր աշխարհն է հասել, ո՞ր աշխարհից է գալիս, ո՞ր աշխարհի մասին է այսպես ճարտար պատմում... Օր ձերություն Մամփրեն ելավ ու զարկեց (Դավթի հրեղեն թո՛ւրն

էր Մամփրեի ձեռքին), զարկեց և պարիսպներ խորտակեց, և հորիզոններ բացեց իր համար, երկրից հասավ մինչև երկինք և սուրբ Մաշտոցի հետ վեճի մեջ է: Իսկ իրենք... իրենք մնացին իրենց բարերին կողմ՝ քաբի ոտի պես:

Նույնիսկ Անդարդ Ավեն էր անծպտուն ու բերանրաց նայում Մամփրեի գծած հրաշք տառին, որ տառ չէր, այլ գետ ու գետակի հանդիպում ու հատում: Մամփրեն է ասում:

— Ուրեմն, հաշո, հայոց զրեւն գետերի ու գետակների, սարն ի վար իջվարող ու սարն ի հետ գնացող առվակների՝ շիտակ ու զուլալ ու կանաչափ առվակների հոսք է, կցվածք է ու հատմանը: Էդպես պատկերացրու:

Աւշադի ու լուրջ լուսմ էին (հաճելի էր ու շոյող), և Մամփրեն որոշեց հասկացածը մինչև վերջ բացատրել տարեկիցներին:

Ուրեմն՝ այդպես: Բայց կան նաև տառեր, որ դաշտի, հարթավայրի առվակների պատկերն ունեն. ահա՛ ծայր առան, ոլորվեցին ու տեղն ու տեղը սուղվեցին, ահա՛ ոլորվեցին ու լճացան: Տառերից մի քանիսն էլ, ուրեմն, դաշտային առվակի պատկերն ունեն: Բայց այդ պատկերներով տառերը լիչ են: Ինչո՞ւ: Քանզի հայոց աշխարհը լեռնային է և գրերի շտաբ, ուղի-շուգի, լեռնային գետակների, առուների ու առվակների պատկերը պետք է ունենային: Այս էլ՝ այսպես:

Մակաչն տարօրինակն ու զարմանալին, անշափ զարմանալի հայոց գրերից վերջին գիրն է՝ ֆ-ն: Ահա պատկերը:

— Սարեն էսպե՛ս, — և ճիպտով գծեց, — մեկ գետակ, թե մեկ առվակ է ուղիղ կիշնի ու... ու, սուրբ Մարաթուկ, ու մեկ վիշապ, էսպե՛ս. փաթաթվել է սարից իջվարող զուլալ ու շիտակ գետակին... էսպե՛ս փաթաթվել է՝ դուրան գետակի ակունքին ու կծոնած պոչն՝ գետակի վերջին: էսպե՛ս փաթաթվել ու կֆշշա ու կֆշշա: Յ, — հնչեց արասասանց Մամփրեն, — ֆ, — կրկնեց, — վիշապի ֆշշոց կտի՛ր... Էդ է: Փաթաթվել է շիտակ ու զուլալ գետակին ու կֆշշա, ու կֆշշա, ու կֆշշա...

Այս ի՞նչ փորձանք է, այս ի՞նչ արմանք-զարմանք բան է և ինչպե՞ս հասկանալ: Գուցե Մաշտոցն է սխալվել, մեղա՛, մեղա. տառապանքից, հագնածությունից, նրախոթությունից, որ վերջին գրին է հասել, սխալվե՞լ է. Հաղիվ թե, Տարսնցի սուրբ Մաշտոցն անսխալական է: Եվ Մամփրեն իր կարճ խիբով ահա թե ինչ է մտածում.

— վա՛յ թե, — և թափով խփեց ծնկին, — վա՛յ թե, հաշո, սուրբ Մաշտոցն իր արարած տառերի ճակատագիրն է գուշակե: Հա՛, Մարաթուկ վկա:

Տառերն արարելիս, վա՛յ թե, վերջին տառի պատկերն այդպես է

հայտնվել աշքի դիմաց՝ զուլալ գետակ ու գետակին փաթաթված միշապ: Այդ պատկերն է ցուցցել աշքի դիմաց, և սուրբ Մաշտոցն դուրեցել է նոր-նոր լուսաշխարհ բերած իր գրերի ճակատագրի համար, սորսոփել է ու ցավից տերաջել, արմանք-զարմանք քոր կտրել և գրա համար էլ նախաժեղքին տառը, որ Օ-ն է, զարմանք ու ցավով բուցված շուրթերի պատկերն ունի՝ Օ:

— Մարաթուկ վկա, էդպես է էդե, հաշո:

Իհարկե, Մաշտոցը կարող էր տեսիլը շքեղունել. կարող էր այդ շարակցամ պատկերը շարտել նվիրաւն ու իր գրերի վերջին գլխը արարեր պլաստակեր, բայց չի կամենցել ոչ իրեն խորել, ոչ ծաղկոյգին հայոց և, ցավն ի սիրտ. տեսիլը ընդունել է՝ ի ցույց և ի զգուշացում...

— Մարաթուկ վկա, էդպես է էդե, հաշո:

Եվ Մամփրեն դուրալ գետակին փաթաթված միշապը ջնջեց, ապա ձեւը տարավ գրպանը և հիշեց.

— Գրերն սովորելուց թոռնիկն ստիպեց. թե ջղարեն թող: Ու ես թարկեցի: Հըմը էսօր իմ սիրտն ծխել շատ կուզե: Եվ եաշոյի վառած ծխախոտն առավ ու հակվեց ծնկներին:

Ահադին ժամանակ լուս էին:

Հայոց գրերը խլվում էին Մամփրեի ներսում, թափում էին հայացքի դիմաց, և ես անհանգիստ էր: Տունը կանչում էր նրան: Գրասպասարանում ես արգեն իր անկյունն ուներ՝ այրենարանը, կարմիր տառերով լցված տետրերը, անդրել տետրեր, ծայրած ու ունծալը կարմիր մատիտներ, ուստի: Տետրերն ու մատիտները կանչում էին, և ես ուզում էր ոտքի ելնել, բայց զարնան տառավտի աբեը շատ էր դուրալի: Գարնան արեք, խոնավ գետնի գուլը, սարերի ձնհալով լցված դլուղի կենտրոնական առուն, աղբյուրի ծորանից պոսթիկացող ջրի շիթը... Զուրը փշրվում է բարե դուռ, և մանրիկ շիթերը պարս էին բանել աղբյուրի դլին: Եվ Մամփրեն հիշեց. վարժապետ Տեր Հարությունը ասում էր՝ սուրբ Մաշտոցից տառը հայոց գրեր են եղել և հայոց բան՝ փորված քարի սովիկներին: Հայոց վախրող թշնամին շարդուփշուր է արել հայոց քարե մատյանները, և գրերը թևափորվել են. կերպարանափոխվել մեղսների և թեղ սարերը... Տեսնես, սուրբ Մաշտոցից առաջ եղած հայոց գրերն վերջին տառը ի՞նչ պատկեր է ունեցել...

— Մամփրե, — Անդարդ Ավեն խորհող լուսնուն չի սիրում, — էսպես իմաստուն խոսք կա՛ ուսումն եփած հաց է, մարդու թեկ տակ դրած:

— Թյուտ, — Մամփրեն մեկեն բանկվեց, — թյու էդ խոսքին առաջին անգամ շունչ տվողին, թյու էդ խոսքին թե տվողներին:

Ուրեմն Մաշտոցը տառերը երկնեց նրա համար, որ հայերը այդ

գրերով հա՛ց աշխատեն: Վարժապետ Տեր Հարությունը ասում էր, որ սուրբ Մաշտոցը հայոց առաջին դպրոցները բացեց հայոց երկրի սահմաններում: Շրջում էր հայոց սահմաններով, վարժապետներ կրթում, դպրոցներ բացում, վարժապետներ կրթում, դպրոցներ բացում... Եվ այդ պարանոցները բերդեր էին սահմանակրերում: Բերդեր և պարանոցներ: Բանգի տառերը, Մաշտոցի գրերը, զինվորներ են: Գեղեցկազեմ, մաքուր և զուլալ և արի զինվորներ: Զինվորներ: Ի՞նչ են սակայններ, այլ զինվորներ:

Երկրի սահմանները պաշտպանող զինվորներ:
Արդարության, ճշմարտության համար կովող զինվորներ:
Գեղեցիկն ու բարին պաշտպանող զինվորներ:
Եվ հայոց երկրի թշնամոց դեմ կովող հերոս զինվորներ:

Ահա այդպես Եվ վարժապետ Տեր Հարությունն էր ճիշտ, ոչ թև Օհանը: Ընդամենը չէր Օհանը. էրդրի իրենց գլուզի ամենատարեց մարդը, նա, որ հզոր ընկուզենի ուներ և իր ընկուզենու հասակակիցն էր, ճիշտ չէր, որ ասում էր, թե հայոց դիրը հայոց թագավորն է, արքան է: Հայոց գրերը հայոց զինվորներն են: Իսկ թագավորը, թագավորը Մամփրեն է, Մամփրեն է արքան, այսինքն նա, ով այդ զինվորներն ունի իր հրամանի տակ և նրանց կոխվ է տանում՝ հանուն հայրենիքի, հանուն արդարության, հանուն ճշմարտության, հանուն գեղեցիկի: Իսկ Մամփրեն արքան կարող է հանկարծ փախչել մեկը լինել և զինվորներին հիմար հրամաններ տալ, այդ դեպքում նա արդեն արքա չէ, այլ սովորական մի փախչող և հրաման տալու իրավունք չունի, այլ ամենաշատը, ամենաշատը, պետք է հետևի, թե իսկական արքայի հրամանի տակ զինվորներն ինչպես են շարժվում, դեպի ուր են շարժվում և ինչ են անում և էթն կարող է, թող մարդի իր փախչելու: Այդ Մամփրեն արքան կարող է հանկարծ նենգ մի ավազակ լինել, իսկ ավազակն արդեն արքա չէ, ավազակ է ու կա, և նրա պիղծ հրամանի տակ այդ զինվորները կարող են դառնալ սակայրներ: Այսպես:

Մամփրեն հերոսու սարի էլով:

Եվ, առան անցնելիս, ճիպտի ծայրին առավ փոսթ թշնամը, առվում, ցախերի մեջ խճճված փոսթ թշնամը առավ ճիպտի ծայրին և մե՛նեց Ավերի սղղությամբ:

— Ամեն հացահեր հայոց գրերի գլխին հարկ չէ, որ արքա դառնա:— Եվ թղթերը շարտեց Անգարդ Ավերի սղղությամբ և հայհոյում գնաց:

Ճամփից տևարերի ու գրերի թերթեր, թերթերի պատաններ էր հավաքում, փշում ու ծալում թևի տակ և հայհոյում. հայհոյում էր գրի հետ

այդպես վարվող անհոգիներին, հայհոյում էր անորոշ, իսկ ամենաշատը, ամենակրթում՝ Ավերին:

Եվ լցված հասավ տուն, գրապահարանի իր անկյունից վերցրեց անգրել մի տետր, կարմիր մատիտ, նստեց սեղանի մոտ և թափով ու զլխատառերով գրեց:

«Մամփրեն արքա է, իսկ սուրբ Մաշտոցի գրերն զինվորներ են»:

Նա գրել էր առանձին բառեր— *ասա, արա, սար, տար*— գրել էր անուններ— *Արարատ, Սանասար, Սիրան, Տիրան...*— բայց լրիվ մի նախադասություն, ամբողջական մի միտք՝ սա առաջինն էր: Եվ գրեց առանց ճիգ ու ջանքի, միանգամից և հուզվեց միայն զրելուց հետո, երբ զննեց թիկունք-թիկունքի դրսուտ շարված կարմիր զլխատառերը:

Հետո գրածը խնամքով անջատեց տետրից, խնամքով ծալեց-գրեց ծոցը, նստեց զոտնը և սպասեց. ուր որ է թանուհին դասից կգա:



Սակայն առաջին հայտնվող փոստատարը եղավ:

— Քեռի Մամփրեն,— ինչո՞ւմնոց փոստատարը,— թերթերի՞ն ևս սպասում:

Շան թուլա: Եթե Մամփրեն գրել կարող է՝ ահա... (ինչպես է տարացել կուրծքը. ծոցում, կարծես, լուր կա՝ տար, թայրատոց), էթն գրել կարող է, կարդալ... կարդալը ավելի դուրին է:

Եվ թերթերից ընտրեց փոստավաղը. ինչ խոսք, փոքրը՝ մատչելի է... Հերթը մեծերին էլ կհասնի: Բացեց շրջանային թերթը և մի լուսանկար մեկնեց բռնեց հայացքը... Վա՛հ, սա իրենց հարևանուհի Մաղիկը չէ՞... Շատապ դարձավ հարևանի տան կողմ, շնայած դիտեր, որ Մաղիկը ձմեռանոցում է. Մաղիկը կթվորուհի է, իսկ Ֆերման ձմեռանոցից դեռ դուր չի բարձրացել: Մաղիկի սկեսուրը երեկ, հեռվից հետո, հարսի հետ կոխվ էր տալիս, թե՛ եկ քո լակոտներին տեր կանոնի, դուանը կանցնած նայում էր ձմեռանոցի կողմ և լացն ու հայհոյանքն ու անեծքը իրար խառնած կոխվ էր տալիս:

Մամփրեն ուշադիր նայեց լուսանկարին... Այո, Մաղիկն է: Չնայած լուսանկարում սիրուն է. այնպես մաշված ու կնճուտ չի երևում, ինչպես իրականում կա, բայց նա է՝ Մաղիկն է:

«Նա խղճուկ հարսնուկի նկարն ինչո՞ւ են կպցրել մեջ թերթին ու ինչ խարբիկ է»:

Գիրկայ կարդաց ակնարկի վերնագիրը՝ «Քարագլխի դուստրը»:
«Դուստր ի՞նչ է».— Գլուխը բարձրացրեց:

Յոսիպովի թովալով գալիս էր

— Մեր ճառ չի կարող եմ ստացել

Մամփրենն հեռավոր ժպտաց թոռնիկին և ձևորը տարավ գրպանը

— Տես ու գնահատե՛ք:— Եվ ամաշխոտ ժպտալը դեմքին՝ գլուխկախ ծոպանց:

— Արքա... Պահ-պահ-պահ, հենց տառերը սովորեց, դարձավ արքա: Եթե այդպես լինեիր...

— Անխելը փառասեմ, համբերեմ, մեկնեմ զիմ միտք:

— Սոված եմ:— Եվ բամփեց պատին:— Ապրես: Հինգ:

Մամփրենն, իհարկե, ավելի բարձր գնահատականի էր սպասում. սուտցիլը գնահատեց միայն ուղղաշար տառերը, իսկ միտքը Հասկա-ցավ: Բայց թոռնուհին շտապում էր

— Համբերեմ, երանք թոռնուհին ի՞նչ է:

— Ինչու՞ր՝ աղջիկ:

— Լավ մտածե:

— Ինչու՞ր նշանակում է աղջիկ:— Եվ շտապեց տուն:

Մամփրենն գրածը խնամքով ծուլեց-գրեց ծոցը և նորից թերթը ձեռքն առավ: Արևմտի՛ Քարապետի աղջիկը... Քող այդպես լինի: Աղջիկ, թե ճարտ, մեկ է, Մաղիկի մասին է: Բայց ի՞նչ նշ գրել:— Ես... մանկուց... երազում... էր... կվժորու՞ի... դառնալ...— Կարդին տեղ չհասավ: Մամփրենն բառ-բառ կարդաց և երկրորդ անգամ, երրորդ անգամ, ասլա վարձ, ամբողջ նախադասությունը, միանգամից:— Ես մանկուց երազում էր կվժորու՞ի գտնալ:

— Թշու, ստատանի ծնունդ:— Մամփրենն ինքն էլ չիմացավ, թե ինչպես ճանաչեց թերթն ու շտապեց: Բայց և շտապեց հովից թրթռացող թերթի ետևից:— Տառերն են ավտոս, սուրբ Մաշտոցի գրերի համար է մեզը:— Եվ թերթը հարկեց-գրեց անխառնակն ու հուզված սիտեց քայլել անամերձում:

Մտախոհ հագի, քեզ ո՞վ է ասել, թե այդ խեղճ հարսնուկը զեռ մանկուց երազում էր կվժորու՞ի գտնալ: Մամփրենն, ախր, լավ է ճանաչում. աղջիկ ժամանակ Մաղիկը Մամփրենի ձախակողմյան հարևանն էր և դարձավ աշակողմյան հարևանի հարցը: Եղ խեղճ աղջիկն, ախր ուսուցչուհի էր սպում գտնալ, Մամփրենն հողմով գրախ, մեկ՝ ուսուցչուհի, մեկ՝ բժշկուհի, մեկ՝ պարուհի, մեկ... Թավառն աղջիկ էր և հազար ու մեկ երազ ուներ: Աստուծանի ճուտ, ճշմարտությունն ասա: Գրիր, որ աղջիկը, աչպես ու այսպես, հազար երազ ուներ, բայց, կյանք էր, վիճակ էր, բախտ էր, ամուսնացավ, երեխաները թափվեցին զլիսին և երեխաներին

հաց ու խաց էր պետք, աշխատել էր պետք և Մաղիկ անձնակիր հարսնուկը փեշերը պոկեց երեխաներից և գնաց ֆելմա, դարձավ կվժորու՞ի: Երկուր գրեիր, ճշմարտությունը գրեիր, արդարը գրեիր... Մարդու երա՞զն էլ խլեն մարդուց, նույնիսկ անցած-գնացած երա՞զն էլ խլեն... Մաղաչեկի մտնեց, գրեիր, արդարամիտ ու ճշմարտախոս ծուլած գրեիր լեռնու՛ ևս դարձում աստվզու-սառխոս և քեզ ո՞վ է իրավունք ավել, որ սուրբ Մաշտոցի գինձորնեքին այդպեսի պիղծ հրաման տաս ո՞վ է իրավունք ավել... Այդ փայնըտը քանի՞ տարեկան կլինի... Բունի տարեկան էլ լինի՝ փայնըտ է, ինչպես Անգարդ Ավեն... Եվ Ավեր որդին է, թոռն է, արմուկիցն է. Մաշտոցի գիրը նրա համար երամ հաց է, թեկ տակ դրած հաց՝ կեր ու ման արի... Այս փայնըտն է պատճառը, ծախված հոգիներն են պատճառը, որ մրտած թղթերը, թերթերը, գրերը շան ստի հեռ քշվում են... Այսքանը զեռ գլուխում, փոքրիկ մի գլուխում... Իսկ քաղաքներ կան, աշխարհում աշխարհի լավ մեծ քաղաքներ կան... Անցյալ ամուսնը, իրիկնապահին, ինքը, Մամփրենն, քիչ մնաց թե խեղդվեր Երևանի փողոցում: Լեռներից հանկարծ մի քամի փրկավ՝ մտավ քաղաք և թղթեր հանեց երկինք և թղթեր հանեց երկինք և թղթեր հանեց երկինք, կարծես շալթիկ ագառանների ոճմակ էր, որ խռոցով հարձակվեց քաղաքի վրա: Ասլա մի թերթ, ամբողջական ու բաց ու մեծ մի թերթ, եկավ ու ծեփվեց Մամփրենի դեմքին: Եվ ինչպես էր կտաշել, ինչպես էր կառչել, պատուվում էր, ճղճղվում էր, բայց չէր հեռանում զեռ-քից: Ծունը, հո-հա, կտրվելու էր: Անցած ամուսն այդ իրիկնապահի պատկերը՝ քաղաքի երկնքում խռոցացող թղթերը շալթիկ ագառանների ոճմակ երևաց աչքին, լեռաներների խռոցացող ոճմակ. այդպես երևաց, որովհետև ամուսն այդ օրը ինքը, Մամփրենն, տառերին զեռ անձանոթ էր և մտահան էր արել վարձապետ Տեր Հարությունի խոսքը՝ գրերը գինձորներ են: Իսկ հիմա, հիմա Մամփրենն հասկանում է, թե այդ օրը, այդ իրիկնապահին ինչ էր կատարվում քաղաքի երկնքում...

Պարտված գինձորների փախուստ էր: Այո՛, այո՛, այդպես էր, այդ էր, եթե տառերը գինձորներ են (և գինձորներ են), այդ գինձորներին սխալ հրամաններ էին արձակել, հիմար հրամաններով էին շարժվել ու պարտություն մտանել և աճա՛ լեռներից իջած մի քամի և... պարտված գինձորները փախչում էին... Ախր, այդ փայնըտը, Մաղիկի մասին գրող հիմա ընկներ Մամփրենի ձեռքը... Բայց ո՞ր էին փախչում պարտված գրերը այն երկնք... Պարտված գրերը ո՞ր պետք է փախչեն, այս երկրից հո գորս չե՞ն գալ ծոցի պետք է

1 Թերթն էլ — սովորել, ընկներ

իջնեն երկիր, և երկիրը, երկիրը պետք է լցվի պարսաված գինեգործներով և գլուխը կորցրած պետք է պատվի, պատվի, պատվի... Ինչքան գիր գրված կլինի աշխարհում Աշխարհի բոլոր լեզուներով ինչքան գիր գրած կլինեն, եթե փոխ և երկիրը բառատուն տակ կծածկվի, որին էլ հետաքրքիր է եթե այդ բոլոր-բոլոր-բոլոր գրվածքները ճշմարիտ լինեն, ինչի համար արարվել են աշխարհի բոլոր գրերը՝ ճշմարտությունը պաշտպանելու և սուտը մերժելու, աղարկը պաշտպանելու և անարդարը կործան անելու, գեղեցիկը պաշտպանելու և զեշտ մերժելու, բիրտ ու նենգ ուժերի գիմ կռվելու, կռվելու և հերոսանալու, և օրբագործվելու... Եթե այդպես լիներ, և եթե աշխարհի բոլոր գրերով բոլոր գրվածքները արդարաշունչ լինեին, Այսպես եթե շարունակվի, այսպես եթե շարունակվի, աշխարհի բոլոր տառերը, որ ծնունդով անարտոն են, տառերը, որ կոչումով ասպետ գինեգործներ են, կբարոյալքվեն Հա՛, Մարտիկ վիհ, կդառնան գոգ, ավազակ, թալանչի, մատնիչ, նենգ, դավաճան, վախկոտ, սուտասան, ստոր, ստրկամիտ, ծախս, անուղղելի դառալիք... Եվ... և երկիր մարտակր ուղեծրից դուրս կգա... Ա՛խ, այդ վաճառված հողին, այդ... այդ Մայրալի ծնունդը հիմա ընկներ Մամփրենի ձեռքը:

Երբ երեկո եղավ, և դեբդասանը թնեց, Մամփրեն վերցրեց տետրերը, վերցրեց այբբենարանը, տեսար ու գրերից մեկի պատկերը մտքից թափ, վերցրեց մատիտներն ու սեփնը և հասեց սեղանի մոտ: Հիմա Մամփրեն այդ փայնաբոյն աշխարհի դաս կտա. այնպիսի մի կոթոց կգրի, որ մոխր պնդներից դուրս գա և ուղ կլանում ձեռքը գրերից և քաշի... Բայց ինչպե՞ս սկսել, ինչպե՞ս դիմել...

Եվ մտքից հանեց դրածը— Մամփրեն արքա է, իսկ սուրբ Մաշտոցի գրերը գինեգործներ են— համայնով կարգաց և մեկնեց սեղանին. պետք է գրել այսօրինակ՝ գլխատառերով, այսպես՝ թիկունք-թիկունքի, գինեգործների պես զգաստ շարված և, անշուշտ, կարմիր մատիտով: Եվ մատիտը թրտեց:

«Տղա, փորի համար հողին չեն ծախի: Գու հողի շունես, սղա, սուրբ Մաշտոցի արդար գինեգործներին անարդար հրաման մի արձակելու Գու արքա չես ու գրերին հրաման արձակելու իրավունք չունես: Քու հարամ աչքը կբռնի, սղա: Թե կընկնիս իմ ձեռք...»:

Մտացվեց այնպես, ինչպես ուղում էր՝ գլխատառերը հավասար և ձիգ և առանց սողալորձի, որը Մամփրեն շրթեց ու շրջանեց: Միայն Թ-ի վրա աչքը դողաց, բայց տեղն ու տեղը դալարացավ և գրեց թափով ու առանց կոտրելու Մի բանի անգամ կարգաց դրածը, մտկեց ու գրեց սեղանին:

Այս մեկ:

Որքան բան կա գրելու: Որքան և որքան ճշմարտություններ ունի անելու Մամփրեն: Ափսոս, հազար ափսոս, որ գրերի հետ ուղ ծանոթացավ— օր մերթնումն էր գունե, որ Մարտիկը սխալ կատարեց, և հիմա Մամփրեն կարող է Մաշտոցի գինեգործները շարքի կանգնեցնել ու շարժել: Որքան է խոսել և միշտ՝ ճշմարիտը, ժողովներից որքան և որքան է սուրբ կանգնել: Հարցուր անգամ միայն՝ խառնի համար: Այս, մշեցի խառնի արտի, արտերի համար նախագահի, նախագահների գիմ հա՛ նախատ է սվել: խնդ մարդը, մշեցի խառն, տարին մի արտ էր պատրաստում լանդերին, ձորաբերանին, քարերի մեջ, նախագահը խոսում էր, թե ու թիկունք շարդելով մշեցի խառն քարցանը սարալանջերից էր հողը խոսում, ձորից էր հողը խոսում, նախագահը... նախագահը՝ խառնից: Եվ ինքը, Մամփրեն, ամեն ժողովի օտքի էր կանգնում՝ արդար չէ, բուրբում էր, սխալ է և բացատրում էր՝ արար խառնից խոցիք, խոցում եղեք, որ այդ արար կհորցներ. կարբեր, կապ բուրբուցների բերանը, կլեբ-կապ հեղեղի բերանը՝ կլեցներ ձորը (ինչպես որ եղավ, ինչպես որ եղավ): Թողեք, ասում էր, թող այդ լաթ արար խառնի ձեռքին մնա և սարալանջին կպած: Բայց լաթն ո՞վ էր: Փանդի խոսքը բանալոր էր՝ բանու բերան ընկած աշուն տերև իսկ գիրը, գիրը, ճշմարտախոս գիրը... Հաշվիր, թե խոսողը քարի վրա ես քանդակել, մայրերի վրա՝ միշտ աչքի գիմաց, հաշվիր, թե բանց ցորեն ցանել ես, և մի էլ ավել, կանաչել է, հասունացել ու միտում է: Գե եկ ու մի նայիր, եկ ու ասա այստեղ արա չկա և ասա, ասա՝ ցորենի հասուն արար ոչ մեկն, ոչ մեկին: Եվ օր չէ: Ախր, եթե Մամփրեն հայց գրերին ևս գլխեն ծանոթ լիներ: Բայց ուղ չէ, բուրբուցին էլ ուղ չէ, մի օրվա կյանք էլ անեմաս, այդ մեկ օրն էլ հարկ է, որ կռվես արգարության համար, ճշմարտության ու գեղեցիկի համար... խառն զեռ ճավելուց մի արտ ունի, մշեցի խառնի վերջին արար դեռ միտում է սարալանջին, խառն ստվալյա է ցանել ու սպասում է նախագահի վճռին: Ոչ, այդ սուրբ ճակատագիրն արդեն Մամփրեն է վճռելու: Մամփրեն հենց այս գրչից Մաշտոցի ասպետ գինեգործները կշարք և արևը շտաղած կըշե սղից կործանանությունը դրանցից: Այսպես:

Մատիտը բուրբ սեղմած, Մամփրեն մարտական շարժում էր, այնինչ մի անկողին՝ առանց այն էլ բուն չի գալիս աչքերին, այնպես ու մի անկողին՝ առանց այն էլ ապրելու թի՛ ժամանակ է մտնել, իսկ Մամփրեն անելիքներ ունի: Գործ ունի: Գործ ունի: Զորքիսնակ...

Տես, թե այդ հիմարները, կոտանախության վարչության ու գյուղատվախի խելոքները ինչ են որոշել, որոշել են ծառերը կտրել և հրատարակ պատրաստել, ուսենիները իրենց հով ու գովով, անուշ սովորներով սրբել և տեղը ասփալտ փռել: Ուրեմն աղբյուրի մոտի ստենիները...

Եվ հանկարծ գայիկեց, թվաց, թե տախտակապատ հուսակին բար հայանվեց-կարեց ճանապարհը, զարկիկեց սարին: Մամփրեն դայիկեց և ձեռքը տարավ գլուխը:

— Օխտաշշշ...— Մոծբակի մոտ այնպես իրական սյոթիկաց ցուղը, ինչպես, է՛, այն օրը, երբ ինքը Մեհրեաղբյուրի մոտ Օսմանի նենդ լակտ Օսմանին լավ տրորեց, ապա մեկեց՝ ջուրը գնդի իրենց շաղգամի արտի կողմ շտեկելու, իսկ այդ հարստ լակտը, այնուամենայնիվ, թիկունքից քարով գարկեց-ջարդեց իր գլուխն ու փախավ և ոտն ի նա բարերի պես շարտում էր,— Աթարունար... Աթարունար,— որպես թե՛ աղբյուրի անունը Մեհրե շե, այլ Աթարունար, որպես թե՛ աղբյուրը քննը չե՛ այլ իմը...

— Օսման, ես քու հավատը...

Կոտորումն ու գաղթը վրա ալիցին և Մամփրեի ու քո կռիվը կիսատ մնաց: Եվ մնաց որքա՛ն ժամանակ, որքա՛ն ժամանակ, մինչև ձյուր... Իսկ այսօր, հիմա, հենց այս զիշեր Մամփրեն քո նենդ հերը կանխի... Ահա թե ինչի համար, թե ինչի համար, ինչի համար Մամփրեն սովորեց հայոց գրելը... Յա՛, Մարաթուկ...

Գլխապատույտի մեջ և աչքերը մթնգոծ և շունչը հեկհեկ ափշիում էր գնդի սեղանը և այն մտքից, թե կարող է հանկարծ շունչը փշել, Մամփրեն սարսուռաց... Տեր աստված, այդպիսի դոմ անոթյուն չանես, այսքան կյանք ես պարզեել Մամփրեին, շնորհիք նաև մեկ գիշեր, թաք մեկ գիշեր, այս գիշերն ի լույս: Եվ բավական է: Եվ Մամփրեն զո՛հ կմնա: Եվ Մամփրեն խաղաղ աչք կփակի: Սուրբ Մարաթուկ, դու, դու ճանանչ ես, ախր, Մամփրեին, դու օգնիր, որ Մամփրեն իր անպատասխան կռիվը անի (ահա թե ինչի համար սովորեց հայոց գրելը), իր պարտը-կռիվը տա, ապա կամքը քոնն է: Յա՛, Մարաթուկ...

Բայց հայացքի դիմաց մշուշ էր, ճերմակն ու կարմիրը խառնվել էին իրար: Նա բռունցքով տրորեց կուրծքը, քունքերը և օդնության կանչեց էրգրի սարերի շունչը, տրորեց աչքերը և օդնության կանչեց սարերին փլված ճանանչ եկեղեցիների դրոթյունը, և մատիտը ձեռքն առավ... Հիմա, հիմա... Ահա թե ինչի համար, թե ինչի համար սովորեց հայոց գրելը: Հիմա...

Բայց մասները շին ենթարկվում, ձեռքը զոդում էր և հենց առաջին տասը ճղվեց:

— Քու անունը... Օսման:

Ոտքի ելավ և հուզված սկսեց քայլել... Հիմա, հիմա, սիրաբ կանգնարտի, դողը հիմտ կանցնի, աչքերը կլուսավորվեն. կհանգարտի սիրտը, և Մամփրեն քո հարամ հերը կանխի, ճամփաների դարանակալ տվա-

զակ... Ահա թե ինչի համար, ինչի համար Մամփրեն սովորեց հայոց գրելը: Համբիրի, հիմա, հիմա...

Հետո ննչարանից բերեց որդու ծխախոտը, վրա-վրա ծխեց և բշեց գեպի սեղանը: Յա՛, Մարաթուկ...

Հնարեց տետրերից լավագույնը, մատիտներից՝ ամենակարմիրը, թքտեց մատիտն ու սկսեց.

«Օսման, ես քու հավատը...»:— Ո՛չ, սուրբ Մաշտոցի տառերով այդ հարամին հայհույիլը մեղք է: Եվ բացեց տետրի նոր էջ:

«Օսման, թալանչի Օսման...»:— Ա՛յ, այսպես, հենց այսպես պետք է սկսել, բայց... տեսիր աչք ինչո՞ւ է դողում: Նա ձախավ խփեց աչին և բացեց նոր էջ:

«Օսման, թալանչի Օսման...»:— Ո՛չ, մատիտը, կարծես, ուզած կարմիրը չէ, հարկ է ընարել վառ կարմիրը, այն գույնով, որ վարժապետ Տեր Հարությունը տառերն էր գործում, այդ գույնով պետք է գրել՝ արնագույնով: Եվ բացեց նոր էջ:

«Օսման, թալանչի Օսման...»:— Ո՛չ, տառերը, կարծես, փոքր ստացվեցին և ոչ այնքան զգաստ: Հարկ է գրել գլխատառերով և այնպես շեշտ ու զգաստ, որ ավարտուն գրի տեսքից իսկ զոդաւ եվ բացեց նոր էջ:

.
.
.

Լուսաբացին սրգին հորը գտավ սեղանի մոտ մարած, ճակատը սեղանին, սեղմված բռունցքում մատիտը և ճակատի տակ՝ կարմիր գլխատառերով գիրը.

«Օսման, թալանչի Օսման, ուրեմն որպես ավազակ որ ճամփին կանգնեցիր, էդ ճամփեն քոնն է, հա՛: Քու թալանչի ձեռքն, որ դոան դիպավ, էդ տունը քոնն է, հա՛: Քու գիշատիչ աչքն, որ սարը տեսավ, էդ սարը քոնն է, հա՛: Քու հարամ շունչն որ աղբրակին դիպավ, էդ աղբուրն քոնն է, հա՛... Աթարունար... Մամփրեն ճար շունչեղավ, թե րեզ տրորեր, տրորեր ու տրորեր, ու դու հասկանալիք, թե Տարլորիկի սարերում ու ողջ Սասնո սարերում Աթարունար հարամանուն աղբյուր չկա: Չկա ու չկա Աղբյուրի անունը Մեհրե էր ու Մեհրե կմնա՝ Մեհրեաղբյուր: Պատմություն կա, արարիչ կա ու հնուց եկած գրույց. Առյուծ Մեհրեն էդտեղ, հենց էդ աղբրակի բխած տեղն է հանդիպել առյուծին ու ճղել դառյուծն ու, կամոք արարչի, տեղն ու տեղն աղբուր է բխել: Եվ արարիչն ինքն է կնքել՝ Մեհրեաղբյուր: Արարիչն է ծնել ու արարիչն է կնքել: Օսման, թալանչի Օսման, ես էլ մեռնեմ, դու էլ մեռնես, աղբյուրի անունը Մեհրե էր ու Մեհրե էլ կմնա:

Մամփրե արքա»:

ՕՐՆ ԱՎԵՏՅԱՑ

Քան որք հավաքվեցին ս. Քեոզոս եկեղեցու բակում:

Ամառավաճիքի երեկո էր. գավթի սալահատակից, վանքի քարերից ծլում էր գուլը՝ ելնում էր ալիք-ալիք և որբերին բերում հաճելի ընդարմառնուն Ամառ էր, բայց նրանց շարացած ոսկորներում ցուրտ կար, և սարսափունք գուր էր գալիս: Գետրոգ վարդապետ Գերձակյանի հայացքը սասնեց, ծանրացավ՝ ու մեկիկ-մեկիկ ձայնացրին մանչերի կոպերը: «Որբերը վախկոտ են լինում», — մտածեց վարդապետը: Նրանց աչքերում լաց կար, և վարդապետը նկատեց. «Եթե քիչ էլ լուռ կենամ՝ լաց կլինեն»: Բայց կաշկանդվում էր մտքինն ասել. նա կուզեր, որ վեհափառի կարգադրությունը լիներ այլ՝ քեզ հետ էջմիածին, Գետրոզյան ճեմարան ուսանելու կրեռես վանքիս բոլոր որբերին, — այդպես լինե՞ր՝ այս ամսան էրեկոյի ավետասարդի: Բայց վեհափառը պահանջել է միայն մեկը՝ քեզ հետ էջմիածին կրեռես մի որբ, կընտրես ամենաձայնեղին:

Վարդապետի հայացքը կանգնեց Սողոմոնի ղեմքին, ու մանչի լայն բացած խոշոր աչքերում թրթռաց հայացքը՝ «Տանելու եմ Սողոմոնին, և այս որբուկները ավելի կորբանան», — մտածեց վարդապետը. Սողոմոնի երգը նրանց բերում էր ուրիշ ձևի տխրություն, որբի տխրությունից տարբեր. դա անլաց տխրություն էր, հանդուստացնող, անանձնակառ ու աննական տխրություն: Ու այդ պահի տխրության մեջ նրանք որբ չէին: Եվ դրա համար այդ պահն ու տխրությունը նրանց գուր էր գալիս: Սողոմոնը պետք է զնար և նրա հետ՝ որբանոցի անանձնական տխրությունը:

— Արդյակը...

Մանչերը գգում էին, որ հայր Գետրոզը արտակարգ մի բան է ասելու և ներքին դողով սպասում էին: Իսկ վարդապետի զազարը երկար էր. նա

հանկարծ որոշեց, որ ընտրությունը թողնի նրանք՝ որբերին, միևնույնն է, Սողոմոնին են ընտրելու:

— Արդյակը, — կրկնեց և շարունակեց թուրքերին. Փլոթահայում արգելվում էր հայերեն խոսքը, և երեխաները մայրենին չէին հասկանում: — Վեհափառը լուր է ուղարկել, որ ձեզնից մեկին սուրբ էջմիածին ուսանելու տանեն:

Լույսի մի շող էլ թաքտաց մանչերի հոգիներում, ու նրանք ճոճվեցին: Եվ որպեսզի որբերից ամեն մեկը շտապի բուրբ բաց անել զեպի ս. Քեոզոս վանքի բակը ծորացող միակ աստղի համար, վարդապետը փութով խոսքն առաջ տարավ:

— Վեհափառը պահանջել է՝ ընտրել լավ ձայն ունեցողին: Տղաները շփոթված նայեցին աչ ու ձախ. շարքերում սրունցին Սողոմոնին:

Նրանք, վանքի բակում հավաքվածները անասող ու անլուսին գիշերվա մեկնուկ ճամփորդներ էին՝ որբի անսասույզ, բայց անպակաս ահով, նրանք, գիշերվա անընկեր այդ ճամփորդները, որբ մի բանի անգամ շափում էին ծրարված թախամանը՝ անորոշ անը խափանող, ուղեցույց այդ թախամանը և դա Սողոմոնի երգն էր: Նրանց, վանքի բակում շարված բախտակիցներին ի վերուստ էր շնորհված այդ երգ-թախամանը և, հիմա, երկնքի պատող: ամառնա վեհափառի կարգադրությանը՝ հայր Գետրոզը խլում-տանում էր:

Հայացքներն ուղղված էին Սողոմոնին: Հայացքները չէին ընտրել, չէին յրավելու, այլ կառչել էին՝ «մի գնա, Սողոմոն», — խնդրում էին, — «դու մերն ես, մեզ լքելու իրավունք չունես», — պահանջում էին: Իսկ վարդապետը հարցը վճարած համարեց. մտտեցավ ու շույն Սողոմոնի մաղերը:

— Պատրաստ եղիր, որդյակ, ստավոտյան ճանապարհվելու եմ: ...Նրեկն արտանց ս. Քեոզոս եկեղեցու բակում: Համբ ստվերները խտացան, մարմնից սալահատակի ու քարերի դուր, մի լզրիկ սղոցեց-անցավ, հետքով՝ ամոսն գիշերվա սարսուռը:

— Ցուրտ է, — ուները վրա բերեց մի մանչ, — զնանք, — բայց անշարժ մնաց: Տղաները բոլորել էին Սողոմոնին: Նրանք լուռ էին. Սողոմոնը իրենցից գնում էր, ասավազում հետ օրվա երգն էր լրում նրանց: Չէ՛, էդ չէր. նրանցից ամեն մեկը արիչ ասելիք աներ: Ուշի՛շ: Բայց ոչ մեկի մոտ ասելիքը հավասար չէր, ոչ մեկի մոտ զգացումը խոսք չէր գանձում: Այդ պահին նրանց զգացումը մի բուռ կորեկի պես էր, մութ էր ու փոշուտ զեռանին շաղ եկածը՝ կորեկ, հավաքել չէր լինում: Այսպես է խումբ որբերից մեկի առջև, երբ մի ճամփի տուռ է բացվում, երբ նա մի

բայլ հեռանում է բախտակիցներին ու որբութունից, նրա բաժին որբու-
թյունը մառ-մառ նստում է մնացողների տակերին Եվ ահա ամառն այդ
Երեկոյի հետ, Քյոթաճիայի հայ որբերի «միութունից» հեռանում էր Սո-
ղոմոնը՝ Թուրքական այդ քաղաքում վիճակված իր բաժին որբութունը
թողնելով ս. Բեռդոս եկեղեցու պատի տակ ժողոված մանչերին. և նրանք
տեղ էին՝ չեղած մի օրենքով Եվ նրանք շրջապատել էին Սողոմոնին,
անուր, թե իրենց ուզածը ինչ է:

Սողոմոնը կեցել էր գլուխկախ, մի սեռակ մեղադարա, ու, չէր
հասկանում ինչու, ոչ մեկին նայել չէր կարող: Նրա ծանրացած կուպերի
տակ անուշ տխրութուն կար, սրը եթե գանձար լաց՝ բավութունը կլի-
ներ ընկերներին պաղանց-պաղանց որբութուն բաշխած «մեղքերի» հա-
մար: Բայց նա (իր արդար մեղքին անձանթ) լաց չէր լինում, որովհետև
ականջներում զրնգում էր լույս առավոտը: Հո՛, գալիք առավոտը ձայն
ունեք՝ զողանջում էր կառք քաշող ձիերի զանգակների հանգով: Հողան-
ջը արևի գույնն ուներ, արևի շողերի պես մազմզում էր՝ կառքի վրա,
ճամփին, անապատ հորիզոնում, լեռների վրա, զողանջը շողերի պես
այրելում էր դեպի երկինք, և օրը պոսիկ-պոսուկ լցված էր գեղին զրբն-
դոցով:

Օրը հենց մի դեղին զանգակ էր՝ կախված կառքը քաշող ձիու պա-
րանոցից:

Գավթում մութ էր ու խմբված տղաների արանքում ախրել էր լուս-
թյունը. ոչ ոք այդ պահին իր խոսքը չէր գտել, չէր գտնելու և մեկը
կմկմաց:

— Սողոմոն... գնալու ես...

Սողոմոնը գլուխը բարձրացրեց, և խճճվեցին զանգակների ծնգոց-
ները: Նա ափսոսաց: Նա ուղեց հավաքել ու էլի ներդաշնակել մեղեգին,
բայց ականջներում նրա արձագանքն էր մնացել միայն:

— Գնալու եմ:

Ձայնի մեջ որբութունը մերձող աղերս կար, Քյոթաճիայից ու որ-
բութունից փախչելու միջ:

— Բայց դու հայերեն չգիտես: Ենձարանում...

Սողոմոնի ականջներում գլորվեցին ընկերոջ բառերը, կապարի հա-
լած գնդիկների պես գլորվեցին, այլեցին ականջները: Նա փորձեց հի-
շել մեկ-մեկ հավարել իմացած մայրենի բառերը... «Մարե... Մարեն
բառ չէր, անուն չէր, Մարեն շուն: ու շնչավոր էր՝ Մարիամ տատն էր,
կերկերպուն ու անձու-անուշ ձայն ուներ: Մարե... Ե՛րբ է սովորել...

Փորք-փոքր էր, նստած էր բերանը խփած մութ թոնրի մեջ, տափ
գրկում:

— Հասկացա՞ր, թոռնիկս, — սովորեցնում էր Մարիամ տատը, —
ուրեմն ես նենե՛ն չեմ, ևս մարեն եմ, հայերեն ես կլինեմ մարե...

— Չմտանա. զրսում, ուրիշի մոտ, ինձ մարե չասես, լեզուդ կկրտ-
րեն: Մարեն շնոտանա՞՛ մաքիդ մեջ մարե տատ, զրսում՝ նենե:

— Հասկացա՞ր, թոռնիկս, մենք գյավուր չենք, հայ ենք, մարեի
լեզվով՝ կլինենք հայ:

Նա փորձեց հիշել, հատիկ-հատիկ հավաքել իմացած մայրենին...
ուրեմն՝ Մարե... Հայրիկ... Հայ... Հայրենիք... Թոռնիկ... ուրի՛շ, տատը
ուրիշ ի՞նչ սովորեցրեց... ախր՝ մահացավ, ախր...

Սողոմոնը ուղեց լաց լինել. արթնացած Մարեի համար, սրը բառ
չէր՝ Մարիամ տատն էր, Թագուհի մայրն էր ու չկար, Հայրիկ բառի հա-
մար, սրը բառ չէր՝ Գևորգ հայրն էր ու չկար, Հայի համար, որ գավթում
խճճված սրբ ընկերներն էին, արթնացած Հայրենիք բառի համար, սրը բառ
չէր՝ հեռո՛ւ-հեռու սարերից այն կողմի հողն ու ջուրն էր, ստերն էին
ու ստորը էջմիածինը:

— Դու մայրենի ոչ մի բառ չգիտես...

— Գիտեմ...

Նա կիսաձայն ասաց իմացած բառերը. կամայց ու հանդարտ՝ որ ուշ
վերջանան... հետո քունքերում սկսեցին խշշալ մտերմիկ, բայց հեռավոր
հնչյուններ, դրանք շիմացած բառերն էին, երակներում քնած մայրենին
էր՝ ելք էր սրանում: Սողոմոնը կնձռոտեց ճակատը, գայրացավ ու կրկի-
նեց.

— Գիտե՛մ... ես երգե՛լ գիտեմ... հայերեն երգել գիտե՛մ...

Մայրենին քնած արծիվ էր, բանտարկված ու քնած, սրը մի շողքից
աչք էր բացել-թաքտում էր հոգում, և Մարեի պես տաք ու շնչավոր բա-
ռերը արյան հետ խոժում էին դեպի քունքերը՝ լեզու պահանջում, և բա-
ռերը պեժ-պեժ թափվում էին նրա ուղքերից: Սողոմոնի աչքերը տար էին,
քունքերը ձգված, կոկորդը սեղմվում էր. բառերը եկել-հավարվել-թնշուկ-
վել էին՝ ձայն էին ուղում, և նա բերան բացեց.

Առավոտ լուսո,

Արեգակն արվար,

Առ իս լույս ծագա:

Բիտմն ի հորե,

Բիցալ ի հոգվոյս,

Բան քեզ ի հանույս:

Նա գիտեր, որ դա հայերեն երգ է, հայերեն հնչյուններ, հայերեն
խոսք, իմացած բառերը չկային երգում, բայց գիտեր, որ եղածը Մարեի

նման բառեր են, լույս ու ջերմություն ունեն, աշխարհում խորհուրդ, գեղեցիկ երկիրն է հասնող արդար աղոթք, — այդպես նրան հուշում էր մեղեցիկն նա բառերի գույնն էլ էր դրում՝ արևով կնքված կապույտն էր, — մեղեցիկն այդպես էր հուշում:

Եվ նա երգում էր, Ձէ՛, տղաները լուս խոնարհվել էին, իսկ Սողոմոնը գեմքը երկիրն արած, մայրենիի աղոթքն էր անում, և նրա հոգում խլիճապարկ բառերը ալիք-ալիք ելնում ու ասողերի պես թառում էին երկնքում:

Երբ նա ավարտեց երգը, տղաները մեկիկ-մեկիկ բարձրացրեցին գլուխները: Այդ պահին տղաների տխրությունը ուրիշ էր, այն էր, ինչ սովորաբար ունենում էին Սողոմոնի երգերից հետո, զա անուշ, անլաց, անանձնական տխրություն էր՝ երակներում մոլորված մայրենի հնչյունների իրիկնային կանչ:



Առավոտ լուսո... Արևգահն արդար...

Լույս առավոտվա հետ կառքը զուրս էր եկել Քյոթահիայից, և ձիերը վարգում էին ու փոշոտ ճամփեն պաշալում սմբակներով: Ձիերը աշխույժ ու կայտառ էին, որովհետև օրը սուսվում էր ու պայծառ, ականջների տակ բոժոժիկներ կային ու գիտեին նրանք, որ տիրը ժպտում է իրենց: Ընկ կառապանը, իրոք, ժպտում էր:

Վերոգ վարդապետ Գերձակյանը կիսախուփ աչքերով էր, նա արդեն վայելում էր եպիսկոպոս ձեռնադրվելու արարողությունը, որի համար ս. էջմիածին էր հրավիրվել:

Իսկ Սողոմոնը աչք ու ականջով ղանդակների զողանջ էր հավաքում: Ձանդուլակները մոտ-մոտ էին՝ ձիերի պարանոցներից ու անուրներից կախ, ղանդակները աչքերի պես մոտիկ էին նրան, իսկ զողանջները՝ հայացքի պես հեռու, նրանք գայիս էին հեռո՛ւ-հեռո՛ւ սարերից, ուր ցնցուղվել էր արևը:

Ղողանջը սարերի վրա փշրված արևի զրնգոցն էր: Այդպես էր, իսկ նա արդեն ապրել էր այդ առավոտը. ապրել էր անցած գիշեր, ս. թեոգոս վանքի բակում և դրա համար իրականությունը երազ էր ու երազում կրկնվում էր նույնը՝ փոշոտ ճամփի վրա ձիերը վարդ էին առել, նրանց պարանոցներին ու կողերին վետովետում էին ղանդակները, և առավոտը ձնգում էր ղանդակների հանգով: Ղողանջը արևի գույնն ուներ, արևի պես համատարած էր, և օրը պոսկե-պոսկե լցված էր դեղին զրնգոցով:

Օրը հենց մի դեղին ու կլոր դանդակ էր, զողանջելով դնում էր դեպի լեռները:

Առավոտ լուսո,
Արևգահն արդար,
Աս իս լույս ծագա...

ՄԱՂԹԱՆԸ

Արևապատից հետո կացարանը տիրում էր, դառնում լուս ու խորհրդավոր:

(Դա աշխարհի բոլոր տների բնավորությունն է. նրանք մարդկանց նման են, երեկոյի հետ թախծում են, և երբ վառվում են լույսերը, նրանք աշխարհին ու մարդկանց նայում են մթնշաղված պատուհանի մոտ կանգնած մարդու պես՝ շմարմնացած ահով, ստույգ ու անստույգ կարտաներով ու ցավերով):

Արևապատիցից հետո ճեմարանի կացարանը ավելի լուս ու խորհրդավոր էր, որովհետև կողքին կանգնած էր վանքը, ու երկերից, որտեղից գիշերն էր իջնում, կացարանի գլխին տիրող աչն էր կախված՝ խաչակնքող ու զուպող՝ «խաղաղություն ամենեկան...»: Եվ բանի որ կացարանի գլխից անպակաս էր խաղաղության պահանջը, կացարանի ու նրա կենտրոնների խաղաղ մեծ էր:

Տիգրանը հորից կարդաց նամակը, Մուշից էր, ծնողներից, հետո՛ բոք մեջ սրահած, կանգնեց պատուհանի մոտ: Պատերը սեղմում էին, ուսերին մթան ծանրություն կար, կոպերի տակ՝ կարտի լաց: Եվ նա զուրս էլավ, անցավ ծառերի արանքով, նստեց պարսպին մոտիկ ձիարաննու տակ: Հողը խոնավ ու տաք էր, հողը իր կանաչ երգն էր ծլում՝ մթաժրար, աչքից հեռու: Տիգրանը գլուխը հակեց ծնկներին ու անձայն լաց եղավ: Դա դարևան այդ երեկոյի նրա երկուներն էր, այնքան մաքուր, որքան հողիներ:

— Տիգրա՛ն...

Տղան ցնցվեց, հետո շփոթված ժպտաց Սողոմոնին, արցունքները թաքցնել փորձեց, բայց նրանք կայծոռիկների պես շողում էին:

— Ի՛նչ է պատահել:

— Եսիմ, — Տիգրանը ուսերը բաշեց, հետո բացեց բուռը: Սողոմոնը իլեց նամակը:

— Վատ լո՞ւր...

— Չէ՛... կարտտել եմ:

— Զուտնաչի,— Սողոմոնը կատայրեց նրա ճակատին,— իմացա թե կոճաւիդ ես կորցրել,— կատակեց, լրշացավ ու լռեց: Նրանք հասակակիցներ էին, ճեմարանի երրորդ դասարանի տղայք, բայց Սողոմոնը ավելի մեծ էր երևում. ճակատին նորելուկ կնճիտ կար, պիրկ այտոսկրերը՝ ցայտուն, հայացքը՝ 15 տարուց մեծ:

— Ո՞ւմից է,— նամակը կամոցուկ վերադարձրեց Տիգրանին:

— Մարեի անունից:

— Մե՞ծ մարեի:

— Չէ՛:

Սողոմոնը հիշեց իր մեծ մարեի դեմքը, մոր դեմքը չէր հիշում ու՛ չփորձեց. նրա համար մայրն ու տատը նույն դեմքն ու ձայնն ունեին, հիշեց մեծ մարեին ու լռեց նրա ձայնը. «նենեն շիմ, ես քո մարեն եմ...»: Ամենաշատը այդ օր ու պահով էր հիշում՝ օտար աչք ու ականջից հեռու, շշուկով սովորեցնում էր «մարեն»: Հիմա նա գիտեր բոլոր բաները՝ էջմիածին գալու շորքորդ ամսում արդեն նրանք բոլորն արթնացան և բուլտրը թև առան-թառն շուրթերից ու մեղունների պես դժոխում են շուրջբուլտրը. երբ բերան բացի՝ նեկտարստ թևերով կգան:

— Մեր շենին, օջախին, մեր... ամենքին կարտտել եմ,— հանդարտ-ված ասաց Տիգրանը:

Սողոմոնի կարտտը հանգրվան շուներ՝ ո՛չ ճամփա, ո՛չ բակ, ո՛չ դուռ, ո՛չ տուն: Նրա կարտտը մի որբ երեխա էր՝ մուլոր շափշփեց Քյոթա-հիայի փողոցները, այնտեղ մնացած ընկերների հետքով, հետո աչքերը կախ կանգնեց օ. Թևոզոս վանքի դավիում, այնտեղ մնացած ընկերների կողքին:

«Ենչպե՞ս են...»,— շշնջաց Սողոմոնը:

— Աղեկ են,— Տիգրանը պատասխան տվեց,— մարեն ասում է թե՛ ատավտ-իրիկուն քեզ համար աղոթք կանեմ: Մշո սուրբ Կարապետին կաղաչեմ, ողջ ու առողջ, առոք-փառոք դառնաս տուն գաս... էդպես էլ գրել է տվել: Նամակում մարեի մաղթանքն է:

Կացարանի պատուհանից պոկված լույսի բուլբու խճճվել էր ծիրանենու սաղարթում, և ծառի տակ ու տղաների գլխերին լույս էր կաթկթում: Սողոմոնը հայացքը ընկերոջ ափում բնակված նամակի ճոթին էր, որը նստվելու լույսի փշուրներ կային: Կիսամութի մեջ նրանք նման էին կաթիլների՝ շարժուն ու տաք էին, և Սողոմոնը մտածեց, որ աղոթքի ծնկած մայրն ու մլմլացող մոմը նման են. մոմի լեզվակը՝ մաղթող մոր երկինք հառած հայացքն է, մոմի հալոցք-կաթկթոցը՝ մաղթող մոր գուր:

Հայցող արցունքներն են նրկուսն էլ նույն շունչն ու շշնջոցն ունեն, տաք ու ինքնամոռաց են... ու սիրեց Տիգրանի ձեռքում սեղմված նամակը: «Թե իմս լինիր...»,— մտածեց Սողոմոնը և, շիմացավ ինչու, ուղեց վանել այդ ցանկությունը, բայց միտք առաջացավ. «Իմս լինիր, ես պատասխան մաղթանք կգրեի մարեի համար... չէ, կերդի... երգը մաղթանք է»:

— Երգե,— ճնշեց ընկերոջ ուսը: Տիգրանը տարակուսած նայեց:

— Մարեի համար երգ ասա:

— Մարեի համա՞ր:

— Հա՛, մարեի համար:

Տիգրանը ջերմ նայեց, նա Սողոմոնին սիրում էր և հիմա, երբ Սողոմոնը «մարեի» է ասում, ավելի սիրեց նրան:

— Ի՞նչ երգեմ...

— Կարտտի երգ ասա:

— Արգե՞մ,— Տիգրանը գլուխը կախեց, հենկից ծիրանենու բնին ու զգաց, որ երգելու ցանկություն ունի, խոնարհվեց՝ որոնելու Մշո աշխարհի երգերից:

— Մշեցի պանդուխտի երգը ասեմ,— ընտրեց:

Յոթն օր. լոթ դիշեր

Շամամն ի դոսիս թոռշեր.

Ծար մըզիկ դանեն գորս լինիր՝

Փշուր մի սիրտ մըզիկ հովներ:

Վա՛յ լո՛, վա՛յ լո՛, վա՛յ լո՛, վա՛յ լո՛:

Յարսի խոտվա՛, շամամ թոռտա՛լ:

Տիգրանը աչքերը կիսախուփ երգում էր, թիկունք ու գլխով հենված ծիրանենու բնին. այնտեղից զովություն էր առնում, Սողոմոնը հակված լսում էր:

Երգը ծավալվում էր, և ցարնան երկնքի տակ, կացարանի այգում դատարկվում էր մշեցի մանլի կայտոր:

Իսկ նրանց գլխավերևում, մթան մեջ, զորեղացել էր եկեղեցու խաչապը՝ «խաղաղություն ամենեցուն...»:

Կանե՛մ՝ յար արե, յարիկ ձին չի տա,

Ընկեր բազրբ բուն՝ անտես էլ չի տա:

Տղան ավարտեց երգը և նայեց Սողոմոնին:

— Աղվոր երգ էր,— ասաց Սողոմոնը,— ասում ես թե՛ պան-դուխտի՞ է:

- Հա՛, մշեցի պանդուխտի երգ՝
- Մխալ է՛:
- Ի՛նչն է սխալ,— զարմացավ Տիգրանը՝
- Սասժո պանդուխտի երգ չէր՝
- Ուտից իմացա՞ր՝
- Երգի խոսքերից և... պանդուխտը էզպես չի երգե,— պնդեց Սողոմոնը՝

— Իսկ ինչպե՞ս... — Տիգրանը արգեն նեղանում էր. իր Մուշ աշխարհում բուրբ գիտեն, որ դա Վճեցի պանդուխտի երգն է, իսկ Սողոմոնը, որ Մուշ ու կարգին մշեցի էլ չի տեսել՝ հերքում էր — Պանդուխտըն ինչպե՞ս կերպե՛:

Սողոմոնը ուսերը շարժեց.

— Եսի՛մ... ուրիշ ձևի՛...

Տիգրանը գիտեր, որ Սողոմոնը լավ է երգում. ճեմարանում նրան ստում են ձայնեղ Սողոմոն, վեհափառի հրամանով երգում է տաճարում, վեհափառի բազմաթոփ հեանում կանգնած երգում է, հուզում վեհափառին. Բայց, ախր, մշեցի պանդուխտի երգը Սողոմոնը հենց հիմա իրենից լսեց. էլ սրտեղի՞ց գիտե, թե երգը պանդուխտի չէ և... և որ ինքը սխալ է երգում:

...Գարնան գիշերը կես էր եղել, աղաները քնել էին, և ննջարանների պատուհաններից երազներ էր մազվում:

Ննջարանների պատուհանները երազների պես բաց էին, երազների պես մալի:

Սողոմոնը տնցուն էր նա բաց պատուհանի մոտ շուտուհու էր դալիս իր թախտին. ներքնակ ու բարձ չէր սիրում, ու թախտին միայն մի կարպետ կար. Քիչ այն կողմ Տիգրանն էր քնած, լսվում էր նրա անխոսով շնչառությունը, նշմարվում խաղաղ գեմը, կրծքին հանդուդ աչք կիսախուփ, ինչպես երկկոյան, երբ նամակն էր պահել. Սողոմոնը գիտեր, որ նամակը Տիգրանի բարձի տակն է, գիտեր, որ մարտի աղոթք-նամակն է խաղաղ քուն բերել նրան...

Չձև երգը,— ավելացրեց նա,— բայց պանդուխտի չէր... պանդուխտը ինչպե՞ս կերպե՛... Ի՛նչ կերպե՛...:

Նա հիշեց Քյոթայի եր ընկերներին, հավաքվում էին վանքի պավթում, խոսում էին, կատակում, ծիծաղում, լուռ-տխրում էին և մեկն ասում էր. «մթնեց»։ Ամեն զգեկո՞ւստը վար «մթնեց»։ Իսկ մի իրիկուն «մթնեց» խոսքի վրա ընկերները մեկը յարջ-յարջ առաջարկություն արավ. «փախնենք՝ գնանք հայրենիք»։ Տղաները իրար նա-

— Ֆա՛...

Եվ տղայի պուտ աչք շնչից նրա ականջների մոտ, ուրտից սր, գրնգաց մի հորիզոն, գետնից երկինք ու ծովն երկինք թավալող իր մշուշով. Եվ մշուշը մշուշ չէր, այլ՝ շշուկների հալոցք, և կամիտաք գուշակեց շիկացած աչք շշուկների երկիրն ու մպտաց։ Իսկ պատանին տնջուր էր, որ բերան բացելու հետ վարժարանի դահլիճն ու հայր սուրբի լսելիքը լցրել է իր աշխարհի հուշուններով, նրա համար ձայնը իր ձայնն էր, միայն՝ իր, հատկապես՝ իր... Եվ ձայնում եղած-չեղածին նա այնքան էր անուր ու միամիտ, որքան է՛ն լուսնկա գիշերին, երբ ձևողները երկնել են իրեն, որքան է՛ն առավոտին, երբ աչք է բացել և շուրթերի վրա մեկ էլ... ծղել է «Մարեն», մկրտված՝ վան աշխարհից իր ապուպապերի ժողոված շնչով ու զույներով... Եվ նա ձայնեց իր «Ֆան» և՛ աճով, և հույսով կոմիտասին նայեց. հայր սուրբը հավանե՞ց իր ձայնը:

Կոմիտասը շոշկեց նրա մազերը:

— Տղա, վանեցի՞՛ ես,— ուրախ ասաց:

Ուսանողները զարմացած իրար նայեցին. ուրեմն հայր սուրբը սրապիզոնցի իրենց ընկերոջը չէ՞ր ճանաչում, նրա հոր ծանոթը չէ՞ր... ձայնի՞ց ուրոշեց: Եվ սրան՝ վանեցի Արմենակին, իմացավ ձայնի՞ց...

— Դո՛ւ, մանչւ,— կոմիտասը ձեռքը գրեց հաջորդի ուսին. Տղան շփոթված էր և կանգնելու փոխարեն կուշ եկավ. կոմիտասը միծաղեց և հիշեց վիպերգը՝

Իր ձեռն ավեց վեր Սպիտակ ձիւ մեջքին...
Սպիտակ ձիւ վար էտու գետին.
Թհան ասաց.— Սպիտակ ձիւ,
Ե՛րբ տի տանես թճ, հասցես Դավթի կովին.— Եվ...

Վիպերգի տողով կատակեց աղայի հետ:
— Տի տանե՞ս ինձ հասցնես Դավթի կովին... Դե րեղ տեսի՛մ.
Տղան շիկնած ոտքի ելավ՝

— Ֆա՛...

Կոմիտասը, հայացքը թեք՝ առաստաղին, ականջ պահեց ու լսելուր ատեսով էլի մի աշխարհ... Տարոն աշխարհն էր:

— Արմենակ Ծանմուրազյանի մասին լսե՛լ ես,— հարցրեց,— քո հայրենակիցն է... ճոխ երգիչ է,— ավելացրեց պուրպուրանքով:

Ուսանողները շփոթվել էին, մի տեսակ վախվորած ու կտրակցոն էին նայում իրար, տազնուպ ու անհամբերություն կար. նրանց խլրտոցի մեջ Մաքենբում ասում-կրկնում էին իրենց «Ֆան», ավելի համարձակները գողտուկ բերան էին բացում՝ շնչում ֆա՛ ու տանն մեկին թվում էր.

Քե՛ս առաջին՝ անգամ է ականջն ընկնում իր ձայնը, առաջին անգամ է լսում, ու զարմանում էին իրենցից անջատվող անծանոթ ձայնի վրա:

Իսկ Կոմիտասը չէր նկատում ուսանողների շփոթմունքը, հաջորդակի «Փաների» հետ նրա կոպերի տակ ծավալվում ու ծալվում էին հայոց աշխարհի գավառ-Վորիզները, պոնկե-պոունկ՝ շշուկների ալիքավոր մշուշով, և ականջներում խոխոջում ու մարում էին հորիզոնների հանգվայն շշուկները:

— Կրկնի՛ր, տղա,— նա լայն ժպտաց. պատանու կոշտ ու փլուշտ ձայնի հետ հիշել էր սասունցի իր ծանոթ Պետոյին, տարիներ անց վարժարանի դեմհիմնում՝ պատանու ձայնի մեջ նորեն հանդիպել էր նրան, սասունցի Պետոյին, և շուտ բաժանվել չէր ուզում:

«Պետոյի ձայնի մեջ սարերից փրթած քարի արձագանք կար»,— Կոմիտասը ժպտաց իր Պետոյին, և տղան ժպտից սիրտ առած կրկին աղմկեց.

— Տա՛...

— Գու ծոերի՛ց ես,— պատանու թիկունքին թփթփացրեց Կոմիտասը. — ծուռ սասունցի ես:

Եվ մտքում ցավեց. «Չայն չունիս Ափոսոս... երգչախմբիս մեջ էս ծոերից մեկն ունենալն օգուտ է, պետք է. Սասունի երանգները ամենալավը սասունցու շնչով կողոզանջես»:

— Հապա, մանչս,— Կոմիտասը ձեռքը դրեց հաջորդի ուսին:

— ...

— Ա՛, դու Եիրակ աշխարհից ես:

...Եվ մեկիկ-մեկիկ ձայնել տվավ ամենքին, ամեն մեկի շնչից գուշակեց նրա աշխարհն ու լսեց այդ աշխարհի շշուկները: Նա հայոց աշխարհի բոլոր կողմերից երգչախմբի համար ձայներ ժողովեց՝ և՛ Տարոն աշխարհից, և՛ Վանից, և՛ Եիրակ ու Գողթան աշխարհներից, և... նորեն ցավեց Սասունից բացակա ձայնի համար ու մտքում որոշեց.

— «Չայնեղ մի ծուռ կնարեմ»:

Հետո դադրած կանգնեց, հայացքով լուռ ու երկար համբուրեց դահլիճում ծվարած «Հայոց աշխարհը», մտքում գուրգուրեց. «Աշխարհիս լուրեք կողմերեն երգչախմբումս ձայն ունիմ. հայ ձայն հնչեցնել կարելի է ու... երաժշտանոց հիմնել»,— և դարձավ ուսանողներին մեկնեց իր օրհնանք-ուրախությունը.

— Ապրեք, որդիք, դուք ամենքդ ձեզ նման եք... ձեր հող ու ջրի, ձեր ցեղի հիշատակներն ունիք, ձեր աշխարհների երկինքն ու շունչը: Եվ սքեմի օձիքը բուրբոզ ճերմակը ցուլացներով ելավ դուրս:

Տ Ա Ր Ե Մ ՈՒ Տ Ի Ն

(Աննապարտ վեպ)

ԳՆՈՒԿՍ ԱՌԱՋԻՆ

— Երգիր, մա՛:

Ես գրքեր եմ թափթփել սեղանին, ձայնագրիչը տեղավորել գրքերի թիկունքին, միկրոֆոնը հարմարեցրել և սպասում եմ, որ մայրս երգի: Եվ նա չպետք է իմանա, որ ձայնագրում եմ: Ծղմարիտն ասած, տետր ու գրքերի թաքստոցն էլ պետք չէ, եթե շոքսամյա աղջիկս՝ Մոլիխարը, մորս անվանակիր, եթե հորս անվանակիր եղբորս շոքսամյա տղան՝ Օհանը, շմատնի, մայրս որակղի՛ց իմանա:

— Էդ ինչ պատիկ ու խորոտիկ բան է,— նկատում է մայրս:

— Այո, բայց դու երգիր, մա՛, երգիր:

— Խեղիկ, աստված վկա, ձեն չի մնացե... Շունը չունիմ:— Մայրս նստած է իմիջիալոց, գլուխն ուսն ի թեք, և շեղ հայացքը մոխրամանին և մատներով խաղում է մոխրամանի հետ, մոխրամանի փոշու հետ: (Երբեք ես հարկ համարեցի դիտողություն անել, և մայրս պատասխանեց, մաքուր փոշի է, գանձուկ, իմ մատներն, էս կոշտ ու փլուշտ մատներն հող ու փոշու մեջ չե՛ն ծեղացել... Մաքուր փոշի է): Մայրս նստած է իմիջիալոց, հա-հա ոտքի պետք է կնի, առիթ է որոնում և կողքանց նայում է բարկ վառարանի մոտ նստած հորս:— Զվառվի՛:

Հայրս մոտիկ է վառարանին, իսկ վառարանը՝ շիկացած կող ու կըշտով: Գեկտեմբերյան սառը օդը ծխնելուցից խուժել է, բորբոքել... Իսկ հայրս վառարանից ետ չի քաշվում: Նստած է ձեռնափայտը ոտքերի արանքում, թևերը ծնկներին ծալած, հակված ծնկներին, գլխաբաց է. մեկ հատիկ մազ չի պակասել, և մի հատիկ սև չկա՝ ճերմակ ու մաքուր, կարճ խուզած, գեղեցիկ, ճերմակ: Հայրս հարյուրի սահմաններում է,— ճիշտ տարիթիվը ո՛վ գիտի. կորիս Մելիքովի անունը օրորոցում է ընկել ականջը, և ահա էլի տարեմուտ է, դեկտեմբերի 31-ն է, մի քանի ժամ հետո ալբիդ մեջ խցկված, թերթերունքներդ ի կախ, ժամանակից մի

մտխալ կտրվելու է ու խաղվելու թիկունքիդ, և՛ նոր տարի, նոր տարե-
թիվ... Բայց դա ի՞նչ կապ ունի հորս հետ, հին ու նոր օրեր իրար խառ-
նած, ժամանակի մեջ ճոճանակի պես տարուբեր, իր տեղն ու տարիքը
կորցրած հորս նոր տարի, նոր տարեթիվ փ՞նչ կապ ունի:

— Երգիր, մա՛ւ.— Ես կամակորուքյան հասնող համառ եմ. միևնույնն
է, մայրս պետք է երգի, պետք է երգի: Զերգեց՝ հարցեր կտամ (մայրս սի-
րում է, որ հարցեր են տալիս, իր խոսքն են ուզում), հարցեր կտամ-
կպատասխանի, հանդարտ, սկզբում՝ իմիջիպալոց, հետո կխոսի տաք, լըց-
ված ու հուզված, անցած բաներ կհիշի՝ հըիիի՛-ախ, կկանչի երգեցիկ և
կսկսի երգել: Կերգի մայրս, կերգի, բայց... մայրս ճիշտ է. արդեն շունչ
չունի, առաջվա անուշ ու գուլալ ձայնը ո՞ր է... ձայնագրելու համար
շատ եմ ուշացել, և ինչ հարց տամ մորս... Եվ նայում եմ պատուհանից
գուրս:

«Մարութը շեկա՞ւ:— Օղբայրս գնացել է տոնածառ բերելու:— «Միշտ
ուշացել ենք, միշտ ուշանում ենք»:— Ես Երևանից եմ եկել՝ կնոջս ու
երեխաներիս հետ, եղբայրս՝ Լենինականից կնոջ ու երեխաների հետ, ես
մտածել եմ, թե Մարութը տոնածառ կբերի, Մարութը մտածել է, թե ես
յբերեմ, և ահա՛ լուսենր: Ես Երևանից, եղբայրս Լենինականից շնորհ ենք
արել մեր ծնողների հետ նոր տարին դիմավորելու «ուշացումը շղթա-
յական ռեակցիա է, ուշացումը ուշացում է ծնում»:— Զմեռն ուշացել է,
գեկտեմբերի 31-ն է, բայց ձյուն չկա,— ձմեռն ուշացել է ու շարունակ-
վել է գարնան մեջ, և գարունն է ուշանալու: Զյուն չկա՝ ոչ մեր դռանը,
ոչ պատերի տակ, ոչ գյուղից դուրս, բլուր-բլրակներին, իսկ հորիզոնը
պռատ է... Արարատն ու Հայոց լեռնապարբ գորշ ամպերի տակ են, գե-
տինը գորշ ու սառած, սառնությունից ճաքճքված, և ճաքերի մեջ՝ ցրտի
երակները, սև կտրիչներ՝ ճաքերի մեջ և ճաքերի շրթին խլվազող ոլորվող:
Եվ գորշ փտորված ամպերից սառնություն մաղող երկնքի և սև կտրիչ-
ներով գետնի արանքում՝ մեր ծխնելույզի մեջքահոտոր ծուխը:

Աղջիկս՝ թրխկ-թրխկ-թրխկ աստիճաններով բարձրանում է,— երբ
աստիճանները ամենօրյա ու մտերմիկ չեն, երեխաները ավելի պինդ են
խփում թրխկ-թրխկ, բարձրանում է, բացում դուռը և խոսված նայում:

— Տոնածառ, հայրիկ,— պահանջում է խոսվական ու մոթող:

— Կլինի, ձգուկ, հորեղբայր Մարութը գնացել է: Դու վար իջիր,
խանգարում ես:

— Ի՞նչ եք անում,— քշում-կանգնում է դիմացս,— քո մամայի հե՞տ
ես խոսում:

— Իմ մայրը քո ի՞նչն է:— Մովինար թոռնուհին իր անվանակիր
տատի ձեռքից ե՞րբ է ձու ու կարագով հաց առել, պնդերես ու թաքուն,

հ՞րբ է քանդել տատիի գրպանները, ե՞րբ է լացել ու կովով իր անկողնուց
փախել-տափ եկել տատի ծոցում... Այս տարօրինակ զգեստներով՝ ծալ-
ծալ փեշերով ու ծոպավոր գլխաշորով տատը հայրիկի մաման է, ուր իր
տատն է:

— Քո մաման իմ տատին է:— Սա անդիր արած խոտը է. սովորել է
Երևանում, մորս լուսանկարի առջև կանգնած, հարցական, ժպտուն և
կաշկանդված հայացքը լուսանկարին: Եվ ահա կրկնում է նույն հայացքը
մորս, նույն հարցական, ժպտուն ու կաշկանդված հայացքը մորս:

— Դե գնա տատի մոտ, թող քեզ սիրի:

— Էս ի՞նչ է... Ասե՞մ ինչ է՝ մագնիտաֆոն... տատիկի՞ն ես ձայնա-
գրում:

Այնուամենայնիվ տատը բառ է աղջկաս համար, սովորական բառ,
ինչպես ինձ համար, որ ոչ տատ եմ տեսել, ոչ պապ: Բայց ահա նույն
օճորքի տակ՝ Մովինար մայրս, Մովինար աղջիկս, բայց Մովինար տա-
տը... չկա:

— Մայրս քո ի՞նչն է: Վիրավորված հրում եմ մագնիտաֆոնին ձեռքը
մեկնած աղջկաս:

— Ինչո՞ւ կենդացնիս գերեխեն:— Մայրս էլ է վիրավորված, գիտեմ,
բայց զգացնել չի տալիս, այդպիսի վիրավորանքներ են մշտել մորս
աչքերի կապույտը: Էրեխեն ի՞նչ մեղք ունի: Արի, արի իմ գառնուկին
բան տամ:— Մայրս ձեռքը տանում է գոգնոցի գրպանը, դա ինձ էլ է հե-
տաքրքրում, մայրս գրպանում «անուշ» բան պահելու պետք ու սովորու-
թյուն չունի. երբ աղջկաս տարիքին էր՝ գրպանում պահելու բան չկար,
հետո... հետո ո՞վ է աչք տնկել-սպասել մորս գրպանին... բայց տես, որ
մի բան դուրս է գալիս:

— Էս ի՞նչ է,— մայրս ինքն էլ է զարմանում, շփում է կոշտ մատ-
ներով, մոտեցնում աչքերին,— ջանք, էս ի՞նչ է:

— Զի՞ր է... Էդ չիրս ուստի՞ց:— Հա՛, տվեց, տվեց... ո՞վ տվեց, կր-
կու-երեք շաբաթ առաջ էն ո՞վ տվեց... ուշք ու միտք, հիշողություն չի
մնացել... Էն ո՞վ մի բուռ չիր բռնի լցրեց գրպանը, և ինքը բաժանեց
հարևանի երեխաներին, բայց էս մեկը խոշոր ու քանց մամ գեղին՝
մնաց: Ասաված վկա, էս մեկը, էս խորտակը պետք է պահել, տեսար,
մեկ էլ տեսար... Ու բաժին եղավ իմ գառնուկին:

Մայրս շոյում է աղջկաս մագերը՝ շեկիկ, փափուկ, ալիքավոր:

— Էս ինչ խորտակ մագեր ունի:— Տխուր ու երազկոտ նայում է
ու շոյում. մանկության օրերի մագերն են, հենց իր մագերն են:— Քանց
արևի շողք:— Տխուր ու երազկոտ հայացքը մագերին շոյում է:

Աղջիկս փխտոյի պես քամւում է մորս փեշերին և հոնքերի տակից նայում է հորս:

— Ինձ չի տիրում,— գանգատում է,— ինձ չի նայում... Ինչո՞ւ չի նայում... Տխուր է, դրա համար, չէ՛, հայրիկ... Ասեմ ինչո՞ւ է տխուր, իր մամային է կարոտել, իր մաման ասե՞մ ուր է, իր մաման չի մահացել, չէ՞... Ասե՞մ ուր է իր մաման, իր մաման գնացել է Սասուն, իր մաման հոգնել, շատ-շատ հոգնել, գնացել է Սասուն: Ըի՞շտ է:

— Ըիշտ է, աղջիկս:— Թող այդպես՝ շեկիկ մազերը մորս շոյող ափի տակ, փխտոյի պես մորս փեշերին քամւելով շատախոսի, հա շատախոսի: Ըիշտ է, ապրես: Հետո:

— Հետո իր մաման ուզում է գալ, բայց չեն թողնում:

— Հայրիկ, իմ պապիին ձեռք տա՞մ:— Եվ ցանկալի վախճորուկ ժպտում է ու սեղմվում մորս:

Ես բռնում եմ Մովինարի թևը, որ մոտեցնեմ, աղջիկս կաշկանդված նայում է հորս և դիմադրում. ես ականջի մոտ շնչում եմ:

— Գնանք պապի ձեռնափայտը գողանանք:

— Հա,— խաղն ընդունած «գավաղիք» ժպտում է, անվարան քայլ է անում և սեղմվում է ինձ:— Վախենում եմ:

— Ումի՞ց ես վախենում,— քաշում եմ թևից,— թո պապին է,— և աղջկաս ձեռքը բռնի կպցնում եմ հորս ձեռնափայտին:

— Մամա,— ճշում է աղջիկս:

— Վախեցավ էրեխեն,— մայրս ոտքի է կանգնում,— ոչ ինքն, ոչ իր փես:

Ես բորբոքված եմ, բայց փորձում եմ ժպտալ և խաղը շարունակել. հորս ծնկների արանքից փախցնում եմ ձեռնափայտը և դնում աղջկաս բուռը:

— Քոչիք,— հայրս այդպես մորս է դիմում:

— Ես եմ, հայրիկ,— կանչում եմ ականջի մոտ,— ես եմ՝ ինչիկը:

— Ինչիկ... էգա՞ր:— Մի անգամ արգեն հարցրել է. առավոտյան սեղմեցի ձեռքը և ականջի մոտ կանչեցի. և իմացավ,— էգա՞ր,— և հարցրեց,— աշխարհք խաղա՞ղ է:

— Հիմա նորից հարցնում է:— Աշխարհք խաղա՞ղ է, ինչո:

Աղջկաս բազուկը պինդ բռնած, թաթիկը դնում եմ հորս ափի մեջ:

— Էս ի՞նչ է,— հայրս աչքերը մոտեցնում է ձեռք ու ափին ու շոշափում է:— Հայլե՞հեհ,— հորս խոշոր ափի մեջ ձեռքի կորիզ կա,— էս ո՞ւմն է:

— Իմ աղջիկն է, հայրիկ,— կանչում եմ,— Մովինարն է:

— Հայլե՛հեհ,— հակված շոշափում է Մովինարի ձեռքը:— Հրեշտակ էրեխեն հեռացրու ինձան... Գպրոց կերթա՞:

Մովինարը ցանկալի ժպտում է, Ամեն օր մանկապարտեզի համար թնկթնկում է, իսկ հայրս դպրոց է ուղարկում, և ձեռնափայտը ամուր սեղմում է կրծքին՝ հաշվում է, թե ինքն է փախցրել և անկաշկանդ նայում է հորս: Իսկ պապը շտկվում է, թիկունքը խփում է պատին, և արտակարգ ձգվում է իր կոճղին և մշուշապատ ու անորոշ նայում... Պատուհանը տեսնո՞ւմ է, ձմռան անձայն օրը տեսնո՞ւմ է, թե՞ ուրիշ պատկերներ են հորս հայացքի դիմաց: Եվ մեկին ու բարձրաձայն և հանդիսավոր սկսում է հայրս:— Ու էլան էրգու ախպեր, կանչեցին զուրանց Աստված, էլան վերցին գուրանց զավաղեն՝ ու ընկան ճամփա: Ընկան ու շատ պտտվան, զարկեցին, էկան զարիք էրգիր, էգան, գացին նեղ ձոր մի, տեսան՝ գետ մի կիզեր-կընցներ, առու մի ընդին կիզեր, կըզարկեր մըջ ըղ գետին, կը կարեր զէղ գետ ու կը շերտեր շուր ի մէջ տեղ ու հզամ լե կը խանվեր: մեջ ըղ գետին ու կերթեր...

Ես ու մայրս տարակուսած իրար ենք նայում: Մայրս առաջին անգամն է հորիցս այդ պատմութունը լսում, հայրս ե՛րբ է պատմութուններ արել, ե՛րբ է պատմում,— ես առաջին անգամն եմ լսում, որ հայրս էպոս պատմի, ես ու մայրս նայում ենք տարակուսած. հայրս գիտի՞ որ պատմում է. իր տեղ ու պահ, իր տարիքի մեջ ներկա՞ է, թե ընկել է ուրիշ աշխարհ:— Ես էլ արտասանե՞մ,— աղջիկս՝ աչք ու կիսադիմով հորս, կիսադիմով ինձ քաշում է թև,— ես էլ արտասանե՞մ,— իսկ հայրս ձիգ ու զուխը բարձր հանդիսավոր պատմում է, վառարանի խոզովակները գրնգում են. հայրս որոտաձայն պատմում է և... և աչքերի տարբալուծված կապույտում որտեղի՞ց են հայտնվել կապույտ կայծերը:— Ու էլան առան զառուն ու գացին էրգու ախպեր: Գացին ու գոտան զախպուր: Ըղ ախպիր ջուր՝ լուլե՞ մի ջուր է. կիզա կկտրե թամամ զուր տկու առուն ու հեղ մ՝ լե կրտունա, հեղ մ՝ լե կխանվի առուն: Կը նստին վըր ըղ ական ու զուրանց բերդի հիմք թալլին: Մանասար կերթեր նեջիր՝ ու Բազդասար կը գատեր վըր բերդին... շենլիք ըղ վերքեր լրկեր...

Ինչպես սկսել էր՝ հանկարծ ու կտրուկ, այդպես էլ լսում է հայրս և ձիգ ու զուխ բարձր, հայացքը պատուհանին նայում է: Ապա մարում են աչքերում հայտնված կայծերը, հայացքը մշուշվում է, և հայրս կամաց հակվում է և թևերը ծալում ծնկներին:

¹ Զավաղեն — օրապահակ:

² Լուլա — խոզովակ:

³ նեջիր — որս:

— Քող լիի արտասանի,— պահանջում է աղջիկս:
— Ասա թող արտասանի: Մովինարը բռնում է հորս թևը, փխտիկի պես հապճեպ ու վախժորով շանչում է ու սեղմվում ինձ:

— Զի արտասանում: Դու ասա:
— Էլ չի արտասանի, ձագուկ,— ասում է մայրս:— Ես կանգնած եմ հորս կողքին ու տարակուսում եմ: Հայրս իր մանկությունը հիշեց՝ ձմռան գիշերների հավաքատեղին հիշեց ու պատմեց՝ էր... Հայրս գիտե՞ր, որ պատմում է:

— Օրեկան, ես ասիմ հարիր, դու ասա հաղար, մտոք էրգիր է կերթա՛ ավեր ու անտեր Սասուն կերթա,— ավելացնում է մայրս:
Ես գիտեմ, որ այդպես է, ուրեմն քանի տարի հայրս ճոճանակի պես տարուբերվում է ժամանակի մեջ:

Մտքով՝ մեկ երեխա է սարի վրա, երեխաների, գառների հետ,— ասում է մայրս,— մեկ քեֆ-ուրախություն-հարսանիքի մեջ, և իբրև թե գուլաշի և իբրև թե կարմիր-կանաչ կապած թաղվոր է, որդի... ու մեկ էլ տեսար՝ կովի մուծ ու կտտորումի մեջ է սա, սա... սա անտանեղի է արդեն. ձայնը գցում է գլուխը, գոռում է, որոտում, իր առաջին կնոջն է կանչում, առաջին կնոջից ունեցած երեխաներին է կանչում, իր եղբորն է օգնություն կանչում՝ ետևո՞ր... Ու կանչից անտեր տունը դղրդում է. կանչ ու որոտից աման-չամանները զրնգում են...— Ես կփշաքաղվիմ, գառ: Օհան, Օհան, թևից կքաշիմ, կքաշիմ՝ Օհան, Օհան... Տեսա՞ր, տեսա՞ր, դարձավ-եկավ. ուշքն եկավ գլուխ: Ես կվախենամ, գառուկ, էս հաշտերն լրիվ գծվի. մեկ օր էլ մտոք էրթա ու էրթա...

— Իրենից դուրս է, որդի:
Ես առարկում եմ մորս:
— Իրեն դուրս է, որդի,— պնդում է մայրս,— առավտաից շուր իրիկուն իմ աչաց գեմն է, ես գիտեմ՝ իրենից դուրս է:
— Քու հեր գծվել է, ետևիկ,— հանգիստ ասում է մայրս:
— Այգպես մի խոսիր, մա՛:
— Ինչո՞ւ կվիրավորվիս, թե մարդն իր տարիքն ու իր տեղը կորցրեց ու խառնեց իրար, էն մարդը փոժ չէ, ի՞նչ է, գառուկ:
— Ետևո՞ւ, — վառարանի մոտ ծնկներին հակված կանչում է հայրս:
— Ի՞նչ, հայրիկ,— ես ոտքի եմ կանգնում:
— Քեզ հետ չէ, իր ախպեր ետևոյի հետ է:— Մայրս չի նայում. աղջեկաս գլուխը կրծքին սեղմած, շեկիկ մազերն է շոյում, բայց գիտի:— Ես ձեռքից կիմանամ, իր ախպեր ետևոյին է կկանչի:
— Կխեղզվիս, աղա,— որոտում է հայրս, և վառարանի խողո-

վակները զրնգում են: Հայրս մաշված, փոքր, վառարանի մոտ կաշի եկած մի երևիա, բայց հզոր ձայն ունի,— կխեղզվի՛ր... էգանր, մամս, էգանր...



Կատաղած մի գեռ է ուրվում ձորում. ձորը Տարվորի խորանձավ ձորն է, գեռը՝ խելառ ու սանձակտոր Տարվորիկը: Գարնան կես է. բարձրիկ սարերի ձևալը՝ ումպերից պոկված հյուսվածք ու սրտան շանթ, քարափների գլխից գահավիժում է ձորը. լցվել է հեղեղի շնչով, և անձավներում քրտնում է սարսափը, գղզգղված ու խելառ գետերի սարսափը: Քարափին տասը-տասնմեկ տարուն նորեղևի տղերք են նստատած, կանաչ վարսոցներով տղեր՝ այժի մաղից գործած տրեխներով, այժի մաղից գործած շալվարներով, Սուրբ խաչի ուլիկների մարվուց կարած ուլմեխները մերկ ուսերին քաշած, փոշոտ դլտիկներով տղեր: Չարքեր են բռնում. Տարվորի ձորում շարքեր կան, ձմռան գիշերների հերթաթևերից գիտեն. Տարվորի ձորում շարքեր կան, ցերեկները պահմտում են բարանձավներում, իսկ մթան հետ ելնում-գարանակալում են ծառերին,— ա՛յ, էն ընկուղենու սաղարթի մեջ, ա՛յ, էն կաղնին, որ բուռը հեղեղի մեջ է, այդ կաղնին փչակ ունի, այնտեղ են դարանակալում, ա՛յ, էն բարափի թիկունքին, այնտեղ, որ նստած են՝ այս բարափի թիկունքին... Չարքերը մթան հետ ելնում-գարանակալում-սպասում են մարդկանց: Եթե մարդն ինքը շուտ տեսավ և աչք փուր բուռնցք արեց, շարքը կմտ սեղմված բռունցքում,— Յա՛, Մարաթուկ, հացն ու գինին, տեր կենդանին,— և կարող է շարաեղ գեռը... Գծված գետը հայացքի տակ, նորեղևի տղեր են նստատած քարափի գլխին և մեկը՝ կապույտ ալբերով, մաթ կապույտ աչքերով ու սև, փոշոտ գլխով մի տղա՝ ետևն է, անտեղեկալի է բերում,— շարքերը,— կանչում է լարված՝ ու բոցկլտուն հայացքը ձորին, հանկարծ կանչում է՝ տղերը շտապ բռունցք են անում. բռունցքներում ճզմում շարքը,— Յա, Մարաթուկ, հացն ու գինին, տեր կենդանին,— խմբովի վանկատում են, առամները սեղմած ճզմում շարքերին և քարերի պես շարտում գետը:— Դու,— ետևն բոցկլտուն ու պահանջկոտ նայում է մեկին, ետևն չի խուզարկել, բայց գիտի, որ նա ուշացել է աչք բռունցք անել. ուրեմն գերվել է շարքերից և ուրեմն թևերը խաշած պետք է պառկի, մինչև նոր կանչը:— Չարքը...

Գարնան կես է. Մարաթուկը, Մովսեսարն, Անդուկը, սյորտն ի հար գեռ ձյան տակ են: Բարձրիկ սարերի կատարներին, բարձրիկ սարերի կուրծքը թրատած խանդակներում, գողիաթ ժայռերի ոտքերի տակ, ան-

ձառնեքում դեռ ձյուն էս, դարման կես է, կեսօր է, արևի շողերը ձյան
տակ կանաչ ծիլ ու ձեռագլիկ են դարձել, և երկնքից պոկված ձնհալը...
ձնհալը... Սա այնն է տակ շողջողացող ձնհալն է, փրփուր ու ցողով ծի-
ծան կապած ձնհալն է, թե՛... վիրու այծերի հոտը: Երանք են վիրու
այծերը, վիրու այծերը... Ահա, Մարաթուկի լանջին քարափի թիկունքից
հանկարծակի խարույկ բռնկվեց, — դա վայրի այծերի հոտն է, — և քա-
րափի թիկունքից պոկված հողմը բզկաեց խարույկը, — այծերի խրատած
հոտն է: Գարնան շնչից դժված վայրի այծերը վերից, Մարաթուկի լան-
ջից պոկված գալիս են, սարալանջին խարույկից քշված քամու բերան
ընկած բոցեր են փողփողում: Վայրի այծերի ընթացքին ոչխարի հոտ
կա, ահա, ահա պտտահողմի բերանն է ընկնելու, բոցթերթ այծերը սու-
րում են հոտի վրայով, թռչում են և քարափների գլխից, — շերտիկ, շերտիկ,
շերտիկ, — գահավիժում ալիքների մեջ, գետի ու գետափի ծեծված մայ-
ռերին, — շերտիկ, շերտիկ, շերտիկ, — մեկը խճճվում է ընկուղեհու սաղար-
թում, շարդատում ճյուղերը, — շերտիկ, շերտիկ, շերտիկ, շերտիկ... — Հե-
րիաթ է, կայծակի կտորներ են թշուռ հեղեղատի մեջ, դարկվում մայ-
ռերին, կայծակում ու բարափի գլխին շունչները պահած նորեղուկների
աչքերը բռնկվել են բոցով... Կրկեր ու մարդ՝ քանց փոթորիկ ու բոց,
քանց վիրու է՞ ճյուղավոր սրտով: Եվ մեկն նորեղուկներից մեկը՝ մութ
կտաույտ աչքերով ու խռիվ սե մազերով, — Խեղճ է՝ անհանգիստ շնչից
ոունգները տրաքվում են, — այծենին շարտում է մերկ ուսերից, — աչքե-
րում վառվում են վիրու այծերի հրաշքը, — այծի մազերից գործած տրեխ-
ները շարտում է, — վիրու այծերի հրաշքը ցանկալի, հրաշքը անհաս, —
այծի մազից գործած շաղվարը շարտում է, — խոտվքն է այրվում աչքե-
րում. ո՞վ է ասում, թե վիրու այծերի հրաշքը մարդու համար երազ է, —
նիհար ու ճկուն ցուլում է ժայռի շիթից, — Խեղճ, — և կանչում ժայռի
կտրճքն ի վար կախված մասրենուց: — Տղամ — վարը կատաղութունից
ինքն իրեն բզկատող գեան է, ակերին ծեծված ու ողորկ ժայռերը, լզված
թիտաները, թեքված-տապալիզող ոունհիներ, այլիքների թափից զողացող
ընկուղեհին և... մի մտրուկ փաթաթվում է ընկուղեհու ճյուղին, — Խեղճ, —
դեղված կաշվից հյուսած մի մտրակ շտառայում ու կորչում է ալիքների
մեջ, — կխեղդվիս, տղամ, — քարափի գլխից կանչում է Օհան տղեկը,
քարափի գլխին տղեքը խառնվել են իրար, — Խեղճի հետ եկան, առանց
Խեղճի ինչպե՞ս վերադառնան գյուղ, — սարալանջին ձուլված տան կտու-
րից ծխասյան կողքին կանգնած մի կին իր տղերքին, գարնան խելքին
ընկած իր խելառ տղերքին է կանչում... կտուրի՞ն, թե՛ լանջին մի կին
է կանգնած... Վարդն մայրիկն է... կանչում է... Չորից, գետի վշտից
միջից կարծես Վարդն մոր կանչն է լսվում: — էգանք, մամո, էգանք...



— Էս ինչ խորտակ մազեր են, — մայրս աղջկաս գլուխը սեղմել է
կրճրին ու շոյում է մազերը, — քանց Արեգակի շողք, բուսց խառ թել, —
Տխուր ու երազկոտ հայացքը մազերին՝ շոյում է: — Կախստամ, թե Էս
կտափտ ու անճոռնի մատներն զիպի էս խորտակ մազերին: Էս ինչքան
խորտակ մազեր են:

— Քո մազերն են, ախր, մա՛:
— Իմ մազե՞ր, — մայրս մատներով սանրում ու շոյում է աղջկաս
մազերը: — Շողք ու ապրում են իմ ձուլիկ մազերն:
— Մովիկարի քո հասակը հիշո՞ւմ ես, մա՛:
— Է, Խեղճ... Քու հարց, — ցավով ու երկնքիկ ու փոփոկ ասում է
մայրս, և մատները կաշկամում են աղջկաս մազերին: Ապա գլուխը
բարձրացնում է ու սրբողած նայում ինձ: — Ինչո՞ւ կհարցնիս, Խեղճ,
հիշո՞ւմ, Խեղճ, Խեղճ հիշո՞ւմ, որդի:
— Այն օրորոցից, որ քո մայրն է Էլել, — կարմրատակած ասում է
մայրս, — այդ օրորոցը քառասուն անգամ կրակի բերան է ընկել, այն
օճորքը, որի տակ քո մայրը աչք է բացել, այդ օճորքը քառասուն ան-
գամ փլվել է, գարնան Արեգակը, որ քո մայրն է տեսել՝ խախարած է
տեսել, այն ծաղիկը, որ քո մայրն է պոկել, այն ծաղիկից արյուն է կա-
թել...

Աղջիկս նայում է մորս կարմրատակած ու հուզված դեմքին, և փա-
փուկ սահում է տատի փեղերի միջից և գալիս սեղմվում է ինձ՝

— Քո մաման լաց է լինում, Է՛, մի խոսիր, հայրիկ, հարցեր մի
տուր տատիկին:

Մայրս արցունքն աչքերին շարունակում է, — քո մոր ատուցին կու՛ծը,
որդի, հենց ուսի վրա գնդակից ցխվել է... Ի՞նչ ես հարցնում՝ քո մանկու-
թյունը հիշո՞ւմ ես, — ցավով հեղճում է մայրս: — Էրբում ո՞վ մանկու-
թյուն ունեցավ, Մասունում ո՞վ կյանք տեսավ... հիշում ենք, ու ծուխ է
կնում ոունգներիցս, բայց այդ ավերակ էրբում ո՞վ կյանք տեսավ: Քո
հայրը, որդի, քո հայրը, որ քսանից-երեսուն տարի քո մորից մեծ է,
ուրեմն, քո հայրը քսանհինգ-երեսուն տարի ավե՞լ է վայելել իր անտեր
էրգիբը: Զէ՛, որդի, Է՛, այս խեղճ հայկորը այդքանով ավելի ավեր ու
կոտորած է տեսել... Մասուն... ծուխ ու բոցով լցված թոնիր: Այդ թոնիր
անթեղը շաղված էր վառողով, անթեղը վառողով էր շաղված, որդի:

Խուսափուկ ու հարցական հայացքը մորս դեմքին, Մովիկարը ձգվում,
չընչում է ակունքիս:

— Վատոգն ի՞նչ է, հայրիկ:

— Վա՛սիւս բռն է, աղջիկս: Պատուհանից նայիր հորեղբայր Մա-
րութը չկա՞:

— Վա՛այ:— Աղջիկս այդ ինչպե՞ս էր մտապել տոնածառի գոյու-
թյունը. ներս մտաւ հենց տոնածառի զանգատ-պահանջով... Ինչպե՞ս
էր մտապել... Եվ այդ ի՞նչ ուրախութիւնն էր, որ ծախ պէս ոտքի տակից
թռաւ ու հովի պէս ծփում է այս առթ սենյակում:

— Մամո՛ոս...

Աղջիկս պատուհանին շնորհակալ. հորս սրտից ցնցվում ու զայթում է,
մաղկերը շաղ եկած շուռ եկաւ ու փաթաթվեց ինձ:

— Աման, դրա ձեն... էս ձեն... — մայրս թեաթափ հենվում է աթո-
ռի թիկնակին և ինքնիրեն շնչում:— Նեղ վիճակի մեջ է:— Եվ վրդովված
ու տապակվելով փորձում է ոտքի կանգնել:— Թող ես էրթամ ու էս սար-
սափելի ձեն շքնկնի իմ ականջը, չլսիմ:

Ես մոտենում եմ հորս դարձի բերելու:

Աղջիկս շրջանցում է սեղանը, սահում է մորս թիկունքով, վախվո-
րուկ հայացքը դեպի պապը, բացում է դուռն ու ասում,— քո պապան իր
մտմային է կանչում, չէ՞:

— Հայրի՛կ,— գոռում եմ ականջի տակ,— հայրի՛կ,— քաջքշում եմ
թևից, բայց հայրս ամօր է: Նրա բազուկը բռնս մեջ գողում է, ցնցվում
է և մեկեն գլուխը բարձրացնում է, անտրոշ ու խամբած նայում է ու
որոտում.

— Մամո՛ոս...



Մի երեխա է խարխափում ձորում:

Ձորը գալարվում է ծուխ ու դումանի մեջ, անձազները խեղդվում են
ծխից, ձորով փախչում է բզկաված գետակը:

Մի երեխա է խարխափում ձորում,— մամո՛ոս,— տասը-տասնմեկ
տարու տղա՛ կիսամեկի ու զոգզոված և աչքերը... աչքերը կապո՛ւլտ են, թե
ծխով լցված,— մամո՛ոս,— դիշն՛ր է, թե՞ ցերեկ, ձորի գլխին պլշած
արնագունչն սկալառակը Արեգա՞կն է, թե՞ լուսինը,— բաբո՛ոս:— Կեսգի-
շերին բնի մե՞ջ լսեց հոր կանչը,— էրեխեք,— ա՛՛չք բացեց տեսավ, թե՞
երազում էր՝ երգիկից բոցերը խոտում էին և օձերի պէս սուլում գերան-
ների վրայով,— Վարդե՛ե, էրեխե՛ք,— գուռն ու շեմք բռնված են բոցով,
հայրը տապալեց գուռը և... ո՞վ էր, խեղճն էր... խեղճը բոցերի միջով
նեղակեց գուրս, ո՞վ իր թևից բռնեց ու շարտեց խեղճի ետեքից,— փախեք,
գաս-դատ փախեք,— էն ո՞վ թրմփաց իր զլխին, սարն ի վեր փախեք,

էրեխեք,— գիշերը, մութը ճարձատում ու ալրվում էր... աշխարհը հրդե՛-
վե՛լ է, թե՞ կրաղ է, կրակե շապիկ հագած կուռքեր են պարում շորս պին,
պարում ու բրբջում են, և դրանց շնչից ալրվում է գեմբը...

Բայց մեկը, կրակե շապիկ հագած այն մեկը հայրն է՝ կրակ բռնած
ճերմակ վարտիքով, բոցերով փաթաթված այժմեիով և հրացան ձեռ-
բին,— բարո՛ս:— Զատ-դատ փախեք, դեպ ձոր փախեք... դեպ անձազ-
ներ փախեք... Վարդե՛ե, էրեխեք, իսկ ո՞ր կորավ խեղճը... Շոգան, Մամ-
թեղիկը, Սեթը, Թորոսիկը, ո՞ր է մայրը, հորեղբայրները, հարսնուհի,
Վարդանը, ուր կորավ խեղճը, ո՞ր անհայտացավ հայրը:

— Մամո՛ոս...

Մի երեխա է գալարվում ծուխ ու բոցով լցված Տարխորի ձորում:
Քարափները ասկյարներով բռնված են,— Լի ո՞րտեղ կարող են
պատասպարվել գյավուրները, ո՞վ կարող է ապավինել, այս ամօր,— թրքի-
թրքիկ-թրքիկ,— այդ անձազները, ասկյարները բարչուզը՝ շփում են
անձազներն ի ներս, և բոցը վիշապի պէս խուժում է անձազները և վի-
շապի պէս դուրս գալիս անձազներից, գալարվում ձորում, բերանն առ-
նում թփուտները, շուլարվում ծառերի բներին, քարչուղը շփում են, և բոցը
վիշապի պէս խուժում է, և վիշապի պէս դուրս գալիս, բոցե կրախում մի
երեխա,՝ գրկանոցով մի մայր,— թրախիկ-թրքախիկ:— Դուրսը երկինք
կարկառած մի մերկի... — հա-հա-հա՛ աա,— Լս հուրին, կարմիր հագած ու
կապած էս հուրի-փերին... դեռ փրկությո՞ւն է որոնում, այս պեսն է...
հա-հա-հա՛ա...

Այս... բայց այս ի՞նչ կրակոց էր... սա ասկյարի հրուցանի ձայն
չէ... գյավուրին հրացան ո՞վ է տվել, գյավուրը գեներ կրելու իրավունք
չունի, ո՞վ է տվել, սրտեղի՞ց է, Հալեպի՞ց... կա ու չկա ուսի աշխար-
հի՞ց,— թրխիկ-թրքախիկ-թրքախիկ,— հրանոթ բերեք... սուլթանը Լս գյու-
վուրներին կոտորելու հրամանը ուշացրել է... սուլթանը ուշ-ուշ է
հրաման տալիս,— թրխիկ-թրքախիկ... — հրանոթ բերեք... և սարերի
վիրավոր բաշերից սրտաբ շարվում է ձորը, ձորը ճարձատում-սներում,
ճաք է տալիս, գալարվում բոց ու ծխի մեջ, և ձորից փախչում է գետը
(կրակ բռնած), կրակ ու բոցից թշուառող գետը, կարմիր շապիկ հագած
այն աղջիկն է, խենթացած փախչում է ձորով:— Մամո՛ոս,— տասը-
տասնմեկ տարու մի տղա կրակի օղակի մեջ է... Թոցերը կտրիչները հա-
նած պոռիկն կանգնած օձերի պէս շրջապատել են և շրջում են դեմ-
բին,— մամո՛ոս Կարծես արձագանք կա, մեկը կանչում է, դետից մեկը
կարծես կանչում է... Երանի ձկներին... Եվ լավ է գնալ... գնալ... ալիկի

¹ Քարչուզ — նավթ:

լավ է դառնալ ձկներաց բաժին: Օհա՛ն... Շողոտ... Մամթելիկ... Խեղո... Օհա՛ն... ձորը շնչահատ ծխում է, ծանր տներում է ու ծխում: Տալվորիկ ձորը, Տալվորիկ աշխարհը, Մասուն աշխարհը, առասպելներով ու արյամբ ներթոմված այդ անասոված կիրճը, կրակով ու բոցով թրծված այդ թռնիրը ահա խուզ տներում է ու ծանրահոտ ծխում: Յոթ օր կրակի շապիկ հագած շարքերը պարում էին կիրճում,— ասկյարները հեռացան,— Օհա՛ն,— բոցերը լիբդացել են սարերի գլխին. փախած շները սարերից դարձել են գյուղերը, ոտնում են հրդեհված փլատակների վրա,— ասկյարները հեռացել են. սուլթան Համիդի հրամանը ի կատար է ածված. ահա նոր դաս, առավել անհնազանդ գյուղերը ահա նորից մոխրակույտների գերեզմանոցներ են: Բայց այս անիծյալ կիրճի անհանգիստ գլավորները շատ մոռացկոտ են. տեսար նորից ծխեցին գյուղերը: Մոռացկոտ ու անխոհեմ են, ով մնացել է, նորից կնայի հյուսիսային կողմ... հա՛, հա՛, նորից աչք կանկի Հյուսիս, կխաշակների և իր ավերակին շունչ կտա:

Ձմեռնամուտ է, արևմուտքում ամպերը արևագույն են կտրել. ուրեմն աշունը երկարելու է,— Վարդե՛ն... Մամթելիկ... Խեղո... Օհա՛ն: Անձամներից ծուխը դուրս է սողում՝ ինքն իր հոտից կնճատված ու փախ, ծառերի փշակները ծխում են, ծուխը անձամներից դողեզող է ելնում, հանցագործի պես, ագռավները խուժել են ձորը, Տալվորիկ գետը փախչում է փշաքաղված.— Շողոտ, Մամթելիկ,— Իշխնձորցի Մանեն կա, վիրավոր ու կատաղած մի վագր, Իշխնձոր գյուղը հրոճարակ է. տունը մոխրաշիրիմ, շունը Անդուկից իջել, պտտվում է մոխրակույտի շուրջը: Մարդ ու կաղկանձում, հոտոտում, փշմտում ու կատաղած ոտնում է:— Վարդե՛ն,— Իշխնձորցի Մանեն կա՞... Իշխնձորցի Մանեն շնչում է:— Ամոթ սև ասկյարին:— Նահատակ Մանեն, այդ անհնազանդ ու ըմբոստ գլավորը իր ավերակ գյուղը մտնելու իրավունք չունի, իր տան մոխրակույտին մոտենալու արտոնություն չունի: Սուլթանի հրաման է, առավել անհնազանդ, անխոհեմ գլավորները, այդ անիծյալ գլավորները նորից կավերդերից ու Մասուն աշխարհից պետք է հեռանան: Թե կան,— ամոթ սև ասկյարին,— թե շնչում են և իրենց ավերակներին շունչ տալու նորից փորձ կանեն, ուրեմն այդ անիծյալ գլավորների գյուղերը նորից կավերվեն, կհրդեհվեն ու հիմնահատակ կարվեն: Այդ անիծյալ ըմբոստները, այդ Իշխնձորցի Մանեն... Նահատակ Մանեն... Շնչում է, ուրեմն նորից կվերականգնի իր ավերակը, նորից կկանգնի Մավասարի գլխին, Հալեպից բերած հրացանը ձեռքին արքայի պես կկանգնի սարի գլխին, կնայի հարած հրացանը ձեռքին արքայի պես կկանգնի սարի գլխին, կթևավորվի Հյուսիսից, արևմուտք, արևագալի կողմ, Հյուսիս կնայի, կթևավորվի Հյուսիսից,— Ես թլորիկ Գավթի ցեղն եմ. Մովսսարը իմ որսատեղին է, և ոչ մեկ անօրին այս սարը ոտք դնելու իրավունք չունի:— Այդ ըմբոստ գլա-

վորները, այդ Իշխնձորցի Մանեն... Նահատակ Մանեն ուրեմն շնչում է,— ամոթ ասկյարներին,— Իշխնձորցի Մանեն թող իր գերդաստանի փերթերը հավաքի և Մասուն աշխարհից դուրս գա:— Վարդե՛ն... Մամթելիկ:— Ձմեռնամուտ է, մթնշաղի հետ ձմեռն սարսուռն է մաղվում ձորի գլխին: Ինչո՞ւ է ուշանում ձյունը: Ձյունը: Մասախույզը: Փսթորիկը... փսթորիկը: Թող գա, թող խեղդի այս ձորի դարշահոտ ծուխը, փաթաթի ծառի վիրավոր բները: Թող գա: Ինչո՞ւ է ուշանում ձմեռը, ձյունը... թող գա, թող առաս տեղա ու ծրարի այս վիրավոր ձորը, այս... այս...

Գետափին, մացառների մեջ մի երեխա է խճճված: Ծնչավոր է... Տրոփում է, գետից շարտված ձկան պես հեռում-արսփում է: Տղա՞ է, թե՞ աղջիկ...

Տրոփում է... Օհա՛ն... ձգուկ... Ձմեռնամուտ է: Լուռ ու ամայի Մասուն աշխարհը: Մի մարդ է ոտք փոխում՝ բզկտված գերդաստանը շալակին,— անիծյալ կիրճում խեղդուկ լուսթյուն է,— մի մարդ է ճոճվում, հրուցանը շարդված թևի պես ուսն ի կախ, խուրջինի հակերում երկու կիսաշունչ մանչ՝ երդիկից թրատված ծխասյունները թիրառում են կիրճում, հեռացից ծնկակատար կինը, մի մարդ է զնում՝ որտեղ ստամենքի տակ սեղմած: Խեղդուկ ու ամայի է Մասուն աշխարհը: Արևմուտքում կարմիր են ամպերը, ուրեմն աշունը երկարելու է. տնանկներին՝ աստծո ողորմություն. ձմեռը ուշ է գալու. Իշխնձորի ի դուրս, Մասուն աշխարհն ի դուրս ճամփու կամ նստատակ Մանենի աստծո ողորմություն: Պետք չէ, ողորմություն պետք չէ. Մանենի աստծո ողորմություն պետք չէ. Նահատակ Մանեն աստծո դաշույն է մտնելու և վաղուց թշնամի: Ողորմություն պետք չէ, թող ձմեռը գա, թող ձյուն գա, թող հուշիկ իշենն փաթիլները, որ կանաչ գույնեցներով աղջիկներ պտակաշորի կարտից արթնանան, թող փսթորիկ լինի, լուսալուսավոր թող պարի, որ դորթերը արթնանան, անձամները թողացնող դուրս ահա այս վիրու այժի գզգզված մորթին է, Արեգակին բնից արթնացնող դուրս ահա այս քաղաքի շուր եկած բոցեղեն փետուրներն են, այս ո՞ր դորթի հարսանիքի արշավն են բորենիները լափն... Աստծո ծաղր այս ողորմությունը պետք չէ, թող ձմեռը գա, առաս-տեղա ձյուն իջնի, որ նահատակ Մանեն պատանքի այս անասոված կիրճն ու հեռանա: Պատանքի ու հեռանա:— Վարդե՛ն... Օհա՛ն... Խեղո... ձգուկներ... Նահատակ Մանեն ահա ձեզ դուրս կբերի այս արշավնուտ կիրճից, որ Մասուն է կոչվում, հա՛-հա՛, դուրս կբերի. սա Սևաբն է, շուտով կհանդարտվի Միրնկատարը, իսկ Միրնկատարից անդին Միրնկատարի տեղն ի վար Մուշ քաղաքն է. Մշո դաշտն է... Նահատակ Մանեն Միրնկատարից կիջնի վար Մուշ քա-

դարը-կանցնի, կկտրի Մշո դաշար-կանցնի... կգնա, կգնա ու ձեզ կհասց-
նի ոսի հողը, հա՛-հա՛, հենց ոսի աշխարհը, ձգուկներ, որ այլևս ավեր
ու կոտորում չտեսնեք: Երեկա-երեկա, որքան տեսել եք՝ բավ է:— Օհան,
Խեո... ձգուկներ:— Մարաթուկը, Մովսսարը, Անդուկը, Տալվորիկը մնա-
ցել են թիկունքում, քիչ հետո կհայանվի Միրնկատարը, Նահատակ Մա-
նեն տանց ետ նայելու կհիշարի քաղաքն ի Մուշ, և Մասունը, այդ ար-
յունհատ աշխարհը կգոցվի այլևս: Կոցվի, ձգուկներ, կոցվի: Եվ Մա-
սուն աշխարհը կդառնա ձեզ համար պատմություն՝ Թլոր Դավիթ...
պառավի շաղգամի արտ... քարանձավներում վրեշտացող Բուսիկի Զալա-
լի... Կաթնաղբյուր... Երկաթի սյուն... Թուր Կեծակին... Մարութա սար...
Սև սար... Սև սարը այս է, Դավթի որսատեղին է եղել, այս է, այս է...
Քիչ հետո... մի քիչ հետո... Իսկ այս ի՞նչ քոչք է: Հա՛, Մշո Օսման աղի
քոչքն է, ամառանոցն է: Օսման աղեն Դավթի որսատեղը գրավել է ու...
Տե՛ս, Օսման աղեն, քանց ագռավ, կանգնել է կտուրին, հեռագիտակ էլ
ունի, և փառավորվում է ծխացող կիրճով: Սպասում է, թե երբ պետք է
մարի... Հացն ու դինին, տեր կենդանին, Իշխնձորցի Մանեն այլևս ոչ
մի բայլ չի գնա, չի հեռանա, Նահատակ Մանեն Սև սարից ու Մասուն
աշխարհից հեռացողը չէ: Օսման աղա, էս ձմեռանամուտին ինչո՞ւ ես քանց
աղառվ թուռել ամառանոցիդ գլխին: Կողքինդ քո լամպ՞ն է: էս ձմեռ-
նամուտին ինչո՞ւ ես տոնական ֆես դրել: Օհան, Խեո, Օսման աղի լա-
մուկի ֆեսը տեսեք, տոն ու ուրախության նշան է: Քո արնադուլն ֆեսը...
չէ՛, Վարդն, չեմ սատկացնի, էդ արնագուլն ֆեսը կթոցենեմ գլխից:—
Քրրախկ, — Օսման աղա, ձեռքերդ այլահին մի մեկնի, Իշխնձորցի Մա-
նեն թե ուղենա, քո ձեռմակ ֆեսն էլ գլխիցդ կթոցնի, և քո մի մազը չի
խանձվի, այս արժվաշը հրացանը Մանենին դեռ չի խաբել և իզուր չէր,
որ Իշխնձորցի Մանեն զարիություն գնաց, կտր մեկ տարի Հալեպում
քեզ պես աղեքի համար ծառա եղավ, բեռնակիր եղավ և ձեռք գցեց ա՛ն
այս հրացանը: Ուզո՞ւմ ես քո աղայավայել ձեռմակ ֆեսն էլ թոցնի... դե
քած արի, Օսման աղա, ձեռքերդ այլահին մի մեկնի, Նահատակ Մանեն
իր գնդակներն այդքան էժան չի ծախսի, քոչքից վար իջի, բռնիր լա-
մուկիդ ձեռքն ու հեռացիր Սև սարից: Սև սարը Դավթի որսատեղին է,
և Իշխնձորցի Մանենին դեռ չի մեռել: Հավաքիր շաթուփոթերդ, հեռացիր.
այդ քոչքը Իշխնձորցի Մանեի նոր գյուղն է: Հա՛, հա՛, Նահատակ Մա-
նեն նոր գյուղ է հիմնելու՝ այստեղ, Միրնկատարի տակ, Սև սարի վրա,
Մուշից Մասուն եկող ճամփի վրա, թե ասկյարները գան՝ առաջինը
Իշխնձորցի Մանենին պետք է հանդիպեն և Նահատակ Մանենին: Դե գնա,
Օսման աղա, լուր տուր, ասկյար հավաքիր ու եկ: Այս տունը պետք է
վառեք ու կիսամեռ երկու նորելուկ ու վիրավոր սրտով մի կին: Իսկ Իշ-

խնձորցի Մանենին չեք գանի: Երբեք չեք գանի, երբեք. նա լեռներում
կլիներ, ամպերի տակ: Մարաթուկ վկա, Նահատակ Մանեն այլևս ծածկ չի
ունենա, գլխի տակ բարձ չի ունենա: Այսօրն ի հետ, Օսման աղա, Նա-
հատակ Մանեի տունը քարանձավն է, բարձը՝ քարց և կողակիր հրացանը:
Դե գնա ու լուր տուր, ու ասկյարներ հավաքիր ու եկ: Իկ ու այրիր Մա-
նեի գյուղը, — անունն ի՞նչ դնենք. Օսման աղա, Մասնո այս նոր գյուղը
ինչպե՞ս կնքենք. քոչքդ... Սև սարի բացատում քոչքդ փեթակի պես դրել ու
Սև սարի մանանան ես հավարում: Մասնո այս նոր գյուղի անունը փե-
թար դնենք, Օսման աղա: Փեթար դնենք:— Դե ուրեմն լուր տուր, ասկյար
հավաքիր ու եկ ու այրիր Մանեի Փեթար գյուղը: Փեթարա Մանեն, հա՛,
հա՛, Փեթարա Մանեն լեռներից կիջնի ու կգտնի Օսման աղին, հորից դուրս
կգա ու բառասուն ջախջի քարի տակ կգտնի Օսման աղին, Փեթարա Մա-
նեն ամպերից կպոկվի ու քանց շանթ Օսման աղի կրկնից ներս կմտ-
նի: Ով այրի Մանեի Փեթար գյուղը, պատասխան տվողը դու ես լինե-
լու, Օսման աղա: Այս աշխարհում Նահատակ Մանեն ուրիշ թշնամի չունի,
արեւելքեն-արեւմուտք, հյուսիսեն-հարավ ուրիշ ու ուրիշ թշնամի չու-
նի: Դու ես Արևի տակ՝ դու ես: Օսման աղա, Արեգակից վեր աստ-
վածն է: Մարաթուկ վկա՝ այդպես է ու կա: Դե գնա ու լուր տար, ասկյար
հավաքիր ու եկ, Օսման աղա: Զաթուփոթերդ հավաքիր, բռնիր լամուկիդ
ձեռքն ու հեռացիր Սև սարից: Հեռացիր: Բայց... բայց այդ հեռացիտակը
Փեթարա Մանենին տուր... Տուր-տուր, Նահատակ Մանենին հեռացիտակ
պետք է շատ... Այդպես... եվ... այս գեղեցիկ հեռացիտակի համար Մա-
նեն քեզ պարտք է, քոչքի համար՝ չէ, քոչքը Դավթի որսատարում է և
ուրեմն իրավունքով՝ Մանենին, իսկ դիտակի համար՝ պարտք է: Եվ մի օր
ձմռան մի գիշեր... մի օր, ձմռան մի առավոտ Օսման աղան կարթնանա
և իր սեղանին մի վերու այժ կտեսնի... դե հեռացիր, Օսման աղա...

Վարդե... Օհան, Խեո, ձգուկներ... բայց գեղեցիկ դիտակ է, Վարդե...
Որտե՞ղ ես, Իշխնձոր... Ա՛նա Անդուկը... Մարաթուկը... Մովսսարը... Տալ-
վորիկը... ձորը... Տալվորի ձորը... Վարդե... որտե՞ղ ես, Իշխնձոր... Մի
օր, մի օր Մանեն քեզ այցի կգա... Քուրիկ Զալալին հեծած Նահատակ
Մանեն զարնան մի արշալույսի կկանգնի քո ավերակների վրա...



— Խեո, ասում ես կգա՞ր:— Ա՛նա և հայրս վերադարձել է իրական
աշխարհ. սա իր տունն է, սա վառարանն է. ձմեռ է. սա կարմիր կո-
ղովչառով վառարանն է, քաղաքաբնակ սրգին է եկել, գոռում է ական-

չի տակ, սեղմում է դաստակը, փորձում է կոճղը հեռացնել շիկացած վառարանից:

— Քոզ գլխու— վիրավորված է հայրսու— Քոզ պիմ թեւ— Հորս մաշված ոսկորներում նկատելի ուժ կաւ Շփում է ազատված թևը. երևի ցավեցրել էմ, թևերը ծալում է ծնկներին և դեմքը խոռոված շուռ է տալիսու— Նևո, աշխարհք խաղա՞ղ է:

— Խաղաղ է, հայրիկ,— կանչում էմ,— խաղաղ է,— Շտապ միացնում էմ ձայնագրիչը:

— Խաղաղ ու խաղա՞ղ է,— Խոռոված մի երեխա է հայրս, վառարանի կողքին ծվարած, և թվում է, թե այդ պահանջկոտ ու հղոր ձայնը դրսից եկավ, վառարանի պնզացող խողովակներով հասավ:

— Խաղաղ է,— դուխիախ, մատների հետ խաղալով տնազում է մայրս. եթե դու էդպես կտանջվիս ու կպահանջիս, քու ա՛հից ս՞վ սիրտ կանի կչնի ու զաշխարհն խառնե իրար,— ասում է մայրս,— շուտ-շուտ պահանջիր, Օհան, հինց ուշքի կդաս, հենց աշք կբացիս՝ պահանջիր և որոտածայն պահանջիր, որ լսեն ու շմոռնան:

Երեանում, Էրբ հիշում եմ մորս, տեսնում եմ կարտոֆիլի թփերի մեջ հակված հողորբազր ձեռքին կարտոֆիլի թփերը խանձված են,— ջուր չկա,— հողին մոտիկ տերևները մորս մատների տակ խշրտում են, անձրև չկա— Հողորբազր սուր չէ. խաղում է ջարդված պոչով կոթի հետ և փորձում է պնդել հողորբազի կոթը, սակայն ավելի շատ բանողը մորս մատներն են: Ահա՛՛ գլուխն ի թեք, ծնկած է կարտոֆիլի թփերի մեջ, փրկրեցնում է և սուզված հայացքը՝ ինքն իրեն ուղղած մորս հայացքը ինքնամոռաց աշխատողի մատների հետ կապ չունի: Այսօր, երբ եկանք ընտանիքով, երեխաներին հետ հացասուն մտանք-դուրս եկանք, մարազ մտանք-դուրս եկանք և հարկ համարեցի շրջել տնամերձում: Կարտոֆիլի տեղում հողը քրքրված էր, հացատան անկյունում կարտոֆիլի մի փորիկ կոտակ կար,— մամա՛ւ, էս ինչքան շատ հուլունք կա,— հիացավ ու զարմացավ փորիկ Մովինայրը. կազամբի տեղում հողը կարծես փղձկացել էր և փղձուկ բներում եղյամն էր փառակալած, ոչ մի փառակալված, ճմրթված թուփ, ոչ մի կոթուն: (Կազամբի գեղնած թփերը դարմանի կողքին էին, սմբած կոթունները՝ վառելիքի վրա): Մառերի տակ ոչ մի տերև (մարագում զարմանի վրա խշրտում էին տերևները), ոչ մի տերև, ոչ մի շյուղ, ոչ մի խիլ, առվի ափերին ոչ մի բուռ սեղ... Մեր տնամերձը մաքուր ավելված էր, իսկ ձյան տեղը մաքրող բամին զեռ չի փչել: Գեկտեմբերի 31-ն է, բայց ձյուն չկա:

Զմեռն ուշանում է:

— Առանց ձյան նոր տարին զեղեցիկ չէ:

— Մինչև նոր տարի ձյուն կգա,— ասում է մայրս:

— Նոր տարուն մի բանի ծամ է մնացել:

— Կգա՛,— պնդում է մայրս:

Գրտում, աստիճանների վրա ուրախ իրարանցում է Շրխկոցով բաշվում է դուռը և շեմին հայտնվում է մեր գերդաստանը: Նոր տարվա կերակուրներն են բերում, որ դենն վառարանին Պղնձի մի կանխի կինա է բռնել, մյուսը՝ հարսս, արանքում աղջիկս ու եղբորս սղան կառչել են, կողքներին՝ նարեկն է, երկամյա սղաս,— ծնկել է, որ արանից դուրս շմղվի, ծնկած է կառչել, և շեկրիկ մազերն է երևում ու պղնձի շրթին կառչած ձեռքերը: Երեխաներից միայն եղբորս երկամյա աղջիկն է պակասում. ննջարանում քնած է: Նա էլ ահա արթնացավ ու թնկթնկում է: Գտան արանքում թնջուկված հրմշտում են, սառք օղը մատախուղի պես ներս է խուժում, պլլվում վառարանին, պլլվում հատու, և հայրս դուխը բարձրացնում է, և հորս մշուշոտ հայացքի տակ պղնձին շուշալված գերդաստանը շեմից պոկվում է ներս: Աղջիկս կտրակցուն նայում է հորս, և վառարանին մոտեցող պղնձից բաժանվում է, ինքնակամ ձեռ է քաշում և գալիս սեղմվում է ինձ: Մայրս փորձում է գրկել նարեկին, իսկ սղաս խոռովկանի պես մոթոշ ձեռք չի քաշում պղնձից:

— Հիսուս-Քրիստոս, էս ինչ ուժեղ է, քանց քո պսոյ Գլշո Մանուկ պինդ ու ուժեղ,— և մայրս խաշակնքում է ծնկածայ պղնձին ուղեկցող նարեկին:

— Վառվեցիր, հայրի՛կ,— կինս փորձում է հորս հեռացնել վառարանից:

— Քոչի՞ր:— Հայրս այդպես մորս է պիժում, այդպես է գիժում՝ Քոչի՛ր:

— Ծս եմ, հայրիկ, Համիկն է,— կանչում է կինս:— Վառվեցիր:

— Գո՛ւ ես, Անթառամ (հայրս այդպես էր կոչում կնոջս), դուրբան, էզա՛ր:— Հայրս նորից հակվում է ծնկներին և խոսում է դուխիախու:

— Քու մամն իմա՞լ է, բու հերն իմա՞լ է:

— Լալ են, հայրիկ, լավ են: Գու ինչպե՞ս ես... սոված չե՞ս:

— Էրեխեք դպրոց կերթա՞ն, հարսնուկ:— Հայրս խոսում է հակված. գլուխկախ ու երեսը պատն արած:

— Մովինար, Օհանիկ, նարեկ, մոտեցեք պապին, թող ձեզ տեսնի,— իսկ Համիկի ձայնը Օհանիկին չի հասնում՝ նա մի ձեռքով կրծքանշանն է պաշտպանել նարեկից, մյուսով Մովինարի գլուխը սեղմել ականջին և հայացքը ձայնագրիչին, քիչում է: Աղջկաս տարեկիցն է, բայց, տե՛ս, արդեն ծածկել է Մովինարի գլուխը:

— Օհանիկ, քեզ հետ չե՛ն:— Հարսս մոտենում, քաշում է թեից:

— Լենինականից պարան պետք է բերած լինելիք, որ հիմա Օհանիկին կապելիք Օհան պապի ուսրից:— «Եսկ եթե... եթե Մարութը Լենինականը թողնի ու գա՞, թողնի ու գա...»,— մտածում եմ ես:

— Քոչիբ... Քոչիբն հո՞ս է,— հարս սովորական հարցումն է: Մայրս հաջողել է նարեկին գիրկն աննել, չրի հատիկով ուզում է խաբել նարեկին, նստեցրել է գիրկը և մաղերն է շոյում:

— Աղջիկներ չեկա՞ն... Մամթելիկ, Շողիկ, Շամբրիկն էն հետո երկրից չեկա՞վ:— Հայրս իր հետո սեղերից վերադարձել ու հիշել է, որ իր Շամբրիկ աղջիկը ապրում է հետո մի երկրում: Էդ երկրի անուն ի՞նչ էր...

— Այթալի երկրամաս,— պատասխանում է կինս:— Շամբրիկը հեռագիր է ուղարկել, հայրիկ, հեռագիր՛ր:

Հայրս անքում է, գլուխը մեկ աչ է թերում, մեկ՝ ձախ, այդպես հակված ու գլխահակ, աչ ու ձախ ինչ-որ բան է որոնում, և մաշված թերթերունքներով կոպերը խլվում են:

— Շամբրիկն ի՞նչ է ուղարկել:

— Հեռագիր, հայրիկ, հեռագիր,— կանչում է Հասմիկը,— նոր տարի է, Շամբրիկն հեռագիր է ուղարկել:

— Նոր տարի,— կրկնում է հայրս. պարզապես լսել է ու կրկնում է: Հետո մաշված թերթերունքներով կոպերը խլվում են, անքում է հայրս, գլուխը անհանգիստ մեկ աչ է թերում, մեկ՝ ձախ, հակված ու գլխահակ ինչ-որ որոնում է ու... գտնում: Նոր տարի՞,— շնչում է ինքն իրեն:— Հայրեն՛եհ,— և կանչի հետ կամաց-կամաց շտկվում է հայրս, թիկունքը խփում պատին, ձգվում և հարչուր տարվա հեռվից նորից կանչում.— հայրեն՛եհ,— և մնում ձիգ ու մշուշառ հայացքը պատուհանին: Գնա՞ց հայրս... ո՞ր գնաց հայրս... թե խամբած աչքերի դիմաց տարեմուտի անձանց ու գորշ օրն է և ծխնելույզի մեջքակոտոր ծուխը:

Մուխը հենց ծխնելույզի պոնկին կոտրվում է, ծալվվում է, տանիքն ի վար սուղում դեպի տան գիմացի մրսած ալգին և ծառերի գլխին բզկրտվում...

Միի երակներն իրար հերն են անիծում, զգզում են իրար, կապերն են իլում իրարից, ամեն երակ իրենն է ձգում, կոպով մոտենում են և կոպով ու զգզված բաժանվում:

Մի անգամ... մի օր,— ես նոր էի սովորել դահուկ քշել և ա՛յ այնտեղ էի, ձորի այն կողմ, սարի պորտին, ձյունների մեջ խրված, և գլուխը հետո էր, գլուխը այսքան տարածուն չէր, չոթը հետո էր ձորից, և մեր տունը այս չէր, երկհարկանի չէր, տանիքը թիթեղապատ չէր, հողն տանիք էր՝ այդ օրը ձյան տակ, այդ առավոտ մեր երգիկի ծիասույունը, եր-

գիկից բարձրացող ծուխը ինձ թվաց կոունկների երամ, սակայն ոչ երբեք երկինք գնացող, այլ երկնքից ու երգիկից տուն մտնող, կոունկները ամպերից իջնում էին խառնիխառն, իջնում էին գլխովար ու խառնիխառն և որքան մտանում էին մեր տանիքին, այնքան հավաքվում, կանոնավորվում, մոտիկանում էին մեր տանիքին՝ երկճուղ շարք կաղմում, մոտիկանում էին՝ ճուղերը դարկում իրար և ձուլվում և երգիկից խուժում ներս...

— Քոչիբ,— այդպես ձիգ ու լարված և աչքը պատուհանին դիմում է մորս,— էս ո՞ր թիվն է, քոչիբ:

— Օհան, թիվն ի՞նչ կհարցնես, Օհան,— կանչում է մայրս:

— Աստու աչք քու վրա էղնի, Օհան,— ուրախացել է մայրս:— Էդ նի ու դու էդպես շիփ-շիտակ խոսես, Շամբրիկն էն հետո երկրից թե կանի-կթոնի ու կգա,— ուրախացել ու սգեորվել է մայրս:— Թե քու հոգին շմուրովի, և դու շիտցնես քու նստած տեղը, և քո խոսքը քո լեզվի վրա շմուրովի՝ շնկնի սարեսար, շնկնի ձորեձոր, ու դու այդպես շիփ-շիտակ խոսես, Օհան, քու հեռավոր աղջիկն կգա... այնտեղից շունչի բերան վաղելով կգա, իր տնից մինչ ի քու ոտքեր շոքեձոք կգա, Օհան: Ես էլ իր հետ, Օհան, աստված է վկա՝ ես էլ իր հետ:— Թաք քու հոգին շմուրովի ու դու մտքը շնկնիս քարեքար, Օհան:— Մայրս հուզված է, նստում է շուրջըլորը, նայում է սեղանին, ուզում է ստրի երեսի, բայց գլխի է ընկնում, որ աղաս ծնկներին է, նարեկին ավելի է պինդ սեղմում կրճճին և հուզված մատներով շփում է մաղերը:

— Վառվեցիր, հայրիկ,— ահա հայրս զգաստ է. պետք է, որ իմանա վառարանը շիկացած է, և ինքը՝ մոտիկ:

— Մի քիչ հետո նստիր,— և կինս փորձում է օգնել:

— Թող դիս,— պահանջում է հայրս,— թող դիմ թե— եվ թեն ազատում է, կոճը հեռացնում վառարանից, նորից հակվում ծնկներին և մեղմացած հարցնում:— Քոչիբ հո՞ս է:

— Քոչիբ,— գնդակը թափով դիպում է պատին ու ետ դալիս,— Քոչիբ,— Օհանիկը կրկնում է հարվածը:— Քոչիբ,— ո՞վ իմանա, թե Քոչիբն ի՞նչ բան է, միայն թե գնդակ չլելու հետ շատ հարմար է գալիս.— Քոչիբ,— մայրը դիտողութուն է անում, խսկ... գնդակը չլելու հետ Քոչիբը ետանդ է բերում,— Քոչիբ...

— Իսկականից, մա՛, հայրիկը ինչո՞ւ է քեզ Քոչիբ ասում:

— Իրենից հարցրու, Հասմիկ: Հարցրու, թե էդ անիծված Քոչիբն ինչո՞ւ դարձավ ինձ կեքանուն:— Մայրս խոսում է գլուխկախ, գոտու հետ խաղաղով:— Գաղթի օրերից շուրի էսօր մեկ օր, մեկ հեղ, թաք մեկ անգամ շուրթերից շպոկվեց Մովինար անունը: Մովինար... Մովինար... ինչպե՞ս

անիւ. թե կին ունի, այդ կնոջ անունը Մըլրո է, թե կին ունի, այդ կինը իր առաջին կինն է,— Մըլրո,— և ինչ սիրով է շնորհում՝ այս տուն ու տեղից անջատված գնացած է, իր ավեր քողտիկը,— Մըլրո՞ոո,— և ինչ կարոտով է կանչում՝ մտոր աստված գիտե, թե որ սարիցը— Մեկել օր, մտոր հարսանիքի մեջ էր, գանուկ, ու էդ հարսանիքն իր հարսանիքն էր, իր ու իր Մըլրոյի հարսանիքն էր,— մայրս ամաչկոտ ծպտում է,— Հավատա, գանուկ, հավատա՛ իր ու իր Մըլրոյի հարսանիքն էր,— Ախր, հարսանիքը խաբրիկ նորեն պատմել է, այդ անաստված ու խնձֆ ֆիդայի խաբրիկ նորեն երգել ու պատմել է. Հարսանիքին Սասնո բոլոր ֆիդայիներն են մասնակցել, այդ ավեր էրգրի խնձֆերը մասնակցել են, խաբրիկ նորեն պատմում է, եթե պատմած էլ չլիներ, այս հալետրի խոսքից պարզ է,— Ի՞նչ էր ասում, ասա, ի՞նչ էր ասում,— մայրս էլի ծպտում է, և ավով ամաչկոտ սրբում ծպխոր,— Մըլրո, զուրբան, բաց քու քող... քու քող բաց, քու էրես տեսնիմ:

— Էդ ինչքան խորտակ է,— ես շատ եմ ոգևորվում,— լա՛վ է, թե վատ, այդպես է, շատ եմ ոգևորվում,— ինչքան խորտակ է... Հայրիկ,— կանչում եմ, հայրս իրակա՞ն աշխարհում է, այստե՞ղ է, տա՞նն է, լսո՞ւմ է, լսո՞ւմ էր մորս, ծանրացած ականջներին իմ կանչը հասա՞վ:— Հայրի՛կ... Ափսոս, որ ես քո հարսանիքին չեմ մասնակցել:

— Գծվես դու,— ծիծաղում է կինս:— Մա՛, քո տղան խելառ է:

— Եվ թող գծվեմ ես: Ափսոս, որ ես այդ աշնանը, այդ ձմեռը չեմ ապրել և հորս հարսանիքին չեմ մասնակցել: Հազար ափսոս, որ խաբրիկ նորեկ հետ, ֆիդայիներ հետ, հորեղբորս հետ, պապիս հետ հորս հարսանիքին մասնակից չեմ եղել:

— Էլի գծվեց:— միջամտում է կինս:

— Դու այդ հարսանիքը չես պատկերացնում, Համիկ, բոլորովին չես պատկերացնում, իսկ ես տեսնում եմ:



Ահա խաբրիկ նորեն՝ բարդու պես ձիգ ու շնկշնկան, ասն ու մահը ծաղրող ծպխոր աչքերի խորքում, լալն ճակատին հավատարմություն ու երգում:

— Մա՛, խաբրիկ նորեկն ես լավ եմ հիշում՝ ճերմակամաղ տարիքում էլ այդպես էր ու կար,— մրմնջացող շուրթերին երգ,— ես վիրու չեյրան վըր Սասնո սարին, թըվանքով դարկին բրինդար արին,— տասնոցը այժմնու տակ խրած, Սև սարի անտառով ահա իջնում է,— խաբրիկ մը ճամփեք իմ հեռու յարին. դեղ առնե յիգա վըր բրինդարին,—

նախշուն խորջինը ուսն ի կախ Սիրնկատարի ու Արջգլորի արանքով իջվարում է գյուղ: Մատների վրա հաշվող տներ են: Սև սարի կուրծքը խոցած ձորակի ավերին խրճիթները կարծես հեղեղն է բերել-չպրտել աչ ու ձախ. մեկը նահատակ Մանեի, Իշխնձորցի Մանեի տունն է, կողջինը՝ ախպեցի Պետոյի, դիմացինը՝ տալվորցի Մուրդիկի, կողքինը՝ շուշնամերկցի Մանուկի, դիմացը՝ գըլեցի Արթնի, Սասուն աշխարհն է օրենքից դուրս վտարվածների խրճիթները Սև սարից պոկված հեղեղն է բերել շպրտել աչ ու ձախ: Տների ճակատներին վիրու այծերի պողերն են, տանիքներին դեզերը՝ թեք դրած փափախներ. ըմբոստները, Սասուն աշխարհն ի դուրս, օրենքն ի դուրս վտարվածները շեկ փափախները դրել են կտուրներին և բարձրացել սարերը: Հիմա աշուն է, և ըմբոստները Տարոն աշխարհի ծուռ ֆիդայիները կածաններն են հսկում: Աշուն է, հոգնած ու սայթաքուն կածաններով միամուր ոտք է փոխում կարիքը, խուլփեցի Ղազարը մի շորաբեռ շաղգամ է տանում Մշո դաշտ. ցորեն պետք է բերի, իսկ գայլը դարանակալ հետևում է,— մշեցի Առաքելը մի շորաբեռ գարի է բերում Սասուն. կորեկ պետք է տանի, իսկ գայլը դարանակալ հետևում է,— գըլեցի Գանոն մի շորաբեռ ընկույզ է տանում Մշո դաշտ. խմիչք պետք է բերի,— իսկ գայլը դարանակալ հետևում է,— մշեցի Արամը մի աման նավթ է բերում Տալվորիկ. դարբին Համդեկից երկաթ պետք է տանի,— իսկ գայլը դարանակալ հետևում է,— շենիկցի Գրկոն մի կնուճ մանանա է տանում Մուշ քաղաք. դուբանչի Օհաննեսից չիթ պետք է բերի,— իսկ գայլը դարանակալ հետևում է՝ հիմա պետք է լափի, էգուց ձյուն կգա. կածանները կծածվեն արյունով, հիմա, երբ կածանները կենդանի են ու բանուկ, գայլերը պետք է հոշոտեն ու լափեն:— Եվ ֆիդայիները հսկում են տրոփող կածանները, բարկացած հսկում են, դադրած ու տաք կածանները: Եվ նրանցից մեկը, կեռան որդի, քարանձավի բնակիչ երդվյալներից մեկը ահա՛ խաբրիկ նորեն, գյուղ է իջնում,— մարե՛ն, քո որդին է գալիս,— Հավթիկ վըր ծովուն անունն էր արոր, վզիկն էր կարմիր, սրտիկ ահավոր, կապիմ բեղարեն՝ էրթամ հըտ էնոր, էն իմ գարդ գինա, ես՝ գինամ էնոր,— մայրը մինուկ է ապրում, դռանը կանգնած դնդնում ու այժի մազ է մանում,— Հին տուն, հին երգիկ, հին աստված,— այժի մազի հետ հուշերն է մանում,— շեն տուն, տաք թոնիր, կապույտ երգիկ, մեծ աստված... Ամենը անցավ: Հին տունը խելզների բույն է, տաք թոնիրը՝ մի բուռ մոխիր, կապույտ երգիկը՝ այդ բուռ մոխրի տակ փշկած աչք, մեծ աստվածը... մեղա քեզ, տե՛ր, աստվածը, աստվածը ալան,— մայրը դռանը կանգնած է, վիրու այժի մազ է մանում,— ամեն ինչ անցած է, բոլորը գնացին ծուխ ու մխի մեջ, գնացին-կորան, մնացել է մի տղա, մինուկ մի տղա... Որտե՞ղ

ես, խելառ տղա, այսօր ո՞ր կածանի վրա ես, մահաշունչ ո՞ր ճամփի վրա, խե տղա... անխօսված տասնոցը ծոցում, խաղը շուրթերին զօր ու գիշեր թափառում է գալլերի ոճմակով լցված այս աշխարհում, ականջներում գալլերի ոռնոցը, թիկունքին գալլերի կարմիր աչքերը... Քո շուրթերին ծաղկոզ խա՞ղն է քեզ պահում, թե՞ անխօսված տասնոցը, տղա, հիմա ո՞ր կածանի վրա ես, ամեն կածան ոտաց տակի ամեն կածան օձ է, անաստված տղա,— մայրը դռանը կանգնած որդու ճամփաներն է փաթաթում իլիկի վրա, շեկ, կապույտ ու ճերմակ այծերի մազերը խառնել է իրար, որդու համար կաքվազույն այծենի պետք է գործի, նորափեսի այծենին,— այդ ո՞ւմ երդում տվեցիր, որ քո տունը քարանձավը պետք է լինի, քո բարձը՝ քարը, քո ծոցինը՝ պողպատե շուրթերով անխօսված տասնոցը, այդ ո՞ւմ երդվեցիր, անխելք տղա, աստծո՞ն... Մեղա, տե՛ր, ո՞ր աստծոն, այդ ո՞ր ամենակարող ու քեզ զորավիգ աստծոն խոսք տվեցիր, որ կարմիր-կանաչ չկապես, որ ուրքը՝ շառնես ձեռքիդ, չկանգնես էս անտեր տանիքին... էս անտեր երգիկից երեխայի ճիշ չպետք է ճելի: Ո՞ր անխիղճը հորինեց այդ ուխտն ու պայմանը, կեռան որդի, քարանձավի բնակիչ:

Իշխնձորցի Մանեն... Նահատակ Մանեն նույնպես դարձավ լեռան որդի. հազարից մեկ սարերից վար չի իջնում, կեռան որդի է և քարանձավի բնակիչ, բայց տես, որ կին ունի, սերունդ ունի, հիմա ո՞վ հորինեց, ո՞ր անխիղճը հորինեց այս նոր ուխտ ու պայմանը՝ կեռան որդի քարանձավի բնակիչ, միայն կեռան որդի... Իսկ քո մայրը քո ի՞նչն է,— մայրը դռանը կանգնած վիրու այծի մազ է մանում, որդու համար կաքվազույն այծենի պետք է հյուսի:

Մրե, քո որդին գալիս է: Ահն ու մահը հեզնոզ ժպիտը աչքերի խորքում, հավատարմությունն ու երդումը ճակատին, տասնոցը այծենու տակ խրած, ճուպտուն խուրջինը ունի կախ:

— Մա՛, հարբիկ Նորեն ես լավ եմ հիշում. ճերմակած տարիքում էլ այսպիսին էր, միայն տասնոցն էր փայտե, բայց հենց այսպիսին էր,— կաքվազույն խուրջինը ուսին ի կախ, երգը շուրթերին հարբիկ Նորեն ահա գյուղ է մտնում...— մեր դռան առաջ քառսուն կարաս, Ձեր դռան առաջ քառսուն կարաս,— աղջիկներ, հարսներ, մինչև հարբիկ Նորեն կհասնի ձեզ մոտ, կհասնի աղբյուրի մոտ, մի կծիկ ջուր լցրեք հարբիկ Նորենի համար, խնդմենդալն ու բշփալը ձեր իրավունքն է, բայց հարբիկ Նորեն ծարավ է,— Ձեր դռան առաջ քառսուն կարաս, քառսուն կարսի գինին էր

խաս,— հարսնուկ, աղջի, էդ կծիկ տուր հարբիկ Նորենին, հարբիկ Նորեն ծարավ է ու շատ է ծարավ... Օխա՛ առաջ... այս ինչքան դով կծիկ է ու ինչքան անուշ ջուր է,— Քառսուն կարսի գինին էր խաս, Ամեն կարսին արծաթե թաս,— կծիկը Նորեն լցրու, հարսնուկ, աղջի, հարբիկ Նորեն ծարավ է ու ծարավ,— Ամեն կարսին արծաթե թաս, Ամեն թասին պաղիկ մի տաս:— Այդ երգը ո՞ւմ համար է, հարբիկ Նորեն, այդ տար, փոթորկուն երգը որտեղի՞ց է գալիս, թե կրճիգ տակ սերը այնպես է վառվում, ինչպես երգը քո շուրթերին, կարմիր-կանաչ կապիտ, նորափեսի դորշակը առ ու կանգնիր տանիքին: Տե՛ս, մայրը դռանը կանգնած քեզ է սպասում.— Մարե՛ս... Ի՞նչ անուշ բան ունես, հարբիկ Նորեն անոթի է, հարբիկ Նորեն ամպերի տակից է գալիս և անոթի է, սնդուկներում պահած ի՞նչ անուշ բան ունես, հարբիկ Նորեն շատ անոթի է և քեզ շատ-շատ-շա՛տ ու շատ է կարոտել, մարե, անուշ մարե, շատ-շա՛տ է կարոտել ու շատ վռազ է... Հիմա կզարկվի Իշխնձորցի Մանեի տուն, կդռնա տուն կգա ու... շատ-շա՛տ վռազ է... Վարդե մերիկ, Նահատակ Մանեն քեզ շատ է կարոտել,— վիրու էծի միս ունի՞ս, Վարդե մերիկ, մեկ կտոր հարբիկ Նորենի տուր, մնացածը դիր խուրջին, քունջ ու պուճախներում ինչքան անուշիկ բան ունիս, հանիր ու հարբիկ Նորենի տուր. Կեպինից Նահատակ Մանեի մոտից հարբիկ Նորեն բարի լուրով է եկել. Օհանն ո՞ր է:— Մեր թագվորն էր քաշ, խաշկոտ խաշ ու մաշ, Պսակն էր կարմիր, արևն էր կանաչ, Չէ, Վարդե մերիկ, Խեռոյի հետ գործ չունես, Քարանձավ Խեռոյի հետ գործ չունես. Խեռոյ Մարութա սարինն է. Կարլորաքարինն է. Օհանն է քոնը,— Պսակն էր կարմիր, արևն էր կանաչ,— Խեռոյ շորս-հինգ վիրու այծ կզարկի, Օհանը թող Մուշ տանի՛ խմիչք բերի, Խեռիկը... երազը հեշ. Վարդե մերիկ, երազը ոչ ու փուշ է, Խեռոյի հայացքից գնդակները վանվում են, Խեռոյին գնդակ չի բանի, Վարդե մերիկ... Խեռոյ շորս-հինգ վիրու այծ կորսա, Օհանը թող Մուշ տանի՛ կոնդոտա՛ ու մատանի ու պսակշոր քերի,— Խեռն ու բարին մեր թագվորին,— հա՛, Վարդե մերիկ, հա՛, քո հարսին հեռու չենք տանի. հիմա հարբիկ Նորեն կքարձրանա Կեպին, կիջնի Հավատորիկ գյուղ, կմտնի Շառոյի տուն ու թե՛ Շառոյի օջախում նշանելու աղջիկ եղավ՝ քո հարսն է:— Իսկ Օհանը կտուրին է. դեզի գլխին պարան է փռել խաշիառ և քարերի ծանրութամբ ձգում է,— հա՛, Վարդե մերիկ, Նահատակ Մանեի կամոք է, Նահատակ Մանեն Կարլորաքարից բարձրացավ Կեպին և... բորենինե՛ր, գալլե՛ր այս կողմերը հո չե՞ն երևացել:

— Չէ՛, Վարդե մերիկ, ձվածեղի ժամանակ չէ. Նահատակ Մանեն

1 Ուրք — նորափեսի դորշակ, որի վրա կատակ-մարտ են անում երկու կողմի հարսանքավորները:

1 Կոնդոտա — կոշիկ:

Կարլոսաքարից բարձրացավ Կեպին, և աչքը հարրիկ Նորեի ճամփին է, և հարրիկ Նորեն վազ է, շատ վազ է... հարրիկ Նորեն պետք է զարկվի Կարլոսաքար: Գևորգ Չաուշի մոտ ու բարձրանա Կեպին... Օհա՛ն, — հերն ու բարին մեր թագվորին, — իսկ Օհանը այժի մազից գործած պարանով խաշակնքում է դեզը, և ամաչկոտ ծպիտը քթի ծայրից կախվում է պարանն ի վար: — հարրիկ Նորե, դուրբան, դու կրակի՞ էիր եկել, — հարրիկ Նորեն վազ է, — հարրիկ Նորե, դուրբան, երեկվանից հետոյի հրացանի ձայնն է լսվում, կարծես թե հետոյի հրացանի ձայնն է՝ հեռվից, շատ հեռվից, — իսկ հարրիկ Նորեն հրացանի ձայն չի լսել և շատ վազ է: — Մարե, քո որդին եկավ... Այս որբան նախշուն մանած է, անուշիկ մերիկ... Կապանը հաստ հյուսիս, անուշիկ մերիկ, ձմեռը խիստ է լինելու... Ախոն է գուշակել, Կարլոսաքարի գլխին Ախոն գուշակեց՝ սաստիկ է լինելու ու ձմեռը երկար, կապանը շատ հաստ հյուսիս՝ լեռներին հարմար, փակ կանաչ-կարմիրը, մերիկ, թող... Այդ ինչքան ես ծերացել, անուշիկ մերիկ, ինչքան ես ճերմակել, անուշիկ մերիկ... իսկ կանաչ-կարմիր թող Օհանը կապի...

Հետո՞... հետո ձմռան արևոտ օր է: Երկու օր առաջ փոթորիկ է եղել, յոթ օր, յոթ դիշեր կիրճ ու սարերում մուխգին ոռնացել է բուքը, և յոթերորդ օրվա գիշերը Ախոն գուշակել է, որ բուքը խեղդվում է՝ արդեն մարում է ձմռան կիրքը, օրը արևոտ ու խաղաղ է լինելու, ու ուղիղ երկու շաբաթ Մովսսարի գլխին ծաղկելու է արեգակը: ով ճամփա ունի, թող կարի, ով խոտ ու տերև ունի, սարից բերելու, թող սահնակը քաշի ու ելվերի, ով հարս ունի հեռվից բերելու, թող գաթա թխի, հարրիկ «աղվես» ճամփի, խնամու տուն և զուռնա-դհուր կանչի: Ուղիղ երկու շաբաթ արեգակը ծաղկելու է Մովսսարի գլխին: Յոթ օր, յոթ դիշեր փոթորիկ է եղել. քամին գզել է ձյունը, գզել-մանել ու հյուսել է ձյունը, ուղորել է, հյուսել ու ձգել, ծեծկել ու ձգել ու հիմա սար ու ձորում պիրկ ձրգված է մետաքսե ճերմակ քողը: Չյան մեջ փոթորիկի ուժը դեռ չի մարել, հյուսած ճերմակ մետաքսը դեռ ինքն իր մեջ ձգվում է, և քամու հրեղեն շունչը պեծին է տալիս, աստղաձև ու աստղափայլ պեծիք են թռչկոտում արծիվների շեղ հայացքի տակ: — Հարսանքավորները ճամփա են ընկել, ձիերի սմբակների տակ ճոռում է փոթորիկի ուժը, — ճերմակքող աշխարհի վրա բոցավառվել է արեգակը, — Հարսանքավորները ձիերի ու իրենց կոպերին մուր են քսել. ձյան ու արևի խաղից կքաղվեն հայացքները, — Մովսսարի գլխից ահա գլորվում է արեգակը, — դհուրի դմփրտոցը թավալվում է, — Հարսանքավորները ահագին ճամփա են կտրել, խնամու Հավատորիկ գյուղը երևում է. դհուրի դմփրտոցը թավալվոր իջնում է դեպի գյուղ և գլոր-գլոր իջնող դմփրտոցից թրթում է ապրշումն

ճերմակ ու ձիգ քողը, զուռնայի ծղրտոցը արևի շողերի հետ սոտ է տալիս, — երեխեք, մանկափք, խելառ ճծեր, ձեզ ո՞վ է սովորեցրել տնաղել՝ զուռնի ծղրտոցի ու արևի շողերի պես գլուխկոնծի տալ ու ծիծաղել... Խնամի, էս պայծառ օրը վկա, մեր ութը բարի է: — Իսկ նորափեսի դռանը փոթորկում են գորթերը, երկու օր առաջ պտտահողմն էր այդպես պարում, այդպես թեթև, ճկուն ու մուխգին, — խնամի, իրավունք տուր հազցնենք մեր հարսնուկին —

էն տեղին,
Որ կը մտնիս՝
Գարկեն ի բաց,
Թողիքն ի հաց,
էն սեղան,
Որ կը նստիս՝
Սեզան ի շեն,
Սուփրեն ի լեն,
էն գինին,
Որ կը խմիս՝
Ձեռ շրոզա,
Կթղեն շողա:—

Իսկ նորափեսի տանը դորթերի Բերդպարը օղակել է թագվոր Օհանին, Բերդպարը օղակել ու կարկամել է, Վարդե մայրը որդու կարմիր-կանաչն է կապում՝ կարմիր խնձորներով աղջնակների օրհնեղբի տակ —

էն արտիկ,
Որ կը վարիս՝
Սերմն արծաթի,
Կուրթն օսկի,
էն աղջիկն,
Որ կը սիրիս՝
Մեկ մարգու սեր,
Յոթ որդու տեր,
էն լաշին,
Որ կը հասնիս՝
Պակն-արե
Գլուխդ վերե:—

Խնամի, պատերդ լայնացրու. Լեռան որդիներն են գալիս... Կրակի պես բակ են մտնում ֆիդայիները...

— Հասմիկ, այս ինչքան լավ է գրել... Մարութը չեկավ՝ մի բաժակ օղի խմեինք, այս ինչքան ճիշտ է գրել Կոստան Չարյանը, — «Հայոց դաժան լեռներում քայլում էին աստվածները բարկացած», — կրակի պես

ներս են մտնում, հարսանիքը, բոցավառվում է,— Գևորգ, Անդրանիկ, Մակար... Լեռան որդիներ,— ինչպե՞ս հայտնվեցին բարկացած Աստվածները այս մրոտ օճորքի տակ, ինչպե՞ս հայտնվեցին ու ժպտում են,— Գևորգ, Անդրանիկ, Մակար, Մմբատ... Լեռան որդիներ... Խաբրիկ Նորե... այս ծխոտ տունն ու այս սուրբ սեղանը ձեզ փեշքեշ... Նոր խմիչք բերեք... խորվում՝ բերեք... Շառոյի օջախը որքան շենացավ, ուրախությունը որքան մեծացավ... Գալե, Ղազար, Խնո, Խաբրիկ Նորե... Լեռան որդիներ... Շառոն հիմա նոր արջառ կգարիի գեանին... Աշ, ոշ, եղածը ֆիդայիների համար լի ու բոլ է, ֆիդայիների համար այս սեղանը թագավորի սեղան է, և թող ներսը լինի Շառոն, որ ֆիդայիները զենք ու փամփուշտակալ չեն քակելու, այժմեիները չեն հանելու, սեղան չեն նստելու, այսպես՝ ոտքի վրա ամեն մեկին՝ մեկ-մեկ փառչ գինի, և թող շատ ղորթեր կանաչ-կարմիր կապեն, նախշուն գոգնոցներով շատ աղջիկներ պսակշորեր հագնեն, թող շատ լաճեր ծնվեն Սասուն աշխարհում, և այս դժնի լեռներում ուրախությունը թող հաստատ լինի. այս անօրեն երկրում է հորինվել՝ «Հարսն վեր ձիուն չես իմանա ո՞ւմ բաժինն է», հիմա թող հարսանքավորները ճամփա ելնեն ի սուրբ Կարապետ, Լեռան որդիները ամպերի միջից, աշքն ի հարսանքավորներին, ամպերի միջից կիջնեն սուրբ Կարապետի զավիթը.— Իսկ այն կողմից նորափեսա Օհանն է ահա ճամփա ելել. թիկնապահ ղորթերով շրջապատված գալիս է,—

Սուրբ Կարապետ ղորավոր խաչ,
 Խաչն է օսկի, բարն է կանաչ,
 Մարդ կա՞ էնօր չեղնի ճանանչ,
 Մշո Սուլթան, սուրբ Կարապետ,

կարվազույն ելակի վրա պնդել է լայն գոտին, խաչփառած կանաչ ու կարմիր ժապավենները փողփողում են արևի տակ, արախշու պոխը խուտուտ է տալիս ու քշփշում սկանջի մոտ, և կապույտ աչքերը ամառ-կոտ ժպտում են. քիչ հետո տեսնելու է նշանածին. Առաջին անգամ Տեսնելու է քոլի տակ և պսակվելու է Գյուղում եկեղեցի չկա, և պսակը սուրբ Կարապետն է կապելու.— Կաղ լինի, կույր լինի՝ տե՞ր ես, որդյակի.— Տեր եմ,— կաղ լինի, կույր լինի, տե՞ր ես, որդյակի.—...— Բարձր ասա, որդյակ իմ, ձայնարկու ասա, որ Տերը վկա լինի քո ուխտին.— Կաղ լինի, կույր լինի՝ տե՞ր ես, որդյակի.— Տեր եմ.— Այդ որքան անուշ ձայն էր և ինչպես զնգաց Օհանի սրտում, քո ձայնը, Մըլրո, ղուրբան, քո ձայնը քանց աղբյուրի՝ անուշ ու գուլալ, և զրնգաց Օհանի սրտում, և Օհանի մարմնով գող անցավ, անուշ ղող անցավ, Մըլրո, ղուր-

¹ Խորվում — փակ թանձրի մեջ ամբողջական ուշիարը խորված:

բան... վերջապես քո ձայնը ընկավ Օհանի ականջը: Իսկ քո երեսը ե՞րբ է տեսնելու՞ դեռ կես ցերեկ ու մի երկար գիշեր, էլի մի ցերեկ ու մի գիշեր, էլի... Օհանը դեռ նոր-նոր ուռքը՝ նորափեսի գրոշակն առած տանիք պետք է բարձրանա,— դեռ նոր-նոր «ուռքակոխ» պետք է լինի, եվ կուտրին՝ ձյան մեջ բոցավառված նորափեսի գրոշի շուրջբոջը, երկրանակ ղորթերը ահա դուլաշ են բռնել, ջրպինդ զարկվել են իրար, մի աչք դարձած գյուղի խանդոտ հայացքի տակ ահա մշարել են շքացել է ուռքը, ղուտնի ծղրտոցի, դճուլի ղմփրտոցի, ծափ ու ծիծաղի, կոշ ու կանչվառուքի տակ բորբոքվել են ու մոռացել, որ կատակ-կոխվ է. հարսանիք է և ուռքակոխվ:— Զահեղներ, ղորթեր, մի խեցեր, ուրախով է,— գյուղի նահապետը ճերմակ զլուխը բաց՝ հրմշավում է կրակված շահեղների արանքում,— հարսանիք է, ուռքակոխվ է, խելաներ, ղորթեր... Զուռնայի եղանակը փոփոխ, «Քոշարի» նվագիր, ղուռնաչի, թոզ ղորթեր «Քոշարի» բռնեն և թող պարի մեջ հանդարտվեն, հանդարտվեն ու հարշտվեն Այդպես՝ ձեռք-ձեռքի հետ,— պապը հելյան իր խելառ գորթերին,— ձեռք-ձեռքի հետ թող բռունցք դառնա, այդպես՝ ուս-ուսի հետ թող պատ դառնա,— պապը գծվի իր խելառ ղորթերի համար,— թիկունք-թիկունքի հետ թող բերդի սլառ դառնա, այդպես... եվ Բերդպարը մեկեն, հանկարծ ու մեկեն քարանում է... Ֆիդայիները այդ ինչպե՞ս հայտնվեցին... Բերդպարը մոլիգին ռիթմի մեջ քարանում է Այդպես՝ ձեռք-ձեռքի հետ բռունցք, ուս-ուսի՝ թիկունք-թիկունքներով կամար, ձիգ ու համախումբ հայացքով ղորթերը ֆիդայիներին են ղիմավորում: Պատվո հրամանը ս՞ով տվեց: Զուռնայի կանչը ղնկում է Սև սարի թիկունքին թեքվող արեգակի շողերի մեջ, հետո կիրճերում ինքն իրեն թավալվում է ղճուլի ղմփրտոցը, կուտրներին ու պատաշարերին թառած երեխաների թևերի տակ թպրտում է թավոցը, ափն ի բերան մայրերն աստժո մատնեան են համբուրում, ճերմակ ղլիտով նահապետի մտքում նմվտոցով աչք է բացում շեկ ու ջահել մի վագր, գլուխ-գլխի հավաքված հարս ու աղջիկները ուղում են ղեմքները միմյանց թիկունքներում թաքցնել, բայց հայացքները փախում են դեպի ֆիդայիները... Լուսնունը շունչը պահել է, Թնդացող այս լուսնունը հրամանը ս՞ով տվեց... նահատակ Մասնե, ժողովուրդ, այս ի՞նչ լուսնուն է, Լեռան որդիները հարսանիքի են եկել, պարելու են եկել: Զահեղներ, ղորթեր, պարը ինչո՞ւ եք սառեցնում, Լեռան որդիները ձեզ հետ նույն պարն են պարելու... Զէ, չէ, դեռ չեն մոռացել, պարելը դեռ չեն մոռացել, պարը, Բերդպարը ձեկածալերում քնած է եղել, երբ իրենք են քնել, Բերդպարը մկաններում պարել է՝ քարան-ձավում, մթան մեջ: եվ ինչ լավ եղավ, նահատակ Մասնե, որ Օհանի աականջը կտրեցիր»։ Ֆիդայիները երբվանի՞ց դահուլ-ղուռնայի ձայն

լեն լսել է, երբվանից պար լեն բռնել: Քափով պարեք, տղերք, շախով պարեք, այս պարը գտած է, գտածուրիկ է, այս պարը տղերք աստծո չէ, Օհան Քաղափորի նվերն է, Լեռան որդիներին և գուցե վերջինը, ամենավերջին պարզեն է ֆիդայիներին: Քափով պարիր, Սպաղանց Մակար, Քափով ծունկ ծալիր, ծունկ ծալիր ու Քափ տուր թիկունքդ, հոգնել էս, Սպաղանց Մակար, մկաններդ ծերացնել են... — Լեռան որդուն շահել ու ծեռ լկա, քարին հին ու նոր լկա, Սպաղանց Մակար, շախով ծունկ ծալիր, ծունկ ծալիր ու Քափ տուր քեզ և թո շպարած բոլոր պարերը թող այս պարի մեջ պարեն, մկաններում հանգլած բոլոր-բոլոր, բոլոր պարերը այս պահ ու պարի մեջ հարուժյուն առնեն: Քափով պարեք, տղերք, շախով պարեք, տղերք, այս պարը գուցե վերջինն է. ամեն պար ֆիդայու համար վերջին պար է, տղերք, շախով պարեք, կրկնակի ծունկ ծալեք, ծունկ ծալեք, Քափով պարեք, տղերք, մուկգին պարեք և թող մկանները դատարկվեն պարի կարոտից: Մուկգին պարեք, տղերք, սա Օհան Քաղափորի հարսանիքը չէ, հարսանիք է. մուկգին պարեք, այդպես խենթ պարեք, թող ձեր փշկած հարսանիքները բողբոջեն ձեր երակներում, ձեր հարսը Մարութա սարի ամպն էր, որ երկինք չվեց, ձեր կարմիր-կանաչը շանթն է, որ փշրվեց Կարլոսաքարի գլխին, խենթ ու մուկգին պարեք, պարեք, այդպես պարեք, թող արյան ամեն մի գնդիկ՝ կարմիր-կանաչ կապի և արյունը խենթանա ձեր երակներում... — Եվ կրթոտ կանչերը շուրթերին, պարում են ֆիդայիները, կանչվառուք ու գլուրջին քլքլում է նրանց շուրթերին, — երեխաները բերանբաց նայում են՝ ամպերից հայտնարված աստվածները ծիծաղել գիտեն, — ձեռք՝ ձեռքի հետ բռունցք, ուս՝ ուսի համախումբ ծունկ են ծալում, ձյան մեջ քնած փոթորիկը արթնանում է նրանց ոտքերի տակ և գալարվում շառաչող թիկունքներին... Կանաչը, հարս ու աղջիկները այլևս չեն կաշկանդվում. շիտակաչք ու բորբոք նայում են և մղվում դեպի ֆիդայիները: — Եվ հաստա՞տ է ձեր ուխտը, Լեռան որդիներ, անխա՞խտ է, մինչ ի մահ ձեր տունը քարանձա՞վը պետք է լինի, և գրկինք հրացա՞նը, ձեր պոսակը սառը պողպատի հետ անքակտելի՞ է, առյուծ տղամարդիկ: Եվ ո՞ւմ հետ պսակվեն ձեզ համար ծնված աղջիկները, ո՞ւմ եք թողել, անխելք այրեք, ո՞ւմ եք թողել ձեզ համար, միայն ձեզ համար, հենց ձեզ համար ծնված հրեղեն աղջիկները: Զեր շուրջբոլորը թավաջող, ձեր ժայռեղեն թիկունքներին փարվող, ձեր փոթորկուն խելառ ոտքերի տակ տրորվող շողերը, հրեղեն աղջիկների կանչերն են, ձեզ են կանչում, ձեր ըմբոստ ճակատներին կտրակցվող շողերը հրեղեն աղջիկների համբույրներն են, — ձեզ են կանչում... և մի օր... մի օր սուրբ Կարապետ, այդ օրը թող ոչ ու փուչ դառնա, և մի օր... սուրբ Մարթաիկ... մի օր ձեր ճակատներին... այդ ըմբոստ ճակատներին

արճիճները կտծան... Այս ըմբոստ ճակատները ճակատաբին են նվիրված, այս ժայռեղեն թիկունքները լեռներին են նվիրված, և որքան թանկ են լեռները, այս շառաչող երակները գետերին են նվիրված, որքան թանկ է Տալփորիկ գետը, այս երկրի ընտրյալների աստծո շնորհն, կրակն ու ճրագը երկրի օջախներին է նվիրված, և որքան թանկ են օջախները, այս առյուծ տղամարդկանց բաժին հարսանիքները դորթերի հարսանիքներին են նվիրված, և որքան թանկ են այս արյունոտ լեռները, և որքան թանկ են այս արյունոտ գետերը, և որքան թանկ է այս արյունոտ երկիրը: Եվ որքան թանկ է այս հարսանիքը... Օհան... Սա Օհանի հարսանիքն է... Օհանի բախտի ուսին արծիվն է նստել. Օհանի հարսանիքին ֆիդայիներն են պարում: Արծիվի թևերը թող բախվեն թո ուսերին, Օհան, պատահողմ հագիր:

Նեկի, ախպերիկ, Լեռան որդիք, Օհանը, որ այդպես ալեկոծ է, չիմանաք, թե քողբված հարսնուկի անուշ ձայնն է ընկել ախանջը, չիմանաք, թե Օհանը իր հարսանիքի պարն է այսպես փոթորկում, Նեկի, ախպերիկ, Խաբրիկ Նորե, Լեռան որդիներ, Օհանը ձեզ համար է այդպես գծվել, Օհանը ֆիդայիներին ուրիշ բան չունի նվիրելու, այս է՝ իր պարն է, իր հոգին է, այս կրակոտ պարն ու ալեկոծ հոգին է՝ և թող ձեզ ընծա լինի: Օհանը հիմա նորափեսա չէ, Օհանը գյուղի ջահելներից մեկն է, այս գծված դորթերից մեկն է... պարեք, դորթեր, խենթացած ու խելառ պարեք. սա Օհանի հարսանիքը չէ, սա միայն Օհանի բախտը չէ, անցած գիշեր ձեր կտուրներին արծիվ է նստել, և տես, որ Բերդպար եք բռնել ֆիդայիների գետ. ֆիդայիներին վայել պարեք, դորթեր, արևպես մուկգինք, որ փոթորիկը փոթորկվի, գոտի դառնա ձեր պարանոցներին, այդպես քրտնմխած ու խելաղար պարեք և թող՝ ընծա լինի Լեռան որդիներին: Զուռնաչին նվագում է աչքերը փակ, դահուլու աչք փայտի հետ գլխավերևում պատվում ու Քափ է առնում, պատվում ու Քափ է առնում, Քափ է առնում, — քառսուն գիշեր քարանձավները չլպտոք է դատարկվին դմփրոտոցից. — զուռնաչին նվագում է աչքերը գոց, բայց փակ կոպերի տակ փոթորկվում է ֆիդայիների պարը: Նորափեսա Օհան, բոխոստացած կոտ կորեկը զուռնաչին քեզ է բաշխում. այն նվագի տակ, որ ֆիդայիներն են պարում, այդ նվագը ընծա է, — զուռնաչին նվագում է կարմրատակած, կրակված, աչքերը փակ, որտեղի՞ց է լսվում արձագանքը, կանչերը որտե՞ղ են Քափառում... բոլոր սարերից, բոլոր ձորերից, բոլոր կիրճերից, բոլոր անձավներից, բոլոր կողմերից արձագանքները թող հավաքվեն ետ գան, այսօր թող դառնան ետ գան. ֆիդայիները այստեղ են... Գևորգն այստեղ է, Անդրանիկն այստեղ է, Սպաղանցի Մակարն այստեղ է, Նահատակ Մանեն, Գալեն, Զորոն, Ախոն, Շենիկա Մա-

նուկը, Ղազարը, Բրինդարը, Մաբաուը, Կարոն, Խեռն... Լեռան որդիները այստեղ են... Խարրիկ Նորեն... Մարե՛ն... տես քո հյուսած կաքվագույն արան ինչպես է վայելում Խարրիկ Նորենին, նշանի համար հյուսած նախշուն արան, տես սր փաթաթվել է պարով, թող որ աչք-աչքով տեսար՝ քո սրբու կաքվագույն արան, պարն է բոլորել... Իսկ վաղը... սուրբ Մարաթուկ... Մայրը նայում է ափն ի շուրթ և ասածն ձեռքն է համբուրում,— սուրբ Մարաթուկ... Մշո սուլթան սուրբ Կարապետ,— Խարրիկ Նորեն, ընդունիր,— Մշո սուլթան սուրբ Կարապետ թող լինի ձեզ պահպան,— Լեռան որդիներ, ընդունեք մայրերի այսօրվա, այս իրիկնապահի ընծան և ձեզ հետ լեռները տարեք,— զուխ-զլխի հավաքված ափերի մեջ մրմնջացող մերիկները այս ինչպե՞ս են մոռացել, այսքան մոտ, մոտ, մոտ կանգնած իրենց ջահելութունը, ճերմակ քողը զլխին, կողքներին կանգնած է ահա նորահարսը,— և ինչպե՞ս չեն տեսնում՝ մամիկները, կանայք, հարսները, աղջիկները, նախշու գողնոց կապած աղջնակները, բերանրաց մանկտիք... Վարդն մարն,— հարսը կանգնած է սկեսուրի կողքին և շարժված աչքերի դիմաց գալարվում է ճերմակ մի փոթորիկ,— Թող բոլորը, բոլորը մեկ աչք դարձած նայեն հարսին, հարս Մըլլոն քողը... քողը բաշելու է, հարս Մըլլոն պետք է պարզաչք տեսնի ֆիդայիներին և ֆիդայիների պարը... և թող հարս Մըլլոն ահա... ահա այսպե՛ս՝ բացողմբ ու պարզաչք կնույի ֆիդայիներին և... և,— ինչ գեղեցիկ են ֆիդայիները... Օհանն ու Խեկիկ ինչքան նման են... ինչ գեղեցիկ են ֆիդայիները,— բառսուն ջրաղաղի ըստ ծակած-դուրս ելած այս հայացքը ձեզ ընծա, Լեռան որդիներ... Այսպես և՛վ եթե ուզում են ողջ ~~մեկ~~... թող գյուղը սղջ ձմեռ դատի լեռների օրենքն ու աղաթը խախտած հարսին... Այսպես,— ինչ գեղեցիկ են ֆիդայիները,— և եթե ուզում են, թող հարսանգովը շերտեն այս դիշեր...



Հարսը նստած է պսակաշորը զլխին, հարսը նստած է թոնրի մոտ, հարսանգովը երգող աղջնակներով բուրբուն.

Էն քու ջակատ, որ քի գասեն, ջրնդի մըլլոնի նման ք,
Էն քու էրևան, որ քի գասեն, Խաթա խնձորի նման ք,
Էն քու ընթերին, որ քի գասեն, Խալմի բաշածի նման ք,
Էն քու աչքեր, որ քի գասեն, Բիլոտի շաշի նման ք,
Էն քու բիթիկն, որ քի գասեն, սուլթան սիսեոի նման ք,
Էն քու պերան, որ քի գասեն, ժամզան իտրանի նման ք,

Էն քու լեզուն, որ քի գասեն, Բիլոտի խոսուլու նման ք,
Էն քու ծծերն, որ քի գասեն, Բոստանի շամամի նման ք...

Հարսը նստած է, հարսանգովը երգող աղջնակներով բուրբուն.

Էն քու նստիլն, որ քի գասեն, սարերու սեյրանի նման ք,
Էն քու քեիլն, որ քի գասեն, շուբուր շեյրանի նման ք,—

Ինչ գեղեցիկ էին ֆիդայիները և ինչքան նման էին Օհանն ու Խեռն ֆիդայիները բարձրացել են լեռները, Վարդն Մարեի նվիրած բրդյա դուլպաները հագած բարձրացել են լեռները. բայց հարսանրուսանը գեո բորբոքվում է նրանց շունչը. նրանց դատարկած փարչերում գինու դավերի մեջ, շահել ու ծերերի աչք ու շուրթերին, մրտա սյան ու առիթին, կտր երգիկի վրա բորբոքվում ու բոցկլտում են նրանց շունչն ու հայացքները. Ե՛վ որքան խրոխտ է, զգաստ ու խրոխտ է նստած աչսօրվա թագավորը՝

Մեր թագվորն էր աչ, խաչիթ խաչ ու մաչ,
Պսակն էր կարմիր, արեն էր կանաչ
Կանչեք-բերեք զթագվորներ,
Որ գրկեր շորտն ի ծառին,
Մեզրիկ զարկեր սուրբ սեղանին
Խերն ու բարին մեր թագվորին,
Կանչեք-բերեք զթագվորներ,
Որ գրկեր շորտն ի ծառին,
Մեզրիկ զարկեր սուրբ սեղանին,
Խերն ու բարին մեր թագվորին:

Հետո... Հետո էլի մի ցերեկ ու մի գիշեր է անցել և էլի գիշեր է, սյունից կախված ճրագը պլպլում է, պատի կավածեփ մրտա պատի խորանում մոմեր են վառվում, քողջված հարսը խոնարհ կանգնած է տան կենտրոնում, թոնրի մոտ ժպտաղեմ Օհանն է, երգիկից ասողեր են թափվում հարսի ճերմակքող զլխին, Օհանն ամաչկոտ ժպտում է և զողացող ձևքը մոտեցնում,— Մըլլո, զուրբան, բաց քու քող, քու էրես տեսնիմ...



— Իսկ ես, Հասմիկ, տաքսի ավտոմեքենան կանգնեցրի հանրակացարանի դռանը. հանրակացարանից միասին դուրս եկանք, տաքսի մեքենայով հասանք ձեր գյուղ, ես հորդ ասացի՝ եկել եմ աղջիկդ ուղելու, և հայրդ ասաց՝ քեզ հալալ է:

— Հայրս աղջիկը տվեց, որովհետև գիտեի, որ քո հոր հարսանիքին ֆիզալինները պարել են, և քո մայրը երգել գիտի Երգե՞ց... Երգիր, մա՛, մինչև շերտես, չի պոկվի Քո աղան է,— ժպտում է կինս,— քեզ նից համառ է:

— Ձերն է լավ, գառնուկ, գուք եք ճիշտ— Դա, իրոք, մորս կարծիքն է:— Քե չէ մեր էրգրի օրենքով շահելները աշքները փակ-փակ, փակ աշքերով գալիս կանգնում էին դեմ-դիմաց,— տե՞ր ես,— տեր եմ,— տե՞ր ես,— տեր եմ,— Եղավ ի՞նչ, եւեկ:

— Եղավ... ասեմ թե ինչ. ձեր էրգրի մտածողությամբ՝ այս օջախի աղջիկը այս օջախի որդուն վայելի, և ոչ մեկը իր բախտից չի խուսափել: Ձեր էրգրի փիլիսոփայությամբ-մտածողությամբ, մա՛, մարդը շատ մեծ է, շատ հարուստ է, շատ խորն է. և խորքը ամեն ինչ ունի: Ձեր էրգրի բոլոր կանայք իրար նման են, բոլոր տղամարդիկ իրար նման են: Բացառիկների մասին չխոսենք. ժողովրդի կանչով ու կոչով ծնվածները աստվածներ են: Ուրեմն՝ բոլոր կանայք իրար նման են, բոլոր տղամարդիկ իրար նման են: Եվ ուրեմն այս կինը քեզ, Օհան, այս տղամարդը քեզ, Մըլլոյի Գու քո ուզած, քեզ ցանկալի կին ու տղամարդը որոնիր Մըլլոյի մեջ, դու քո ուզածը, քեզ ցանկալի տղամարդն ու մարդը որոնիր Օհանի մեջ: Որոնեք և կգտնեք: Եվ որոնել ու գտել են... գտել են, գտել են ու սիրել իրար ու... ամուր է եղել ընտանիքը:

— Ա՛խ, խարրիկ նորե, խարրիկ նորե... Մարութը չեկավ մի բաժակ օղի խմենք: Ես նայում եմ գուրս, և հայացքս ձգում են մշուշապատ լեռները... խարրիկ նորեն կարող է այնտեղ լինի... Երբ մարդ գերեզման չի ունենում, նրան ամեն տեղ կարող ես որոնել:— Ես խարրիկ նորին լավ եմ հիշում, մա՛:



Ահա գալիս է խարրիկ նորեն բարձրահասակ ու սլացիկ, մաքուր ու ճերմակ ներքնաշապիկի վրա այծենին քաշած, ալելուսոն թավ բեղեր ունի և ճիպ-ճերմակ մազեր. ծեր է արդեն. բայց ձիգ ու շիտակիրան: Գալիս է՝ նախշուն խուրջիկը ուսին, գլուխը հակած, մտածկոտ, ծուխը շուրթերին ուղղում է, և չի կարող պատահի, այդ ծխի մեջ՝ երգ էլ կլինի:— խարրիկ նորեն ո՞ւր է գնում. գարուն է:— Ես կանգնած եմ մեր կտուրին, առավոտ է: Երգիկներին ծաղկել են ծխասյուներից, գլուզամերձ ձորի երկնքում թռվում են մանուշակները, ձորից դեն գլուխի ձիգ ու լայն-չի լեռան կրծքին, քարերի մեջ, քարերի հետ խլվում են կապույտ հագած մարդիկ. իմ հայրը նրանց հետ է. լեռան պորտով առու է անց-

նում, այսօր՝ հունն են մաքրում, առուն ի վեր, լեռն ի վեր քարերի մեջ, քարերի հետ խլվում է գլուխի հոտը: Ես կանգնած եմ կտուրին, մեր հողն ամանիքին արածում է գոլորշին, քուլաները ձից ելած ձաղարի նման ճմլկոտում են մեր կտուրին, նորեկուկ ձտերը անշշուկ սոսքի են եղնում ու ճոճվում և ստտիկ-ստտիկ շտապում են, որպես թե և շփոթված ետ են դառնում և փափուկ գլորվում: Երգիկից հացի բույր է պտոթկում,— մայրս հաց է թխում,— մեր կարմրիկի աքլորը գլուխը թեք ականջ է պահում սան շշուկներին և արծվորեն շեղ հայացքով կախում երգիկից, գլուխը թեք՝ ականջ է պահում ծխացող կտուրին, կարմիր կուպերը ճպճապանում գոլորշու մեջ և մի կուպ բույր առած դունդունում է, թևավորվում և գարնան ուրախությունը թևավոր թևերի տակ և աքլորային հարատւ-թյունը փքված թևերի տակ պտտվում է շուրջը շուրջ, պտտվում է թևավոր ու փքված ու դունդունալով երկիր մոլորակի պտույտներն է անում իր շուրջը շուրջ, հետո կանգնում է մեր տան քիվին և ձգվում և կանչում լեռան գլխին զյնգացող Արեգակին և թռչում իր կանչի ետևից և,— թրփ-թրփ-թրփ, հասնում է առվին և կտուցին մնացած կանչը թափում ջրի մեջ: Մեր տան մտտով անցնող առուն պղտորվել է, և մշեցիների թաղից մշեցի Բարսեղն ու մշեցի Ֆիդոն Լկել ու նստել են առվի եզրին: Եթե Բարսեղ պապն ու Ֆիդո տատը հայտնվել են, ուրեմն գարունը չի խարում՝ եկել է ու էլ ետ չի գնալու: Աշնան ցրտերին հալեորները անհայտանում են: Փողոցից փողոց հոլ կովեցնող երիտաներս նրանց ոչ մի տեղ չենք տեսնում, թե երևա՞ Ֆիդո տատն է՝ հերսոտ աշքերով և քֆրկան շուրթերով, աշնան ցրտից մինչ ի գարուն հալեորները իրենց լուս ու դատարկ բողոթիկներում են: Հիմա եկել են,— մեր թաղի առուն նրանց գուր է դալիս,— եկել ու նստել են առվի եզրին, առվի եզրի միակ ուռնու տակ: Բարսեղ պապը փլվել է՝ ոտքերը բաց մեկնած, իրանն ի հետ ծաղկել է ծնկներին և ծնկների արանքում թաղբեհ է բաշում: Նա առվեզրին թեքված մի մեծ սալ է, եթե կտուրից իջնեմ, գնամ ու փարվեմ, եթե Ֆիդոյից լվախենամ, գնամ ու փարվեմ Բարսեղ պապի թիկունքին, կստացվի, որ լողացել ու մեկնվել եմ գետափի թեք քարին: Բարսեղ պապի կողքին հաստ ձեռնափայտն է, մի ծայրը՝ փափախի մեջ և ձեռնափայտն ու փուշտ գլուխը հակած ծնկների արանքում, թաղբեհ է բաշում: Բարսեղ պապը չի լսում, ես նրա ձայնը չեմ լսել,— երիտաներից ոչ մեկը չի լսել,— նրա աշքերն ու հայացքը չենք տեսել, բայց սիրում ենք նրան: Ասում են բուժ մատով, բթով ու ցուցամատով կալուղ է ծիրանի կորիզը կտորել: Մենք չենք փորձել, մի անգամ, անցյալ աշնանը Ազատը համարձակվեց՝ ծիրանի կորիզը ձեռքին մոտեցավ Բարսեղ պապին և ուզեց կորիզը մոտեցել պապի մատների արանքը, բայց Ֆիդոն ձորտաց, ու մենք

փախանք: Բարսեղ պապի կողքին փեշերը փռել-նստել է Ֆիզոն և հերոսոս նայում է շուրջբոլորը: Կտուրից շեմ տեսնում, բայց գիտեմ, աշնան աչքերն են՝ հերոսոս, աչքերի մեջ և կոխվ, և աղաղակ, և ճիշ, և լաց, և շուրթերին անեծք ու հայհոյանք: Մայրս գիտի, որ եկել եմ, և ես կտուրին սպասում եմ, որ մայրս ձայն տա, մայրս հաց տա՝ մի լավաչ ու մի բուքոն, որ տանեմ-փռեմ Բարսեղ պապի ծնկներին և ձեռքին ձեռք տամ և մատ-ներս կպցնեմ մատներին:

Խարրիկ Նորեն գալիս է գլուխկախ, և շուրթերի մոտ հայտնվում ու ծոծրակին հալվում է կապույտ ծուխը: Մեր տո՞ւն է գալիս, Խարրիկ Նորեն մեր տուն շատ է գալիս, ուրիշ գյուղ է գնում,— Խարրիկ Նորեն քամու պես աղատ է,— եթե ուրիշ գյուղ է գնում, հետք գուղից դուրս կգամ, կհասնեմ մինչև ձորափ, ձնծաղիկ հավաքող ընկերներին ձայն կտամ՝ Բարսեղ պապն ու Ֆիզոն եկել են: Կտուրից թռչում եմ բակ, ուրախության մի ապտակ եմ տալիս իր կտուրին երազող մեր շանը, բակից թռչում եմ և վազքով, հայացքս Բարսեղ պապին, վազքով հասնում եմ ճամփին և ծփում դեպի Խարրիկ Նորեն:— Խե՛ն, Խարրիկ Նորեն ինձ շատ է սիրում՝ իմ անունը Խե՛ն է,— հե՛ն՝ գիտի, զոչաղ Խե՛ն,— և տաք ափը դիտիս, բայլում ենք: Եթե ատունն անցնի, ուրիշ գյուղ է գնալու և ու՛րի մոտ ոտքը կախ է գցում, ձեռքը գլխիս կանգնում է ու նայում ջրերին, ծխում է ու ծխի միջից շշնջում,— մշեցի Բարսեղ, ուրեմն եկատել է,— վրա-վրա ծխում է ու նայում ջրերին, ապա գլուխը բարձրացնում է,— Ֆիզոն՝—

Ջուրն է յելի ամպներ,
Աստված վերցու գլխովներ:—

Ֆիզոն ծղրտում է, լանչերը ծվատում են օդը, ձեռքը մեկ Բարսեղ պապի գլխին է լանչ դասնում, մեկ գրող ու ցամ է ուղարկում Խարրիկ Նորենին, իսկ Խարրիկ Նորեն Ֆիզոնին չի նայում, ժպտաղեմ երգում է ու քայլում դեպի մեր տուն:

Ջուրն է յելի ջախներ,
Աստված պահե գալուրկներ:
Ջուրն է յելի շոր կորգեր,
Աստված պահե գխորգեր:
Կանաչ վարոց տղեկներ,
Կարմիր խնձոր ախլուկներ:

Մեր շունը ուրախ կլանչում է ու ձգվում: Բոլոր շները ծանոթ ու մտերիմ են Խարրիկ Նորենին, ոչ մի շուն վրա չի քշում,— ասում են՝ Խար-

րիկ Նորեն շան լեզու գիտի,— թե գիշերվա ճամփորդ է Խարրիկ Նորեն, և անձանոթ գամփոք վրա է քշում գարկվելով գալիս է, որ գզի անձանոթ ճամփորդին, գարկվելով հասնում է, և Խարրիկ Նորենի հայացքի տակ շարժում է պոչը, մտերմորեն շարժում է պոչը, կլանչում է, թավալվում ոտքերի մոտ:

— Սովոտ-Սովինա՛ր,— դեռ շեմից կանչում է Խարրիկ Նորեն:— Խերն ու բարին մեջ քու թոնրին, Սովինար:

— Նստի՛ր,— շշնջում է քույրս, հարսնուկի պես խոնարհ ու ամաչկոտ ու սիրով շշնջում է,— նստի՛ր,— և ավելի շշնջում շշնջում է,— Խարրիկ Նորեն:— Բայց քույրս ի՞նչ մեղավոր է, որ ասում է Խարրիկ Նորեն, ես էլ եմ Խարրիկ Նորեն ասում, մեծ ու փոքր Խարրիկ Նորեն են ասում:

— Գարուն է, Սովոտ,— ոտքի վրա կանչում է Խարրիկ Նորեն,— բարի գարուն է դի՛ի, Խարրիկ Նորեն:— Մայրս թոնրի շրթին ծնկած, կարմրատակած հաց է թխում, ճակատին բողբոջել է քրտինքը:— Տաք հաց կեր, Խարրիկ Նորեն:

— Սովինար, գարուն է՛ է՛է,— երգեցիկ կանչում է Խարրիկ Նորեն,—

Կանաչ վարոց տղեկներ,
Նախշուն դոգնոց ախլուկներ,
Գարնան կեկեն Սովասար,—

երգում է Խարրիկ Նորեն:— Գարուն է, Սովոտ-Սովինա՛ր,— կանչում է Խարրիկ Նորեն: Լեռնո նստում է, խուրջինը դնում է կոճղի կողքին, գլուխարկը հագցնում ծնկին և մի լավաչ քաշում է ծնկներին:

— Ե՛ն մնաս, Սովինար... Ե՛ն ես ու շեն օջախի ժառանգ... հե՛ն՝ գիտի, օջախ՝ ճիժ ու պժով գրնգուն, ասլան տղամարդկանցով գրնգուն ու հազարաթող: Քու պապ Մլիքն ուներ վեց ախպեր ու հինգ տղա: Ջոջ տղի անունն էր Խուզե ու մեկելին՝ Մակար, միջնեկ տղի անունն էր Մաքո ու մեկելին՝ Պողոս ու պատիկին՝ Գրկե: Քու հերն էր Գրկեն, Գրկեն ախպերներից փոքր ախպերն էր ու ամենից աժդահա ախպերն էր ու ամենից զորեղ: Ու է՛ն աշնան, որ ձեր օջախն հազարաթող դարձավ, է՛ղ աշունք-վան կարգվեց Գրկեն:— Խարրիկ Նորեն՝ թիկունքը սյանը, ծնկներին լավաչ մանրիկ-մանրիկ ուտում է ու պատմում:

է՛ղ աշնան ձեր օջախի հոտը ելավ ամառանոց. հոտը Սովասար ելավ,— շունքի ձեր գլուղը Գյարմավն էր, Գյարմավը՝ Սովասարի տակ ու Սովասարը՝ ամառանոց,— ելան կապեցին քույր և քրեցին հոտը ու բարձրացան Սովասար, և մինչ ի աշուն կլորեց հոտը, հոտը կլորեց՝ հազար դարձավ ու Մրքեն՝ հազարաթող: Եվ ելավ Մրքեն, հազարից ընտրեց ամենալավը, հոտից ամենագեղեցիկ ու ամենաուժեղ խույր ընտրեց,

ընտրեց ու նշան արեց. Մրքեն օրհնված գոտի կապեց պոզերին, և խոյը թողեցին Սովասար և հօտը քշեցին ու իջան գյուղ: Էդ աշնան մի թուրք եկավ, Գիարբեքիի կողմերից եկավ ու դարձավ Մրքեին՝ հյուր:— Քու գալը բարի՞ է, — հարց տվեց Մրքեն:— Ասաց, — լսել եմ «յարխուշտի» մեջ Գրկեի դեմը կանգնող չկա, լսել եմ ու հարցուփորձով, հարցնելով եկել, ու կա ու չկա պետք է մրցեմ:— «Յարխուշտեն» քո պարը չէ, — տասց Մրքեն:— Ասաց, — ևս հայերի մեջ եմ մեծացել ու գիտեմ ու պիտի մրցեմ ու պիտի հաղթեմ Գրկեին:— Կա՞մ ախին:— Ու ելան հարսանիք արին. շունքի թուրքի հետ մրցել չէր ուզում Գրկեն ու առանց հարսանիք պարել չէր ուզում: Աշուն հարսանիք արին ու կարգեցին Գրկեին: Գնացին ևս թ, գնացին ու Խուֆից հարս բերեցին, կանչեցին յոթը զույգ դահուլ-գուռնա, մեյգան բացեցին, ու պարեց Գրկեն: Զարկեց ու ճաքեցրեց թուրքի ափը, զարկեց ու թուրքի մյուս ափը ճաք տվեց, զարկեց ու փշրեց թուրքի մատանին ու զլորեց թուրքին: Թուրքը՝ խանչալ բաշեց: Հասան Գրկեի եղբայրները, հասան ու խանչալը խլեցին, հասան ու տրորեցին թուրքին, թուրքի թևից բռնեցին ու շարտեցին դյուղից դուրս, — որտեղից եկել ևս, կնտեղ գնա:

— Առյուծ տղամարդիկ էին քո հորեղբայրները...

— Ո՞ւր են, — բորբոքված նետում է մայրս և բաթաթը թափով շրխկացնում թոճերի կողին:— Իմ առյուծ հորխալեքներն ո՞ւր են, Խաբրիկ նորե:

— Էղել են, Սովինար, — Խաբրիկ նորեն ծխախոտ է փաթաթում՝ հանդարտ ու մանրակրկիտ, — էղել են:

— Թուրքը գնաց: Գնաց թուրքը, ու սչդ աշունն անցավ, ու այդ ձմեռն անցավ, ու եկավ գարուն: Գարունն եկավ, բայց գարնան հետ հազարաթող խոյը Սովասարից չեկավ: Կանգնեց տանիքին ու նայեց Մրքեն: Հազարաթողը չկա, կանգնեց ու նայեց՝ ելավ ու նայեց Մրքեն, օջախի մեծն ու փոքրը աչք պահեցին Սովասարի ճամփին, դուրս ու ներս արին՝ աչք պահեցին. շատ աչք պահեցին հազարաթողի ճամփին, շունքի գարնան հետ հազարաթողը եկավ, թե անփորձանք ապրեց սարերում, թե անփորձանք ապրեց ձմռան մեջ, փոթորիկի մեջ ու գել ու գազանի մեջ, թե անփորձանք անցկացրեց ձմռան ու գարնան հետ եկավ հազարաթողը ու կանգնեց տիրոջ դռանց, եկավ ու խանձվեց իր հոտին, ուրեմն բարի է, բարի է ու հաջողության նշան: Քո պապ Մրքեի հազարաթողը Սովասարից չեկավ, ու Մրքեն պասց, — Մարաթուկ վկա, էս տարի իմ օջախի գլխին փորձանք կա:— Նստեց ու շատ մտածեց Մրքեն և զինեց եղբայրներին և զինեց իր որդիներին և էլի քջեց հօտը Մրքեն, ու բարձրացան Սովասար: Եվ էն կողմից, Մշո կողմից Հուսեին ազի մշակը եկավ: Եկավ ու շատ պա-

հանջկոտ եկավ, — Իմ աղեն, — ասաց, — քառսուն ոչխար է ուզում: Իմ աղի տունն, — ասաց, — հյուրեր են եկել, մեծավոր են ու շատվոր, ու իմ աղեն քառսուն ջոջ ոչխար է ուզում. քառսուն ընախր ոչխար է ուզում:— Գնա ու քո աղին ասա, թող իր շատվոր ու շատ մեծավոր հյուրերին հավաքի ու ինձ՝ Մրքեին հյուր գա:— Ասա քառսունը քիչ է, Մրքեն հարյուր ոչխար կմորթի ու հարյուրն էլ ընտիր ու հարյուր տեղ կրակ կվապի:— Եվ ելավ Մրքեն Սովասարի գլխին դիրք բռնեց. ու իր եղբայրները ամուր դիրք բռնեցին. ու իր տղաները դիրք բռնեցին Սովասարի գլխին: Եկավ Հուսեին աղան, հարյուր ասկյարի գլուխ անցած, եկավ ու հասավ Սովասար, ու կոխվեց եղավ: Եղավ կոխվեց, սպանվեց քսանհինգ ասկյար ու ձեր օջախի տղամարդկանցից զարկվեցին չորսը. զարկվեց Մրքեն, ու իր եղբայր Հաղրոն զարկվեց, Աբեթը զարկվեց ու տղաներից՝ Խուսեին էդ որ պատահեց, պատահեց ինսուն թվին, — շունքի հաջորդ տարի կոտորում եղավ, Սասունում նորեն կոխվեց ու նորին կոտորում եղավ ու ձեր օջախը բանգվեց ու շող եկավ Սովասարի շուրջը: Մրքեի եղբայրներից կենդանի մնաց Եղոն ու գնաց Քոփ, Մրքեի զոհված եղբայրների որդիներից կենդանի մնաց Աղոն ու գնաց Խիլանք, կենդանի մնաց Հուրեն ու գնաց Մթրբան ու մեկը գնաց Քաղբիկ, և մյուսը՝ Մթրբան, Մրքեի սրբյաներից կենդանի մնաց Սաքոն ու գնաց Քոփ, Պողեն իջավ քաղաք Մուշ, ու Գրկեն մնաց Գյարմավ:— Քո հայր Գրկեն մնաց Գյարմավ և ունեք յոթը տղա ու մեկ սղջիկ: Էդ սղջիկը...

— Հըմը, էդ մեկ հատիկ աղբի՞ կր պետք է մնար, — մայրս կարմրատակած ու հուզված կտրում է, — Գրկեի յոթ տղեկներն ո՞ւր են, — բռնեղվում է մայրս, — հըմը էն անիծված աղբի՞ կր պետք է մնար, Խաբրիկ նորե:

Իսկ Խաբրիկ նորեն հանդարտ ծխում է ու շարունակում: Վերջին անգամ կր Գյարմավ մտա, մեծ կոտորումից հինգ-վեց ամիս առաջ էր: Աշուն էր: Տասնչորս թվականի աշունն էր, և աշխարհը խառնվել էր իրար, աշխարհը խառնվել էր իրար, և Թուրքիան ճակատ էր բացել ուսի դեմ: Ռուսի դեմ ճակատ է բացել. սսկյար էր հավաքում, ու էլավ Քարանձավ Խեռն, հանձնարարություն տվեց ու ասաց, Խաբրիկ նորե, կմտնես գյուղերն ու դուրս կգաս, շտապ կմտնես բոլոր գյուղերը և շտապ դուրս կգաս ու բոլոր ուսերին կասես՝ ասկյարացու շտան. ասկյարների կոխվը ուսի դեմ է, ու ոչ մեկ տղամարդ ասկյարացու շտան: Ելա ու ընկա ճամփա ու մտա գյուղերը դուրս եկա, ու պատվիրեցի ու մտա գյուղեր դուրս եկա ու Գյարմավ մտա ու տեսա Գրկեին: Գրկեն ունեք յոթը տղա ու մեկ աղջիկ: Գրկեն, քո հայր Գրկեն ամուսնացել էր, ուրեմն ինսուն թվականին, ինսունից մինչ ի տասնհինգ թիվ, մինչև մեծ կոտորումը՝ քսանհինգ տա-

յի ու քսանհինգ տարում քսանհինգ կոտորում, ու Գրկեն կորցրել էր շատ երեխաներ ու էլ ուներ յոթը տղա ու մեկ աղջիկ: Այդ աղջիկը դու էիր, Մովկինար: Բն երեխաներից մեծը դու էիր: Ամենափոքրը Խաչիկն էր՝ երկու տարեկան, ու մեծը դու՝ տասը-տասնամեկ տարեկան: Քո հայր Գրկեն մի ոսկի տվեց, ասեց, — Մուշ կիցնես, Պողեին տար, — ասեց, — թե պահի Մուշ իցնես, Խաչիկ նորե, էս հասիկ ոսկին տուր իմ եղբայր Պողեին: Եվ ելավ Քարանձավ Խնոն, գրել տվեց նամակ՝ հին ֆիդայի Կոտո Հակոբին, ու նամակը տվեց ինձ, ու ևս իջա Մուշ քաղաք: Հասա քաղաք Մուշ ու ոսկին տվեցի քո հորեղբայր Պողեին: Առավ ոսկին Պողեն, կշռեց ավոզ ու ասաց, — փուշ է, Խաչիկ նորե, մեկ գոռոշի արժեք չունի, Խաչիկ նորե, այս հատիկ ոսկու փոխարեն մեկ հատիկ փամփուշտ լինեք ավելի պետք էր, Խաչիկ նորե, ասաց՝ աշխարհը խառնվել է իրար, քո հորեղբայր Պողեն գրագիր էր, Պողեն գրել ու կարդալ գիտեր ու ասաց՝ համաշխարհային կոնվ է, պատերազմը համաշխարհային է, Խաչիկ նորե, ու օսմանցու ուզածը համաշխարհային տերութուն՝ Ստամբուլից-Բարու, Բարվից-Քերեք ու էդ ճամփին ընկած քարը մենք ենք, Խաչիկ նորե, խանգարողը մենք ենք, ու մեզ կկոտորեն, խանգարողը ռուսն է, ու ռուսի գեմ կտիվ է, ասաց հիմա գիշեր է, Խաչիկ նորե, առավոտ կտեսնես՝ ասկյարները խրտվիլակներ են պատրաստել, ասկյարները խրտվիլակների վրա գրել են ռուս գլավուր, ասկյարները խրտվիլակների վրա գրել են հայ գլավուր ու էդ խրտվիլակները գրել են Առաքելոց բախում ու զինավարժութուն են անում՝ կրակում են խրտվիլակների վրա ու սվիններով խոցում են ու թրերով կտրատում են, ասկյարները արյունն աշերն առած՝ կրակում են ու խոցում են ու թպրտում են: Ասաց՝ հիմա գիշեր է, Խաչիկ նորե, կեսգիշեր է, առավոտյան խուժանը փողոց կլցվի, կքրթքրվա ու կոռնա՝ մահ գլավուրներին, գլավուր ռուսների բարեկամ գլավուր հայերին՝ մահ ու կքրթքրվա ու կոռնա... կոտորում կլինի, ասաց, Խաչիկ նորե, մեծ կոտորում կլինի, կոտորում կլինի առավել շափով, առավել ու առավել շափով, առավել կոնվ ու ավեր ու կոտորում կլինի, քան իննսունմեկ թվի կոտորումն էր, ասաց առավել ավեր ու կոտորում կլինի, քան իննսուներեք թվի կոտորումն էր, առավել կոտորումն կլինի, քան իննսունչորս թվի կոտորումն էր, առավել կոտորում կլինի, քան իննսունհինգ թվի կոտորումն էր, առավել կոտորում կլինի, քան իննսունվեց թվի կոտորումն էր, առավել կոտորում կլինի, քան իննսունյոթ թվի կոտորումն էր, առավել կոտորում կլինի, քան երեք թվի կոտորումն էր, առավել կոտորում կլինի, քան չորս թվի կոտորումն էր, առավել կոտորում կլինի, քան հինգ թվի կոտորումն էր, առավել կոտորում կլինի, քան...

— Հերիք է, Խաչիկ նորե, հերիք է, անասոված, հերիք է ախարուկ, հերիք է, Խաչիկ նորե:— Մայրս թափով ոտքի է կանգնում և կարմրատակած ու քրտնած ու հուզված ու բարբոթված, ալրոտ փեշերը թափ է տալիս բարկ թոնրին, — հերիք է, Խաչիկ նորե, հերիք բրբրիս զիմ հոգին, — մայրս թափով թափթփում է փեշերը և հացարույր ծուխը պտտվում է թոնրից, — ու հերիք է տանջիս քո հոգին, ախարուկ, հերիք է... ինչ ունես-չունես, թափ էս թոնրի մեջ, թող վատվի ու ծուխ դասնա, ու դու սրծնիս, ախարուկ:— Մայրս բարբոթված խոսում է առանց Խաչիկ նորեին նայելու, Խաչիկ նորեն ճերմակ գլուխը հակել է ծնկներին, մեծ քույրս մատները շուրթերի անկյունում թափում է աշերից և արցունքների միջից մեկ մորս է նայում, մեկ Խաչիկ նորեին:— Գարուն է, Խաչիկ նորե, էգույց մեր ձորով հեղեղ կգա, Խաչիկ նորե, ձորով մեկ հեղեղ կգա, տար ու ինչ ունես-չունես թափ հեղեղի մեջ, — մայրս բաթաթը վերցրել է ու մոլորվել, խոսում է ու նայում շուրջը շուրջը, ո՞ր գնի, ու շարտում է, և բաթաթը թքնի ընկնում է օրորոցի մեջ, օրորոցում քնած փոքր քրոջս դեմքին, — ինչ ունես-չունես, տուր հեղեղը թող տանի: Հերիք է, Խաչիկ նորե, հերիք է ախարուկ, Քար դարձիր, Օհանի պես, Օհանի պես քար դարձիր, քար, քար, — մայրս թասի շուրք սրպես թե շարտում է հատակին, բայց թոնրից թշնջում պտտվում է ծուխ ու փոշի, գարկվում երկիկ ու ափքին, և հացարույր մեր տունը լցվում է խոնավ փուշու հոտով, և փուշի է նըստում հատակին, աման-չամանին, օրորոցին, շաղ եկած հացի վրա, և Խաչիկ նորեի հակված ճերմակ գլխին փոշի է մաղվում: Եվ մայրս սսկվում է և մայրս ահա նայում է Խաչիկ նորեին, Խաչիկ նորեն հակված ու փոշոտ գլխով, և մորս շուրթերը դողում են, և մոտենում, ծընկում է Խաչիկ նորեի մոտ, կարմիր ու տաք ու բողբոջած ճակատը գնում է Խաչիկ նորեի ծնկներին և, արցունքները կուլ տալով, շնչում:

— Հերիք է, Խաչիկ նորե: Այդպես՝ ճերմակ ու փոշոտ գլուխը կրծքին հակած, Խաչիկ նորեն ձեռքը գնում է մորս գլխին:

— Մովկինար, — Խաչիկ նորեն շոյում է մորս մազերը, — ձգուկ, — և ձայնը բեկվում է, — Խաչիկ նորեն ինչպե՞ս աղատվի իր ցավերից: Խաչիկ նորեի ցավերն իր քսիկի մե՞ջ են, քսիկի միջի բուռ թուխունն է, որ Խաչիկ նորեն ձգե բարկ թոնրի մեջ ու սրծնի, Խաչիկ նորեի ցավերն խուրջինի մե՞ջ են, որ խուրջինը ձգե հեղեղի բերանն ու սրծնի... իմ ապրած կյանքն էլ դ, ձգուկ, իմ տեսածն ու ապրածն ցավ է՝ ինչպես խաբիմ ու մոլորեցնիմ իմ մեջ, խելո՞ւմ ու մոլորեցնիմ իմ ցավեր, գժվիմ ու մոլորեցնիմ, ձգուկ... Խաչիկ նորեն կմեռնի ու կթագե իր ցավերը... ձգուկ:

Յլամ Քարանձավ Խեռն կանգնեց Ազգավաքարի մոտ և սուրը քաշեց պատյանից: Անդոկի գլխին քարերի մեջ մի քար կար, քարերի մեջ, քարերի մեջ, քարերի մեջ, քարերի մեջ, քարերի մեջ մի ժայռ կար և այդ ժայռի անունը Քարանձավ Խեռն կնքել էր Ազգավաքարի Կանգնեց Ազգավաքարի մոտ Քարանձավ Խեռն, ճակատը քարի հյուսիսակողմի մամռոտ ճակատին, կանգնեց Քարանձավ Խեռն և սուրը ձեռքն առավ: Ասաց, Խարրիկ Նորե, ահա կփորձիմ, ժամանակն է, ասաց, և ես պետք է փորձիմ հրաշք գոյութուն ունի՞, մեր բախտի մեջ, մեր բախտի մեջ հրաշք գոյութուն ունի՞, մեր բախտի մեջ, մեր ճակատագրի մեջ, Անդոկ սարի ճակատագրի մեջ հրաշք գոյութուն ունի՞, Ազգավաքարի ճակատին հրաշք գրված է, թե՛ ոչ, — ասաց Քարանձավ Խեռն, ահա կփորձիմ: Քարի ճակատը եթե ճաք տվեց, եթե ճաք տվեց, ու բացվեց քարը, Խարրիկ Նորե, ուրեմն հրաշք կա, — ասաց, — կա ու հրաշքին սպասող ժողովուրդը կփրկվի, կա, ու Անդոկ սարը կփրկվի: Ահա ու կփորձիմ, ասաց Քարանձավ Խեռն և զարկեց: Նվ զարկեց Քարանձավ Խեռն, և սուրը եղավ երկու կես: Չկա, ասաց Քարանձավ Խեռն, հրաշք չկա, Խարրիկ Նորե, տղերքին հավաքենք, և ելանք հավաքեցինք տղերքին: Ո՞վ էր մնացել: Ախոն Անդոկ սարի հյուսիսային ճակատն էր պահում՝ երեսուն-քառասուն զորքով, Խեռն Անդոկի արևելյան ճակատն էր պահում՝ երեսուն-քառասուն զորքով, Մանուկը արևելյան ճակատն էր պահում՝ երեսուն-քառասուն զորքով, Մանուկը Անդոկի հարավային ճակատն էր պահում՝ երեսուն-քառասուն զորքով, Չոլուն երեսուն-քառասուն զենքով մեկ հյուսիս էր զարկվում, մեկ հարավ, մեկ արևմուտք էր զարկվում ու մեկ արևելք: Ո՞վ էր մնացել ֆիդայիներին, ո՞վ էր մնացել՝ Ախոն էր, հյուսիսային ճակատից եկավ, Խեռն էր արևմտյան ճակատից եկավ, Մնչոն էր, արևելյան ճակատից եկավ, Մանուկը հարավային ճակատից եկավ, Չոլուն Սխտոր քարի մոտից եկավ, եկան հավաքվեցին Ազգավաքարի մոտ, և Քարանձավ Խեռն ասաց, Տեր Մինասին բերեք...



Խարրիկ Նորեն նստած է օջախի մոտ, — մրտա շուրթերով օջախն էր ունեցածը, Խարրիկ Նորեն թոնիր լուներ. ո՞վ էր վառելու, ո՞վ էր հաց

թխելու, — իրիկուն է, ճրագը պրպում է պատին, — Խարրիկ Նորեի տանը սյուններ լուներ. ո՞վ էր պետք մեծ տուն, առաստաղը պեղտը սյուններով, — դիմացի պատին կախված է դատարկ փամփուռապալը՝ վրան՝ աստուղի դատարկ պատյանը, կողքին՝ դատարկ խուրճիկը: Ձմռան իրիկուն է, և Խարրիկ Նորեի ժլատունը՝ լցված է, ամեն մեկը իր հետ մեկ-երկու տարբեր է բերել, — որտե՞ղ պետք է նստեին. Խարրիկ Նորեն աթոռներ լուներ և ի՞նչ պետք է վառեր Խարրիկ Նորեն: — Հատակը բռնած-նստած ծխում են. Համզուն ծխում է, Գանուն ծխում է, Նրազահան Մլըրիկը ծխում է, Վարդուցի Պետրոսը ծխում է, կուսգնդցի Հակոն ծխում է, քարե Մանուկը ծխում է, Խուզուն ծխում է, Մշեցի Տոնին ծխում է, Փորե Աթոն ծխում է... Խարրիկ Նորեի երգիկը ծխում է... Խրճիթում ճոճվում է կապույտ ծուխը, հրազի լեզվակը թրթռում ու ծալվում է կապույտ ալիքների մեջ: Խարրիկ Նորեն գլուխկախ ծխում է, նստել է օջախի մոտ մեկնված թաղիքին, — Խարրիկ Նորեն անկողին լուներ, թախտ ու անկողին լուներ, ունեցածը թաղիքն էր և շատ-շատ էր քարանձավի սովոր Ասան սրբու համար, — ձմռան իրիկուն է, և Խարրիկ Նորեն թիկնել է օջախի մոտ և գլուխկախ ծխում է...



Նվ Տեր Մինասը եկավ: Տեր Մինասը գլուխկախ և գլուխկախ նստեց քարին: Տղերքից Կեռու նստեց: Մոտ նստիր, Տեր Մինաս, ասաց Քարանձավ Խեռն, մոտիկ նստիր, ասաց, ամենաբարձր քարին նստիր, տասը, դու իրավունք ունես, բարձր նստիր և ականջ պահիր առասպալան բանակի հրահանքի ձայնը որտեղի՞ց է լսվում, քո ականջները սուր են, Տեր Մինաս, լսիր ու ասա առասպալան հրահանքի ձայնը որտեղի՞ց է լսվում: Մշո դաշտից, — ասաց Տեր Մինասը, — հրահանքի ձայնը Մշո դաշտից է զրլիս ճիշտ է, ասաց Քարանձավ Խեռն, Մշո դաշտից է լսվում, բայց Մշո դաշտը մեծ է, Տեր Մինաս, որտեղի՞ց է լսվում հրահանքի ձայնը: Տրտեղի մոտերից, ասաց Տեր Մինասը: Ճիշտ է, ասաց Քարանձավ Խեռն: Տրտեղի մոտերից է լսվում առասպալան հրահանքի ձայնը: Իսկ երեկ որտեղի՞ց էր լսվում, հարց տվեց Քարանձավ Խեռն, և Տեր Մինասը շատախոսեց: Երեկ որտեղի՞ց էր լսվում, Տեր Մինաս: Երեկ ալեկի մոտիկից՝ դր լսվում, ասաց Տեր Մինասը: Ճիշտ է, ասաց Քարանձավ Խեռն, և՛ նկատվելի մոտիկից էր լսվում հրահանքի ձայնը, իսկ երեկ չէ մեկել օրը ու-

1 ժողուտն — հավաքատեղ, դրուցատեղ:
2 Տարթ — լոր աթոռ:

տեղի՞ց էր լավում: Ավելի մոտիկից էր լավում, ասաց Տեր Մինասը: Զիշտ է... զնալով ուստական հրանոթի ձայնը հեռանում է: Ինչո՞ւ է հեռանում, Տեր Մինաս, ասաց Քարանձավ Խեոն, ասաց, զլուխդ բարձրացրու, եթե կարող ես զլուխդ բարձրացրու և, եթե կարող ես, ասաց, մեզ նայիր, ինձ նայիր, Տեր Մինաս, և պատասխան տուր, ինչո՞ւ է հեռանում հրանոթի ձայնը: Տեր Մինասը զլուխ չբարձրացրեց, պատասխան չտվեց: Դու խաբեցիր մեզ, Տեր Մինաս, ասաց Քարանձավ Խեոն, դու մեզ շարեշար խաբեցիր, ասաց: Ոչ որ, ոչ մեկը, երբեք ու ոչ մեկը այնպես չէր խաբել մեզ, ինչպես դու խաբեցիր, Տեր Մինաս, ասաց Քարանձավ Խեոն, ոչ մեկը այնպես չէր հուսադրել մեզ, այնպես չէր հուսադրել ու միամտացրել մեզ, ինչպես դու, Տեր Մինաս, այնպես չէր հուսադրել ու միամտացրել ու մոլորեցրել մեզ, ինչպես դու, Տեր Մինաս, ասաց Քարանձավ Խեոն: Վտանգի պահին դու ելար ու այս սարը եկար, ասաց, վտանգի պահին դու միշտ հայտնվել ես, Տեր Մինաս, վտանգների պահին մենք քեզ սպասել ենք, և դու հայտնվել ես: Ինչո՞ւ ենք սպասել, սպասել ենք, ասաց Քարանձավ Խեոն, որովհետև մենք քրիստոնյա ենք, դու քրիստոնյա, մենք շարքերով շրջապատված, այս սարերում բանից անտեղյակ քրիստոնյա, իսկ դու աշխարհ տեսած, բանիմաց քրիստոնյա և քրիստոնյաների առաջնորդ: Եվ քեզ սպասել ենք, ասաց Քարանձավ Խեոն, և դու հայտնվել ես: Այս անգամ էլ վտանգի պահին, դու ելար ու հեռվից եկար ու հասար այս սարը, և մենք քեզ որպես Աստված ընդունեցինք, մեծ ու փոքրով քեզ որպես Աստված ընդունեցինք, ասաց Քարանձավ Խեոն, քո շունչը որպես երկնային շունչ ընդունեցինք, ասաց, և քո խոսքը՝ որպես Ավետարանի խոսք: Դու ինչո՞ւ եկար հասար այս լեռները և ի՞նչ ասացիր մեզ, հարցրեց Քարանձավ Խեոն, և Տեր Մինասը պատասխան չտվեց, զլուխը չբարձրացրեց և պատասխան չտվեց: Դու եկար այս լեռները ավետիսով՝ ուսուր գալիս է, ասիր, վերջապես գալիս է, երվեցիր քո հավատով, Տեր Մինաս, փառք տվեք, ասիր, խուճապի մի մատնվեք, ասացիր դու, ելեք, մեծ ու փոքրով ելեք, ասիր, հազար բերան փառք տվեք՝ ուստական բանակը սվինն շողողացնելով գալիս է: Դա քո խոսքն է, Տեր Մինաս: Քո խո՞սքն է, հարց տվեց Քարանձավ Խեոն, և Տեր Մինասը զլուխեկախ պատասխանեց, այո, ասաց Տեր Մինասը, ես այդպես ասացի: Դու այդպես ասացիր, Տեր Մինաս, ասացիր և երվեցիր քո հավատով: և մենք հավատացինք քեզ: Ինչո՞ւ հավատացինք քեզ: Քեզ հավատացինք, ասաց Քարանձավ Խեոն, որովհետև մենք քրիստոնյա էինք, դու քրիստոնյա էիր, մենք այս սարերի մեջ շարքերով շրջապատված, բանից անտեղյակ, դու բանիմաց քրիստոնյա և քրիստոնյաների առաջնորդ: Եվ մենք քեզ հավատացինք, ասաց Քարանձավ Խեոն, հավատացինք ու միա-

մտացանք, միամտացանք ու մոլորվեցինք, Տեր Մինաս: Ա՛խ, ասաց Ախոն, մեզ տեղն է, Տեր Մինաս, դու մենակ չէ, որ մեզ խաբել ես, ասաց Ախոն, և մեկ անգամ չէ, որ մեզ խաբում ես, Տեր Մինաս: Զիշտ՞ամ ես ինչուսուներու թվի կոտորումը, ասաց, հիշո՞ւմ ես հինգ թվի կոտորումը, հիշո՞ւմ ես Տալվորի կոտորումը, ասաց հիշո՞ւմ ես Կարլորաբարը, հիշո՞ւմ ես, Տեր Մինաս, հիշում ես, Ախոն փրփրեց, և Ախոն թուրք քաշեց... և Ախոն թուրք քաշեց, որ ի՞նչ անի: Ախոն թուրք քաշեց ու շարտեց Տեր Մինասին, շարտեց ու ասաց, վերցրու, Տեր Մինաս, առ իմ վիզը թոցրու, ինձ տեղն է, ասաց, վերցրու, իմ հիմար զլուխը թոցրու, ասաց, ու մեր հիմար զլուխները թոցրու, մեզ տեղն է, ասաց Ախոն, դու մեղավոր չես, դու մեղավոր չես, մենք ենք մեղավոր, ասաց Ախոն և տղերքը հաստատեցին, և հաստատեց Քարանձավ Խեոն: Մեզ տեղն է, ասաց Քարանձավ Խեոն, դու քիչ է, ասաց, և արժի, Տեր Մինաս, որ մեր հիմար զլուխները թոցնես, անարժեք են, ասաց, մեր զլուխները եթե մնան մեր ուսերին, կմնան նրա համար, որ խաբվեն, եթե մնան, ու մենք ապրենք, ասաց, դու նորից մեզ կխաբես, Տեր Մինաս: Վերցրու Ախոյի թուրքը, ասաց Քարանձավ Խեոն, և մեր զլուխները թոցրու... վերցրու, ասաց Քարանձավ Խեոն, վերցրու Տեր Մինաս, այդ սուրը Ախոյի սուրը չէ, իմ սուրը չէ, տղերքի սուրը չէ, Ախոյի սուրը չէ: քո սուրն է, Տեր Մինաս, քոնն է, ասաց: Այդ սուրը, ասաց Քարանձավ Խեոն, քանհինգ տարի Ախոյի ձեռքին է շողացել, բայց Ախոյի սուրը չէ, իմը չէ, իմը չէ, Ախոյինը չէ, ասաց Քարանձավ Խեոն, որովհետև իմ ու Ախոյի կամքով չէ քաշվել պատյանից ու դրվել պատյան, Ախոյի անվախ ձեռքով է քաշվել պատյանից, բայց ուրիշի կամքով, ասաց, և ուրիշի հրամանով ու Ախոյի պարտված ձեռքով դրվել է պատյան, ասաց Քարանձավ Խեոն, ես ո՞վ եմ, մենք ովքե՞ր ենք, Ախոն ո՞վ է, Ախոն միամիտ ու մոլորված հերոս է, Ախոն միամիտ ու ուշացած հերոս է, ու միշտ պարտված: Ա՛խ, ասաց Քարանձավ Խեոն, մենք ի՞նչ էինք որոշել, տղերք, ի՞նչ էինք որոշել և ինչպես գործեցինք... մենք ուզում էինք... մինչև քո հայտնվելը, Տեր Մինաս, մենք որոշել էինք գրավել Մուշի թուրքական զինանոցը, ասաց Քարանձավ Խեոն, միանալ, ասաց,— Սասունի ու Մուշի զենքավորներին, միանալ՝ հարձակվել Մուշի ռազմամթերքների պահեստին, գիշերով հարձակվել-գրավել ռազմամթերքը, ասաց, զինել տղամարդկանց, բանակ կազմել, ասաց Քարանձավ Խեոն, զենքի ընդհատակ սասունցիներից ու մշեցիներից բանակ կազմել, ասաց Քարանձավ Խեոն, բանակ կազմել, ասաց, ու կովել ասկյառների բանակի դեմ: Եվ այդպես կլինեք, Տեր Մինաս, ու Մարտիկ վկա, Մուշի զինանոցը մերը կլինեք, ասաց Քարանձավ Խեոն, մերը կլինեք: Պողեն կար, ասաց, որ հազար զինվոր արժեք, Կոտոն կար, որ

հազար արժեք, Բրիսնդարը՝ հազար ու հազար արժեք, Իսոն կար՝ հազար արժեք, Ասոն կար, որ հազար արժեք, Մոսեն կար, որ հազար արժեք... Մարաթուկ վկա, ասաց Քարանձավ Խեոն, զինանոցը մերը կլինեն, ու բանակը կլինեն, ու ժողովրդին փրկություն կլինեն, ասաց: Բայց դու հայտնվեցիր, Տեր Մինաս, և մեր սրտումը ի լիք դարձավ: Դու ասացիր, վտանգի ենթարկվել պետք չէ, ասացիր, եղած փոքրաթիվ ուժերով այգախիսի համարձակ բալի դիմելը արկածախնդրություն է, ստույգ մահ է, պետք չէ, ասացիր, բարձրացեք Անդոկ, միացեք Մուշի զինքավոր տղերքի հետ ու բարձրացեք Անդոկ, հավաքեք, ասացիր, Մասնո ու Մուշի ժողովուրդը, բարձրացեք Անդոկ, պաշտպանվեք, սարը ձեզ կօգնի, ասացիր, գոտեպնդվեք ու պաշտպանվեք, փրկիչ բանակը օրհնված ավինց փայլեցնելով գալիս է, գալիս է, երգվեցիր, Տեր Մինաս, այս անգամ անտարակույս գալիս է, ասացիր: Եվ հավատացինք զեզ, Տեր Մինաս, հավատացինք, ասաց Քարանձավ Խեոն, որովհետև մենք քրիստոնյա էինք, դու քրիստոնյա էիր, դու քրիստոնյա էիր, Տեր Մինաս, քրիստոնյաների առաջնորդ: Եվ հավատացինք, ասաց, և ընդունեցինք թո առաջարկությունը և բարձրացանք Անդոկ և կամովին ընդունեցինք պաշարումը և յոթ ամիս է պաշտպանվում ենք: Թոթ ամիս է, ասաց Քարանձավ Խեոն, ասկյարների քսան հազարանոց բանակը վիշապի պես փաթաթվել է Անդոկը, և քսան այգքան խուժան բանակի թիկունքին օձերի պես ըլթթվում են: Եվ մենք դիմադրում ենք, ասաց Քարանձավ Խեոն: Ինչո՞վ ենք դիմադրում, Տեր Մինաս, հարցրեց Քարանձավ Խեոն, և Տեր Մինասը չպատասխանեց: Ի՞նչ ուժով ենք դիմադրում, Տեր Մինաս: Եվ Տեր Մինասը գլուխը շարձարացրեց: Ասկյարների քսան հազարանոց բանակի ու քսան այգքան խուժանի դեմ, ասաց, ամեն ճակատում բառասուն զենք է եղել, ու բառասուն զենք էլ կա, բայց այդ բառասուն զենքը պահեց մեզ, հյուսիսային ճակատի բառասուն զենքը պահեց Անդոկ սարի հյուսիսային ճակատը: Քարե՞րը պահեցին, ասաց Քարանձավ Խեոն, հրանոթի դեմ՝ քար, զենքի դեմ՝ քար: Անդոկում անշարժ քար չմնաց, բայց քարե՞րը պահեցին, Տեր Մինաս: Անդոկում տղա երեխա չմնաց, ասաց Քարանձավ Խեոն, հրանոթի որոտի դեմ՝ տղա երեխաների ուտան է, ասաց Քարանձավ Խեոն, տղա երեխաները ուտա կանչելով ըշում են հրանոթի վրա և խոտի պես հնձվում... Ա՛խ, ասաց Քարանձավ Խեոն, ո՞ւմ շլինքին պետք է նստի այդ երեխաների մեղքը... Նահատակված մանչերի ուտա՞ն է պահել մեզ, Տեր Մինաս, Անդոկի գլխին ի՞նչն է պահել մեզ: Մահով պաշարված սարում, ծովով պաշարված սարում, դատարկ երկնքով սարը, ի՞նչն է պահել մեզ, Տեր Մինաս: Եվ Տեր Մինասը պատասխան չտվեց: Հույսը, գոռաց Քարանձավ Խեոն, հույսը, գոռաց նա, հույսը, ասաց, սր լքում է մեզ, հույսը,

որ ուսական հրանոթների ձայնի հետ հեռանո՞ւմ է, ասաց Քարանձավ Խեոն, զնալով հեռանում է, ասաց, օր-օրի հեռանում է,— ասաց: Հույսն էր պահում, Տեր Մինաս, ասաց Քարանձավ Խեոն, որը ահա լքում է Անդոկ սարը, ահա ու լքում է ժողովուրդը: Ա՛խ, ասաց Քարանձավ Խեոն, հույս շնչացող թո հավատացյալ շուրթերը, Տեր Մինաս, ինչպես միամտեցրին մեզ, ա՛խ, ասաց Քարանձավ Խեոն, թո զորավոր աչք ինչպես մոլորեցրեց մեզ, և տեղն է, ասաց Քարանձավ Խեոն, որ թացես իմ հավատացյալ գլուխը: Ահա և իմ սուրբ, Տեր Մինաս, առ, ասաց Քարանձավ Խեոն և ձեռքը պատյանը տարավ և... ասաց, հրաշք չկա, տղերք, ասաց Քարանձավ Խեոն, Ազուավու քարը դատարկ է:



— Հրաշք չկա, տղերք,— ասաց Քարանձավ Խեոն,— Արծվիկը Խարիկ Նորեից առաջ է անցնում,— Ազուավու քարը դատարկ է,— շնչում է և Խարիկ Նորեի պես գլուխկախ տմբամբացնում է: Արծվիկը կարող է շարունակել, ես կարող եմ շարունակել, մենք կարող ենք Խարիկ Նորեի փոխարեն պատմել՝ բերանացի ենք անցել Անդոկ սարի պատմությունը: Մենք գլուխ-գլխի բռնվել՝ ենք դուռն մտա,— դուռն մտիկ Խարիկ Նորեի սեղուկն էր, սեղուկին դուլով շուրն էր, դուլի կողքին ալյումինե բաժակը,— սեղուկի մոտ շունչ-շնչի սեղմվել ենք, բոլորս դեզանալի շավարներ ունենք՝ ձմեռ է. բոլորս բրդից ու մազից միահյուսված կոկորդավոր բաճկոններ ունենք, բրդից ու մազից միահյուսված գուլպաներ, ձմեռ է, բոլորիս տրեխներում դարման է լցված, և ոչ մեկիս գլխարկը իր գլխով չէ, կարտոֆիլի սովոր գլխարկները կազիրեկով ու անկազիրեկ մեր գլխարկները անհանգիստ պատվում են, իսկ Սեփոն բոլորովին զուլխարկ չունի: Սեփոն Քարանձավ Խեոյի որդին է: Քարանձավ Խեոն իմ հորեղբայրն է: Որ Քարանձավ Խեոն իմ հորեղբայրն է, ես լավ չեմ պատկերացնում. ես հորեղբայր չեմ տեսել, իսկ Քարանձավ Խեոն ինձ համար երազ է: Սեփոն Քարանձավ Խեոյի որդին է, բայց մենք լավ չենք պատկերացնում՝ Քարանձավ Խեոն մեր հայրերից տարբեր, մեր տեսած բոլոր, բոլոր մարդկանցից տարբեր, հեթաթախին մի հերոս է, իսկ Սեփոն... Սեփոն անգլխարկ մի տղա, սաթե մազերով և կապույտ, մութ կապույտ ու միշտ բռնկված աչքերով անգրակ մի տղա, այսբանը: Սեփոն մեզանից մեծ է. մենք դեռ դպրոց չենք գնում, իսկ Սեփոնին արդեն դպրոցից հեռացրել են, հինգերորդում

1 Բռնվել — Գավազվել:

պետք է լիներ, բայց հեռացրել են, և ծխում է։ Ահա Դանոն ուսն ի ևս շարտում էր ծխախոտը, Սեփոն ծնկով խփում է Զրզռ Հաբեթի ծնկին և պահանջկոտ նայում, Զրզռն թոցնում է ծխախոտի մնացորդը, և Սեփոն՝ դեմքը թիկունքիս, ծխում է։ Սեփոն կարող է նաև ազատ ծխել. ո՞վ է նկատողը, դուան մոտ թունդովված, ծխով մշուշված երեխաներին ո՞վ է նկատողը. բոլորը ինքնամոռաց ծխում են։ Բարե Մանուկը ծխում է, Երազճան Մլթիկը ծխում է...

Դանոն Գնել տղային ծնկների արանքում սեղմած ծխում է, — տեղ աստված, — տնքում է Դանոն, ինչո՞ւ էին տղում սպանել մեղ, և ինչո՞ւ սպանեցին, ասկյարները ինչո՞ւ էին շրջապատել սարն ու բորենիների պես ատամները զընգզընգացնում էին, սոված բորենիների պես ինչո՞ւ էին ընկել մողմորդի ետևից։ Մարաթուկ վկա, ուղեղիս մեջ չի մտնում, Դանոն բռունցքով խփում է գլխին, սպանեք էլ, չեմ հասկանա, բա մարդը... մարդը, եթե մարդ է ծնվել, բան ու գործը թողած՝ թուր ու թվանքն առած ընկնի անմեղ մարդու ետևից՝ կա ու չկա, պետք է սպանեմ. վեց-յոթ ամիս նստի սարի տակ, թե էս սարի վրա մարդ կա, կին կա, երեխա կա, ե՞րբ կհաշոռվի ու արյուն թափեմ... սպանեմ ու հողառեմ... չի հասնում, ուղեղիս չի հասնում, Դանոն խփում է գլխին, սպանեք, չեմ հասկանա ու... սպանեցին էլ, էլի չհասկացա... եթե մեկը լիներ, թե մեկը լիներ, կհաշտվեի, որ այդ մեկը մարդասպան է, մարդասպան է ծնվել, և արյուն թափելու մոլուցք ունի։ Իսկ հազար-հազար-հազար ասկյարն ու հազար-հազար-հազար խուժա՞նք... բոլորը մարդասպա՞ն էին ծնվել ու բոլորը մարդասպա՞ն են, բոլորը մե՞կ էին, մեկ մա՞րդ, մեկ հոգի՞ և մարդասպա՞ն... Մարաթուկ վկա, բոլորը մեկ մարդ էին ու մեկ հոգի, այդ մեկը մարդասպան էր և այդ մեկի անունը Օսման էր, անունը Օսման էր, տնքում էր Դանոն, ևս Օսմանի կրոնը...

Թորե Աթոն, ձեռնափայտը կողքին մեխած, ծխում է, մշեցի Տոնեն, Ամբատ տղային ծնկների արանքում սեղմած, ծխում է, Համզեն ծխում է։

Համզեն, տասնյոթամյա Մհեր որդուն ծնկների արանքում սեղմած, ծխում է, Համզեն Մհերին Մեհրե է ասում, և Մեհրեն մեր երազն է։ Մեհրեն դարոց է գնում, այն էլ՝ շրջկենտրոնի, և ամռանը հասունության վկայական է ստանալու, Մեհրեն ուժեղ է, ձորում ջրաղացի դուանն ընկած ջրաղացաբարը թնդացնում է, Մեհրեն քեռի Համզեի նման բարձրահասակ է, թիկնեղ և շատ է ուժեղ։ Համզեն, Մեհրեին ծնկների արանքում սեղմած, ծխում է։ — Դանո, Դանո, — կանչում է Համզեն, — որ Օսմանը մարդասպան է, գիտեինք, որ մարդասպան է, հայտնի էր, Դանո, աշ-

խարհքին հայտնի է, Դանո, դու ասա, Վարդովցի Պետրոս, հայտնի՞ է, դրազեւո մարդ ես, դու ասա, հայտնի՞ է...

Վարդովցի Պետրոսը ծխում է, — հայտնի է, Համզե, հայտնի է, — Վարդովցի Պետրոսը կալից է եկել, կույտնտեսության կալի ղեղերի պահան է, կալից երեք կտոր տարթ է բերել և շարուկին նստած, ծխում է, — սուրը Կարապետ վկա, Դանո, հայտնի է, պատմութուն կա... հայտնի էր, Դանո, տնքում է Համզեն, գիտեինք, որ Օսմանը մարդասպան է, գիտեինք, տնքում է Համզեն, հենց մեծ կոտորումին շիմացանք, հենց Անդոկի գլխին շիմացանք, գիտեինք, Դանո, քանի՞ անգամ են ձեր անտեր գյուղը վառել, քո գերդաստանը կոտորել, քո տունը վառել, քանի՞ անգամ են մեր անտեր գյուղը վառել, իմ գերդաստանը կոտորել ու իմ տունը վառել, քանի՞ անգամ, Դանո... Գիշերը կոտորում ու այրում էին, առավոտյան գերդաստանի փերթերը հավաքում էինք, նորին քար գնում քարի, նորեն վերականգնում տունը, նորեն վարուցանք էլինք անում և հիպոտը գլխներիս տակ դրած, Դանո, գլխներիս տակ դրած՝ կոկորդբաց բնում էինք։ Ինչո՞ւ էինք այդքան միամիտ, հավատացյալ ու միամիտ, ձեռքներս ասածո փեշերը զցած ու միամիտ... և Օսմանի վրա զարմանում ես, Դանո, իսկ քո վրա չե՞ս զարմանում ու զայրանում, իսկ իմ վրա չե՞ս զարմանում, — տնքում է Համզեն։ Անդոկ բարձրանալուց մեր գերդաստանը քառասուն տղամարդ ուներ։ Գերդաստանը քառասուն տղամարդով բարձրացավ սար՝ կովելու ու պաշտպանվելու ինչո՞վ կովելու ու ինչո՞վ պաշտպանվելու Քառասուն խոփ ուներ՝ վերցրեց, քառասուն մանգաղ ու խոփով պաշտպանվելու ու քարով պաշտպանվելու Քառասուն տղամարդ, Դանո, քառասուն...

Ա՛խ, Քարանձավ Խեո, Քարանձավ Խեո, — Կուսզեղցի Ազեն նյարդային ծխում է, — ապտակը քիչ էր, Անդոկի գլխին ինձ հասցրած ապտակը ի՞նչ էր, Քարանձավ Խեո, — ծխում է ու նյարդային, իրար անցած մատներով ծխախոտ է փաթաթում, — արժեք, որ ապտակի փոխարեն մի գնդակ մեխեիր իմ ճակտին, գնդակը թանկ էր, ափսոս էր, բայց մի գնդակ ծախսած պետք է լինեիր Կուսզեղցի Ազեի ճակտին, Քարանձավ Խեո, — Կուսզեղցի Ազեն ծխախոտից նոր ծխախոտ է վառում և կիսատը շարտում մեր կողմ, — էկավ, մեր բոլքի մոտով կանցներ, Լրա-կտրեցի ճամփեն, ասի, Քարանձավ Խեո, աստծո սիրուն, թե զենք տվա՞տվեց, այս անգամ, երբ մի զենք ազատվեց, այդ զենքը ինձ տուր։ Քժժիժաղ տվեց Քարանձավ Խեոն, Կուսզեղցի Ազե, ասաց, Դավթի բերդը, Դավթի ավերակ բերդը ձեր գյուղին մատիկ է. և քո աչքերի գիմաց է եղել, և Դավթի հեթաթը գիշեր ու ցերեկ քո ականջին, և դու հիմա՞ հասկացար, որ զենքը պետք է, Անդոկի գլխին սատկելու ժամանակ հասկացար,

Ազն, հասկացար ու նստած սպասում ես, որ տղերքից մեկը զարկվի, ու գու ղենքի տե՛ր դառնաս, Ազն... ասաց ու ապտակեց: Ապտակը քիչ էր, Քարանձավ ինտ,— Կուզեղցի Ազնն հերոսոտ ծխում է ու իրար խառնված մատներով ծխախոտ է փաթաթում,— Կուզեղցի Ազնի Ջակատին զնգակ էր պետք...

Քառասուն տղամարդ, Դանտ, Մեհրեն ծնկների արանքում սեղմած տնքում է Համզեն, քառասուն տղամարդ,— ծխում է ու զուխկախ տընքում,— մի բանակ, անզն բանակ, տնքում է Համզեն, դեռ կովի մեջ շմտած՝ զինաթափ բանակ, տնքում է Համզեն, առանց կովի պարտված բանակ, տնքում է Համզեն... Քառասուն տղամարդ... Մեծն իմ հերն էր, հալևոր, բայց գենքի ընդունակ ու փոքր Մեհրեն՝ երեսխա, բայց գենքի ընդունակ: Ու թե ինչով կովեց իմ հալևոր հայրն ու ինչպես սպանվեց, գու ասա, Դանտ, ու թե ինչպես կովեց տղա Մեհրեն ու ինչպես նահատակվեց, թող խուզեն ասի:

Խուզեն Գալե տղային ծնկների արանքում սեղմած, ծխում է: Խուզեն ծխում է ու նայում շուրջըլորը, ծխում է ու ծխի միջից նայում հատակին, ծխի միջից, ալքերին թափված հոնքերի միջից խուզեի հայացքը թափառում է հատակին ու խուրձ բեղերը խլվում են,— Մեհրեն,— բերթմբնջում է Խուզեն, Մեհրեն իմ կողքին էր, Մեհրեն... Մեհրեն ուսա՛ կանչելով վազում էր, ու մեկ էլ տեսնեմ. Մեհրեն... Մեհրեն չկա... իմ կողքին էր ու մեկ էլ, մեկ էլ... Մեհրեն չկա...

Երբ Խուզեն խոսում էր, մենք լարվում էինք, Խուզեն խոսում էր երեսխաների մասին, պատմում էր Անդոկի տղա-երեսխաների մասին. դա շատ էր հետաքրքիր. ջոկատներ կազմած, քշել են հրանոթների վրա, փայտերով, ուսա գոչելով քշել են Անդոկը պաշարած հրանոթների ու ասկյարների ու խուժանի վրա:

Քարանձավ ինտ, ասա... ասաց Խուզեն, կմկմում է ու շարտում բառը, թափառող հայացքը հատակին՝ վրա-վրա կմկմում է և բռնորը շարտում-հեռացնում է իրենից: Քարանձավ ինտն կանչեց քսան-քսան-հինգ հոգի, կանչեց ասաց՝ մանչերը էս սարի գլխին... Անդոկի. Անդոկի գլխին մահ ու սարսափի տակ նստած են, ղոր ու գիշեր մահվան սարսափի տակ նստած, նստած մահվան են սպասում... մանչերը էս սարի գլխին, Անդոկի գլխին օդ չեն շնչում, օդի փոխարեն, ասաց, վախ են շնչում, ահ են շնչում... Ի՛նչ եք մտածում, ասաց: Մանչերը... մանչերը մեղք են: Այսպես մահվան սարսափի տակ նստած, կզառնան սարսափի

գերի, վախը... վախը կմտնի սրտները ու էլ դուրս չի գա... Մեղք են... մեղք են մանչերը: Ու թե ազատվեն... ազատվեն պաշարումից, ազատվեն այս գերութունից, սարսափից գերված կլինեն, ասաց, բան է, թե շսպանվեն և կենդանի մնան, վախից գերված կլինեն... ասաց, էլ ս՛մ են պետք. տղա են ծնվել, տղամարդ չեն մեծանա, տղամարդ... տղամարդ չեն դառնա: Իսկ թե սպանվեն, վախը սրտները թող շսպանվեն, վախը սրտներից թող դուրս գա, նոր սպանվեն: Մեղք են... մեղք են մանչերը, ասաց, տղա են ծնվել, թող տղամարդ զգան իրենց, գոնե... գոնե մի պահ տղամարդ զգան իրենց, կոր սպանվեն: Մեղք են մանչերը. Ի՛նչ եք մտածում: Հավաքե՛ք՝ ամեն մեկին մի-մի փայտ տվեք, որպես թե զենք է, խումբ-խումբ կազմեք, որպես թե զինվոր են, ուսա կանչել սովորեցրե՛ք՝ որպես թե կռվող են. և թող փայտերը թափ տան, և թող ուսա կանչեն և թող քշեն ասկյարների վրա և թող փայտերը թափ տան և թող ուսա կանչեն և թող քշեն խուժանի վրա և թող փայտերը թափ տան և թող ուսա կանչեն և թող քշեն հրանոթների վրա, և թող մանչերի սրտից ահը դուրս գա, և թող մանչերի սրտից սարսափը դուրս գա, և թող մահվան սարսափը ի շիք դառնա... մեղք են մանչերը, տղա են ծնվել, ասաց, և թող տղամարդ դառնան, հետո կամ կապրեն, կամ կմեռնեն... Մարաթուկ... Մարաթուկ վկա, Քարանձավ... Քարանձավ ինտն ասաց... և երեսխաները, փայտերը թափ տալով, ուսա կանչելով, վազում, վազում էին, բայց շատ էին մոտենում ճակատին, ուսա կանչելով... կանչելով ողորվում, վազում. վազում էին, մոտենում... մոտենում ասկյարներին ու ընկնում կրակի տակ... հնձվում... հնձվում էին...

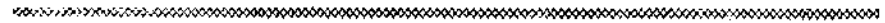
Երբ Խուզեն խոսում էր, մենք լարվում էինք, Խուզեն պատմում էր երեսխաների մասին, միշտ տղա երեսխաների մասին և խոսում էր հապճեպ և բռնորը շարտելով, բռնորը խճճվում էին խուրձ բեղերի մեջ, և Խուզեն մատներով պոկում էր՝ Խուզեն վրա-վրա մատները շուրթերն էր տանում՝ նյարդային ու հանկարծակիի եկածի պես, և ամեն անգամ ինձ թվում էր, թե ծխախոտը վառեց Խուզեի շուրթերը: Մենք Խուզեի հայացքը չէինք տեսնում... Խուզեն խոսում էր հայացքը հատակին, ծխի միջից, ալքերին թափված հարի ու խոփվ հոնքերի միջից Խուզեի հայացքը պատվում էր հատակին, և ինձ թվում էր, թե հատակին մանր, մանր, մանր ուլունքներ են շող եկած, որ Խուզեն տեսնում է, իսկ ես չեմ տեսնում... Իսկ մի անգամ՝ վաղ դարնանը, ձյուների մեջ ես ձնծաղիկներ տեսա և մտածեցի, որ Անդոկ սարի երեսխաների մասին պատմելիս Խուզեի թափառող հայացքի տակ այս է՝ ձյունների մեջ բացված ձնծաղիկներն են:

Մեհհրեն... Մեհհրեն ուռա կանչելով... կանչելով վազում էր ու մեկ էլ... մեկ էլ Մեհհրեն չկա,— հուզեն Գալուստ տղային ծնկների արանքում սեղմած քրթմնջում է, կմկմում ու շարտում է բառեր, Գալուստը ծնկների արանքում ճզմվում է, Գալուստը ճզմվում է ու խեղճ-խեղճ մեզ է նայում, բայց ոչ կարող է հուզեի ոտքերի աքցանից պոկվել, և ոչ հուզեն է բաց թողնողը,— երեխաների... երեխաների շոկատները Քարանձավ հեռն կազմեց, Մարաթուկ վկա... Քարանձավ հեռն կազմեց... երեխա-քը... երեխաքը...— ծխի միջից, աչքերին կախված խոխլ Տոնքերի միջից հայացքը պտտվում է հատակին։ Սո ուզում եմ տեսնել հուզեի հայացքը և շեմ ցանկանում, որ հուզեի հայացքը հանդիպի ինձ։— հուզեի հայացքը շատ տարօրինակ էր. հանկարծակիի եկածի պես սարսափած և միաժամանակ անվախ, կովազան, հարձակվող, ըմբոստ և միաժամանակ նահանջող, ներս բաշվող ու խուսափուկ։ Երբ հուզեի հայացքը հանդիպում էր ինձ, ես շտապ նայում էի Բարե Մանուկին, որոնում Բարե Մանուկի հայացքը. Բարե Մանուկը չէր ժպտում, բայց նաև աչքերի խորքում նման մի բան կար, Բարե Մանուկը աչքով չէր անում, բայց ամեն անգամ ինձ թվում էր, թե աչքով արեց։— Երեխաները,— խլվում են Բարե Մանուկի շուրթերը,— երեխաները,— Բարե Մանուկը շնչում է, թե՛ ես եմ լսում,— երեխաները անտեր։— Բարե Մանուկը հակված ծխում է ու շնչում,— երեխաները։— Մշեցի Տոնեն Մմբատ տղային ծնկների արանքում սեղմած ծխում է,— երեխաները, հուզե, երեխաները,— ամբամբացում է գլուխը Մշեցի Տոնեն,— մեր մանչերը Անդոկի գլխին ուռա չգողացին, հուզե, ուռա չգողացին ու չբշեցին ասկյարների վրա ու խուժանի վրա ու հրանոթի վրա, բայց ո՞ր են մեր մանչերը, հուզե... երեխաները... ո՞ր են Մշո դաշտի երեխաները... երեխաները,— տնքում է Մշեցի Տոնեն։

Փողփուշ ՆՏոն, ծիրանի փողը ծնկներին մեկնած, հակված, ծխում է։— Փողփուշ ՆՏոն գրուցատեղի էր գալիս սրինգը ձեռքին, ամեն անգամ սրինգը ձեռքին, բայց ամեն անգամ չէր փչում։ Եվ շեմ հիշում՝ մեկ անգամ բերան բացե՞ց, հարբիկ Նորեի տանը Փողփուշ ՆՏոյի ձայնը լսեցի՞նք մենք։ Նստում էր ճրագի տակ, ամեն անգամ նույն տեղը, սրինգը մեկնում ծնկներին և լուռ ծխում։— Փողփուշ ՆՏոն ճրագի տակ ստվերում նստած ծխում է։ Կողքին Երազհան Մլթիկն է։

Երազհան Մլթիկը շտկվում է, Երազհան Մլթիկը՝ Առաքել տղային ծնկների արանքում, ծխում է, ահա շտկվում է, պատն ի հետ ձգվում,— համաձայն, իր տեսած երազի, ոչ մեկ երեխա չպետք է նահատակվեր,— հայտարարում է Երազհան Մլթիկը,— Անդոկի գլխին տեսած իմ երազի համաձայն ոչ մեկ երեխա չպետք է նահատակվեր,— զրնգում է Երազհան Մլթիկի ձայնը,— իմ տեսած երազն ի հետ, Անդոկի ոչ մի երեխա, ոչ

մեկ տղա ու ոչ մեկ աղջիկ,— շեշտում է Երազհան Մլթիկը,— ոչ մեկ կին ու ոչ մեկ տղամարդ,— շեշտում է Երազհան Մլթիկը,— ոչ մեկ ծեր ու ոչ մեկ ջահել, ոչ մեկ մարդ,— հայտարարում է ու ցուցամտաով հատաում է Երազհան Մլթիկը,— չպետք է նահատակվեր,— և առարկող, առարկուխուն ընդունող հայացքը դիմացի պատին, պատի՞ն, թե՛ առաստաղին, դադար է տալիս Երազհան Մլթիկը։— Եվ Մլթիկի հետագնա հայացքի դիմաց հարբիկ Նորեի կավածեփ պատը չէ, առաստաղը չէ, սարգոստայններով բռնկված պատը չէ, մրոտ առաստաղը չէ. Երազհան Մլթիկը իր երազն է տեսնում՝ Անդոկի գլխին կապույտ երկինք, կապույտ երկնքում՝ գունեղ-գունեղ պատկեր...



Մաղթանք	409
Գարուղի	414
Աղբրանց արուն մից բարերուն...	423
Մագառում	430
Ձախիկի ի հոգիս...	439
Ձախ ամենայն Հայոց...	445
Տարեմուտին (անավարտ վեպ)	449

✓ Ջորի Միտն	3
Կամանի նամիտրդներ	94
✓ Մարտիրոս սարի ամպերը	
էս հին ու նոր օրեր... էս ճամոտա օրեր	156
Թուխ Մանուկ	159
Կանչը	167
✓ / Բնի Թորոսը	181
Ներսէն	200
Գաղտն	209
✓ Բ Մոզասարի Օհանը	220
Փողիուչ Մելոն	228
Թաթոն	235
Ձանքաշ Հերոն	241
Աղբրիք	249
Գինարր ծաղիկ	259
Պատրանք	265
Խուֆեցի Ափրեն	276
Շուկան	284
Մախնակ ծառը	294
Դաշտապահը	313
Մեղապարտը	335
Մուշ ցաղաքի վերին խաղի տղան	369
✓ + Կամփրի արքան	380
✓ Միտնի ծուռ	
Օրն ավետյաց	404

ՄՈՒՇԵՂ ՀՈՎԵԻ ԳԱԼՇՈՅԱՆ

Զորի Միրո
Զորի Միրո
(պիպակ, պատմվածքներ)
(պիպակ, պատմվածքներ)

МУШЕГ ОВЗЕВИЧ ГАЛШОЯН

Дзори Мир
(повесть и рассказы)
(На армянском языке)

Издательство «Советакан грох»

Ереван, 1983

Խմբագիր՝ Ռ. Մ. Մարտիրոսյան
Նկարիչ՝ Ն. Ա. Կյուրանյան
Գեղ. խմբագիր՝ Գ. Ն. Գյուլամիրյան
Տեխ. խմբագիր՝ Ս. Մ. Արմանյան
Վերատպագր սրբագրիչ՝ Հ. Ն. Զաչյան

ИБ 4550.

ՀՅ 00494

Հանձնված է շարվածքի 26. 04. 83 թ. և Խորհրդային Կոմպոզիտորների միության 8. 09. 83 թ. Չորմուտ 60-40-101 Քույթ գրքարարության Տառատեսակի սերիի սովորական Տպագրություն՝ բարձր 22,8 պարբ. տպ. մամ., 29.62 պարբ. ներկ. թերթ., 27,4 հրատ. մամ.:

Տպագրանակ՝ 20 000:

Պատվեր՝ 833, Գինը՝ 1 ս. 80 կոպ.

«Սովետական գրուչ» հրատարակչություն, Երևան 9, Տերյան 91:

Издательство «Советакан грох», Ереван 9, ул. Теряна, 91.

ՀՈՒՂ հրատարակչությունների, պոլիգրաֆիայի և գրքի անտարի գործերի պետական կոմիտեի Հանրային Գրքարարության անվան պոլիգրաֆիկոմբինատ, Երևան 9, Տերյան 91:

Полиграфкомбинат им. Акона Меганарта Госкомитета по делам издательства, полиграфии и книжной торговли Арм. ССР. Ереван-9, ул. Теряна, 91.

ԳԱՍԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԲԱԺԵՈՎ
ԼՈՒՅՍ ԿՏԵՍՆԵՆ

ՍՏԵՓԱՆ ԱԼԱԶԱԶՅԱՆ — Եղեգները չիտմարմվեցին,
Անտուագատ մախակներ

ՄԿՐՏԻՉ ՍԱՐԳՍՅԱՆ — Գարուն էր, ձյուն էր արել

ԽԱՉԻԿ ԴՄՇՏԵՆՑ — Ռանչպարների կանչը